

851-57

P-22

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՕ

ԵՐԿԵՐ

ԵՐԿԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

АКСЕЛЬ БАКУНЦ

СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ

III

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ե. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ԶՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

III

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1982

Խմբագրական կոլեգիա

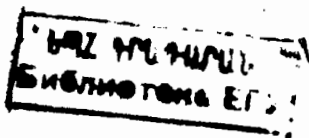
ԱՂԱՐԱՐՑԱՆ Ս., ԶԱՔԱՐՑԱՆ Ա., ԻՇԽԱՆՑԱՆ Բ.,
ՀԱԿՈՐՑԱՆ Գ., ԶՐԱՄՇԱՆ ԻԴ.

Հատորի խմբագիր

Բանասիրական գիտությունների դպրատո Ս. Բ. ԱՂԱՐԱՐՑԱՆ

Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագրեց

ՌԱՅԱՑՆԻ ԻՇԽԱՆՑԱՆԸ

Բախումց, Ա. 163708

Բ 228 Երկեր: 4 հատորով /Խմբ. կոլեգիա՝ Աղաբարյան Ս.
և ուրիշ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982.

Հ. 3 /Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագր. Ռ. Իշ-
խանյանը: Խմբ. Ս. Բ. Աղաբարյան. 714 էջ, 2 թ. նդ.

Ակսել Բակունցի երկերի գիտական հրատարակության երրորդ
հատորն ընդգրկում է գրողի վեպերը (պահպանված հատվածները),
վիպակները և կինոսցենարը:

4702080200

Ա ————— 60—82

703 (02)—82

ԳՄԴ 84 Հ 7

Ար 2

⊙ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1982

Ծանոթագրությունների համար

Ակսի Բախինց (1934 թ.)

ՎԻՊԱԿՆԵՐ ԵՎ ՎԵՊԵՐ

Հ Ո Վ Ն Ա Ք Ա Ն Մ Ա Ր Ձ

1

Հուլիսի շոգ օրերից մինն էր: Արևն այնպես էր այրում, ասես մտադիր էր կրակ թափելու արտերի ու այգիների վրա, ծծելու գետերի ջրերը, որպեսզի գոմեշները չկարողանան թաղվել ջրի մեջ և իրենց հաստ կաշին ազատել արևի խանձող շողերից: Ո՞վ գիտե, արևն ուրիշ էլ ի՞նչ մտադրություներ ուներ, սակայն կարևորն այն է, որ հուլիսի այդ շոգ օրին, արևի տակ, ժամանակը կորել էր, հալվել, անհնար էր որոշել ժամը, թեկուզ ժամացույցները զարկում էին դռդռոցքով տառապողի թույլ երակի պես:

Եւ երբ գնացքը փոշոտ ճամփով գլորվող գոմշասայլի պես մոտեցավ կայարանին, հերթապահին թվաց, թե ցեխի մեջ թաթախած գոմեշների մի երամակ ահռելի փնչոցով կանգնեց կայարանի առաջ, փնչոցո՞վ, որ նշանակում էր՝ օ՜Ֆ, շոգ է:

Ինչքա՞ն դանդաղ ու չկամ, գնացքից դուրս եկան ուղեւորները, որը քրտինքը սրբելով, որը բաճկոնի կոճակները մինչև գոտին արձակած, մի խուրջին ուսին, թաշկինակով կրծքին հով անելով: Կայարանի ստվերում թիկն տված երկու մուշա հենց այդտեղից էլ ձայն տվին իջնող ուղևորներին, թե ո՞վ իր ունի տանելու, և երբ պատասխան չեղավ, նորից գլուխները թեքեցին, թառամած արևածաղկի պես:

Ոչնչով հիշատակելի չէր դառնա հուլիսյան այդ շոգ օրը, եթե գնացքը, որպես թանկագին բեռ, շատ զգուշությամբ այդ օրը չբերեր և Հովնաթան Մարչին: Եւ երբ նրա ամերիկյան դեղին կոշիկը դիպավ գետնին, կոշիկի տերը ժպտաց: Հավանորեն

այդ ժպիտն ունեցաւ և Կոլումբոսը՝ նոր ցամաքի վրա առաջին անգամ ոտք դնելիս:

Եվ ոչ ոք չնկատեց, թե ինչպե՛ս նա դարձաւ Արարատի կողմը և, հասկանա՞նք, ձեռքով սալամ ողորկեց հեռու սա-
րին: Սակայն նրա ողջույնը միայն ձեռքի շարժումով չվերջա-
ցաւ: Եթե մոտիկ կանգնած մարդ լինէր, նա կլսեր, թե ինչպես
Մարչն ասաց. «Օ՛, Արմենիա, երկիր դրախտավայր»... Ասաց
ու քրտինքի մի կաթիլ գլորվեց այս երկրի արևից խանձված
հողին:

10 Մովի մի ալիք, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հանդարտ է
ծովը, հանկարծ ափ է նետում հեռու երկրից ծովն ընկած պտու-
ղի մի կճեպ, այդ ափին կճեպը մնում է այնքան, մինչև մի ու-
րիշ ալիք է ելնում, ափը լիզում և կճեպը բաշին առած հետ տա-
նում ուրիշ եզր շարտելու, իսկ ծովը մնում է հանդարտ, ան-
տարբեր:

Արևն էլ հանգարտ մնաց իր հրե քայլքի մեջ, երբ գնացքն
ուրիշ աշխարհից հուլիսյան մի շոգ օր ցամաք նետեց Հովնա-
թան Մարչին: Սակայն կառապանները նորեկի հանդեպ շունե-
ցան նույն անտարբերությունը: Նրանցից մի քանիսն աղմու-
20 կով իրար անցան, և մինչդեռ Հովնաթան Մարչը լսում էր նը-
րանց մայրենի բարբառը և զմայլվում, ամենից հանդուգնը
նախ նրա իրերը դարսեց կառքում, ապա Հովնաթան Մարչին
էլ նստեցրեց և մտրակեց ձիերին:

Ճանապարհին, փոշու ամպի մեջ, մեկը հիացմունքով էր
նայում շրջապատին և ծաղկանկար թաշկինակով բերանը ծած-
կած, շնչում հայրենի երկրի բույրը, որ տվյալ դեպքում կառա-
պանի քրտնած մեջքից էր ելնում, ճամփի ճահճուտից, աղբա-
կույտից, իսկ մյուսն իր մտքում հաշվում էր՝ կրկնակի ուզի՞
թե՞ եռակի, Ամերիկայից եկած հարուստ պառամիրից:

30 Թե ինչո՞վ վերջացաւ կառապանի հաշիվը, դժվար է
ստույգ-ինչ գրել: Հյուրանոցի դռանը Հովնաթան Մարչն իջավ
և երբ պայտսակները գետնին դարսեց, կառապանի բռան մեջ
նա այնպիսի մի թղթադրամ դրեց, որ նա ձիերին մտրակեց,
բռան մեջ սեղմեց դրամը և հրապարակն արագ անցնելով կո-
րավ կողքի փողոցներում, առանց հետ նայելու: Քիչ էր մնա-

ցել, որ մայթից-մայթ անցնող մի բարեպաշտ ծերունի ընկնի կառքի տակ:

Հյուրանոցի սենյակում Հովնաթան Մարչը ճակատի քըրտինքը սրբելուց հետո, գերադաս համարեց միառժամանակ մեկնվել բազմոցի վրա: Այդ դիրքում շատ մտքեր խոնվեցին նրա գլխում, շատ հույզեր, և այդ ամենն այն երկրի շուրջը, որի շուրջը գրաֆինի մեջ էր, սեղանի վրա, Հովնաթան Մարչից մի քայլ միայն հեռու, որի արևը խաղում էր նրա պայուսակներին հետ:

Սկիզբն այնքան էլ պարզ չէ, բայց հայտնի է, որ տարի-ներ շարունակ առենաբանություն անելուց, ընկերություններ և մարմիններ կազմելուց ու վերակազմելուց հետո, որոնց բոլորի առանցքը եղել է հեռունեքում ընկած դրախտավայր մի աշխարհ, նրա կարոտը երգելուց, նրա մասին ճառելուց ու նրա անունով հանգանակություններ անելուց վերջ, մի օր Հովնաթան Մարչը գնում է մեծատուն Անդրեաս Բալիքյանի մոտ:

Այդ լինում է օրվա այն պահը, երբ Բալիքյանի հազար ու մի կերակուրներով լեցված ստամոքսը գերիշխող է լինում նրա դատողության վրա և, սիգարի կապույտ ծուխի օղակներին ի տես, ամենից շատ փափկած է լինում նրա սիրտը,— դուռը բացվում է, դռան շեմքին երևում է Հովնաթան Մարչը: Անդրեաս Բալիքյանը բավարար է համարում մի քանի կոճակներ կոճկել, դեպի վեր տնկված ոտքերին հորիզոնական դիրք տալ և ադամանդյա մատանիներով զարդարած փափուկ ձեռքը մեկնել Հովնաթան Մարչին:

Դուք կարծում եք՝ թե նա միայն սեղմում է Բալիքյանի մեկնած ձեռքը և նստում աթոռի՞ն: Ո՛չ, այդ օրն արտասովոր մի դեպք է կատարվում, հենց ձեռքը սեղմած ժամանակ: Հովնաթան Մարչը Բալիքյանի առողջության մասին հարցնելուց հետո սկսում է խոսել հին հայրենիքից, բարեգործությունից և վերջացնում է հետևյալ խոսքերով:

— Ո՛վ մեծատուն, եթե կուզես անունդ հավերժացնել, որ դարեդար հիշվիս, աճապարե՛ք, քանի դեռ ողջ ես:

Այդ բառերը զարմանալի հեշտությամբ ազդում են Անդրեաս Բալիքյանի սրտին, և այն վայրկյանին, երբ նա ուզում է բերանը բաց անել երկու խոսք ասելու, Մարչն ավելացնում է.

— Մեր հին հայրենիքին մեջ ավան մը շինե ու թող ապրին փղշտացիք ու եթովպացիք...

10 Բալիքյանի ժպիտը բարեհաջող հանգամանք համարելով, Հովնաթան Մարչն աթոռն ավելի է մոտեցրել նրան, սկսել է պատմել այդ տիպի բարեգործության առավել կողմերի մասին։ Մոցից հանելով քառածալ թղթի մի կտոր, Մարչն սկսել է կարդալ, թե այդ նոր ավանը կամ քաղաքը, այդ ապագա նոր եթովպիան քանի՜ տուն պիտի ունենա, ամեն մի տուն պետքա-

10 վաճվեն բնակիչները կիրակի օրերը իրենց ընտանիքներով, լսելու հոգևոր հորդորներ և այլն։

Հովնաթան Մարչը հայտնել է, որ Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմնի որոշումն է այդ, և որ իրեն է հանձնարարված դիմելու մեծանուն հայրենակցի հայրենաբաղձ սրտին։

20 Եվ սիգարի ծուխի մեջ, երբ Բալիքյանի աչքին երազի պես երևացել է մանկությունը, հոր տան կտուրին՝ աղավաճատուն, ցորենի կարմիր արտերը և նման բարեմասնություններ, որոնք երանության ժպիտ են հարուցել նրա շաղ և մաքուր սափրած երեսին, ժպիտն արտացոլել փափուկ մատներին հագցրած մատանիների ադամանդների մեջ, Հովնաթան Մարչը աթոռը համարյա Բալիքյանի բազմոցին միացնելով, շարունակել է այնպիսի մանրամասնություններ ասել, ինչպես օրինակ՝ վաճապետին ընտրությունը։

Այս և այս կարգի խոսակցությունից հետո ի՞նչ է իշխում Բալիքյանի սրտին, ամենևին հայտնի չէ, որովհետև այդ սիրտը կակղում է, որպես արևի տակ ընկած մեղրամոմ, նա իր համաձայնությունն է տալիս և առաջարկում Հովնաթան Մարչին ճանսպարհվել հին հայրենիքը, այնտեղ որոշել նոր եթովպիոտեղը, այդ երկրում եղած փղշտացիներին ու եթովպացիներին

30 հավաքելու, նոր քաղաքում տեղավորելու։

Այստեղ հարկավոր է հիշատակել մի չնչին դեպք։ Նոր եթովպիո մասին խոսելիս՝ Հովնաթան Մարչը հայտնում է, որ Փ.Բ.Մ. (Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմին) նիստում առաջարկ անողը եղել է այրիացյալ տիկին Մարինե Քրաշյանը։ Այս հանգամանքը կարևոր է հիշատակել, քանի որ մինչ այդ Բալիքյանը բազմոցի վրա պառկած էր լսում Մարչին, իսկ այս խոս-

քերից հետո վեր է կենում, սենյակի գորգապատ հատակի վրա քայլում և մի քիչ խորհում: Հենց այդ ռոպեին ներս է մտնում Անդրեաս Բալիքյանի կինը, և Մարչը նկատում է, թե ինչպես գորգավաճառ բարերարի թավ հոնքերը կախվում են: Մի պահ լռություն է տիրում, և կինը ստիպված է լինում հեռանալ, որից հետո Անդրեաս Բալիքյանը նորից է պառկում և հրահանգներ տալիս Հովնաթան Մարչին, թե ինչպե՞ս պիտի մեկնել, ո՞ւմ պիտի տեսնել այնտեղ, ինչպիսի՞ վայր պիտի ընտրել:

— Տեղը հովոտ չպիտի ըլլա... Խոտը շատ ըլլալու է, որ հայրենակիցները կրնան մաքիներ ալ պահել: Կը կարծեմ, **թե** 10 աղվոր գորգեր կը գործվի հոն, եթե բուրդը աղեկ ըլլա...

Բավական երկար ժամանակ զրուցելուց հետո Հովնաթան Մարչը սեղմում է նրա ձեռքը և սենյակից դուրս թռչում, վազում իր բնակարանը, ուր սպասում էին Մարինե Քրաջյանը, Բարունակ Ճիթեչյանը և մյուսները: Եվ այդ նույն գիշեր, ընկերական փառավոր հավաքովի, Հովնաթան Մարչը դառնում է հերոս...

Ահա՛, ընթերցող, Անդրեաս Բալիքյանի այդ համաձայնությունից է սկսվում այն երկար ճանապարհորդությունը, որի վախճանը եղավ հուլիսյան մի շոգ օր:

20

Երբ նույն օրը Հովնաթան Մարչը պառկել էր բազնիսի քարին, և Բիսաշի Հովակի բոբիկ ոտքերը սահում էին նրա մեջքի վրայով, Բիսաշու գլխում խորհրդածություններ էին ծնում այն մասին, թե ի՞նչ լավ պահած մարմին ունի մուշտաբին, — Հովնաթան Մարչը քթի տակ մոմռում էր հայրենաբաղձ երգերից և գլխին բամբակի քուլաների պես թափվող սապոնի պղզպղզակների միջից նայում Հովակին, նրա շիւ աչքին, կախ ընկած, բարակ պոչով բեխերին:

— Փղշտացի՞ է, — մտածում էր Մարչը նրա մասին: Ինչքա՛ն կուրախանա, եթե հենց այդտեղ, հայտնի իր միտքը, Հովակին տեղավորել կառուցվելիք նոր Եթովպիայում:

30

— Ուսկի՞ց ես, բարեկամ, — հարցրեց Մարչը, երբ Հովակը նրա մազերի մեջն էր խրել իր մատները և լվանում էր փղշտական գլուխը:

— Հող ունի՞ս, տուն-տեղ...

— Հողն ի՞նչ պիտի անեմ... էսպես յուր ենք գնում: Ու-

11

նեմ, հա, հող ունեմ: Քարոտ տեղ է մեր տեղը: Էստեղ լավ է, օրական հացի փող ենք աշխատում...

Այս վերջին միտքը Հովակը որոշ նկատառումով ասաց, նորեկ մուշտաբու առատաձեռնության դռները բանալու հուսով: Եվ երբ դուլլով լի սառը ջուր թափեց նրա գլխին, Հովակը շնկատեց, որ իր բառերն արդեն պաղություն էին թափել Մարչի տաք հայրենասիրության վրա:

10 Ինչպե՞ս: Մարդ հող չուզենա՞, չկամենա կապվել հայրենիքի հետ, իր քրտինքը լթափի՞ր պապերի կոխած տեղում, չքերի՞ր՝ այս լքնաղ երկրի կուրծքը և նրա օդում չհնչեցնի՞ր գյուղական հորովել: Ուրեմն փղշտացի չէ ֆիսաչի Հովակը, և լավ է, որ ինքը նրան շհայտնեց նոր Եթովպիո մասին:

Երբ հյուրանոցի մահճակալի վրա պառկած, Հովնաթան Մարչը լիաթոք շնչում էր բաց պատուհանից ներս մտնող իրիկվա հովը և հովի հետ էլ փողոցից եկող ձայները լսում, — նա ապրում էր հոգու խաղաղ մի վիճակ, որպիսին մարդ ունենում է, երբ մեջքի վրա պառկած, կտրան վրա, երկնքի աստղերն է դիտում:

30 Ինչքան հեռո՞ւ էր այն երկիրը, որտեղից նա ճանապարհվեց: Մարչը մտքով մի անգամ էլ եկած ճանապարհը կտրեց և այդ անելուց հետո ինքն իր աչքում բարձրացավ, դարձավ հերոս: Վերադարձին ինչե՞ր պիտի պատմի և ինչ ճառեր ասի, ճառե՞ր, որ արցունքներ հոսեցնելուց բացի, դոլլաբներ պիտի հավաքեն և ճամփու դնեն այս երկիրը՝ շենացնելու, ցեղին համար օրրան մը կերտելու...

Մի անգամ էլ վերհիշեց Բալիթյանին, սիգարի կապույտ ծովսի մեջ, իր ճառը, ճանապարհվելու վերջին օրերը, ընկերական հավաքույթը, որի հերոսն էր, անհայտ մի երկիր ուսումնասիրելու գնացող խիզախ հետախույզ: Ապա երգեր, պար, 30 տիկիներ, որոնցից ամեն մեկն այդ գիշեր աշխատում էր ավելի շատ խոսել Մարչի հետ, ժպիտներ տալ, ասես ժպիտները ճամփի պաշարի գաթաներ էին:

Ամենից շատ սիրալիր էր տիկին Մարինեն:

Այստեղ արդեն, ընթերցող, Մարչը վերհիշեց այնպիսի փեպքեր, որ կապ չունենալով նրա առաքելության հետ, կազմում են հոգու այն թանկագին անկյունը, որի ամեն մի իրի

ինչ լինելը միայն տիրոջն է հայտնի: Այդ վերհիշումի հետե-
վանքն եղավ այն, որ Հովնաթան Մարչը մի կողքին դարձավ,
ձեռքերը ծալեց այնպես, ասես ձեռքով գրկել էր մի գլուխ: Բայց
ես խոստացա չպատմել այդ մասին, քանի որ այդ գլուխն
ամենից թանկ իրն էր նրա հոգու անկյունում:

Երեկոյան նրա մոտ եկավ կարճիկ մի մարդ, որին փողո-
ցում տեսնելիս շատերը կարծում էին, թե քաղաքի ամենից
դրաղված մարդն է, որի վրա է ծանրացած անթիվ հոգս՝ հի-
վանդներ բժշկել, երկաթուղիներ անցկացնել, ձիաբուծարան
հիմնել և այլն, և այլն:

— Բժիշկ Երանոս:

— Շատ ուրախ եմ...

10

Եվ բժիշկը հեհեհ սկսեց պատմել մի ուրիշ տեղ շտապող
մարդու պես արագ-արագ խոսելով, որ ինքը վաղուց է լսել
նրա գալուստի մասին, անհանգստանում էր, թե չլինի՞ ճա-
նապարհին մի բան է պատահել:

— Լա՞վ եկաք, չնեղացրի՞ն...

— Օ, ո՛չ, փառավոր: Ես հիացած եմ...

— Գիտե՞ք, այստեղ շատ բան կտեսնեք...

— Անշո՛ւշտ, հարկավ:

20

Մի քիչ հետո Մարչը բժիշկ Երանոսին պատմում էր նոր
ծթովպիո մասին, թե ի՞նչ սքանչելի քաղաք պիտի լինի, ով-
քեր պիտի ապրեն և թե մեծաքանակ գումար է հատկացված
այդ գործի համար: Բժիշկ Երանոսը զմայլանքով էր լսում: Ա-
հա մեծ սեճնացիա: Իսկույն հարկավոր է դուրս թռնել, ասել
սրան-նրան, լուրը տարածել: Եվ բժիշկը թոթվեց Մարչի ձեռ-
քը, խոստացավ հաճախ տեսնվել, ուրիշներին էլ բերել:

— Շատ պատվական և ազնիվ մարդիկ կան,— ասաց բը-
ժիշկը և դուրս գնաց,— ո՛չ, գլորվեց որպես ֆուտբոլի գնդակ,
որ հարվածից դիպչում է մերթ այս քարին, մերթ այն պատին, 30
նորից հետ դառնում ու նորից դիպչում:

Իսկ Հովնաթան Մարչը գոհ առաջին ծանոթությունից մեկ-
նրվեց մահճակալի վրա, առաջին հանդիպումը խմբագրելով
այսպես.

— Հոս ալ պատվական ազգայիններ կան...

13

Այդ գիշեր մի սոսկալի արշավանք սկսվեց Հովնաթան Մարչի դեմ: Ճամփից հոգնել էր, քիսաշի Հովակի բորիկ ոտքերն էլ մածել էին նրա երակները: Եվ քունը շուշացավ ոչ միայն նրա կոպերն իջեցնելու, այլև մարմնի մասերը այս ու այն կողմ ազատ ու հանգիստ փոխելու:

- Հուլիսյան այդ կեսգիշերին, երբ թվում էր, թե բացել են անթիվ անհամար կրի և գաջի գործարանների դռներ ու թեժ վառարաններից տաք օդ են մղում քաղաքի փողոցները, երբ միլիցիոները մինչև ծնկները վեր քաշած ոտներն առվի ջրի մեջ էր կոխել և ննջում էր, հրացանի կոթից բռնած, երբ շոգից անքուն, ինչ-որ մարդիկ լուսնոտների պես թափառում էին փողոցներում և մի զով տեղ փնտրում նստելու և նստած ննջելու, երբ բաց պատուհանի առաջ քնած ամուսնական զույգը թարմ օդ շնչելու համար գլուխն էր կախել մալթի վրա, խռոացնում էր և շնչում,— տոթ այդ գիշերին Հովնաթան Մարչը կոշիկի երկաթ կրունկով, հին հայրենիքում, հյուրանոցի պաստառների վրա ջարդում էր մլակներին, որոնց անթիվ շարքերը, քաղցած ոհմակի պես, մութից օգտվելով գրոհ էին տվել մահճակալի վրա մուշ-մուշ քնած մաքուր մարմնի բարակ մաշկը ծակելու և
- 20 ծծելու Հովնաթան Մարչի փղշտական արյունը:

Ամեն անգամ, երբ երկաթ կրունկի տակ ճլփոցով դիտապաստ էր լինում մլակը, գարշահոտ տարածում, Հովնաթան Մարչը ժպտում էր, բարիք կատարող մարդու պես:

— Ահա, կերար,— ու մի հարված էլ:

— Այսպես էլ ճոթե՛լ:— Ու մի զարկ էլ, և գարշահոտ, արյունոտ պաստառ:

- Մերթնդմերթ ոտքերն էր բարձրացնում, ձեռքով խփում մարմնի զանազան մասերին, որովհետև այն ժամանակ, երբ Մարչն աչքերը ման էր ածում պաստսուռի վրա կամ վերմակն էր աջ ու ձախ դարձնում և հարվածում, մի ուրիշը ոտքն ի վեր բարձրանում էր և ուզած տեղը ծակում, ծծում, մինչև նրա ձեռքը հասնելու:
- 30

Այդ աշխատանքը սկզբում դուրեկան թվաց: Ահա որսորդը, որ եղեգնուտում կրակում է անընդհատ, և ամեն մի կրակոցից վայրի մի խոզ թավալզոր է լինում: Հետո քունը հաղթեց, գլուխը ծանրացավ... Իսկ մլակները հա գալիս էին:

Յվ այդ պահին նրա բեզարած գլխում ծնվեցին մտքեր, որ դառնահամ էին, մասամբ հուսահատ, մասամբ զղջումի շեշտով:

— Ինչո՞ւ եկար այս երկիրը... Կար փափուկ անկողին, մաքուր սենյակ և ուրիշ պարագաներ: Կար և գլխի մեջ մի կակուղ զանգված, սրտի մեջ կարոտ դեպի հեռու երկիրը: Յվ այդ ամենը որպես կապույտ մշուշ, անհաս, ինչպես ամպն Արարատի գլխին, որպես առասպել, Նոյյան տապանի պատմություն: Իսկ այժմ... Կեղտոտ պաստառներ, մլակներ, տոթ, անքուն գիշեր...

10

Հովնաթան Մարչի աչքն ընկավ պատից կախած ճյուրանոցի կանոններին: Մայրենի լեզվով էր գրած, Մեսրոպ Մաշտոցի հնարած տառերով: Այդ կանոններին ի տես նրա սիրտը թունդ առավ, և երբ ձեռքը մոտեցրեց, տախտակը բարձրացրեց, մլակների մի հոծ բազմություն, խրտնած ոչխարի հոտի պես, շաղ եկավ:

— Ինչո՞ւ եկար այս երկիրը...

Նրա սրտին հովութիւն չտվավ և գրաֆինի պաղ ջուրը, հայրենիքի ջուրը, որի մասին հավաքույթի այն գիշերը ոսկեգույն խոպուպներով տիկինը այնքան չքնաղ ժպիտով, բարակ շրթունքներն իրարփից բաժանելով, ասել էր.

20

— Պարո՞ն Մարչ, ինձի կը հիշե՞ք, երբ առաջին անգամ հայրենիքի ջուրը խմեք...

Եթե մինչև արևի բարձրանալը լուսաբացի զովութիւնը չլիներ, Հովնաթան Մարչի դեմքին մյուս օրը նայողը պիտի կարծեր, թե նա ուրիշ ծանր հոգսերի հետ ունի և ստամոքսի խանգարում, կերածը չի մարսում:

2

Տղա՛, ինչո՞ւ կարգապահ եղար և Հովնաթան Մարչին իսկույն ներս չթողիր, երբ նա դանդաղ քայլերով և ամենայն վեհությամբ մոտեցավ այն դռան, որի վրա գրված էր Պետի առանձնասենյակ, և որի կողքին կանգնել էիր, ձեռքդ դռան պղնձե կոթից բռնած: Եվ թուփակի նման կրկնեցիր.

30

— Առանց զեկուցման չի կարելի, ընկե՛ր:

Հովնաթան Մարչը ցնցվեց, մի քիչ հետ քաշվեց և երբ այցեատմար մեկնեց, դու գիրկապ անելով կարդացիր.

— Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմնի լիազոր,— նորից ուսերդ թոթվեցիր, կրկնելով նույն անիմաստ բառերը հերթի մասին:

10 Նախասենյակում խռնվել էին գյուղացիք: Ոմանք շոքել էին գետնին, զրուցում էին իրար հետ, ոմանք էլ մուտքից քիչ հեռու կանգնած հերթի էին սպասում: Հայ, թուրք, եզդի ու բուլղոց բարբառները, բոլոր գավառների բուլլոր, տեսակ-տեսակ շորեր և շորերից տարբեր հոտ՝ գոմի, հողի, աղբի, քրտինքի: Հարկավո՞ր էր, որ Հովնաթան Մարչը նախասենյակում շնչի այդ ծանր հոտը և հաճախ մետաքսե թաշկինակով սրբի ճակատի քրտինքը, որի ամեն մի կաթիլը գլորվում էր փղշտական մի քաղաք հիմնելու ցամաք ու աղքատ Արմենիայում:

20 Երբ Հովնաթան Մարչը պատուհանի առաջ կանգնած փողոցի անցուղարձին էր նայում և սլատին սեղմվում, հենց որ նախասենյակում սպասողներից մեկնումեկը անցնում էր կողքով ու քիչ էր մնում ոտքը կոխեր,— նրա դեմքին երևում էր այնպիսի մի արտահայտություն, որի մասին դեռ դարեր առաջ այսպես է գրված Հովհաննու ավետարանում.

— Յուրսն եկն և յուրքն զնա ոչ ընկալան...

— Խնդրե՛մ, ընկեր,— ասաց տղան և դուռը լայն բաց արեց:

Հովնաթան Մարչը կայծակի արագությամբ մտքիլը ժողովեց, դասավորեց որպես խաղաթուղթ և դռնից ներս մտնելիս պատրաստվեց կրկնելու այն, ինչ եղավ Անդրեաս Բալիթյանի սենյակում, երբ պետը հեռախոսի խողովակն ականջին մոտեցնելով, աչ ձեռքով Հովնաթան Մարչին առաջարկեց նրստել ազատ աթոռին:

30 Մոտ հինգ րոպե, մի ուրիշը, որ չէր սպասել նախասենյակում, հեռախոսով այնպիսի մի նյութի մասին խոսեց, որ պետական խոշոր գաղտնիք թվաց Հովնաթան Մարչին: Որովհետև երեխան էլ կհասկանա, թե ի՞նչ է նշանակում.

— Ասում ես սահմանի մո՞տ են...

— Այո՛, միջոցներ ունենք: Կարող ենք մի խումբ ուղարկել...

— Եղեգնուտները կխանգարեն: Թող վառեն: Բոլոր միջոցները կտանք:

— Այո՛, այո՛:

— Ութ հազարի չափ: Իհարկե, վտանգը մեծ է: Գյուղերից սալլեր կհավաքենք: Եթե կարիք լինի, կարող ենք բնակիչներին դուրս հանել...

— Լավ, լավ: Հենց այս գիշեր մերոնք դուրս կգան...

Դուք կարծում եք, թե այս ամբողջ խոսակցության ժամանակ Հովնաթան Մարչը եգիպտական մումիայի քարացած դեմք ունենր և չէ՞ր հուզվում, աթոռի վրա տեղը չէ՞ր շտկում, 10
թուքը սովորականի պե՞ս էր կուլ տալիս:

Քա՛վ և մի՛ լիցի: Այն ժամանակ, երբ հեռախոսի խողովակը լսեց սանձանի մոտ են բառերը, Հովնաթան Մարչը մեղքը ձգեց ճիշտ այնպես, ինչպես զինվորներն են անում, երբ զենք ու զրահի մեջ կորած, մարդադաշտում անցնում են հրամանատարի կողքով: Ինչպես ասում են, Հովնաթան Մարչի լեզին ճաքեց, երբ ամենայն անտարբերությամբ պետը մի ուրիշ աներևույթ մարդու հայտարարեց, որ մեռնեմ գիշերս դուրս կգան...

Զորաժողով, սալլերի բռնագրավում, ի զե՛ն, ի սո՛ւր, 20 հայրենիքը վտանգված է... Եվ այդ՝ հուլիսյան շոգ օրի՛ն, երբ օդում ամեն ինչի հոտ կար, բացի վառողի: Այո՛, այո՛, անպարտելի են Արմենիո տերերը, եթե նրանք պատերազմի հրամանն արձակում են այդքան անտարբեր, նույնիսկ քնատ աչքերով:

Այս ամենը կատարվեց հինգ րոպեում: Վեցերորդ րոպեին պետը աչքերը դարձրեց Հովնաթան Մարչի հարթուկած զգեստին, մաքուր ածիլած երեսին և այդ երեսի քնքուշ, բարակ մորթուն:

— Ինչո՞ւմն է բանը, — հարցրեց նա, և երբ պետը աչքերն էր տրորում, Հովնաթան Մարչը մի քիչ մոտեցավ նրա սեղանին ու շարեց բավական սահուն մտքեր: 30

— Հեռուներեն եկած եմ: Կփափագիմ քաղաք մը հիմնել, աշխարհիս մեջ ցանուցիր եղած փղշտացիներով բնակեցնելու: Հոս տեղ ալ կը փնտրեմ փղշտացիներ, եթովպացիներ: Անոնք հայրենակիցներ են...

— Լա՛վ, բարի...

— Հարկավ, առանց Ձերին բարյացակամության այս գործը գլուխ չի գար: Հուսով եմ, որ Դուք ալ տոգորված սիրով դեպի այս երկիրը, մեզի հողամաս մը կը տրամադրեք Նոր Եթովպիո...

— Լա՛վ, լավ...— Եվ այդ լավերը զուգորդում էին կակուղ հորանշոցների:

10 — Այո՛, այսպես: Մեր ուզած տեղը երկրի սրտին մեջն ըլլալու է: Նախընտրելի է ազգային վայր մը, պատմական և այլն: Մեր հայրենակիցները գորգագործութեամբ պիտի պարապին: Գիտեք, որ աշխարհիս մեջ մերայինք մեկ հատիկ են, մրցակից չունին: Հուշակավոր հնդահաններ են, աֆիոն, ծխախոտ և նման անվանի գործեր ունին ամենքն ալ, դրամ շահելու կողմանէ: Ինքը Բալիքյանն ալ այդպես պզտիկ գործ մը նախընտրեց, ետքը դարձավ մեծանուն ազգասեր: Հիմա անոր կողմեն է, որ կը բանակցիմ, նաև Փղշտացոց Բա...

— Լա՛վ: Քանի դեսյատին հող է պետք, ջրովի՞, թե՛ անջրդի:

20 — Մեզի առաջին հեղ սանկ հինգ հարյուր հեկտար կը բավէ: Վերջը, երբ մեծնանք, ամեն կողմերե հոս հավաքվին փղշտացիք, եթովպացիք, հոս ծաղկալ դրախտ մը պիտի շինվի: Ամենքն ալ այդ փափագով կը տառապին, հայրենիքի հողին վրա մեռ...

— Դուք հիմա՞ եք հող ուզում,— ասաց պետը պահարանից քարտեզը հանելով: Տղան դուռը կիսաբաց էր անում, աչքի տակով նայում: Այդ ընդունված պայմանական նշանն էր այն մասին, թե նախասենյակը հուղվում է:

30 — Ահա ձեզ ազատ հող: Արաքս կայարանի մոտ, Ղամըշլուի շրջան և Արազդայան: Այս երեք տեղից բացի ազատ հող չունենք:

Հովնաթան Մարշը նայեց քարտեզին: Սա է Արմենիան, տեղտեղ կանաչ օազիսներ, սյգեշատ ավաններ, ապա ցամաք տափարակ, դեմի ապառաժներ և լեռներ՝ անտառներով և առանց անտառի:

Արաքս... Դաշնամուրի մի ակորդ կարող է ձեզ հիշեցնել անցյալի մի պատմություն: Դուք կարող եք փափկանալ, ինչպես

կրակին մոտեցրած մոմ, գուցե և հալվել, այսինքն արտասովել,
և այդ ամենը դաշնամուրի մի ակորդ լսելուց հետո: Արաքս...
Հովնաթան Մարչ, ֆայլամուր գնում եմ և ապա ճին ճին դա-
րեք, ինծի կնիշեք, պարոն Հովնաթան, գանգուր խոպոպներով
բարեգործական մի տիկին, որի համար այս հեռավոր երկիրը,
Փոքր Ասիայի խորքում ընկած Արմենիան, դուրեկան միրած է,
մանուկ օրերի հրազ:

Պետք քարտեզը կոլուեց, և երբ Մարչի աչքերից ծածկվեց
քաթանի վրա գծած վերջին հորիզոնական գիծը, հայրենասի- 10
րական սեանսը վերջացավ: Մնաց մինչև փողոց հասնելը մի
քիչ էլ ապրելու նկարի գեղեցկությամբ, որովհետև փողոցի
ժխորը պիտի հօդս ցնդեցներ այդ միրածը:

— Գեղեցիկ: Ես կերթամ, կպտտիմ այդ կողմերը,—ասաց
Մարչը, ընդունելով պետի մեկնած ձեռքը,— վտանգավոր չե՞ն,
Զեզմե մանդատ առնելու հարկ չկա՞,— հարցրեց նա: Հասկա-
նալի է, որ նա վերհիշեց մեռնեք այս գիշեր դուրս կգան...

— Ոչ մի թուղթ: Նշանակեցե՛ք անունները, տեղում ծա-
նոթացեք, մենք համաձայն ենք: Կհատկացնենք հինգ հարյուր
հեկտար:

Եվ երբ Հովնաթան Մարչը մոտեցել էր այն շեմքին, որից 20
նախասենյակ մտնել հնարավոր է և առանց զեկուցման,—հան-
կարծ հետ դարձավ:

— Ինծի մեծ պատիվ ըրած պիտի ըլլաք, եթե հուշատե-
րիս մեջ Զեր անունը ստորագրեք: Հավետ անմոռաց հիշատակ
մը մեր առաջին հանդիպումի:

Պետի ժպիտը հայերենով գրելու համար հարկավոր է
գտնել այնպիսի մի բառ, որ նշանակի և՛ զարմանք, և՛ ծիծաղ,
և՛ արհամարհանք: Բայց և այնպես ստորագրեց: Սանդուղքնե-
րից իջնելիս Հովնաթան Մարչը այդ հուշատետրի այդ սպիտակ
թերթը տանում էր որպես մասունք:

...Հեռախոսի զանգը այնպես զիլ քրքջաց, երբ Մարչը փա- 30
կեց դուռը:

Այդ օրը № 27 փոստարկղն ընդունեց զարմանալի մի նա-
մակ:

«Սիրելի՛ հայրենակիցներ. կպտտին դժնդակ լուրեր: Սահ-
մանի մոտ ինչ-որ եռուզեռ կա: Այս գիշեր ութ հազարնոց բա-

նակ մը պիտի անցնի Արաքսը: Զեմ կրնար երկար գրել, ձեռքս
կոտրա: Ո՞րն է այս երկրին ներքին իմաստը, հողին ույժը: Ով
ալ տիրելու ըլլա չքնաղ Արմենիո, կոնակը Արարատին պիտի
կրթնեցնէ: Տեղեկութիւնները ստույգ են, բայց գաղտնի կը-
պահվի: Խնչ պետք կա ավելորդ թմբկահարութեան: Ա՛հ, կսի-
րեմ, կսիրեմ այս վերին գաղտնիքը: Գործս հաջող կերթա: Վա-
ղը նոր Եթովպիո տեղը տեսնելու պիտի երթամ: Ինծի կըսեն,
թիւ այդ հողին վրա արքայական դամբարաններ կան: Օ՛հ, ցըն-
ծա, երկիր մայրենի: Փղշտացի դեռ չեմ տեսած, լուր ունիմ, որ
10 Ալագյազի կողմերը քանի մը եթովպացի կա: Առայժմ այս-
չափ: Հոս տաք է, սակայն կառավարութեան դիրքը անսասան
կերեալ...

Եթե ստորագրութեանը ցույց տալին Բուենոս Այրեսում
ապրող խոպոպիկներով տիկնոջ, անպատճառ ուրախութեանից
ձեռքերն իրար պիտի զարկեր և կանչեր.

— Հովնաթա՛ն Մարչ...

Հենց այդ նույն օրը, երբ հովը մի քիչ կոտրեց ցերեկվա
շոգը, ութ հոգի, նավթի բիդոններով, եղեգնյա երկար ցողե-
քով, դեղորայքի արկղներով քաղաքից մեկնեցին սահմանա-
20 մերձ մի վայր, որի եղեգնուտների մեջ մորեխ էր երեացել և
սպառնում էր հարեան գլուղերի ութ հազար դեսյատին արտե-
րին ու բամբակին...

3

Ավտոմոբիլը սլանում էր առավել արագութեամբ: Շոֆերի
աչքը սլաքին էր և ժապավենին, որ դառնում էր և ցույց տալիս՝
75—80—75: Թվում էր, թիւ մեքենան անիվներ չունի, սլանում
է ոչ թիւ խճուղով, այլ եթերում է ճախրում: Այո՛, այդպես թը-
վում էր, և տեսնողը գուցե կարծեր, թիւ ավտոմոբիլն արագ
քշելով կարելի է դարձնել անբուսական կամ վերհիշեր Եդիս մար-
30 գործի քառածի կառքի առասպելը, եթե մեքենան փոշու ամպ
չբարձրացներ և այդ ամպը շնտեր խճուղով անցուղարձ անող
սալիերի, սելվորների և գոմեշների վրա:

Զորութեանը մեքենայի մեջ չէր, այլ այն մարդու հոգում,
որ կաշվի բարձի վրա նստած, աչքերը տափարակի տնհունու-

թյան մեջ սուզած, մտքով հեռուն էր թռչում, տասնյակ դարեր հետ և պատմության փոշեպատ խորքերից հանում դեմքեր, որոնց ստույգ լինելու մասին միայն ծերունի մատենագիրն է վկայել:

Մեքենայի թափը արագ բռնկվող բենզինից չէր, այլ Հովնաթան Մարչի հրդեհվող հայրենասիրությունից: Սլանում էր մեքենան, քամուց ֆոֆոում էր նրա լայն վերնազգեստը: Կարծես մարդ չէր նստած, այլ թևավոր ոգի, որ հուլիսյան շոգին հայտնվել էր անամպ երկնքի խորքից, փոշի բարձրացրել ու անհետանալու էր փոշու ամպի մեջ:

10

— Ինչ յաման կըշա՜ն հիրավի... Տեսնես ո՞վ ա...

— Ամերիկացու կլմաներ:

Այսպես էին խոսում սելվորենները, փոշու ամպի մեջ փորձելով որոշել, թե ո՞ւր կորավ մեքենան:

Ուրիշ էլ ինչ կարող էին խոսել մարդիկ, որոնց ուղեղը աբեի տակ կակղել էր, և որոնց լեզուն ցեխախառն թուքի մեջ դառնում էր այնքան ծուլորեն, որքան գոմեշը տիղմի մեջ: Հարկ չկա վերավորելու Հովնաթան Մարչի պայծառ հիշատակը (ընթերցողը հետո կտեսնի, որ հերավի, խոսքը միայն հիշատակի մասին կարող է լինել) և գրել, որ գյուղացիներից մեկը, որի գոմեշները խրտնեցին և սայլը թեքեցին այնպես, ինչպես նավն է թեքվում ճեղքված ստանալիս, որ գյուղացիներից մեկը ժա՜նր, շատ ծանր հիշոցք շարտեց, ուղղված է՝ Մարչին, է՛նրա... Օ՜, ոսկեզանգուր խոպոպիկներով տիկին, եթե Բուենոս Այրեսում դու լսեիր...

20

Հովնաթան Մարչը գնում էր Նոր Եթովպիո տեղը որոշելու, տեսնելու այն տափարակը, քարոտ և անշուր երկիրը, որի մասին բանաստեղծները երգել են որպես չքնաղ դրախտավայր, և ուր Փղշտացոց Բարեսիրաց Մարմնի մոզական ուժով պիտի հարուժյուն առնի մի մեռած քաղաք, մի Նոր Եթովպիա, ո՞չ, ահագին մի աշխարհ:

30

Արարատյան դաշտը ամենևին չքնաղ գեղեցկուհի չէր հուլիսյան այդ շոգ օրին, թեկուզ այդպես էր երևում Հովնաթան Մարչին՝ ակնոցների հաստ ապակու ետևից: Այդ մի պառավ կին էր, ստինքները՝ չորացած տրեխներ, որի ճաքճեած

պռոշները միայն ջուր էին ուզում, խոստանալով այդ դեպքում միայն երևան հանել իր խորքում թաղված ուժը:

Հովնաթան Մարչը ուշք չէր դարձնում մեքենայի ցնցումներին: Նա չէր ջոկում բամբակի դաշտերը ցուրենի դեղնած արտերից, մեքենան գյուղերի միջով սլանալիս՝ նրան այնպես էր թվում, թե հասարակ հողաբլուրներ են և ոչ բնակավայր, հնուց մնացած թմբեր, որոնց տակ, հասկանում եք, թաղված է այս երկրի արքայական անցյալը, երբ իշխանները Արարատյան շամբուտներում որսի էին դուրս գալիս, վարազներին նիզակահար անում և Արաքսի կղզիների վրա սարքում խրախճանք:

Քշի՛ր, շոֆեր, քշի՛ր... Ինչքան էլ արագ սլանաս, պատածիրիդ մտքի թափին չպիտի հասնես, թեկուզ գյուղերն էլ տրորես անիվների տակ: Քշի՛ր, և թող իրականը Հովնաթան Մարչի աչքին մի պահ չերևա, թող Արմենիան դառնա ամպերից կախ ընկած դրախտ, որի բնիկները զտարյուն են, Քոռզոմյան ցեղի անաղարտ հոգով, կատարյալ և իսկատիպ փղշտացի, եթովպացի և ոչ մոլլա-բայազետցի միջակ կամ աղֆառ:

Հեղափոխություն, սոցիալիզմ... Քշի՛ր, շոֆեր, Հովնաթան Մարչը այդ համարում է անցողիկ երևույթ, նո՛ւ, որպես պատմության մի գրիպ, մարմնի ժամանակավոր խանգարում, որից հետո մոխիրների տակից պիտի հարուստյուն առնեն բոլոր մեռած քաղաքները, քանի երկրագնդի անկյուններում Հովնաթան Մարչի պես մարդիկ Արմենիա ասելիս աչքերից արցունքներ են գլորում և գրկում այդ գաղափարը, որպես թունդ հարբեցողը վերջին շիշ օղին:

Մեքենան կանգնեց: Շոֆերը քրտինքը սրբելով հետ նայեց ու պահ մի զարմացավ: Հովնաթան Մարչը քնել էր փափուկ բարձերի վրա և բնազդաբար շարունակում էր օրորալ, որպես օվկիանոսի շոգենավ՝ մարմանդ կոհակների վրա: Միայն մարմինը չէր օրորվում, մտքերը ճոճանակի պես տարուբեր էին լինում, թեկուզ միտքն էլ աշխատում էր, որպես խանգարված ժամացույց:

Շչակը ոռնաց, Հովնաթան Մարչը ցնցվեց, աչքերը տրորեց: Ա՛խ, եթե շամբուտներ լինեին, և իշխանական վարազը մոնչար շչակի պես: Շուրջն ամայի տափարակ էր, տեղ-տեղ քարակույտեր:

Ահա ինքը՝ փղշտացոց լիազորը ոտք է կոխում ապագա քաղաքի սահմանը և քայլում է որպես հաղթանակից վերադարձող զորավար: Ո՞ւր են կամարները, ինչո՞ւ շեփորները չեն ավետում քնած քաղաքին այն մասին, թե...

Շոֆերը մեքենայի գլուխը հետ դարձրեց, և որովհետև Հովնաթան Մարչի պատվերը կար մի հով տեղ սպասելու, քշեց դեպ, դեմը երեացող ծառաստանը: Հովնաթան Մարչը նայեց հեռացող մեքենային, ապա երեսը դարձրեց տափարակի կողմը:

Անշուշտ, երբ Պետրոս Մեծը ճահճուտների մեջ կանգնած, 10
աչքը ծովախորշին, իր խոսքն էր ասում, անշուշտ, ոռոսական արքայի դեմքին էլ նույն արտահայտությունը կար, ինչ որ Հովնաթան Մարչի դեմքին, որի քնքուշ մորթը արևից մի քիչ խանձվել էր: Ըիշտ է, տարբերություն կար, ինչպես օրինակ, այն, որ ոռոսական արքան երկարավիզ կոշիկներով էր, իսկ Մարչը գեղին բոտերով կամ այն, որ Մարչը երկրորդ անգամ էր պատմությունը կրկնում (իսկ այդ հայտնի ֆարս է), — բայց և այնպես նմանությունն ակներև էր:

Հովնաթան Մարչը շատ քայլեց ամալի տափարակում: 20
Հին, հայրենիքի փոշին նստեց նրա գեղին կոշիկներին: Մարչը քայլում էր, նայում աչ ու ձախ, մտքում հաշիվներ անում, տնե-րի, ագարակների հաշիվներ, պարտեզներ տնկում, փողոցներ անցկացնում և ընդարձակ հրապարակ, կենտրոնում հսկա մի շենք, ամենաքիչը իններորդ դարու ոճով կառուցած, փղշտական հանդեսների ու եթովպական հավաքությունների համար: Նա տեսնում էր այդ քաղաքը և քայլում էր այնպես, ասես առֆալտած են մայթերը:

Մի օձ, մաշկն սպիտակ բծերով մի օձ, քարի վրա տաքա-
նում էր: Ոտնաձայնից գլուխը վեր հանեց և, հավատո՞ւմ եք, 20
գլուխն այնպես տնկեց, ասես օձային իր լեզվով հարց էր տալիս նորեկին՝ ո՞վ ես, ի՞նչ ես ուզում ամալի այս դաշտում: Մարչը չտեսավ օձին: Գուցե դրանից նեղացած օձը բարվոք համարեց շուլավիլի քարի տակ և շարունակել օձային յուր մըտքերը ակնոցավոր նորեկի մասին:

Բայց զայրացածը արևն էր: Ասես ուրիշ երկիրներից իր շո-
ղերը հետ էր կանչել, որպեսզի այդ ժամին խիտ շալքերով շի-

կացնի քարերը, մինչև կարիճներն էլ արևահար լինեն և քարերը ճաքեն: Սակայն Մարլը չէր զգում ոչ արև, ոչ լուսին: Եվ այդ ավելի էր զայրացնում արևին: Ո՞վ էր նա, գուցե վաղուց մեռած մի արքա, մի Արշակ թագավոր կամ Գագիկ զորավար, որ ամերիկյան ամուսնու տարազ հագած՝ հարություն էր առել և շոգ ցերեկին անամարդաբնակ դաշտում իր դղյակի հետքերն էր որոնում և ստուգում, թե ի՞նչպես է հիշում իրեն սերունդների սերունդը...

- 10 Մի հավաքույթ, բաժակահառեր, կենաց խոսքեր, օտարազգի հյուրեր և հայրենական երգեր, որոնցից օտարազգի հյուրերի լսողութունը սակավ էր շոյվում, սակայն ժպտում էին՝ վայելուչ մնալու համար: Հովնաթան Մարլը խոսում էր.— Օտար հորիզոն... Այնտեղ, հայրենի հողի վրա, ուր ջուրը մայրենի բարբառով կկարկաչե... Մարլը խոսում էր ոսկեբերան լեզվով, և Մարլի լեզվով խոսում էին բոլոր մատենագիրները, զորավարները, ժպտում էին ոսկեզանգուր խոպուպիկները: Մեկի կուրծքը հեհեհ բարձրանում էր, երբ Մարլը հրնչեցնում էր իր ձայնը, որպես բամբիո՝ բամբ ուռտան և իշնում, երբ նրա ձայնը դառնում էր առավոտյան զեփյուռ ու շոյում կտավատի կապույտ ծաղիկները:

- 20 Հովնաթան Մարլը ճակատը տորոքեց, թեթև գլխապտույտ զգաց: Արևը միամտորեն կարծում էր, թե նրա գլխարկի տակ հաստակլեպ դդում է և ուզում էր խաշել այդ դդումը:
- Հովնաթան Մարլը այդ գիշեր հերոս էր... Ա՛խ, եթե տեսնեին նրան այդ դիրքով, հայրենի հողը կոխելիս, ինքն իրեն զբուցելիս, որպես մի կիւ արեւ, ո՛չ, որպես աշխարհակալ, որի վայրկենական մտքերը պատգամներ են գալիք սերնդի համար:

- 30 Հովնաթան Մարլը կռացավ, քարերի արանքում բուսած խոտերից մի փունջ պոկեց և մետաքս թաշկինակի մեջ լցրեց մի բուռ հող: Մետաքս թաշկինակ... Այրիացյալ աիկին Մարինե Բրաջյան...

...Երեկոյան Մարլն աչքերը բաց արեց, նայեց շորս կողմ ու նորից փակեց: Երա՞զ էր: Ո՞վ կառուցեց այս խրճիթը տափարակում: Քներակները զարկում էին և ամեն մի զարկի հետ ծակոցներ էր զգում գլխում: Մարլը ձեռքը ճակատին տարավ

և զովություն զգաց ճակատին դրած թաց շորից: Երբ շորը փոխեցին, Մարչը նորից աչքերը բաց արեց, ճրագի լույսի տակ տեսավ շոֆերի դեմքը և մի ուրիշ դեմք: Մի կին ճրագը բարձր բռնել էր, ասես գլխին էր դրել: Նա փորձեց խոսել, բայց հագիվ կարողացավ ջուր ուզել ու աչքերը նորից փակեց:

Հովնաթան Մարչը արևահար էր եղել այն ժամանակ, երբ հուլիսյան արևի տակ, ցամաք տափարակում, որպես միրած, նա տեսնում էր Նոր Եթովպիո սպիտակ տները: Շոֆերը սպասել էր մի ժամ, երկու, վերջը մոտեցել էր և նրան տեսել արևի տակ ուշաթափ ընկած:

10

Երբ մի անգամ էլ նա աչքերը բաց արեց, մի մարդ ամանի մեջ մածուն էր խառնում ջրին, կինը կանգնել էր կողքին, ինչոր երեխաներ կախվել էին կնոջ փեշերից և զարմանքով նայում էին խսրի վրա պառկած մարդու շորերին, կոշիկներին, ակնոցների ապակիներին, որոնց մեջ արտացոլում էր ճրագի լույսը: Եվ մանուկներին այնպես էր թվում, թե մարդը կրակե աչքեր ունի:

— Ո՛ւր եմ,— հարցրեց Մարչը, և մինչ շոֆերը պատասխան կտար, նրա սնարի վերև տնկվեց երկարհասակ մեկը և ասաց:

20

— Անհոգ եղբք: Հաշի Խարաբ գյուղն է կամ հին հայոց Բազմարանը:

— Հին հայոց... Հրամանքնիդ ո՞վ եք:

— Անթանոսյան Հմայակ, գյուղի վարժապետը: Ես էլ օտարական եմ, այս հեռու գյուղում եմ աշխատում:

Եվ Անթանոսյանը շատ կցկտուր պատմեց իր կյանքն ու գլխով անցածը, ամեն ինչ համեմելով այնպիսի բառերով, որոնց քաջ ծանոթ են հին գրաբար գիտցողները: Շոֆերին այնպես էր թվում, թե մարդը պոչ ունի և խոսեցիս պոչը գետնովն է տալիս:

Տանտերը առաջարկեց հիվանդին կտուրի վրա տեղավորել:

30

— Վերև քամի կլինի, լավ կքնեք: Համ էլ կարիճից, մժեղից երկյուղ չի լինի:

Մարչին վերև տարան: Սանդուղքով բարձրանալիս նա թեթև գլխապտուլտ զգաց ու հեռվեց Անթանոսյանի թևին:

25

— Վաղը եղեգնուտը պիտի տեսնեմ: Ինչպե՞ս է անունը:

— Տեղացիք Ղամբշլու են ասում,— ասաց Անթանոսյանը:— Պատմական...

Ղամբշլուի պատմական անունը Հովնաթան Մարչը այնպես էլ չլսեց: Կտուրը բարձրանալիս զգաց, որ ոտքերը դողում են, հազիվ հասավ թախտին ու մեկնվեց:

10 Երկինքն աստեղազարդ էր, իհարկե, որովհետև հուլիսյան գիշերը բոլոր հորիզոնների տակ էլ աստեղազարդ է: Հովնաթան Մարչը աչքերն աստղերին ուղղելուց առաջ հարկ համարեց, անձի ապահովության համար, հարցնել կարիճների մասին և տեղեկանալով, որ այդպիսիք կտուրների վրա հազվագյուտ են, երեսը դարձրեց Անթանոսյանի կողմը:

Այդ այնպես հանկարծ եղավ, ասես մինչ այդ նա չէր զգացել նրա ներկայությունը: Մարչը նրան հարցրեց հողի, ջրի մասին, ոչ վերացական մի ինչ-որ հողի կամ ջրի, այլ որոշ մեր, այս, ճին, ճայրեճի և այլն: Այդ խոսակցությունը այնքան հաճելի թվաց Մարչին, որ նա գլուխը վեր հանեց, նստեց տեղում ու ցնծության աղաղակ արձակեց:

— Ահա փղշտացի մը...

20 Շոֆերը կարծեց թե կարիճը խայթեց պասաժիրին: Խրճիթում քնած տանտերը կնոջը հարցրեց:

— Ինչո՞ւ ճվաց:

Երկինքն աստեղազարդ էր: Սարկայն այդ չէր կարևորը, այլ այն, որ Հաջի Խարաբ գյուղի ծայրին, կտուրի տակ Հովնաթան Մարչը զրուցում էր մի մարդու հետ, որ իր նախատիպն էր, սակայն մի քիչ ավելի պակաս աշխարհ տեսած, ավելի բարձրահասակ և գյուղի ուսուցիչ, այն ժամանակ, երբ ինքը... Նո՛ւ, ինքը, իհարկե...

30 Խոսքը դարձավ Նուր Եթովպիո մասին: Հովնաթան Մարչը պատմում էր, ավելի ճիշտ զառանցում, որովհետև քներակների մեջ ծակոցները շարունակվում էին: Իսկ Անթանոսյանին թվում էր, թե այդ ձայնը մոռացված, բայց հարազատ հեռուներից է գալիս:

Նրանք անվերջ կզրուցեին, եթե մի դիպված չլիներ, անմեղ մի քայլ: Երբ Անթանոսյանը պատմում էր հին օրերից, երկուսին հասկանալի լեզվով, Հովնաթան Մարչին այնպես էր թվում,

թե ինքը ինչ-որ կղզիների վրա է և ոչ հայրենի երկրում: Մի Տաիտի, Ֆորմոզա կամ անհայտ այլ կղզի, ուր ապրում են կարմրամորթներ և ջրերի վրա գերաններից տներ կառուցում ճիշտ այնպես, ինչպես տան կտուրը:

Անթանոսյանը պատմում էր: Կարո՞ղ էր անհայտ կղզու բնակիչը պատմել, թե ի՞նչ գեղաքանդակ է Ղամբշլուփից ոչ հեռու ընկած ավերակ եկեղեցին, ուր եզիդի հովիվները ձմեռը ոչխար են պահում: Կարո՞ղ էր Տաիտիի բնակիչը պատմել...

Միայն փղշտացին կարող էր արտասվել հուլիսյան աստեղազարդ երկնքի տակ, լսելով Հովնաթան Մարշի խոսքը այն մասին, թե ինչպես տափարակի մի քարի տակ, թաշկինակը հողով լեցնելուց հետո, նա մի թուղթ է թաղել, որպես հիմնադրեք Նոր Եթովպիո, որպես նոր ուխտ:

Եվ այդպիսի զրույցները վերջ չէին ունենա, եթե չլիներ մի դիպված, որի պատճառը այն էր, որ Հովնաթան Մարշի քներակները ցավում էին, ու կարծում էր, թե Հաջի խարաբ գյուղը անհայտ կղզու վրա է, տները ցցաշեն են, պատերի տեղ՝ գերաններ են ջրի մեջ: Երբ Անթանոսյան Հմայակը հայրենի երկնքում մի համաստեղություն էր փնտրում և Հարդագդի ճանապարհից մտքով գիծ անցկացնում մինչև Բ աստեղաշարը, Հովնաթան Մարշը վեր կացավ, մոտեցավ կտուրի ծայրին ցցած կոտրած կարասին, որով ամեն առավոտ օջախի ծուխն էր բարձրանում:

Դիպվածը, ճիշտ է, վերևից սկսվեց, հենց ծխնելուզի կարասից, բայց աղմուկը խրճիթից ելավ, որովհետև վերից ծլացող հեղուկը հանգցրեց ճրագը և Հովնաթան Մարշին այնպես թվաց, թե պետքաբանում մարդիկ են խեղդվում: Այդպես չէր կարծում, սակայն, տանտերը, որի խոր համոզմամբ, հուլիսյան աստեղազարդ գիշերին, երկինքը երբեք անձրև չի թափում և այն էլ ծխնելուզով:

Աղմուկի վրա շոֆերը դուրս թռավ, և մինչդեռ Հովնաթան Մարշը Անթանոսյանին ապացուցում էր, որ պետքաբանում մարդիկ են խեղդվում, իսկ փղշտացի Հմայակը մեջքով կտուրն էր հրում, ուզում էր, որ կտուրը տեղ անի և պարտակի իրեն, շոֆերը բակում շապկանց կանգնած և բռունցքը դեպի կտուրը ճռճող տանտիրոջ հետ՝ մոտավորապես այսպես էր խոսում.

10

20

30

27

— Լա՛վ, հերիք է, գուցե էն չէր, խմելու ջուր էր:

— Ի՞նչ ես ասում, էնպես խմելու ջուր կլինի՞: Էս էլ իմ պատվի տե՛ղն էր: Երեխեքս վեր թռան...

— Դե չիմացա՛վ, մեր տեղին ծանոթ չի, Ամերիկայից է եկել...

— Է Լա՛վ, էդ անտեր երկրում բա կտուրով տուն չկա՞...

Խնդրին վերջնական լուծում տվին այն արժաթները, որ Անթանոսյանի բռի մեջ իջան սանդուղքով և զրնգոցով թափվեցին գյուղացու բուռը, որպես երկնքից իջած աստղեր:

10 Ահա այդ դիպվածն էր, որ ընդհատեց նրանց քաղցր զրույցը: Ասվում է ընդհատեց, քանի որ խաղաղություն տիրելուց հետո, Հաջի Խարաբ գյուղում, խղճուկ մի կտուրի վրա, երկու փղշտացիների զրույցը նորից ծայր առավ:

Լուսաբացը այսպիսի պատկեր տեսավ: Անթանոսյանը պառկել էր գետնին, մեջքի վրա, դեմքին՝ երանության ժպիտ: Ընթերցո՞ղ, մանուկ ժամանակ սպանե՞լ եք գորտ ու տեսե՞լ եք, թե ինչպես գորտը դառնում է մեջքին, ոտքերով շանչ անում, ասես գանգատվում է երկնքին: Այդպես պառկել էր Անթանոսյանը, ստկայն ոչ ոքի գանգատ չէր անում: Թախտի վրա Հովնաթան Մարչն էր պառկել, ձեռքը գլխի տակ, երեսը դեպի հեռու՝ մշուշի մեջ երևացող տափարակը:

20 Այդպես քնել էին խաղաղ ու անխռով երկու փղշտացի: Եվ էին նրանք անձինք նվիրյալ փրույն Արմենիո...

4

Այդ օրը պատարագիչ Արիստակես եպիսկոպոսը, երբ երեսը դեպի աղոթողները դարձրեց և սկիհը բարձրացնելով ասաց՝

— Առե՛ք կերեք, այս է մարմին իմ,— մյուսների հետ մոտեցավ և Հովնաթան Մարչը, ուտելու այն մարմինը, որ ամփոփված էր եպիսկոպոսի ձեռքին բռնած անոթի մեջ: Եվ երբ սրբազանի մատները շոյեցին նրա լնդերը, բերանում գինու համ զգաց, Հովնաթան Մարչի երակներում արյունը խաղաց, որպես եռման հասած ջուր: Երջանկության գագաթնակետն էր նրա համար:

Ա. Բակունցը որդու՝ Սևադայի հետ (1929 թ.)

Գաղթի ժողովրդական (Կարաբաղ)

Ախ, այդ երջանկությունը... Կատուն դռան շեմքին, արևի տակ ծուլորեն պառկում է, հորանջում և երբ արևից խաղում է արյունը, թաթերն այնպես նազանքով է մեկնում, ասես երջանկությունն արևի շողերի մեջ լողացող գեղին թիթեռնիկ է:

Պատարագը շարունակվում էր: Մերթ բեմից էին երգում, մերթ ներքևից պառաված ու երբեք ձայնով մեկը պատասխանում էր, գովում լուսավորչական աստծուն, որ մուտքի առաջ շոքած գաղթական բիձայի համար բավական նման էր պատարագիչ Արիստակեսն հպիսկոպոսին: Նույն ալեհեր միրուքը, փառահեղ մալանչներով մինչև գոտին կախ ընկած, նույն սպիտակ ու կակուղ մատները, որ գեղին մոմի էին նման և բույրը՝ կնդրուկի, խունկի և զանազան անուշահոտ յուղերի միախառնրված բույրը, որ օդում բարակ հետք էր թողնում ամեն անգամ, երբ Արիստակեսն հպիսկոպոսը մայր դռնից ներս էր մտնում, վիզը վեհորեն աջ ու ձախ դարձնում՝ տեսնելու, թե քանի՞ հոգի են շոքել վանքի սառը քարերին: Համարյա ամեն օր նույն տեղում գաղթական բիձային էր տեսնում, մի քիչ մշեցի տեր Հուսիկ քահանային, մոմի արկղի առաջ կանգնած:

Այն բառերը, որ ելնում էին պատարագիչ սրբազանի բերանից, որ հնչում էին դպիրներն ու երգասաց տիրացուները, — Հովնաթան Մարչի համար սոսկական գրաբար չէր, այլ աստվածային երաժշտություն, մի անտես երգահոն, որի ամեն մի ելևէջի հետ հոգին ոչ միայն բարձրանում էր մինչև վանքի գրմբեթը, այլև աղավնակերպ դուրս թռչում նեղիկ պատուհանից և ո՞վ գիտե, ի՞նչ հրաշքով խառնվում հուլիսյան կապույտ երկնքին:

Խոնավությունից պատերի կրածեփը տեղ-տեղ ճաքել էր, թափվել: Էին յուղաներկ նախշերն ավերվել էին, ասես ժամանակը կեղտոտ լաթով սրբել էր պատերը, ցեխոտ ջուր շաղ տվել, մի տեղ սևացրել, մի տեղ էլ գույները առաջվա պայծառությամբ թողել: Ժամանակը վաղուց էր իր վճիռը կարդացել վանքի համար, մնում էր, որ նույն ժամանակն ուղարկի դատական կատարածուին ըստ ցուցակի եղած գույքը հանձնելու այն անհատակ անդունդին, որ պատմություն է կոչվում:

Հովնաթան Մարչի աչքերը սահում էին պատերի վրայով, նայում նկարներին, նախշերին: Ահա հրեշտակապետը՝ թրով

ու կշեռքով... Հին առասպել մեղքի ու արքայության մասին: Քանի՜ դար նա արնոտ աչքերով նայել է միամիտ պառավ-
ներին, նրանց հոգում սարսափ ծնել և սնոտի ջրմեռանդու-
թյուն, որ վախճան է ստացել կեղտոտ թաշկինակի ծայրին
կապած պղնձե դրամը հրեշտակապետի նկարի ներքևը կա-
խած գանձանակի մեջ գցելով:

Տիրամայրը... Բավական համակրելի դեմքով մի կին և
այնքան ճերմակ ուսեր ու կարմիր շրթունքներ, որոնցից մայ-
րությունը կաթում է, որպես հասած նռան ջուր: Տիրամոր
10 նկարը, որին ի տես շարվեշար կանգնած միաբանները շատ
որոշ տեսել են և մարմնի այն մասերը, որ շկան նկարի վրա:
Որտեղի՞ց ներս ընկավ մեղրաճանճը և տզզալով պտույտ-
ներ գործեց, մոտեցավ, նստեց տիրամոր նկարի վրա, թևերն
իրար քսեց, հետո թռավ, կորավ գմբեթի տակ:

Երբ որ հիմնվի Նոր Եթովպիան, ուրիշ նորանոր քաղաք-
ներ, այս երկիրը կդառնա ամենից չքնաղը զլոբուսի վրա, հին
քաղաքների ոգին հարություն կառնի, փղշտացոց ցեղը նորից
կդառնա հզոր ու անպարտելի:

Այսպես մտածելուց հետո Հովնաթան Մարշը տեղը փոխեց,
20 որովհետև պատուհանից արևի շողերի մի խուրձ տաքացնում
էր այն գլուխը, որ հարբել էր լուսավորչական պատարագից
ու հայրենաբաղձ մտքերից: Տեղը փոխելիս Մարշը տեսավ գաղ-
թական երկու բիձայի հետև կանգնած Անթանոսյան Հմայա-
կին: Նրանց հայացքներն իրար հանդիպեցին:

— Ես էլ Ձեզ պես,— ուզում էր ասել Անթանոսյանը:

— Կսքանչա՞նամ, հավատարիմ զինակից,— այսպես կա-
րելի էր խմբագրել Մարշի դեմքի արտահայտությունը, հիմք
ընդունելով նրա աչքերի փայլը, որ և՛ կրոնական էքսսազ էր,
և՛ փղշտական հայրենասիրություն, և՛ մեղմ քնքշանք ի տես
30 Անթանոսյանի նիհար ու բարակ մարմնի, զգզզված մազերի և
այն խեղճ կեցվածքի, որպիսին ուներ Անթանոսյանը աղոթող
բիձաների կողքին:

Այն առավոտ, երբ լուսաբացը Հաջի Խարաբ գյուղում տե-
սավ նրանց որպես անձինք նվիրյալք, այն առավոտ արևի շո-
ղերի խողտոցից զարթնելով, Հովնաթան Մարշը տրորեց աչքե-
րը և նայեց տափարակին: Նրա հոգին թունդ առավ, կոշիկի թե-

լերը կապելուց հետո, վճռականորեն մոտեցավ կտուրի ծայրին որպես լուսնոտ մի մարդ, որ թևերը ձգելու է վեր և իջնելու կտուրից:

Շունը մոռաց: Մարչը հետ նահանջեց, և նահանջելու հետ միասին աչքին շատ պարզ երևաց Հաջի հարաբ գլուղը, հողաշեն տները, անկարգ փողոցները, բամբակի ու ցորենի արտերը և կտուրի կարասե ծխնելույզը:

Անթանոսյանն էլ զարթնեց, վեր թռավ և այնպիսի ժպիտով մոտեցավ նրան, ասես աչքն էլ շէր փակել և ամբողջ գիշեր ժպտացել էր:

10

— Դիտո՞ւմ եք: Հրաշալի՜ է,— ասաց նա:

Մարչը մոմռաց, որից երևաց այն, որ տեսարանը հրաշալի լինելով հանդերձ, նրա հաղթ մարմինը ուտել էր ուզում: Եվ երբ շոֆերը ներքևից ձայն տվավ, որ թեյը պատրաստ է, Մարչը ժպտաց:

Ոչ ոք չսեց, թե ի՞նչ խոսեցին Հովնաթան Մարչն ու Հաջի հարաբ գլուղի ուսուցիչ Հմայակը տան ստվերում, այն ժամանակ, երբ շոֆերը մեքենայի փողին էր սրբում, իսկ տան տերը հողուրագն էր սարքում:

— Ո՛ւր, վարժապետ,— հարցրեց տանտերը, երբ մի քիչ հետո Անթանոսյանը նստեց ավտոմոբիլի մեջ:

20

— Նոր երկիր,— եղավ պատասխանը: Գյուղացին ոչինչ չհասկացավ: Եթե նա լսե՞ր, թե ի՞նչ խոսքեր ասացին իր հողաշեն խրճիթի ստվերում, այնտեղ, ուր հորթերն են պառկում:

Վանքի մայր դռնից ներս մտավ պարարտամարմին մի կին, սև վուալով: Կինը խաչակնքեց այնպես արագ, ասես մատերի ծայրին բամբակ կար, պուտրալի մեջ թաթախած: Այդ արարից հետո վիզը թեքեց այնպիսի խեղճությամբ, կարծես ամենքին ասում էր.

— Ես եմ հոգով աղքատը, որի համար է կահավորած երկնի արքայությունը: Ես եմ կայծակից խանձված ծառ՝ կանաչ պարտիդում:

30

Վեղարավորներից մեկը ետ նայեց պառավ եզի դանդաղ-կոտ շարժումով: Հովնաթան Մարչը չիմացավ վեղարավորը բուրվառող սարկավագի՞ն խոնարհեց, թե՞ կնոջը ողջունեց:

31

Ձանգերը զարկեցին: Սառը քարերի վրա շոքած պառազ կանայք օրորվեցին, արտի մեջ տնկած խրտվիլակների նման, երբ թեթև քամի է հլնում:

— Դձի՛ն-բոմ-բոմ, դձի՛ն-բոմ-բոմ...

— Եվ երկիր և երկին անցցեն, բայց բանք իմ մի անցանիցեն...

Արիստակես եպիսկոպոսի ձայնը բեմի վրայից աղոթողներին ազդարարում էր գալիք կյանքի մասին, և ոչ ոք չէր զգում բորբոսնած այն ձանձրույթը, որ կար պատերի վրա, մոմավաճառ տեր Հուսիկի դեմքին. Գարրիել հրեշտակապետի աչքերում, թեկուղ այդ աչքերը սարսափ էլ ծնեցրել են միամիտ պառավների հոգում:

Հովնաթան Մարչի մտքերը հեռո՛ւ էին, շատ հեռու Ահա մանկության օրերը, ապա վանքի դպրանոցը շատ հեռու մի քաղաքում, ուր բարձր մայրիկներ կան, շնաշխարհիկ պուրակներ: Հայրը՝ բարեպաշտ լուսավորչական, անվանի Սերոբ աղան, գորգագործարանի տեր: Ու միշտ հայրը կասեր.

— Ձգե՛ յավրիս, այդ քու գործը չէ:

Այդպես էր ասում հայրը որդուն, երբ վերջինս հարեան տղաներից խումբ կազմած, պարսատիկներով ու կեռ փայտերով զինված. դպրոցից գալիս ճռռում ու տաճիկ տղաների հետ կռվի էր բռնվում: Օ՛, հերոսական մանկություն, որ կնիքդ դրիր Հովնաթան Մարչի հետագա տարիների վրա և նթան դարձրիր ողորմաճ ուղի:

Մի անգամ էլ թշնամին հարձակվեց և հայրական տան ապակիները փշրեց: Այդ գիշեր, ծեծի ու լացի անմոռաց գիշեր. պահվել էր սնդուկների հետև, մայրը որպես պահապան հրեշտակ պտտվում էր սենյակում, մինչև հայրը տուն գար և իմացներ: Հետո ծեծ, քաշկուռութ, թուք ու մուր և մառանը, չոր մըրգերով լեցրած մառանը, որպես աքսորավայր:

Ապա Պոլիս, ազգային վարժարան, ճառեր, ցույցեր... Երազներ, մոտ, շա՛տ մոտ: Հարկավոր էր միայն ցանկանալ, ուժեղ ցանկանալ, ոչինչ չանել, նստել սրճարանում, ծխի թանձր քուլաներ արձակել, բերանը ողողել դառնահամ սուրճով, ծամել սուրճը, մինչև նյարդերը սրվեն և ձգված նյարդերը պատկերացնեն երազը:

— Պատարագը վերջացավ,— ձայն տվեց Անթանոսյանը։
Հովնաթան Մարշը ցնցվեց։ Կաղիկ լուսարարը, փայտը գետ-
նին դեմ տալով, մեկ-մեկ հանգցնում էր մոմերը, բաց գրքերը
ծալում։ Տեր Հուսիկը պղնձե դրամն էր հաշվում։ Եկեղեցում
ուրիշ ոչ ոք չկար։

Մարշը մոտեցավ տեր Հուսիկից դեղին մոմեր գնելու,
մայր աթոռի մոմեր։

— Հավատացյալ հայրենակից մը ունիմ Բուենոս Այրես։
Անոր բաղձանքն է, երբ վախճանը մոտիկնա, սնարի վերև մայր
աթոռի մոմ վառել,— ասաց Մարշը մանրիկ արծաթներ գլորե- 10
լով մոմավաճառի առաջ։

— Աստված թողություն շնորհեսցե,— պատասխանեց մը-
շեցի քահանան ու կռացավ գետնին ընկած արծաթը վերցնելու։

Եվ հանկարծ մի միտք, որպես կայծակ, փայլատակեց
Հովնաթան Մարշի գլխում։ Ահա նա, արծվաքիթ, տիպար քա-
հանան, որի միրուքի մագերի արանքում հացի փշրանք ու
պալերի կտորներ կային, կատարյալ քահանա, այն երկրից,
հասկանում եք այն մեռած երկրից, ուր կար Մշո Սուլթան
սուրբ Կառապետ և մեղրագետեր և որի անունը էլեկտրական 30
հոսանք էր նրա նյարդերի համար։ Ահա նա, հայրենի երկրի
սխտորահոտը կարկատած ֆարաջայի փեշերին, ճակատի կըն-
ճիւնները որպես անընթեռնելի հիերոգլիֆ։

Տեր Հուսիկը միրուքն առավ ոսկրոտ մատների մեջ և
ներքին հրճվանքից այնպես տրորեց միրուքը, ասես հիմա պի-
տի պոկեր, որպես սոսինձով փակցրած զրիմ։ Սակայն ոչինչ
չեղավ սրտառոց։ Հուլիսյան այդ օրը, հենց մայր տաճարի կա-
մարների տակ, բոլոր հրեշտակների ու առաքյալների ներկա-
յությամբ, մշեցի տեր Հուսիկ քահանան նշանակվեց նոր Եթով-
պիո ծխատեր։

Ինչու, ինչու լաց եղավ Գաբրիել հրեշտակապետը, և ձեռ- 30
քի կշեռքը դողաց թեթև, շա՛տ թեթև...

Մինչև ճաշ բավական ժամանակ կար։

— Հայրենի հուշարձանները տեսնելու երթանք,— ձայ-
նեց Մարշը։ Անթանոսյանը հետևեց նրան որպես և՛ թիկնա-
պահ, և՛ զրուցընկեր։ Անթանոսյանից քիչ հեռու քայլում էր տեր
Հուսիկ քահանան։

Այդպիսի շքախմբով Հովնաթան Մարշը վանքի դռան դե-
րեզմանաքարերը դիտելուց հետո, տեր Հուսիկի առաջարկու-
թյամբ, գնաց Գայանեի վանքը:

— Օտարը պարծանք կսեպե մեր վանքի պատի տակ թաղ-
վիլ, իսկ մենք չենք հարգեր նախնյաց հիշատակը, — ասաց
Մարշը, որից հետո տեր Հուսիկն ավելացնելու ոչինչ չունենա-
լով, ա՛խ քաշեց, հասկացնելու համար, թե Մարշն իր սրտից
խոսեց:

10 Ամայի էր ճանապարհն էլ, վանքի շրջապատն էլ: Եվ երբ
դռնով ներս մտավ, վանքի բակում մի շուն հաշեց նրանց վրա,
այնպես անտարբեր, ասես շնական իր լեզվով ապում էր.

— Միևնույն է, էլ հաշելու չեմ, եթե դուք վանքն եք ուզում
տեսնել, որովհետև այնտեղ ինձ պահ տված ոչինչ չկա:

Բայց այդ չէր կարևորը, և դրանից չէր, որ Մարշը ցնցվեց:
Մեկը թրի ծայրով եթե նրա սիրտը ծակեր և դրանով էլ շքավա-
կանանալով, սիրտը տեղահան աներ, Մարշն այդպիսի ցնցում
չպիտի աներ: Սրբապղծություն չէ՞ հնադարյան վանքի բակում
շուն կապել, բուրդը գզգզված քոսոտ շուն, լեզուն շոգից կես
արշին կախ և այդ այն ժամանակ, երբ նրա մտքի առաջ Գա-
յանե կույսն էր, մազերը թիկունքին կախված, երկար զգես-
տով և հոդե հնձանք. ուր կույսերն ուլունքներ էին պատրաս-
տում և պահվում Տրդատ թագավորի անսանձ կրքերից:

20 — Ո՞ւր կիրթաք, — ձայնեց մի կին, որ շան հաշոցին տնից
դուրս էր եկել ու, ձեռքով երեսն արևից պահելով, նայում էր
նրանց:

— Վանքի դուռը բա՞ց է, քույրս, — հարցրեց Անթանոս-
յանը:

— Ապա ի՞նչ, — ասաց կինը և ներս մտնելուց առաջ
կանչեց.

30 — Հորթը շթղնեք, որ դուրս ելնի:

Սակայն երեքից և ոչ մեկը չսեց կնոջ կանչը: Այդ ժամա-
նակ տեր Հուսիկը Հովնաթան Մարշին ինչ-որ պատմություն էր
անում, ավելի ճիշտ հնարում, իսկ Հովնաթան Մարշը մերթ
գլուխն էր օրորում, մերթ ակնոցների արանքից նայում տեր
Հուսիկին, ասես ուզում էր ստուգել, թե որքան հաջող է նոր
ծեղվաի ծխատեր քահանայի ընտրությունը:

— Այստեղ թաղված է Հովհաննես Երկրորդ կաթողիկոսը, — ասաց տեր Հուսիկը: Եթե նա մի քիչ նրբազգաց լիներ, կտեսներ Հովնաթան Մարչի այլալված դեմքը, երբ աչքը գցեց դամբարանին, և աչքն ընկավ մարմարի վրա մատիտով գրածին.

— Այստեղ ես Սիրուշին... Ինչ լազաթ էր...

Ընթերցող, դուք հասկանում եք (դուք, իհարկե, հասկանում եք), թե ի՞նչ է կատարվել վեհապետի շիրմաքարի վրա և ինչպես նրա ոսկորները շուտ են եկել մյուս կողքին, երբ որբանոցի աղջիկ Սիրուշին... Մի՞թե այդքան անհոգի են մաշտոցյան գրերը: Նոքա պատմում են փառապանծ օրերի մասին ու նույն սառնությունը շարվել են կողք կողքի, մեկի պղծությունը ավետելու այն խաղաղ ու սրբազան անկյունում, ուր ննջել են հոգևոր հայրերը:

Մարչը, թուրք հաճախ էր կուլ տալիս, շրթունքները շարժում: Այդ ամենը հուզմունքի և ներքին զայրույթի նշան էր: Սակայն դիմացի՜ր Մարչ, որովհետև հեռու չես զայրույթի նոր պոռթկումից:

Վանքի արևմտյան մասում ուրիշ գերեզմաններ էլ կային, և նրանցից ամենից հասարակի քարին, որի տակ հանգչում էր 18-րդ դարու նշանավոր հայրենասերի աճյունը, այդ քարի վրա որպես ապահով վայր, կինը փռել էր իր կարկատած...

Մանրացած սերունդ, որի սրտում նախնի փառքը տեղ էլ չունի՝ սարդի ոստայնի պես գոնե օճորքից կախվելու: Ի՞նչ ուրազան էր, որ սրբեց, տարավ: Եղե՞լ է արդյոք այդ հինը...

Ահա այդպես էր մտածում և ինքն իրեն հարց տալիս Հովնաթան Մարչը այն ժամանակ, երբ տեր Հուսիկը երեսը մի կողմի էր դարձրել քահանայական իր անարատությունը գերծ պահելու, իսկ Անթանոսյանը ոգևորված պատմում էր այն օրերից, երբ հենց այդ վանքի պատերի տակ կամավորների վեցերորդ գունդը բանակ էր զարկել: Ոչխարները մայում էին վառվող խարույկի մոտ, եռանդով ու ավյունով լցված կամավորները թրի հարվածով վանքի թթենիներն էին կտրատում:

— Ես էլ էի... Հավետ անմոռաց օրեր:

Վանքի դուռը բաց արին: Աղավնիները թռան, պահվեցին գմբեթի ճեղքերում: Կիսամութի մեջ Հովնաթան Մարչը տեսավ

լղարիկ հորթին, որ աղաժնիների աղմուկից վախեցած կանգնել, նայում էր եկողներին:

Մարչը տեղում մեխվեց: Ոսկի ճո՞րք, կուռք... Սակայն հորթը շարժվեց դեպի դուռը և դռան մոտ բառաչեց այնպիսի ուրախությամբ, որ միայն հորթին է հատուկ:

Իզուր էր տեղի շուտիկը այս ու այն խաչքարի կամ քանդակի մասին մի բան պատմում և ամենը շաղկապում Գայանե կույսի անվան հետ:

10 — Այս քարով են անիրավները շարդել խեղճին,— ասաց տեղի շուտիկը, ցանկանալով միանգամից ցույց տալ և՛ ջերմեռանդ, և՛ գիտուն լինելը: Եվ այդ բուռն ոգևորությունից այնպիսի մի քար ցույց տվեց տեղի շուտիկը, որ անհնար էր տեղից շարժել, թեկուզ ան ժամանակ:

Վանքի բակում շունը մի անգամ էլ հաչեց: Կիներ թոնթոռաց, երբ տեսավ, որ հորթը բաց դռնով դուրս է եկել և կրճում է բակի կաղամբը: Այդ ամենին անտարբեր Նովնաթան Մարչը անցավ բակի երկայնքով, նրանից պատշաճ հեռավորության վրա՝ Անթանոսյանն ու տեղի շուտիկ քահանան:

20 Երբ Մարչը թաշկինակով ճակատի քրտինքն էր սրբում և քայլում փոշոտ ճամփով, նա իր մտքերի ծովումն էր, որպես սնդեկ, անառագաստ նավ: Լավ չէր զգում իրեն, նեղվում էր հով ու տաքից: Եվ եթե փոշի էր բարձրանում նրա քայլերից, շիկացած մտքերն էլ պաղ գոլորշի էին արձակում, երբ այդ մտքերը թաղվում էին առտնին առօրյալի սառը ջրում:

Դուր սիրում եք մի սիրուն աղջիկ, որի մեջ թերի ոչինչ չեք տեսնում և որը ձեզ համար կատարյալ տիպ է, խտացրած գեղեցկություն, բարի սիրտ, մի խոսքով մարդկային բոլոր առաքինի բարեմասնությունների գումար: Եվ հանկարծ հայտնվում է, որ աղջկա ատամները անմաքուր են, գարշահոտ կա այն շրթունքների հետև, որոնց կարմիրը ձեզ համար և՛ վարդ էր, և՛ նուան կլեպ:

30 Այսպես էր և Նովնաթան Մարչը: Մերթ տաք, մերթ հով: Մերթ հերարձակ Գայանեն՝ ուլունքների շարանը պարունակից կախ. մերթ լղար հորթ, խոնավ, ճաքճաքած պատեր, որբանոցի աղջիկ Սիրուշ...

Մոռալ էր և Անթանոսյանը: Եվ երբ ճամփի եզրին կապույտ քարը ցույց տվեց ու ասաց թե՝

— Այստեղ թաղված է խենթի սիրած աղջիկ Հալան,— Անթանոսյանն իր դերը պահ մի վերջացած համարեց, որովհետև մտքերը մի ուրիշ հողաբլրի շուրջ ցատկոտեցին, կապույտ քարից ոչ հեռու, որի տակ թաղված էին մայրն ու կինը, իր՝ Անթանոսյան Հմայակի, վեցերորդ կամավորական գնդի զինվոր Անթանոսյանի հարազատ մայրն ու կինը:

Խուլերի տարի էր, թեկուզ հույսի բոլոր դռները կրեկահան էին, և ուղտերի քարավանը խոստումներով բարձած Վանա երկ- 10
րի ճանապարհն էր բռնել: Մի բան ճմլտկաց նրա սրտում: Մոխիրների տակ մոռացված մի կայծ էլ պսպղաց: Ունեցե՞լ է կին... Ինչո՞ւ է մոռացվում դեմքը, և ինչ ծա՞նր է, երբ մարդու հիշողության առաջ մեռած մի հարազատ կանգնում է անիմաստ ժպիտն երեսին: Չգիտես հանդիմանե՞մ է, թե՞ շոյում:

Թեև շոգ կեսօր էր, պլպլում էր արևը, բայց Անթանոսյանը սառնություն զգաց, կուշ եկավ: Երբ հրդեհում են երիտասարդ օրերը, առատաձեռն ու սրտաբաց ցրիվ տալիս, հանկարծ, մի վայրկյան միայն, երիտասարդ օրերի տերը իրեն հարց է տալիս. 20

— Վաղն էլ, մյուս օրն էլ, և ապա առաջին ճերմակ մազը... Սակայն այդ տևում է միայն մի վայրկյան, որովհետև հաջորդ վայրկյանին երիտասարդը դառնում է նույն հրձիգը:

Այդպես մտածեց Անթանոսյանը:

— Անցա՞վ ամեն ինչ... Ո՞ւր են կրակները:

Սակայն նորից սիրտը թունդ առավ... Հովնաթան Մարտի առողջ պարանոցից, լայն թիկունքից, վճռական քայլերից:

— Ահա՛ մարգարեն: Ու ծովը պիտի ճեղքի, պիտի գան փըղըշտացիք, եթովպացիք, կեսարացիք, ուհայեցիք, բուլղոր, բուլղոր, և երկիրը պիտի դառնա մրգաշատ պարտեզ, աղբյուրները 30
պիտի ծորան մեղր ու կաթ:

— Ճաշի ժամանակ չե՞, հայրենակից,— դարձավ Մարշն Անթանոսյանին: Տեր Հուսիկն այնպիսի ցատկումով մոտեցավ նրան, որ ուզում էր ասել.

— Ի՞նձ հարցրու...

Սակայն իզուր: Հենց այդ վայրկյանին Արիստակես եպիսկոպոսի ծառան, որ հեռվից տեսել էր նրանց, մոտեցավ և Մարչին սրբազանի անունից հրավիրեց ճաշի:

Մարչը հետևեց ծառային: Տեր Հուսիկը տուն գնաց: Մնաց Անթանոսյանը՝ գլուխը կախ, որպես հարցսական նշան:

Մոտակա տափարակում ցել անող տրակտորը, ասես, ոչ թե ֆրֆրթում էր, այլ քրքջում և թքում բենզին:

5

10 Սղորիդները գիշերվա կիսին այնքան միալար ու մեղմ էին ձայնում, որ եթե Հովնաթան Մարչի ծանր մտքերը չլինեին, նրանց երգը քնարեր օրոր պիտի լիներ, և նա մուշ-մուշ պիտի քներ փափուկ անկողնում: Սակայն կային այդ մտքերը, և դրա համար էլ Արիստակես եպիսկոպոսի ննջարանի ծղորիդներն այդ գիշեր ոչ թե բուն բերին, այլ ջղայնություն:

Հովնաթան Մարչին թվում էր, թե պատի ճեղքերում անթիվ, անհամար մանրիկ ժամացույցներ են, և բոլորն էլ նույն ձայնն են հանում, որպես ծղորիդներ:

— Սղի՛-տակ, ծղի՛-տակ...

20 Դրանից էր, որ նա երբեմն մեջքին էր պառկում, երբեմն աջ ու ձախ դառնում, վերմակը մի կողմ նետում: Երանի թե միայն դրանով վերջանար, և Հովնաթան Մարչը քներ:

Այդ օրն այնքան բան անցավ նրա գլխով: Եվ ահա այդ անցածն էր նրա քունը խանգարում, նստում կրծքին, երբ Մարչը պառկում էր մեջքին: Կողքին դառնալիս մտքերն էլ շրջվում էին: Մի ուրիշն էր ցցվում և հարցնում.

— Ինձ մոռացե՞լ ես...

30 Եթե միայն այդ օրվա մտքերը լինեին: Ի՞նչ կապ, օրինակի համար, Բուենոս Այրեսում կատարած հանգանակության մի հաշվեկշռի հետ, երբ պակասում էր միայն երկու հարյուր դոլար, և Մարչը տքնում էր վաղվա ժողովին արդարանալու պատճառ երկնել, ի՞նչ կապ այդ երկու հարյուր դոլլարի մոռացված պատմության և թղթադրամի այն կապի հետ, որ սրտի ներքին թրթիռով, Արիստակես սրբազանի սեղանին խմած վանքի հին

գինուց գլխի պտույտով, ճաշից հետո նա դրեց ամենից գերազնիվ և վեհ պատրիարքի պառավ ու համարյա կանացի ձեռքին:

Բարի, շատ բարի ժպտաց ծերունին, շոյեց Հովնաթան Մարշի փղշտական ճակատը, հարցրեց օվկիանոսի մյուս ափին մակաղած հոտի վարք ու բարքից, իղձերից:

Հավիտյան անշնչելի վայրկյաններ, որ այնքան կարճատև եղան, որովհետև ծերունին խոսքը՝ շծամած պատառի պես կիսատ թողեց ու քնեց փափուկ բազմոցի մեջ ընկղմած:

Պատկերը սրտառու էր: Կարճահասակ մի վարդապետ ծերունու ձեռքից կամացուկ վերցրեց թղթադրամի կապը, համարեց ու պահեց: Մարշի աչքերը գամված էին ծերունու պատկառելի արտաքինին և նրա մարմնի կանոնավոր մակերևաց ու տեղատու լինելուն, որ կուշտ ու փափուկ ապրած մարմիններին է հատուկ: Երբ նա տեսավ թղթադրամը... Պատկերն, այո՛, սրտառու էր:

Վեհի ոտքերի առաջ Վանա պառավ կատուն, թավ բրդի մեջ թաղված, այնպիսի նազանքով էր լիզում դունչը, ասես պարծենում էր, որ պալատական կատու է և ոչ թե մարտ ամսին կտուրների տակ սեր երգող թափառական գուսան:

Ահա քեզ հինը, պատկառելին, միակը... Հովնաթան Մարշ, ապրի՛ր, ծծի՛ր այդ պահը, բա՛ց արա ուղեղիդ ծալքերի մեջ այնպիսի մի էջ, ուր ոչինչ չես դրոշմել, ու տպիր այնտեղ ծերունու և Վանա պառավ կատվի կլիշեն: Դու շտեսար, ափսոս որ շտեսար, թե ինչքա՛ն խոշոր էին ու աղամանդի պես փայլուն արցունքի այն կաթիլները, որ սափրած այտերիդ վրայով գլորվեցին և ընկան ընդունարանի պայծառագույն գորգի վրա: Տառապած փղշտացիք լալիս էին արցունքներիդ հետ, ցեղիդ հավատքի տասնաբանյա տախտակների առաջ:

Անասելի տոթ էր: Լուսինը, կարծես, մոռացել էր, որ իր դերը արևից խանձված երկրին սառնություն պարգևելն է: Հովնաթան Մարշին բաց պատուհանից երևացող լուսինը թվում էր նույն արևը, մի քիչ համեստ ջերմությամբ: Իսկ ծղրիղները հա՛ կսնչում էին ժանգոտած ձայնով:

Դուրս եկան ընդունարանից: Արխատակես եպիսկոպոսը մի ուրիշ սենյակ մտավ, և մինչդեռ ինքը նախասենյակի նկարազարդ պատերին էր նայում, ժպիտը դեմքին, կարճահասակ

վարդապետը տնկվեց նրա առաջ և Մարչին մեկնեց ամենից վեճ ծերունու թուղթը՝ հայրական օրհնությամբ ու մաղթանքով:

Պատշգամբում կանգնել, նայում էին հրապարակին: Հանկարծ՝ փողերի ձայն, շեփորները կանչեցին, թմբուկներն այնպես ամուր թնդացին, ասես՝ պատռելու էին հաստ կաշին:

Երևաց մի ջոկատ: Զինվորները համաչափ քայլերով հետևում էին դրոշակակրին, միասին էլ փոշի հանում: Եվ փոշու մեջ այնպես էր երևում, թե հազարոտանի մի մարմին է քայլում:

10 Մարչի սիրտը թունդ առավ: Ահա հայրենի զորքը: Հայնաթիկունք երիտասարդներ, որոնք նետվում են կրակի մեջ ոչ թե ուրիշի համար շագանակ հանելու, այլ ցեղի փառքը, փղշտական ու եթովպական հին փառքը հանելու և ցցելու ամենից բալձր սարի գագաթին: Ահա սրանք են ութ հազարը, քսանը, բյուրը՝ կազմ ու պատրաստ:

— Մերոնք այս գիշեր դուրս կգան...

Զոկատ ջոկատի հետևից անցան, ու գունդը կանգ առավ հրապարակում: Ուրիշ շարքեր եկան, տղաներ, աղջիկներ, կանայք դրոշակներով, անդրոշ, երգով, շարքերով: Արիստակես սրբազանն ասաց, թե ստացվել է հեռագիր, հեղափոխություն է մի երկրում, որի ժողովուրդն արժանի է զենքերի: Ինչ-որ բան ասաց եպիսկոպոսը, Խակայն Մարչը չլսեց և արագորեն իջավ սանդուղքով, խառնվեց հրապարակի բազմության:

Ինչո՞ւ մարդիկ սկսել են անհասկանալի լեզվով խոսել: Մարչը նորից հին հարցը տվեց: Մի՞թե ուրազան է անցել այս երկրով, մի՞թե խորն է անդունդը, վերադարձ չի լինելու: Զկա՞ կամուրջ, թեկուզ բարակ մի փայտ, որով ցեղը հետ դառնա հին փարախը և հայրենական խոտն ուտի:

— Ազգուրաց, ազգադավ...

30 Այսպես էր ասում Հովնաթան Մարչը այն երիտասարդի հասցեին, որ պատշգամբից, բանակի ու բազմության ցրնժանքի աղաղակների տակ խոսում էր, ասում այնպիսի բառեր, որ ռումբերի պես էին պայթում:

— Կարմիր բանակը հայրենիք չունի, ընկերներ: Այսօր մենք միացած համաշխարհային... Մենք պատրաստ ենք մեր

ընկերներին... Հեղափոխությունը, ընկերներ... Բանվոր դասակարգի զինված բռնուցքը... Ալիքը բարձրանում է, ընկերներ...

Երիտասարդ ընկեր, ինչո՞ւ գրպանիդ նազանից մի անգամ չկրակեցիր և չսպանեցիր Հովնաթան Մարչին, որի սիրտը, գիտե՞ս, նախ կուշ եկավ քո բառերից և ապա, ուստի՞նք գնդակի պես լայնացավ ներքին զայրույթից: Եվ եթե Անթանոսյանը բազմություն մեջ տեսած չլիներ Հովնաթան Մարչի արդուկած զգեստը...

Օրը իր վերջում պահել էր Հովնաթան Մարչի համար հրճվանքի մի շտեմնված թուխք և ապա անկում: Մի ջոկատի կողքով անցնելիս Մարչը հանկարծ տեսավ ծանոթ մի գլուխ, ապա խաժ աչքեր ու թևերը լայն բաց արած իբրև առժիվ սլացավ դեպի զինվորականը:

— Մեսրոպ, Մե՛սի...

Քեռորդին էր, Մեսրոպը, մանկության ընկերը: Թևերը լայն բաց արած արծիվը շսլացավ մի սոսկական ջոկատապետի գրկելու, այլ մի ամբողջ անցյալ, մանկություն, Սերոբ աղան և այլն: Տաքությունը հաջորդեց քրտինքը: Մեսրոպը ձեռքը մեկնեց նրան, ճանաչեց, մի քանի հարց տվավ, սակայն ուշքը հոնտորի ճառին էր: Եվ հենց Մարչի քթի տակ այնպես լիաթոք «ո՛ռոռա՛» կանչեց, որ Մարչը մի քիչ հետ քաշվեց: Ահա այստեղ, Հովնաթան Մարչը իր քեռորդու աչքերում տեսավ մի այլ բոց, որ հրդեհվում էր որպես հուլիսյան արև, և ոչի՛նչ փղըշտական այդ բոցի մեջ:

Անգո՛ւթ, անխիղճ Մեսրոպ: Դու ջարդեցիր այն անոթը, որի մեջ Հովնաթան Մարչը իր ջերմ զգացումներն էր զեղում: Նա թուավ դեպի քեզ, որպես մանկության նևտ, դու հետ կանգնեցիր, և նետը խրվեց վանքի մամուռտ պատին:

Երբ ժամացույցը երկու անգամ խփեց, ծղրիղները մի պահ տապ արին, հետո մեկը համարձակ եղավ, ձայն տվավ, մյուսներն էլ միացան:

— Ծվի՛-տակ, ծղի՛-տակ:

Մի մոկ պահարանում ուշացած ընթրիքն էր անում, երբեմն լռում, երբ Հովնաթան Մարչը ծանր մտքերից անքուն, անկողնում աչ ու ձախ էր դառնում և դառնալիս ճռելացնում մահճակալի երկաթյա զսպանակները:

10

30

30

Գիշերվա ժամը երկուսին, երբ մանկության հուշերն էլ մի կողմից էին կանչում որպես ծղրիղներ, իր քեռորդի Մեսրոպի արածը վերհիշելուց հետո, Հովնաթան Մարչին ոչինչ չէր մնում անելու, շորերը հագնելուց և բաց պատուհանի առաջ նստելուց բացի:

Բակում խաղաղություն կար և այդ խաղաղությունը կատարյալ կլինեք, եթե հարևան սենյակում քնած Արիստակես սրբազանի կոկորդից չելնեին այնպիսի ձայներ, որպիսին հանում է եզը, երբ մսագործի դանակը խրվում է վզի փափուկ

10 մսի մեջ:

Այդ ձայնը մի պահ ցրեց նրա մտքերը, սակայն մի պահ միայն: Ինչպե՞ս էր ուզում քնել, ոչինչ չզգալ, երազ էլ չտեսնել՝ որ ուղեղը հանգստանար և ուղեղի հետ էլ ծանրացած կոպերը:

Մի այլ երկրում մարդիկ հիմա աշխատում են, օրը ցերեկ է: Գուցե փղշտացիք ժողովի են, կարգում են իր ուղարկած նամակները, հանձնաժողովները գործի են անցել, փորում են առուներ, որոնցով աշխարհի մեջ ցրված բոլոր փղշտացիք կայք ու գույքով պիտի հոսեն և շունչ առնեն նոր ծթովպիայում:

Այս երկրում... Եվ դարձյալ պաղություն, ուղեղի ցավ, 20 զինվորի պողպատյա սվինը: Մեսրոպը կանչում է «ուռու՜ճ»: Մարչը աչքերը փակեց: Թվաց, թե սվինը հենց իր աչքին է ուղղած:

Մեկը շատ հեռվից աշխարհով մի կայծեր է ցանել, կայծերն ընկել են դեզերի վրա, խուրձերի մեջ, կայծերը ցուր են տալիս վառողի պահեստների առաջ, ռումբերի բուրգերի մոտ: Մի տեղ արդեն հրդեհ կա, մի այլ երկիր պայթում է ինչպես վառողի պահեստը, կայծն ընկնում է ներս: Կայծերը վառվում են, և այս երկրում, ուրիշ փայլ են ստանում մարդիկ, ժամանակն այլ կերպարանք է տալիս ժողովրդին, այլ շահեր են, ալիք-

20 ներս ուրիշ ափեր են ծեծում:

Բաց պատուհանից Հովնաթան Մարչը տեսավ վանքը, գմբեթները: Երեկոյան Արիստակես եպիսկոպոսի հետ գնացին Բանգարան, տեսան ձեռագրերը և ուրիշ շատ հնություններ:

— Լեոն Վեցերորդ՝ Թագավոր Կիլիկիո... Ահա նրա թուրը: Էլ ի՞նչպես արագ չաբախեք Մարչի սիրտը, արքայական

արծաթապատ թրին ի տես... Արծաթը շողշողում էր: Ձեռքը դողաց, երբ մեկնեց թրի կոթին:

— Մեսրո՛ւյ, Մեսի... Եթե տեսնեիր... Խնչ է քո պողպատայա սվինը կռոն վեցերորդի հսկա թրի մոտ:

Ահա քեզ ազգային արժեք, դարերից մնացած մասունք, որ հնություն չէ, ընթերցող, թանգարանի մի անկյունում ընկած իր, այլ կենդանի ույժ: Թուրը խոսում է, թուրը պատմում է վերջին թագավորի քաջագործություններից, թուրը ոգևորում է: Էլ ինչո՞ւ զարմանալ, որ Հովնաթան Մարչը կռացավ ու համբուրեց թրի արծաթյա կոթը:

10

Եղե՛լ է հնում Գարեգին անունով հայոց սպարապետ: Չի՞ հղել,— ասում են պատմաբանները: Մակայն սխալ են նրանք, որովհետև այդ երեկո Արիստակես սրբազանը մի առանձին ակնածությամբ մոտեցավ գունավոր ծոպերով դրոշին, մեկնեց այն Հովնաթան Մարչին և հայտարարեց:

— Հայոց վերջին սպարապետ Գարեգին՝ դռնը:

Եվ երբ ընդունեց Մարչը վերջին սպարապետի դրոշը և, այն է, պատրաստվում էր մտքերին սպարապետական ընթացք տալու, Արիստակես սրբազանն այնպես կանչեց ու կռացավ, որ եթե լսեիք, պիտի հիշեիք այն կենդանուն, որի վրա մանուկ Հիսուսը, ձիթենու ճյուղը ձեռքին, մտավ Երուսաղեմ՝ գիտական դիսպուտի:

20

Այն ժամանակ, երբ սրբազանը պատմում էր սպարապետի մասին, կարիճը բարձրանում է և խայթում սրբազանին: Մարչն իր շորս կողմը նայեց, բնազդմամբ ոտքերի տեղը փոխեց: Չլինի՞ թե...

Սղորիները կանչում էին: Լուսաբացը հեռու չէր:

Քիչ հետո Մարչը բակում քայլում էր: Լուսադեմի հովը շոյում էր նրա կործբը, ասես՝ բարակ ցնցուղից ջուր էին մաղում մարմնի վրա և ջրի հետ էլ անուշ նիրհ: Բակում խաղաղություն կար: Մարչը լսում էր իր ոտնաձայնը և հետ ու առաջ քայլում, մտքերն էլ քայլերի հետ մեկ-մեկ հետ էին դառնում, մինչև Բուենոս Այրես, մեկ առաջ՝ դեպի Նոր Եթովպիա:

30

Այդ անունը նրա համար նյարդային մարմաջ էր: Այն տափարակը, որ փովել էր ուշաթափ ընկած մարդու պես, նրան էր

43

սպասում: Զուր է ցանկելու ուշաթափի վրա, և հարություն է առնելու սպիտակաշեն Նոր Եթովպիան, մի աշխարհ, ուր չի լինելու ոչինչ խորթ ու անհարազատ, ոչինչ օտար:

Այս և սրա նման մտքերով տարված, Հովնաթան Մարչը որպես լուսնոտ կամ ուրվական, կես գիշերին քայլում էր վանքի պատերի տակ և շնկատեց, թե ինչպես մոտեցավ վանքի մուտքին:

Օ՛, սոսկում... Մարմարի վրա մի սև գունդ կուշ էր եկել: Մեռած էր, թե՛ քնած: Սպանություն և այն էլ տաճարի մուտքի մոտ: Մարչը մի քանի քայլ հետ արեց, ուզեց տուն դառնալ: Սառը քրտինքը կաթիլներ շարեց նրա ճակատին: Մեկ էլ սիրտ արեց, մոտեցավ, ձեռքը կամացուկ մոտեցրեց սև կիտուկին: Տեսավ կուշ եկած ոտքերը, լսեց շնառությունը: Հանկարծ սև կիտուկը ձգվեց, մի գլուխ տնկվեց ու գլուխը խոսեց.

10

— Օս եմ, հայրենակից...

Մարչը ճանաչեց իր զինակից Անթանոսյանին:

...Հյուրանոց վերադառնալուց առաջ, մյուս առափոտ, Հովնաթան Մարչը Հաջի Խարաբ գյուղն ուղարկեց Անթանոսյանին և պատվիրեց պատրաստ լինել ամեն վայրկյան, գրությունն ստանալուց անմիջապես ներկայանալու՝ Նոր Եթովպիո աշխատանքներն սկսելու համար: Բաժանվելիս Հովնաթան Մարչը նրան ինչ-որ խոստումներ արավ, կրկնեց այն, ինչ ասել էր Հաջի Խարաբ գյուղի տան ստվերում:

20

Բարեկամներից բաժանվելուց հետո Հովնաթան Մարչը սիրով ընդունեց հյուրընկալ սրբազանի առաջարկը՝ տեսնելու ավերակների մի ուրիշ վայր, ուր թաղված է եղել իրեն՝ Լուսավորչի գանգը, ուր Տրդատ թագավորը դատ ու դատաստան է արել հին կրակատները, վերջապես ուրարտական Ռուզան թագավորի քարե գրությունը:

30

Երբ կառքը կանգ առավ այն մուտքի առաջ, որով քուրմերն էին ներս ու դուրս արել և հերթապահ կանգնել կրակն անշեջ պահելու, — պատերի վրա տաքացող մի քանի խեղճեր բավական դանդաղաշարժ ու ծանրաբարո սողացին ու պահվեցին պատի ճեղքում, հայտարարելով եկվորներին, որ իրենք հոգ

ուտող խելզներ շեն, այլ ունեցել են հեթանոս կրակատան մո-
խիրը լիզող պապեր:

Ներս մտնելուց հետո, երբ սրբազանը աչքը տնկեց պահա-
կի բուստանի սեխերին, որոնք կախ էին ընկել կրաշաղախի
կտորների վրա, Հովնաթան Մարչը կանգնեց, աչքերը փոքրաց-
րեց: Տեսարանն այնքան բարդ էր և տպավորիչ, որ անհրաժեշտ
էր մի ակնթարթ աչքերը փոքրացնել, քիչ բան տեսնելու համար:

Մի ժամ հետո Արիստակես սրբազանը խոհեմություն հա-
մարեց նստել ստվերում՝ սրտի տկարությունը պատճառ բըռ-
նելով, և զրուցել պահապանի փոքրիկ տղայի հետ, որ հենց 10
մուաթի կողքին ցեխից տնակ էր շինում՝ իր ոճով, իր ճաշակով:

Իսկ Մարչը մերթ այս քարին էր մոտենում, զննում, մի
քանի քայլ հետ կանդնում, բացականչում բառեր, որով իր
հիացմունքն էր հայտնում, ոգևորությունն ու զարմանքը:

Մի ժամ էլ սպասելուց հետո, երբ կառապանն անհամբերու-
թյունից սկսեց բարձրաձայն տրտնջալ, Արիստակես սրբազա-
նը անհրաժեշտ համարեց տեղից վեր կենալ և ավերակների մեջ
փնտրել Հովնաթան Մարչին:

Մարչը կանգնել էր սեպագրերով պատած քարի մոտ, աչ-
քերը տնկել էր քարի գրերին: Ինչքա՛ն անքննելի և խոր խոր- 20
հուրդներ ունի պատմությունը իր խորքերում պահած: Քսան-
յոթ դար առաջ ուրարտական Ռուզաս թագավորը կապույտ քարի
վրա փորագրել է տվել իր կամքը և ասել գալիք սերունդներին
հետևյալը.

— Ես եկա, Կոյիտի երկրին տիրեցի, քաղաք շինեցի, այ-
գի տնկեցի, ջրանցքներ անցկացրի և իմ ասավածներին զոհ
մատուցի:

Իրավունք չունե՞ր քանյոթ դար հետո փղշտացի Հովնա-
թան Մարչը նույնն ասելու, երբ Նոր Եթովպիան կառուցվեր...

Մի՞թե երկիր չէ Նոր Եթովպիան:

30

Եվ Արիստակես սրբազանն իզուր խանգարեց նրան: Հայտ-
նի չէ՞ր, որ սեպագիր քարի մոտ Հովնաթան Մարչը, մի մեռած
լեզվով, խոսում է ուրարտական Ռուզաս թագավորի ոգու հետ,
հարցումներ է անում:

Հեթանոս խելզներն ավելի խոհեմ եղան, քան քրիստոնյա
կալիսկոպոսը:

Օրեր անդան, հուլիսն իր հերթը զիջեց օգոստոսին, սակայն չսգր մեաց առաջվա պես սաստիկ:

Շուրջ չէր, որ պիտի նեղեր Հովնաթան Մարչին և հետ կասեցներ նրան ծրագրած գործից: Այն սիրտը, որ մասգունը չէր, այլ հայրենիքի սիրով այրվող մտաւ, որ ու գիշեր բաբախում էր և փղշտական արշուն մղում հրակներով: Արշան կաթիլներն ուղեղին սնունդ էին տալիս՝ նորանոր ծրագիրներ հղանալու:

10 Մարչը ստորվում էր անտառներում բնող բոլոր վայրի տանն ու խնձորը պատվաստելու Կալիֆորնիայից բերած ընտիր տեսակներով և թղթի վրա շարում էր գրոներ, որոնք երկիրը պիտի գարձեճին խնձորենու ու տանձենու մի անծայր պարտեզ:

Եվ որք նրա առաջարկի վրա ժեմաղում էին կամ մեկը, մի հասարակ պաշտոնյա, որի նրակներում արշան տեղ տեսնում է ազնվանման պատր ջուր, կոր այդ մեկն ամենայն տնաւորքերով, ճամբր հայտնում էր, որ չից են և անխմաստ այն ամենը, ինչ Մարչի ուղեղն է նշանում. — Մարչը այնպիսի մոնչլուն էր հանում ս աշխերն այնպես էր խոտոտում, որ դիմացինը սարսփանալը պիտի լիներ, նրն պաշտոնյա չլիներ:

20 — Գաղափարում սա մարդկանց ուղեղին վրա: Յրկիր մը ունին, որ, ինչպէս չկա և չի նշանար նրորն համե ու հարը:

Այնպես չէր տեսնում Հովնաթան Մարչը բնիկ նրանոսին (նրանք այլ չէրանք պէս տեսնուող ջրանք): Այն ժամ — մեկ, կոր յորդված ինչպէս թուէր, ինչ խորացր մաշկին աննաւատե մաշկը ու լիւնված նեւ: Բնիկ նրանոսը ստոր ինքզին հաս ազնվոր գաղափարը չէր տեսնում, որ լիքը ոչ միայն համաձայն էր այն պատկերին և լիքնարար կարող է այդ ամենին հետին Հովնաթան Մարչը պարզ տարն զատուել: Եւ ամենայն ժամ նա լիքը ուղեղն աննաւորում այն ժամին, ինչ՝

30 — Հայրենայր Աստուգանքի փարտանքը չի տալիս... Ինչպէս ազնվոր փարտանքը:

Ինչպէս ազնվոր փարտանքը փարտանքը: Ինչպէս Հովնաթան Մարչը մեծաց խորհար և անպատեմա փարտանք չի տար ինչ փարտանքը փարտանքը: Ինչպէս, այն փարտանքը:

Հովնաթան Մարշից լսած լուր: Եվ դարձյալ վստահելով որպես
քնկերական...

Անտառների պատվաստման առաջարկին մերժում ստանա-
լուց հետո, կարծում եք նրա սիրտը հանդարտ էր մնում: Ահա
քեզ մի ուրիշ հեռանկար, եկամուտի մի այլ անսպառ աղբյուր:
Արմենիո բարակ աղիքները՝ ոչխարի, այծի աղիքները, որոն-
ցով կարելի է ոսկիներ դիզել և անբավ գանձեր, եթե միայն
հարկ եղած ուշքը դարձվի: Իսկ աղիքները փտում են, շները
լափում են ոսկին, և երկիրը մնում է սակավարյուն ու գունատ:

Հապա ողղան կարմիրը... Հիմա էլ մի հիմնարկի պահա-
րանում, ուր խառնիխուռն թափված են թղթի, ծրարների, գո-
ծեր, թանաքի դատարկ շշեր, արաքական շորացած խեծ,
հիմա էլ եթե քրքրեք այդ պահարանը, փոշոտված գործերի
մեջ կգտնեք կապույտ շապիկով մի գործ, վրան գրած Փրդլը-
տացոց և Երովպացոց: Քրքրե՛ք այդ թղթերը և դուք կտեսնեք
Հովնաթան Մարշի՝ ձևորով դրած մի երկար առաջարկ, վաղուց
անհետացած ողղան կարմիրը վերականգնելու: Որպիսի խո՛ր
մտքեր կան, հայրենաշունչ ինչ բառեր, որոնց վրա, ավա՛ղ, փո-
շին նույնպիսի սառն անտարբերությամբ է նստել, ինչպես և
ընդունվեց նրա առաջարկը: Գտնել հին թիթեռների ձվերը, որոնց
մասին այնքան գովեստով խոսում է այսինչ մատենագիրը, այդ
ձվերը գտնել և բազմացնել կարմիր թրթուրներ, որոնց մարմինը
տալիս էր արնագույն ներկ:

Սակայն փղշտական մոտորը բարախում էր ո՛չ միայն ու-
ղան կարմիրի, անտառի պատվաստման և աղիքների համար:
Հիմնականը. որի շուրջը դառնում էր նրա ուղեղը, ինքը և իրեն
հետ էլ Անթանոսյանը, նոր Եթովպիան էր:

Այդ օրը, երբ Անթանոսյանը բարձրացավ սանդուղքով,
մի քիչ հետո հյուրանոցի սպասավորը տեսավ, թե ինչպես Մար-
շը գնդակի արագությամբ իջավ սանդուղքով, միջանցքից թռավ,
դուրս եկավ, ճանապարհը կորցրած ծիծեռնակի պես:

— Ի՞նչ պատահեց:

Անշո՛ւշտ, սպասավորի պարտքն էր բարձրանալ վերև, տե-
ղում ստուգել եղածը, սակայն նա թերացավ իր պարտքը կա-
տարելու և մեկնվեց հերթապահի բազմոցի վրա այնպիսի դիր-
քով, որ կարծես հայտնում էր:

10

20

30

— Միևնույն է, վեր շեմ կենալու:

Այն ժամանակ, երբ Անթանոսյանը սենյակում նստած ճակատն էր շոյում և քրտինքի փոշոտ կաթիլները ճակատից սրբում, հենց այդ ժամանակ Հովնաթան Մարչը կանգնել էր այն դռան առաջ, որի վրա գրված էր առանց զեկուցման... Անհամբերութունից նա քայլում էր նախասենյակում, մեկ էլ հանկարծ կանգնում, ունքերը կիտում և ձեռքը, սպիտակ, փափլիկ ձեռքը մեկնում այնպես, կարծես անտես մի մարդու վշտով ու զայրացած հարցնում էր.

10 — Ի՞նչ արիք...

Երբ Հովնաթան Մարչը նստել էր աթոռին և հարցնում էր պետին Նոր Եթովպիո հողերի մասին, հենց այդ նույն ժամանակ հյուրանոցում Անթանոսյանը կատարում էր սկսնակ դերասանի այն վարժությունները, որպիսիք արդեն սերտել էր Հովնաթան Մարչը նախասենյակում:

— Դավաճանություն... Չար նախանձ, որ կրծում է որդի պես... ՄԵ՛ղ խոստանա՛լ և հետո՞...

Այդ հետոն հենց այն էր, որի համար էլ Անթանոսյանը այդ օրը եկել էր, արևի տակ փոշի կուլ տալով: Հաջի Խարաբ գյուղում ծանոթ մի գյուղացի ծիծաղելով հայտնել էր.

20

— Է՛, վարժապետ, հողերդ հրեն չափում են, ջո՛ւր են բերում, ջո՛ւր...

Եվ ի՞նչ տեսավ Անթանոսյանը հենց այն հարթության վրա, ուր պիտի լիներ Նոր Եթովպիան: Այստեղ, այնտեղ ձողեր, սեպեր, երկաթյա շղթաներ, մարդիկ, որոնք աշխատում էին, գրում, չափում: Ինչո՞ւ արևը չզարկեց նրանց և դետինը ճեղք չարեց կլանելու այն մարդկանց, որոնք սառնարյուն, առանց ոգևորության կտրատում էին դաշտը, ձևում, ինչպես զինվորական մասերից կապալով պատվեր վերցրած դերձակ:

30

Անթանոսյանը դիմեց նրանցից մեկին, որ քարտեզի վրա ինչ-որ դիժ էր քաշում և հաշիվներ անում:

— Իսկ ո՞ւր մնաց Նոր Եթովպիան:

— Մենք դեռ հաշվում ենք, ձևում: Կուզենան, թող շի-նեն,— ասաց մարդը:

— Պղծվե՛ց, պղծվեց փրկության կղզին...

Իհարկե, Անթանոսյանը խոհեմութիւն ունեցաւ այդ բա-
ռերը մտքում ասելու և շրթունքները կրծոտելով հետ դարձաւ
Հաջի Խարաբ և այնտեղից էլ հյուրանոց: Սպասավորի տեսածը
կատարմեց նրա գալուց տասը րոպե հետո:

— Այդ հողերը կան ոռոգման մեր ծրագրի մեջ: Հարուստ
են, բարեբեր և մեծ ծախս չի պահանջվում:

Այսպէս պետն էր խոսում:

— Կխնդրեմ հրամայեք նոր Եթովպիո տեղը պարապ ձգեն:
Ես հեռագիր քաշած եմ, այսօր վաղը պատասխանի կսպասեմ:
Բայիքյանեն լուր ունիմ, որ կտր գումար մը որոշած է հատկաց- 10
նել նոր Եթովպիո շինութեան... Դրամը կտրվի ամենանվազ
տոկոսով, գրեթե անվերադարձ: Ես արդեն գրած եմ ուր հարկ
է, շուտով հանգանակութիւն սկսելու: Լուր ունիմ, որ Արգեն-
տինի մեր հայրենակիցները սիրահոծար են այդ ձեռնարկու-
թեան և կփափագեն օր առաջ հայրենայաց հողի վրա տեղա...

— Գիտեմ, դիտեմ,— ասաց պետը: Էլ ուրիշ ի՞նչ պա-
տասխան կարելի էր տալ:

— Նոր Եթովպիան պիտի ունենա չորս թաղամաս, հա-
մեստ եկեղեցի մը, մանչերու և օրիորդաց վարժարան: Բարե- 20
կամս ինծի կգրե, որ եթե այս գործը գլուխ բերվի, ինքը հանձն
կառնէ նոր քաղաքի շինութեան համար պետք եղած գամերը
ծրիաբար տրամադրելու: Երևելի հայրենասեր է բարեկամս, և
չեմ կասկածիր, որ...

— Լա՛վ: Ե՞րբ եք մտադիր սկսելու քաղաքի շինութիւնը:

— Ահապարելու հարկ չկա, կարծեմ: Նամակներ ղրկած
եմ թե՛ Բարեսիրաց մարմնին և թե՛ ազգային այլեայլ հիմ- 20
նարկներու: Ամեն տեղ ալ խանդավառութիւնը մեծ է և, ես
կկարծեմ, որ նյութական խոշոր օժանդակութիւն մը պիտի
ըլլա, եթե... Եվ ատկե զատ (ներեցեք, որ կխելմ Զեր այնքան
թանկագին ժամերը), որոշած ենք ցուցակագրութիւն սկսիլ: 30
Ամենեն կարևորն այդ է, թե քանի՛ փղշտացի կա երկրին դուրս
և ներս, որովհետեւ Բայիքյանի բարեհաճ ցանկութեանն է քա-
ղաքի մեջ տեղավորել փղշտացոց և...

— Իսկ...

— Այդպէս պաղ մի՛ նայեք գործին: Ես մարդիկ ղրկած եմ
զանազան կողմեր իմանալու, թե ո՛ւր կմնան փղշտացոց և

եթովպացոց բեկորները: Եթե դուք անգամ մը տեսած ըլլալիք, թե ի՞նչ պատվական երկիր էր փղշտացոց աշխարհը, եթովպիա քաղաքը: Մատթեոս Ուռհայիցին կվկայե, որ ութերորդ դարին եթովպիան ունէր...

— Գիտե՞ք ինչ: Այդ ամենը բարի... Մենք մեր խոստումից հետ չենք կենա: Կառուցեք այդ քաղաքը կամ գյուղը և ինչքան շուտ, այնքան լավ:

Պետը ձեռքը գրչին այնպիսի վճռականությամբ մոտեցրեց, որ Մարլը մտքում ասաց.

10 — Այլ լմնցավ, ելի՛ր ու նորեն խնդրե՛:

— Ուրեմն խոսք կուտաք, որ հողը մեզի պիտի հատկացնեք և այն ժամանակ...

— Այո՛, ձերն է, կսպասենք...

Էլ ուրիշ ի՞նչ էր մնում Մարլին, եթե ոչ ճեպընթացի նման փողոցում ոչ ոքի ոչինչ չնկատելով հասնել հյուրանոց և հասնելուց անմիջապէս գրկախառնվել հավատարիմ Անթանոսյանի հետ, որը նրա բացակայության ժամանակ Արմենիո պատմական անցյալը վերաքննելով, տասնմեկերորդ դարի շեմքին էր, երբ Մարլը բացականչեց.

20 — Փրկվա՛ծ է նոր եթովպիան...

Այդ օրը Անթանոսյանն ու Մարլը միասին նախաճաշեցին: Ժիշտ է, բժիշկ Երանոսը մոտեցավ նրանց, բայց Անթանոսյանին կասկածանքով դիտելուց հետո հեռացավ այն արտահայտությամբ, որ ունենում է մարդ, երբ փողոցի ծայրին երեացող մեկին իր մտերիմին նմանեցնելով, արագաքայլ վազում է, մոտենում և...

— Ներեցե՛ք, դուք այնքան նման էի՛ք...

Խոսակցութիւնը փղշտացոց մասին էր: Մարլը հանձնարարեց Անթանոսյանին փղշտացիներ և եթովպացիներ գտնել և հայտնել, որ քաղաքը հիմնվում է ամենաձեռնառու պայմաններով:

30 — Հայրենակիցները դրամ կուտան... Ամուսնացողներուն՝ մրցանակ: Տասը զավակ ունեցող մայրերուն՝ ցմահ կենսաթոշակ: Փոխասաց մանուկներուն՝ ձրի ուտում... Յուցակն աճապարանոք ինժի դրկե, հայտնեմ ուր որ անկ է... Չմոռնամ

ըսելու, որ ծթովսիո բնակիչներու կրծքին վրա նշան մը պետք է կախել, վրան Քալիքյան Անդրեասի անունը գրված:

Անթանոսյանն ուտում էր: Անթանոսյանը ժպտում էր, և նրա հոգին թուր կտրած և պարտեզն ընկած հորթուկի պես մեկ վեր էր թռչում, մեկ ցատկոտում խոտերի վրա և ուրախությամբ բառաչում:

— Տեր Հուսիկին ալ ես կհայտնեմ, որ պատրաստ մնա:

Այդ օրը եթե մեկը քաղաքից հեռացալ թևեր առած, եթե մեկը մինչև կայարան հասնելը աչքերը երկնքից ցած խոնարհեց և գնացքում օրորվելիս տոմսակի փոխարեն կոնդուկտորին Հովնաթան Մարչի այցետոմսը մեկնեց, — այդ մեկը Անթանոսյան Հմայակն էր, ապագա մեծ քաղաքի հիմնադիրներից, որ նոր քաղաքին էր նվիրել սիրտն ու հոգին:

Հյուրանոց գալով Հովնաթան Մարչը սեղանի վրա մի քանի նամակներ գտավ և մի հրավիրատոմս՝ մասնակցելու Գրասիրաց ընկերության հավաքույթին, նվիրված քանքարավոր քնարերգակ Տաղավարյանի՝ ծննդյան հարյուրամյա տարիիցին: Մարչն ազահույթյամբ բաց արեց կապույտ ծրարը:

— «...Կգրեք, որ հաջողակ եք: Հոս Ձեր անունին շուրջը կդառնա ամեն ինչ... Սիրտս որքան ուրախ է, եթե գիտնալիք...: Կհիշեմ օրը, երբ մեկնեցաք և կմխիթարեմ զիս այն մեծ գործով, որուն ղեկավարն եք: Նորություններ չկան... Անցյալ օրը Ձեր բնակարանը գացինք: Ամեն ինչ առաջվա պես է: Կուղարկեմ անթիվ ողջույններ...: Բախտավոր սեպեցեք Ձեզ, որ հայրենի հողի վրա կկոխեք: Հանգանակություն արդեն սկսած ենք: Գումար մը կա: Գրեցեք՝ մեր հայրենակիցները պետք ունին հաջուստներու, կոշիկներու... Բավական հավաքած ենք...»:

Մարչը մի անգամ էլ նայեց նամակի այն տողերին, ուր ասված էր «Սիրտս որքան ուրախ է... Կհիշեմ օրը...»: Մարինե Քրաչյան, ոսկեգանգուր խոպուպիկներ և շրթունքներ, որոնց նմանը չկան օվկիանոսի երկու ափին էլ: Բնակարանը... Եվ այլն, և այլն: Դեպքեր, որոնց վերհիշելիս Հովնաթան Մարչը իրավունք ուներ մահճակալի վրա պառկելու և աչքը անթաթ հառելու նամակին: Սպիտակ, փոքրիկ ձեռք... Գրում է... Գուցե հենց այստեղ ժպտաց: Բայց ինչո՞ւ չի ասում այդ մասին կա-

պուլտ ծրարը, որ կտրել է նույն ճանապարհը և հասել Փոքր Ասիայի հեռավոր խորքը:

Երկրորդ նամակն ավելի թե տվա՛վ Մարչին: Գրողը ընկերն էր, Բարունակ Ճիթեշյանը, Եթովպական մամուլ թերթի խմբագիրը: Ինչքա՛ն են միասին ճակատամարտել և ի՛նչ օրեր են ապրել: Նամակից ավելի լավ ազդեց նրա վրա իր նկարը և թերթում տպած հոդվածը, որ Բարունակն ուղարկել էր նամակի հետ:

Ահա նա, Հովնաթան Մարչը... Լայն ճակատ, մազերը խընամքով սանրած գլուխ և աչքեր, որոնց մեջ եթե կայծակներ չէին փայլատակում, համենայն դեպս հանգած մոխիր էլ չկար: Իհարկե կլիշեն ավերել էր դեմքի այն արտահայտությունը, որ ուներ Հովնաթան Մարչը և որի մասին դժվար է գրել: Միևնույն է, չես տա միամիտ այն վիշտը կամ վշտոտ միամտությունը, աչքերի կապույտի մեջ քարացած այն արտահայտությունը, որպիսին կա ուղտի աչքերում, երբ բեղարած նստում է և տատասկ որոճում:

Ի՛նչ էր ասում Եթովպական մամուլը Հովնաթան Մարչի մասին... «Մնած է Եթովպիա քաղաքի մեջ: Առաջին կանչի հետ ան հայրենիքի փրկության մասին է աղաղակած... Եվ ահա վերջին հերոսությունը: Ծամփա ելնել հեռո՛ւ, բայց հարազատ աշխարհ մը, ուր կարիքի մեջ կտառապին... Հսկա ծրագիր մը, որուն ի գլուխ բերելուն անտարակույս ենք, քանի գործին դեկավարն է ազգանավերն Հովնաթան Մարչ, որուն խիզախ ճանապարհորդությունը, վտանգներով և անակնկալներով լեցուն, մոռնալ կուտա մինչև հիմա եղած նման դեպքերը»:

Հասկանո՞ւմ ես, Հովնաթան Մարչ...

— Քո անունը պիտի հիշվի դարեդար:

Այս ամենը կարդալուց հետո հանցա՞նք է միթե մազերը շոյել, կանգնել պատուհանի առաջ, մերթ հայելու մեջ սեփական դեմքը դիտել, զանազան դիրք ընդունել և ապա հայելին դեն նետելով աչքերը հառել հեռվի մշուշում երևացող Արարատին և հղանալ այնպիսի մտքեր, որոնցից սիրտը բաբախում է սովորականից արագ:

Եթե մեկը դուռն ճեղքից նայեր, կտեսներ, թե ինչպես Հովնաթան Մարչը ճեմում էր սենյակում, մերթ կանգնում, հոնքերն իրար տալիս և ինքն իր հետ խոսում կամ հանկարծ հետ դառ-

նում և աչքը լվացարանին դարձնելով, շրթունքները շարժում:
Ծթե այդ բառերը դուրս թռնեին... Կցնդեր աշխարհը, աշխարհի
հետ էլ անթիվ, անհամար բազմություն: Լավ էր, որ դուռը
փակ էր:

Սպասավորը զարմացավ, երբ մի քիչ հետո, Հովնաթան
Մարչի մաքուր սրբած կոշիկները ձեռքին, ներս մտավ:

— Կնիկը մեռել է, — մտածեց սպասավորը, երբ դուռը
դռեց:

Բայց այդպես մտածելը միայն սպասավորի տկարամիտ
լինելն էր ցույց տալիս: Ինչո՞ւ պիտի լաց լիներ Հովնաթան 10
Մարչը, ինչո՞ւ նրա խնամքով սանրած մազերը պիտի ցրվեին,
խառնվեին իրար, ինչո՞ւ նա գլուխը պիտի առներ ձեռքերի մեջ
և շրթունքները կրծոտեր, երբ քիչ առաջ ամբոխներին շանթա-
նման բառեր էր շարտում և Արարատին ի տես շոյում մազերը:

Երբորդ նամակը, կարճ ու չոր, երբորդ նամակը, որի տակ
ստորագրել էր Անդրեաս Բալիքյանի գոհարազարդ ձեռքը, —
այնպիսի արհամարհանքով էր նայում Հովնաթան Մարչին, ա-
սես ուզում էր ասել.

— Ես թուղթ չեմ, այլ իմ տիրոջ հրամայող ձայնը...

«...Հատակագծեն կերևա, թե Ծթովպիտ տեղը խորդ ու 20
բորդ է: Հովնոտ տեղ է կրսեն այդ երկիրն ճանչցողները: Հող կը-
տառապին բազմատեսակ հիվանդությամբ և մանավանդ որ
գազաններ կան մոտները: Հարմար տեղ մը չկրցա՞ք ընտրել:
Հայրենակիցներու ցանկը դրկեցե՞ք՝ նայիմ: Տեսա՞ք Վեհա-
փառ հայրը, օրհնությունը առի՞ք: Նյութական օգնություն շատ
մի հուսաք, գործերնիս հաջող չեն երթար: Քաղաքին տեղը շտա-
կելե հետո հայտնեցե՞ք ինձի: Խնդրածս չմոռնաք բերել: Դուք
վերցուցե՞ք մայր Արաքսի ջուրեն: Նաև տեղեկացուցե՞ք բուրդի
գինները: Լավ գորգերը քանիո՞վ կարելի է գնել...»:

Այս էր Բալիքյանի նամակը: Ի՞նչ, մի՞թե ցնորք է նոր Ծ- 30
ծովպիան, և ո՞վ է ասում, թե տեղը հարթ չի: Երբ Հովնաթան
Մարչը տեղը նստեց, աչքերը տրորեց, նա ուզում էր ասել, որ
եթի ամպը ծածկում է արևին, այդ չի նշանակում, թե արևը գո-
յություն չունի:

Ճաշից հետո նրա գրած նամակները հենց այդ էին ապա-
ցուցում, որ արևը գոյություն ունի, որ երկիրը կարող է կորց-

նել իր ուղին և տիեզերքի անհունության մեջ հոլի պես ֆոռալ, բայց նոր Եթովպիան պիտի լինի:

- «...Մերայնոց երազն է այս, որ մարմին կառնե, սիրելիդ իմ Բարունակ: Ամեն կողմն շնորհավորանք և խնդակցություն կստանամ այս ձեռնարկած գործիս համար: Յուցակագրումը շուտով կլմննա: Ստույգ է, որ հազարե ավելի փղշտացի ու եթովպացի կապրին այս երկրին մեջ: Մարդ զրկած եմ մաքիներու ետեկն: Ժողովրդին պետք է մաքինեք ալ: Ծրագրած եմ հոյակապ հանդես մը սարքել հիմնադրումի օրը: Ա՛խ, եթե գիտնայիր, սիրելիդ իմ Բարունակ, սքանչելի երկիր է սա Արմենիան: Միակ ժողովրդին դաստիարակության գործը սխալ կրնթանա: Ամենքն ալ վարակված են տեսակ մը թուլյնով. շատ անգամ ըսածնին չես հասկնար, ցեղակիցդ կիսոսի՞, թե՞ օտարական: Հոգ չէ, երկիրը կմնա, հոյակապ վանքերը: Քեզի գրած եմ էջմիածին կատարած ճամփորդությանս մասին: Հոս ալ կան սիրանվեր հայրենակիցներ: Նոր Եթովպիան պիտի ըլլա երկրին սիրտը, և բոլոր երակները պիտի բացվին անոր մեջ: Անդամ մը տես պարոն Բալիբյանին և համոզե, որ գործը զոհ կը պահանջե ամենքես, ըսե՛ թող հոգ չընե: Քաղաքին վայրը շատ աղվոր է: Հոս պակասություն շատ կա: Ուրիշ անգամի հետաձգելով այս մասին գրելս, ազնիվ սրտիդ կապավինեմ և կուղարկեմ նոր Եթովպիո հողեն բոլոր հայրենակիցներուս բյուր ողջույն: Ի՞նչ կրնե Բարեսիրաց մարմինը: Հանգանակությունը չմոռանաք...»:

Եթե նա կարող էր զեղել իր զգացումները Բարունակ Ճիթեյանին գրած նամակում, նույնը չէր կարող անել Բալիբյանի հանդեպ: Բրդի և գորգի գները հաղորդելուց հետո, Հովնաթան Մարչը էջմիածնից ստացած օրհնության թղթի մասին հայտնեց:

- «Երջանիկ պիտի ըլլամ անձամբ մատուցելու Ձեր անվամբ ստացած թուղթը և Մայր Աթոռի օրհնությունը»:

Այդ գրելուց հետո՝ Հովնաթան Մարչը հայտնեց, որ Բալիբյանի բոլոր ցանկությունները կկատարի, և ենթադրելով, որ արդեն Բալիբյանի ներսում հայրենասիրությունը փոթորկում է նամակի այդ մասն ընթերցելուց,— Մարչն զգուշությամբ ավելացրեց.

«Նյութականի կարիքն սկզբին պիտի ըլլա, անկէ վերջ իրենք կըհատուցանեն Ձեզմէ ստացած դրամը: Ամեն օր հարյուրավոր աղերսագիր կստանամ Ձեր անունով գրած: Ամենք ալ հայրենակիցներ են, կփափագին բնակիլ Նոր Եթովպիայում: Պանքային միջոցով դրամ փոխադրեք... Հիմնադրումը սեւտեմբերի 4-ին, Ձեր ծննդյան օրը: Այդպէս է հայրենակիցներու միահամուռ ցանկութիւնը: Կլսեմ, թե կառավարութիւնը ևս որոշած է Ձեզ շնորհակալութեան թուղթ ղրկել: Ձեր անունը մեզի վահան դարձուցած ենք և հաջողութեամբ կաշխատինք: Նախորդ թվակրիս մեջ հիշած էի, որ ուսուցիչն ու քահանան 10 պատրաստ են: Երկուքն ալ երեւի հոգիներ են, մեր նախնի բարբերով: Կհուսամ, որ դրամի առաքումը չեք ուշացներ: Հայրենակիցներու որոշմամբ ամենքն ալ կրծքին վրա Ձեր անունը փորագրած նշաններ պիտի կախեն հիմնադրումի օրը: Հինգ արու մանչ ցուցակ ըրած են, որոնց մայրերու անզուսպ ցանկութիւնն է կնքել զանոնք ավագանի մը մեջ Նոր Եթովպիայի և հինգին ալ անվանել Անդրեաս: Կհուսամ, որ Ձեր անունը չեք մերժիլ շնորհելու փղշտական մանուկներուն...»:

Այս ամենը գրելուց և ծրարները կնքելուց հետո Հովնաթան Մարշը թեթևութիւն զգաց: Սև ամպն անցավ, և ոգևորութեան արեւը նորից շողաց: 20

— Խելուել է պոլսեցին,— մտածեց սպասավորը, երբ Հովնաթան Մարշը սուլելով իջավ սանդուղքներով և քայլերն ուղղեց դեպի այն շենքը, ուր գրասիրաց հավաքույթը պիտի տոներ Տաղավարյան բանաստեղծի հարյուրամյան:

Հովնաթան Մարշը դռնից ներս մտնելուց ստիպված եղավ լուցկի վառելու, մութի մեջ դուռը գտնելու համար: Եվ որքա՛ն մեծ եղավ նրա զարմանքը և ուրախութիւնը, երբ մուտքի մոտ տեսավ սպիտակամորուս մի մարդու և բժիշկ Երանոսին: Բժիշկն իսկույն մոտ վազեց, նրա թևից բռնեց: 30

— Ձեզ էինք սպասում: Մենակ կղժվարանայիք սրահը գտնել:

Եվ մինչև Մարշը աչքերը բաց ու խուփ անելով կվարժվեր միջանցքի մութին, բժիշկ Երանոսը կարկուտի պես վրա տվավ:

— Մոռացա ծանոթացնել, Դրաստամատ Խաչատրյան, երեւի...

—Ա՛հ, ինչպես չէ, շատ ուրախ եմ...

Սերունին շկարողացավ բառերն իրար կապել: Եվ մյուս միջանցքն անցնելով, ուր ճրագի աղոտ լույսը կար, Մարչը ձեռքը մեկնեց և թոթվեց Դրաստամատ հաշատրյանի պատավ ձեռքը, որ 19-րդ դարու վերջին գրել էր Պետրոս Գետսիպարճ կաթողիկոսի հրաշագործությանց պատմությունը, իսկ 20-րդ դարում՝ այդ նույն պատմության երկրորդ հատորը: Եվ այդ հատորի հրատարակության հոգսն էր, որ բժիշկ Նրանոսի զբոհմամբ հաշատրյանին մուտքի մոտ սպասեցնել էր տվել մոտ կես ժամ:

Սրահը գետնափոր քարայրի էր նման, և երբ Մարչը ներս մտավ, ներկա եղողների մեջ մի շշուկ անցավ: Բժիշկ Նրանոսը սարկավագի պես աչքերը խուփ, ծանոթ շարականը կարդաց.

— Խոյեցյան Սերովբ, մեր վաստակավոր պատմաբանը: Անշո՛ւշտ գիտեր:

— Հարկա՛վ, մի՞թե, շատ ուրախ եմ...

— Ահա Կովկասի Հայոց կուլտուր-կրթական ընկերության նախագահ Շահնազարյանը...

— Ա՛հ...

— Ինչպե՞ս եք, ինչպես եք հավանում մեր երկիրը...

— Գրիգոր Լեոնական, վեցերորդ կամավորական զնդի հրամանատար, Բասենի անպարտ հերոսը, այժմ Գրասիրաց ընկերության քարտուղար:

Լեոնականը Հովնաթան Մարչի ձեռքը սեղմեց զինվորականի կտրուկ շարժումով ըստ վաղեմի սովորության զինվորական պատիվ տալով նրան:

— Կհիշե՞ք ձեր բոլոր զինվորներուն:

— Մեկ-մեկ:

— Անթանոսյան Հմայակին կհիշե՞ք:

— Վախկո՞տ դեզերտիր: Մի անգամ պիտի գնդակահարեի: Լեոնականը ձեռքը գրպանը տարավ, թեև գրպանում կրակելիքը միայն լուցկու տուփն էր: Սակայն նկատելով Հովնաթան Մարչի հանկարծակիի գալը, ժպտաց ու ավելացրեց.

— Բայց լավ եղավ, որ աչքիս չերեաց: Հետո իմացա, որ հանցավորը ուրիշն էր...

— Տեսնո՞ւմ եք... Ես միշտ էլ ասել եմ, որ դիպվածը մարդու կյանքում վճռական է,— ասաց բժիշկ Երանոսը, թեկուզ երբեք այդպիսի բան չէր ասել:

— Սա էլ մեր հարգելի հայրիկը: Իր ամբողջ կյանքը նվիրել է հայրենիքին,— ասաց բժիշկը, առաջ հրելով կարճիկ ու նիհար մի ծեղուկ, որի մի կողմ ծռած վիզը խեղճացնում էր դեմքը ու տալիս նրան այնպիսի արտահայտություն, որ ասում էր.

— Հիմա ես տաշեղի կտոր եմ: Ինձ հանգիստ թողեք:

Քիչ հետո հավաքույթն սկսվեց: Նախագահ Շահնազարյանը (Կովկասի կուլտուր-կրթական) նիստը բաց արեց այնպես թույլ ու բեղարած, կարծես ուզում էր ասել, որ առանց իր խոսելու էլ նիստը իրեն-իրեն կբացվեր:

Տաղավարյանի մասին խոսեց թևավան դպրոցում քսան տարի հայոց գրականության դասատու Տեր-Հովնանյանը, որի միալար ու տրտում նվագի պես հնչող բառերը շատ շուտով քնաբեր եղան պատմաբան Խոյեցյան Սերովբի, Պետրոս Գեոտադարձի և ուրիշ մի քանիսների համար: Նույնիսկ Հովնաթան Մարչը հորանչեց: Եվ եթե Գրիգոր Լեոնականը ստեպ-ստեպ հագում էր, անշուշտ, այդ արթուն մնալու քողարկված միջոց էր, թշնամուն շմատնելու համար իսկական նպատակը:

Ծափահարություն եղավ: Բայց այդ ծափահարությունը կարելի էր բացատրել նաև ճառը վերջանալու ուրախությամբ: Եվ երբ բժիշկ Երանոսը քնած աչքերը բաց ու խուփ անելով, ծանրացած գլխի համար մի հենարան էր փնտրում, հանկարծ Հովնաթան Մարչը մոտեցավ ամբիոնին: Ննջողներն սթափվեցին:

— Հայրենակիցներ, այսօր մեծ մարդու հարյուրամյա տարելիցին իմ խնդակցությունները կհայտնեմ օվկիանոսի մյուս ափը ապրող ցեղակիցներու կողմեն: Ո՛չ, մեռած չէ այն մեծ մարդը, որ քունեն զարթեցուց այս ժողովուրդը և ըսավ. ելի՛ր, ազգ, ժամը հնչեց...

Բժիշկ Երանոսը այնքան փոքրացավ... Եթե հնար լիներ սեղանի տակ պահվելու, ապա կամացուկ դուրս ծլկելու: Ինչե՛ր է խոսում, եթե լսեն...

— Այո՛, հնչեցուց շեփորը և ոտքի ելավ ցեղը, նվաճելու իր հայրենի անդաստանը, ուր խուժադուժ...

Բժիշկ Նրանոսը փողոցում այնքան արագ էր վազում, ասես մահամեծ հիվանդ ուներ, որի վայրկյանները հաշված են։ Նրա հետևից, բայց փողոցի մյուս մայթով, ոտները քարշ էր տալիս Դրաստամատ հաշատրյանը, երկրորդ անտիպ հատուրի հեղինակը։ Իսկ Հովնաթան Մարշը մոնչում էր, թափահարում գլուխը, գլխի հետ էլ մազերը։

10 — Դարերը կանցնին որպես տարիներ, տարիները կթվան ժամեր, ժամերը վայրկյանի արագությամբ կալանան, և հալիտենական երջանկությունը իր թևերը կփռի այս երկրի վրա...

Գրիգոր Լեոնականի հազը սաստկացավ։ Դահլիճում խոյեցյան Սերովբը չէր երևում։ Շահնազարյանը (Կովկասի կուլտուրկրթական) հայացքն իզուր էր ման ածում նոսրացած շաբրերում, փոխնախազան՝ Ալլահվերդյանին գտնելու և իր տեղը նրան դիջելու համար։ Փոխնախազանը տուն էր հասել յարիշ փողոցով և հասնելուց գլխին թաց շոր էր դրել։

20 — Ի՞նչ է նոր ըթովպիան, սիրելի հայրենակիցներ, եթե ոչ ցեղի տառապած հազու համար սպեղանի, փրկության կրդգի, գլխովին ուշառնալու վտանգի գեմ։ Սրբազան մի ա՛նաթ, ուր պիտի պա՛ն տանք մեր ինքնությունը, թաքստոց և ամուր պատրասարան, ըթովպական, փղտական ցեղերի բեկորները փլուզումն զերթ պահելու։ Այս պահին...

Գրիգոր Լեոնականը հազաց, սկսեց շրթունքները կրծռանել։ Դահլիճի կիսամութում ոչ մի գլուխ չէր երևում, իսկ Հովնաթան Մարշը խոսում էր, բառերի հետ թույլ կաթիլները թաշում էին նրա բնյանից և աշխարհին ափնաում էո՛ր, չափած պատգամներ։

30 — Գուցար ճանապարհով գլուխում էր հզան սպառ քանդակությունը, սրովմեակ ոչ միայն ճանապարհն էր վատ և կառքի տեսարանը խախտու, մի քանի տնդից երկաթե լարերով կապկրպված, ոչ միայն միմեծ էին լղար, աչքները մալուտ, սրույ մա-

գերը նոսր ու կողքի ճաղերը ցանկապատի փայտերի պես դուրս ցցված,— այլև ծանր էր այն բեռը, որ բարձած էր կառքին:

Բեռ է ասվում, որովհետև զանազան պայուսակների, տոպրակների, թղթի փաթեթների ու կողովների միջից հագլիվ էին երևում երկու գլուխ, որոնց տերերին էին տանում լղար ձիերը, բոլոր կապոցներով հանդերձ, որոնցից մեկի մեջ տեղաշոր էր, մյուսի մեջ ուտելիք, կողովների մեջ սեխ ու ձմերուկ և այն բոլոր բարիքները, ինչ օգոստոս ամսում տալիս է Արարատյան դաշտը:

Եթե ուշադրությամբ դիտեր մեկն ու մեկը փոշու մեջ 10 գլորվող կառքն ու կառքի մեջ նստողներին, այդ մեկն անպատճառ պիտի տեսներ, որ բարակ ու երկար վզի տեր մարդը ուսին որսորդական հրացան ուներ:

Հնթերցողն արդեն գուշակեց, որ ուղևորներից մեկը Հովնաթան Մարչն էր, մյուսը՝ հրացանակիրը՝ Անթանոսյան Հմայակը, և որովհետև ձիերի դուռը հարավ էր դարձրած, ուրեմն և պարզ էր, որ նրանք Նոր Եթովպիա չէին գնում, այլ մի ուրիշ վայր:

Ճանապարհին, ինչպես ասում են, կառքը բարև չէր առնում, բարև չէր տալիս անցնող ու դարձող քաղաքներին, թեկուզ 20 բոլորն էլ զարմանքով էին նայում իրերի մեջ թաղված ուղեվորներին:

— Շոգից չեն ճաքում,— հարցրեց նազարապատ գյուղացի մեկը, երբ կառքն անցավ կողքով:

Մարչը լսեց նրա հարցը, իսկ Անթանոսյանն այնպիսի հայացք նետեց կողովների արանքից, ասես ուզում էր նազարապատցուն տեղն ու տեղը խանձել:

Հովնաթան Մարչը մտածում էր: Էլի նույն հարթութունը, որի վրա անպետք մացառներ կային, չորացած փշեր, իսկ ուր ջուր էր հասնում, հողը կատաղի արգավանդութուն էր ցուցադրում՝ փարթամ ալգիներով, բամբակի ու ցորենի արտերով: Ինչպե՞ս է, որ նիհար, տգեղ ու կեղտոտ շուրերով կինը ծնում է զարմանալի գեղեցկությամբ մի մանուկ, որի կաթնագույն շրթունքները ծծում են մոր չորացած, սլարկերի պես կախ ընկած ստիճները: Մծում է մանուկը, թաթով շոյում այդ պարկերը և ժպտում: Ի՞նչ հզոր հյութ կա սմբած մոր մարմնի մեջ:

ծթի երկիրը դոճրաց նիստ լինի, հավաքվեն նրանք, մաքուր-
սրյուն իթովաացիք, իրենց վրանները զարկեն տափարակի
վրա և կաթնակեր մանուկների պես կախ ընկնեն մոր պտուկ-
ներից, աճեն, բազմանան, երկիրը դարձնեն եթովպանոց...

Նախընթաց երեկոյան նկուղի պես մութ թեյարանում, ուր
Ավետիս աղան ճեզվեով սուրճ էր եփում և Պոլսո սուրճ հրամ-
քրևում պատվական հյուրերին (որոնց համար չէր, իհարկե,
պատից կախած ազդր՝ ապառիկ ոչ մեկի, չեճհ դիմանաւոր),—
նախընթաց երեկոյան սրճատանը Գրիգոր Լեոնականը մաշված,
տեղ-տեղ թղթով կպցրած քարտեզի վրա (վեցեւորդ կամալա-
րական զննի շուսք) ցույց էր տալիս. թե որտեղ ինչե՛ր կարելի
է անել և ինչե՛ր են արված այն ժամանակ. երբ... (պարզ չէ՞
միթո՞ւ), և գեո ինչե՛ր պիտի արվեն, եթե մեկ էլ... Խոսքը բախ-
տի անիվի մասին էր:

Բժիշկ Նրանսուր համամիտ լինելով Լեոնական Գրիգորին,
խոսում էր ցած ձայնով: Թեկուզ նրա խոսքերը ըստ մեծի մասի
այն, ինտրիգ էին. բայց և այնպէս դավադրւթյան ազգանշանի
բառեր էին թվում իր. բժիշկ Նրանսուր և Անթանոսյան Հմայա-
ֆի համար. որ նախկին հրամանատարի չաւշեպ տաժած աղ-
ետմանից. նաեւ էր հեղում և սուրճը փոքր ումպերով կալ
առաւով նայում էր քարտեզի վրա խոնարհած գլուխներին այն-
պիսի նայացքով. որ տեսնւում էր.

— Փանծալի ցաւեր. հեռու հայրենիաց...

Մարդը արմարծում էր մաքեր. որտեցից Ավետիս ազգուն էլ
փառասպելի. եթե լսէր ու հասկանար: Ինչո՞ւ տափարակի վրա
պիտի բռնեն փշեր և ոչ ուրաքուսկան կտրուկ. ինչո՞ւ նրովից
պիտի կախ տան մաշորիկ. որտեց կրակներում փռուսական մի
կաթ արշուն էլ չկա. ինչո՞ւ հայրենի միջնուրդտիին ամբաստան
պիտի խառնեն աշխարհի թոփեր այն փառանակ. նրա ցնդակից-
նիքի թոփերը թռնամուղում են օտարը նրկլիթ թիփանումով. կտր-
չում է լեզուն. ցնդ տիպարը. հաղթում է ծաւլում...

Հանկարծ... Բժիշկ Նրանսուր արթոնւմ ընկավ. մտադիտ ա-
ռաւ ցաւից միջնուրդտից. հայերը սրճատանի մաշորիկանց. շոփ-
նաթան Մարդը դիմելը ծովունց ու նրա դիմելին պատասցաւ նրկու
բառ.

— Ինչո՞ւ կրճկեմ...

Անթանոսյանի բերում սուրճի մի ումպ պնդեց, ձյութի պես փակչեց կատիկին: Չկարողացավ կուլ տալ:

Միլիցիոները Ավետիս աղային հիշեցրեց տուրքի ժամկետի լրացման մասին ու հեռացավ:

— Կայնենք, ձիերին մի քիչ կեր տա՛նք: Մեռանք շոգից, — ասաց կառապանը, երբ կառքն անցավ Նազարապատի կամուրջը և կանգ առավ ուղիների շվաքի տակ:

Կառապանը կողովներն ու կապոցները գետնին դարսեց, որից հետո իջան ուղևորները, որոնց ուսերից կախված էին ջրամաններ, հեռադիտակ, հաստ շորով փաթաթած շշեր և այլն: 10 Անթանոսյանն այդ կերպարանքով նման էր քարվանի նառ ուղտի՝ գորգերով, գունավոր փնջերով, մեծ ու փոքր զանգուլակներով:

— Բարև՛ ձեզ, — ասաց մեկը, որ կառքի կանգնելը հեռվից տեսել էր ու մոտեցել:

— Բարև, աս ի՞նչ գյուղ է:

— Նազարապատն է: Ավերակ գյուղ էր, հիմա վերաշինված է:

— Բնիկներ՞ ուն, — հարցրեց Մարչը:

— Ամեն տեղից կան: Գաղթականներ էլ կան. մշեցի կա, 20 քուլանըխցի: Մի քանի տուն էլ քուրդ կա:

— Քո՞ւրդ...

— Այո՛, քսանշորս նաֆար են:

— Քո՞ւրդ: — Այդպես ասողը Անթանոսյանն էր: Այդ ասելուց հետո հայացքը Մարչին հառողն էլ նա էր:

— Հրամանքնիդ ո՞վ եք...

— Ես խորհրդի քարտուղարն եմ, ինքս էլ կուսակցական...

Մարչը շրթունքները լիզեց: Ինչքան շո՛ւտ էին չորանում: Իսկ Անթանոսյանի աչքերը պղտոր ջուր էին:

— Բնի՞կ եք:

30

— Ո՛չ, ես Վանի կողմերից եմ:

— Վանա երկրե՞ն...

— Այո՛, բայց հիմա էստեղացի եմ:

Ահա քեզ խաթարված հոգի, մոլորյալ ոչխար, որ մի խուրձ խոտի վաճառել է հայրենի մսուրը: Հովնաթան Մա՛րչ,

61

ինչո՞ւ շփեցիր ճակատդ, ինչո՞ւ ծալավ զգացիր և թիկունքդ քրտնեց:

— Դպրոց կա՞:

— Ինչպես չէ: Դպրոց, խրճիթ, լիկկայան: Անգրագիտությունը վերացված է 60 տոկոսով, նաև կանանց մեջ: Գյուղսունի փոկ, 74 անգամով, որից կին՝ 23 հոգի, շինարար սեկցիա, նորոգված են կամուրջները և հանդամեջ տանող ճանապարհները: Ունենք նաև...

— Կեցիր, այդ ամենը ո՞վ քեզի ըսավ...

10 — Ես եմ հաշիվը տանում, չէ՞: Ամեն ամիս զեկուցում ենք տալիս շրջանին:

— Հոս չկա՞ն փղշապոց երկրեն վերաբնիկներ, եթովպացիք չկա՞ն...

— Էդպես ազգ մեր գյուղերում դժվար կճարվի: Ասորի կա:

— Ազգ չէ՞, բարեկամ, ցեղ են ասոնք... Պատմությունը չե՞ս գիտեր: Արշակ թագավորը երբ զորքով անցավ...

Բայց Անթանոսյանը Մարշի թեից ծածուկ քաշեց, նայեց աչքամիջին: Դրանից էր, որ Մարշի խոսքի շարունակությունն այսպես ստացվեց.

20 — Զորքով անցավ և... վերադարձավ:

— Կարեի է, կպատահի: Մեզ հայտնի չի: Այն ժամանակ երեի փակ տնտեսություն էր:

— Ամեն ինչն էլ կար...

Եղավ պաուզա, որի ընթացքում երկու կողմն էլ լարված ուշադրությամբ զննում էին իրար:

— Էթանք, եդացանք,— ասաց կառապանը:

— Խոր Վիրապի ճանապարհն այս չէ՞.— հարցրեց Մարշը քարտուղարին, կողովների ետև տեղավորվելուց հետո:

— Այդ կողմերում կշինի: Զեմ տեսել,— ասաց նա:

30 Կառքը շարժվեց և գլորվելով անցավ փողոցներով: Գյուղի առօրյան էր՝ փողոցներում, բակերում, այգիներում: Յնիում նստած մի գոմեշ, պռլը վրձին շինած, մեջքի սև քաթանի վրա գորշ գույնի նախշեր էր շարում, սկանչները շարժելով քշում ճանճերին: Կոտրած սալի ճաղը՝ գլխից աքլորը կանչեց՝ բունը փախցնելու համար: Մի պառավ, որ հարդախառն թրիքը գունդ

էր արեւ և պատերինն էր փակցնում, մի պահ նայեց կառքին՝
թրիքի գունդը ձեռքին:

Ահա գյուղը, ապրում են քուրդ, բուլանըխցի, մշեցի: Վարում են, ցանում, թրիք են ծեփում, ուտում են, ծնվում, մեռնում: Սակայն ո՞ւր է կայծը, որ պիտի լուսավորի նրանց մտքի առաջ այս երկրի ողջ իմաստը: Զգո՞ւմ են այն թեւերը, որոնցով կապված են ցեղի պարծանքի հետ, գիտե՞ն, որ հոյակապ անցյալով ազգ են, թրիք ծեփող պառավը գիտե՞, կարոտո՞ւմ է ցեղի անցյալ փառքին, գիտե՞, որ իր երակներին մեջ թանկագին արյուն է հոսում, որի ամեն մի կաթիլը ազամանդ է:

10

— Կապրեն պատմական երկրում, որի ամեն մի քարը թանձրացյալ պատմութիւն է, կաղտոտեն այդ երկիրը և շեն մտածեր, թի ի՞նչ հերոսներ եկել են ու անցել, ինչ մե՞ծ, սըրբազան անուններ...

— Այո՛, այո...

— Այս ճամփով շտարա՞ն Գրիգոր լուսավորչին խոր վիրապը նետելու...

— Հասանք: էլ դենը ֆայտոն չի գնա,— ասաց կառապանը:

Այդ դէնը եղեգնուտն էր, որի միջով, տեղ-տեղ ճումների վրայով, անցնում էր նեղլիկ կածանը: Ուղևորներն իջան: Եվ նոր միայն հասկացան, որ ավելորդ էր կառքին բարձած ճամփի պաշարը, իրեղեններն ու կապոցները: Այդ ամենը հերիք կաներ յոթ օր, յոթ գիշեր անջուր անապատով անցնող քարվանին:

20

— Ի՞նչ պիտի ըլլա,— հարցրեց Մարչը: Անթանոսյանի ղեմքին էլ նույն հարցը կար:

— Ետ տանեմ: Ի՞նչ կտաս, դնամ նազարապատ սպասեմ, մինչև ձեր գալը:

Աշխարհի բոլոր կառապաններն էլ նույն հայացքով են նայում նեղն ընկած ուղևորին, որի միակ ճարը լուեւայն համաձայնելն է: Եվ եթե ֆայտուշի Մուկուշն էլ ետ էր մնում բոլոր կառապաններից, մեր ուղևորներին էլ մնում էր միակ ելքը՝ ապավինել կառապանի խղճին ու գթասրտութեան:

30

Կառքը հետ դարձավ նազարապատ: Բեռից թեթեացած ձիերը մի քիչ արագ քայլեցին, իսկ կառապան Մուկուշը դիր-

63

քի բարձրութեան վրա, կառքի հետ օրորվելով, արժան և վա-
յել համարեց սուլել.

— Միրա՛ն, ծիրա՛ն էր յարս...

— Ուղիղ կգնանք մինչև 3789 բարձրությունը, այնտեղից
մի մասն աջ, մյուս ձախ կժովի և երեկոյան դեմ կհանդիպենք:
Միայն զգուշը, որովհետև ամեն մի քայլափոխի կարող եք ա-
նակնկալ վտանգի հանդիպել,— ասել էր նախկին հրամանա-
տարը դավադրութեան այն գիշեր, երբ սուրճի մի ումպ ձյուֆի
պես փակչեց Անթանոսյանի կատիկին:

10 Խորհրդակցությունը երկար շտեկեց: Հովնաթան Մարչը
հարկ համարեց ուղղելու գլխարկը, վզից կախած հեռադիտա-
կը և այն ամանը, որի մեջ սուրճը տաք է մնում տասը ժամ:
Իսկ արևն այնպես էր այրում, ասես պատրաստակամ էր սառը
ջուրը մի ժամում եռման աստիճանի հասցնելու:

— Մծեղներ հոս շատ կըլլան: Կերեի թե վագրի ալ հան-
դիպինք,— ասաց Մարչը այն անտարբերությամբ, որ ունեն
փղշտացիք վտանգի մասին ապահով տեղում խոսելու ժա-
մանակ:

— Կը կրակեմ... փամփուշտակալս լիքն է:— Եթե Անթա-
նոսյանի խրոխտ կեցվածքը տեսներ այն վագրը, որ հարձակ-
վելու էր նրանց վրա...

— Օ՛ն, առաջ... Պետք է որ խորը չըլլա...

Ընթերցող, դուք ջունգլի չեք տեսել, և ոչ էլ արևադարձա-
յին երկրի անտառ, ուր մի թիղ հողի վրա բուսնում է անհաշիվ
ծառ, թուփ, խոտ ու ծաղիկ: Բոլորն էլ իառնվում են իրար,
մճճվում՝ անլվա, շաանրած մագերի պես, բոլորն էլ ձգտում
են դեպի արևը, որի ամեն մի շողի համար կռվում են թիերը,
ծաղիկները, ծառերն ու խոտերը: Եվ այդ ամենի մեջ պես-պես
թռչուններ, զեռուներ, գունավոր Ութեղներ, կապիկներ և էլ
20 ի՛նչ գիտեմ ինչպիսի կենդանիներ, որոնցից ամեն մեկը և՛
պաշտպանվում է ուժեղից, և՛ հարմար ըոպեֆին հարձակվում
թույլի վրա:

Դուք ջունգլի չեք տեսել և ոչ էլ արևադարձային երկրի ան-
տառ: Էլ ի՛նչպես կարող եք պատկերացնել այն ևղեգնուտը,
որով նրանք պիտի անցնեին, անպատճառ պիտի անցնեին,
թեկուզ մեկին էլ վագրը կամ մարդագայլը հոշոտեր, որովհետև

Գրիգոր Լեոնականի քարտեզի վրա նշանակած կառմիւր կետը գտնվում էր եղեգնուտից այն կողմը, իսկ այն կարմիր կետի մոտ էլ գտնվում էր նրանց արշավանքի կետ նպատակը:

— Խորրունկ է:

— Կարևորություն մի տաք...

— Մոծեղները կենդեն... Աս ի՞նչ զեռուն է, որ կտողա մեզ-
քիդ վրա: Կեցի՛ր, հայրենակից, թունավոր կըլլա...

Անթանոսյանը հազիվ կարողացավ կանգնել ճումի վրա, մինչև Մարչը ձեռնափայտի ծայրով դեն հրեց սև ճիճուին: Եղեգնը շարժվում էր, նրանց երկար ու սրածայր տերևներն 10
իրար էին քսվում, սվսվում, թվում էր, թե հոլմ է շնկշնկում: Սակայն թվում էր միայն, որովհետև հոլմն այդ ժամանակ արևի կիզիչ ճառագայթներից սինջոր, սուլում էր հեռու սա-
րերի լանջին:

— Թունավոր օձեր կըլլան հոս, հայրենակից... — Ձայնեց Մարչը Անթանոսյանին, որ առաջից էր քայլում, եղեգնը դեն հրում, ոտքով ճումերի վրա տեղ շինում և ստեպ-ստեպ կանչում.

— Ձախ ծովե՛ք... Այստեղ խորն է... Զգույշ ցատկե՛ք...

— Կենդանու ոտնատեղեր եմ տեսնում, — կանչեց Անթա-
նոսյանը: Մարչը տեղում կանգնեց:

20

— Կենդանի՞ր... Ո՞ւր է...

— Ահա հետքերը...

— Ռնգեղջյուրի կնմանի: Գուցե վագր է... Զդառնա՞նք:

— Կճղակավոր է: Համենայն դեպս զգույշ մնանք: Եթե
փորձանք պատահի, հրացանս առեք, չթողնեք թշնամու ձեռք
ընկնի:

— Հայրենակից, կըսես, թե եղեգնուտները շարժվեցան...

— Սո՛ւս... Կոացե՛ք:

Գորտերն ի՞նչ նախանձելի մարմին ունին: Տաքանում են
գետափին և ոտնաձայն լսելիս թռնում ծանծաղուտը: Ո՞ւր 30
գնար Հովնաթան Մարչը, երբ վտանգն արդեն մոտ էր: Սև
սարսափի վայրկյաններ, հավետ անմոռաց...

— Սև թիկունքը կերևա... Ռնգեղջյուր չէ՞:

Մարչին պատասխան տվավ Անթանոսյանի հրացանը, որի
կրակոցից ինչ-որ ածղահա արարած եղեգնուտները կոխ տա-
լով ու փնշալով հեռացավ: Եղեգնի ստվերում պահված շամ-

65

բահավերը վախից թևին տվին, կոնշալով թռան և ավելի հզորացրին աղմուկը, որից Հովնաթան Մարշը քիչ մնաց հավասարակշռությունը կորցնելու և ընկնելու ծանծաղուտը:

— Թշնամին փախուստի դիմեց կամ նորից դարան մտավ,— հայտարարեց Անթանոսյանը:

— Հուսահատվելու չէ, շուտով եղեգնուտը կվերջանա...

Եվ իրոք, կես ժամ հետո արևի ճառագայթներն արդեն թափանցում էին եղեգնուտի կիսախավարը, ճահճուտն ավելի էր նոսրանում, արահետը լայնանում էր: Եվ երբ Անթանոսյանը

10 ոտքը դրեց տափարակի վրա ու պատրաստվում էր ուրախությունից բացականչելու, նրա առաջ, անհայտ էր, թե ո՞րտեղից, տնկվեց մի մարդ, երկար մահակը ձեռքին:

— Բա որ հայվանին սպանեիր...

— Ի՞նչ հայվան:

— Գեմեշին, շտեսա՞ր...

— Մի՞թե գոմեշ էր, մի՞թե...

— Դե լա՛վ, անց կացեք... Փորձանք էիք բերելու գլխիս: Երբ նրանք քիչ հեռացան, երկար մահակով մարդը նրանց հետևից ձայն տվավ:

20 — Պապիրոս չունե՞ք, թութունս հատել ա:

Բարի՛, միամիտ ցեղ, պարզասիրտ ու անոխակալ... Հովնաթան Մարշի աչքերը ոչ միայն ժպտացին, այլ ժպտից հավելեցին, ինչպես աստղերը լուսաբացին: Եվ այնքան ափսոսաց, որ ծխող չէ:

— Սուրճ հրամեցեք, պատվելի բարեկամ:

— Չէ՛, էդ բաներում չկանք,— պատասխանեց մարդն ու հեռացավ եղեգնուտի ստվերում նստոտած գոմեշների կողմը:

Կածանը քանի գնում, այնքան բարակում էր, բաժանվում էր մանրիկ ճյուղերի, որոնցից ամեն մեկը պարբեր ուղղությամբ էր գնում: Մեկը ձգվում էր բարակ լարի պես, կորչում ու հավիվում տափարակում, մի ուրիշը հասնում էր խորխորատի և կտրվում, երրորդը միանում էր լայն ճանապարհին:

Քիչ հետո նրանք բարձրացան դիմացի բլրակի գլուխը: Հովնաթան Մարշը գլխարկը հանեց և ողջունյն տվավ այն երկրին, որ Արաքսի մյուս ափին է, և որի հողն էլ նույնքան հարթ է, կածաններով ու քարոտ:

— Կը տեսնեմ, կը տեսնեմ բաղձանքը հոգուս... Դիտե՛, սքանչացիր: Մշուշի մեջ կը տեսնե՞ս խոր Վիրապի գմբեթները... Հոն տապակվեցավ վիրապի մը մեջ, օձերու և կարիճներու ընկեր եղավ և գաղափարը շուրացավ սուրբն Գրիգոր Լուսավորիչ: Կը հիշե՞ս, Ագաթանգեղոսի զգայացունց տողերը: Ա՛խ, սրբազան երկիր, աշխարհ դրախտավայր...

Անթանոսյանը մտաբերեց այն, ինչի մասին պատմիչը զարգանդով է գրել: Ձագարը, հասկանո՞ւմ եք, խրել են խոր Վիրապի կալանավորի հետույքի մեջ և հալած արճիճ լցրել: Տրդատ Թագավորը խոզ է դարձել և եղեգնուտում ապրել, մինչև երազը: 10

Եթե Բալիքյանն իմանար, թե ի՞նչ զոհողությամբ և ի՞նչ տանջանքով է կատարում նա նրա ցանկությունը՝ Արաքսից ջուր առնել, ոչ թե Արաքսից հոսող առուներից, այլ Մայր Արափսից, նրա սառն կոհակներից, որոնք գալիս են Բինգյուլից, հեռուներից, շա՛տ հեռուներից...

— Խնդրածս շո՞ռնաք բերել... Ինքներդ վերցրեք Մայր Արափսի ջուրեն:

Բլրակից իջան: Հովնաթան Մարչը բլրակի գլխից մի անգամ էլ հետ նայեց եղեգնուտին... Եվ երբ Անթանոսյանը ոգևորված կանչեց այն մասին, թե՛ 20

— Երկներ երկին և երկիր... — Մարչն ավելացրեց.

— Երկներ և ծով ծիրանի:

Արաքսը բլրակի ներքևով օձապտույտ դառնում էր, հանդարտ հոսում: Միակ բարիքը, որ կտար գետն այդ ժամանակ, նրա սառը ջրերում լողանալն էր:

Հովնաթան Մարչը թաղիքի մեջ փաթաթած շշի խցանը հանեց և ծովը տեսնող լողորդի ուրախությամբ կոացավ ջրի վրա: Անթանոսյանը հետևեց նրան՝ ձեռքին որսորդական հրացանը:

— Ստո՛պ...

Տեսարանը, ընթերցո՛ղ, ծա՛նր էր, շատ ծանր: Ստոպ առաջը սահմանապահ կարմիր բանակայինն էր, որ հերթական պտույտն էր անում ափերով, և որը դեռ հեռվից էր տեսել նրանց: Եվ ստոպ այն ժամանակ, երբ Մարչի փափուկ մատները Արաքսի ջրի սառնությունն զգացին... Դուք ծարավ եք, ձեր լեզուն յաճձվում է ծարավից, թուրք չորանում է, դուք 30

շուր եք գտնում, սառը շուր, ձեր շրթունքները կախվում են ջրի վրա, և հանկարծ...

— Ստո՛պ...

Տեսարանն ուներ և իր ծիծաղաշարժ կողմը, սակայն այդ ծիծաղաշարժ կողմը միայն պահակի համար էր, որովհետև Անթանոսյան Հմայակի ուսերեն խոսելն ուրիշ բան չէր հարուցի, ծիծաղից բացի... Պահակը հարցնում էր թույլտվություն սահմանին մոտենալու համար, Անթանոսյանը պատասխանի տեղ գլուխը թեքում էր մերթ աջ, մերթ ձախ և խեղճ ձայնով ասում

10 այնպիսի բառեր, որոնց միայն առաջին վանկերն էին ուսերենի նման: Ինչո՞ւ հրացանը փոքրիկ մատիտ չէ, որ կոշիկիդ տակ առնես, վրան կոխես այնքան ամուր, որ թաղվի հողի մեջ: Իսկ պահակը հրացանին էր նայում և ժպտում:

Բոլոր լեզուներով էլ շատ արագ կարելի է հասկացնել, թե՛

— Դուք բանտարկված եք, խնդրում եմ հետևել ինձ, կամ առաջ ընկնել:

Եվ երբ Հովնաթան Մարչը Անթանոսյանի հետ քայլում էր պահակի հետևից, նրա գլխով այնպիսի մտքեր էին անցնում, սարսափելի մտքեր, որոնցից ամենից թեթևն ու դուրեկանը ան-

20 կողնում մեռնելու շափ քաղցր էր: Այս ո՞ւր ընկավ, ո՞վ է այս պահակը, ո՞ւր է տանում: Որքա՞ն ճշմարիտ էին նրանք, որոնք ասում էին.

— Այն երկիրը մի՛ գնա, Հովնաթան Մարչ, այնտեղ մարդագայլեր են ապրում և գեշ բռնակալներ...

Գուցե այլ աշխարհ է, բայց Արաքսը խոսում է և այդ Արաքսը անագին հորձանք չի հանում, զայրույթից չի ոռնում, որ պահակը սրտաճաք լինի և ազատություն տա Հովնաթան Մարչին:

Այսպես քայլում էին երեք հոգի, որոնցից առաջինը սու-

30 լում էր, իսկ վերջին երկուսն ապրում էին այն, ինչ ապրեցին Հիսուսի հետ խաչվող երկու հանցավորները, որոնք մինչև վերջին շունչն էլ զարմացած մնացին և չհասկացան, թե ինչու է ժպտում Հիսուսը և նույնիսկ սուլում խաչափայտի վրա բարձրանալիս, այնպիսի ինքնագոհ հրճվանքով, որպիսին ունի սպորտսմենը մարզափայտերի վրա մագլցելիս:

— Երկներ երկին և երկիր...

— Դողայր և Հովնաթան Մարչ:

Արևը խոնարհվեց հունձից դադրած և տուն դարձող մշակի հոգնածությամբ: Եվ այդ խոնարհվող արևը արցունքի կաթիլներ քաղեց Հովնաթան Մարչի աչքերից այն ժամանակ, երբ նա եղեգնից շինած տաղավարի ճեղքից նայում էր արևին: Մեկ էլ պիտի արևը տեսնի՞, թե գիշերվա մութի մեջ սարսափելի և սուսերամերկ մարդիկ պիտի գան, միսը կտոր-կտոր անեն և փղշտական գանգը շարդեն կացնով, ուղեղը շաղ տան, օձերին, կարիճներին տան:

Անթանոսյանը պապանձվել էր: Պահակի առաջին խոսքը 10 նման էր կոունկների երամի մեջ արձակած գնդակի, որից ցրվել են գալիս շարքերը, վախից խառնվում, կոնշում և իզուր փորձում շարքերը վերականդնելու: Առաջին խոսքը՝ ստո՛ւյ, գրեհակի պես եղավ, և մտքերը շաղ եկան:

— Հայրենակից, աս ո՞ւր ընկանք...

Անթանոսյանը արտասովեց և արցունքից խեղդվող ձայնով իզուր փորձեց Մարչին հիշեցնել այն առասպելներից մեկը, որի հերոսը եղել է խոր Վիրապի կալանավորը: Մի՞թե զոհ չի պահանջում գաղափարը: Սակայն այդ սպեղանի շեղավ և ոչ էլ պաղ ջուր հրդեհվող մտքի համար: Ի՞նչ է բերելու արևածագը: 20

Պահակը տաղավարի առաջ իրիկվա ընթրիքն էր պատրաստում: Շուտով ջոկատի պետը պիտի գար: Բայց ինչ ծիծաղելի դեմք ուներ նա, որ բարձրահասակ էր, բարակ ու երկար վզով: Իսկ մյուսը...

— Բուրժո՛ւյ,— ժպտաց պահակը ու գդալով ընթրիքը խառնեց:

Մուժն ընկավ: Մի քիչ հետո երևաց ջոկատի պետը, ճրագի լուսով նայեց նրանց, լսեց զինվորին և փորձեց հասկացնել մերթ Անթանոսյանին, մերթ Մարչին, որ սահմանի մոտ որս անելու համար հարկավոր է հատուկ իրավունք և որ իրենք 30 ազատ են այժմ, սակայն խորհուրդ չի տալիս գիշերով գնալ, ճանապարհը չեն գտնի:

— Կարճ գիշեր է, շուտով կլուսանա,— ասաց նա: Հովնաթան Մարչը համոզված էր, որ զինվորականը իր մահվան դատավճիռն է կարդում և հայտնում է, թե ինչո՞ւ են սպանում, ինչպես պիտի մորթեն: Իզո՞ւր աշխատանք... Կախաղա-

նի դատապարտված հանցավորի համար հետաքրքիր է իմանալ, թե ինչպես է կանեփը բուսնում, ինչպես են քաղում, ցողունը թրջում, պարան հյուսում և ապա... պարանի օղը հագցնում վզին:

Մարին այդպես էլ թվում: Մյուս փղշտացին լարված լսողությամբ էր զինվորականի կցկառուր բառերից ամբողջական միտք հյուսելու համար: Եվ երբ մարդը հեռացավ, պահակը ծիծաղելով խոտի մի քանի խուրձ բերեց և փռեց հատակին: Իսկ Անթանոսյան Հմայակը հայտարարեց, որ վաղն ազատ են:

10 — Միամիտ մարդ... Խոտը կը փռեն, որ արյանդ կաթիլները գետնին լթափվին, հետքդ չերևա:

Երկու հին ընկերներ, երկու սրտակից բարեկամ այդ գիշեր խոսեցին իրար հետ ոչ թե սրտանց, այլ՝ անհաշտ: Մարչը Անթանոսյանին ծանր խոսքեր ասաց, իսկ Անթանոսյանը եղավ համբերատար, այդ խոսքերը մարսեց:

Կեսգիշերվա լուսթյան մեջ ծղրիղները ձայն տվին, ծղրիղներին ձայնակցեցին մոտակա ճահճուտի գորտերը:

30 Տաղավարի դռան խոտերի վրա փռվել էր պահակը, իսկ ներսում իրար կողքի կուշ էին եկել Մարչն ու Անթանոսյանը: Առաջինն իր կրծքին էր սեղմել Արաքսի ջրով կիսով չափ լցրած շիշը և գլուխը շշին խոնարհած մտքով հեռուներում էր թափառում, իսկ երկրորդը մութից օգտվելով, ծածուկ բաց էր արել տասը ժամ սուրճը տաք պահող շշի բերանը, ծծում էր, որպես մոր կաթ, ծծում էր և կամաց-կամաց գլուխը խոնարհում շոր խոտի վրա...

8

Պայծառ, հիշողության համար անշնչելի օր, երբ արևն էլ կանգ էր առել և հանդիսատես էր: Այդ օրն այդպես էլ մնաց Հովնաթան Մարչի հիշողության մեջ, որպես սիրո գառուն. 30 ընթերցող, երբ դողես զգում, և քեզ թվում է, թե աշխարհը հում ձու է, ու դու երկաթյա բռունցք: Անցնում են տարիներ, տեսնում ես և աշունը, քո սիրո աշունը և ինքդ քեզ հարցես տալիս՝

— Ո՛ր էի և ո՛ր եկա...

Սակայն սկիզբը մնում է պայծառ, որպես գարնան առա-

վոտ: Եվ այդպես էլ մնաց Հովնաթան Մարչի համար: Դժբախտաբար հնարավորություն չկա ստուգապես ասելու, թե Հովնաթան Մարչն ապրե՞ց իր աշունը և հարցրե՞ց իրեն այնպես, ինչպես ես, դու, նա հարցնում ենք սիրո առավոտը մտաբերելիս:

Հյուրանոցի բաց պատուհանից Արարատի սպիտակահեր գագաթին առավոտյան բարևը տալուց հետո, Հովնաթան Մարչը մաքուր սափովեց, հագավ իր տոնական տարազը և սպիտակ ձեռնոցները, պսպղան քրոջ հագցրեց փողկապին,— մի խոսքով՝ զարդարվեց հարսանիքի ուրախության շտապող հյուրի պես:

Հարսանիք չէ՞ր նոր Եթովպիո հիմնադրումը...

Անթանոսյանը հայտնել էր նամակով, որ իրեն հաջողվել է գտնել մի զույգ իսկական եթովպացի, որոնք համաձայնվել են ոչ միայն ապրելու ապագա քաղաքում, այլև իրենց ամուսնությունը կատարելու սեպտեմբերի 4-ին:

«...Շատ փնտրեցի: Մի քանի գյուղում կան եթովպացիներ և փղշտացիներ, սակայն նրանք ձուլվել են տեղացիների հետ, և նրանց արյունը պղտորվել է կասկածելի խառնուրդով: Այլագյաղի կողմերից իմ ծանոթս գրում է, որ հատ ու կենտ ցրված փղշտացիք չեն մոտենում, վախենալով դրամի բարձր տոկոսից: Ի՞նչ ասել կուզի, որ նրանց ապերախտությունը եթե մի կաթիլով էլ ավելանա, պիտի թափվի և հեղեղի աշխարհ: Ուրանում են իրենց ծագումը: Ես հիմա հասկանում եմ Ձեր արդար զայրույթը, երբ սուրբ էջմիածնում հանդիպեցինք Ձեր քեռորդուն: Ոչինչ հուսահատություն, որ բաժին է փոքրոգիների: Մենք կկառուցենք նոր Եթովպիան, և բնակիչները կբազմանան, ուրիշ երկրներից կհստվաքվեն: Ձեր հանձնարարությունը կատարել եմ: Տեղի Հուսիկը որոշյալ ժամին տեղում կլինի: Մշակներ եմ վարձել հիմքը փորելու: Կրաշաղախը պատրաստել եմ: Ցնծությունը մեծ է, և աշխարհը հավետ պիտի հիշի սեպտեմբերի 4-ի օրը...»:

Ցնծությունը մեծ է, Հովնաթան Մարչ, և աշխարհը եթե հիշելու է նոր Եթովպիո հիմնադրումը, այդ օրը պիտի փաթաթի անվանդ:

Հովնաթան Մարչը պատվիրել էր սպասավորին, որ կառքեր վարձի՝ մեկ, երկու, հինգ, հյուրերին իսկույն ներս ընդունի և

մանավանդ բժիշկ Երանոսի քննուն՝ բժֆակի ուսանողուհի Կատարինեին, Կատյային: Իհարկե նա այս մանրամասնությունները շատաց սպասավորին, այլ միայն պատվիրեց.

— Սանկ ճերմակ լաթերով կին մը ինծի հարցնելու ըլլանեմ, վերն է, կըսես, կուղեկցիս...

Այստեղ միջանկյալ մի դեպք: Բժֆակի Կատյային՝ տարիքն անցած օրիորդ Կատարինեին, նա տեսել էր մի անգամ և երկու օր անց նրա հետ գնացել էր Դալմաթի այգիները: Այս պատմությունը մինչև վերջն էլ մութ մնաց, իսկ այժմ ոչ մի հնար չկա պարզելու, քանի որ բացակա է հերոսը, Հովնաթան Մարչը չկա՝ Ասում են, որ բժիշկ Երանոսը նայել է նրանց հետևից և ժպտալով ձեռքերն իրար շփել այն մարդու ուրախությունը, որ շուկայում ճարպկորեն հիվանդ և պառավ ձին միամիտ մեկի վզին է փաթաթում և հետևից նայում, թե ինչպես է նա ձին տանում: Այս չէ՝ կարևորը:

Կառքը հասնում է Դալմաթին, նրանք իջնում են, Հովնաթան Մարչը վճարում է կառապանին (այդ մասին այժմ էլ կարելի է հարցնել № 129 կառապանից) և ներս մտնում մի այգու դռնակով: Այստեղ արդեն ծայր է առնում ենթադրությունը, ըստ որի, իբր թե օրիորդ Կատյան այդ այգում հանդիպում է իր վաղուցվա ծանոթին, որին տարիներ առաջ տեսել էր և այդ տարիների ընթացքում վերհիշել ու կարոտել, նրան մեռած համարել կամ անհայտ կորած: Մի այլ կարծիքով, իբր թե այգում եղել է ավելի զորեղ մարդ, քան Հովնաթան Մարչը և այդ մարդը ռազմաշունչ երգեր է երգել, հին գինի տվել Հովնաթան Մարչին ու օրիորդ Կատյային. բարձրացել են հնձանի կտուրը, և երբ Հովնաթան Մարչը ձեռքերն օդում տարածած կանչել է Կատյային, նրան անվանել ոսկեզանգուր խոպոպիկներով տիկին, իբր թե նրա ձեռքն է ընկել միայն բարակ շղարչը, որի տերը հնձանից մի քիչ հեռու, հին գինի տվող զորեղ մարդու կամ թեկուզ վաղուցվա ծանոթի (նա, որ անհայտ կորած էր համարվում) գրկումն է եղել:

Հյուրանոցի սպասավորն այդ պատմության միայն վերջն է տեսել, այսինքն միայն այն, երբ Մարչը, համարյա թե լուսաբացին, օրորվելով բարձրացել է սանդուղքով և բանալիի

փոխարեն դռանը դեմ արել իր ոսկեկոթ մատիտը: Սպասավորը տեսել է և կառքում նստած Կատյային ու զորեղ մարդուն:

Եվ եթե սեպտեմբերի 4-ի սուավոտյան Հովնաթան Մարչը սպասավորին պատվիրեց սանկ ճեմակ լաթերով կնոջ մասին, սպասավորը տկարամիտ լինելով հանդերձ (այդ մեզ արդեն հայտնի է) հասկացավ, որ խոսքն ա՛յն կնոջ մասին է, որին կճանաչեիր նա, եթե կինը սանկ սև լաթերով էլ լիներ:

Հովնաթան Մարչը մոտեցավ, մեկ-մեկ վերցրեց սեղանի վրայից այն շկեբած ծրարները, որոնց մէջ հիմնադրումն արդեն նկարագրված էր: Մնում էր միայն երեկոյան վերադառնալուց մի քսնի անկարևոր նորույթներ էլ ավելացնել, ծրարները փակել ու փոստին հանձնել:

Անդրեաս Բալիքյանն իր այն վերջին նամակից հետո (հիշո՞ւմ եք, երբ Մարչը պառկել էր ու լաց էր լինում, իսկ նամակը ծիծաղում էր), մի ուրիշն էր ուղարկել: Թե ինչո՞ւ էր նա հարմար տեսնում, որ Հովնաթան Մարչը մի քիչ էլ ավելի մնա Փոքր Ասիայի խորքերում, ինչո՞ւ նա հանկարծ, առաջին նամակից հետո, փոխել էր իր որոշումը և անորոշ խոստումներ արել միանվագ նպաստի մասին,— այդ բոլորը մուծ էր Հովնաթանի համար: Հայտնի էր միայն, որ Բալիքյանը մի այլ նամակ էր ուղարկել, այս անգամ ուղիղ Վեհափառի անունով, որտեղ նա թույլտվություն էր խնդրում... ապահարզանի: Ո՞վ էր այդ կինը: Այս միտքը, այս կասկածոտ միտքն անհանգստացնում էր Հովնաթան Մարչին, և նրան այնպես էր թվում, թե մեկը ուստայն է հյուսում:

Բայց այդ տևում էր միայն վայրկյաններ: Իսկ ո՞ւմ միտքը մի վայրկյան կասկածոտ չի դառնում ամենից հավատարիմ ընկերոջ հանդեպ: Հերիք էր, որ նա հին նամակների մեջ քրքրեր, գտներ այն կապույտ ծրարով նամակը և կարդար:

— Կը հիշեմ օրը, երբ մեկնեցաք և կը մխիթարեմ զիս... 30

Այս սողերը կարդալուց հետո կասկածն ավերվում էր, ասես թե սպունգով ջնջում էին գրատախտակին գրածը:

— Կարելի՞ է,— Մարչը հետ նայեց, բաց դռան մոտ տեսավ բծիշկ Երանոսին, քենուն՝ սանկ սպիտակ լաթերով Կատյային, Գրիգոր Լեոնականին: Մի քիչ հետո ներս մտավ և Պետրոս Գետադարձը:

— Ուրախությունն աննկարագրելի է... Քաղաքում միայն դրա մասին են խոսում, Նոր Եթովպիո,— ասաց բժիշկ Երանոսը և նայեց Գրիգոր Լեոնականին, ասես հարցնում էր.

— Ճշմարիտ չէ՞...

— Այո, օրը պատմական է։ Ես հիշում եմ Բասենի կոիվը։ Երեկ ճաշին մերոնք հաղթանակով վերադառնում էին, իսկ թրշնամին ահագին կորուստ տալով սարսուփահար փախչում էր։

— Զգացված եմ։ Ինչո՞ւ համեստությունս կը մեծարեք։ Ես ձեզմով է, որ կը ոգևորվիմ։ Դո՛ւք եք...

10 Եարունակությունն ասելիս Հովնաթան Մարշը աչքը չէր հեռացնում բժֆակի ուսանողուհի Կատյայից (օրիորդ Կատարինեից), որը ոտքերը քսում էր իրար ճիշտ այնպես, ինչպես ճանճը՝ սեղանին ընկած շաքարի կտորը լիզելուց։

— Կառքերը սպասում են,— ասաց սպասավորը։

— Աճապարենք, աճապարենք... Այնտեղ ալ հյուրեր ունենք, պատվական հյուրեր։

Ճանապարհին միայն առաջին կառքում նստողներն էին ծիծաղում։ Կատյան ինչ-որ ուրախ պատմություն էր անում, Հովնաթան Մարշը քահ-քահ ծիծաղում էր, իսկ բժիշկ Երանոսը կարո՞ղ էր լուռ մնալ, երբ ծիծաղում էր ինքը՝ Հովնաթան Մարշը։

Երկրորդ կառքում նստողները՝ Գետադարձն ու Լեոնականը վեճի էին բռնվել։ Գետադարձը պնդում էր, որ արամեական ազգը հարավից է հյուսիս շարժվել և վկայություններ էր բերում, իսկ Լեոնականը՝ ռազմական տեսակետից անհարմար համարելով այդպիսի առաջխաղացումը, միակ ուղին ընդունում էր հարավից դեպի հյուսիս-արևմուտք գնալը։ Եվ կարծում եք, որ եթե տասը վերստ անցնելուց հետո Պետրոս Գետադարձը լռեց, այդ նշանակում էր, թե նա համաձայնվե՞ց հակառակորդի հետ։

20 Ամենևին ո՞չ։ Ետքին ամայի տարածություն էր, առաջին կառքը բավական հեռացել էր, իսկ Գրիգոր Լեոնականը այնպես էր աղմկում, բարձր բղավում, բռունցքը օդում ճոճում... Հանկարծ բռունցքի մի հարված, Լեոնականի ոգևորության ժամին, թեկուզ պատահամբ, իջնեի Գետադարձի մագաղաթյա դեմքին... Կարելի՞ է փթանոց քարով խփել պատուհանի ապակուն և կարծել թե ապակին չի ջարդվի։

Անթանոսյանը մշակներից մեկին պատմիրել էր բարձրա-
նալ տափարակի ծայրին գտնվող քարակույտի գլուխը և աչքը
տնկել ճանապարհին: Եթե կառք կամ մեքենա երևար, մշակը
ձեռքի բաճը պիտի բարձրացներ և ազդարարեր հյուրերի գա-
լուստը:

Մնացած երկու մշակները փորում էին: Անթանոսյանը մեկ
նրանց մոտ էր վազում, արագացնում, զայրանում, որ ուղիղ
գծով չեն փորում:

— Մի թիզ աչ կամ ձախ չծռեք... Լարո՛ւվ փորեք, Լարո՛ւվ...

Մեկ մոտենում էր տեղի Հուսիկին և նրան պատմում, թե
ըստ հատակագծի ո՞րտեղ պիտի դպրոցը լինի, որի պատուհան-
ները պիտի նայեն Արարատի կողմը, մի քիչ հեռու Նոր Եթով-
պիո եկեղեցին, քահանայի բնակարանը, ապա տներ, փողոց-
ներ, լայն հրապարակ:

— Պարոն Մարչի միտքն այնպես է, որ հարկավոր է քա-
ղաքը պարիսպներով պատել, ունենալ միայն մի դուռ... Ասում
են բավական փող են խոստացել: Եվ մինչև հիմա էլ շարունա-
կում են գանձել: Գուցե թե...

Բայց խոսքը կիսատ էր թողնում, մոտենում բանվորներին,
ձայն տալիս՝

— Լա՛րուվ, Լա՛րուվ:

Կամ թե հետ էր նայում, քարակույտի վրա արձանի պես
կանգնած և բահին հենված մշակին: Տեղի Հուսիկը շփում էր մի-
րուքը, գլխով հավանության նշան տալիս և աչքերը լայն բաց
անում, երբ Հաջի Խարաբ գյուղի ուսուցիչը պատմում էր գանձ-
վող փողերի և ամեն կողմից թափվող նվերների մասին:

— Հիմնադիրը Անդրեաս Բալիբյանն է... Ինքը փղշտացի է,
բայց մոր կողմից եթովպացի: Շատ հարուստ է, անթիվ գան-
ձեր ունի, մեծ գործարաններ, օրական մինչև հարյուր հազար
եկամուտ: Ինքն էլ ազնվության, հայրենասիրության տիպար:
Բժիշկներն արգիլել են, որ նրա մոտ ազգից կամ հայրենիքից
խոսեն: Սիրտը շա՛տ, շատ բարակ է...

Տեղի Հուսիկը գլուխը օրորեց.

— Վա՛խ, ափսոս մարդ...

Սակայն սպասողները միայն տեղի Հուսիկն ու Անթանոս-
յանը չէին: Նրանցից մի քիչ հեռու, արևի տակ նստոտել էին

10

20

30

75

երկու հոգի, երկու եթովպացի, որոնց պսակադրությունը պիտի ա՛յդ օրը կատարվեր և որոնց միացումից պիտի սերվեր եթովպիկների և փղշտիկների սերունդ, լեցնելու Նոր Եթովպիան:

Ավո բիձա և Խազալ խանում:

Եթե Ավո բիձան վեր կենար և քայլեր, հայտնի կաներ նրա կաղ լինելը: Իսկ եթե Խազալ խանումը քայլեր... Դուք տեսե՞լ եք ինչպես է տուն վերադառնում պառավ սագը՝ լնգնգալեն, օրորալեն...

- 10 Ո՞րտեղից էր գտել Անթանոսյանը թշվառ այդ գույգին, որ մինչ այդ, իր վիճակից գոհ, ապրում էր ուրիշի գոմում ու տանը: Ավո բիձան տավարի տակն էր մաքրում, թրիքը գոմից հանում, գոմեշներին ձեթ քսում, շուր տալիս և գիշերով էլ քնում գոմում՝ անկյունում, ցցերի վրա շինած թառին:

Խազալ խանումն էլ նույն գյուղումն էր ապրում, դարձյալ ուրիշի տան, սակայն գոմ չէր մաքրում և ոչ էլ թառի վրա քնում: Նրա գործը բամբակի քաղհանն էր, բուրդ գզելը, թել մանելը: Եվ այդ ամենը նա կատարում էր լուռ ու անտրտունը, շատ անգամ մի փոր հացի համար, իրեն վերապահելով իրավունք աշխատանքի ժամանակ քթի տակ դնդնալու մի երգ, եթովպական

- 20 երկրից բերած երգ:

Ավո բիձան վաղուց էր ցանկանում խանում Խազալին: Թառի վրա պառկած ժամանակ, երբ գոմի լուերը ծակոտում էին մեջքը և թրքոտ ձեռքը քսում էր, քորում նույն եռանդով, ինչպես որ քորում էր գոմեշի մեջքը, երգիկից ներս ընկնող շողի պես մի միտք փայլում էր նրա խաղաղ ուղեղում: Վատ չէր լինի, եթե խանում Խազալը իր հետ լիներ: Եվ բավական ժամանակ անցավ, մինչև որ սերը ափերից դուրս եկավ, և սիրո ալիքը հասավ խանում Խազալին:

- 30 Գարնան վերջն էր: Ավո բիձան գոմեշներն էր լողացնում, իսկ խանում Խազալը գետի մոտ, բամբակի արտն էր սեյրափացնում: Հավատո՞ւմ եք, երկուան էլ կարմրեցին, երբ Ավո բիձան նախահարձակ եղավ և իր ցանկությունը հայտնեց թառի վրա միասին ապրելու: Խանում Խազալը կարմրեց, կոնակը դարձրեց նրան, բիրը խրեց հողի մեջ և հալվեց ամոթից, սիրո երջանկությունից հալվեց, ջրի մեջ ընկած շաքարի նման:

Եվ երբ օգոստոսին այդ ճանապարհով անցավ Անթանոս-

յանը և պատահմամբ լսեց, թե ինչպես էր քթի տակ խանում
հազալը դնդնում եթովպացոց աշխարհից մի երգ, իսկույն կանգ
առավ, մի պահ մտածեց, մոտեցավ խանում հազալին:

Ի՞նչ բարիքներ շնոստացավ... Տուն, տեղ, անկողին, կթան
ու պղնձե ամաններ: Ավո բիձան այդ իրիկուն գոմեշները քո-
րելիս զգաց, որ իրոք, ինքն էլ, խանում հազալն էլ հազվա-
գյուտ մնացորդներ են հեռավոր մի աշխարհից: Եկել է հարուստ
հայրենակիցը, փնտրում է նրանց: Զկա՛, աշխարհում էլ եթով-
պացի չկա: Իրենց ձեռքումն է այդ կորած ցեղին հարություն
տալու միակ միջոցը: Նույն երեկոյան խանում հազալն ու Ավո
բիձան համաձայնությունը տվին սեպտեմբերի 4-ին ամուս-
նանալու գաղթական տեր Հուսիկ քահանայի խաշով: Մանա-
վանդ, որ Անթանոսյանը արծաթ դրեց Ավո բիձայի բռան մեջ:
Ահա այդ զույգն էր, որ վաղ առավոտյան եկել ու նստել էր
տափարակում, ամաչկոտ նայում էր, մերթ տեր Հուսիկին, մերթ
Անթանոսյանին: Ավո բիձան ուզեց աշխատել, բայց նախ ավե-
լորդ բահ չկար և ապա Անթանոսյանն արգիլեց.

— Կգա, կնեղանա, կաւի՛ ինչո՞ւ թողիր...

Եվ Ավո բիձան փոշմանեց, որ հենց առաջին օրն իրեն վա-
յելուչ և ծանր չպահեց: Իսկ հազալ խանումը կամացուկ և սի-
րով, պառաված աղջկա սիրով, որի ամեն մի բջիջը հազար առ-
գամ է թրթռացել մայրություն և որը վերջապես ոտքը դնում է
երազած դարպասի քարին, — նրան հանդիմանեց:

Քարակույտի գլխին կանգնած արձանը բահը բարձրաց-
նելը բավական չհամարելով, բարձր բռաց.

— Եկա՛ն, եկա՛ն...

Անթանոսյանը, որ մինչ այդ տեր Հուսիկին պատմում էր,
թե ինչպես Ալաշկերտի հովտում, մի գյուղում ինքը գտել է
եկեղեցու ամբողջ սարք ու կարգը հորի մեջ թաղած, ինչպես է
հանել իրերը, — հանկարծ բանվորի կանչին ծլունգ ելավ ու
կանչեց.

— Լա՛րով, Լա՛րով...

Տեր Հուսիկն էլ վեր կացավ, փեշերից փոշին թափ տվեց,
գդակն ուղղեց:

Կառքերը մոտեցան: Առաջին իջնողը Հովնաթան Մարչն
էր, որ մոտ վազեց, տեսավ փորվածքը, սեղմեց Անթանոսյանի

10

20

30

77

ձեռքը, կուցավ, տեր Հուսիկի աջը համբուրեց: Բարեկամական այդ քայլն Անթանոսյանի սրտից խապառ չբացրեց տաղավարում լուսացրած գիշերը, երբ Մարչը ծանր խոսքեր էր ասում...

— Ամեն ինչ պատրաստ կը տեսնեմ, պատվելի հյուրեր,— դարձավ Մարչը իր հետ եկողներին:

— Ամեն ինչ պատրաստ կը տեսնեմ, պատվելի հյուրեր,—

10 — Ահա մի զույգ տատրակ:— Անթանոսյանը ձեռքը մեկնեց Ավո բիծայի և հազալ խառնումի կողմը: Տատրակները ոտքի ելան, խոնարհ գլուխ տվին: Ճիշտ է, օրիորդ Կատյան քմծծիծաղ տվավ, իսկ Գրիգոր Լեոնականն իսկույն նկատեց, որ Ավո բիծան զինվորական ծառայության համար անպետք է, սակայն Հովնաթան Մարչը անտես առնելով Կատյայի քմծծաղը, մոտեցավ և սեղմեց երկուսի ձեռքը:

Նախքան հիմնադրման անցնելը Հովնաթան Մարչը մյուսների հետ հեռացավ՝ տափարակը տեսնելու և հյուրերին ցույց տալու, թե որտեղ պիտի լինի նոր Եթովպիո գրոսավայրը, որ կողմն են նայելու քաղաքի մայր դռները, բարձր աշտարակը, որի գլխին ամեն գիշեր մեծ խարույկ պիտի վառվի:

20 Գրիգոր Լեոնականը շատ կարեւոր նկատողություններ էր անում քաղաքի պաշտպանության համար:

— Այս թմբերը չպիտի քանդել: Սրանք բնական մարտկոցներ են... Տների հարավ-արեւմտյան պատերը մի քիչ ավելի հաստ պիտի անել, ամուր կրաշաղախից:

Բժիշկ Երանոսը կլիման շատ առողջ գտավ:

— Ո՛չ թե քաղաք, այլ կուրորտ պիտի լինի նոր Եթովպիան: Այս օդը, այս...

30 Բժիշկն ուզում էր ասել այս ջուրը, բայց շուրջը ցամաք տեսնելով, բառը թթի հետ կուլ տվավ: Սակայն օրիորդ Կատյան հասկացավ և ջուր ուզեց.

— Երանո՛ւս, ծարավ եմ...

Եվ այդ այն ժամանակ, երբ Մարչն ու Լեոնականը խոսում էին քաղաքի բնակիչներին հենց մանկությունից զենքի վարժեցնելու մասին, երբ Մարչը, օդը գրկելով, ուզում էր ցույց տա, թե ապագա պարիսպներն ինչպես պիտի օղակեն նոր Եթով-

պիտան: Իսկ Կատյան ծծկեր երեխայի պես իր առածն էր ուզում:
Մարչը լսեց այդ:

— Դառնանք, կբավե, մանավանդ, որ օրիորդն ալ շուր կուզե: Տարի մը հետո ձեր կեցած տեղը պիտի կարգադրեմ ջրի ծորակ կախել...

Դարձին Հովնաթան Մարչը բաժանվեց մյուսներից, մոտեցավ ծանոթ քարին, շրջեց քարը և վերցրեց թղթի այն կտորը, որ պահ էր տվել առաջին այցելության ժամանակ, երբ որպես նոր Պետրոս Մեծ մտքում դրեց տափարակի վրա կառուցելու սպիտակ շենքերով նոր Եթովպիան:

10

Ջարմանալի անակնկալ կամ ավելի ճիշտ հրաշք պատահեց, երբ Հովնաթան Մարչը քլունգը վերցրեց մի քիչ փորելու քաղաքի հիմքը, որից հետո մյուսները պիտի նույնը կատարեին և դարձած քարերի վրա արդեն պատրաստ կրաշաղախը լցնեին: Սպիտակ ձեռնոցները հագին, տոնական տարազով Մարչը, երբ մի քանի անգամ քլունգով զարկեց և հող թափեց մաքուր սրբած կոշիկներին, քլունգը զնգաց, դիպավ մի կարծր բանի:

Բանվորներից մեկը մոտեցավ, քլունգն առավ: Եվ ի՞նչ... Հողի միջից դուրս հանեցին ժանգոտած, լայնաբերան մի թուր, առանց պատյանի: Թուրը էլ միաբերան բացականչեցին, մեկը ա՛հ, մյուսը՝ վա՛հ, օրիորդ Կատյան՝ օ՛յ: Գրիգոր Լեոնականը թռավ փոսի մեջ, մոտ վազեց և մի րոպե զննելուց հետո, հայտարարեց.

20

— Հետևակ զինվորի թուր է, երևի տասներեքերորդ դարուց...

Բանվորներից նա, որ հանել էր թուրը, իր կարծիքը հայտնեց այն մասին, թե երևի եզդի շոբանների փշացած թուրն է, մոռացել են կամ դիտմամբ ծածկել են հողի տակ: Սակայն Լեոնականն այնպես նայեց նրան, որ մշակը բարվոք համարեց փորելը շարունակել:

30

Գտնված թուրը վերադարձին ոչ միայն նոր վեճի առարկա եղավ Գետադարձի և Լեոնականի մեջ, որից առաջինը պընդում էր, թե տասներեքերորդ դարում թրերը տափակ ծայրով էին,— այլև իմաստ տվավ, մի առանձին խորհրդավորություն սեպտեմբերի 4-ի տոնին: Թե ինչ եղավ այդ թուրը, այնպես էլ

79

չիմացվեց, սակայն այդ օրն ամենքն էլ աշխատում էին գեթ մի պահ բռնել նրա կոթից: Իսկ ամենքից ավելի թուրը Մարշի ձեռքին էր, երբ նա հիմնադրման ճառն էր ասում, նոր Եթովպիո գովքը:

— Եվ երբ ծաղկի, աճի նոր Եթովպիան, ապագա սերունդը ծաղկեփնջերով, դրոշներով, տավիղի ու ծնծղայի նվագներով պիտի գա այս պատին ծունր դնելու և ըսելու, որ այստեղ կանգնեցին մեր պապերը և հիմնեցին նոր Եթովպիան...

Գրիգոր Լեոնականը խոսեց կարճ և ազդու.

10 — Նոր Եթովպիան այս թուրն է: Թուրը գտնվեց գետնի տակ, ուր մնացել էր բազում դարեր: Մնվում է, ոտքի է կանգնում մի հին քաղաք: Կեցցե՛ նոր Եթովպիան...

Գետադարձը փղձկաց: Միպմիտ ծերունին ուզում էր այստեղ էլ, երբ արևը սառել էր զարմանքից և հանդիսատես էր, ուզում էր քաղվածքներ վերհիշել, ապացուցելու, որ այս տափարակում եղել է այսինչ իշխանի հիմնած քաղաքը: Մի քանի բառ թոթովեց, փղձկաց:

Անթանոսյանը կրակոտ խոսեց: Նույնիսկ Ավո բիձան մի քանի քայլ արեց, մոտեցավ: Եվ երբ նա աչքն առանց հեռացնելու 20 Անթանոսյանի բերանից, նայում էր, ասես ուզում էր տեսնել, թե ի՞նչպես են բառերը թռնում նրա բերանից,— երբ Ավո բիձան նայում էր այդպես, օրիորդ Կատյան նրա շորերից եկող կծածհոտից քիթը բռնեց, մի քիչ հեռացավ: Իսկ Անթանոսյանը խոսում էր, պլուխը վեր բռնած, շարքի մեջ կանգնած զինվորի պես, պատվի առնելու պատրաստ: Գիտե՞ր նա, որ վերջին անգամն է ճառում, գիտե՞ր նա, որ էլ երբեք արևն ակնապիշ չի լսելու նրա ճառը:

Ամենից սրտառուլը շշի թաղելն էր: Մարշը թղթի կտորը (այն, որ հանեց քարի տակից) ձգեց շշի մեջ և շիշը վեր բարձրացնելով, որպես սկիհ, մի քանի խոսք ևս ասաց և շիշը թաղեց հողում: Ի՞նչ էր գրած թղթի վրա: Եվ ոչ ոք, ոչ ոք չիմացավ, իրեն՝ Հովնաթան Մարշից բացի: Մի մարդ է մեռնում, շատ մտերիմ մարդ, ուզում է խոսել, վերջին մտքերը հայտնել, լեզուն չի դառնում, մտքերը մնում են գանգի խոռոչում հավիտյան փակված: Այդպես էլ եղավ շշի մեջ պահած թուղթը:

Հիմնադրումը վերջացավ: Բանվորները նվեր ստացան մի

քանի արծաթ: նրանցից մեկը փորձեց ասելու (այդ նա էր, որ քարի գլխին արձան էր), որ քիչ է վճարում, բայց Անթանոսյանը վրա պրծավ, մշակը լռեց:

Տեր Հուսիկը կատարեց երկու տատրակի, զույգ եթովպացիների, նոր ծծովպիտ անդրանիկ բնակիչների, խանում հաղալի և Ավո բիձայի պսակի հանդեսը: Ինչպե՞ս էին կոացել, իսկ տեր Հուսիկը կարողում էր Ավետարանը, նրանց գլուխներն իրար մոտեցնում, մերթ հեռացնում: Հալվում էր, շաքարի պես հալվում էր խանում հաղալը, երբ ուսը դիպչում էր Ավո բիձայի ուսին:

10

Եվ հենց պսակադրության ժամին, երբ նրանք գլուխները մոտեցրել էին իրար, երբ Ավո բիձան աշխատում էր շարժվել, որ շտեմենն կաղ ոտքը,— հենց այդ ժամին Հովնաթան Մարչը մի բուռ արծաթ ու պղնձե դրամ թափեց նրանց գլխին: Իսկ Պետրոս Գետադարձը հուզմունքից բացականչեց.

— Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայության Արտաշիսի,

— Տեղայր մարգարիտ ի հարսնության Սաթինկան...

Հովնաթան Մարչը աչքը չէր հեռացնում ամուսնացող զույգից: Նրա՞նց մասին էր մտածում, թե՞ աչքի առաջ ուրիշ զույգ էր, մեկ, երկու, տասը զույգ, որոնք գալիս էին, խոնարհվում, ինչպես այս զույգը և ներս մտնում նոր ծծովպիտ մայր դռներից: Ժպտաց, Հովնաթան Մարչը ժպտաց: Ահա մի զույգ էլ, ոսկեգանգուր խուպպիկներով կինը և ինքը: Հետո ժպիտն անցավ, խեղճացավ դեմքը: Ինչո՞ւ մի ուրիշը եկավ, հրեց իրեն ու տեղը գրավեց:

20

Վերադարձին կառքերն ավելի դանդաղ էին գնում, որովհետև բեռը ծանր էր: Ավելացել էին տեր Հուսիկն ու Անթանոսյանը:

Ամենից ուշ, հեռացան դեպի մոտակա գյուղը, դեպի գոմի թաղը, երկու երջանիկ եթովպացի՝ խանում հաղալն ու Ավո բիձան...

30

9

Տարվա տասներկու ամիսը հաճախ հիշեցնում են ժամացույց, որի սլաքն անընդհատ մի թվից մյուսն է անցնում, անվերջ պտույտ անում: Հունվար՝ մե՛կ, փետրվար՝ երկու՛ և դեկ-

81

տեմբերին խփում է տասներկուերորդ ժամը: Այդպես անցան ամիսներ, և սլաքը երբեք կանգ չառավ:

Ո՛ր մնացին նրանք, ի՞նչ պատահեց պայծառ այն օրից հետո, երբ Հովնաթան Մարչը հիմք դրեց նոր Եթովպիային, ու հիմքը փորելիս դուրս եկավ լայներախ թուրը: Ծա՛նր, շատ ծանր դեպքեր եղան այն օրից հետո, և այնքան քիչ հիշողություն մնաց, վերջն այնպես ողբերգական եղավ:

10 Ընթերցո՛ղ, հիշո՛ւմ ես այն կածանները, որոնց հասան Մարչն ու Անթանոսյանը եղեգնուտն անցնելուց հետո: Բաժանվում էին իրարից կածանները, ամեն մեկը մի ուղղությամբ էր գնում, մեկն անհետ կորչում էր, հալվելով տափարակում, մյուսը՝ խառնվում էր մի լայն ճանապարհի, երրորդը՝ կախվում խոլիտորատի վրա:

Այդպես էլ նրանց հետ պատահեց, երանելի այն հոգիների հետ, որոնք ոտքի էին ուզում կանգնեցնել մեռած մի քաղաք և քաղաքը լեցնել եթովպական ու փղշտական ազնվարյուն ցեղով:

Դժվար է գրել վախճանի մասին: Տեղեկությունները կցկրտուր են, շատերը ստուգման կարոտ: Աշխարհի երեսին չկա՛ նոր Եթովպիան: Այդ առասպել էր, և այն ուղեղը, որը հղացավ այդ ցնորքը, մնաց, որպեսզի զգա ոչ միայն մեռած քաղաքի, այլև... կորցրած սիրո, նոր Եթովպիո հիմնադրման պատճառով կորցրած սիրո կսկիծը:

20 Տեղեկությունները կցկտուր են: Ի՞նչ կարող է ասել հյուրանոցի սպասավորը, թե ինչո՞ւ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում շատ քիչ անգամ էր սենյակից դուրս գալիս Հովնաթան Մարչը, անվերջ հարցնում էր ինչ-որ նամակի մասին, որ պիտի գար ու չէր գալիս: Երբեմն երևում էր Անթանոսյանը, նիհար, դիղնած երեսով, մազերը՝ կեղտոտ, մազերը գլխին բիզ-բիզ, ստվերի նման էր անցնում պատի տակով, երկուսով փակվում էին սենյակում և խոսում, անվերջ խոսում:

30 Մի օր էլ Հովնաթան Մարչը հաշիվ ուզեց: Երբ իրերը դարսել էին կառքի մեջ, Անթանոսյան Հմայակը տատանվեց մի պահ՝ նստի՞, թե՞ ոչ: Այդ օրը զարմանալի ուրախ էր Հովնաթան Մարչը:

— Նոր տարուն հոս եմ: Հետս կը բերեմ ինժինեորներ,

տեխնիքներ և բոլոր շինափայտը... Աղվոր քաղաք պիտի ըլլա նոր Եթովպիան:

Սրտառուլ եղավ հրաժեշտը: Նույնիսկ բժիշկ Երանոսն արտասվեց, երբ Հովնաթան Մարչը մեկնեց իր ձեռքը: Եվ փոխանակ մեկնած ձեռքն ընդունելու, բժիշկ Երանոսը շրթունքները մոտեցրեց ու նրանք համբուրվեցին: Պետրոս Գետադարձը դռան մոտ կանգնած հեկեկում էր:

— Վերադարձիդ կսպասենք:

— Անհոգ եղեք: Երեք ամսեն նորեն հոս եմ:

Գրիգոր Լեոնականն ամենայն սառնասրտությամբ վերջին 10 բարևը տվավ և Հովնաթան Մարչից խնդրեց վերադարձին հետը բերելու Ցեյսի ընտիր հեռադիտակ: Բացի այդ, Գրիգոր Լեոնականը նրան ծովափնյա մի քաղաքում ապրող իր ծանոթի հասցեն տվեց:

Իսկ Անթանոսյանը լուռ ու մունջ էր: Եվ այն վայրկյանին, երբ նա տատանվում էր նստի՞ կառքը, թե ոչ, Մարչը նրան զրկեց: Երկու անձնվեր բարեկամներ ջերմ, շատ ջերմ համբուրվեցին: Եվ երբ կառքը շարժվեց դեպի կայարան, բոլորն էլ տեսան, թե ի՞նչպես Անթանոսյանը կառքի հետևից ոտով զնաց: Նրանք նորից հանդիպեցի՞ն կայարանում: Մարչը տեսա՞վ, թե 20 ինչպես փոշի կուլ տալով կառքի հետևից վազում էր Անթանոսյանը, ստույգ խոսք դժվար է ասել:

Կարելի էր և այստեղ վերջացնել պատմությունը, վերջին համբույրը համարելով նրանց գործի վախճանը, եթե դեպքերն ուրիշ ընթացք չստանային:

Ամիսներ անցան: Ձմեռն եկավ, ձյուն բերեց, բուք ու սառնամանիք, և ոչ մի լուր Հովնաթան Մարչից, ոչ մի նամակ: Հաջի Խարաբ գյուղից Անթանոսյանը երբեմն քաղաք էր գալիս, փողոցում պատահում բժիշկ Երանոսին կամ Գետադարձին և պատահելիս հարցնում, թե ի՞նչ գիտեն: 30

Մի օր էլ բժիշկ Երանոսը զայրացավ և ծանր, անպատվաբեր խոսք ասաց Անթանոսյանի երեսին: Հմայակը նրան մոտեցել էր այն ժամանակ, երբ բժիշկը մի կնոջ հետ անցնում էր փողոցով: Անթանոսյանը խելագարի տպավորություն էր թողել կնոջ վրա, կիներ վախեցել, մի քիչ հետ էր քաշվել:

Գրիգոր Լեոնականից նա տեղեկացավ, որ Մարչը Արխագիայում թե Աշարիայում գնել է գորգեր, բարձել նավն ու ճանապարհվել: Եթե այս լուրն ստույգ համարենք (իսկ Լեոնականը կարդաց ծովափնյա քաղաքում ապրող իր հին ընկերոջ նամակն այդ մասին),— ուրեմն կարող ենք ասել, որ Անթանոսյանի համար վախճանը ոչ թե վերջին համրույրն եղավ, այլ գորգեր գնելու լուրը: Մնացածը Անթանոսյանը երբեք չի մացավ:

Ի՞նչ էր այդ մնացածը: Մի լուր Փղշտական ծիծեռնակ թերթում և մի հայտարարություն, լուրը ապվելուց մի ամիս 10 հետո, զետեղված Եթովպական մամուլ թերթում:

Լուրը (Փղշտակ. ծիծեռնակ, № 113, 3-րդ ելևս).—

— Դեկտեմբերի 8-ին Մարինե Քրաշյան և մեծահարգո Անդրեաս Բալիբյան ամուսնացյալք: Մեր խնդակցությունները հայրենակից զույգին:

Մարինե Քրաշյան, ոսկեգանգուր խոպոպիկներով կին, որի նամակը հիշո՞ւմ եք: Մարինե Քրաշյան, որ թե էր սալիս նրան և որի մասին ամենից շատ մտածեց Հովնաթան Մարչը սեպտեմբերի 4-ին: Զույգեր, մեկ, երկու, տասը եթովպական տատրակներ:

20 Այժմ վարագույրը բաց է, և դեպքերը կարծեք շարակցում են իրար: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու այն երեկոյան լալիս էր Հովնաթան Մարչը, երբ սպասավորը, մաքուր սրբած կոշիկները ձեռքին, ներս մտավ և մտքում ասաց.

— Կնիկը մեռել է...

Իսկ մենք նրան տկարամիտ ոմն էինք համարում:

Բուենոս Այրեսում կա մի ճաշարան, որի ցուցանակի վրա խոշոր տառերով գրված է.

ԿՈՌԻՆԿ ՈՒՍՏԻՐ ԿՈՒԳԱՍ...

30 Գուցե ուրիշ առավելություններ ունի այդ ճաշարանը, օրինակ՝ համեղ խորտիկներ, եթովպական հաբիշտա, խոհաբարը հայրենիքեն կանչված է կամ ժամադրավայրն է եթովպացիներու և փղշտացիներու, ինչպես ասված է եթովպական մամուլ թերթում տպած հայտարարության մեջ, սակայն այդ ճաշարանի ամենից կարևորը և մեր պատմության հետ անմիջապես

կապ ունեցողը այն բարեկամական հավաքություններն են, որ տեղի են ունենում ամեն կիրակի:

Հավաքվում են մի առանձին սենյակ, խմում են արսենա, երգում են երգեր ու կես գիշերին հյուրերից մեկը վեր է կենում, երկյուղածությամբ մոտենում փոքրիկ պահարանին, հանում այնտեղից

— Արաքսի ջուրը և Նոր Եթովպիո հողը...

Հաստատապես պնդողներ կան, որ այդ մեկը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Հովնաթան Մարչը, նույն ինքը Նոր Եթովպիո հիմնադիրը: Արսենտից թուլանում է միտքը, պղտորվում են աչքերը, հիշողությունը տարուբեր է լինում և որպես կինոյի կտրված ժապավեն, դեպքերը հաջորդում են իրար, հաճախ անկապ ու անիմաստ: Թվում է, թե փայլում է ճաղը, լույս է ելնում և խոսում եթովպական բարբառով: Մեքենան դառնում է, ժապավենը պտույտ է տալիս, և հիշողության վրա, որպես էկրանի քաթան, անցած տարիները նետում են ցաք ու ցրիվ նկարներ:

Ահա կածանը, որ գնալով բարակեց, անհետացավ տափարակում:

Հյուրերը ցրվում են, մնում է Հովնաթան Մարչը, գլուխը մի կողմի վրա թեքած: Նայում է փողոցին, լուսավոր փողոցում ոչինչ չի տեսնում՝ ո՛չ տներ, ո՛չ լապտերներ, ո՛չ շքեղ ցուցափեղկեր: Դիմացի լապտերը խնդում է, լույս է ցոլում ցուցանակի գրերի վրա, և ցուցանակի գրերն աղմկահույզ այդ քաղաքում ասես իրար հարցնում են:

— Կռունկ, ուստի՞ կուգաս...

Ո՛ւր մնաց Նոր Եթովպիան, այն տափարակը, որ ուշաթափ ընկած մարդու պես ջրի կարիք ուներ՝ ոտքի կանգնելու: Ո՛ւր մնաց Անթանոսյան Հմայակը: Ընթերցող, եթե առաջին հարցին հեշտ է պատասխանել, երկրորդ հարցի մասին մութ են, շատ մութ են իրար հակասող՝ Հաջի խարաբ գյուղի բնակիչների պատմածները և քաղաքային հիվանդանոցի հերթապահ քրոջ հիշողությունները:

Քրեական հետախուզման բաժնի ներկայացուցիչն իզուր էր հարցաքննում Հաջի խարաբ գյուղի բնակիչներին:

— Վարժապետին չորս օր էր չէինք տեսել...

— Հիվանդ էր, անքում էր, իրան-իրան խոսում...

— Գնացի մոտը, ասացի՝ դարիւր մարդ է, օգնական չունի: Հարցրի՝ վարժապետ, ո՞րտեղդ է ցավում. ձեռքը սրտին տարավ: Աչքերն էլ մի տեսակ շաղված էին, կասես՝ գծված լինէր: Բայց խոսելը լավ էր, հասկացնում էր:

— Իսկ վերարկուն ո՞վ է գտել, — հարցրեց քննիչը, արձանագրելով բոլոր ցուցմունքները:

— Անտոնի տղան: Գոմեշներն ընկել էին շամբուտը, գնում է հանի, տեսնում է վարժապետի վերարկուն: Ամենքս էլ իմացանք...

- 10 Երկու ամիս քառօր այդպես էլ թերի մնաց: Անթանոսյանը չկար, և որովհետեւ ոչ ոք հարցմունք չէր անում, չէր հետաքրքրվում, հետախուզական բաժնումն էլ թղթերը մնացին մի ամիս ընթացքի մեջ, հետո գործավարը կցեց զանազան քառօրին, շարտեց պահարանի մի անկյունը:

Քաղաքային հիվանդանոցի հերթապահ քույրն էլ մինչև հիմա դժվար է կարողանում որոշել, թե ինչո՞ւ իր հիվանդը, այն հիվանդը, որ երկար ու բարակ վիզ ուներ, և որի մասին բժիշկը հայտնել էր, թե արևադարձային ջերմախտ ունի, — վեր էր կենում անկողնից, և եթե դահլիճում քույրը չէր լինում, տաքությունից այրվող ճակատը հպում էր պատուհանի ապակուն և նայում հեռուն:

- 20 Ու քույրը միշտ զոռով էր նրան հետ բերում, պառկեցնում անկողնում: Հիվանդը զառանցում էր, ինչ-որ մարդկանց էր կանչում:

Մի օր էլ, հերթը փոխվելուց հետո, նույն մահճակալի վրա հերթապահ քույրը ուրիշ հիվանդի տեսավ:

— Էն մեռա՞վ, — ասաց քույրը, քնատ աչքերը տրորելով, հանդերձը հանեց և բանալիները հանձնեց նոր հերթապահին:

- 30 Այսպես էլ մոռացվեց, չբացավ: Ու մի կածան էլ հասավ, կախվեց խորխորատի վրա, որպես անլուծելի հանելուկ:

Կա մի փոքրիկ սենյակ բժֆակի շենքում: Պատերի մոտ պահարաններ, որոնց դարակների վրա շարված են մեծ ու փոքր անոթներ, բոլորն էլ պինդ փակված: Անոթների մեջ զանազան մարդկանց, անտերունչ մեռած մարդկանց մարմնի մասերն են, սպիտակ հեղուկի մեջ: Ահա մի ուղեղ, ծալվածալ ծալքերով: Նստել է անոթի հատակին տարիներ և դեռ շատ տա-

ըիններ էլ այդպես կմնա, որովհետև անոթը ամուր է փակած: Ուղեղը մի բանով աչքի է ընկել, մի կարմիր բիծ կա, կամ ծալքերն են ծուռ:

Մոտենում են տղաներ և աղջիկներ, նստոտում են աթոռներին, դասախոսը պատմում է ուղեղի կազմության մասին, ցույց է տալիս, թե ինչո՞ւ այս ուռուցքը կա, ինչո՞ւ ծալքերը ծուռ են: Ունկնդիրները գրում են ու նայում անոթի հատակին ընկած ուղեղին: Ոչ ոք հարց չի տալիս, թե ո՞ւմ գանգի մեջ էր ուղեղը: Եվ եթե մեկն ու մեկը կարդում է անոթին փակցված թուղթը, այդ էլ հենց այնպես, ի միջի այլոց...

10

Ընթերցող, կա այդպիսի մի պահարան, ուր անոթների մեջ սրտեր են, մարդկանց սրտեր, մեծ ու փոքր, կարմիր, ճարպոտ ու անճարպ: Եվ այդ բազմաթիվ անոթների մեջ կա մեկը, որի հատակին ընկած է մի սիրտ: Անոթին փակցրած է այսպիսի մի թուղթ.

ԱԶԳ.—ԱՆԹԱՆՈՍՅԱՆ
ԱՆ.—ՇՄԱՅԱԿ
COR CORDIS
CAUSA. VITIUM CORDIS
ՔԱՂ. ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՑ

20

Բժֆակի Կատյան, իհարկե, տեսավ այդ անոթը, աչքերը մի վայրկյան կկոցեց, միտքը լարեց.

— Անթանոսյան... Մանոթ ազգանունն է...

Եվ չհիշեց, Կատյան էլ մոռացավ նրան, որ սեպտեմբերի 4-ին, երկու քայլի վրա կանգնած, երանության երջանիկ ժամեր էր ապրում:

Իսկ ո՞ւր է նոր Եթովպիան:

Չարմանալի դեպքեր կատարվեցին, երբ տարին, որպես ժամացույցի սլաք, երկու շրջան արեց և նորից հասավ իննե-րորդ ամսին:

30

Հիշո՞ւմ եք, մարդիկ կային տափարակում այն առավոտ, երբ Հաջի հարար գլուղից մեկը Անթանոսյանին ասաց, թե

— Վարժապետ, հողերդ...

87

Մինչև ժամանակը երկու շրջան արեց, եկան շափեցին և բարակ առուններով ջուրը հասավ տափարակին: Հետո հավաքվեցին մշեցիք, սուրմալվեցիք, կաղզվանցիք ու խնուսցիք, թափվեցին ամեն կողմից, հարյուրավոր ձեռքեր կռացան տափարակի վրա, քարերը ջոկեցին, փոքրիկ հողաշեն խրճիթներ շինեցին, խրճիթների մոտ՝ հավաքներ, այժ ու ոչխար բերեցին և խոպան դաշտի վրա, առվի եզերքին տնկեցին ծառեր: Մրրջուններ էին, փորեցին, սարքեցին և գյուղը կռվեց Նորապատ:

- 10 Ն 9-րդ հողամասի տերը շատ ուրախացավ, երբ իր տան հիմքի մի մասը փորված տեսավ: Բայց որովհետև հիմքը շատ էր երկար, ավելի լավ համարեց փորվածքի մի մասը դարձնել պետքարան: Իջավ քարերը հանելու, և քլունգի տակ ջարդվեց այն շիշը, որի մեջ Հովնաթան Մարշը դրել էր իր սիրտը, գրել՝ սրտի խոսքեր: Հողամասի տերը շշի փշրանքների վրա ուշք էլ չդարձրեց: Մինևույն է, նրանք պիտի մնային պետքարանում:

- Ավո բիձա և հազալ խանում... Նորապատի վաթսուն ծխից մեկը, ծուփ երեք շնչից: Ավո բիձան իր այծերի առաջ խոտ էր լցնում և շոյում հորթուկի մեջքը, որ պիտի մեծանար ու կով դառնար: Խազալ խանումի գրկին կառմբաթուշ մանուկն էր, 20 ծխի երրորդ շունչը: Մի կածան էլ միացել էր այն լայն ճանապարհին:

Հիշո՞ւմ ես, Հովնաթան Մարշ... Զարմանում էիր և հարցնում, թե ի՞նչպես է, որ շորացած, տգեղ ու կեղտոտ մոր արգանդում սնունդ է առնում և ծնվում ոսկեգանգուր մի մանուկ...

Կ Ա Ր Մ Ր Ա Ք Ա Ր

Վ Ե Գ

(Պատկանված հատվածներ)

1

Կարմրաքար գյուղի մասին առաջին անգամ հիշատակում է գրենադիր գնդի պետ Երմոլով 2-րդը իր այն ուպորտում, որ 1823 թ. ապրիլ 17-ին ներկայացրել է Կովկասյան մարզի պետ՝ ինֆանտերիայի գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովին: Ըստ այդ ուպորտի այն ժամանակ Կարմրաքարն ունի 19 ծուխ, որոնցից հարկատու չէին միայն 3 ծուխ: Ոչ ռազմական և ոչ էլ տնտեսական նշանակություն չտալով, գնդապետը Կարմրաքարը համարել էր ոչ որպես գյուղ և դիմացը նշանակել՝ «մշտական ձմեռանոց»: Երևի այդ ականարկ էր այն մասին, որ Կարմրաքարը շրջապատված էր անտառով, զուրկ էր հաղորդակցության համար միջոցներից և միայն երկու բարակ կաժանով էր կապվում արտաքին աշխարհի հետ:

10

Այդ թվականից մի քանի տարի հետո նույն վայրով անցել է և մի վարդապետ, որի ճանապարհորդական հիշողությունների մեջ կարելի է գտնել Կարմրաքարի անունը: Այդ գյուղի մասին նա գրել է հետևյալը. «Խորաձոր անդունդ և դաշտաձև հովիտ, զարդարյալ ծաղկոք և առատ բուսոք: Գարունն աստանոր բերե զնմանությունն Եղեմի...»: Ապա հիշատակում է գյուղից վերև ընկած լեռների կլոր պարը, որի ամենից բարձր գագաթին կա սպիտակ լիճ՝ որպես հսկա մատանու ադամանդ: Նույն գրքի մի այլ գլխում անդնդախոր ձորերում ընկած գյու-

20

ղերի նիստ ու կացը նկարագրելով, հեղինակը մի նախադասութիւն է ասում Կարմրաքարի կանանց մասին, թե իբր ամոթխած էին, որպէս անտառի պախրաւ:

10 Թե Երմուղով 2-րդի և թե հոգևոր հոր գրածը հայտնի էր Կարմրաքարի ծխատեր քահանա Տեր Գևորգին, որին գլուղում կոչում էին Տեր Նորընծաւ: Քահանան շատ անգամ էր ասել, որ ինքն իր աշքով կարդացել է վանքի խորանում պահած մի գիրք, գրված ոսկե տառերով, ջեյրանի կաշվի վրա, ուր հիմից ավանդվում է աշխարհի երեսին եղած և կորած բոլոր ազգերի պատմութիւնը, թագավորների գահ բարձրանալը, քաղաքների կործանումը և այլն: Եվ իբր թե այդ գրքի մեջ գրված է, որ Կարմրաքարը «աթոռանիստ և բերդաքաղաք» վայր է եղել, որ գլուղի այժմյան եկեղեցին կառուցված է մի հին տաճարի ավերակների վրա: Նա նույնիսկ ասում էր, որ այժմյան եկեղեցու ամբիոնի քարերը շատ հնուց են, վրան փորագրութիւններ կան, որ ծածկված են բարակ սվաղով:

20 Տեր Նորընծայի ասելով՝ Կարմրաքարի ներկա բնիկները գաղթել են «Հագարացոց աշխարհից» դեռ այն ժամանակ, երբ լեզգիների թագավորութիւնն էր այն կողմերում: Իբր թե լեզգիների երկրում խառնակութիւն է սկսվում, այնտեղի «խաշապաշտ ազգաբնակիւթիւնը» գլուխ է առնում և ցրիվ գալիս չորս կողմի վրա: Նրանց մի մասը գալիս է մի մեծ և վարար գետի դեմ առնում: Գետի ափին այնքան են սպասում, մինչև ջուրը բարակի: Շատ դառն տանջանք քաշելուց և կորուստ տալուց հետո, անցնում են գետը և նրա ափով շարունակում ճանապարհը, հանդիպում գուլալ մի գետակի, որ հանդարտ հոսելով միաւնում է այն մեծ գետին: Հենց ջրախառնուտի մոտ խմում են գետի և գետակի ջրից, տեսնում, որ գետակի ջուրը քաղցրահամ է և որոշում՝ գետակի ընթացքը բռնած գնալ մինչև ակունքին հասնելու: Իսկ հայտնի է, որ Մարցա ջրի ակունքները գտնվում են Կարմրաքարի հանդում:

30 — Ո՞ր կողմն է էդ հագարացու աշխարհը, տերտեր,— հարցնում էր Ավան ամին, եթե հանդիպում էր տերտերին Կարմրաքարի պատմութիւնն անելուց: Եվ որտեղ էլ լինե՛ր՝ կնունքի նստած, թե հարսանքատանը, եկեղեցու գավթում՝ պատի տակ շար ընկած, թե Բոլոր քարի մոտ, որ գլուղի հրա-

պարական էր համարվում, և ուր այժմ էլ հավաքվում են գյուղացիք,— որտեղ էլ լինեն, Տեր Նորընծան աչքերը պիտի խոթոռեր, ունքերն իրար տար և երեսը դարձնեն Ավան ամուկողմը:

— Սկսվեց,— մտքում ասում էին մի քանիսը և հետաքրքիր լսում այն, ինչ շատ անգամ էին լսել:

— Ա՛, դե հերիք չի՞,— Ավան ամու վրա տրտնջում էր նրան հասակակից մեկը:

— Ձէ՛, թող մի ինձ ասի, էդ ո՞ր կողմն է...

— Զաքաթալու թեմումը,— պատասխանում էր տերտերը: 10

Իսկ Ավան ամին ավելի էր տաքանում:

— էդ ի՞նչ մարդիկ էին... էն լեն ու բոլ երկիրը թողես, գաս էս ապառաժին դեմ առնե՞ս... Ձէ՛, տերտեր, իմ գլուխը չի մտնում, էնտեղից էստեղ մարդ չի գա: Հենց իմ ասածն է, որ կա:

Իսկ Ավան ամու ասելով՝ Կարմրաքարի տեղը շատ առաջներում անանց անտառ է եղել և անտառի միջով, գետի ափով միայն մի նեղ արահետ: Ո՛չ բերդ է եղել, ո՛չ քաղաք և ոչ էլ տաճար: Հիմնադիրը մի գնչու է եղել, որն իր կնոջ և էշի հետ անցնելիս է լինում արահետով: Հանկարծ կնոջ ցավերը բռնում են, գնչուն խոսք է տալիս, որ եթե կինը տղա բերի, ինքը ձեռք է քաշելու թափառական կյանքից և հենց այդտեղ էլ տուն է շինելու: 20

— Չվանը ետ է տալիս, ծառից կապում... Կնիկն էլ գնում է ծառի շվաքարանում պառկում: Մինչև էշի փալան վեր ունենլը, կնիկը մի տղա է բերում... էն օրից էլ էս գյուղն ստեղծվում է: Դե հաշիվդ ա՛ռ...

Գյուղացիներից շատերն էին համամիտ Ավան ամու ասածներին:

— Խելքը գլխին մարդը չի գա էս քարի ու քուլի մեջ տուն շինի... էն է ոտքերը ջարդված բոշա պետք է լինի, որ էստեղ վեր ընկնի ու մեռնի... Թե չէ Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի: 30

Այս խոսքն ասելուց, գրույցն հին օրերից դառնում էր առօրյայի շուրջը, և ամեն մարդ մի պատճառ էր բերում, թե ինչու Կարմրաքարում ապրելը դառն է:

— Տարին տասներկու ամիս քարի, քոլի հետ կոխ կենաս, մաճը բռնած է՛ս ցաքուտը վարես, է՛ն քարի տակ սերմ քցես, էլի ձմեռվա կիսին տաշտը ցամաք, պարկը դատարկ: Ես իմ Աստված, արանի թուրքերը որ չլինեին, մեր օրը սև էր,— ասում էր Ունանը, որը ոչ միայն Կարմրաքարում, այլև շրջա-
կա գյուղերում հայտնի էր որպես լավ մաճկալ:

10 Ինչքան էլ քարոտ և կոշտ լինեի հողը, ինչքան էլ տափը սարալանջ լինեի, Ունանը և ոչ մի ակոս ծուռ չէր տանի: Ակոսն ակոսի վրա շարում էր ու գետինը նախշում սև ցեղի ուղիղ գծերով: Պատահում է, որ խոփը դեմ է առնում հողի տակ ծածկված քարի կամ փշի արմատին: Եզները հանկարծ ձգում են, խոփը թափով քարին է դիպչում, կտրատվում են փո-
կերը, մաճկալն ընկնում է մաճի վրա և եթե մի տեղը չվնաս-
վի, ատամները թափով իրար պիտի կաշեն, աչքերի առաջ մթնի: Իսկ Ունանի վարը միշտ առանց փորձանքի էր: Մա-
ճից կախ ընկած, աչքը խոփի ծայրին, լուռ հետևում էր վարին և ճիշտ ժամանակին զգում, թե քար կա հողի տակ, փորձան-
քը մոտենում է. իսկույն մաճը վեր էր հանում, կողքի թեքում,
եզները քաշում էին և նորից խոփը խրում հողի մեջ:

20 Այդքան աշխատելուց հետո նրա մեկը երկու չէր դառ-
նում: Ամեն ձմեռ Ունանը պարկերը շալակին գնում էր տափա-
րակի թուրք գյուղերը, ճանանչ մարդկանցից ցորեն կամ գա-
րի փոխ առնելու: Ամեն տարի այդ նույն պատմությունը կրը-
կընվում էր: Ունանը խոսք էր տալիս, որ վերջին անգամն է
մաճը բռնում, էլ երբեք վար չի անելու:

— Գնամ նոքար մտնեմ, սրանից տասնապատիկ լավ
կապրեմ... Չկա՛, չկա՛, Կարմրաքարում ապրուստ չկա,— ա-
սում էր նա, բայց հենց ձյունահալը վերջանում էր թե չէ, խո-
նավությունն սկսում էր գոլորշիանալ, հողը փափկանում էր,
30 մեղմանում էր, և Ունանը օրը մի քանի անգամ նայում էր
սեխն տվող գյուղի հանդերին,— ուր դեռ ձյունի կիտուկները
մնում էին ձորերում ու փոսերի մեջ,— հողը տրորում էր կոշտ
մատներով և մոտենում՝ ամբողջ ձմեռը ձյունի տակ ընկած
արորի սարքը նայելու:

— Ասում ես թուրքերը որ չլինեն... էլի նրանք են ձեռք
բռնում,— վրա էր բերում մի ուրիշը,— ախր քա՛նի մին, քա՛-

նի մին... Մեր գյուղում էլ կա ձեռք բռնող... Սև լինի էն օրը, որ մարդ էդ ձեռքը բռնի: Լավ է երեսեքը տկլոր մնան, քան նրանց դուռը գնաս...

Բոլորն էլ լռելյայն հասկանում էին, թե խոսքն ո՞ւմ մասին է: Հասկանում էին և լռում: Ամեն մարդ իր մտքի հետևից էր ընկնում:

Բայց եթե գյուղի հիմնադրման մասին Ավան ամու և Տեր Նորընծայի վեճը համարյա ամեն տեղ կարող էր ծայր առնել, միայն լսող լիներ, Հիբանի որդիների մասին խոսք լինում էր միայն սակավաթիվ խմբակի մեջ, և այն էլ՝ եթե լսողները 10 յուրային էին: Օրինակ, եթե երևար Գողին՝ լերկ երեսով, դեմքի մաշկը ծալ-ծալ ու մանրիկ աչքերով Գողին, որ շատ քիչ էր խոսում և ինչ էլ ասեին, միայն ժպտում էր, աչքը հեռուն գցում, իբր թե չի լսում,— եթե Գողին երևար, մեկը պիտի զրույցը հաներ ակոսից, Ունանի մաճի պես թեք գցեր, մինչև Գողին հեռանար:

Եթե նա մոտենում էր Ունանի խոսքի վրա (իսկ Գողին այնքան աննկատ էր մոտենում, որ մի պահ չէին տեսնում, և տեսնելուց էլ խոսողը դժվարանում էր որոշել, թե նա որ խոսքի վրա եկավ),— այդ կարճիկ, թիկունքը լայն և ոսկորը պինդ 20 մարդը, որ ծանր արորն ակոսից այնքան հեշտ էր հանում,— Ունանը՝ խեղճանում էր, մի կողմի վրա քաշվում և ասում.

— Նստի՛, Գողի... Չես երևում... Ասում եմ էս տարվա աշունքավարը մի քիչ հտացավ:

Գողին քթի տակ ժպտում էր, հեռուն նայում և կամաց հեռանում: Իսկ Ունանը փշաքաղվում էր, մեջքն ավելի ամուր հանում Բոլոր քարին:

Բայց երբեմն Ավան ամու և Տեր Նորընծայի խոսակցությունը Կարմրաքարի առօրյայի մասին տաքանում էր, մանավանդ, եթե նստածների մեջ երիտասարդներ էին լինում, որոնք ավելի շուտ Ավան ամու հետ էին և պաշտպանում էին նրա խոսքը, թե Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի: 30

Նրանք ավելի տաք էին խոսում:

— Տերտեր, հենց թող քո ասածը լինի. էն ժամանակ քա՞նի ծովս կար մեր գյուղում:

Տեր Նորընծան դանդաղ պատասխանում էր.

— Ըստ շնչակրական մատենույս և իմ ասմունք գրի 19 ծուխ արքունի գյուղացի, որպես ալհադդա ցուցակ... Նաև գյուղացվոց վայելման տակ գետնաբաժին հարյուրը հիսուն օրավար բարահիր հող... Մեր Յաքուտը, Երկայն տափերը, Քառասնաշուրը... Մի առ մի գրված և Կովկասու փոխարքայից հաստատված...

— Հիմա էլ հարյուրը տաս խարջ տվող տուն ունենք... էլի էն Յաքուտն է, էն Քառասնաշուրը... Դե Հիրանի տղորց արտերը բեր բաժին անենք, տես ո՞նց ենք կառավարվում...

10 — Այ որդի, հողը չի պատճառը... Ազգաբանություն մեջ սեր, միաբանություն չկա: Առաջվա լիությունն էլ չկա. ահա քեզ արմատ չարյաց: Թե չէ ինչ ես տակից և գլխից խոսում,— մի քիչ շարանալով ասում էր Տեր Նորընծան, ավելի արագ գլորում թագբեհի հատիկները:

— Տես ինչեր են խոսում... Մեր ժամանակն ո՛ւր... Հեզ էինք, որպես գառ,— մտածում էր քահանան և ապա թագբեհի հատիկները մեկ-մեկ իրար վրա դարսելով դանդաղ ավելացնում.

20 — Հիրանի հողերը բաժանը անես, ամենայն մի շնչի մին օրավար չի հասանի... Դորանով յարան չի սաղանա, ա՛յ օրհնյալ... Ազգաբանությունը թող հաշտարար ապրի, տես, թե ինչպես առատություն լինի ամենայն մին բանի:

Իսկ երիտասարդն ավելի էր տաքանում:

— Էս քեզ միաբանությունն, տերտեր. բա որ մինը ձմեռը սխտորած ավելուկ էլ չի ճարում, որ փորը տաքացնի, մինն էլ գառան փլավ է ուտում, վրան էլ նուսն ջուր խմում, որ մարսի... Սրան ի՞նչ կասես:

Ավան ամին ժպտում էր, տեղը շարժվում և ավելի հարմար նստում:

30 — Այ թե հա՛... տերտեր,— և ժպիտը դառնում էր թեթև ծիծաղ, կապույտ աչքերը փոքրացնում էր, ավելի արագ թարթում, ասես երիտասարդին աչքով էր անում, որ ավելին ասի:

— Էս էլ քու հազարացու աշխարհը չէ, որ լեզվակոխ անես... Ասի՛, էդ է, արևդ կծեմ... Թե մեր ծուռ դող լինի, էլի ձեզանից մի հույս կա... Մենք հեշ, զուր ենք հաց ուտում: Ի՞նչ ես ասում, Անդրի, իմաստուն մարդ ես:

Վերջին խոսքը Ավան ամին բարձրաձայն էր ասում, որովհետեւ ուղղում էր ջաղացպան Անդրուն, որի լսողությունը ծանր էր: Զաղացպանը բարձրահասակ էր ու նիհար: Նա ավելի բարձր էր երևում այն նեղ ու հնամաշ քուրքի մեջ, որ ամառ, ձմեռ վրայից չէր հանում: Ալրոտ փափախն այնքան խոր էր կոխում, որ ականջի բլթակներն անգամ չէին երևում: Փափախի տակից թաղիքի կտորների նման կախվել էին անլվա, քրտինքից խրար կպած ու կեղտոտ մազերի փնջերը: Նրա փափախը, դեմքը, քուրքը, տրեխները, ինքն ամբողջովին՝ ալրաթաթախ էր: Փողոցով անցնողը հեռվից էլ կարող էր Բոլոր քարի շուրջը նստածների սև ու դեղնավուն շուխանների մեջ ջոկել Անդրուն ալրոտ քուրքը:

10

Նա սակավ էր մասնակցում այդ զրույցներին: Զաղացը Մարցա ջրի մյուս ափին էր, գյուղի դիմաց, և եթե գյուղամեջ էր դուրս գալիս, ապա կամ ջաղացում ագուն չկար և կամ աղունատներն այնպիսի մարդ էր, որ ջաղացում մի բան պատահելուց կարող էր ջրատունը կալնել, մինչև նրա դալը: Պատահում էր, որ զրույցի նստած ժամանակ գետի մյուս ափից կանչում էին: Նստածներից մեկը նայում էր ջաղացի կողմը, տեսնում, որ փափախով են անում, թևով բոթում էր ջաղացպանին: Անդրին խոսքը կիսատ էր թողնում, վեր կենում և դանդաղ քայլերով գլուխը կախ հեռանում, փայտը կույրի նման քարից քար խփելով:

20

Այդ զրույցների ժամանակ ջաղացպանը երիտասարդներին ավելի լավ էր լսում. նրանք տաքանում էին և ձայնը բարձրացնում: Նրանց խոսելուց ջաղացպանը հասկանում էր, թե ինչ պատասխան է տվել Տեր Նորրնժան: Եվ երբ զրույցի տաք ժամանակ Ավան ամին նրան էր դիմում, Անդրին մի պահ ձեռքի փայտով ավերում էր գետնի գծած նախշը: Նա շատ դանդաղ էր մտքինն ասում, ասես գետնի նախշը իր մտքերն էին, և զգույշ ջնջում էր այն, ինչ որ չէր ուզում ասել:

30

— Առաջ հողը պտուղ էր տալիս, հիմա հողը խռովել է: Հին խոսք է, որ հողը կոխվ չի սիրում... Հիմա էլ կռածմունքը շատ է, մարդոց մեջ լիությունը խանգարված է: Կովը, որ կով է, էլի չարացած ժամանակ կաթը քաշում է... Հողն էլ էղպես: Երեսը հազար մեղավոր մարդ է կոխ տալիս, թքում են, ար-

95

յուն են թափում... Արտի մեջ սատկած շուն են քցում... էլ էն հողը պտուղ կտա՞: Մի խոսք, հողը խռովել է:

Խոսելուց նրա բարակ շրթունքները կլորանում էին, ներքին ծնոտի մի հատիկ դեղնած ատամի հետև, բերանի խռուշում, խմորի գնդի պես թուլվում էր լեզուն: Կարծես ոչ թե խոսում էր, այլ ծամծմում մի պատառ, որ հիմա պիտի կուլ տա: Եվ եթե չլիներ մի հատիկ ատամը, այդ պատառը պիտի սահեր, ընկներ:

10 — Հնում մարդը ռամիկ էր, միամիտք, — շարունակում էր մի քիչ շունչ քաշելուց հետո: — Հիմա մարդու ոսկորն էլ է փոքրացել. չեմ իմանում ինչի՞ցն է, խորամանկությունի՞ց, թե՞ ուսմունքից: Պապս էսքան էր, — և փայտը բարձրացնում էր վեր, — հորս էլ հո տեսել ես, տերտեր... Դե ինձանից արշա եկածն ի՞նչ պիտի լինի...

— Ինչո՞ւ. Անդրեաս, Բարիկոն հասակով է, — պատասխանում էր Տեր Նորընծան: Նա ոչ ոքի չէր կանչում գյուղում ընդհանրացած անունով, այլ ըստ իր շափաբերական մատյանի:

20 — էհ, ո՛սկորն ասի, ոսկորը... Ամեն ինչը ոսկորի վրա է... Այրումի ջուրը մին-մին որ խփում է գերեզմանատան կողմը, տեսնում եք ինչ ոսկորներ է հանում: Մարդ մնում է զարմացած... Հավատալու չի, թե էն ոսկերքը մարդ արարածինն են... Արմունկը մի տղամարդի գլուխ, էնքան էլ սափ, որ երկաթն էլ չի աղալ: Դե էն ոսկորի տերն էլ, տես ինչ մարդ է եղել, ինչ ուժի տեր: Հիմա ասում ես Բարիկոն... Աղանձած հասկի պես բռանդ մեջ կփշրես: Էդ բոլորն ինչի՞ցն է՝ մարդու շատությունից, տերտեր... Լցվել են՝ էս սարի տակ մի գյուղ, էն քարի տակ մի շհար, էլ տեղ չկա: Առաջ ի՞նչպես էր: Ողորմած հոգի պապս էր պատմում, որ երեք օր, երեք գիշեր մեր

30 գյուղից որ կողմի վրա էլ գնայիր, ճանապարհին մի մարդու չէիր ռաստ գա, քարի օր ասեիր: Հրեն Զրիկը, էս թումբի հետևը Զեյթան, հրեն հա՛, ծուխը... Դե շհարի մասին խոսք չեմ ասում: Ապականությունը, որ էնտեղից է... Բա՛... հիմի ասի, թե Հիբանի տղերքը: Նրանք չլինեին, մի ուրիշը տեղը պիտի բսներ: Անհնարին բան է: Մարդը որ էս ոսկորի տերն է, նա սոված էլ կմնա, նրա գլխին կբամփեն էլ, նրա արյունն էլ

կիսմեն: Բա ո՞նց... Երկու սոված կատու, որ քցես պարկի մեջ, անհնարին բան է, մինը մեկէլին պետք է ուտի: Մենք երկու չենք, հազար չենք, շատացել ենք, էս ձորերն ապականել...

— Զէ՛, էսօր գիրդ շաղվել է, Անդրի: Մին նալին ես խփում, մին մեխին,— պատասխանում էր Ավան ամին:— Ուրեմն ոնց անենք, քու ասելով մեր հիմիկվա հազար մինին էլ չարժի՞: Բա ուսմունքի օգուտն ի՞նչ է, լուսավորությունի: Ուրեմն քու ասելով էս ջահելները մեզանից վա՛ր օր են ապրելու... Պա հո՛... Վա՛յ ձեզ, վա՛յ ձեռ օրին, ա՛յ ջահելներ:

— Անդրի ամի, Հիբանի տղերքն էլ են մեր ոսկորից, չէ՞,— 30
հարցնում էր մեկը:

— Հը՞,— ջաղացականի դեմքի մկանները կծկվում էին, լսողությունը լարում էր: Հարցը տվողը կրկնում էր և ավելացնում.

— Դե թող նրանք էլ մեզ պես ապրեն... Շալուն Սիմոնի ոսկո՞րն է հաստ, թե՞ Եփրեմի:

— Այ հա՛յ... Անդրի՛, դե պատասխան տո՛ւր:

Շալուն Սիմոնը Կարմրաքարի այն բնիկներից էր, որոնք ընչազուրկ դառնալով, տնից ու հողից զրկվելով, տեղավորվում էին գյուղից մի քիչ ներքե, գետի ափին ընկած հին և կիսավեր մարագներում: Գյուղի այդ մասում ապրողների ամենից «հարուստը» մի քանի ժանգոտած պղինձ ուներ, կոծկած կարասի և կուժ ու մի քլունգ, որով փոքրորում էին անտեր և անբերրի հողերը ու ձեռքով շաղ տալիս կորեկ:

Ջաղացականը նեղն էր ընկնում և փայտի ծայրով գետնի վրա մի քանի խազ ավելի արագ քաշելուց հետո, շարացած պատասխանում.

— Նրանց էլ պատիժ է ուղարկել, որ միշտ գլխիդ վայ տաս...

Հենց այդ ասեր թե չէ, Ավան ամին զրույցի նյութը փոխելու համար ասում էր ջաղացականին. 30

— Քո ի՞նչ բանն է, էս ջահելի հետ ղլուփս ես դնում: Քոնը Ռուստամ Մայիթի պատմությունն է: Մի ասա է՛, շահը ոնց կանչեց նազիր վեզիրներին...

Ավան ամին գիտեր նրա թույլ կողմը: Ջաղացականի դեմքը ուրախությունից պայծառանում էր, զրույցն էլ հանդար-

տում էր, ինչպես ծանծաղուտում կորչող լեռան սրբնթաց գետակ:

Կարմրաքարում ոչ ոք չաղացականի նման պատմութուններ չգիտեր: Ավան ամին էլ էր ծանոթ հին կյանքին, Տեր Նորենծան կարդացել էր «Սրբոց վարքը» և ուրիշ գրքեր, բայց չաղացականի նման ոչ ոք չէր կարողանում պատմել: Նա հնարում էր, ստեղծում: Ինչքան ավելի էր հնարում, ավելի էր ստեղծում, նրա ոգևորությունն այնքան կրկնապատկվում էր, ձայնը դողում էր, և լսելն ավելի ախորժալի էր դառնում: Նա պատմում էր ամեն տեղ՝ ջաղացում, ձմեռվա երկար գիշերներին, նրանց համար, որոնք աղուն էին բերել, գյուղի պատերի տակ՝ եթե ազատ էր և գյուղամեջ էր դուրս եկել, գետի ափին, ուր նա ժամերով նստած նայում էր Մարցա ջրի պղտոր ալիքներին:

Նա գետեր ինչ աստղ երբ է դուրս գալիս, եթե լուսադեմին մառախուղ է լինում, ապա ցերեկով ի՞նչ եղանակ պիտի լինի, եթե երաշտ է, ու հանկարծ պարզկա երկնքում որոտում է կայծակը, ինչու պիտի դեղնաշուր թափի և ոչ մաքուր անձրև: Մարցա ջրի բնույթը նա ուսումնասիրել էր շատ մանրամասն: Զմեռվա կեսին, երբ սար ու ձոր ձյունով էին պատած, իսկ գետակը սառույցի տակ դժգոհ մոռում էր, ջաղացականը գրույցի մեջ հայտնում էր, որ գարունը բացվելուց Մարցա ջուրը շատ շարունակներ է անելու: Այդպես էլ պատահում էր. գարնանը դեռը հորդանում էր և, ափերից դուրս գալով, վնասում մարագներին, քանդում գետափի բոստանների պատը և հաստաբուն ծառերը բերանն առած փախչում կամ ծառս տալով իր պղտոր գրկի մեջ առնում սպիտակ գառնուկին, որ խաղալով ու թռչկոտելով մոտենում էր, ապուշ-ապուշ և զարմացած նայում գետի վեր թռչող ալիքներին, որոնց ցայտունը մի վայրկյան դիպչում էր դնին ու մեկ էլ ոտքերը կտրվում էին գետնից:

Ջաղացականը լսվ հեքիաթներ գիտեր: Ինչ էլ պատմեր՝ շահի օրերից մի առասպել, Ռուստամ Մայիֆի պատմությունը, թե հին հեքիաթ,— նա վերջացնում էր առակով, ինչպես Տեր Նորենծան էր ասում՝ «Իմաստության քաղմունք» անելով: Երբ ունեկնդիրները ազդվում էին նրա պատմածից, ամեն մեկը հա-

չացքը մի բանի հառած, մտքում կրկնում էր պատմութիւնը կամ ինքն իրեն հարց տալիս, թե ինչու է այդ պատմութիւնը դուրեկան,— ջաղացպանը վիզը թեքում էր, ձեռքով ալյուրի փոշին քուրքից կամացուկ թափ տալիս և քթի տակ շքմեղ ժպտում: Նրա նստվածքը, թեք պահած վիզը, ջրակալած աչքերը, որ պարզ չէին երևում ալյուտ մաղերի ու սպիտակ դեմքի վրա, այդ ամենը ասում էին ունկնդիրներին, թե պատմածի մեջ ինքը ոչ մի դեր չունի. նրանցից ամեն մեկն էլ կարող է պատմել իր նման, միայն գիտենա այն, ինչ ինքն է ձեռք բերել տարիների փորձով:

10

Իսկ այդ գիտեցածը այն անտարբեր, կես արհամարհական վերաբերմունքն էր, որ նա ուներ դեպի մարդը, նրա հոգսերն ու շահերը: Զաղացպանի ասելով մարդու պատմության լավ մասն անցել է: Աստված մի անգամ է սփռոցը բաց արել, շուրջը նստել են նրանք՝ հին հսկաները, որոնց ոսկորները հողի խորունկ ծալքերից այժմ լույս աշխարհ է հանում Այրումի բարակ առուն:

Հիմիկվա սերունդը ժեռ է, մանր, նրա պտուղը դառնահամ, և ինչ էլ անեն, ետ չի գա այն ժամանակը, երբ ցորենն ինքն իրեն էր բսնում, մարդ ամեն ծառի տակ կարող էր օթեման ունենալ, և ինչպես պապն էր պատմել՝ Կարմրաքարից որ կողմն էլ գնայիր, երեք օր, երեք գիշեր մարդու չէիր հանդիպի՝ բարի օր ասելու: Այդ ժամանակներն անցել են, սփռոցը մնացել է... Այժմ մարդիկ կրծում են նրանց թողած ոսկորները, գլուխ են ջարդում նրանց փշուրները հավաքելու: Երբեմն նա Տեր Նորընծայի հետ, ինչպես Ավան ամին էր ասում, «ծնոտ էր ծնծում» ապացուցելու, որ դրախտը եղել է, ու դրոները փակվել են: Եթե մարդուն մի բան է սպասում գալիք կյանքում,— այդ դժոխքի կուպրի կարասն է:

20

— Ինչքան էլ մարդ արդար մնա, միևնույնն է, պրծնում չկա... Շատ-շատ կուպրը մի քիչ պակաս կանի:

30

Զաղացպանը Ավան ամուն ոչ միայն հասակակից էր, այլև մանկութիւն ընկերը: Երիտասարդ ժամանակ քանի՜ ձմեռ են միասին անտառում խոզ պահել, ինչե՞ր չի անցել նրանց գլխով:

— Նա հենց էն ժամանակն էլ էղպես էր,— պատմում էր Ավան ամին, հազվագյուտ դեպքում, երբ լսողներն իր մարդիկն

99

էին, և կամ մի առիթով սրտաբաց էր եղել,— մեկ էլ տեսար վրաս կնեղանար, թե խոզն ինչ է, որ մարդ նրա համար ծմակներն ընկնի, արի՛ գլուխ առնենք, կորչենք, տեսնենք աշխարհը որտեղ է վերջանում... Ա՛յ Անդրի, գլխիդ ձի չի քացի տվել, կրակը թեժ արա... էս մթնկա գիշերին ձորերում հազար ահ, հազար փորձանք: Ո՛ւմ ես ասում: Ածխակոթը վեր էր առնում, դուրս գալիս: Էն անտեր խոզերն էլ հենց իմանում էին, թե գալիի վրա է վազում, ճղրտում էին, իրար տալիս, բղղում: Հա կա՛նչի, հա սպասի: Մեկ էլ լուսաբացին գալիս էր՝ բեղարած, ջարդված, ցեխոտ: Ունքամեջը չէր բացվում... Անդրի, էդ ո՛րտեղից: Պատասխան չէր տալիս: Հենց ուզում էի բռնեմ, տակըս կոխեմ, մի լավ վեր հատեմ, համա ինձանից ուժով էր: Էդ օրը բերանը երկու կտոր չէր անի, գլուխը կախ, էս ծառի տակ կնստեր, էն քարը շուռ կտար... Որ հանդարտվեր, էլի էն ընկերն էր, ասող, խոսող: Հարցնում էի՝ Անդրի, ո՛ւր էիր էն գիշեր: Միծաղում էր... էն քարերն ինչի՞ էիր շուռ տալիս... Թե տակին ոսկի կա, համա չգիտեմ որ քարի տակին է: Էն է, վերջին տարին պատկեցին, հանդարտեց:

10 Ու մի քիչ ինքն իրեն մտածելուց հետո ավելացնում էր,
20 ասես ինքն իր հետ էր խոսում.

— էն փորձանքն էլ թե չէ՛ր եղել, հիմի նա ուրիշ մարդ կրիներ,— վերջացնում էր և մեղմ հառաչում:

Անդրու կինը ամուսնության առաջին տարին մեռել էր դժբախտ պատահարի հետեանքով: Տարին եկահալ էր, մեկ ձյուն էր անում, մեկ արև, ձյունը հալվում էր, կտուրները ցեխ էին, գերանները ճոռում էին, հրք բարձրանում էին ձյունը մաքրելու, երբ կտուրի վրայով մարդ էր անցնում: Ու հենց այդ գարնանը գերանը դուրս է պրծնում, իջնում հարսի գըլխին... Մի ամբողջ տարի Անդրին տանը չէր մոտենում, վա-

30 խենում էին, որ կխենթանա: Մի անգամ նրան գտել էին անտառի խորքում՝ Պղնձաքարի մի ճեղքում կուշ եկած: Երկյուղն ավելի էր սաստկացել. կասկածել էին, թե Անդրին ուզում է ճգնի... Տարին անց, հայրն է մեռնում: Հոր մահն ուղքի է բերում նրան: Տուն է դառնում և գլուխը քաշ ապրում, տիրություն անում հորից ժառանգություն մնացած ջրաղացին:

Շատ տարիներ հետո, երբ սպիտակած մազ ուներ, Անդրին համաձայնվում է ամուսնանալ, լսելով Տեր Նորրնծայի հորդորը, բայց ավելի շատ Ավան ամու թախանձանքը և կնության է առնում Զրիկ գյուղից որբեայրի Եղսանին, որից և ծնվում է Բարիկոն:

Զաղացն Անդրու համար կենտրոն էր, ուր ամեն ինչ կարելի էր իմանալ: Բերում էին աղալու ցորեն, գարի, գալիս էին մոտակա գյուղերից հայ, թուրք: Բազմաթիվ ճանանչ ուներ և բոլորի տան ու տեղին, ունեցվածքին, նրանց հետ պատահածին նա տեղյակ էր: Բերած աղունից նա գիտեր, թե բերքն ինչպես է: Երբ նոր ցորենի բեռներն իջեցնում էին, ջաղացպանը մոտենում էր, ձեռք կոխում պարկի մեջ, ապա բուռը մոտեցնում աչքերին: Ցորենի ձևը, մաքրությունը, լղարակն ու տոռուզը, բարակ փոշին, որ նստում էր ձեռքին,— բոլորը մի-մի նշան էին, որից նա հասկանում էր, թե տարին ինչպես է անցել, ինչ հողումն է ցանած և ինչից է, որ ցորենի հատիկը մեծ է, բայց մեջը փուշ: Աղբատին և հարուստին նա գիտեր ջոկել ոչ միայն պարկերից, հագուստից, ձիերի և ջորիների սարքից, այլև ցորենից: Հարյուր միանման պարկ եթե կողք-կողքի շարեին, նա կճանաչեր այն պարկը, որի մեջ էր Դերվիշ Հյուսեյնի ցորենը: Դերվիշը Զեյթա գյուղից էր: Նա ոչինչ չէր ցանում, նրա պարկինը հարյուր կալից մի-մի գուշով էր հավաքված:

Մարդը շատ լինելուց, զրույցն էլ հետաքրքիր էր անցնում: Եթե լուսնկա և զով գիշեր էր, նստում էին ջաղացի դռներ, ընկուզենու տակ: Երբեմն կրակ էին անում և փոքրիկ թոնրի մեջ ջրաղացի անալի բլիթներ թխում, նոր աղած և դեռ տաք ալյուրից: Զրույցն ավելի հետաքրքիր էր դառնում, երբ եկողների մեջ լինում էին այնպիսի մարդիկ, որոնց հետ դեռ անցյալ տարի ու դեռ ավելի առաջ ջաղացպանը վեճի էր բռնվել: Նա հիշում էր ում հետ ինչ խոսակցություն է ունեցել: Զեյթա գյուղի մոլլայի հետ քանի անգամ էր վեճի նստել ու նրան նեղը գցել, համոզելով, որ Աստված ամեն բանի մեջ կա, նույնիսկ ծառի փշակում: Մոլլան երկյուղում էր, երբ ջաղացպանը մատը մեկնում էր ծառի փշակին: Եթե Դերվիշ Հյուսեյնը գար, Անդրին նրան կամուրջի մոտ տեսնելուց նույնիսկ առաջ էր վազում, թևից բռնած բերում, նստացնում քեֆ-հալ հարցնում:

10

20

30

101

Դերվիշը շէր տրտնջում, երբ ջաղացպանն իր աղունի հերթն ուղացնում էր: Երկուսի զրույցը երբեմն մինչև լուսաբաց էր տևում: Դերվիշն էլ աշխարհի և մարդկանց մասին ջաղացպանի նման էր մտածում, նրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր ճանապարհներով խլուրդի պես համառորեն փորելով, փորփրելով հասել էին նույն բարձրության, որից շատ հարմար էր դիտել իրերն ու դեպքերի ընթացքը:

- 10 Երիտասարդ օրերի բուռն ցանկությունը՝ իմանալու, թե որտեղ է վերջանում աշխարհը, նրա հետ պատահած դժբախտությունը, ջաղացը և այն բազմաթիվ մարդիկ, որոնք գալիս էին, գնում, որպեսզի մի օր էլ նրանցից մեկնումեկը չգա և մյուս եկողները ջաղացպանին պատմեն, թե ինչից նա մեռավ, ծեր ընկուղենիները, որ ամեն գարնան տերևակալում էին, պտղակալում և ուշ աշնանը դողալով տերևաթափ լինում, Մարցա ջուրը, որ գարնանը ուռչում էր, ափերից դուրս գալի, իսկ ամռանը բարակում այնքան, որ հորթներն էլ էին անցնում, — այս ամենը մի՞ խորհուրդ ունեին, մի՞ ներքին իմաստ, որ ոչ միայն վաղուց ծանոթ էր նրան, այլև ինքը մերվել էր այդ իմաստի հետ: Վարարում է գետը, հետո բարակում, ձմեռը սառչում և սառույցի տակ մոռում... Ինքն էլ ջահել էր, հիմա աշնան գիշերներին ցուրտ է զգում, և դուրեկան է կրակը, ընկուղենիներն էլ են դողում: Ուշիչ չկա սարսափելի, ոչ ծանրը կսկիծ և ոչ անսահման ուրախություն: Շատ կաժաններ կան, բայց մի լայն ճանապարհ կա, և բոլոր կաժաններն էլ ի վերջո գալիս են միախառնվում այդ ճանապարհին, ինչպես Այրումի առուն Մարցա ջրին, Մարցա ջուրն էլ ով գիտե որ մեծ գետին:

...

Այսպես էին ապրում Կարմրաքար գյուղում:

- 30 Ունեին մի եկեղեցի և մի Տեր Նորընծա, որ այդ եկեղեցու մասին պատմում էր, թե նա կառուցված է հին տաճարի ավերակների վրա և ջնյրանի կաշվից կազմած գրքից վկայություն բերում, որ դարեր առաջ «հազարացոց աշխարհից» իրենց պապերը Մարցա ջրի ընթացքով հասել են մինչև գյուղի տեղը,

անտառը կտրատել, շքել՝ այգի և անդաստան: Խաղաղ այդ պատմությունը, երբ հասնում էր Կարմրաքարի առօրյային, դառնում էր խճճված և շատ մութ, համարյա անլուծելի առեղծված, որի մասին ոչինչ չի ասել ոչ այն վարդապետը և ոչ էլ Կարմրաքարը տեսած մի ուրիշ մարդ:

Տեր Նորընծան, երբեմն, մանավանդ այն ժամերին, երբ երեկոյան արարողությունն արագ վերջացնելուց հետո Ավան ամուհետ մոտենում էր Բուր քարի շուրջը նստածներին,— հեզ էր և հանդարտ, եթե զրույցը թեթև էր և սահում էր, ինչպես ձյունի գնդակը սառույցի վրա: Բայց այդ խաղաղությունը 10 պղտորվում էր, երբ հանկարծ մի հարց էր ընկնում մեղտեղ: Օրինակ՝ մեկը պատմում էր, որ հարեանի տանը նամակ են ստացել իրենց որդուց և ահա ծայրը բացվում էր, կծիկը հտ էին տալիս... Խոսակցությունը սկսվում էր այն քաղաքից, որտեղից նամակ է եկել, հետո անցնում նամակ գրողին, և վերջապես Ավան ամին ձևակերպում էր.

— Մի խոսք՝ Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի, էստեղ ապրելն էլ հարամեց:

Խոսակցությունն այդ կետին հասնելից թե չէ, Տեր Նորընծան կամ շոյում էր ծալ-ծալ մորուքը և թազբեհը խաղացնում 20 ոսկրոտ մատների արանքում և կամ փնտրում էր թամբաքուփ ամանը փարաջայի երկար ու խոր գրպանների մեջ և չգտնելով տնեցոց հասցեին թոնթորալով՝ կողքին նստողից խնդրում էր թամբաքու:

Նրան հաճելի չէին այդ խոսակցությունները և ոչ էլ այն հարցերը, որ տալիս էին իրեն: Ո՞րտեղից գիտենար Տեր Նորընծան, թե ինչ է լինելու Կարմրաքարի վերջը, մինչև ե՞րբ, ինչպես Ունանն էր ասում, «տարին տասներկու ամիս քարի, քուլի հետ կռիվ տաս, էլի ձմեռվա կեսին տաշտը ցամաք»... Այդ մասին ոչ «Սրբոց վարքի» մեջ կա գրված և ոչ էլ ինքն էր 30 կարողանում պատասխանը գտնել:

Իհարկե, Տեր Նորընծան չէր լուռ: Մեկին համոզում էր, թե ամեն տեղ են մարդիկ այդպես ապրում, ջաղացպան Անդրու հետ համաձայնվում էր, որ Կարմրաքարի դառը կյանքը վերուստ ուղարկած պատիժ է, երրորդին մխիթարում էր և հո-

գոց քաշելով հայտնում, որ վերջ ի վերջո հողն է մարդուն պարտակելու, «Հող էիր և անդրեն հող դարձար»...

- Բայց ինքն իր հետ մնալուց, երբ հաշիվ էր տալիս, թե ինչ փոփոխություններ են կատարվել ծուխի մեջ, տերհայրը սոսկում էր և դողացող մատները մեկնում թամբաքուի տուփին: Իր մանկությունն էր հիշում... Լիություն կար, աղքատը քիչ էր, ամեն ինչ տանից էր դուրս գալիս: Եվ ինչպե՞ս եղավ, որ գետափի մարագներում մարդիկ բնակություն հաստատեցին... Առաջ այնտեղ խոտ ու դարման էին լցնում: Ու մի օր էլ գյուղում «հայաստանցի» մի գաղթական եկավ իր մոր հետ: Ինքը դեռ ջահել քահանա էր, տերտերակինը՝ առաջնակով ծանր: Մի քանի ամիս գաղթական նազարն ու մայրն ապրեցին իրենց տան ներքևի հարկում, հետո խնդրեցին մի մարագում տեղ տալ: Մարագները դեռ կանգուն էին: Եվ այն օրից մարագների թաղը կոչվեց Ղարիբանոց: Շալուն Սիմոնի հայրը հիվանդ էր, պարտքատերն եկավ հիվանդի տակից կարպետը քաշեց, եղած պղինձները հավաքեց. մի հորթ էլ ունեին, այն էլ տարան: Ինքը գնաց, որ հորդորի, խնդրի... Խոջա Հիբանը պառավ մարդ էր, վրան նեղացավ և սոսաց, թե հողեւոր մարդը աշխարհի գործերին չպիտի խառնվի: Հետո մի քանի հոգի էլ գնացին... Որի տունն էր փլվել, որն էլ հորից բաժանվել և մի կարպետ թեի տակ՝ երեխաների ձեռքից բռնած, գյուղից առանձնանում էր, որ իրեն է՛լ չտեսնեն գյուղամիջում:

- Մի անգամ Տեր Նորընծան գնացել էր Ղարիբանոց: Մեկը մեռնում էր, հաղորդության էր սպասում... Աստված իմ, ի՞նչ աղքատություն... Տկլոր երեխաներ, մի քանի պղինձ, մի կապ ցախ և աթարի մուխով լցված կիսաքանդ մարագ: Ոչ ծալք ունեին, ոչ փալաս ու կարպետ, երեխաները մտնում էին հարդի մեջ, կուշ գալիս... Խնչ աներ Տեր Նորընծան: Այդ օրը դառնացած եկավ: Երեկոյան տիրուհին հիվանդի համար հաց ուղարկեց: Ինքը մյուս օրը քարոզ կարդաց եկեղեցում, և չվերջացավ, աղքատությունը չվերջացավ... Ղարիբանոցի մի քանի մարագներից բացի, գյուղում էլ կային աղքատ մարդիկ: Հարեանի տանը երկու ամիս կորեկ հաց էին կերել, մինչև տղան քաղաքից օգնության էր հասել: Ո՞ւր է վերջը: Ուրեմն ճիշտ է ա-

սում ջաղացպանը, որ արքայութիւնը գնաց, և մարդուն միայն Տերը բաժին է պահել կուպրի վառվող կարասներ:

Կարմրաքարի ծխատեւ քահանան մտածում էր իր հոտի մասին, սրտանց ուզում էր դարման գտնի, մտածում էր երկար, բայց տիրուհին վրա էր հասնում, մտքերը խանգարում:

— Ճրագում նավթ չկա, վե՛ր կաց հացդ կեր:

Տերտերը մոտենում էր սեղանին և՛ ուրախ, որ ազատվեց հոգսից, և՛ շարացած, որ նավթ չեն լցրել ճրագի մեջ, ու տիրուհին ասեղի ծայրով պիտի պատրույզը բարձրացնի: Երբ հոգնածութիւնը հաղթում էր, կուպերը ծանրանում էին, մոտենում էր անկողնուն, գիշնրվա աղոթքը համառոտ ասում և հանգրստանում այն մտքի վրա՝ թե «Հող էիր և անդրեն...»:

10

Կարմրաքարում կար և՛ Ավան ամի, և՛ Ունան, և՛ ջաղացպան Անդրի: Հող ունեցողը վարում էր, ցանում, հնձում: Տարվա շորս ևղանակները անիվի պես դառնում էին, և ամեն մեկն իր հետ բերում էր ցավ, ուրախութիւն, աշխատանք: Մեմում էին, մեռնում: Գյուղի գլխի գերեզմանատանը նոր հողաբլուրներ էին ավելանում, մի կողմից էլ Այլումի առուն էր հին գերեզմանատունը քանդում, ոսկորները բերանն առած, ո՛վ գիտե որ քարի տակ պահ տալիս: Անտառը տարեցտարի փշելներ քաշում էր, գյուղից ավելի հեռանում, և սարերի ստորոտները մերկանում էին... Ձորերում կամ անմատչելի առապարների վրա սակավաթիվ ծառեր դեռ մնում էին, որպես ցնցոտիներ, սարի մերկ սրունքները ծածկելու: Ունանք հարստանում էին, ունանք աղքատանում: Հարստացողը մի աչք ավել էր տուն շինում կամ մի կտոր հող առնում, ղուլգ եղը դարձնում երկուերեք, ընկնում էին, բարձրանում: Մեկը մյուսին ոտնատակ էր տալիս: Կռվում էին, գլուխ ջարդում, պատահում էր, որ մարդ էին սպանում: Ունանք ուրիշ քաղաքներ էին գնում վաստակի և այդ վաստակը, որպես հնչուն արծաթ, քանդում էր, խարխլում այն, ինչ սպասում էր թեթև շնչի՝ փլշելու համար:

20

30

Ավան ամին էլ էր տեսնում, որ Կարմրաքարը փոխվել է: Նա հիշում էր այն, ինչ եղել է և համեմատում էր առօրյայի հետ: Նրա համար պարզ էր այն ճանապարհը, որով Կարմրաքարը եկել էր և հասել այդ առօրյային:

Խնչ էր այդ հինը... Սամավար չկար, մարդիկ չգիտեին,

թե ինչ է թեյը... Եկավ խոլերի տարին, փախան, պահվեցին անտառի խորքերում: Առաջ մարդիկ դադար էին հագնում, կանայք՝ դարայի... Մարցա ձորը մի անանց անտառ էր, հիմա քարերը երևում են... Հեղեղը սրբել է հողն էլ, արմատներն էլ: Տեր Նորընծայի հայրը երեխաներին սովորեցնում էր «Այժմ կանոն սաղմոս»: Կիստորից թանաք էին շինում և փետուրե գրիչներով հաստ թղթի վրա ընդօրինակում ժամագրքի գլխատառերը... Քաջքուտ մարդ էր Տեր Նորընծայի հայրը. աշակերտի մատներն իրար էր հավաքում, երկաթ օղ հագցնում և մատների ծայրին հոնի ճիպոտով այնքան ծեծում, մինչև արնոտեին: Մի անգամ էլ Ավան ամու եղունգը պոկ եկավ:

- 10
- Այն ժամանակ քաղաքը մեծ չէր, դերձակը դուքան չուներ, ձեռքին մի ասեղ էր, մի մկրատ, տնետուն ման էր գալիս, և՛ աշխատում, և՛ տանն էլ հաց ուտում: Երեք օրում մի արխալուղ էր կարում: Քաղաքում մի քանի դուրյար կային և ներկարար, բայց դուքանդարը շատ էր: Թավրիզից ուղտերի քարվանսով ճոթ ու կտոր էին բերում, շիլեյի, գյուլի աղլուխ, շաքարը փափուկ էր, մի քիչ դեղին... Հիմա Հիբանի որդի Մկրտումի խանութում տասը փութով էլ կարելի է շաքար առնել և այն էլ լավը, կապույտ խալերով, շուտ չհավիող... Նրանք հիմա շիլեյ չեն ծախում, ուղող չկա:

Առաջ նեղ կածան էր, բայց քանի՜-քանի մարդ ծեծեցին, ու կածանը մի քիչ լայնացավ, ճանապարհ շինվեց մինչև քաղաք: Իսկ ի՞նչ է դառել այդ քաղաքը, ինչ տներ, ինչ խանութներ, ո՞ւր է առաջվա դերձակը, որ մկրատը թևի տակ տնետուն էր ման գալի: Ծանապարհը բացվեց, Կարմրաքարից շատ մարդ դուրս գնաց: Եվ Ավան ամին մտքում մեկ-մեկ հաշվում էր նրանց, որոնք հեռացել էին գյուղից: Տասներկու հոգի Բաքու են, Մատուրի թողը Պետրպուլ է լինում:

- 20
- Ավան ամին այդ իրադարձությունների մեջ աշխատում էր կարգ սահմանել, գտնել մի ձող, որի վրա կարելի լիներ դեպքերը քաշել: Նա լավին էր սպասում ու միտք էր անում, թե ինչպես պիտի գա այդ լավը: Երբեմն մտածում էր, որ ուսումով մարդկանց թիվը ավելանում է, և համոզված հայտարարում էր, որ ճանապարհը ուսումով առածները պիտի քաշեն, երբեմն կասկածում էր և ավելի ճշմարիտ համարում այլ ուղի: Իրենց

գյուղից դուրս պիտի գա աստղով մի մարդ, և ամեն գյուղից պիտի հավաքվեն աստղով մարդիկ, խելք խելքի տան:

— Էնպես պլան քաշե՛ն, Անդրի,— ասում էր նա ջաղաց-պանին, երբ սրտենեղում էր մենակությունից և գնում էր նրա հետ զրուցելու,— էնպես ամեն ինչ իր տեղը քցե՛ն, որ մնաս զարմացած... Թե չէ էսպես ո՛ր կհասնենք... Մարդիկ իրար միս կուտեն: Հրեն էսօր վարժապետն էր ասում, թե Հնդրս-տանում շեմ իմանում ո՞ր քաղաքում, իրար մեջ ժերբ են քցել, թե ո՞ւմ ուտեն:

Գյուղ վերադարձող երիտասարդին նա գալու մյուս օրը 10 պիտի տեսներ, ծանր ու թեթև աներ, հարց ու փորձ՝ տեսա՞ծից ու լսա՞ծից, և հայտներ իր կարծիքը՝ կամ մեջը փուշ է (այդ դեպքում նա պիտի ասեր, թե ո՞ւմ կողմն է քաշել) և կամ տա-րակուսանքով եզրակացնեք, որ դեռ խակ է, սերմը չի բռնել:

Նրբեմն էլ հուսահատվում էր, հուսահատությունից շա- րանում ու շարությունը, որպես մաղձ, թափում աշխատանքի ընթացքում: Ինչ գործ էլ աներ, արագ էր կատարում, չէր խո- սում, գանգատվում էր բոլորից: Նրա բարի դիմագծերն էլ էին փոխվում, կապույտ աչքերը փոքրանում էին, ներս քաշվում, մարդիկ ուրիշ կերպ էին երևում աչքին: Այդ օրերին նրա դեմ- 20 քին չէր երևում այն ժպիտը, որ լուսավորում էր նրա երեսը, լուսնապակ կազմում սպիտակած գլխի շուրջը:

Նրան թվում էր, թե կյանքը խեղդ է, մի նեղուստ, ճիշտ այնպես, ինչպես ջաղացի կամուրջի տակ... Նրկու կողմից բարձր ու կապույտ ժայռեր, ու մի ժայռ այնքան է կռացել ջրի վրա, որ ալիքները գալիս են ու դեմ առնում: Նվ ինչ որ բերում են՝ տերև, ճյուղ, խոտ,— այդ ամենը պղտոր փրփուրի հետ դեմ է առնում ժայռին... Զուրը քարի տակով անցնում է, իսկ փրփուրն ու տերևը, ճյուղը, խոտը մնում են, պտտվում, պը- տրտվում, իրար վրա դարսվում, մինչև քամին կամ ջրի թափը 30 նորից շարտի քարի վրա: Գուցե կյանքն էլ այդպես է... Իզուր տեղը պտտվում են, իրար միտ կրծում:

Այդ օրերին նա չիբուխը միշտ թեժ էր պահում, մատը կրակի վրա: Նստում էր տան առաջ, երբ մութն ընկնում էր: Նայում էր խավարին, լսում էր ինչ-որ ձայներ՝ մարդու, կովի,

շան, դիտում էր գյուղը, մինչև թանձր խավարը ծածկեք ամեն ինչ, հանդարտվեին ձայները, կռակները մարեին ու միայն խավարի մեջ վշշատ Մարցա շուրը:

2

Խոշա Հիբանի տունը, կամ, ինչպես Կարմրաքարում ա-
տում էին, ամարաթը գտնվում էր գյուղի վերի թաղում, մի
փոքրիկ բլրակի վրա, որ գերեզմանատան թմբից բաժանվում
էր բարակ ձորով: Տան հետևով անցնում էր Քառասնաչրի ան-
տառը տանող ճանապարհը, որ հենց տան մոտն էլ ծովում էր
10 և կորչում ծառերի արանքում: Եվ ձմռան լուսնկա գիշերներին
գայլերն առանց վախի ոռնում էին տան բարձր պատերի տակ
և ոտնաձայն լսելուց մի ոստյուն անում ու կորչում անտա-
ռում:

Հիբանի ամարաթից վերև տուն չկար, իսկ ներքև՝ դեպի
գյուղի գլխավոր փողոցը, որ միևնույն ժամանակ և քաղաք
տանող ճանապարհն էր Կարմրաքարից հյուսիս ընկած գյու-
ղերի համար,— նրա որդիների խանութն էր: Տնից խանութ
գնացող կածանը կեռամեններով իջնում էր, անցնում բարակ
ձորակն ու միանում փողոցին:

20 Կարմրաքարի շինությունների մեջ Խոշա Հիբանի տունն
իր մեծությամբ և նստվածքով հետ էր մնում միայն եկեղե-
ցուց: Տան շորս բոլորը բարձր և ամուր պարիսպն էր, որի
գլխավոր դուռը նայում էր գյուղին, իսկ փոքր դուռը բացվում
էր անտառը տանող ճանապարհի վրա:

Պարսպի տակ ցածր կտուրով, զանազան կառուցվածքներ
էին՝ գոմ, մարազ, ախոռներ, փարախ, ամբարներ և այլն:
Այդ ամենը միանգամից և միակերպ չէր շինված: Գլխավոր
դռնից մտնողը պիտի անցներ աչ ու ձախ ընկած շինույնու-
նների միջով, հասներ փոքրիկ հրապարակին, որի կենտրոնում,
30 ճիշտ դռան դիմաց, նրանց երկհարկանի տունն էր: Երկրորդ
հարկի քարե սանդուղքը բակի կողմից է, ներքի տան պա-
տուհանի դիմաց: Դրա համար էլ ներքի տան նստողը կարող
էր տեսնել, թե ով է իջնում և բարձրանում սանդուղքով:

Թե տունը և թե մնացած շինությունները խոշա Հիբանի օրոք էլ կային:

Իսկ ավելի առաջ նրանք ապրում էին ներքի տանը, որի ծխից սևացած օճորքի հաստ գերանները այն ծառերից էին, որ հենց այդ բլրակի գլխին էլ բուսել էին և կտրված էին այն ժամանակ, երբ «հագարացու աշխարհից» եկել էին Կարմրաքարի նախահայրերը: Հիբանն էր կառուցել երկրորդ հարկը՝ սրբատաշ քարերից, նեղլիկ ու փոքր պատուհաններով երեք սենյակ, որոնցից մեկը՝ ամենափոքրը, պատուհան էլ չուներ, և ցերեկով կիսամութ էր ներսում:

10

Այդ սենյակում էր պահում խոշան իր ունեցածը՝ գորգերի ու խալիների կույտը, արծաթեղենը, կնոջ զարդեր, թանկագին մորթիներ, մի խոսքով այն ամենը, որի մասին գյուղում առասպելներ էին պատմում: Այդ սենյակումն էր և պղնձե մեծ սամավարը, որ Հիբանի օրոք Կարմրաքարում նորություն էր եղել և հարստության նշան: Երբ թեյի գործածությունը շատերին ծանոթ չէր, խոշա Հիբանը տուն եկող հյուրերին ցույց է տվել մեծ ու անճոռնի սամավարը և բացատրել, թե ջուրը որտեղ են լցնում, ծորակն ինչու համար է... Նրա կենդանության ժամանակ սամավարը երբեք չէին գործածել: Ու միայն թաղումից հետո, երբ պատվավոր հյուրերի համար վերին հարկում սեղան էին բաց արել, Մկրտումի կինը առաջին անգամ սամավարի գլուխը բաց է անում: Բաց է անում և կանչում ամուսնուն... Սամավարը մինչև ունկները լիքն էր արծաթե փայլուն արասիներով:

20

Խոշա Հիբանը այդ սենյակումն էր պահում փոքրիկ, գունավոր թիթեղներով պատած սնդուկը, որի մեջ էին սանադները: Երբ մեկը ներս էր մտնում և հասկացնում, որ եկել է պարտքը տալու, խոշան սիրալիր ժպտում էր, տեղից վեր կենում ու կանչում Մկրտումին: Սարսափելի էր այդ ձայնը: Եթե փողոցով անցնողը լսում էր Հիբանի ձայնը, քայլերն արագացնում էր և միտք անում, թե ում վրա է շարացել խոշան: Մեկն ու մեկը բարձրանում էր սանդուղքով, Մկրտումը ներքի տան պատուհանից տեսնում էր նրան, հետևից գնում և դռան մոտ սպասում: Երբեմն էլ նա հյուրերի հետ ներս էր մտնում: Հայրը բարձր չէր կանչում, այլ քթի տակ խոսում էր,

30

նախատինք թափում որդու երեսին, գանգատվում, որ ուժից
ընկնում է և առաջվա նման չի կարողանում հյուրերին պատ-
վով ընդունել: Երեքով ներս էին մտնում կիսամութ սենյակը:
Հյուրն ու Մկրտումը կանգնում էին շեմքի մոտ, Հիբանը մոտե-
նում էր բուխարիկին, ձեռքը մեկնում և ծխնելույզի միջից հա-
նում փոքրիկ սնդուկը, որից հետո միայն որդին մոտենում էր:
— Կարդա՛, — ասում էր Խոշան և մեկնում մի սանադ: Եվ
հենց Մրկտումը սկսեւր կարդալը՝ «Վեր առիմ և պարտ եմ...»,
հայրն ընդհատում էր.

- 10 — էդ չի, — և մի ուրիշն էր տալիս: Երբ գտնում էր սա-
նադը և տալիս որդուն, Հիբանը ծնկներին կոթնած սպասում
էր, մինչև Մկրտումը գիրկապ անելով կարդա խոնավությու-
նից զեղնած ու տեղ-տեղ խմորով կպցրած սանադը... «Վկա
եմ... վասն անգրագիտության և խնդրանոք նորա սույն արքը
հաստատեմ և արքունական կնքովս դրոշմեմ...»: Կարդում էր
որդին, իսկ հայրը վիզը թեքած լսում էր, աչքերը ճաճապց-
նում, սեղմում էր աչքերը, առես արցունք կա, որ հիմա պիտի
քամի, աչքերի շրթությունը մեղմի: Վեհ և պաականելի էր նրա
զեմքը այդ վայրկյաններին: Կարծես մահվան վճիռ էին կար-
դում: Եվ թեկուզ վճիռը թելադրել էր այդ ծերունին, նրա զեմ-
քին նայողը կմտածեր, թե նա ղղջում է ու սիրտը ցավում է:

- 20 Պարտաթուղթն կարդալուց հետո Հիբանը փակում էր սըն-
դուկը, թուղթը մոտեցնում եկողին ու մի խոր հոգոց քաշում:
Այդ հոգոցից հետո պատկերը փոխվում էր: Հիբանի աչքերն
էլ չէին ճաճապում, այլ բացվում էին, անթարթ սեեռում նորեկի
սեղմած բռունցքին: Սկսում էր հաշիվը: Ամեն մի կոպեկը
տնտղում էր, նայում գրին ու նշանին: Եթե թղթադրամ էր, ծըն-
կան վրա էր դնում, ծալքերը հարթում, բութով և ցուցամատով
տրորում, մի քանի անգամ հարցնում.

- 30 — Հո ղալբ չե՞ն... Մկրտո՞ւմ... Անունդ քարին գրեմ, մի
տես, իմ աչքերը լավ չեն ջոկում. տես նշանը տեղն է՞... — ու
մինչև Մկրտումը թղթադրամի վրա կգտներ հոր ուզած նշանը,
Խոշան սրտնեղած ասում էր. — ափսոս չի ոսկին... մաքուր
հաշիվ, ոչ ծալվել ունի, ոչ կեղտոտվել: Է՞... Խեղ բարաքյաթը
կորա՞վ, հազար ...-ից փող են կտրում, ամոթ չլինի ասել:

Իսկ դիմացինը ամեն մի դրամի համար մի պատմություն

էր անում, պատմում, թե սպիտակ արասին ումից է ստացել, ինչքան է խոտ հարել նրա դիմաց, թե հինգանոցն իր մոր հոգեպահուստն է, որ ստացել է հարսանիքի օրը հորից:

— Հա՛, հա՛... Ողորմած հոգին լավ մարդ էր: Ա՛յ փուշ աշխարհ, փուշ էլ կմնաս: Դե նայի՛, նայի՛... էս ոսկին ու հիմիկվանը մին ե՛ն:

Փողերը ստուգելուց հետո Հիրանը սկսում էր հաշվել: Եթե գումարը մեծ էր, գրպանից հանում էր թաղբահը և հատիկները գլորելով համարում, իսկ եթե փոքր էր, նրա հաշվելու ձևը հասարակ էր:

10

— Վեց արասի, էս էլ տասը շահի, էս էլ վեց շահի, տասը վեց շահի: էս երկու մանեթ, էս էլ հնգանոցը, չէ՛, քեզ մատաղ... Դու էլ միտդ պահի, որ չսխալվեմ... Հարամ կոպեկ իմ փողին ես չեմ խառնի,— և հանկարծ դառնում էր որդուն.

— Ի՛նչքան էր գրածը:

— Տասնչորս մանեթ:

— Հիրան աղա, բա խոտի վարձը,— վախժխելով ասում էր գլուղացին և հիշեցնում, որ պարտքի դիմաց անցյալ տարի երկու օր նրա համար խոտ է հարել:

— Խո՛տս որն է,— հոնքերը կիտում էր Հիրանը,— էն 20
թո՛ղ... Խոտը ջոկ, փողը ջոկ, խալխի ձիերը խոտը կերել են, ես պիտի շառման քաշե՛մ... Իմ փողը պետք է թամամ լինի:

— Ախր...

— Է՛հ, դե հաշիվը մի խառնի է՛... էս տասըմին մանեթ վեց շահի... Մկրտո՛ւմ, միտդ պահի... էս երկու արասի, տասը շորս կոպեկ. տե՛ս, տե՛ս, էս շահանոցի գլխին ինչ օյին են խաղացել... Ասա, շան որդի, փողը ոսկո՞ր է, որ կրծել ե՛ք...

— Հիրան աղա, երեխեքն են...

— Պա՛, պա՛, պա՛... Երեխու ձեռը փող չղնե՛ս, տունդ կքանդես: Հրես տես, պսակելու եմ էս աշունքը, իրա օրումը 30
չեքը մի քոռ չեթ էլ չի տեսել... Վախտը կա, ամեն բանի ժամանակը կա... Մեռնելուց հետո թող տիրություն անի... Մկրտո՛ւմ, ինչքան եղավ. գրուցով ընկանք:

— Տասներեք մանեթ, վեց շահի:

— Հիրան աղա, դե մնացածն էլ բաշխի, երեխատեր եմ. տանը հիվանդ ունեմ, ուզում եմ մի գուշ ոսպ առնեմ:

— Զէ՛, չէ՛, թափ տուր, ջերդ թափ տուր: Ես ո՛վ եմ, որ փողի հետ խաղ անեմ: Ուզում ես ինձ էլ, քեզ էլ խայտառակ անե՞ս:

— Հիբան աղա, մեր հարսը մի քանի օր բուրդ է վացել ձեր տանը. նրան էլ է խղճացիր... Շաբաթից ավել է ճրագ չենք վառել:

10 — Դե բավական է, էլի՛,— ձայնը բարձրացնում է Հիբանը,— ես էլ չեմ ճրագ վառում... Լուսով հացդ կեր, տեղերդ մտի... Քեզ վեց շահի, նրան մի մանեթ: Ես շահի խաղնադարը չեմ: Զերդ թափ տուր... Վեց շահու արժեքն ինչ է, որ դրա համար խոսք ու գրույց ես անում: Ուզո՞ւմ ես էլի հետ տամ, թաղա սանադ սարքենք... Թքած փողի վրա, դու մարդու լավությունն ասա... Փողն ի՞նչ բան է, քեզ պես մի մարդու հետ նստել վերկենալը հաղար մանեթի թայ չեմ անի...

20 Եվ թաշկինակի ծայրին կապած երկու արծաթը գյուղացին հանում էր, լրացնում պարտքն ու տոկոսը, որից հետո Հիբանը սանադը միջից երկու էր անում, կտորները տալիս նրան և ստիպում, որ նա էլ մանր կտորներ անի: Ապա հավաքում էր կտորները, լցնում նրա բոխ մեջ: Երբ վեր էին կենում, Հիբանը սնդուկը բուխարու մեջ տեղավորելուց հետո, դառնում էր գյուղացուն.

— Գնո՞ւմ ես... Մնա՞յիր, էն թաղա սամավարից մի շայ կխմեինք: Հա՛, լավ ես ասում... Գործի ժամանակ է, գնա՛, գնա՛ քանիդ: Զայը թամբալ թուրքի բան է: Է՛, քեզ նման ջան ունենայի, մի տարում երկու տուն կսարքեի... Ի՞նչ ես էդպես խեղճացել: Աստված կոներիդ ուժ տա, էլի կամ, մի վախենա: Էս փողն ո՞ւմ համար է: Թե հարկավոր լինի, արի՛... Հալալ մարդու համար իմ դուռը բաց է,— և ձեռքով մի քանի անգամ փափուկ զարկում էր նրա թիկունքին, ճանապարհ դնում:

30 Հենց հյուրը գնար թե չէ, Խոջա Հիբանն սկսում էր զայրանալ որդու վրա: Մի առիթ միշտ կգտներ. կամ ուշ էր եկել, կամ կարդալուց կմկմացել էր և կամ գումարը պարզ չէր ասել:

— Էսքան թուք ու մուրն ո՞ւմ համար է... Դու որ մեծն ե՛ս, էդպես ես, բա էն փողերին ի՞նչ օրինակ ես լինելու: Շան ծիծ ես ծծել, ես քո խրատողի... Կո՛րի, աչքիցս հեռացի...

Խոջա Հիբանն ագահ էր ամեն ինչի հանդեպ: Կես գիշերին

հանկարծ տեղից վեր էր կենում և թեկուզ լուսանալուն շատ կար, զարթնեցնում էր տնեցոց, ծառաներին ստիպում, որ տավարը մթնով տանեն ու մինչև լուսանալը գյուղի մոտակա հանդերում կշտացնեն:

— Արջերն էլ են շատ քնում... Ասենք տեղներս ծմակ է, արեմն պետք է արջաքուն տա՞ք...

Տնեցիք վեր էին կենում, մեկը քնաթաթախ երեխաներին էր հագցնում, մյուսը ծառաների համար կերակուր պատրաստում: Իսկ ինքը թամբած ու սան սյունից կապած ձին նըստում էր գնում կամ հարևան գյուղը ապառիկն առնելու մեկից, կամ բուրդի կանխավճար տալու, կամ գերաններ պատվիրելու, որպեսզի մի շարաթվա ընթացքում, գյուղական աշխատանքի թեկուզ եռուն ժամանակ, մի քանի հարյուր գերան եզներով քաշել տա և Կարմրաքարի կածաններով տանի քաղաք:

Խստաբարո մարդ էր Հիբանը: Նրա մասին գյուղի պառավներն ասում էին, թե աչքը չար է: Եթե երևար փողոցում, նրանից ավելի տարիքավոր կանայք անգամ տեղից վեր էին կենում և դռան ետևը պահվում՝ մինչև անց կենար: Շատ կանայք երեխաներին էլ էին տանում, իսկ անցնելուց հետո նորից էին դուրս գալիս: Մի տղամայր անպատճառ պիտի կռանար, մի քար շրջեր՝ նրա չար աչքի դեմ:

Խոջա Հիբանի մասին գյուղի կանայք զանազան լուրեր տեղեկանում էին նրա կնոջից, երբ գնում էին նրանց համար բուրդ լվալու, գզելու, կարպետներն ու գորգերը թափ տալու, հաց թխելու: Կինը չէր քաշվում և ընկեր, հարևանին ցույց էր տալիս իր մարմնի կապտած տեղերը: Մեծն ու նախատինքը նա անտրտունջ տանում էր և միայն բավականանում էր իր ցավը ուրիշներին պատմելով: Ամուսինը գիտեր այդ գիտեր և լուր էր: Նա իր հաշիվն ուներ: Հիբանը գիտեր, որ կինը մեկը տասն է շինում, դեպքը ծաղկեցնում, իսկ այդ նրան ձեռքնառնում էր: Որքան շատ դողային իրենից, որքան շատ երկյուղ ներշնչեք հարևաններին, այնքան ավելի ազդեցիկ ու անվանի կրիներ:

Հիսուն տարվա ընթացքում Հիբանի կինը միայն մի անգամ էր ըմբոստացել իր ամուսնու դեմ և նույնիսկ մի օրով էլ տանից հեռացել: Այդ այսպես է պատահել, Հիբանն աշխա-

տանքից տուն գալուց (նա գնացել էր կամրջի մոտ ուղտապաններից բուրդ առնելու)՝ լսել էր զուռնայի ձայն. կամացուկ մոտեցել էր ձայնի վրա և տեսել, որ նվագողը որդին է՝ Մկրտումը, տաս-տասներկու տարեկան տղան: Հայրը զայրացել էր, ձեռքի գրվանքանոցը շարտել որդու վրա: Երկաթը կպել էր ճակատի անկյունին և ոսկորը ճեղքել: Վրա է վազել մայրը և արնակուլով որդուն ազատել գազազած հոր ձեռքից: Այդ գիշեր Հիբանը ծեծել է և կնոջը:

— Էս լակոտն ինձանից չի... Ուրիշից ես բերել, շա՛ն աղ-

10 չիկ, իմ ցեղում զուռնա ածող չի եղել:

Մայրը գրկում է վիրավոր երեխային և կես գիշերին փնում ծնողների մոտ: Սակայն Հիբանի հահից ծնողները չեն համաձայնվում նրան տեղ տալու, և մյուս առավոտ նորից վերադառնում է ամուսնու հարկի տակ: Ծշմարիտ է, այդ դեպքից հետո Հիբանը քիչ մեղմանում է, նա հիվանդի համար նույնիսկ քաղաքից մրգեղեն է առնում, բայց հենց երեխան առողջանում է թե չէ, ձեռքերն իրար զարկելով կնոջը հայտարարում է, որ Մկրտումի ոսկորն իրենից է և շարունակում է մի անգամ բռնած ճանապարհը:

20 Հիբանի կիներն ավելի կանուխ է մահանում: Վերջին տարիներում պառավը չորացել, մնացել էր կաշին ու ոսկորը: Կնոջ մահն ազդել էր նրա վրա: Ծիշտ է, նա առաջվա պես ագահ էր և խիստ, բայց ավելի էր մոռյլ, հաճախ՝ դաժան: Դարձյալ գիշերները զարթնեցնում էր, գործի ուղարկում: Այս անգամ մի տեղ գնալուց, նա Մկրտումին իր հետ էր ման ածում և ճանապարհին խրատում, թե ինչպես պետք է իրեն պահի այսինչի մոտ, ո՞վ է Զրիկում ամենահարուստը, ինչի՞ց է նա երկյուղ կրում, ո՞վ է իրեն պարտ:

30 Այդ խոսակցությունը հաճելի էր Մկրտումին: Նրա մեջ զարթնում էր փոքրիկ գազանը, որի ճանկերը դեռ ոսկրացած չէին և որը սակայն ավելի ազահուլթյամբ էր հարձակվում հոր կողմից հռչակված որսի վրա: Դրանից էր, որ նա ավելի համարձակ էր կարդում մուրհակը, արագ գումարում, երբեմն փողը ստուգում: Հիբանն աչքի տակով նայում էր, և ինքնագոհ ժպիտը մեղմացնում էր նրա դեմքի խոժոռ արտահայտությունը:

Մի առավոտ էլ, երբ հոր հանձնարարությամբ հսկում էր, թե ինչպես են խուզում տան առաջ նստած ոչխարներին, Ծփրեմն եկավ և կանչեց եղբորը: Երկուսով ներս մտան: Հայրը պառկել էր կարպետին... Սանամ հորքուրը բարձ էր դնում նրա գլխի տակ. ծերունին արխալուղի կոճակներն արձակել էր ու խոր շնչում էր: Դուռն ձայնից գլուխը մի քիչ բարձրացրեց, տեսավ որդիներին: Ծփրեմի ճակատը համբուրելուց հետո ձեռքով նշան արեց, որ դուրս գնան... Սանամ հորաքույրն էլ հետևեց նրան: Մկրտումը հասկացավ հոր հայացքը և թաթերի ծայրով մոտեցավ դռանն ու կապը գցեց: Ծերունին ձեռքով կարպետին խփեց, հասկացրեց, որ Մկրտումը նստի: Ու գլուխը նրա կողմը դարձնելով շշնչաց.

10

— Ուզում էի ոչխարի մոտ գամ... Հը՞, բուրդը հո երեսից չեն խուզում, Գոգին էնտե՞ղ է... — Մկրտումը գլխով արեց: Հոր գունատ դեմքը նրան սարսափեցրեց: Մի՞թե մեռնում է... Ուրեմն մենակ պիտի մնա... Ու նա հիշեց պարսպի և տան կտուրի մասին եղած խոսակցությունը:

Մի անգամ հոր հետ գնացել էր քաղաք: Վերադարձին նա ցանկություն էր հայտնել տան շուրջը պայփսպ քաշելու, իսկ կտուրն էլ թիթեղով ծածկելու, ինչպես քաղաքումն են անում: Զիբանը բարկացել էր նրա վրա:

20

— Շհարո՞ւմ... Շհարում հազար լրբություններ են անում... Իմ կարողությունը ես էն սեացած տանն եմ հավաքել: Թող մի քիչ էլ կտուրը կաթի, հոգիդ դուրս չի գա, որ ձյունը մաքրես...

Բայց քիչ հետո համաձայնվել էր պարսպի կառուցման մտքի հետ:

— Հազար մարդ է անցկենում, հազար աչք է նայում... Էդպես ավելի ապահով կլինի:

Եվ խոսք էր տվել եկող գարնանը քար ու կիրը հավաքելու: Թեկուզ քար ու կիրը պատրաստ էր, բայց հայրը դարձյալ հետաձգում էր: Մկրտումի առաջին միտքն եղավ պարսպի կառուցումը: Հիբանն ասես որդու միտքը հասկացավ:

30

— Զէ, դեռ ժամանակը չի... Էդքան շուտ չի լինի: Ես ժամանակը գիտեմ... — Մկրտումին թվաց, թե հայրը հասկացավ իր միտքը՝ նրա մահվան մասին: Ու նրա մտքումն անցավ, որ հոր մահը մոտ չի, և նա գիտե, թե երբ է գալու ժամանակը:

— Սանամ հորքուրիդ կպահես, թող տերություն անի, մինչև... Հը, բան-ման կա՞, թե չէ...

Այդ մասին հայրը մի անգամ էլ էր հարցրել իրեն, երբ միասին գնացել էին անտառը գերանները ջոկելու: Խոսքը Մկրտումի կնոջն էր վերաբերում: Երկրորդ տարին էր, ինչ ամուսնացել էր, բայց երեխա դեռ չունեին: Հիբանն իր քրոջն էր մի քանի անգամ հարցրել այդ մասին, և թեկուզ Սանամը եղբորը հանգստացրել էր, թե դեռ հարսը երեխա է, բայց և այնպես նրա հետ խոսելուց հետո, հարսին այնպիսի հարցեր էր տվել և այնպիսի խորհուրդներ, որ մանկամարդ կիներ ամա-
10 չելուց կարմրել և արցունքն աչքին հեռացել էր տան անկյունում դառը հեծկլտալու:

Հոր հարցին Մկրտումը չպատասխանեց: Կարմրեց ու սկսեց կարպետի ծայրը մատներով տրորել:

— Կլինի, կլինի... Իմ ցեղն անժառանգ չի... Սանամ հոր-
քուրիդ կպահես: Մի քիչ խելքը պակաս է, համա աշխատա-
վոր է... Եփրեմին բռանդ մեջ կպահես, խելքը խակ է, բայց
ո՞վ գիտե ինչ դառնա... Դե գնա՛, գնա՛, բուրդը ցրիվ չտան: Մեծաբուրդը թող ջոկ դարսեն. անվա էլ գինը թանկ է... Տե՛ս,
20 Նորընծան տա՞նն է, ասա թող գա... էդ հոգսից էլ պրծնենք,—
և ասես ինքն էլ սարսափելով իր մտքից, որ մահը մոտ է,
դեմքի մկանները կծկելով, ասաց,— չէ՛, ժամանակը ե՛ս գի-
տեմ... Թող գա... Թող գա,— և պինդ, շատ պինդ սեղմեց որ-
դու ձեռքը: Մկրտումը մեջքը ձգեց ու թեքվեց հոր կողմը: Հայ-
րըն անզոր ժպտաց.

— Տեսնո՞ւմ ես ինչ ուժ ունեմ... Դե գնա՛, գնա՛...

Մկրտումը դուրս գնաց: Ենթի մոտ Սանամ հորքուրը
գոգնոցի ծայրով սրբում էր արցունքը: Մկրտումը տեսավ այդ
և այն թափը, որով նա դուրս եկավ բուրդ խուզողներին կար-
30 գադրելու հոր ասածը, այդ թափը կոտորվեց, ոտքերը թուլա-
ցան: Ու շվարած հայտնեց միայն, որ հայրն ուղարկում է քա-
հանային կանչելու:

Լուրն ամբողջ գյուղում արագ տարածվեց: Ծաշի մոտ քա-
հանան նրան հաղորդություն էր տվել և երբ դուրս էր եկել,
գյուղացիներին հայտնել էր, որ Խոջա Հայրապետը դեռ շատ է
ապրելու, գուցե տեղն է, հիշողությունն առաջվա պես: Մի

քանի ծերունիներ քշիշացել էին, որ հոգին ծանր է տալու, շատ պիտի տանջվի:

Բայց և այնպես գալիս էին նստոտում կարպետի վրա, զրուցում: Զրույցն ընդհատվում էր, երբ ներսից լսվում էր հիվանդի ձայնը... Ոմանք աշխատում էին Մկրտումի աշքին երեվալ: Մի քանի կանայք, մանավանդ հարսի ազգականներից, ներս ու դուրս էին անում, ավյում, սրբում, կարպետի վրա նեղլիկ ներքնակ գցում, եթե եկողը գյուղի ազդեցիկ մարդկանցից էր: Ոմանք առաջին անգամ էին տեսնում նրանց տունը և օտարոտի հայացքով դիտում էին պատերը, օճորքը, պատից կախած գորգերը, գետնի լայն կարպետը: Անկյունում նրստած երկու մարդ քսփսում էին, հագլիվ լսելի ձայնով մեկը պատմում էր մյուսին, որ դիմացի պատից կախած ծաղկավոր կարպետը Զեյթա գյուղացի Աբասինն է, և Հիբանը վերցրել է այդ տասը ուրլու պարտքի դիմաց:

10

Երեկոյան հիվանդի դրությունն ավելի ծանրացավ: Ծնառությունն ընդհատ էր. մերթ կորչում էր շունչը, հիվանդն աչքերը խփում էր, դեմքին և ոչ մի մազ, ոչ մի մկան չէր շարժվում,— մերթ խորանում էր, կրծքի վանդակն ուռչում... Հիվանդը դեն էր գցում վերմակը, փորձում տեղում նստել, ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց լեզուն կապ էր ընկնում: Կողքին կանգնողներից ամեն մեկը իր կերպ էր հասկանում հիվանդի միտքը. մեկը բարձն էր ուղղում, մյուսը պատուհանն էր բաց անում, իսկ երրորդը պատվիրում էր ջուր տաքացնել: Մկրտումը մեկ հորն էր մոտենում, մեկ դուրս գալիս, Եփրեմին, Գողուն և ծառաներից հենց առաջին հանդիպողին կարգադրություններ անում, որից և ոչ մեկը հիվանդի առողջությանը չէր վերաբերում: Սակայն բոլորն էլ գիտեին, որ ինչ էլ պատահի, կովերը պիտի կթեին, ոչխարը փարախն անեին, ձին թիմարեին, շան տեղը փոխեին:

20

Վերջին հյուրը՝ Տեր Նորընծան, բարի գիշեր ասաց, մի քանի խոսք էլ ավելացրեց այն մասին, թե հիվանդն ամուր է, հարվածը կանցնի և դեռ շատ տարիներ կապրի: Մնացին մոտ ազգականները: Կես գիշերին իրոք որ Հիբանն իրեն լավ զգաց: Հայրը Եփրեմին հարցրեց, թե ձիուն ինչ խոտից են տվել: Մկրտումը մեկ-մեկ թվում էր, թե ովքեր էին եկել:

30

— Ասում ես Առուստամն էլ էր,— և հոնքերը կիտեցի՝ Առուստամը Ավան ամուհայրն էր։ Հիբանի և նրա մեջ հին և խուլ թշնամութիւն կար, շնայած դրան, Առուստամը մի բանի ծերունիների հորդորանքը լսելով, եկել էր իր թշնամու վերջին տեսութանը, բայց գալուց հայտնել էր, որ հիվանդի հետ չի խոսելու։

10 — Ո՞վ գիտե, ինչ էր մտածում... Մարդ է, հողեղեն է, չէ՞, Սանամ,— հարցրեց Հիբանը։— Երևի ուզում էր հաշտվի, հը՞... Թե եկել է, որ հետո ծիծաղի։ Հը՞, Սանամ, խոսի է՞... Ինչ ես պապանծվել։

— Հայրապետ, շար ես մտածում... էն խեղճը ամենից շատ էր թառանչ քաշում։

— Հա՛, լա՛վ, լա՛վ, ուրեմն մարդ է, խիղճ ունի... Վերջին դատաստանը միտն է բերել։— Ու մի քիչ հետո հարցրեց.

— Տե՛ր նորընծան գնա՞ց...

— Հա, կանչե՞մ,— ասաց Մկրտումը։

20 — Ձէ, էնպես... Ուզում էի մի բան հարցնեմ։— Մի պահ էլ աչքերը ման ածեց, կարծես մեկին փնտրում էր, հետո կողքին դարձավ։ Սանամը մոտեցավ, թիկունքը ծածկեց ու Հիբանը խոր քնեց։

Մյուսներն էլ ցրվեցին, ամեն մեկը մի սենյակում քնելու։ Միայն Սանամն ու հարսի մայրը կուշ եկան հարևան սենյակի անկյունում, ննջում էին և թերի թողած զրույցը շարունակում։ Սանամը պատմում էր, որ եղբայրը առավոտ կանուխ կանչել էր իրեն և զանգատվել, թե գիշերը լավ չի քնել։

— Էն հարսն, ասում է, երազիս եկավ... Ծարավ էի։ Մեր էն մեծ գավաթով ջուր տվեց... Խոռով գնաց, գավաթն էլ չառավ ձեռիցս... Ասում է, քանի՞ տարի է, երազումս նրան իսկի չէի տեսել։

30 Հարսի մայրը աչքերը լայն չռած իր կասկածն էր հայտնում այն մասին, թե երազը վատ է, նշանը՝ չար։

— Էլի գավաթն առներ... Փորձանքն առած կլինե՛ր։

Լուսարացին, երբ Սանամ հորբուրը հանկարծ զարթնում է և քունը գլխին վազում հիվանդի սենյակը, նա տարտափած ետ է կենում։ Գորգի վրա սպիտակահալով նստած է լինում

Հիբանը, արխալուղն ուսերին... Քրոջը տեսնելուց գլուխը վեր է հանում և հազիվ լսելի ասում.

— Մկրտումի՞ն...

Սանամի ձայնից զարթնում է և հարսի մայրը, հետո Մկրտումը: Բայց հենց այն վայրկյանին, երբ Մկրտումը ներս է մտնում, հիվանդը ձեռքով ետ է տանում գորգի ծայրը և ընկնում: Ու միայն Մկրտումն է տեսնում գորգի տակ ծածկված ինչ-որ բարակ կապոցներ:

Երկու օր դիակը մնաց նույն սենյակում: Մարդ էին ուղարկել առաջնորդից թույլտվություն առնելու, Հիբանի մարմինը եկեղեցու բակում թաղելու համար: Մինչ այդ բակում կանայք ու տղամարդիկ եփում էին, թխում, լվանում, մորթում և պատրաստութուն տեսնում խոջա Հիբանին այնպիսի շուքով թաղելու, որի նմանը, ինչպես հայտնել էր Մկրտումը քահանային, Կարմրաքարը իր օրում չէր տեսել:

...Այդ օրից շատ տարիներ էին անցել: Խոջա Հիբանի գերեզմանաքարը մի քիչ թաղվել էր, ոտքերի կողմն ավելի, քան գլխավերևը: Զաղացպանի ասելով, այդ նրանիցն էր, որ մարդու ոտքի ոսկորներն ավելի շուտ են փտում, քան գլխի ոսկորը: Գերեզմանաքարի գրերը տեղ-տեղ հողով ծածկվել էին: Ամառվա շոգին գյուղում մնացած մի կաղ ոչխար կամ հիվանդ հորթ, տապից նեղվելով, մտնում էր եկեղեցու գավիթը և ոտքերը հազիվ փոխելով գնում, հյուսիսային գավիթի հովում, խոջա Հիբանի տափակ գերեզմանի վրա նստում և ննջում. մինչև իրիկվա հովն ընկներ և տերը գար նրան գավիթից տուն քշեր:

Թեկուզ Հիբանի գերեզմանաքարն էլ թեքվել էր, բայց նրա անունը դեռ հիշվում էր թե՛ Կարմրաքարում և թե՛ շրջակա գյուղերում: Հիբանի տեղը Մկրտումն էր բռնել: Ծիշտ է, նրան խոջա չէին ասում, այլ խոջա Հիբանի տղա, բայց շատերն էին խոստովանում, որ Հիբանը խստության հետ ուներ և բարի սիրտ, համենայն դեպս «միամիտք էր և ուսմիկ» ինչպես ասում էր շաղացպանը:

Որդիներն ավարտել էին պարիսպը, տան կտուրը թիթեղել: Կարմրաքարում առաջ էլ ամեն օր հիշատակում էին նրանց անունը, երբ ասում էին՝ «Հիբանի տղի եղները», «Հի-

10

20

30

բանի հողերը», «Հիբանի ձին», «Հիբանի ժամանակվա պարտքը» և այլն,— բայց այդ ամենի վրա որդիներն ավելացրել էին խանութն ու առևտուրը:

10 Խոջա Հիբանն էլ էր առևտուր անում, բայց նա խանութ չունեւ: Բարդաններով բուրդ էր հավաքում և ուղտերին բարձած ճանապարհ գցում քաղաք իր ծանոթ վաճառականին հանձնելու: Գերան էր ծախում, գարնան սկզբին փող էր բաշխում և աշնանը փողի դիմաց վերցնում մասցու, բուրդ, ուխար, պանիր: Ու միշտ էլ գյուղամիջում քահ-քահ ծիծաղում էր քաղաքի վաճառականների նիստ ու կացի վրա:

— Ամեն միւր մի ծակ են մտել, մի քանի թուփ չիթ ու կտորի վրա նստել, արշինը ձեռքին, աշքը քուլովն անցկացողին, թե ինչ է, մի քանի շահի փող քցեն դախլը: Դուքանս ո՞րն է... Ես որ ձին նստում եմ, փափախս թեք դրած, իմ ուխարի կողքովն անցնում, հազար դուքանի թայ չեմ անի:

Քաղաքի առևտրականների մասին նա այն կարծիքին էր, թե բոլորն էլ խեղճ ու կրակ մարդիկ են, ըստ մեծ մասին աղքատ, և միայն իր նման խոջա ապրանքատերերն են (կամ ինչպես ինքն էր ասում «մյուլքադար և դովաթով» մարդիկ), որ մի կտոր հաց են տալիս նրանց:

20 Ինչպես կփրփրար ծերունի մյուլքադարը, եթե հրաշք պատահեր, գերեզմանից դուրս գար, անցներ գյուղի փողոցով և, իրենց բլրակին չհասած, բարակ առվի մոտ, տեսներ քարաշին մի տուն, կապույտ ներկած երկու մեծ դռներով, դռան ճակատից ցուցանակը՝ վրան գլուխ շաքար, մի քանի կապ թեյ և ռուսերեն գրած՝ «Մանրուքի խանութ եղբ. Մանգասարովների»... Խանութի մի անկյունում աղաքարի կույտեր, մեծ տակառներ, մեջը լի ցորեն, գարի, ապա բարակ միջնորմը՝ վրան շատ ծանոթ գորգեր, գորգերի վրա պղնձե փայլուն կշեռքը, իսկ դարակներում՝ ճոթ ու կտոր, գուլնզգուլն չիթ, թուփեր՝ մահուդ, ատլաս, ծոպավոր թաշկինակներ, շաքար, պնակներ, լամպի ապակի, բաժակներ, կոճ ու թել, մի խոսքով այն ամենը, ինչ վաճառում էին քաղաքում: Եվ այդ խանութում՝ Եփրեմը, բուխարա փափախով, սև մահուդե պինջակով, ինչպես հագնում էին քաղաքի վաճառականները, և որի համար էլ նա ծաղրում էր նրանց (պինջակը մարմինը մինչև սրունքները չէր ծածկում,

ինչպես Խոջա Հիբանի շալի շուփան և մեջքից վար բաց էր մը-
նում, որի համար էլ քաղաքացիներին Հիբանը մի անգամ
ծաղրական ու ծանր խոսք էր ասել: Եփրեմը չթե թուփերն
առաջը թափած՝ հաճախորդին գովում էր, ֆիրմայի անունը
տալիս՝ Ցինդեյի սատին, Մարոզովի «ամենապերվի» հալավա-
ցուն: Գովում էր և չափում, արշինը հոտավետ չթի մեջ այն-
պես ֆոռացնում, ասես մանկուց նրա հետ էր խաղացել... Իսկ
անկյունում, դախլի մոտ նստած էր Մկրտումը, որը հին ճա-
նանչ Սուլեյման քերվալի որդու երկու հարյուր ուռլու մուր-
հակը ծոցի հաստ «կնիշկայի» մեջ պահելուց հետո, այդ նույն 10
տեղից հանում էր և մեկ-մեկ հաշվում 15 հատ տասնեոց, նույն
կարմիր տասանոցներից, ինչպիսիք կային հոր ժամանակ...

Խոջա Հիբանի մահից հետո այդ խանութն էր ավելացել
Կարմրաքարում, որի շաքարն ու չիթը գնված էին այն դրամով,
որի մասին Խոջա Հիբանը իր վերջին ցանկությունն անգամ
չկարողացավ որդուն հայտնել...

...

Օրը մթնում էր:

Իրար հետևից վառվում էին ճրագները: Երբեմն ճրագը
ձեռին մեկն անցնում էր բակով: Հեռվից այնպես էր երևում,
ասես մութի մեջ լույսն ինքն իրեն է շարժվում ու հանկարծ 20
հանգչում: Նախիրից հետ մնացած մի կով բառաշում էր գյուղի
ծայրին: Գետի մյուս ափին, գյուղի դիմացն ընկած անտառի
բացուտում խարույկը բոցավառվում էր: Կրակը մեկ հանդար-
տում էր, մեկ վեր սլանում, և միլիոնավոր կայծեր ցրվում էին
խավարի մեջ: Ասես հսկա մի աստղ էր թափրտում ծառերի ա-
րանքում:

Իսկ քիչ հետո, երբ խավարը թանձրացավ, ու ճրագները
մեկ-մեկ հանգան, որպես հսկումի կրակ մնաց միայն անտառի
խարույկը, որի շուրջ բոլորը նստոտել էին խողարածները, և
Հիբանի ամարաթի լուսավոր պատուհանը, որ բլուրի բարձուն- 30
քից անթարթ աչքի պես դիտում էր գյուղին:

Վերին հարկի այն սենյակը, ուր մահացել էր Խոջա Հի-
բանը, անճանաչելի էր դառել տարիների ընթացքում: Հիբանի
ցածրիկ և հաստ տախտակներից սալքած թախտը Մկրտումը

քանդել և ցորենի ամբարում միջնորմ էր շինել: Նրա տեղը դրված էր երկաթե մահճակալը, վրան՝ բարձերի կույտը: Անկյունում կողք կողքի շարված էին բոլորովին նոր աթոռներ: Սեղանի վրա փողը կապույտ ներկած գրամաֆոնն էր, կողքին գիպսե մի հորթ: Խանութից տուն դառնալուց, երբ հարկավոր էր լինում արխալուղը փոխելու, Մկրտումը քրքրում էր գրպանները և կեղտի մեջ մոռացված մի քանի պղնձադրամ հանում, գիպսե հորթի մեջ գցում:

- 10 Սենյակի պատերը զարդարված էին խալիներով ու կապերտներով: Հատակին, պատերի տակ փռված էին բարաճ ներքնակներ, ծածկված նեղ ու երկար գորգերով: Թեկուզ մահճակալը, սենյակի մնացած կահկարասիքն առել էին քաղաքի մեծ մագազիններից, իսկ գրամաֆոնը Եփրեմին էր Բաքվից բերել, բայց և այնպես սենյակն անճաշակ էր կահավորված: Գրամաֆոնի և աթոռների վրա մի մատ փոշի կար: Ոչ նվազել էին և ոչ էլ նստել աթոռների վրա: Մկրտումը և նրա մոտ եկողները գերադասում էին ծալապատիկ նստոտել փափուկ գորգերի վրա, թիկնել պատին: Միայն Եփրեմին էր աշխատում «աբրազոնների և քաղաքավարի» լինելու, ինչպես ինքն էր ասում:

- 20 Առաստաղից կախած ճրագն առատ լույս էր տալիս: Ու թեկուզ գարնանամուտ էր, բայց և այնպես բուխարիկում վառվում էին կաղնու շոր փայտերը և տաքացնում տունը: Բուխարիկի մոտ, մութաքային թիկն էր տվել Մկրտումը, կողքին՝ համրիչը: Նա լուռ նայում էր երկար ու նեղլիկ մատյանին, շրթունքները շարժում և ապա թերթը շրջելուց առաջ համրիչի հատիկները հետ ու առաջ տանում, հաշվում:

- 30 Լուծվյունը խանգարվում էր համրիչի լրխկոցից և այն ձայներից, որ լսվում էին ներքի տնից: Այստեղ էր ապրում Եփրեմի ընտանիքը, օրվա մեծ մասն այնտեղ էր անցկացնում և Մկրտումի կինը՝ Շողերը: Սանամ հորքուրն էլ, եթե ցուպին հենվելով շաքաթը մի անգամ գալիս էր հորանց սուռը, ներքի տունն էր գնում: Նա զանգատվում էր, որ մահը մոռացել է իրեն, ոտքերում այնքան ուժ չկա, որ քարե սանդուղքը բարձրանա և մի անգամ էլ տեսնի այն սենյակը, ուր մահացավ իր եղբայրը:

Մկրտումը ապառիկների մատյանն էր թերթում: Եթե մի օր կորչեր Տեր Նորընծայի չափաբերական մատյանը, և քահանան ձեռքի տակ ոչինչ չունենար որոշելու համար, թե մի քանի տարի առաջ գյուղում ի՞նչ ծնունդ կամ մահ է պատահել,— հեշտ կլինեիր պահանջած տեղեկությունը քաղել Մկրտումի ճիսիսիանների դավթարից», որի նեղ ու երկար երեսների վրա գրանցված էին ոչ միայն Կարմրաքարից, այլև հարևան հայ ու թուրք գյուղերից շատ տնտեսություններ, ըստ նրանց զորության կարգի: Մատյանի առաջին մասում ունեկոր տնտեսություններն էին և շատ «պաշտոնի» (ինչպես ասում էր Եփրեմը) մարդիկ, որոնց ամենօրյա առուտուրը նրանց խանութիցն էր: Վերջում մի քանի էջ հատկացված էր նրանց, որոնք Եփրեմի ժարգոնով կոչվում էին «Ղարիբանոցի խումբ»: Մատյանը միօրինակ ձևով չէր գրված. կային երեսներ, ուր Մկրտումի բարակ ձեռագրով նշանակված էր. «ձեռաց առավ 15 մնթ. հօգոստոսի 9-ին»: Բայց ավելի հաճախ, մանավանդ եթե ապառիկն ապրանքով էր եղել, մատյանն ավելի մանրամասն էր ասում: Օրինակ՝ «Շալուն Սիմոնին մի գրվ. շաքար կնունքի համար, ևս հիւ զանջաֆիլ 10 կոպ.»... «Թարիվերդի Սուլեյմանին հարսանիքի համար 10 արշ. զոլավոր, Պրոխորովի լաստիկ—8 արշ., գյուլի այլուխ—3 հատ, մի զլուխ շաքար Բրողսկու, լավը, խոշկյաբար—4 գրվ., նաբաթ 1 գր., ևս լամպի շուշա տասանոց—1 հատ, բոլորի գումարը—22 մանեթ 34 կոպ.»:

10

20

Առանձին էր քոչվորներին բաց թողած ապառիկի ցուցակը: Ամեն գարնան ամպ ու փոշու մեջ կորած հազարավոր բազմություն հեռավոր տափաստաններից ոլխարը, ուղտը, եզն ու ձիու երամակներն առաջ արած բարձրանում էին այն լեռնաշղթան, որի մասին վաղեմի ճանապարհորդ վարդապետն իր հիշողությունների մեջ գրել է, թե մատանը՝ նման օղակում են Կարմրաքարը և աղամանդի պես սպիտակ լիճք բարձր պահում: Քոչն իրար էր խառնվում. հետև մնացողները նեղվում էին տափարակի տոթից, անասունները փնչոցով շտապում էին, օր ու գիշեր ճանապարհ կտրում սարի թարմ կանաչի համար: Հետինները քշում էին առաջիններին, ճամփի նեղ կայերում տավարն իրար էր խառնվում, բարձրանում էր շտես-

30

ներված աղմուկ-աղաղակ: Եվ հենց հասնում էին լեռնաշղթայի փեշերին, ամեն «օյմաղ» ցրվում էր իր պապերի ոտքերով ծեծած կածանով և նորից վրան զարկում սարում թողած նախահայրերի գերեզմանների մոտ:

Այդ քոչը Կարմրաքարի միջով շէր անցնում, բայց նրա ծայրը երևար թե չէ, աշխուժանում էին շատերը: Եվ շարիների մի ամբողջ խումբ ասեղներով, հայելիներով, գունավոր կանֆետներով, թաշկինակներով ու այլ մանրուքով լի տոպրակները շալակած նրանց առաջն էին ելնում, խոնվում բազմության մեջ, ծախում, փոխանակում, ծանոթներին հանդիպում և մի շաբաթ հետո գյուղ վերադառնում՝ պարկերը նորից լցնելու հղթայր Մանգասարովների խանութում:

Եվ թեկուզ բազմությունը Կարմրաքարի վրայով շէր անցնում, բայց և այնպես փոքրաթիվ խմբերով երևում էին գյուղում: Ոմանք աղուն էին բերում ջաղացպան Անդրու մոտ, ոմանք գալիս էին Կարմրաքարի իրենց ճանանչ մարդկանց պատվիրելու, որ անտառում վրտնների համար երկար ձողեր պատրաստեն, ոմանք՝ հենց այնպես, միայն իրենց ծանոթներին այցելած լինելու համար: Սակայն ինչ գործով էլ գային, նրանք սաբ բարձրանալուց պիտի անցնեին Խոջա Հիբանի որդիների խանութի առաջով, որպեսզի ծովեն աջ ու Քառասնաշորի նեղ կածանով, անտառի միջով հասնեն իրենց «օյմաղին»:

Այդ օրերին մի քանի տասնյակ ձիեր կապված էին խանութի առաջ ընկած գերաններից: Ներսում եռ ու զեռ էր: Հարցնում էին քեֆ-հալ, իրար ձեռք տալիս, որդիների ու հարազատների առողջությունից տեղեկանում, հյուր կանչում իրար: Մկրտումը քուն ու դադար չունեի: Նա ընդունում էր ներս եկողին, ոչ միայն անունը տալիս, այլև տեղեկանում, թե ինչպես է մայրը, լավացավ արդյոք այն կապույտ ձին, որ անցյալ աշնանը մի քիչ կաղում էր: Բոլորը զարմանում էին նրա հիշողության վրա: Նրան առանձնապես հաճելի էր, երբ այդ ժիորի մեջ մեկը բարձրաձայն իր գոհունակությունն էր հայտնում, որ հիանալի «քիրվու» է Խոջա Հիբանի որդին և չի մոռանում իր լավ ծանոթներին: Եթե հաճախորդը հարուստ և անվանի աղալար էր, Մկրտումը ճարպիկ շարժումով ինքը պի-

տի դարակներից հաներ բազմատեսակ կտորներ, փռեր նրա առաջ, շլացներ գույնով, փայլով ու հոտով:

Առուտուրն այնքան թեմանում էր, որ նույնիսկ Գողոն էին կանչում և պատվիրում աչքի տակով հսկելու: Գողին հյուրերին էր ընդունում. եթե եկողը «մեծամեծ» էր, վազում էր ձիու սանձը բռնելու, ձիերն իրար հետ կովելուց կատվի ճարպկությամբ նրանց փորերի տակով անցնում էր և բաժանում իրարուց: Նրա աչքերը ծանր ու մինչև բերանը ճոթ ու կտորով լցված խուրջիների վրա էր, որ տերերը կապում էին սարի կանաչից կայտառացած ձիերի գավակին և անտառի կածանով գնում հարսներին ու մանուկներին ուրախացնելու «Հիբան քիրվալի» որդիների պարզևած փոքր թաշկինակներով, մեջը լի մրգեղեն կամ գունավոր ու կլոր սապոններով, որ հատկապես նրանք պահում էին նվերների համար:

10

Երբ գնորդը ձեռքը մեկնում էր Մկրտումին կամ Եփրեմին մնաք բարով ասելու, նրանցից մեկն ու մեկը շտապ կոսում էր և անկյունի նախօրոք պասուրաստած կապոցը, որ համեմատ էր գնորդի անձնական բարեմասնության և հարստության չափի,— մեկնում նրան ու ժպտում, թեկուզ միտքն այդ րոպեին ծայր աստիճան լարված էր, և խնդրում կապոցը հանձնելու «Աթաքիշի կզուն» կամ «Սոնա-Նալային» ու հայտնելու «սալամ դովա» մեծ ու փոքրին:

20

Քոշի բարձրանալու հետ միասին ծայր էր առնում և դժգոհություներ: Զիշտ է, քոշից ոմանք օգտվում էին. դարբինը նրանց համար հարյուրներով էր պայտեր կտրատում, կոտրած մանգաղները նորոգում: Ոմանք գաղտնի կերպով անտառում նրանց համար ցախ էին կտրատում, մի քանի չարշի մանրուք էին վաճառում, նույնիսկ Շալուն Սիմոնին էին կանչում մոտակա «օյմաղներից», որովհետև նա անասունների բժշկությունից բան էր հասկանում, ու թեկուզ նրա գործիքը մի կոտրած դանակ էր, որով կտրում էր ականջի ծայրը կամ քթածակը ճեղքում, «հիվանդ» արյունը դուրս թափելու համար, — Կարմրաբարում շատերն էին օգտվում քոշվորներից, բայց հենց նրանք սալը բարձրանային թե չէ, սկսվում էր և դժգոհություներ: Գյուղից սար գնացող քոշվորը մի քիչ հեռանալով թե չէ, ձիու սանձը թույլ էր թողնում և ձին մոռթք մեկնում

30

էր ճանապարհի կողքին, անտառի բացուտում ցանած կանաչին: Արտի տերը կանաչից մի փունջ ձեռքին շտապում էր գյուղի հրապարակը, գոռում, բարկանում, անթիվ անգամ կըրկնում: որ գիշերը քսան-երեսուն ձի են բաց թողել գարու մեջ, կերել են, տրորել, ձիերը թավալ են տվել, և եթե փողոցում տեսնում էր տանուտերին կամ նույնիսկ գզիրին, նրա ոտների առաջ էր գցում խուրձը, գովում էր գարին և նորից պատմում այն մասին, թե որքա՞ն են կերել: Գյուղի իշխանավորը նրա բողոքը լուռ լսում էր, խոստանում, որ կարգադրութուն կանի ակոտ կազմելու, կհայտնի պրիստավին, միայն հարկավոր է երեք-չորս մարդ տանել, որ նրանք էլ վնասը տեսնեն և վկա լինեն նրա խնդիրքին: Բայց այստեղ էլ ամեն ինչ վերջանում էր, գանգատավորը բարձրաձայն հայտնում էր, թե ամբողջ գյուղն է վկա և որպես վերջին ապացույց գրպանից հանում էր փնջավոր կանֆետի թղթեր, որ հավաքել էր արտից:

— Մի դաստա հրեն էնտեղ ա թափած... Սրա ուտողին ես ուժ ունե՞մ դատաստան անելու: Իմ իշխանն էլ դու ես, այ քյոխվա, բա իմ երեխեքը ձմեռն ո՞ւմ հուլսին ես թողնում:

10 — Կանֆետ տվողին ասա, ուտողն ինչ մեղք ունի... Դու էլ որ ուտեիր, հավատա, մի օրավար կորեկ կոխ կտայիր,— վրա էր բերում գանգատին ունկնդիրներից մեկը:

Պատահում էր, որ վնասը մի քանի տնտեսութունների էր հասնում և կամ ամբողջ համայնքին: Սարից մի քանի սուրու ուխար գիշերով քշում էին և արածացնում Քառասնաչրի մոտերին ընկած այն բացուտները, որ ամեն տարի Կարմրաքարում թողնում էին անասունների աշնան կերի համար: Աղմուկ էր ընկնում գյուղում, դուրս էին թափվում և գոռում-գոչյունով գնում ուխարատեր «օյմաղից» վնասը պահանջելու: Երբեմն աղմուկն արյունով էր վերջանում, երիտասարդները տաքանում էին, և մահակները սուսերների նման կայծեր էին հանում, զարկում, իրար դուխ ջարդում: Շատ սակավ դեպքում էր օրենքը միջամտում ու դատաստան անում: Սովորաբար տաք կովից հետո կրքերը հանդարտվում էին, այս ու այն կողմից մարդիկ էին մեջ ընկնում և հաշտեցնում:

30 — Հազար անգամ եմ ասել, թե թուրքերից օգտավետ ազգ աշխարքի երեսին չկա: Նրանց ձին էլ, որ թրքում է, էլի մեք

ցորենն է ուժովանում: Նրանք որ կան յոնջա են, մենք էլ քյոհլան ձի... Մի դրադից կե՛ր, մի դրադն էլ պահի: Երեխի նման ժողովուրդ են, խոսքին ջան ասա, էլի՛ քու ասածն արա: Էդ էլ չի փողով: Այ է՛... Մեր հայությունը շատ անհասկ է,— թոնթորում էր Մկրտումը:

— Քու արտը քանի անգամ կերած կլինեն,— հարցնում էր Ավան ամին:— Ինչ որ գալիս է, քյասիքի գլխին է: Յարա ունեցողը կիմանա մրմուռը: Քեզ ի՞նչ կա...

— Իմ ու քունը չկա էստեղ: Ես մարդավարության, նստիլ վեր կենալու մասին եմ ասում: Տեսնո՞ւմ ես ոնց են իրար պա- 10 տիվ պահում. մեծը ջոկ է, փոքրը ջոկ: Մերոնք հենց շաշ եղան նման քարն են պողահարում: Թուրքը էնպես մի ազգություն է, որ կտիս տաս, մին ծուռ խոսք չի ասի անժամանակ:

Երբեմն Մկրտումի երեսին ավելի խիստ խոսքեր էին ասում, հանդիմանում էին, որ նրանց խանութի պատճառով են քոչվորները գյուղ գալիս, որ նա քոչվորների շահին չի ուզում դիպչի: Եվ նրա ականջովն էր հասնում գյուղում տարածված այն լուրերը, թե ինքը կաշառված է, նույնիսկ թե իբր նրա գի- տությամբ են գիշերով Կարմրաքարի խոտհարքն արածացնում:

... Բուխարիկում բոցն արդեն հանգել էր: Փայտի շիկա- 20 ցած կտորները մեղմ ճաքճքում էին, փշվում և մոխրի բարակ շերտով պատում: Մկրտումը վերջացրել էր ապառիկների հա- շիլը. գորգի վրա դրած համրիչի հինգ շարը սառել էին և ցույց էին տալիս եղբ. Մանգասարովների առևտրական հզորու- թյունը թե Կարմրաքարում, թե հարևան գյուղերում և թե վրա- նաբնակ այն բազմության համար, որ յուրաքանչյուր գարուն «քոչ ու բարխանով» բարձրանում էր լեռնաշղթայի փեշերը և վրան զարկում լճակի եզրին:

Մկրտումը ձեռքերը մեկնում էր կրակին, իրար շփում: Երբեմն էլ տաքացած ձեռքը երեսին էր տանում և շոյում աշ- 30 տերը: Հավասար ու խոր շնչառությունից զրնգում էին գոտու արծաթ գինգերը:

Նրա ականջին էին հասնում ներքի տան աղմուկը, երե- խանների ձայնը: Հաստ գորգերի արանքից այդ աղմուկը խուլ էր լսվում, կարծես շատ հեռու տեղ էր: Բակում բառաշում էր մի կով: Երբեմն լսում էր շղթայի զրնգոց: Չամբարն էր, պա-

ռավ շունը, որի տեղը մութն ընկնելուց փոխում էին, և բակի լայնքով կապած երկաթե լարին շղթան քսելով, շունը ետ ու առաջ էր գնում, երբեմն հաշում: Չամբարի հանդիս Մկրտումը երեսը պատուհանին էր դարձնում և աչքերը լայն բաց արած լսում: Բայց շունը դադարում էր հաշելուց, հատ ու կենտ և անորոշ ձայներ էին լսվում հեռվից: Փակվում էին աչքերը, սակայն միտքն արթուն էր և շարունակում էր հյուսել, ծանր ու թեթև անել հազար ու մի գործ:

10 Դարպասի երկաթին մտրակի կոթով իրար հետևից հարվածեցին, կարծես գնդացիների կրակ էր: Մկրտումը մոտեցավ պատուհանին. Գողին ճրագը ձեռին վազեց դարպասի կողմը: Շունը հաշաց ու շղթան քաշելով հասավ մինչև ներքի տան դուռը: Ներքի տնից դուրս եկավ Եփրեմի կինը: Քիչ հետո դարպասը բացվեց, երևաց ձին, որի սանձից բռնել էր Գողին, ձիու հետևից՝ Եփրեմը:

20 Խոզա Հիրանի մահից հետո երկու եղբայրների մեջ լռելյայն աշխատանքի բաժանում էր սահմանվել: Քաղաքում գրեթե ումներ կատարելը, պետական հիմնարկների և պաշտոնատար անձանց հետ գործ վարելը, ինչպես և խանութում առուտուր անելը Եփրեմին էր բաժին ընկել: Ծիշտ է, տարին մի կամ երկու անգամ Մկրտումն էլ էր քաղաք գնում, բայց այդ ավելի շուտ բարեկամական այց էր իր հոր բարեկամ վաճառականների որդոց: Մկրտումին էր մնում՝ գյուղի տնտեսության կառավարելը, վար ու ցանքի եկամուտը և քուլոթների ու շրջակա գյուղերի բնակիչների հետ առևտրական գործարքներ կատարելը: Մկրտումի գրպանումն էին դախլի բանալիները, միայն նրան էր հայտնի ստացվածքի վերջնական չափն ու կանխիկ դրամի գումարը: Նա մեծ եղբայրն էր, գյուղում ավելի կշիռ ուներ, քան Եփրեմը, իսկ թուրք թարսեքամայի հետ Եփրեմը 20 չէր կարող վարվել իր եղբոր նման: Տանը, բարձր պարիսպների հետև, ոչ մի բան չէր կարող կատարվել առանց Մկրտումի գիտության: Եվ այդ ազդեցությունը հազար ու մի ճանապարհով տան սահմաններից դուրս էր գալիս, տարածվում շրջակայքում:

Մկրտումը ձիու վրնջոցը լսեց թե չէ, համրիչը սեղանի վրա դրեց, դավթարը՝ երկաթե սնդուկի մեջ, որ ծածկված էր

նուրբ գործած շալով, ներքի տանը երեխաների աղմուկն ավելի սաստկացավ, լսվեց թրմփոցի ձայն, ասէ՛ր մի պարկ վերեկից ընկավ՝ ապա բարձր ծիծաղ։ Եփրեմն էլ։ Ամեն անգամ քաղաքից վերադառնալուց հետո նա նախ երեխաների մոտ էր գնում, մրգով լի գրպանները դատարկում, տնեցոց պատվիրած և քաղաքում գնած իրերը հանձնում կնոջը կամ Շողերին։ Նրա խուրջինում տան մեծ ու փոքրի համար միշտ էլ մի բան էր լինում։ Նույնիսկ Շողերն էր հետևում և անհամբեր սպասում իր բաժնին։ Գողին ձին գոմում կապելուց իսկույն վազել էր ու դռան մոտ կանգնել։ Նրան էլ մի բան պիտի հասներ։ Պառավ Չամբարը կոնձկոնձում էր, ասես ուրախ այդ ժխորի մեջ իմաց էր տալիս, որ իրեն շնորհակալ։

10

Բայց հերիք էր, որ Մկրտումը վերից կանչեր մեկն ու մեկին, որպեսզի աղմուկը դադարեր։ Սովորաբար նա Գողուն էր ձայն տալիս, սակավ դեպքում՝ կնոջը։ Եթե նրա կանչելը Եփրեմի գալուց հետո էր, ոչ Գողին էր վեր բարձրանում և ոչ էլ Շողերը։ Եփրեմը ունքերը կիտում էր և, իբր խռոված երեխա, բարձրանում վերև, մտքում թոնթորալով իր վիճակից։

Մկրտումը մի ներքին հրճվանք էր զգում իր մեծությունը և ուժը ցույց տալուց։ Ամեն անգամ, երբ նա տեսնում էր եղբորը երեխաների հետ կամ տնեցոց հետ ուրախ զրույց անելուց, նրա ներսում երկու զգացում իրար հետ պայքարում էին։ Մեկ նախանձում էր եղբորը, դառնություն մը զգում, որ ինքը զուրկ է այդ հաճույքից, մտաբերում վաղուց մեռած իր մանկան և ինքն իրեն հարցնում՝ մի՞թե մինչև վերջ պիտի անժառանգ մնա,— մեկ նախանձում էր եղբորը և մեկ էլ ցամաքում էր այդ զգացումը, մի ուրիշն էր ելնում, նրան խեղդում, մի ուրիշ զգացում՝ հանուն գործի, անդուլ աշխատանքի, հարըստության ու հզորության։ Առաջինը նրան թուլացնում էր, կորցընում իր հավասարակշռությունը, երկրորդը նրան խրոխտ կերպարանք էր տալիս։

20

30

— Ցեխը շա՛տ էր վերին կապում.— հարցրեց նա, երբ Եփրեմը մտավ ու մոտեցավ բովսարիկին։ Վերին կապը քաղաք տանող ճանապարհի այն մասն էր, որ անցնում էր անտառի խիտ թավուտով և ուր միայն ամառն էր գետինը մի քիչ չորանում։

129

— Չորսո նա խարար,— քթի տակ ասաց Եփրեմը։— Երկու տեղ ձին խրվեց... Քիչ մնաց ինձ էլ տակովն անհեր։ Մոռեթ, ոչ ճանապարհն է երևում, ոչ ցեխը... Ոտդ որտեղ դնում ես, խրվում է...

Եթե Մկրտումը շնորհատեր, Եփրեմը դեռ կշարունակեր ճանապարհի նկարագրությունը, մեկը տասը շինելով։ Մկրտումը գիտեր նրա սովորությունը։ Ինչքան ավելի էր պատմում, այնքան նա համոզվում էր, որ քաղաքում նա մի «օյին» է արել։

10 — Դու էլ լուսով գայիր...

— Թողնում են... Մինչև էն շան որդուն թուղթը գրել եմ տվել, հոգիս բերանս է հասել։ Ամենապասլեղնի պաղլեցի հետ գործ արա, էդ շինովնիկների դուռը մի գնա։ Քոստո, փսլինքը կախ, տանը լակոտները հաց շունեն ուտեն, էնպես փստոնով է խոսում, ծանրացնում, կասես գենեբալ գուրեբրնատոր է իմ գլխին։

— Վե՞րջը... փեշատե՞ց։

— Աչքն էլ չհանեցի՞... Փորացավը մի կարմիր տասանոց էր։ Առաջ չեմ ու շում էր անում, ա՛յ ուզալովնի բան է, վերջն էլ թե հացից հետո արի տուն, օրենքին նայեմ... Որ Բեկտաբեգովի անունը տվի, ստատյան գտավ։

20 — Բեկտաբեգովն ի՞նչ ասեց։

— Ի՞նչ պիտի ասեր։ Չեստ չեստի, գրեց... Թե գասպադին Նիկիտա Մանգասարովին իմ կողմից պերեդայ պտկլոն։ Ափսոս չի, էդպես մարդուն պերով մինիստր դնես, ոչ թե պամոշնիկ։ Դուրս գալուց էլ, թե ասում է ձեզ նման բարեկամ ունենալը մե՛ծ պատիվ է ինձ համար։

— Մաշինեքն ի՞նչ արիր...

— Բեկտաբեգովից հետո էլ գնացի նրանց մոտ... Ա՛, մեր հայերը.. էդքան նիզգի, ցիգան ժողովուրդ յարար աշխարհի երեսին կա՞, թե չէ։ Ինձ տեսավ թե չէ, ոտը կախ քցեց։

30 — Ո՞րը...

— Էն մեծը, Արշակ Օսպիլը... Թե մի քիչ դարազուսնեք է Էդել, պրեսկուրանտի գինը պրիկաշիկը չի իմացել... Երդում, Աստված, թե էն կանաչ մեռոնը՝ Ռաստովի առքի գինը չորս հազար երկու հարյուր է...

— Վե՛րջը:

— Էլ ի՞նչ վերջը... Թե ասում է երկու տրեւտում կարող եմ վեկսիլով տամ... Թե որ չեք ուզում, խանլար բեյն է ուզում տանի...

— Չտվի՛ր...

— Չէ...

— Չոռ,— ու փրփրաց Մկրտումը:— Գնում ես շհարում քուչեքը շափշփում: Բա քեզ ինչո՞ւ համար էի ուղարկել... Դե մի՛ դժվի,— ու ձեռքը դարկեց ճակատին:— Երկու հարյուր մանեթի համար գործը պիտի քանդե՞ս... Ե՞րբ է խելքդ տուն գալու, հը՞...— ու մոտեցավ նրան: Եփրեմը մի քիչ հետ քաշվեց, աչքերը կկոցեց:— խանլար բեյը որ տանի, ուրախ կլինես, հա՛... Նա ո՞ւմ շունն է, որ իմ ուզածն առնի: Թքած նրա քեյուքյան վրա... Սոված տովածի մինը:

— Դե մի թող է՛... Ինչ ես կարկուտ թափում,— ընդհատեց Եփրեմը:

— Հը՞:

— Թուղթ եմ առել, որ մինչև մի շաբաթ իրավունք չունի ուրիշին ծախի, մինչև ինձանից պատասխան չստանա...

— Հա՛...— ու մի վայրկյան հետո հանդարտ ձայնով ասաց.

— Լավ է, էդքան էլ խելքդ կտրել է...

— Իմ խելքս էդքանը հասկանում է... Ասա վերջը էդ մաշինները մեր տունը չքանդի,— պատասխանեց Եփրեմը:

— Ինչ էլի...— այս անգամ ձայնը բարձրացնելով վրա բերեց Եփրեմը: Մեծ եղբայրը կսնգնել էր անկյունում, գլուխը կռացրել և ունքերի տակից աչքը գցել Եփրեմին.— ամենահայտնի մանուֆակտուրիստ մարդուց մինչև էն պլան գարադավոյը մեզ վրա ծիծաղում են... Ասում են Կարմրաբարն ինչ մաշինի տեղ է... Փող ունեք, բերեք քաղաք, թե ումներդ չի պատում, խոզ առեք, ձեր ծմակի կաղինն ուտի: Չգրտ նա խարար... Մարդ աչքերը բաց չորս հազար երկու հարյուր մանեթ տա, ինչ է զավոդ եմ բաց անում էս վայրենի աշխարհ-հո՞ւմ... Ինչ մարիֆաթ, ինչ մարդավարություն ես տեսել էստեղ:

— Էլի՛ բռնեց... Քորի, լեզուդ քորի մի քիչ:

— Վերջը իմ ասածին կգաս: Գյուղն ի՞նչ է, որ մարդ էնտեղ բնակարվի: Փող ունես, տար քեզ բարեբար մարդոց հետ գործ արա: Երեկվա սողան ծախողն էսօր վտարոյ գիւղի կուպեց է դառել, իսկ մենք էս վայրենի ծակից դուրս չենք գալիս: Զե՞ս տեսնում... Շատը սոված է, մի թիքա պանիր էլ չի ճարում, որ ցամաք հացը կուլ տա... Օգգյա լազա՞թ կա քաղաքում... Շիկ, լուսավորութուն, նստել, վերկենալ, հանգիստ: Փողդ ապրանքի տուր, մի բոյկի ուզլավոյում մագազինիդ դռները բաց արա, թող պրիկաշիկների հոգին դուրս գա... Դու հենց աչքիդ տակով նայիր: Թե չէ էս ինչ կյանք է... Ես ինձ նման ընկերների հետ մի անգամ նստել վերկենալը չեմ փոխիքո ճանաչած մարդոց հետ... էստեղ մնացողը մարդու կերպարանքից էլ կընկնի: Մի օր էլ տեսար՝ ըհը, աղբյուրը ցամաքեց:

— էդ օրը մեզ համար չի,— կտրուկ պատասխանեց Մկրտումը:

Տիրեց լռութուն: Եփրեմը վանդակի մեջ ընկածի նման քայլում էր սենյակում, երբեմն կանգնում գետնին նայում և ապա ձեռքերը մեջքին նորից շարունակում քայլել: Մկրտումն աչքի տակով նայում էր եղբոր բարկացկոտ շարժումներին:

Ոչ ոք չէր ասի, թե երկու եղբայրն էլ մի մորից ու հորից էին սերվել: Մկրտումը կարճահասակ էր, ոսկրոտ: Նրա շարժումները կոպիտ էին. երկար և մազոտ ձեռքերը վայրենի տեսք էին տալիս նրան և հակապատկերն էին Եփրեմի ավելի նուրբ կազմվածքի: Մեծ եղբոր գլուխը պատած էր կուպրի նման սև և կոշտ մազով, այնինչ Եփրեմի մետաքսի նման կակուղ մազերը տեղ-տեղ սպիտակել էին: Առաջինը զուսպ էր, խորամանկ, ծանր ու բարակ կշռող և պողպատ կամքի տեր, երկրորդը՝ շուտ հուզվում էր, մտքինն ասում մինչև վերջ, կրակի պես լափում մինչև վերջին շյուղը և հանգչում, հանդարտվում, դառնում խոնարհ գառ:

— Զեմ իմանում... Մի պաշտոնի մարդ չտեսա, որ մեր ասածին հավանի,— խանդարեց լռութունը Եփրեմը:

— Խալխի հացը չես ուտում, որ խալխի խելքով էլ գործ բռնես,— ասաց Մկրտումը և մի քանի քայլ արեց դեպի եղբայրը:

— Պրծա՛ր... Դե հիմա իմը լսի: էգուց ծեզը ծեզին, եկած ճանապարհով ետ կդառնաս, մի տրետը կտաս, պայմանը կկապես, և էն սհաթին էլ ետ կդառնաս... Իմացա՛ր:

— Որ էգուց չլինի, երկու օր հետո լինի, չի լինի՞... Լավ մտածի, արի՛ ձեռք քաշի էդ բոլորից... Քաղաքում տարա՛ն կերան, ով աչքը բաց է անում, վազում է մարդի շարք ընկնում... Մեզ կարողություն է պակաս... էգուց երեխաներին ուսում տալ կա՛, կյանք ու աշխարհ տեսնել կա:

— Կարմրաքարից լավ տեղ աշխարհումս ինձ համար չկա, թող ում գլուխը ցավում է, գնա քաղաքում դուքան դնի... 10
Քաղա՛ք... Մի հարցնող լինի, թե ինչ կա էդ պրիշակում... էնքան բան կա՛ էս ձորերում, իմ պիլնին խոզ քցեմ, երկու տարուց հետո էնպես զավոդ բաց անեմ, որ թամաշա... Քառասնաշուրը թող իմը լինի, Մանթաշովի բուրդողներին էլ թամահ չեմ անի... Սա երկիր չէ, ոսկի է տեղովը մին. ասենք անհասկացողը մենք ենք:

— Ոսկի է, հավաքի,— հեզնեց Եփրեմը:

— Կհավաքեմ, սպասի՛,— այնպես վճռական հայտարարեց Մկրտումը, որ եղբայրը մի պահ տատանվեց ու սկսեց կասկածել, թե միգուցե Քառասնաշուրը իրոք ոսկեհանք ունի 20
և ինքը տեղյակ չէ: Նա ձեռքը տարավ ծոցին, շոշափեց նոտարի կողմից հաստատած այն թուղթը, ըստ որի Քառասնաշրթի երկու ավին ընկած մոտ 60 դեսյատին պետական անտառը պատկանում է նրանց:

— Դու ողջություն ասա... Աշխատող մարդը քարից էլ նավթ կհանի: Կարմրաքարի ի՞նչն է պակաս... Ո՞վ ունես քո դիմաց... 25
Չէ՛, գնամ քաղաք հազար լոթու ընկեր դառնամ... Ապերը լավ էր ասում, թե նրանք մեզանով են ապրում: Մանթաշովը մի չուխտ տրեխ էլ չուներ, որ գնաց Բաբու... Հրես ոսկին դռանդ թափած, սարքի, ստեղծի՛, թող քո անունն էլ 30
բարձրանա, մի քսան-երեսուն աղքատներ էլ էն փշրանքովդ ապրեն, հորդ ողորմի տան...

— Է՛հ, չեմ իմանում,— ասաց Եփրեմը.— նա արդեն տատանվում էր և զգում, որ եղբոր ձեռքից չի ազատվելու մինչև թղթերը շտա ու տարած փողի հաշիվը չներկայացնի:

— Չես իմանում, իմացի՛ր... էս ո՞ւմ համար ենք աշխա-

տում. Ես ի՞նչ ունեմ մեջը: Մի դատարկ անուն: Քող քո ժառանգները մեծանան, տիրութիւն անեն:

Այս ասելուց Յփրեմը զինաթափ եղավ: Նա շատ էր սիրում իր երեխաներին: Այդ գիտեր և Մկրտումը և երբ ուզում էր նրան կակղեցնել և իր ասածին բերել, նա տրտմութեամբ հիշեցնում էր այն տարբերութիւնը, որ կար երկու եղբոր մեջ և հուսադրում, որ իր մահից հետո ամեն ինչ մնալու է նրան: Յփրեմը ծոցի գրպանից հանեց թուղթը, ցույց տվավ, թե ում ստորագրութիւնները կան, ինչ ասաց Բեկտարեգովը, երբ

10 կնքեց:

— Էդ փեշատն, ասում է, որ դնում եմ, ինքը պրակուրորն էլ չի կարող քանդի: Նա զգարովյե, ասում է, ձեզ հալալ լինի... Չորս եվո, էդպես ազնիվ մարդուն գութերնատի չինը քիչ է:

— Վեկսիլը տվի՞ր,— հարցրեց Մկրտումը:

— Տալը քիչ էր... Կտոր-կտոր արի, ճակատամիջին շպրտեցի: Նա ում շունն է, որ մեզ վրա հաշի... Երեկվա ձեթ ծախողը: Ասում է սուղի կտամ, որ ինձ խայտառակ ես անում:

— Հետո՞:

30

— Իսկյանդարովների պրիկաշիկն եկավ, էնպես նրան անպատվեց, ո՞ր: Ասում է ամբողջ գութերնիում Մանգասաշովների նման ակուրատնի սովեստով գործ անող չկա. դու ո՞նց էիր ուզում նրանց վեկսիլը պրոտեստ անես: Լավ խայտառակեց: Ծս էլ շաքարը նրանց սկլադից առաւ: Խաղեինն ասում է, մինչի հարյուր հազարը դավերյա կանեմ, ինչ ուզում ես տար, կորած տեղ չի: Տարավ, մարդը, շնորհակալ եմ, լավ պատվեց:

— Դու էլ կակղեցիր, հը՞,— հեգնանքով ասաց Մկրտումը և համրիչը վերցնելով սեղանից, մոտեցավ նրան:— Ինչքա՞ն փող ունես մոտդ:— Յփրեմը սկսեց գրպանները դատարկել: 30 դրամը մեկ-մեկ դնում էր սեղանի վրա, իսկ Մկրտումը հաշվում էր:

— Չորս մանեթ էլ քցի գերբովի մարկա, մնաց 11, նրանից 5 մանեթ քանի կոպեկի պակաս պռատ եմ առել տանը համար:

— Ի՞նչ պակաս... շեն կարող դութանից տանե՞ն:

— Գողու համար մի լակիրովնի պոյես եմ առել:

— Գորո՞ւ... նա ի՞նչ է անում:
— Ասում է, ուզում եմ տնավորվեմ:
— Ո՞ւմ աղջիկն է:
— Շալուն Սիմոնի...

— Հա՛, լավ, մնացա՞ծը:
— Մնացածն էլ Իսկյանդարովի պրիկաշնիկի հետ գնացինք ռեստորան, զակուսկի արինք: Շաքարի սկլադը նրա ձեռքին է:

— Լավ, հո ավել չե՞ս ծախսել, պարտք չե՞ս արել:

— Զէ, չիստի եմ. կոպեկը կոպեկին բռնում է. ուզում ես 10 մեկ էլ քցի:

— Զէ, էս անգամը լավ ես, խելոքանում ես... Դե գնա, բեղարած կլինես. էգուց ուզում եմ հիմերը քանդել տամ: Դու էլ, ոնց որ ասի, առավոտ կանուխ կգնաս, մի տրետը կտաս, ճանապարհը շորանալուց կուղարկեն, մնացածն էլ կստանան:

Ծփրեմը դուրս եկավ: Նա ուրախ էր, որ հաշիվները չխտի» հանձնեց: Ծիշտ է, քաղաքում նա ավելի էր ծախսել, ռեստորանում նրա հետ եղել էին Իսկյանդարովի գործակատարից բացի և մի քանի ծանոթներ, խմել էին ու գնացել բիլիարդ խաղալու և մութն ընկած հագիվ էր կամպանիայի ձեռքիցն ազատվել,— բայց և այնպես հաշիվը տեղը բերեց և դուրս եկավ «կրուգում շեստնադցատ», ինչպես ասում էր Իսկյանդարովի գործակատարը: Նոտարի մատենավարին, որին Ծփրեմն անվանեց փսլնքոտ ու քոսոտ, նա ամենևին չէր էլ կաշառել:

Նղբոր դուրս գնալուց հետո Մկրտումը մի անգամ էլ նայեց թղթին, ստորագրութուններին ու կնիքին, զգուշությամբ թուղթը պահեց սնդուկում: Շոշափելու շափ պարզ նա զգաց այն հզորութունը, որ ձեռք է բերելու այսուհետև: Նրա վաղուցվա միտքն էր Կարմրաքարում հիմնելու սղոցարան և պատրաստելու գերան ու տախտակ: Փառասնաշրի երկու ափին, մինչև ձյունոտ գագաթները ձգվում էր խիտ անտառը և միանում այն մեծ անտառամասին, որի փեշերին ընկած էին մյուս գյուղերը, և որից դեն հյուսիսից հարավ ընկնող լեռնաշղթան դարձյալ պատած էր անտառով: Դեռ անցյալ աշնանը նա քաղաք էր գնացել հատկապես իմանալու գները, շուկայի պահանջը և մտքում հաշվել էր օգուտը ու որոշել գնելու ոչ մի-

այն անհրաժեշտ ստանոկն ու երկաթե մասերը, այլև այն անտառամասը, որ ընկնում էր Քառասնաչրի մոտ, և որտեղ մտադիր էր կառուցելու սղոցարանը:

Ծփրեմի բերած թուղթը իր ծրագրի մի մասն էր: Ստանոկը դեռ չկար, սղոցարանի տեղը դեռ կանաչ էր, ձորակում, դեղնած տերևների տակ՝ գորշ սառույց: Շուտով կգրնգան սղոցները, անիվը կդառնա, փոկերն ետ ու առաջ կվազեն և հաստաբուն կաղնիները կսղոցվեն, կդառնան բարակ ու լայն տախտակներ... Բազմաթիվ սայլեր կճռռան, կտեղափոխեն տախտակները, գոմեշները քարշ կտան ծանր գերանները, և ամեն տեղ կտանեն նրա ապրանքը:

Մկրտումը կանգնել էր սանդուղքի գլխին ու նայում էր գյուղին: Գիշերվա սառը քամին ծեծում էր նրա կուրծքն ու դեմքը: Նա ազահ շնչում էր անտառից եկող թարմությունը: Լուռ էր գյուղը. ոչ մի ճրագ չկար և ոչ մի ձայն: Թույլ կաղկանձոց էր գալիս ներքևի թաղից, կարծես մրսում էր մի շուն: Մոտակա խրճիթից լսվում էր մանկան ճիչ: Ջաղացի առաջ մի փոքրիկ կրակ պեծին էր տալիս:

— Երանի նրան,— մտածեց Մկրտումը,— մինչի՞ լուս էլ մասլահաթ կանի...

Դիմացի սարի ետևից լուսինը պոռնկը հանել էր: Սարից խավարը կախվել էր, ծածկել ձորը, չաղացը, գյուղի մեծ մասը: Եվ ինչքան բարձրանում էր լուսինը հորիզոնի վրա, այնքան խավարը հետ էր քաշվում: Հեռվից խուլ վշշոց էր գալիս. քամին անտառում ծառերի դեռ լերկ ճյուղերը իրար էր տալիս և բացվող բողբոջների բույրը թևերին առած տանում հեռունները:

Մկրտումն իշավ սանդուղքով: Չամբարը շղթան երկաթե լարին քսելով մոտեցավ նրան, ոտներին փաթաթվեց:

— Չամբա՛ր, Չամբա՛ր... Անիրա՛վ,— փաղաքշական ձայնով ասաց նա: Շունը հասկացավ նրա փաղաքշանքը, ավելի արագ սկսեց հոտոտել ու իր հավատարմությունը ցույց տալու համար վազեց դարպասի կողմը, մի քանի անգամ հաչեց, էլի հետ վազեց:

Վերևից Շողերը կանչեց.

— Գլխաբաց ե՛ս... Քամի է...

Նա հետ նայեց ու աստիճանների գլխին տեսավ կնոջը, սպիտակաշոր, շալի մեջ փաթաթված: Ինչքան նման էր նա առաջվա Շողերին, այն գիշեր, երբ մայրն իրեն մոտիկ գյուղն ուղարկեց մշակներ վարձելու: Շողերը կանգնել էր սանդուղքի գլխին, ճրագը բռնել էր ու լույս էր անում: Լույսի տակ՝ բարակ ու սպիտակ ձեռքը կարմիր շալի տակից:

Մկրտումը կայտառ մանկան պես վեր բարձրացավ... Ներքի տնից նա լսեց Եփրեմի ծիծաղն ու մանկան լացը... Հայրը փոքրիկին անկողնուց հանել էր, գլոխում էր ու փափուկ տեղերից ցավեցնելու շափ համբուրում:

10

Խոշա Հիրանի ամառաթի վերի հարկի ճրագն էլ հանգավ: Մնաց միայն ջաղացի խարույկը, որի շուրջ նստած մարդկանց ջաղացպանը պատմում էր իր ամենից սիրած հեքիաթն այն մասին, թե ինչպես մի հովիվ ոչխարը լճի մոտ տանելուց՝ տեսնում է սպիտակ աղավնիների, որոնք անհայտ է, թե որտեղից իջնում են, փետուրները թողնում լճի սփին, դառնում փերի աղջիկներ, ջրի մեջ լողանում, ինչպես հովիվը գողանում է մեկի թևերը, և աղջիկն էլ չի կարողանում սպիտակ աղավնի դառնալ...

Գարունը բացվել էր:

20

3

Արբեցնող բույր էր բարձրանում այգիներից ու գետափին ընկած ծառաստաններից: Սարերը մուգ կանաչ էին հագել, և միայն բարձրերում, ամպերի տակ, ձյունի մանրիկ շերտերը դեռ սպիտակին էին տալիս: Քարաքոսն ու մամուռը գարնան խոնավութունից ուռճացել ու պես-պես գույներով ներկել էին ժայռերն ու քարերը: Անտառի թանձր կանաչի միջից երևում էին հատ ու կենտ ցցաշոր ծառերը: Օդում աղմուկ կար, որ գոյանում էր անթիվ-անհամար բզեզների ու մեղունների բզզոցից, թռչունների կանչից ու վար անողների երկար ու ձիգ հորովելից:

30

Կարմրաքարն էլ էր կերպարանափոխվել: Տերևակալել էին տների առաջ եղած հատ ու կենտ ծառերը, փտած գերանների վրա սունկերը շար էին ընկել, կտուրներին կանաչ էր բուսել

137

ու կախվել: Եկեղեցու գավթում խոտն այնքան շատ էր, որ Ավան ամին ըստ վաղեմի սովորության, Տէր Նորընծային խորհուրդ էր տալիս կանաչը խոտհարք պահելու և արգելելու, որ կաղ ուխտարներն ու գլուղամիջի էշերը կոխ տան ու թավալեն:

Բացվել էր գարունը, աշնան ցանած արտերը ծփում էին ծովի նման, մոխրագուլն կոհակներ տալիս: Ունանք քուն ու դադար չունեին. վարում էր, հա վարում, հորովել տալիս... Մտերն ու ագռավները երամներով հետևում էին նրա վարին և թաց հողի միջից, խոփի հենց բերանից թոցնում ճիճու և որդ: Գարնան փարթամ բնությունը ավելի էր խտացնում այն կոնտրաստը, որ գոյություն ունեին Կարմրաքարի ու նրա հանդերձի միջև: Գեղեցիկ էին արտերը, մարդու ձեռքով տնկած ծառաստանները, նրա կապած մարգերը, ուր արդեն կանաչել էր լորին, սարյակները ճովողում էին կտուրների տակ կամ տանձենու ճյուղերի վրա, և միայն մարդու բնակարանն ու ինքը մարդն էր, որ գարնան պայծառ արևի տակ փռելու ուրիշ բան չունեին, մաշված կարպետից ու միթիլը պատռած վերմակից բացի:

Գյուղի ամենավատ ժամանակն էր: Տաշտը դատարկ էր, օրը մի քանի անգամ աչք էին գցում գարու արտերին, որ շուտով պիտի գորշանար ու հասկ գցեր: Մաքուր էին փողոցներն ու բակերը, որովհետև աղբը կրել էին բանջարանոցները, գարնան արևը ծծել էր աղբակույտերի կծծահոտն ու խոնավությունը: Մաքուր էր և տների ներսը. ձմեռվա հաստ շորերն արեվին էին տվել ու հագել հնամաշ արխալուղները: Ոմանք ծանրը փափախները դեն էին գցել, կապույտ թաշկինակ կապել գլուխներին:

Ավան ամին կացինը գոտկատեղում խրած, մեծ դանակը ձեռքին՝ այդուց այդի էր շտապում, պատվաստները ստուգում: Ամբողջ գյուղին էր հայտնի, որ Ավան ամու նման ոչ ոք ոչ պատվաստը գիտեր, ոչ էլ ծառի «խասիաթը»: Անտառը նա գիտեր հինգ մատի նման: Տեր Նորընծայի հետ երբեմն վեճի էր բռնվում և գրաղ գալիս, թե ինքը կարող էր ասել այսինչ անտառամասում քանի ծառ կա, և ինչ ծառեր են, իսկ տերտերը չի կարող ասել, թե ժամագրքի այսինչ երեսին ինչ աղոթք է գրված:

Ամեն այգում էլ նա պատվաստած ծառեր ուներ. յուրաքանչյուր գարնան այցի էր գնում իր պատվաստած ծառերին, ճյուղերը կտրում, խորհուրդներ տալիս և զայրանում, երբ տեսնում էր, որ չեն արել իր ասածը:

— Տանձն ուտելուց ճյուղերն էլ հետն ես մաշկում... էս ձեռքդ կկտորի՞, որ տակը փեյսես...

Գյուղի ամենալավ այգին նրանն էր: Փոքր էր, բայց խնամքով մշակած: Գարունը բացվելուն պես ծառերի շոր կեղևը մաշկում էր, քերում, կոխ տալիս մաշկի տակ ձմեռած միջատներին և շոր տերևները վառում: Ծվ երբ մեղվի քթոցները սհարից այգի էր տեղափոխում, այդ նշան էր, որ մինչև խոր աշունը օրվա մեծ մասն այգումն է անցկացնելու:

10

— Ավան ամին քոչը բարձեց հա՛... Գարեքը հրես կհասնեն...

Արևը շինչ երկնքի վրա հուրհրին տալով լողում էր և դանդաղ բարձրանում դեպի գագաթը: Գյուղի փողոցներում մարդ չէր երևում: Բոլոր քարի ստվերում մուշ-մուշ քնել էր հարյուրամյա մի ծերունի, որ աշխատանքի այդ եռ ու զեռին եկել էր և, զրուցընկեր չգտնելով, քնով անցել: Խանութի առաջ մի քանի ձի արևից նեղվում էին և գլխով ու պոչի շարժումով քշում ճանճերին: Քոչն արդեն բարձրացել էր. ձիավորները սարից էին իջել տնեցոց համար թեյ, շաքար ու կտոր գնելու:

20

Արդեն սկսվել էր քաղհանը: Հարս ու աղջիկ առավոտ կանուխ քաղհանի էին գնացել. նրանք տարել էին և փոքրերին ու տան դուներից կախել ժանգոտած կողպեքներ, բանալին պահելով հավաքնի մեջ: Ոմանք էլ դուռը միայն վրա էին դրել և բարակ թելով կապել, որ շունն ու հավը ներս չմտնեն: Այգիների կողմից լսվում էր բայաթու ծործոր ձայն, գետի մոտ՝ մեկը հա կանչում էր էշին՝ «թոշ-թոշ...»: Զաղացի դռանը մարդ չէր երևում:

30

Փառասնաչորի կողմը, Խոջա Հիբանի մեծ արտում քաղհանավորի երկար շարքն էր ձգվել: Այնքան դանդաղ էին շարժվում, որ նայողին թվում էր, թե գույնզգույն շորերի շարքը կանայք չեն, այլ գունավոր քարեր արտի կանաչի մեջ: Շարքի ձախ ծայրին, ձորակի մոտ սպիտակ շորով մի կին ավելի հաճախ էր բարձրանում, երբեմն ձեռքը ճակատին տանում՝

130

արեւից պաշտպանվելու համար և նայում ձորակի կողմը, որ-
տեղից լսելի էր տխուր երգի ձայն, ուրախ ծիծաղ ու մուրճի
միադար զրնգոց: Աղջիկը ձայներից ջոկում էր, որ տխուր եր-
գողը ուստա Նազարն է, «հայաստանցի գաղթականը», որի
ստունը գտնվում է Ղարիբանոցում, իրենց տան կից: Ուստան
ազատ օրերին էլ էր նստում տան պատի տակ և քթի տակ
մոմբում նույն երգը: Ուրախ ծիծաղը, որ ձիու վրնջոցի էր նման,
Արզումանին էր, իսկ զրնգացողն իրենց ծանր մուրճն էր:

10 Երրորդ օրն էր, որ ուստա Նազարը Մկրտումի պատվերով
ու նրա տված չափով աշխատանքի էր անցել Քառասնաջրի
ձորակում, այնտեղ, ուր անտառի և նրանց հողի սահմանն էր:
Տեղը նա էր որոշել և ուստա Նազարի հետ միասին քողով չա-
փել պատի երկայնքը, ցույց էր տվել, թե որտեղ պիտի շինեն
ջրի ամբարտակն ու երկարավուն ծածկը: Նրա ցույց տված տե-
ղով հիմքը փորել էին, անտառի միջից մի նոր առու հանել,
որպեսզի մինչև ամբարտակի կառուցումը Քառասնաջուրը նոր
առվակով հոսի:

20 Աշխատանքը եռում էր: Արզումանը, որ այդ գարնանն էր
զինվորությունից վերադարձել, ուժով հենվում էր ծանր լինգին
և մեծ քարերը տեղահան անում: Նա ձորակի մյուս ափին էր,
մի քիչ բարձր: Ամեն անգամ քարը գլորելուց քահ-քահ ծիծա-
ղում էր և կանչում ուստա Նազարին, երբեմն էլ հայհոյում էր
քարին, լինգին՝ հենց այնպես, ըստ սովորության:

— Ուստա Նազար, ես քեզ համար բազ ստարաւոցա...
Պրկազը տուր՝ ուզում ես քերծերը թափեմ ձորի մեջ... Յա
սալւաթ 117 պենզենսկի պոլկ տրեւտի բասալիոն ավտարո ռո-
տա պալուչիտ Արզումանու Եղիգարովու սելեննի Կարմիրկար
30 Նլխավետպոլսկի գուբերնի... Այ, ես քու իմանը... Սիմոն ա-
պեր, մեղ մին ֆելդֆեբել ունեինք, գլուխն էս քարի չափ կար...
Որ նո՛ւ էր ասում, սաղ զվոդը դողում էր... Իսկական վրասնյ-
սկի խոզ... է՛յ Իվան Իվանիչ, էս էլ քո հոր գլոռին...

Նվ քարը դղրդալով գլորվում էր ցած: Կիտված քարերը
մեջքով կրում էր մի դեռատի պատանի: Նրա պատառոտած շո-
րերը փռոտվել ու ցեխոտվել էին, քարերը քերծել էին թևե-
րը: Պատանու մեջքին ջուլի կտոր էր, որի վրա շարում էր քա-
րերը և տնքալով բարձրանում: Երբ Արզումանը վերից ձայն էր

տալիս, թե քարն եկավ, պատանին վեր էր բարձրանում և դիտում, թե ինչպես է քարը քարին դիպչում, ցլանքներ ցրում ու կայծ տալիս:

— Եզոր, հեռո՛ւ... Քսան փութանոցն եկավ,— կանչում էր Արզումանը, և պատանին ետ էր կենում:

Եզորն ինքն էր քարը բարձրացնում, դնում մի ուրիշ քարի վրա, ապա մեջքը դեմ անում ու ձեռքերը ետ տանելով քարը գրկում: Արզումանը վերևից դիտում էր նրան: Մեծ քարին մոտենալուց, կանչում էր.

— Էդ քո ճաշը չի, մալխոլնի... Թեթևը տա՛ր... Ուզում ես գրիժա ստանա՞ս... Ախ տի սիմուլյանտ... Ռուսի թագավորն անունդ հրեն ծոցի դավթարում պահում է: Եզոր Մուրադով, մի պատառ էլ պանիր հաց ուտես, մեծանաս, կասի, իդի գալուր-չիկ, կավալերիստ խարոշի... Մի ձի կտան, շաշկեդ էնքան տանես, բերես, որ կոներդ թուլանա... Փախի, քարն եկավ...

Ու նորից քահ-քահ ծիծաղում էր:

— Սմիրնո, գասպադա ափիցերի,— այնպես բարձր գոռաց Արզումանը, որ ձայնը հասավ քաղհանավորներին: Ու Սալբին հանկարծ մեջքն ուղղեց, նայեց ձորի կողմը: Արզումանը լինգը ուսին կանգնել էր քարերի մեջ: Նրան նկատելուց նա լինգն իջեցրեց ու ձեռքը տարավ զինվորական բարեի. Սալբին ժրպտաց, նորից կռացավ, երեսը թաղեց կանաչի մեջ: Կողքին կռացած կինը նկատեց այդ և ասաց.

— Էդքան մի ծալվի արտի վրա... Աչքդ փուշ կմտնի...

Արզումանի հրամանը Ավան ամու համար էր, որն այդ րոպեին վայրի տանձենիներից մի կապ ձեռին դուրս եկավ անտառից ու իջավ ձորակը:

— Այ գլափդ լինի, հա՛,— ասաց նա Արզումանին և, մոտենալով ուստա Նաղարին, հարցրեց.

— Բարի աջողում, ուստա Նաղար... Էս ի՞նչ ես շինում... Մարագ է՛, կալատեղը գեղումն է, թե ասեմ ամբար է, էս ճամփի բերանն ամբարի տեղ չի...

Ուստան ուսերը թոթվեց.

— Ես իմ... Շքենք... Խաղեյնի բեֆ: Մեզ ի՞նչ... Կուզես ուսումարան շինեմ, կուզես դուսաղխանա: Պատը պատ է...

— Մարդ մաշկելու զավոդ է, Ավան ամի,— ասաց Արզումանը, վերից իջնելով։— Գեղումը մարդուց էժան ինչ կա՛... էնքան իզուր հաց ուտող կա՛... Մկրտումը բերելու է, քցի մաշինի ռեկը, կլպի կարտոշկու նման, ոսկորից ձեթ հանի... Վիդալ մենդալ, ախ տի զեմլյակ... Օշերեղով կանգնելու են, բոտա ստորոյա... Ում ժերբն ընկավ, վիզը գնելու է տակը։ Բա՛ս... Հիմա էսպես է թազա պրիկազը։ Հենց գիտես տանձի տնկելով աշխարհքի թագավորն ե՞ս... Այ ըստեղ տրուբան տրնկելու է, ծովսը մինչև երկինք հանի, Աստծու միտքն էլ խանձի... էյի բող... Ըստեղ մաշին պիտի գալ, դու հլա որտեղ ե՛ս...

10

— Ադա, օյին բաներ մի՛ ասի։ Կարմրաքարը մաշինի երես իրա օրում տեսած չի... էնա ասա արաղի զավոդ եք շինում, էլի՛...— Եվ փորած հիմքերին ուշադրությամբ նայելուց հետո ասաց.— էսքան մե՛ծ...

— Բա էստեղ ինչ պիտի շինեք,— ու ձեռքը մեկնեց ձորակում թափած քարերին։— Սիմոն... Սիմոն, էլի դու մի բան գլխի քցես, էս Արզումանը հո էն գլխից էր շաշ, ասենք թե թագավորին չորս տարի սաղաթություն է արել...

20

— Շա՛շ... Հիմա եմ տեսնում, որ հալիվորեկ ես, Ավան ամի... Պիշի պրապալ... էս ինչինեք Մանգասարովի զավոդն ա, իմացա՞ր... էն քարերը որ տեսնում ես, ըսենց պիտի ձորի առաջը կտրե՛նք, չորս արշին պատ քաշենք, որ ջուրը գոլ տա...

— Այ տղա, ճամփու բերան է, հարևան բան կընկնի մեջը,— ասաց Ավան ամին, ուշադիր նայելով ձորի քարերին և նոր առվի հետքին։

— Սիմոն, բա լսում չե՞ս... Քեզ եմ ասում... Գլխի չե՛ս...

— Ես իմ... Հրեն ասում է, էլի՛... Ես ո՞վ եմ, որ նրանց խորհուրդն իմանամ։

30

— էստեղ մի բան կա՛, գլխի չեմ... Իմ լսելովս արաղի զավոդ պետք է շինի... Համա զավոդի նման չի։ Տերտերն էլ ասում էր, թե մեծ ավազան է շինում, որ ամառը ջուրը լցամաքի բոստանների համար...

— Հա, քո ասածն է, Ավան ամի։ Նրանց քունը չի տառնում, գիշեր-ցերեկ դամիտ են անում, որ Ղարիբանոցի սովածները մեծ պատին լողով շորվա ուտեն։ Դու էդ ասա, էդ

տանձիքը ո՞ւմ համար ես տանում... Կարմրաքարի ստարշիքն էլ որ քեզ նման լինեն, ասա ժողովուրդը գնա Մարցա ջուրն ընկնի: Տակիդ կարպետը քաշում են, հանում, դու հլա երազ ես պատմում...

— Դե որ ուսումնագետ լինենք, հալբաթ մենք էլ յարի դարմանը կիմանայինք: Յա ես, յա էն շոլում բառանշողը, հը՞, ի՞նչ կասես, Եգոր...

Եգորը հոգնել էր: Նա ուրախ էր, որ խոսակցությունով են բռնվել ու հանգստանում են: Նստել էր քարին ու մեկ-մեկ պոկոտում էր թարթանջուկի թևերը, ծամում: Սովել էր և անհամբեր սպասում էր, որ ուստան հացի նստի:

— Հիմա ինչ ժամանակներ ե՞ն... Առաջ որ քու տանդ պատին էլ մի քար դնեիր, առանց ջամհաթի խոսքի իրավունք չկար: Ծառն ինչ է, էլի տնկելուց հարևանիդ խաթրը պետք է առնեիր, թե հաշտություն չլիներ, գյուղի իշխան մարդկանց մեջ էիր քցում, համոզն առնում... Բա ո՞նց... Ծառը շվաք կաներ բոստանի վրա: էն ժամանակն ո՞ւր... Եթե թոփխանն են շինում, իսկի մի իրավունք, մի հարցմունք: Ամեն մարդ իր գլխի տերը, ուտողն ուտողի: Էգուց էլ չափարը կապելու է, թե իմ հողից դուռն իր թևով պետք է շանցնի, էս իմ հայրենիքն է:

— Է՞, Ավան ամի, էշը կորցրել, չվան կհարցնես... Ասա Քառասնաջուր մերը լինե՞ր... Թե չէ ձորի մեջ պատ շարելով գեղին ինչ վնաս: Քսան տարի օրն աշխատի, օրը կերա, մի հավաքուն չըփ... — ասաց ուստան, ծխի քուլաները պնչերից առատորեն հանելով:

— Մալը չե՞տ սիրտդ ուզում է... էս սհաթիս մի տաք բորշ լինե՞ր, եյ բող, կաշկարին էլ հետը կուտեի: Տվողն ո՞վ է... Հրեն Եգորը տավարի նման սաղ թարթանջուկը կերավ:

Եգորը կարմրատակեց:

— Խարշին խազեյսկի է... Հրես հա՞, — և նա ոտքը մեկնեց սփռոցին: — Մենակ ինձ չի հերիք, — Եգորն աչքը քցեց սփռոցին: — Հը՞, բերանիդ ջրերը գնա՞ց... Սովամահի տղա. պինդ քաշի, փորդ էնպես քաշի, որ ֆելդֆեբելի մատներն արանքով չմտնեն: Ավան ամի, թագավորին ծառայելը սրանից լավ է... էլի մի կուշտ փորով հաց ուտում էիր: էնքան բորշ

10

20

30

էին տալի՜ս... Զէ, միտքս ծռվել է: Աշունքն ուզում եմ Բաքու գնամ, ինչքան չլինի հացափոր կաշխատե՛մ, զատո՞ր քեփ էլ կանեմ. հը՞, ի՞նչ ես ասում:

— Խնչ եմ իմանում, որ ի՞նչ ասեմ... Ոչ առաջինն ես, ոչ էլ վերջինը: Վակզալի ճանապարհը ջաղացի ճանապարհից էլ հեշտացել է: Հենց ում տեղը մի քիչ նեղանում է, հացը մեղքն է կապում, յալլա՜... Հստեղ էլ կոնդ ու չոլախն են մնում, ինձ նման հալից ընկածը: Էնքան գնացին, որ տակին մնացողը հերթի չի նրանց փակ դռներին մտիկ տալու:

10 Թմբի գլխին ձիու ոտնաձայն լսվեց ու մի վայրկյան հետո երևաց Մկրտումը:

— Լավ ե՛ր... Ուզած վախտը ճաշթող եք արել,— ասաց նա և ցած իջնելով, ձիու սանձը ձգեց Եգորի կողմը, քթի տակ «բարի օր» ասելով: Նրան դուր չեկավ Ավան ամու ներկայութեանը, բայց, ծածկելով աչք, դարձավ նրան.

— Էլի փեշակիդ ե՞ս...— ու մտրակի կոթը մեկնեց քարի մոտ դրած տանձենու տունկերին:— Երանի քեզ... Անմահական հիշատակ ես թողնում հուր հավիտյան... Տանձն ուտելու են, քեզ էլ օրհնանք տան: Մենք հե՛շ, Ավետարանի թեկում գրոված չի մեր անունը: Խնչ կասես, ուստա:

20 — Ծշմարիտ է, արդար գործը միշտ կմնա...

— Անարդա՛րը,— կտրուկ հարցրեց Մկրտումը:

— Ո՛վ գիտե աշխարհի բանը...

Նա աչքի տակով նայեց թափած քարերին, փորած հիմքը տեսավ, մտավ մեջը, կոացավ և աչքի շափով ստուգեց պատի ուղղութեանը:

— Խեղդ ի՞նչ է կտրում,— դարձավ նա Ավան ամուն,— էլի ինչքան չլինի ինձանից փորձված ես... էս իմ պլանից ի՞նչ դուրս կգա:

30 — Խնչ ես շինում,— հարցրեց Ավան ամին դժկամութեամբ:

— Ուզում եմ Կարմրաքարը լուսավորեմ,— ու ծիծաղեց,— մի թեթև զավոդ ամալլու բան եմ սարքելու... Գերան կպատահի, տախտակ կքաշենք, ճանճի, բանի համար յաշիկ կշինենք: Զի պատահի, կրահոր կշինենք, ուղողին կտանք: էս ձորը լիքք կրաքար է... Ուժնեքս տա, անելու շատ բան կա... Ով գիտի,

բախտի բան է, մեկ էլ տեսար մի ինչիներ եկավ, ասեց թե էս հողի տակին մադան կա:

— Դե հո սուտ չի: Հրեն ասում են Զեյթայի վերի հանդում քարի քոմուրի մադան են գտել,— ասաց Արզումանը:

— Որ վնաս էլ անեմ, մի քանի աղքատ էլ է հաց կուտեն: Էդ էլ թող իմ վարձը լինի: Աշխարհը հո հետս գերեզման չեմ տանելու, ասենք մարդու թամահն է շատ... էս է, Արզումանին զավեղուշի եմ դնելու:

— Եգորն էլ ստարշի մաստեր,— վրա բերեց Արզումանը ու ծիծաղեց: Նրա ծիծաղը հաճելի չեղավ Մկրտումին: Փշաքաղվեց, աչքերը խորն ընկան, ճակատի ճեղքվածքի շուրջ արյուն հավաքվեց: 10

— Բա ջուրը ո՞նց ես անում,— հարցրեց Ավան ամին, ժածկելու համար Արզումանի ծիծաղի տպավորությունը:

— Զուրը ձորով էլի թող գնա... էս պատը քաշում եմ, որ ամառը ջուրը բարակելուց զավողը պարապ չմնա:

— Էս ջուրը չավոդ չի բանեցնի, Մկրտում:

— Զի բանեցնի՞... Վերի առուն էլ շուռ կտամ:— Վերի առուն սարից էք գալիս և անցնում Խոջա Հիբանի մեծ արտով, իջնում գյուղի վրա: 20

— Վերի առո՞ւն,— ու բոլորը դարմացահո: Նույնիսկ Եգորը տեղից վեր կացավ ու մոտեցավ նրանց, հետևից քաշելով ձին: Վերին առվակն անցնում էր նրանց բակով, և բակի երկու պատավ տանձենիները ամառվա տապին լիուլի ջուր էին արքում:

— Ոնց կլինի է՞դ...

Սիմոնը դադարեցրել էր մուրճի զրնգոցն ու երեսը դարձրել խոսողների կողմը:

— Բա ժողովուրդը...

— Ուրեմն կժերով պիտի ջուր բերեն, կալերը ցեխապատե՞ն... 30

— Տանձիքը կշորանա՞ն...

Համարյա միաժամանակ հարցրին Ավան ամին, Արզումանն ու Եգորը: Մկրտումն ունքերն իրար տվավ ու գլուխը թեքելով Եգորի կողմը, կանչեց:

— Ձին հեռու տար... Սրան տե՛ս... Կաթը պոռչին շորա-
ցիւ չի, խոսքի է խառնվում... Չահրումար տանձիքը: Մմակը
լիքը տանձ է, էնքան կե՛ր, որ զխկրտի:

— Ո՞նց ես ուզում: Էն էլ իրենց տան փափախավորն է,
ոնց թե ծմակից տանձ բեր,— ձայնը բարձրացնելով ասաց
Ավան ամին: Արզումանը մի քայլ էլ մոտեցավ:

— Է՛հ, ասենք նրա խելքը էդքան չի հասնում, դու էլ
նրա թալը հո չես,— դարձավ նա Ավան ամուն ժպիտն երե-
սին:— Ուրեմն հավատացիր, էլի՛... Վաշշ, դե էնա ասի Կար-
մըրաքարի դուշմանն եմ, էլի: Էդ իսկի ես կանե՞մ, ուրեմն ես
պետք է քոչեմ էս գեղից: Է՛հ, էդպես է՛... լավություն էլ անես,
վատն ես, վատություն էլ անես, աչքից ընկած ես...— սրբո-
նեղած վերջացրեց նա ու շատ խոր նայեց Ավան ամուն, ապա
հանկարծ շրջվեց Արզումանի կողմը, ասես ուզում էր իր խոս-
քի ազդեցությունը ստուգել:

— Կարմրաքարում թե մի բարեկամ ունեմ, հրեն է՛,— ու
մտրակի կոթը մեկնեց Սիմոնի կողմը,— չէ՛, Սիմոն...

Սիմոնը չպատասխանեց:

— Մտքումս կա, որ քաշած տախտակից ուսումնարանի
համար նստարան շինեմ... Թե չէ էն ինչ է: Ոչ բարով ես էլ եմ
հոգաբարձու: Հերու ամառը Բեկտաբեգովն էլ տեսավ... Ասում
է հայոց ուսումնարանը մշտական աղքատ է, լավ կանեք մի-
սկի պրիզովոր տաք, թագավորական շկոլ բաց անեք: Ասի չէ,
էդ լինելու բան չի, մեր երեխեքը թող մայրենի լեզվով ուսում
առնեն...

— Մին չի՞,— ուսերը թոթվելով ասաց Արզումանը,— դու
հաց ասի... Փորին ի՞նչ լեզու...

— Խելառ ես, ինչ է,— հարեց ուստա Նազարը,— մարդ
յուր օրենք մոռանա, ոսի լեզվով ուսում առնե՞ն... Մեր երկիր
բոլոր հայի լեզու կխոսի:

— Հա, Մկրտում, գերանը ո՞ր ծմակից ես բերելու,—
խոսակցությունը փոխելով հարցրեց Ավան ամին:

— Փողի բան չի՞... Թագավորական ծմակը շեն մնա: Փող
տուր էգուց կուպչի կրեպոստը հանեմ, ինչքան քեփոդ ուզի հա
կտրի...

— Հարկի, փողի բան է, երեխան էլ է իմանում, որ աշխարհս փողի վրա է շուռ գալիս: Իմ ասմունքս դա չի: Օրինակ, զակոնը թույլատրիլ չի, որ Քառասնաչորի ծմակը ծախվի... Շատ էլ թագավորական է: Մեր եզինքը, մեր տավարը, կալից որ դուրս ենք հանում, ալբհալ ծմակն են մտնում: Հավերն էլ են գալիս... Աշունքը տավարի յաթաղն է էս ծմակը: Հերու էր թե մեկէլ տարին, մեր Օհանի հավը երկու ամիս ձու չէր ածում: Վերջը քառասուն թե հիսուն ձու ճարեցին ծմակում: Անիրավը մտել էր մոշուտի մեջ... Հա, էն եմ ասում, որ Քառասնաչորը ժողովրդի հուսատեղն է, օջախի շուփը էստեղից են հավաքում: Ուրեմն զակոնի կողմանից թույլատրելի չի...

10

— Ի՞նչը:

— Օրինակ, որ տուկի դենն, Քառասնաչորը ծախեն:

— Խազենն ինչ ուզի կանի... Մմակը թագավորական է, ում ուզի կտա... Փողի բան չի...

— Հա է՛, թող էլի փողի լինի: Ժողովրդի մեջքն էլ հո կտրած չի... Փարթ կանենք, կհավաքենք: Եթե տուկումը դենն, մենք կառնենք...

— Կարելի է՛...

— Դե ես էլ էդ եմ ասում, է՛...

20

— Որ կորպուզի կամանդիրն էլ գա, մի շյուղ էլ չեմ թողնի կտրի... Սաղ ժողովրդին թոփ կանեմ, բոտա ստրոյսա... պլի,— ու լինզը մեկնեց, նշան բռնեց:

Մկրտումը բարձր ծիծաղեց.

— Ա, հերիք է... Ուրիշն էլ կլսի, կասի խառնակիչ խոսքեր են ասում տերության մասին, հանաքը կդառնա դադանակ: Քառասնաչորն ում ուզում են տան, տերության հոգսն ինձ չեն տվել հո՛,— ու ձայն տվավ Եգորին,— ձին քաշի: Ուստա, դե մի քիչ ջահտ արա, էս շաբաթ գլուխը ծածկի: Հայ արևդ կծեմ, գործին տաք կպի,— ասաց Եգորին, ձին նստելուց,— ողորմած հոգի հերդ գործի մեջ ասլան էր: Հինգ փթանոց ջվալը մի ձեռքով էր ուսին դնում:

30

Ձին փնչոցով վեր բարձրացավ, սմբակները մագիլների պես խրելով հողի մեջ:

— Խելքդ ի՞նչ է կտրում, Արզուման, ես էնքան էլ գլխի չեմ...— հարցրեց Ավան ամին ու գրպանից հանեց արծաթա-

գլուխ շիրուխը:— Էնպես ասիսունել գիտի ո՞ր, օձը ծակից կհանի: Հը՞...

— Այ, նո՛ւ եվո... Ի՞նչս է կորչում: Մի գլուխ ունեմ, կառնեմ, որտեղ քեփս տա, էնտեղ էլ կապրեմ: Վերջը կերածնիս մի փոր հաց չի՞... Քանի ուժ ունենք, սոված չենք մնա... Վեր կաց, Եգոր... Էն քարերն էլ տանենք, հետո տեսնենք ուստա Նազարի փորը երբ է սովածանում: Չէ՞, էգուց ես հետս հաց եմ բերելու... Ուստան ուղտի ջինս է, մի շաբաթ էլ չուտի, կդիմանա...

— Ես էլ գնամ,— ասաց Ավան ամին, ձեռքը մեկնելով
10 տունկերին:

— Գնա, ծառերդ տնկի... Աշխարհի դարդը քեզ չեն տվել, աշխարհի հերն անիծած... Մինը քոհլան ձին նստած կանաչ տախտերում ման գա, էն մինի մեջքն էլ էնքան քար շալակի, որ փալանը հարի, ջիղավ դառնա:

Եվ բարկացած իջավ ձորակը: Եգորը ոտքերը քարշ տալով հետևեց նրան:

Արզումանը զարմանալի փոփոխական բնավորություն ունեի: Նա հանկարծ հուսահատվում էր, թքում ամեն ինչի վրա և կատաղած աշխատում, եթե աշխատանք կար ձեռքին: Զինվորության մեջ, երբ նրա վրա իջնում էր այդ տրամադրությունը, նույնիսկ ֆելդֆեբել Իվան Իվանիչը վախենում էր նրան մոտենալու: Մայրահեղ հուսահատությանը հանկարծ հաջորդում էր այնպիսի ուրախություն, ասես աշխարհն իրենն էր: Հորթի նման թռչկոտում էր: Մերթ սուր հանաքներ էր անում և երբ լսողները սրտանց ծիծաղում էին նրա ասածի վրա, հանկարծ զայրանում էր և գոռում:

— Շան որդիք... Ի՞նչ է, ես ձեր մասխարան եմ:

Անարդարության ինչ դեպք էլ լիներ, նա մի կերպ իր վերաբերմունքը պիտի ցույց տար, ներսի մաղձը թափեր: Նրան
20 գիժ էին ասում, բայց ասողներից և ոչ մեկը չէր կարող համարձակ աչքերով նրա երեսին նայել այն ժամանակ, երբ նա զայրացած էր: Երբ նրան զինվոր էին տանում, տանուտերի երեսին գյուղի հրապարակում այնպիսի խոսքեր ասաց, որ նույնիսկ ամենահամարձակ մարդիկ վախեցան և կարծիք հայտնեցին, թե նա զինվորությունից այլևս չի վերադառնա:

Արզումանը գլուղում տուն ու տեղ ուներ, բայց այդ տանն ապրող չորս շնչից և ոչ մեկն էլ նրան հարազատ չէր: Մոր մահից հետո հայրը երկրորդ անգամ էր կին առել, և այդ կնոջից էլ սերել էին այն փոքրերը, որոնք նրան եղբայր էին ասում, բայց ինքը ոչինչ ազգակցական շուներ նրանց հանդեպ: Զինվորության առաջին տարին մահացել էր և հայրը: Առաջ էլ նա խորթ մոր հետ չէր հաշտվում, և երբ ծնվեց առաջին մանուկը, խորթության վիճը դարձավ անդունդ, և նա մեծացավ բարեկամների տանն ու դռանը: Ու երբ լուր ստացվեց, որ Արզումանը զինվորությունից վերադառնում է, և լուրն իրար հաղորդեցին աղբյուրը գնացած կանայք, ոմանք հառաչանքով կարծիք հայտնեցին, որ կգա, հոր ավերակները կտեսնի, գլուխը կառնի ու կանհայտանա: Պառավ կանայք ուրիշ բան էին ասում:

10

— Ուր կկապի, էլ չի կարա հեռանալ...

Վերադարձի երկրորդ օրն ևեթ նրան խորհուրդ տվողներ եղան ամուսնանալու: Նա Ավստ ամուսնու գնաց, վերջինս տնտղեց նորեկին, հարցուփորձ արեց «Ռուսաստանու կողմերից, էժանից ու թանգից, ժողովրդի ավհալաթից» և երբ զինվորության մեջ սովորած կիսատ-պուտ ուսուրենը խոսքին խառնելով Արզումանն ավարտեց իր պատմությունը, և որպես աշխարհի հրաշալիքներից մեկը նկարագրեց «Աղես քաղաքը, թոփով պարախոդն ու ուսաց հողի հարստությունը, որտեղ ցորենն այնքան բարձր է բուսնում, որ ձին ձիավորով միջին կորչում է» — երբ ավարտեց իր պատմությունը, Ավան ամին տխրությամբ ասաց.

20

— Բաղդադ էլ խուրմա շատ կա, մե՞զ ինչ... Շատ էլ Ռուսեթը մեծ երկիր է, որ էլի հայրենիք չի դառնա: Գլուխը կախարա, քո աղոսդ ծրի... Հրեզ եքա մարդ ես դառել, տնավորվի, մի կերպ կառավարվի, հալբաթ մի լույս էլ մեզ կհասնի: Էսպես նեղում չենք մնա՞...

30

Արզումանը հայտնել էր իր միտքը Բաքու գնալու մասին: Ավան ամին առարկել էր, խորհուրդ էր տվել հայրական այգին նորոգել:

— Զեր էն բաղի կողքով որ անց եմ կենում, քիթս մխում է: Զափարը շարդած, մեջը քար... Մառերը՝ էն ցաքի փուշը

քեզ օրինակ, իրար գլխով են դառել... Կոնսերումդ ուժ կա, գնա ավադ արա, էլի հուսատեղ է նեղ օրվա համար:

— Է՛, բաղս որն է... Ծրկու լափոի կա, մի տանձի: Խուրձ կրողներն էլ էնքան քարով են տվել, որ կեսը շորացել է: Նաե՛կ, սափսեմ: Մեր պերվի կորպուսը տարել էին մանկրի Վարշավու կողմերը... Ա՛յ բաղեր: Օխտն օր, օխտը գիշեր ձիավորն անց կացավ, բաղի շափարը պրծավ... Պակրայնի մերե մարդ էդպես բաղ պահի:

10 — Դու գիտես... Իմ խելքս էլ էդքան է կտրում: Ամենայն մի երկիր մին պլան ունի... էս էլ մեր երկրի պլանն է...

Արդումանը հեռացել էր Ավան ամուց այն հաստատ որոշմամբ, որ գյուղում կմնա մի քանի օր էլ, կտեսնի բարեկամներին, հյուր կգնա նրանց տները, կպատմի «Աղես քաղաքի և թոփով պարախոդի մասին», մի քիչ էլ կզարմացնի իր ռուսերենով, կոշտ սապոգներով և այն նշանով, որ ստացել էր լավ հրաձիգ լինելու համար ու կհեռանա գյուղից, ամեն ինչ թողնելով խորթ մորն ու նրա ժառանգներին:

10 Այդ քանի օրը նա ուշ էր վեր կենում, փալասի կտորով սրբում էր կոշիկները և բարձի տակից հանում զինվորական շավարը, որ քնելուց ծալում էր խնամքով, գլխատակին դնում՝ ծալը չկոտրելու համար: Փոքրիկ երկաթե սանրով մազերի փնջերը ոլորում էր թեք ու միահավասար, կարտուզը ծուռ դրած փողոց ելնում: Գյուղում լուրեր էին տարածվում, որ Արդումանը աղջիկ է ջոկում: Ոմանք հավատում էին, մայրեր կային, որոնք սրտատրոփ սպասում էին, թե անհա կանցնի նա իրենց տան առաջով, կմտնի և գուցե թե մի բան լինի:

10 Իսկ Արդումանն իրեն հասակակից ընկերներին պատմում էր այն մասին, թե ինչպես իրենց վաշտը մանյովրի ժամանակ լեհական մի գյուղ տարան: Պատմում էր և աչքերը փայլատափում էին հիշողության հրճվանքից:

— Ա՛յ աղջիկներ, թամամ հրեշտակ... Սափսեմ սլաքողների գալիս են, հետո խոսում, ասում... Թե մի քիչ արսըզ ես, կուռ ճտովը քցի... Իսկի չի խոսում: Հորը, մորը առաջ քեզ պողորուժկա է անում: Սպիտակ, սպիտակ... Ծրեսհատին որ նայում ես, պատկերդ միջին շողշողում է: Աբմունդիրավաններն էլ թազա էինք ստացել, կոճակները պապզում էին ոսկու

նման... էլ ինչ կեր ու խում, ինչ արգան, մուգիկ, դուխալոյ արկեսոր...

Եվ պատմում էր, թե ինչպես է մի տուն ընկել, ուր երեք քույր են եղել, մի պառավ մայր:

— Կավկազի մարդի համար խելագարված են... — որպես իրական ապացույց իր ասածների, հանում էր ծոցի գրպանից նրանցից ստացած մի նկար: Ծիշտ է, դարձյալ երեք քույրեր էին, բայց այդ նրանց լուսանկարը չէր, այլ սովորական բացիկ, որ նվիրել էին նրան երեք լեհուհիները:

Այդ օրերումն էլ պատահեց այն հանկարծակի հանդիպումը, որ և վճռեց նրա գյուղում մնալու հարցը: Զաղացապանին տեսության գնալուց, նա անցավ Ղարիբանոցի այգիների միջով ու հանկարծ դեմ դուրս եկավ բարձրահասակ, լիքը մի աղջիկ, որ ձեռքերը վեր էր բարձրացրել ու բռնել կուժի ունկից: Աղջիկը նրան տեսավ թե չէ, կարմրեց, գլուխը խոնարհեց... Արզումանը տեսավ նրա երկար արտևանունքները, լիքը կուրծքը, որ ալիքի էր ուռել, որովհետև աղջիկը ձեռքերը վեր էր բարձրացրել և բռնել կժից: Տեսավ ու տեղը մեխվեց: Աղջիկն անցավ. կժի մեջ շուրը խուլ արձագանք էր տալիս՝ կըլթկըլթ, տարուբեր լինում աղջկա ոտնափոխից: Արզումանը ետ նայեց. շորորալով գնում էր աղջիկը, կուժն ուսին ու ոտաբոբիկ: «Նա է՞ր... չէ՞, նման էր», մտածեց Արզումանն ու հետ դարձավ: Նա տեսավ, թե ինչպես աղջիկը մտավ Շալուն Սիմոնի դռնից: Նա էր՝ Սալբին:

Արզումանը գիտեր, որ Սիմոնն աղջիկ ունի: Զինվորության ժամանակ, երբ երեկոները հերթապահը փոստը բաժանում էր, և հավաքվում էին նամակ ստացողների շուրջը, նամակի ընթերցումից հետո կադարմալում խոսակցություն էր բացվում կանանց մասին: Ամեն մարդ իրենց գյուղերիցն էր պատմում, տեսած կանանց գովքն անում: Զինվորներից մեկը աշխարհի ամենից երևելի գեղեցկուհուն համարում էր իր խորթ քրոջը և նրա մասին այնպես էր պատմում, այնպիսի շարժ ու ձևով, շրթունքները չմպացնելով, որ լսողներն իրենց կասկածն էին հայտնում, թե նրանց մեջ ինչ-որ բան է պատահել: Արզումանն էլ էր պատմում ու պատմելուց հետո, երբ քնելու փողը փչում էին, պառկում էր ու ժամերով վերհիշում գյուղը: Այդ

10

20

30

Ժամերին նա մտաբերում էր և Սալբուն, հիշում էր փոքրիկ այն աղջկան, որի հետ մի ամառ խորձ էին կրել:

Ջաղաց հասնելուց հետո էլ ինքն իրեն հարց էր տալիս, թե ինչքան շատ է մեծացել: Այդ օրից նա խոր պահեց «հրեշտակներին» նկարը: Ծիշտ է, նրա ուրախությունը խորացավ, նա լուռությամբ էր անցնում այն դեպքերի վրայով, որ պատահել էին Վարշավայի մանյուլրի ժամանակ:

Նրա գնալն ուշանում էր: Գյուղի կանայք ասում էին.

— Շուտ է տալի գյուղի վրա, տեսնենք որ թխսամոր ճու-

10 տը կփախցնի...

...Արզումանը քարի գլխից բարկացած իջավ ու այնպիսի մի մեծ քար գրկեց, որ Եզորը մնաց զարմացած: Վերև տանելուց գոտու կապերը կտրվեցին, և գոտին ընկավ:

Քարի գլխից նա աչք էր ածել քաղհանավորներին ու տեսել էր նույն շարքը, մի քիչ ավելի խոր գնացած: Ոչ ոք չէր բարձրանում: Մկրտումը ձիու վրա նստած խոսում էր Շողերի հետ: Արզումանը երկար նայեց. նա ուզում էր, որ Սալբին վեր բարձրանա ու մի անգամ էլ նայի ձորակի կողմը: Սպասեց...

20 Ու հանկարծ Մկրտումը տեսավ: Արզումանը ձևացրեց, թե քար է գլորում ու զայրացած իջավ: Մեծ քարը հիմի փոսի մեջ շարտելուց հետո, թևով ճակատի քրտինքը սրբեց:

— Խիղճ չունե՞ս դու... Մեռանք է՛ սովից: Եզոր, արի՛, Սիմոն ապե՛ր, վեր կաց... Դու էլ ուստա դառար մեր գլխին էլի՛... Պարավոդի տրուբան դրել ես բերանդ, էս ձորերը մուխով լցրել, էլ հացն ինչ ես անում...

— Կերե՛ք, բան չեմ ասի... էս քարն էլ դնեմ... Ես էլ անոթեցա,— ասաց ուստան ու քթի տակ շարունակեց մոմռալ մեղամաղձոտ երգը՝ «դանդանա վեր ա՛յ նանա»:

30 Մկրտումը դժգոհ հեռացավ: Ավան ամուն ի՞նչ, թե ինչ է մտադիր անելու: Ինչո՞ւ էր եկել... Ժպտաց: Հիշեց նրա խոսքը՝ փարթ կանենք, Քառասնաչուրը տերությունից կառնենք... Զին խաչտալով գնում էր, աչ ու ձախ դուռը մեկնում, փրցնում ծաղիկ ու խոտ: Հարկավոր չէր խիստ լինել... Լավ էր: Հիմա նա իր մտքում թող մտածի գյուղի համար: Ժամանակը կգա: Ի՞նչ պիտի անեն, ինչ կարող են անել, որ ուզենան էլ: Միայն արյուն են պղտորում: Զիտ ոտքը քարին դիպավ, քիչ մնաց ընկ-

ներ: Մկրտումը սանձը պինդ ձգեց և փորի տակով մտրակեց, մտրակը վզդաց գնդակի պես, ձին թռավ: Այդպես... Ու մի քիչ հանգստացավ: Ասես մտրակը ձիու տեղ այն աներեւոյթ թըշնամին ստացավ, որ խուլ դժգոհում էր, փնթփնթում, խեթ նա-
յում, բայց ճակատ առ ճակատ դուրս շէր գալիս:

Մփացող արտի տեսքը նրան հանգստացրեց: Գարունը խոստանում էր առատ բերք: Նա ձին պահեց արտի ծայրին, մասրենու ծաղկած թփի մոտ: Կռացավ զարու ցողունը պոկե-
լու: Ձին ետ-ետ քաշվեց, ականջները խլշեց: Թփի մյուս երե-
սին մի բան շարժվեց, ուստերն իրար դիպան, և սպիտակ վար-
դի թերթերը օրոտալով վայր ընկան: Մկրտումը ձիուց իջավ: Մյուս երեսին, թփի ստվերում, քաղհանավորներից մեկի մա-
նուկն էր, փոքրիկ ճոճքի մեջ: Մանուկը զարթնել էր, տրորում
էր աչքերը, ու ճոճքը շարժում էր, ուստերն իրար էին դիպում
և թերթերը թափվում էին: Մկրտումն ու մանուկը մի վայր-
կյան իրար նայեցին. մանուկը ժպտաց, Մկրտումն ուղեց կռա-
նալ ու մատը կարմրած թշին դնել, բայց մանկան դեմքից
ժպիտն հանկարծ անհայտացավ, երևաց վախի արտահայտու-
թյուն: Փոքրիկը տեսել էր ձիու գլուխը՝ Մկրտումի թիկունքի
ետև:

Ձին հետքից քաշելով, Մկրտումը մոտեցավ քաղհանա-
վորներին: Շողերը նրանցից բաժանվեց ու մի քանի քայլ արեց
դեպի նա: Թելունց պառավը, որ մինչ այդ պատմում էր ըն-
կերներին իր ամուսնական կյանքից, պատմում էր ու ծիծա-
ղում, ու երբ ծիծաղում էին և աղջիկները, նրանց վրա բար-
կանում էր ու դեմքին կեղծ լրջություն տալով սաստում, որ
չսեն,— Թելունց պառավն ամենից առաջ տեսավ Մկրտու-
մին:

— Այ դո՛ւ բարով ես եկել... էս արտը քեզ փեշքեշ...—
ասաց նա: Մկրտումը ժպտաց: Պառավի խոսքին քաղհանա-
վորներից ոմանք ետ նայեցին ու նրան տեսնելով, նորից
գլուխները կախեցին: Մկրտումի աչքին ընկավ և Սալբին, որ
արևից ու տաքացած հողից կալմբած, քրտնած երեսը մի
վայրկյան միայն շրջեց նրա կողմն ու նորից շարունակեց աշ-
խատանքը: Գարու կանաչ ցողունները փնջերով դուրս էին գա-
լիս նրա դեյրայի կախ ընկած փեշի տակից, երբ նա մի քայլ

10

20

30

առաջ էր անում ու փեշը քաշում: Կանաչ ցողունների արանքից
երևում էր նրա բոբիկ ոտքն ու սպիտակ սրունքը:

— Էն կռացածը Սիմոնի աղջիկը չի՞,— հարցրեց նա կնո-
ջը, այնպես որ Սալբին էլ լսեց:— Ինչ բո՞յ է քշել մեռածը...

— Մկրտում, ա՞յ Մկրտում... էսօր-էգուց մեռնելու եմ,
է՛... Մի երկու արշին քաթան տուր օմբեքս ծածկեմ: Տես,
հա՛, սաղ բաց է,— կանչեց Թելունց պառավը և առանց քաշ-
վելու փեշը վեր բարձրացրեց, ցույց տվեց իր ոսկրացած ու
մերկ ազդրերը: Ոմանք փռթկացին, ոմանք էլ ամոթից մինչև
10 ազանջի բլթակները կարմրեցին:

— Ինչ եք հռհռում,— դարձավ պառավը կանանց,— հս
պետք է Մկրտումից ամաչե՞մ... Նրա պորտը ե՛ս եմ կտրել...

— Էս քանի օրս Եփրեմը ապրանքի է գնալու. որ բերի,
կգաս, կտանես, նա՛նի...— պատասխանեց Մկրտումը:

Ու մտաբերեց դավթարի այն էջը, ուր դեռ անցյալ տար-
վանից Թելունց պառավի ազգանվան դիմաց գրել էր՝ «շաքար
— 1 գրվ. և չայ կապովի— 12 մսխալ, գումարով 36 կոպեկ»:

20 Ձին նստեց ու մի անգամ էլ աչքով չափեց ծփացող ար-
տը, նայեց Քառասնաչրի անտառին, որի առաջնապահ ծառերը
ստվեր էին գցել արտի վրա, մի թևով էլ իջել մինչև տան պա-
րիսպը: Ձիու վրայից նա տեսավ և Արղումանին՝ քարի գլխին:
Ասես մի սև ամպ երևաց նրա մտքի հորիզոնի վրա: Նա ձգեց
ձիու սաճձը, և ձին գլուխը թեքեց գյուղի կողմը:

4

Այդ երեկոն ավելի շուտ մթնեց: Սկացած ամպերը ծանր
վարագույրի պես ծածկեցին երկինքը, սարերը, ձորերը լցվեց սև
ծխով: Նախիրը կանուխ իջավ սարից, կիթը մթնով կառարե-
ցին: Հանկարծ սպիտակ ալավ ընկավ երկնքից, եկեղեցու խա-
չըն ու զանգակները փայլփլեցին, որոտը զղրդաց այնպես, որ
30 դարակներում դարձած պղնձե ամանները զննեցին: Ծվ սկսեց
անձրևը, նախ դանդաղ, ծանր կաթիլներով, ապա որպես վա-
րար հեղեղ:

Գվվում էր անտառը, ձորը: Անձրևի աղմուկի մեջ չէր լրս-
վում Մարցա ջրի վշշոցը: Երբեմն բացվում էր մի դռնակ և
ինչպես բռնկված լուցկի, խավարի մեջ տան ազոտ լույսը

փայլում էր ու հանգչում: Մութի մեջ մարդիկ նավդաններն էին ամրացնում, ջրածակերը կաշնում, հավաքունի առաջն աթար դնում,— մի խոսքով, կատարում կանխող այն բոլոր գործողությունները, որ տարբեր էին յուրաքանչյուր տան ու բակի համար:

Տեր Նորընծան երկար շալն ուսերին ետ ու առաջ էր քայլում նեղլիկ պատշգամբի վրա, երբեմն գլուխը վեր բարձրացնում և սևացած երկնքի վրա փնտրում աստղեր կամ մոտենում պատշգամբի ճաղերին, ձեռք մեկնում և տեղացող կաթիլներից որոշում անձրևի թափը:

10

Պատուհանի ճրագը լուսավորում էր պատշգամբը, որի սյուների երկար ստվերներն ընկել էին ծառերի սև սաղարթի վրա: Հեղեղի ընթացքում փայլատակում էր փայլակը, լսվում էր խուլ որոտ, մի վայրկյան չքանում էր խավարը, և սպիտակ լույսի տակ Տեր Նորընծան տեսնում էր քամուց խշշացող ծառերը, դիմացի տան կտուրն ու երդիկին դրած կաբմիր կարասը: Ապա թանձրանում էր խավարը, և ճրագը քահանայի երկար ու թրթռացող, մի քիչ ալյանդակ ու սապատավոր ստվերը սյուների արանքից նետում էր մինչև այնտեղ, ուր հալվում էր ճրագի լույսը:

20

Ներս ու դուրս անող տղամարդ ու կին իրենց բակերից նկատում էին քահանայի վիթխարի ու սև ստվերը: Ոմանց այդ ստվերը հանգստացնում էր և մեղմում արհամիրքի սարսափը: Թելունց պառավը, որ մինչև ծնկները վեր քաշած, ծլացող անձրևի տակ բակում դարսած աթարն էր ծածկի տակ տանում, մի պահ կանգնեց տեղում և երկյուղածությամբ նայեց պատշգամբի ստվերին, թեկուզ սառն անձրևը ծծում էր բաց կուրծքը: Ոմանք էլ նույնիսկ դժգոհում էին, որ ծանր ժամին, երբ մեղուներն էլ էին փեթակում անհանգիստ բզզում, մի մարդ ապահով անկյունում ետ ու առաջ էր քայլում և դիտում:

30

Նրանցից յուրաքանչյուրն իր գործն ուներ, իր ստացվածքի փրկության մասին էր մտածում: Մեկը՝ բակում նստոտած կովերն էր գոմը քշում, կովերը փնջացնում էին, չէին ուզում ներս մտնել, տերը մութի մեջ, ձեռն ընկած բահի կոթով կամ թիակով խփում էր նրանց կողերին, եղջյուրներին, ոտքերին: Տներ կային, ուր շփոթմունքից հորթերին ներս էին քշել, և քնա-

հարամ երեխաները զարմանքով դիտում էին, թե ինչպես հորթերը ցեխոտ ոտքով կոխ էին տալիս քեշա ու կարպետ: Մի քանի մայրեր կուրծք էին ծեծում և շտապ-շտապ, մանավանդ երբ փայլատակում էր կայծակը, իրենց որդիներին անունը տալիս, որոնցից մեկն այգիներումն էր մնացել, մեկ էլը հարեան գյուղից պիտի գար և, ո՛վ գիտե, որ ծառի տակ կուշ եկած, սպասում էր, որ անձրևը դադարի:

- Եգորը շեմքի առաջ կանգնած՝ լսում էր այն խուլ վշշոցը, որ նրանց բակում ավելի սաստիկ էր: Պառավ տանձենիները 10 ճղներն իրար էին տալիս, քամու թափից կռանում, անձրևի կաթիլները շարտում դռնից ներս: Երբեմն նա ճրագը մոտեցնում էր, վազում և նայում գետնին թափված տերևներին ու դեռ նոր ծաղկաթափ եղած պտուղներին: Բակով անցնող առուն պղտոր էր: Փողոցով անցնող հեղեղը լափին էր տալիս պատին ու վշշոցով գլորվում դեպի ցած:

- Մայրը կայծակի փայլատակման հետ դուրս էր վազում և որդու թևից բռնած տուն քաշում: Խեղճ կինը երկյուղից մի բառ էլ չէր ասում. միայն փաթաթվում էր, կուշ գալիս և այդպես ներս տանում: Նրբ Եգորը շորս-հինգ տարեկան էր, այդ 10 խաբխուլ տունը տեսել էր սոսկալի պատահար. այդպիսի մի մութ գիշեր հարեանները ներս էին բերել Եգորի հոր կայծակնահար դիակը՝ խանձված, կուշ եկած և այլանդակ մի կոճղ:

Եգորը շատ աղոտ էր հիշում թե հորը և թե այդ գիշերը, երբ ինքը մոր կանչից դարթնեց և տունը մարդկանցով լցված տեսավ: Նրա հիշողության մեջ պայծառ էր մնացել այն խոսքը, որ Թելունց պառավն ասաց մորը. «Երեխուն առ, գնա հացատունը...»: Հետո մի անգամ էլ պառավն եկավ ու մութի մեջ լաց լինող մորն ասաց.

- Այսուհետև էլ նոր տուն-տեղի մասին հոգս քաշելից 10 զուր է... Հլա ջահել ես, շատ մարդ շատ խոսք կասի, բալքամ արյունդ էլ կպղտորվի... Զէ՛, քեզ հավաք արա, թխսամոր պես նստի բնիդ մեջ, թեկդ փռի սրա վրա... Դառ մի շվաքարան էս երեխի համար...

Եգորը հիշում էր մոր փղձկալը, նա կարծեց, թե պառավը ծանր խոսք պսեց մորը: Ի՞նչպես հասկանար շորս-հինգ տարեկան տղան, որ մայրը լալիս էր աղետի համար և այն դառն

վիճակի, որ իր հետ բերում էր այդ գետը: Անցած տասներկու տարվա ընթացքում և ոչ մի անգամ մայրը որդուն չէր պառ-
մել, թե ով էր հայրը, ինչպես մահացավ: Եզորը լսել էր ուրիշ-
ներից, որ նա ուժով է եղել, որ մի անգամ գրազ են գալիս,
եզուն մեկն արձակում, ու նա լծվում է մյուսի հետ և հաստ գե-
րանը Քառասնաչորից մինչև եկեղեցու գավիթը քարը տալիս:
Շատերից էր լսել, որ նա, ջաղացպանը և Ավան ամին, անբաժան
ու սրտակից ընկերներ են եղել, շատ անգամ են միասին որս
արել և սպանած կիստարը անտառում մաշկել, կաղնու ճյուղից
կախել և երեքով միասին մի օրում կիստարի միսը խորովել ու
կերել: Եվ որպես մութ պատմություն, մի անգամ նրա ականջովն
էր ընկել այն, որ իբր թե իր հայրը խոշա Հիբանի մեծ որդուն՝
Մկրտումին կապել է ծառից, նրա աչքի առաջ չոր ցախ հա-
վաքել, տոների տակ դարսել, որ նրան կենդանի վառի: Ավան
ամին այդ պատմությունը չէր հաստատում, նրա ասելով հայ-
րը միայն բահի կոթով մի անգամ խփել է Մկրտումին, նրա
անպատկառ ակնարկի համար, թե իբր հայրը ղազախի տղա
է և սերվել է մովրավի ղազախներից, որոնք անցյալում հար-
կահավաքման ժամանակ մի քանի օրով գյուղում գիշերել են:

10

Ամեն անգամ, երբ կայծակի փայլատակումից վախեցած
մայրը խնդրում էր նրան տուն մտնել, նա հնազանդությամբ
էր կատարում մոր խնդիրը, սակայն քիչ հետո նորից էր դուրս
ելնում: Նրան դուր են գալիս և վարար անձրևը, և կայծակի
լախտը: Հաճույքի հետ կար և ներքին ահ, երբ մտաբերում էր
իր մանկության առաջին շարադետ գիշերը:

20

— Հեյ, հեյ... Բանդը տրաքեց, ժողովո՞ւրդ,— հեղեղի
տարափի մեջ որոտի նման լսվեց դարբին Վանեսի ձայնը: Ու
սարսափը տարածվեց, տներում մարդիկ մի վայրկյան սառած
մնացին: Տեր Նորընծան տեղում մեխվեց, կտրվեց մտքի թե-
լը: Այդ բոլորին մի անգամ էլ կայծակը փայլեց և ճեղքելով
իջավ ալգիների վրա... Երեցկիներ ներքի տնից դուրս վազեց:

30

— Բահը տուր, ա՛յ կնիկ... Մեր այգեստա՞նը... Կայծակն
էն կողմին ընկավ,— քահանայի ոտքերը դողացին ու նստեց
ժանր թախտին:

— Տունը մի բահավո՞ւր, է՛... Զեզ չեն ասո՞ւմ... Շուտ...
— կանչում էր գզիրը, վառվող կերոնը ձեռքին պտտացնե-

լով: Մթնում կերոնը կտուրից կտուր էր ուստոստում, ասես քամու բերանն ընկած հրդեհվող թուփ էր, Տեր Նորընծայի տան առաջ երևաց մի ուրիշ շահակիր, ձիու վրա նստած: Փահանջան վերեկից ձայն տվավ:

— Անտոն... Օրհնյալ, էս ի՞նչ փորձանք հասավ ժողովրդի գլխին...

— Բան չկա, տերտեր... Դու ապահով կաց: Կես սհաթ չի քաշիլ բանդը կշինեն... էնտեղից եմ գալիս,— ասաց յափնջու մեջ կոլոված պամոշնիկ Անտոնը, որ պտտվում էր գյուղի փողոցներում, օգնություն հասնողներին շտապեցնում և մտրակի կոթով փակ դարպասները ծեծում:

Եվ շտապում էին՝ որը բահով, որը քլունգով, շուխայի մի թևը փողոցում հագնելով, մեծ մասը ոտաբորիկ, ումանք յափնջիներով: Դուրս եկողներից մեկը լապտեր էր առել, մյուսը, շտապելուց՝ սև նավթով լիքը թաղարը: Վազում էին ինչպես խրտնած նախիր, նույնիսկ հասակավոր մարդիկ էին ցատկում, ճղփոցով ընկնում փողոցով հոսող պղտոր ջրի մեջ, հենվում բահի կոթին: Ոչ մի ձայն, ոչ մի խոսակցություն: Զահերի լույսի տակ փայլում էին բահերն ու քլունգները: Պամոշնիկ Անտոնը կանգնել էր եկեղեցու մոտ և ջահը բռնած լույս էր անում նրանց, որոնք խավարի միջից, զանազան մութ ու նեղիկ փողոցներից, բահերը զրնգացնելով դուրս էին ելնում, մի վայրկյան երևում ջահի լույսով և ապա շտապում դեպի վեր: Կարծես կալանատնից փսխչող բանտարկյալների բազմություն էր, որ գնում էր անխոս, զրնգացնելով ծանր շղթաները:

Դարբնի առաջին կանչին Եգորը դեպի բահը վազեց, բայց մայրը կախ ընկավ թևից: Ու կայծակը լուսավորեց: Եգորը կայծակի լույսի տակ տեսավ մոր սպիտակ դեմքը, ձեռքը թուլացավ: Դարպասի դուռը ծեծեցին:

— Եգոր,— լսվեց շաղացալանի ձայնը: Եգորը վազեց դարպասի մոտ:— Զեր էն կոթը կարճ բահը տուր... Մերը շաղացումն եմ թողել...— Եգորի փոխարեն մայրը մեկնեց բահը:— Աչքդ մեր հայաթին էլ պահի... հրես ետ եմ գալու, գնամ շաղացը...

Գզիրն էլ չէր կանգնում: Կես ժամում համարյա ամբողջ գյուղն էր հավաքվել, և այդ բազմությունը մրջյունի պես աշ-

խատում էր ծոռելու հեղեղի հոսանքը բլուրի փեշերով դեպի գե-
րեզմանատան ձորն, ուր Այրումի առուն տրաքված գնում էր,
ձորը բերնեբերան լցրած պղտոր ջրով: Հեղեղը վիշապի նման
կլանում էր ճումների այն բարակ պատերը, որ առաջին եկող-
ները փորձում էին դառսել:

Տեսարանը վիթխարի էր: Վերի առուն փլվել էր, հոնք
խորացրել և դարձել մի հեղեղ, որի ակունքները շատ բարձրե-
րում էին, այնտեղ, ուր ձյունի շերտերը աղի պես հալվում էին
վարար անձրևի տարափից: Պղտոր ջուրը հանկարծ էր դուրս
գալիս անտառից և բերանն առած չոր տերև, կոճղ ու ճյուղ, 10
սրբնթաց արշավում գյուղի վրա: Հին ամբարտակը դիմացել
էր մի պահ, ապա դեմ առած կոճղերը հրել էին հողաբլուրը,
ճեղքել և ջուրը մանր առվակներով թափել գյուղի վրա:

— Մառը կտրե՛ք,— բղավեց ջաղացպանը, երբ աչքով
չափեց ամբարտակի ճեղքը: Ամբոխից տասը հոգի վազեցին
դեպի անտառի եզրը: Ճարպիկ շարժումով Արզումանը, որի
սապոզները լցվել էին ջրով ու տիղմով, պարանը նետեց ցցա-
չոր կաղնու բնին ու ձգեց: Պարանին մոտեցան և մյուսները,
հետ ու հետ քաշվեցին, և երբ Արզումանը «նո՛ւ» արեց, տասնյակ 20
բազուկներ ձգեցին, ծառը ճաքեց և շառաչով վայր ընկավ:
Ջաղացպանի խորհուրդն օգնեց, մի քանի ծառեր էլ կտրեցին:
Մոտիկ տներից բերին և խոտի խորձեր, խորձերի մեջ քա-
րեր դրին և գցեցին ջրի մեջ: Հեղեղը վիշապի նման մոլտաց,
գլուխը աչ ու ձախ դարձրեց, փորձեց ճակատով հրել բարձր
ամբարտակը, ուժը չհաղթեց և դժգոհությամբ գլուխը թեքեց
գերեզմանատան ձորը, վայր հոսեց իր հին ճանապարհով:

Այնինչ գյուղից դեռ գալիս էին: Վերջին եկողներից մե-
կը պատմեց, որ Քառասնաջրից եկող առուն բոստանների
շատ է վնասել... Լավեց կանացի բարձր «վայ»:

— Հը՞... ի՞նչ էր...

— Տեսնես որ լաչառն էր...

— Փորձանք պատահած չլինի՞...

Տեր Նորենձան նկատեց, որ արագ քայլերով մեկը ան-
ցավ իրենց փողոցով, լույսի տակ երևաց վազող ստվերը, և
մինչև ինքը կվերկենար ու ձայն կտար, ստվերը կորավ մութի
մեջ, լավում էր միայն ոտքի ուժեղ դոփշունը:

— Տիրուհի՛... Ղարալրուն ով էր... Դու էլ տեսա՞ր:

— Էն ո՞վ կանչեց... Ձենը ներքեից էր,— պատասխանեց կինը: Բայց հենց այդ ժամանակ Ավան ամին ձայն տվավ:

— Տերտե՛ր, քնած չե՞ս...

— Արի՛, արի՛ վերև, Հովհաննես... էս փորձության ժամին, այ օրհնյալ, մարդ արարածը կքնի՛...— Ավան ամին վեր բարձրացավ:

— Լավ թրջվեցինք,— ասաց նա՝ փափախը թափ տալով:

— Տիրուհի... արագ բեր Հովհաննեսին...

10 — Տերտե՛ր, բա մի չես նայե՞լ գրքիդ... Խնչ է ասում: Հո մեր վերջը չի... էնա մի գլուխ կազատվենք, մեր հոգին էլ կդինջանա, մեր ջանն էլ...

— Նայել եմ... Միայն թե լուսնի հաշվով չի բռնում,— և ականոցները քթին դնելով, վերցրեց պատուհանին դրած գիրքը, որ միակ օրինակն էր թե Կարմրաքարում և թե ձորի գյուղերում:

Մի հին ձեռագիր էր այդ, որի մի մասը կոչվում էր «Թանգարան խրատուց», մյուսը՝ «Նրազագիրք»: Կային և անթիվ «մաշուններ» զանազան ցավերի և հիվանդությունների դեմ: Վերջապես լուսանցքներում և «հիշատակարանի» համար թողնված էջերի վրա Տեր Նորընծայի դիտողություններն էին գյուղի գլխով անցած և իր կյանքում կատարված դեպքերի մասին: Արդեն խունացած էջերի վրա կարելի էր կարդալ. «1906 ամի եղավ մեծ խռովություն և անասելի տանջմունք: Մեր քիրվա Սավալանին սպանեցին անիրավությանը յուրյանց սեփական օթախումն»... Իսկ նրանից անմիջապես հետո «Նարգիզն բուղով եկավ օգոստոսի 15-ին: Կալամուտն պակաս էր, 37 փութ խառն ցորեն, նաև գարի»: Այդ օրվա հեղեղն էլ արդեն նշանակել էր. «Մայիս ամսվա 3, օյն շաբաթ, լույս կիրակի, քարեկարկուտ մեծ, ազգաբնակչության անասելի վնաս: Պտուղքն վնասվեն և մասուլն պակաս լինի»:

30 Տեր Նորընծան կարդաց գրածը:

— Հա, բո ասածն է... էնքան էլ անիրավը ծաղկել էր: Թե սալամաթ պրծնեինք, հարյուր բեռը խնձոր հավաքող կլիներ... Դու ասա քամին չկոտրատի թագա տնկած շիվերս... ու երկըն-

քին նայելուց հետո ասաց.— կասես պարզում է, հը... Զրիկի գլխին հրէն ասող է երևում:

Տեր Նորընծան ձեռքը մեկնեց տեղացող կաթիլներին:

— Բարակում է...— ասաց: Փողոցով բարձրաձայն խոսալով անցան մի քանի հոգի:

— Ունա՛ն,— կանչեց Աւան ամին, ձայնից ճանաչելով,— ինչ արի՛ք... Պրծա՛ք...

— Աչքն էլ չհանեցի՞նք,— պատասխանեց մի երիտասարդ:

— Պրծանք, համա մերն էլ մեզ հասաւ... Երկար տախտում մի երկու օրավար գարի ունեմ, հիմա սրբել է տարել,— 10 տխուր ասաց Ունանը:

— էհ, ես էլ գնամ, տերտեր...

Փողոցում երբեմն երևում էին առվի բանդից վերադարձող խմբեր: Կերոններում բոցը ծուլ էր լինում, լուսավորում թրջված ու ցիխտոված մարդկանց, բահերը փայլում էին և ապա հանգչում:

Տեր Նորընծան թիկնել էր պատշգամբի սյունին և դիտում էր գյուղի զանազան ծայրերում դողդողալով շարժվող կրակները: Նա հանգստացած շունչ քաշեց. նույնիսկ ժպտաց, ինչպես կժպտար գերդաստանի պապը, հարյուրամյա ծերունին, 20 մահից առաջ թոռների բազմությանը նայելուց:

— Ա հե՛, մեր տերը հրեն զարթուն է հլա,— լսեց մի ձայն:

— Հմի հալւորը սրտաճաք է եղել: Վախեցել է որ...— և շարունակութունը շլավեց: Քամու հակառակ հոսանքը հետ շարտեց գյուղացու խոսքերը, և քահանան շիմացավ, թե ինչ ասացին: Մի ըուպե հետո մթնում մեկը քա՛հ-քա՛հ ծիծաղեց: Տեր Նորընծան փշաքաղվեց, սեղմվեց սյունին: Այդ ծիծաղն էլ, ինչպես և այն բառերը, որ քամին հետ շարտեց, պղտորեցին նրա մտքերի խաղաղությունը, և հին հարցը անբաժան ստվերի պես նորից եկավ: 30

Երբ Տեր Նորընծան միտք էր անում գյուղի առօրյայի մասին, մտքով կտրում էր անցած ճանապարհը և տքնում իմանալու, թե ուր պիտի հասնի իր ծուխը այն ժամանակ, երբ ինքը թաղված կլինի եկեղեցու պատի տակ, սառը քրտինքը պատում էր նրան, սիրտն ասես պոկվում էր, ընկնում ու տեղը

մնում էր դատարկ: Այն, որ պիտի գար, մուժն էր, սեւացած երկնքի պէս:

Նրբ ինքը դեռ երիտասարդ էր, փողոցով անցնելը հաղթական երթի էր նման... Մարդիկ կանգնում էին խոնարհ ու գլուխ տալիս, իսկ կանայք, նույնիսկ պառավ կանայք, մոտենում էին և համբուրում երիտասարդ քահանայի աջը: Իսկ հիմա... Մարդիկ քահ-քահ ծիծաղում են, ո՞վ գիտե ինչեր են ասում նրա մասին: Նա փորձում էր «չարյաց արմատը» գրտնելու և միշտ գալիս էր նույն տեղը հասնում, որոշում, որ հավատը թուլացել է, և խճճվում այն բազմաթիվ պատճառների մեջ, որ նրա համար սատանի կծիկ էին, անլուծելի հանգույց:

— Արի քնի, է՛... Բա չբեղարեցի՞ր... — ձայն տվավ կինը ներսից: Տեր Նորընծան զարմացած նայեց: Այո՞, կինն է, որ օրն ի բուն աշխատում է, լվանում, եփում, թխում և այդքան աշխատանքի ընթացքում ժամանակ գտնում հարկանի տուն գնալու կամ գյուղի մյուս ծայրին ծննդկանի համար «ծնունդ գավաթ» տանելու, իմանալու հազար ու մի լուր, հարյուրավոր մարդկանց մտքերին ու հույսերին տեղյակ լինելու, մեկին սովորեցնելու, թե ինչպես են «սինեմաքի» եփում, մյուսի հետ

պայմանավորվելու, որ միասին գնան սարը շուշանի, երրորդի տղչկա գեղեցկութունը գովելու այն տանը, որտեղից լուրը հարկան գյուղից եկած կնոջ միջոցով պիտի գնար: Նրանց մոտ և, ո՞վ գիտե աշխարհի բանը, մեկ էլ տեսար, եկան և բանը գլուխ եկավ: Ահա տունը. իր տունը, որ սարքել է քանի՞ տարի... Թախտը, այն լայն թախտը, որի վրա ամառվա գիշերներին հիանալի է քնելը և լույսը չբացված զարթնելը, այն ժամանակ, երբ ծտերը խոսում են, իրար կանչում և պաղ օդի մեջ լսվում է ժամի զանդերի ծլինգ-ծլոնգը: Տունը, — որ տարիների ընթացքում լցվել է բարիքներով: Ու պիտի մնա այդ ամենը՝ իր այգին, արքայական խնձորենին, որի մասին նա թաքուն այն կարծիքին էր, թե եղեմական խնձորենու տեսակն է իր այգում եղած «շահ-ալմասին», գոմը, մառանը:

Նա՛ որդին, երբեք գյուղ չի գալ, Բուղդանը, երբ դեռ երիտասարդ էր, ամառները տուն էր գալիս... Բայց հենց այն ժամանակ էլ տեր հայրը նկատում էր, որ քիչ էլ մնա, թեևրն ամբողջան, պիտի թույլ ուրիշ աշխարհ և էլ չպիտի գա: Նկատում

էր և սարսափով նայում Բուդդանի գրքերին: Մի՞թե նրանք էլ գրքեր էին... Ո՞ւր մնաց «Վարք սրբոցը»... Ո՞ւմ պիտի մնա տունը... Հեղինարին՝ իր աղջկանը, իր օրինավոր ծառանգին, անդրանիկ դստերը: Եվ հայրը հիշեց իր անդամալուծ պառավ աղջկանը, ձեռքը ծուռ, ինչպես չորացած ճյուղը, ոտքերը թույլ աղջկանը, որ ներքի տանն էր ապրում, ցերեկը նստում էր նեղլիկ պատուհանի առաջ, և երբ բակում մարդ չէր լինում, դուրս էր գալիս, փայտի վրա հենած, ոտքերը քարշ տալով: Տեր Նորընծան հիշեց իր աղջկանը, որին իր մտքում ընդունում էր վերուստ ուղարկած պատիժ, ու դեմքը կծկվեց: Մի՞թե 10 միայն Հեղինարը պիտի մնա...

— Էդուց էս գուպեքը կհագնես,— ասաց կինը, երբ Տեր Նորընծան մոտեցավ անկողնին: Քահանան նայեց սպիտակ բրդե գուպաներին, որ աղավնու թևերի պես ծալած էին իրար վրա: Նայեց, և նրա սրտին իջավ նույն մեղմությունը, որ ուներ առաջ, ջուրը նորից պարզվեց, և հաշտ ու խաղաղ գլուխն իջեցրեց փափուկ բարձին: Նրա աչքերի առաջ իր այգու արքայական խնձորենին էր, ծաղկած, ինչպես նորահարսը:

Գիշերվա մթնում Շալուն Սիմոնի տանը տեղի էր ունենում մարդու և պղտոր հեղեղի կոխը: Ասես զայրացած, որ 20 մարդիկ իր ընթացքը փոխել ու թեքել են գերեզմանատան ձորը,— վերի առվի վտակները գյուղի փողոցներում իրար միանալով, գրոհով իջան Ղարիբանոցի կողմը, գետը թափվելու... Ալիքները ծառացան, դիզվեցին իրար վրա, հրեցին և տան կտուրը շոքեց, որովհետև փլվեց փողոցին նայող քարաշար պատի անկյունը: Արզումանը բանդի մոտ լսեց ծկլթոցը, լսեց ու ճանաչեց Սալբու ձայնը: Նա վազեց սռանց նայելու քար ու փոսի, առանց ուշք դարձնելու գազազած շների հաչոցին: Այգիների ճանապարհը գետի հուն էր դառել. մի վայրկյան նա կանգնեց, ասես ուզում էր որոշել, թե Մարցա ջուրն իր ընթացքը չի՞ փոխել... Այդտեղ նա մի անգամ էլ լսեց ծանոթ ձայնը... 30 Նրան թվաց, թե կանչում են գետի մեջ խեղդվողները:

Սիմոնը ջրի արագ հորդանալուց հասկացել էր, որ բանդը քանդվել է: Երեխաները քնած էին: Արթուն էր կինը և աղջիկը... Գրոհն այնպե՞ս հանկարծ եղավ: Զրի բերանն ընկած մի ծանր քար թափով խփեց պատին, սյուները դողացին, ճրագը

հանգամ: Եվ մութի մեջ հեղեղի վշշոցն ավելի պարզ լսվեց... Սալբին կանչեց, բոլորը վազեցին դեպի երեխաները, և պատիճեղքով ջուրը ներս վազեց:

Երբ Արզումանը մոտեցավ նրանց տանը, նա մութի մեջ շոկեց երկու կանանց ստվերը, որոնք բարձրանում էին դեպի մարագը:

— Արզուման,— կանչեց Սիմոնը,— Արզուման... տունս քանդվեց:

— Երեխեքը...

10 — Տարա՛ն... Երեխոցը տարան... Տունս քանդվեց, Արզուման...

Եվ երկուսով ներս վազեցին: Պատի ճեղքվածքից ջուրը հորդ աղբյուրի նման ներս էր թափվում: Թոնիրն արդեն լրջվել էր: Զրի ալիքները կույր օձերի նման դեռ ու դեն էին վազում և լիզում հատակին ընկած իրերը, ասես փնտրում էին լափելու ամենից թանկագինը: Սիմոնը կոացավ, գետնից վերցրեց ալյուրի պարկը: Քիչ էր թացացել. այդ վայրկյանին նա հիշեց այն սալաքարը, որ շորս օր առաջ դրել էր տանը, պարկի տակ: Մեկը ներս մտավ:

20 — Ծրագը վառե՛ք,— կանչեց Արզումանը: Նա կոացել էր և մութի մեջ փորձում էր ճեղքի հաստոցը որոշել: Մթնում լուցկին փայլատակեց ու հանգամ:

— Նավթը թափվել է...— Սալբին էր: Արզումանը լույսի տակ տեսավ նրան:

Կարծես բոյը մինչև օձորքն էր... Երեսն այնպես լուսավոր էր: Գերանների ծայրերը կոացել էին և կախվել: Մյուս պատն էլ երեքաց, կտուրը պիտի նստեր... Քամին էր, թե ծանրությունից էր, գերանները ճռճում էին, վերից ճլուփ-ճլուփ հող էր թափվում ջրի մեջ: Սալբին հավաքում էր գետնի թափած իրերը... Ահա պղնձի մեծ գավաթը: Կուժը չկա...

30 Արզումանը դուրս վազեց: Մութի մեջ նա դիպավ Սալբուն: Աղջիկը կոացել էր: Ու բռնեց նրան, բռնեց, որ չընկնի ու չզցի: Հետո վազեց դեպի մոտիկ մարագը... Տկրո՛ր էր Սալբին, շո՛ր չկար հագին, թե այնքան թրջվել էր, որ շորը չէր շոշափվում: Խոտի երկու խուրձ թեի տակ նա ներս մտավ: Ու խուրձը հրեց ճեղքի մեջ: Մի հոգի ներս եկավ, հետո երկրորդը:

— Նանի, նավթ չկա՞:

— Հը՞... հատել է՞... էս ո՞վ է... Հը՞... Արզուման...— Մեկը դուրս եկավ, երևի գնաց նավթի... Կինն էլ սկսեց փրնտրել ջրի երեսին լողացող իրերը... Նրա բոի մեջ լոբու հատիկներ ընկան...

— Աղջի... լոբու պարկը կապած չէ՞ր...

— Հրես պարկը... էս չի՞...— ասաց Սիմոնը:— Կինը ժրնկներին խփեց: Եվ հետո հարցրեց:

— Ձավա՞րը, ձավա՞րը...

— Օջախի քարին է...

— էս ինչ զուլո՞ւմ էր...— Ով էր ասաց, Սիմոնը, թե կինը: Մեկը խոր հառաչեց, ասես շատ ճանապարհ գնալուց բեզարել էր:

— էս եղանը դիմհար տու,— կանչեց Արզումանը: Սալբին մոտեցավ ու բռնեց եղանի կոթից: Նրա մատները դիպան Արզումանի ձեռքերին:

— էսպես բռնի,— ու թևից քաշելով ձեռքը մոտեցրեց պատի մեջ խրած խուրձին... Կռացավ ու շեմքի սալաքարը պոկեց:

— Հեռու, ոտիդ կրնկնի,— Սալբին զգաց, որ կարմրատակում է: Ի՞նչ լավ էր, որ մութն էր տանը: Դող անցավ մարմնով... Երևի շատ է թրջվել... Շապիկը ծեծում է մեջքն ու կուրծքը, ծեծում է սառնությամբ, իսկ ինքը տաք է, ոտքերն այրվում են:

— Ա խիզան, կաշու ձողը ձեռներդ չընկա՞վ,— հարցրեց Սիմոնը, որ ձեռն ընկածը կախում էր պատի ցցերից, տեղավորում դարակներում և շուտ-շուտ ալյուրի պարկին նայում:

— Դուան վրա եմ քցել...— պատասխանեց Արզումանը:

Այս էլ դուր եկավ Սալբուն. ամոթխած մի զգացում էր այդ մութի մեջ, երբ պատի ափն կողմը թշշում էր հեղեղը և տանը լսելի էր, թե ինչպես քարերը գոռալով իրար են զարկում... Ուրեմն Արզումանն էլ խիզան է, մեր խիզանը,— մտածեց Սալբին: Ժպտաց. ի՞նչ կա որ... Վաղն արև կանի ու կշորանա ամեն ինչ... Նանու լոբիները չեն լինի: Իսկ այս մարդը, որի տաք շնչառությունն այդքան մոտ է զգում, քրտնած ու թրջված մարմնի հոտը, սապոգների հոտը... Եվ քանի գնում, ավելի

շատ է գալիս: Գալիս է, հոր հետ խոսում, աչքի տակով իրեն նայում: Ահա... ծունկն է՝ նրա ծունկը:

— Զուրը բարակում է, հա... Միմոն ամի... բանդը պըր-ծել են, հրես կհանդարտի,— ասաց Արզումանը:

Ու քիպ մոտեցավ: Մի ծանր բան իշավ Սալբու ուսին. հաստ մատները սեղմեցին ուսը, թուլացավ ու ձգվեց դեպի քրտնած ու թրշված մարմինը: Ինքը մոտեցավ, թե՛ իրեն քաշեցին... Խավարն ավելի թանձրացավ. սենյակը գլխին շուռ էր գալիս, ասես հեղեղի բերանն ընկած գնում է... Տանում են:

10 Հետո տաք շունչը կռացավ այտերի վրա, ականջին մի բառ ասաց և շրթունքները դողացրին:

— էդ ինչ էր,— ասաց մայրը:

— Ոտս սլկաց, քիչ մնաց ընկնեի...— պատասխանեց աղ-ջիկը:

— Դե հիմա էլ փրփրա,— ասաց Արզումանը, հեռանա-լով պատից,— մի կաթիլ էլ չի կաթում:

Հարևանը ճրագով ներս մտավ:

...

Լուսաբացին գլուղն արդեն ոտքի էր: Անձրեղ դադարել էր, միայն ծառերի ճյուղերից ու կտուրների գերաններից էր կաթ-կըթում շուրջ: Փողոցներով հոսում էին բարակ, գուլալ առ-վակներ, որոնց հատակի խիճերը մեկ-մեկ կարելի էր համրել: Հեղեղը վերի թաղում Շուղանց Իսոյի կալատեղն էր քանդել, քարերը գլորել մինչև եկեղեցու գավթի պատը: Փողոցներում, մի քանի տեղ խորխորատ էր փորել: Այս ու այնտեղ կիտած էր շոր ճյուղերի ու տերևների կույտ: Թելունց պառավի երկու հավը չկար, պառավը ծնկներին հարայ տալով բոլորին հավա-տացնում էր, թե գողացել են, թե ինքը ոտնաձայնին վեր է կա-ցել ու վախից դուռը բաց չի արել: Լսողները ծիծաղում էին:

— Ա՛յ պառավ... էն սե գիշերը ում դարդն էր քո լղար

20 ճտերդ:

— Ինչ ճուտ... Մինը թխսամբ էր, էն մինն էլ տարին եր-կու խախալ ձու էր ածում,— ասում էր պառավը, և մարդիկ, որոնք հավաքվել էին կտուրների վրա, և որոնց մեծ մասը գի-

շերվանից դեռ ոտաբոբիկ էր, փողքերը մինչև ծնկները վեր քաշած, մարդիկ ծիծաղում էին և ավելի շարացնում Թելունց պառավին, որ սպառնում էր տանուտերով, պրիստավով ու գատարանով:

Լույսը չբացված մի քանի հոգի գնացել էին իրենց արտերի ու այգիների տեսութայան և վերադարձել էին: Կտուրներին հավաքված մարդկանց խոսակցութայան նյութը այդ մասին էր: Ասում էին, որ երկար տախտակների գարիքը թազնել են, և էլ հույս չկա, թե վեր կենան, որ Սուլթանա ծովում ձվի մեծությամբ կարկուտ է եկել, մի նեղ շերտով խփել մինչև սարի սեղո, որ Եզնարածի առուն քանդվել է ու քշել Չանեն ծուռ Օհանի դորուղը, այնտեղից թափվել Ունանի խամը և փոսերը քարով լցրել: Այգիներից եկողներն էլ պատմում էին, որ շատ ծառ է ճղակտոր եղել, և իբր նռանձորում կայծակ է խփել ծառերին: Բայց ականատեսներից և ոչ մեկը կտուրի վրա չէր նրանք պատմել էին մեկին, այդ մեկը մյուսին, և ամենքն էլ հավատում էին՝ որ այդպես է, մանավանդ նրանք, որոնց արտըն ու դորուղը իբրև թե ամենից շատ էին վնասվել:

— Էդ լինելու բան չի, — ասաց դարբինը, — մենք հո սըխտորաշենցի չենք, որ մեր հանդը չիմանանք... Ա խալիսը, իսկի կլինի, որ Եզնարածի առուն տրաքի, Չանեն ծուռ Ուհանի դորուղը քանդի, էնտեղից էլ տա Ունանի խամին... Առո՞ւն ուր, դորուղն ուր...

— Է՛հ... սարսաղ-սարսաղ դուրս է տալիս, — վրա պրծալ մի ալևոր, — բա չի՞ լինի...

— Այ ալևոր, բա էդ լինելու բան է՞... Զուրը թե՞ ունի, թե երկնքի դուշ է, որ էն եքքա սարը բարձրանա:

— Բա հասնիլ չի՞... Զոռեց, կհասնի, էլի... Զրին ի՞նչ կա...

— Իմ խելքն էլ չի կտրում, որ հասնի, — ասաց մի ուրիշը, — գնացողը մեր Սողոմոնը չի՞... Մերը շմեռածի սուտը շատ է, քան դորթը...

Եվ վեճը շարունակվում էր... Նոր լուրեր էին բերում, որ նռանձորում կայծակ չի խփել: Ոմանք նույնիսկ ասում էին, որ այնտեղ անձրև էլ չի եկել: Հեղեղի վնասներն ավելի ճիշտ ու մանրամասն էր պարզում յուրաքանչյուրն իրեն տան, բակի, այգու և բոստանի համար, երբեմն հետաքրքրվելով հարևանի

վնասով: Կային, որ շար նախանձով էին նայում կողքի արտին, որ պատահմամբ ավելի քիչ էր վնասվել: Սակայն եթե քիչ էին նրանք, որոնք շար նախանձով էին նայում հարևանի պակաս վնասին և կամ ընդհակառակը ներքուստ հրճվում, երբ տեսնում էին, որ հեղեղն իր արտի կողքով անցել է և հարևանի արտը թաղել ավազի ու տիղմի հաստ շերտի տակ,— եթե քիչ էին այդպիսիները,— մեծամասնությունը, ավելի ճիշտ բուրբ, իրենց վնասի մասին պատմելուց ավելացնում էին, մեկը տասը շինում և հայտնում, որ գյուղում նրա լափ ոչ ոք չի տու-
10 ծել:

Ավան ամին այգիներումն էր: Շաղաթաթախ, տրեխներն ու գուլպաները թրջված, շուխայի ծայրերը գոտկում խրած, այդ մարդը այգիների ծանոթ կածաններով գնում էր, վեր նայում՝ ծաղիկների փնջերին ու կեռասի կանաչ գնդիկներին, գետնին նայում, որ տեղ-տեղ ծածկված էր կանաչ տերևներով, ձեռքով տնտղում, շտկում նոր ընկած շիվը, ստուգում՝ չի՞ ջարդվել պատվաստը: Կարմրաքարում միայն նա ճիշտ հաշիվ կարող էր տալ, թե ինչքան են վնասվել գյուղի այգիները: Եվ քանի հեռանում էր, այնքան վնասվածն ավելի քիչ էր. կարծես
20 հեղեղը թափվել էր միայն գյուղի գլխին:

Լուսաբացին Քառասնաջրի ուղղությամբ գնացողները ջրամբարտակի մոտ տեսան Մկրտումին. կանգնել էր քարի գլխին ծիլավոր յափնջու մեջ կուլոված և ինչպես ցինն է նայում վերից վար ու հետևում որսին, այնպես էլ նա նայում էր Քառասնաջրի պղտոր ալիքներին, որ թափով գալիս էին, ամբարտակին չհասած հանդարտվում, լճանում և ապա դեղնավուն փրփուրով թափվում ցած: Գիշերով մի քանի անգամ էր եկել: Մի անգամ, անձրևի վարար ժամանակ, նա Գողուն իջեցրել էր ներքև՝ ստուգելու հո չի՞ քանդվել ամբարտակը: Ամեն անգամ
30 վերադարձել էր ուրախ, սակայն հենց սանդուղքի գլխին մի կասկած փշի պես ծակել էր միտքը. չլինի՞ մի բան պատահի, հազար շառ ու գուշման, գան... Հը՞... Եվ նորից էր վերադարձել:

Մկրտումը քարի գլխից նայում էր ցած և անհամբեր սպասում, թե երբ պիտի երևա ամբարտակի պատը... Զուրը ամբարտակի մեջտեղից, շլուզի համար թողած բացվածքից ահ-

ռեյի շառաշով ցած էր թափվում: Զուրն այնքան շատ էր, որ այդ բացվածքը հերիք չէր անում ու թափվում էր պատերի վրայով: Մկրտումը նայում էր համառ ու շեշտակի, նայում էր ջրի ընթացքին, ասես ուզում էր հանդարտեի նրա թափը: Եվ ինչքան բարակում էր, ջրի տակից դուրս էին ցցվում ամբարտակի սպիտակ քարերը, այնքան էլ նրա դեմքի լարվածությունը մեղմանում էր, մկանները թուլանում էին: Դիմացի քարափի կրաքարը ապակու պես շողշողաց... Նրա փայլն ընկավ ջրի մեջ, պղտոր ջրի մթությունը կտրավ, շուրջ դարձավ դեղին: Մկրտումը ժպտաց: Մանր վտակները չքացան, և շուրջ խոնարհ գառան պես ընկավ շլյուզի բացվածքը:

10

Ամբարտակը դիմացել էր. այդ էր ասում նրա հաստ և բարձր պատը, որ բազկի պես այս ափից մյուսն էր մեկնեցված: Զրի տակից դուրս եկած քարերն ու կրածեփ պատերը պսպղում էին ճարպոտ փայլով: Մկրտումը վայր իջավ, կանգնեց պատի գլխին ու նայեց ջրվեժի ցնցուղներին: Ու նոր միայն զգաց, որ արևի սպիտակ սկավառակը արդեն բարձրացել է: Գուլորշի էր ելնում յափնջուց... Մկրտումը նայեց ջրին, մեկ էլ վեր բարձրացավ... Ներքևում գյուղն էր: Գուլորշին խառնվել էր կապույտ ծխի հետ: Եվ այդ քողի հետևից երևում էին կանայք, որոնք արևի տակ փռում էին կարպետ ու վերմակ, երեխաները կտուրների վրա վազվզում էին... Տղամարդիկ չէին երևում: Մի կին վազում էր պուշր ցցած ու կետ անող հորթի հետևից:

20

Մկրտումի նինջն եկավ... Հոգնել էր: Ու թիկնեց քարին. յափնջու մեջ կոլովվելով: Ինչ լավ է՝ աշխարհը... Կարմրաքարը: Եվ ինչքան բան կա դեռ անելու այնտեղ... Մկրտումը հիշեց այն, որ գյուղում իրեն ու իրենց տունը շեն սիրում, թեկուզ երեսին շեն ասում... Վախենում են, հը՞, — մտածեց նա ու ձեռքը յափնջու տակից հանեց... Արևի շողերը խաղացին նրա կարճ ու մազոտ մատների հետ: — Փողը, հը՞, — հարցրեց ու բուռը սեղմեց, ասես արևի շողերը ոսկի էին թափել բռան մեջ:

30

— Անհասկ մարդիկ... Ես ձեզ ի՞նչ եմ արել... Սպասեք մի քիչ էլ... Կտեսնեք, թե ես ինչ կանեմ, ես՝ Մկրտում Խոջա Հիբանի տղան... Ինչ կանեմ...

Քեկուզ հեղեղը վնասել էր գյուղին, և մարդիկ դառնացած էին այդ առավոտ,— բայց և այնպես արևի ելքը, նրա առատ ջերմությունն ու փայլը մոռացնել տվավ գիշերվա սարսափը: Փայլում էր ամեն ինչ. եկեղեցու պղնձյա խաչին նայել շէր լինում, և երբ սարյակները թռչում էին, որ նստեն նրա թևերին, թվում էր, թե ընկնում էին կրակի մեջ:

- Տեր Նորընծան սովորականից կանուխ էր զարթնել: Բաց արել երազահանը և կարդացել. «Երազն շար է և օրն կատարի»... Դողացող ձեռներով շալն ուսն էր գցել և Նուանձորի
- 10 ճանապարհը բռնել: Վա՛տ, շատ վատ երազ էր տեսել... Իբր թե պատարագի ծանր ծամին, սկիհը ձեռին, շրջվում է, որ խաչակնքի բազմությունը, տեսնում է, որ բազմություն չկա, մարդ չկա եկեղեցում ու միայն իր աղչիկը՝ Հեղնարը, փայտին հենած, ոտները քարշ տալով մոտենում է հաղորդություն առնելու... Եվ իբրև թե դրսում աղմուկ է, ներս են վազում մարդիկ: Խոշա Հիբանի տղան պար է գալիս ու կանչում՝ որ կայծակը վառել է նրա խնձորենին, Նուանձորի արքայական խնձորենին: Մինչև այստեղ սրտի դողով կարողանում էր հիշել Տեր Նորընծան: Բայց շարունակությունը մտաբերելիս քիչ էր մնում դատողությունը խանգարվի...
- 20 Իբրև թե սկիհից կաթ-կաթ արյուն էր թափվում ոսկենկար և ասեղնագործ շուրջառի փեշերին:

Այգիների ճանապարհով անցնելիս՝ նա տեսավ շաղաքականին... Ուստա Նազարե էր, կանայք, որոնք նրան տեսնելուց գլխաշորով երեսի մի մասը ծածկեցին. շաղաքականը տեղից վեր կացավ, «օրհնյա ի տեր» ասաց, բայց Տեր Նորընծան չսեց:

— Տեր հայրը հիվանդի պես էր,— ասաց ուստա Նազարը շաղաքականին: Նա չսեց: Արգումանը պատասխանեց.

- Բաղի դարձն ընկել է ջահը, ուստա... Դու մեր դարդը
- 30 քաշի...

Եվ մոտեցավ քարերին: Ուստան գոգնոցը կապեց, մալան առավ:

— Ուստա, մի պատ կշարես, որ Պորտ-Արտուրի կրեպոստիցն էլ պինդ լինի... Դե երգդ ասի...

Տան առաջ Սիմոնի կինը և Սալբին արևի տակ փռում էին թաց ձավարը, շորաթանը և բարակ միթելները:

...Կեսօրի մոտ գլուղում իրարանցում ընկաւ: Լուրը կայ-
ծակի արագությամբ կտուրից կտուր թռաւ, հասաւ մինչև այգի-
ները: Ավան ամին մեղրաճանճի քթոցներն էր տեղափոխում,
երբ Բարիկոյին տեսաւ այգիների ճանապարհով վազելիս...

— Բարիկո, ախի, էդ ո՞ւր...

— Զաղացը... Ավան ամի, դազախները գալիս են...

— Ի՞նչ դազախ... Կաց տեսնեմ,— սակայն Բարիկոն ար-
դեն կամբջի գլխին էր: Ավան ամին գոտու տակ խրած արխա-
լուղի փեշերն արձակելով, ճանապարհ ընկաւ, շուխայի մի
թևը կախ:

10

— Արզուման...

— Հե՛յ...

— Տերության մարդ է գալիս:

— Հե՛... Գալիս եմ հրե՛...

Տներից, բակերից դուրս էին գալիս տղամարդիկ, կանայք:
Երեխաները նրանցից առաջ էին վազում: Գլուղը մրջնոցի
նման իրար էր խառնվել, բոլորը շտապում էին դեպի գլխավոր
փողոցը, ոմանք բարձրանում էին կտուրը և ձեռքները ճակա-
տին դրած նայում հեռուն, ուր մի բան սևին էր տալիս: Երե-
վում էին երկու ձիավոր, որոնցից մեկը առաջ էր ընկնում, եր-
բեմն էլ ձիու գլուխը ետ դարձնում: ...Մեկն ասում էր, թե վերի
գլուղի համար են գալիս, մյուսը՝ թե երևի ձիավոր զորքը պի-
տի սարը բարձրանա, որովհետև նրա լսածով քաղաքում խոտ
չի ճարվում: Արզումանը, խոր նայելուց հետո, բարձր ծիծա-
ղեց...

20

— Այ խամ հեյվան... էն հո մեր խաղեյինանց ստրումենտն
են բերում... Պիլնու համար...

— Ա հե՛... Սրա ասածը կլինի, հը՞,— ասաց մեկը:

— Ղազախն էստեղ ինչո՞ւ պիտի, ի՞նչ բան ունի...

— Կարելի է՞... Սպասի տեսնենք... Հրեն գլուխը հասաւ
լուս խաչերին...

30

— էն առաջինն էլ Եփրեմն է... Ես ձի քշելուցն եմ իմա-
նում,— ասաց Արզումանը... Ու մյուսն ավելացրեց,— հրեն
հա՛, կարմիր մադյանն է, էլի... Ես չեմ ճանաչո՞ւմ նրանց
մադյանը...

171

Ծվ սկսեցին ծիծաղել դադարանների գալու լուրը տարածող-
ների վրա:

— Ա դե ես իմ, է՛... Բռիցս հոտ չեմ արել, որ իմանամ...
Ինձ էլ Մուգեկի տղան ասաց...

— Ես էլ կտրանը կանգնած էի, ականջովս ընկալ՛...

— Առաջինը Թելունց պառավն ասեց...

— Էնենց է ասել, որ հավերը ճարի...

Ու ծիծաղն ավելի թնդաց: Թեկուզ արդեն համոզվում էին,
որ եկողները կազակներ չեն, դարձյալ չէին ուզում ցրվել: Հա-
Վաքվել էին խումբ-խումբ, տղամարդիկ ջոկ, կին ու աղջիկ՝
ջոկ: Շատերը գրկել էին մանուկներին: Ու միայն երեխաներն
էին, որ այս խմբից այն խումբն էին անցնում, վազում շար-
քերի արանքով:

— Ա թուլա, դե դադար կաց, է՛,— ասաց մի ալևոր, որին
մի երեխա հրեց ու ձեռքի թուփունից մի քիչ թափեց: Երեխան
վազեց ու բազմության մեջ գտավ մորը:

— Ինչ խաչը ջուրը քցելու ժողովուրդ կա,— ասաց մեկը:

— Հավատաս, որ ջրօրհնեքին էլ էսքան մարդ չի հավաք-
վի... Հրեն հա՛... Քաշալ Սային էլ է եկել...

Քաշալ Սային մի կույր ժերունի էր, որ կամ իր բոստանի
շվաքում էր պառկում կամ տանը՝ քուրսու տակ: Ոչ գյուղա-
մեջ էր դուրս գալիս և ոչ էլ երևում էր գյուղական տոներին:
Կողքի գյուղերն էլ էին նրան ճանաչում, մի կարմրաքարցու
հանդիպելիս, եթե հարցնեին գյուղի անց ու դարձից, կարմրա-
քարցին ծիծաղելով պատասխանում էր, թե Քաշալ Սային հլա
բոստանումն է՝, այսինքն գյուղում նորութուն չկա...

— Տեր նորընծան չկա՛...

— Գնացել է ստրումենտ սարքի, որ գա ժողովուրդին օրհ-
նի...

— Տնաշեն, խաչը ջուրը քցելիս օրհնում է... Բա մենք
սաղ գեղով էս գիշեր ջրի մեջ ընկանք, ուրեմն լօ՞րհնի,— ասաց
Արզումանը:

Այդ խոսքի վրա փողոցի ծայրում երևաց Եփրեմը: Նա
ձիու գլուխը ձգեց, ձին հետևի տոների վրա բարձրացավ ու պը-
տուլտ արեց:

— Շան որդու փորսին տես...

— Մարդ է զարմացնում, կակ բուռտո ձի շենք նստել,—
ասաց Արզումանը:

— Էն մադյանը որ քու տակին լիներ, հավատա, ուրախու-
թյունից երկինք կթռչեր...

— Իմ տակին մին ռեսակ կար, որ քեզ պոչից կապած
կտաննի Սուտիկ պապիդ մոտ,— պատասխանեց Արզումանը
և խեթ նայեց Սուտիկ Ոսկանի թոռ Գրգըլ-Պուղուն, կարճիկ ու
հաստ մի երիտասարդի, որին գյուղում չէին սիրում: Նրան
անվանում էին «պրիստավի թագի»: Երկուսն էլ իրար աչքով
չափեցին. այդ րոպեին մեկը կանչեց.

— Ֆուրգունները... — և Եփրեմը ձին արագ քշելով անցավ
փողոցով, ցեխի շիթեր շարտելով այս ու այն կողմ:

— Զիդ թրքեց... խազին,— բազմության միջից կանչեց
մեկը. ոմանք ծիծաղեցին: Եփրեմը ետ նայեց ու գոռաց պա-
տերի տակ շար ընկած երեխաների վրա.

— Դենը փախեք, շան լակոտներ... Ընկնելու եք տակը,
սատկեք...

Եփրեմի բարկությունը մեղմելու նպատակով, թե բազ-
մության մեջ աչքի ընկնելու համար Գրգըլ-Պուղին հարցրեց.

— Եփրեմ, վերի կապովն եկա՞ք, թե ներքի ճամփով... 20

— Վերի կապն էլ քանդվի, ներքինն էլ... Սա երկիր է՝...
Շան օր քաշեցինք... — և ձին քշեց:

— Պո-պոպո... էս ինչ քոսակ է՝...

— Կրիբալդի՞... Կրիբալդի...

Փողոցի ծայրին երևաց մի ձիավոր, երկար պլաշը հա-
գին: Գլխին դրել էր գյուղի համար արտասովոր գլխարկ, որի
ծայրերը երկու կողմից լոշ-լոշ ականջների նման կախվել
էին: Մարդն անբեղ, անմորուս էր: Նա նստել էր ձիուն այն-
պես, ասես պարաններով կապկպած էր: Գլուխը մազաշափ
անգամ աչ ու ձախ չէր դարձնում: Կարծես գյուղի փողոցը
նույն ձանձրալի ճանապարհի շարունակությունն էր, որով եկել
էր նա մի օր շարունակ: Այդ ձիավորը գերմանացի էր, ներ-
կայացուցիչն այն ֆիրմայի, որ փայտամշակման գործիքներ
ու ստանոկներ էր մատակարարում ռուսական առևտրական
տներին ու ստանոկների հետ միասին էլ առևտրական տների
տրամադրության տակ ուղարկում իր վարպետներին, որոնք

պիտի սարքերն սղոցարանները և սարքած հանձնեին տերերին: Իր կյանքում նա շատ տեղեր էր ման եկել և ամեն տեղ էլ տեսել նույն հետամնաց ու կիսավայրենի վիճակով մարդիկ և եկել այն համոզման, որ աշխարհի աշքը՝ իր հայրենիքն է, որ մյուս երկրներին մատակարարում է բազմաթիվ մեքենաներ և իրեն նման մարդիկ, որոնք մեքենայի մի մասն էին: Նա գլուխը չթեքեց նայելու ոչ Կարմրաքարի եկեղեցուն, ոչ այն քարաշեն տներին, որ խմբված էին հին եկեղեցու շուրջը: Նա տեսել էր այդ մի անգամ և համոզվել, որ ինչքան էլ գնար այդ երկրում, պիտի տեսնի նույնը՝ սարեր, ձոր ու անտառ, ջրեր, — որոնց ուժով քանի՜ սղոցարան կբանեին և մարդկանց՝ խեղճ, ռամիկ, մի քիչ էլ խորամանկ մարդկանց:

Այ ու ձախ կանգնած ամբոխը զանազան նկատողություններ էր անում «Կարիբալդու» մասին, բայց հենց նա մոտենում էր թե չէ, խոսողները լուում էին և պլշած աչքերով նայում նրա տարօրինակ կոշիկներին, գլխարկին և կաշվե պայուսակին, որ մեջքին էր կապել և ոչ ձիու թամբին: Այս էլ սրախոսության նյութ դարձավ կտուրի վրա կանգնած տղամարդկանց համար: Բայց հենց այն ժամանակ, երբ մեկն ակնարկ էր անում Խոչանասարեղինի և էշի փալանի պատմությանը, «Կարիբալդին» հանկարծ ձիու գլուխը բռնեց և վեր հանեց իր գլխարկը, ճոճելով Արզումանի կողմը:

Կտուրի վրայից Արզումանը նրան ասել էր «գոլտտեն մորգն»... Գերմանացին անշափ ուրախությունից գլխարկը հանել էր:

Նա գերմաներեն մի քանի խոսք ասաց, սակայն համոզվելով, որ կտուրի վրայի մարդն ափելին չգիտե, գլխարկն նորից հագավ ու սանձը բաց թողեց: Բայց և այնպես այդ խոսքն էլ նրան դուր եկավ:

— Մալադեց Արզուման...

— Արզումանը լեմսի լեզու է խոսում...

Եվ շուտով տարածվեց, հասավ մինչև կանանց բազմությանը, ու գունավոր շորերի, թաշկինակների ծովի մեջ մի դեմք վարդագույն դարձավ, գլուխը խոնարհեց: Քանի՜ անգամ նրա անունը տվին ու մատով ցույց տվին կտուրը, որի ծայրին նա

վանգնած էր, զինվորական բաճկոնն ուսին: Սալբին հիշեց գիշերվա հեղեղը...

Իրար հետևից երևացին ֆուրգոնները: Հոգնած ձիերը կապույտ փրփուրի մեջ վերջին ճիգերն էին անում ծանր բեռը քաշելու: Գուրդի էր բարձրանում նրանց քրտնած մարմիններից: Ֆուրգոնի անիվները, ճաղերը, ձիերի ոտները, նույնիսկ կուրծքը ցեխոտ էին, ասես ճղփալով անցել էին ցեխի հեղեղի միջով: Առաջին ֆուրգոնի մեջ մի հսկա արկղ էր, երկաթե ձողերով կապկպած: Երկրորդ ֆուրգոնի հատակին ընկած էին երկաթե երկար ու զանազան հաստության ձողեր, որոնց ծայրերը ցեխի մեջ քարշ էին գալիս, ակոսներ քաշում: Երրորդ ֆուրգոնը երկրորդից բավական հեռավորության վրա էր: Զուգույն պետուտակներ էին, տարբեր մեծությամբ, կտրատված երկաթներ, փոկերի ծալ-ծալ կապեր, փայտի արկղներ և ուրիշ մանրուք: Վերջին ֆուրգոնը բերնե բերան լցված էր թիթեղներով, և դրա համար էլ ամենից շատ նա էր աղմկում, զրնպացնում:

Կարմրաքարն առաջին անգամ էր տեսնում այդքան ֆուրգոն և այդպիսի ապրանք: Ծիշտ է, մի քանի անգամ խոջա Հիբսունի որդիների խանութի ապրանքը դարձյալ ֆուրգոնով էին բերել, բայց նրանք երկձի էին, սովորական սալից մի քիչ մեծ: Մի անգամ էլ սրիստավ Բեկտարեգովն էր եկել այնպիսի փոքրիկ կառքով, որին գյուղում անվանել էին ծտի բուն: Բայց այս անգամ շորս ֆուրգոն, շորսն էլ քառաձի և ի՞նչ ձիեր, ի՞նչ սարք ու կարգ: Կային այնպիսիները, մանավանդ կանանց մեջ, որոնք չէին տեսել նույնիսկ այն երկձի ֆուրգոնը, որ խանութի համար ապրանք էր բերում: Եվ զարմանքով, զմայլանքով էին նայում ֆուրգոնի ներկած ճաղերին, որ վրանի նման օրորվում էր:

— Այ, ինչ ուխտ կգնամ դրանով... Մեջը քնի, ոչ արևն այրի, ոչ կարկուտը տա...

— Լավ աշաշուփս կլինի դրա գլուխը...

«Աշխարհ տեսած» կանայք ծիծաղում էին նրանց վրա: Տեր Նորընծայի կինը մի անգամ որդուն ուղեկցել էր քաղաք և տեսել կառքը:

— Անտերը դուշի նման է գնում... Անսա՛ս... անսառ՛ւր... էնքան էլ կակուղ...

— Բա որ Բաքվա վազոնը տեսնես,— վրա բերեց մի ուրիշը,— ոտդ տափից կտրում ես թե չէ, պոկ է գալիս... Մին Գյանջա ես տեսնում, աչքդ խփում ես թե ննչաս, ըհը Բաքուն...

Իսկ նրանք, որոնք ոչ կառքն էին տեսել, ոչ Բաքվա վազոնը, ուշադրությամբ լսում էին թե՛ նրանց պատմածը և թե աչք չէին հեռացնում օրորվող ֆուրգոններից։

— Չէ՛... Կարմրաքարն էլ լուսավորվեց... Զավոդ բերին Հիբանի տղերքը...

- 10 — Բալադ մեռնի, փո՛ղ... Տես ինչը որտեղ դուրս բերեց... Զորս ձիանի փրզոնը Կարմրաքար հասնի՛... Որ աչքովս էլ տեսնայի, էլի կասեի սա մեր գեղը չի,— վրա բերեց Ունանը, որ ցաքանը ձեռին այգուց եկել էր մի կապ ցախ թևի տակ։

— Հմի կհավատա՞ս։

— Էլ չհավատա՞մ... — տխուր ասաց Ունանը։ Ասաց և հառաչեց, կարծես խոստովանեց մի դառն ճշմարտություն, որ ակնհայտ էր գարնան արևի նման, որի շողերն անտարբեր խաղում էին և պղնձե խաչի, և փայլուն թիթեղների հետ։

Հաղթական երթի նման էր ֆուրգոնների անցնելը։ Գեր

- 20 ձիերը, նրանց նոր սարքը, արծաթե կոճակները, որ շարված էին սարքի կաշիների վրա, ձիերի վզից կախած գունավոր փնջերն ու զանգուկակները, որ ավելի զորեղ էին հնչում, երբ ձիերը ուժ էին անում ֆուրգոնը քաշելու, վերջապես ֆուրգոնների տեսքը, նրանց վրա դարսած իրերը, որոնք ֆուրգոնի նման նոր էին, առաջից գնացող ձիավորները,— այս ամենը մայիսյան արևի տակ փայլվում էին, շլացնում և հաղթական երթի նմանություն տալիս։ Արզումանը նայում էր ֆուրգոնների շարքին. նա մտքում ասաց. «Հիբանի տղորց արողը»։ Մանյովրի ժամանակ այդպես էին նրանք մտնում անժանոթ ավաններն ու
- 30 քաղաքները։ Եվ ժողովուրդը շարք կազմած թամաշա էր անում։ Իսկ զինվորները, մանավանդ ձիավորներն, ավելի զիլ էին երգում գյուղը մտնելիս։ Ինչ «հրեշտակներ» կային...

— Օհո՛... Խրվեց... Նո՛ւ... — լսվեց մի խուլ աղաղակ։ Ոմանք կտուրներից թռան և առաջ վազեցին։ Առաջին ֆուրգոնի շուրջը խմբվել էր բազմություն։ Խանութից քիչ ներքև, ճանապարհի այն տեղը, ուր տարին բոլոր ցեխը չէր չորանում,

որովհետեւ գետինը ջուր էր դուրս գցում, ինչպես հիվանդ ու միշտ ճպոտ աչքը,— ֆուրգոնի առաջին անիվը մինչև սոնակը խրվել էր:

— Նո՛ւ... Ծ...— կանչում էր ֆուրգոնչին, մտրակն օձի նման պտտացնում և շրափ իջեցնում միջի ձիերի գավակին: Ձիերն ուժ էին տալիս այնքան, որ պաստորովկաների հետ միասին ասես իրենց ջլերը պիտի կտրատեին, ուժ էին անում, դեռ ու դեռ ծովում և չէին կարողանում մի քիչ էլ առաջ անել:

— Սրան փոսի ցեխ կասեն, է՛... Շատ նու մի անի... Ձիերը մեղք են,— ասաց մեկը:

10

— Միմո՛ն, Արտե՛մ... Մոտեցեք, է՛...— կանչեց Ունանը, — բա էս դարիւր մարդիկ ինչ կասեն: Արզուման, առաջ ընկի...

Երիտասարդները կարծես այդ խոսքին էին սպասում: Մինչ այդ նրանք վարանած կանգնել էին ու չգիտեին մոտենա՞լ, թե ոչ: Արզումանն առաջ քաշեց:

— Ձիերի գլուխը պահի,— ասաց նա ֆուրգոնչուն և ուսը դեմ տվեց:

— Հը՛...— և բազմաթիվ ձեռքեր հրեցին ֆուրգոնն ու անիվները: Կաս-կարմիր էին կտրել նրանց դեմքերը: Սալբին գաղտագողի դիտում էր: Նրա սիրտը թրթռում էր: Հանկարծ ֆուրգոնը շարժվի՛, հետի անիվը վրան գլորվի...— Շուռ չգա՛,— ասաց մի կին: Աղջկա սիրտն ավելի արագ բարախեց: Այդ ըոպեին երիտասարդների խմբի մեջ նա տեսնում էր միայն Արզումանի՞ն, նրա թիկունքը և աղեղի պես ձգված ոտքը:

20

— Նո՛ւ,— և ձիերը դուրս քաշեցին ֆուրգոնը: Օգնողները ետ փախան: Միայն մեկի գլխարկը ընկավ անիվի տակ ու խոր թաղվեց ցեխի մեջ:

Ֆուրգոններն անցան:

Խանութի դիմաց, փոքրիկ հրապարակում շարժվելու տեղ չկար: Շարեշար կապած ձիերը փոնչացնելով ուտում էին հարգախառն գարին, երբեմն էլ մոռութով փոքրիկ լայն տոպրակները և հարդը թափում ոտների տակ: Ֆուրգոնների վրա մուշտակների մեջ կոլուված պառկել էին հոգնած տերերը,

30

որոնցից մեկը երբեմն գլուխը վեր էր հանում, «նո՛ւ» ասում ուտելիս իրար հետ կռվող ձիերին և նորից գլուխը դնում հարդի տոպրակին:

Ֆուրգոններից քիչ հեռու դարսված էր ապրանքը: Ինչեր չկա՛ր... Արկղներ, երկաթալարի կապեր, հաստ մեխերի կիտուկներ, թիթեղ, բարակ ոեղսեր, վագոնետների երկաթե մասեր: Մեծ ստանոկը հինգ-վեց մարդու օգնությամբ իջեցրել էին և դրել խանութի դռանը: Զողերը հենել էին խանութի պատին:

10 Տղամարդկանց մի բազմություն նայում էր յուրաքանչյուր իրը, տեղեկանում, թե ինչու համար է, ինչ գործ պիտի անի: Եվ հակասական բաներ էին ասում: Ոմանց ասելով վագոնետները պիտի փայտը սղոցեն, երկար ձողերը կամուրջի համար են, որի վրայով գերանները պիտի քարշ տան: Իսկ երեխաների խումբը չէր հեռանում վագոնետների մոտից. «Ի՛նչ կգլորվի գերեզմանատան թլուրից...», «Ի՛նչ արաբա է», ասում էին նրանք: Կանայք հեռվից էին նայում կամ փողոցով անցկենալիս քայլերը դանդաղեցնում, որ մի քիչ ավելին տեսնեն: Հարս ու աղջիկ իրենց տների առաջ փոքրիկ խմբերով կանգնած սպասում էին, որ երեխաներից մեկն ու մեկը գա, և նրանից տեղեկանան, թե ինչ «մաշիններ» կան արկղների մեջ, 20 ճի՛շտ է, որ երկար ձողերով հոր են քանդելու, ինչպես ասում էր Շուղանց հարսը: Եվ երեխաներն ինչպիսի՜ առասպելներ էին պատմում...

Թոռան ուսից թռնած, մահակը գետնին տափտափելով, երեկոյան դեմ եկավ և կույր Սային: Ոմանք ծիծաղեցին նրա վրա, ինչ պիտի տեսներ նա. մյուսները սաստեցին ծիծաղողներին և հետ-հետ քաշվելով ճանապարհ բաց արին: Կույրը մոտեցավ, փայտն առչեւ օրորալով, դիպավ ծանր պտուտակներին, կռացավ, սկսեց շոշափել: Ապա մոտեցավ վագոնետներին: 30

— Սայի դայի... Մեծ մաշինը հրեն դուքանի առաջը... — ասաց մեկը: Մերունին ու Թոռը շրջվեցին այն կողմը: Ստանոկն արդեն բաց էին արել: Արեամուտի լույսի տակ պողպատի գորշ փայլով շողշողում էին նրա ողորկ լանջն ու ծանր ոտքերը: Մերունին գրկեց, ականջը կախեց, ասես լսում էր, և բոլոր մասերը շոշափելուց հետո, տեղում ձգվեց:

— Մկրտում...

— Ի՞նչ է, Սայի ամի,— պատասխանեց Մկրտումը խանութից:

— Էլ հունար ունե՞ս, թե էս է... Բե՛ր էն էլ տեսնեմ: Հոգի ունեմ տալու: Գնալու եմ, Հիբանը հարցմունք է անելու, թե ի՞նչ տեսար ինձանից հետո:—Ու քիչ անց հարցրեց.— սաս շունի՞ սրան...

— Ունի, Սայի ամի, որ սարքենք, կլսես...

— Էդ էլ լսե՛մ...,—ու դարձավ թոռանը,— գնանք, բալաս... Տավարի գալու վախտն է:

10

Եվ փայտը գետնին խփելով ժերունին հեռացավ: Կանգնածները լուռ նայեցին նրա հետևից:

Մինչև մութն ընկնելը մարդիկ չէին հեռանում խանութի մոտից: Երեխաները, անսալով ծնողների կանչին, ֆուրգոնի ձիերի սանձից բռնած ութ-տասը հոգով, ձիերը տանում էին ջրելու: Ինչ հպարտությամբ էր քայլում սանձ բռնողը, իսկ մյուսները հետ ու առաջ էին վազում, զմայլանքով ձիերի փրնջերն ու զանգուկները նայում: Նրանք երբեք այդպիսի գեղեցիկ ձիեր չէին տեսել:

Գիշերով նրանց տանը հավաքվել էին տասը-տասնհինգ հոգի: Ֆուրգոնչիներն էին, գերմանացին, պամոշնիկ Անտոնը, ուստան, Գրդըլ-Պուդին, Շալուն Սիմոնը և մի քանի մոտ ազգական ու բարեկամ: Երկու անգամ մարդ էին ուղարկել քահանայի հետևից:

20

Բակում, խարույկի առաջ մի մարդ կտրատում էր սյունից կախած ոչխարը: Սիմոնի կինը մեծ շերեփով խառնում էր կաթսան, շուտ-շուտ ածխակոթերը կաթսայի տակ հրում: Շողերը, Եփրեմի կինը, նրա մայրը շտապ-շտապ սանդուղքով վեր ու վար էին անում, տանում հաց, գինի, միս, պանիր, կանաչեղեն... Ընթրիքը գնալով թեժանում էր: Լայն պատնոցների վրա դարսած խաշլաման ու խորովածն իրար հետևից էին տանում: Եփրեմը գինու մի փոքրիկ կարաս էլ էր բաց արել: Ֆուրգոնչիները ձիու նման էին խմում քաղցր գինին և ճաքճաք մատներով, կեղտոտ եղունգներով բռնում մսի մեծ կտորները: Նրանց ձեռքերից ձիու քրտինքի և կաշվի հոտ էր գալիս, սակայն նրանք այդ չէին զգում: Գերմանացին էլ էր

30

տաքացել: Նա դեն էր գցել պլաշչն ու պայուսակը և ագահու-
թյամբ դատարկում էր գինու գավաթները, ուշադրություն
չդարձնելով այն կենացներին, որ ասվում էին, և ոչ էլ խմե-
լու կարգին: Ուստա Նազարը փորձեց երգ ասելու, բայց ֆուր-
գունչիներից մեկը քթի տակ ծիծաղեց: Սիմոնը գլուխը կախ
ուսում էր, ինչպես կուտի առատ սեղանի մոտ նստած աղքա-
տը: Եփրեմը բացվել էր. շատ հազվագյուտ էր լինում նրանց
տանը այդպիսի ճոխ ընթրիք: Եվ խմում էր առանց քաշվե-
լու եղբորից, խմում էր ու պարապ գավաթը գլխիվայր շըր-
ջում: Իսկ գերմանացին հռհռում էր...

10 — Ես տեսնում եմ, որ հայերը գործունյա մարդիկ են,—
ասաց նա:

— Ասա՛ հայի մեռել գետնի տակ էլ կբանի,— վրա բերեց
ուստա Նազարը: Սակայն նրա ասածը Եփրեմը չթարգմանեց:

— Հենրիխ ջան,— ասավ Եփրեմը,— խմի, գործի ժամա-
նակ էլ քրտնի... հարաշո, էյ բող:

— Ես մի այդպիսի սղոցարան էլ սարքել եմ լոռի... Ըմ...
էլի հայ էր, հարուստ հայ... Թիֆլիս էլ տներ ունի...

— Եփրեմ, մի հարցրու տես նրանց մաշի՞նն ինչ թափուք
20 էր,— ասաց Մկրտումը:

— Սաղ մի ֆիրմայի է, բրատ ջան, արխեին կաց,— ասաց
Եփրեմը գլուխն օրորելով:

Քեֆի տաք ժամանակ Մկրտումը վեր կացավ և աննկա-
տելի դուրս եկավ:

— Էն տղայի համար մի քիչ հաց-մաց շինի,— ասաց նա
կնոջը: «Էն տղան» Գողին էր, որ այդ գիշեր պահակ էր մնա-
ցել ֆուրգոնների և խանութի առաջ շարած ապրանքի մոտ:

Գողին յոթ-ութ տարի էր, որ նրանց տան մշտական ծա-
ռան էր: Նրա չեղտ, անմազ երեսին նայողը դժվար կորոշեր
30 տարիքը: Վանող մի արտահայտություն կար նրա աչքերում:
«Լորդուն ինչքան էլ վնասատու չի, բայց էլի կերպարանքն օձի
է», ասել էր նրա մասին Ավան ամին: Եթե գյուղում մեկի շու-
նը օր ցերեկով գետնին զարկեր իրեն, գետինը շանգոներ, փըս-
խեր և շնահեղձ լիներ, պիտի ասեին, որ Գողին է ասեղ տվել:
Բայց մի քանիսն էլ ուրիշ կարծիքի էին՝ որ նա խեղճ է, վախ-
կոտ է, աստծու թակածը: Համենայն դեպս նա Կարմրաքա-

րի առեղծվածներից մինն էր: Եվ ինչեր չէին ասում... Իբր թե, ինչպես ասում էին պառավներից մի քանիսը, Գողոս աշքերը հետևն էլ են տեսնում, և դրա համար էլ վախենում էին ափաշկարա նրա հետևից շանչ անել: Նա կարմրաքարցի շեր և այդ շրջանից էլ շեր: Տեր Նորրնժան հաստատում էր, որ նրա «գրոց անունը» Գեդեոն է: Մի քանի անգամ հարցրել էին նրան այդ մասին, Գողին ուսերը թոթվել էր և ծիծաղել սառն ու շար ծիծաղով: Նրա մասին հաստատող հետևյալն էր՝ նա օձ էր որսում, կարողանում էր առանց վախի ձեռք տալ նույնիսկ թունավոր օձին և ապա՝ սուլում էր այնքան հիանալի, որ ոչ մի հովիվ սրնգով նրան չէր հասնի: Եվ երբ գիշերները նրա սուլոցըն էին լսում՝ խեղճ, սիրտ կտրատող երգը, ասում էին, որ Գողին «աստծու թակածն է»:

10

Գյուղը քնել էր, ու միայն Հիբանի տանն էր աղմուկ, ծափ, հոհոց: Խանութի մոտ, կրակի առաջ Գողին նստել էր ու նընջում էր: Մկրտումի ոտնաձայնից վեր թռավ:

— Հը՞... հո սովել չես,— ասաց Մկրտումը,— առ:

— Մարդ-մուրդ հո չի երևացել,— հարցրեց:

— Զէ... Համա խոսում էին Բոլոր քարի մոտ,— ասաց

Գողին:

20

— Ո՞վ էր...

— Ավան ամին էր, Զետանց Ուհանը, Արզումանը...

— Հը՞:

— Ավան ամին ասում էր, թե սրա վերջը լավ չի լինելու: Ժողովրդական հողում բերես զավոդ սարքես, առանց մի թույլատրության, մի թղթի—չի կարելի... Ասում է ջամահաթի որոշը պիտի լինի, թե չէ, զակոնին անուն—դանակ է...

— Հետո՞...— անհամբեր հարցրեց Մկրտումը:

— Ասում է ժողովուրդով պետք է մի րսկի տանք, թող Քառասնաշուրը խազնեն մեզ ծախի...

30

Մկրտումը քահ-քահ ծիծաղեց. գարու տոպրակի վրա կռացած ձիերը ականջները խլշեցին և մի պահ շժամեցին:

— Քառասնաշուրը...— Ու կամաց հարցրեց.— Հո քեզ չտեսան...

— Զէ...

— Լավ: Դե մղայի՞ր կաց: Ֆուրգոնչիները մի քիչ քեֆով

են: Ուշքդ վրադ պահի, քնով չանցնես,— ասաց Մկրտումը և շրջվեց տան կողմը: Նա մի քանի քայլ էր արել, երբ Գոգին հետևեց կամացուկ ասաց:

— Մկրտում ափի...— Մկրտումը հետ նայեց:— Բա մեր բանը ե՞րբ պիտի գլուխ բերես... Ախր վախտ է անց կենում... Վախենում եմ, որ...

— Ինչը՞:

— Էն էլի, որ քեզ գոմումն ասի...

Մկրտումը ծիծաղեց:

10 — Զես դիմանում, հը՞... Լավ, իրիկունս անպատճառ կասեմ: Սիմոնին էլ, մորն էլ: Իմ հոգուս պարտքը: Էս անտերը մի խոդ քցենք: Հարսանիքդ ալբհալը գլուխ բերեմ: Մի հարսանիք անեմ ո՞ր...

Եվ զնաց: Գոգին ժպիտն երեսին դեռ երկար ժամանակ նայում էր մութին և լսում հետզհետե հանգչող ոտնաձայնը:

5

Փոշին հաստ շերտով նստել էր ճանապարհի եզրին բուսած արևածաղկի թերթերի ու կարտոֆիլի թփերի վրա, առուն բարակել էր և օձանման պտույտներով բակերն էր մտնում, շտապ կտրում փողոցի լայնքը և արևի տապից փախչելով, իջնում բանջարանոցները, ուր արևածաղիկն ու եգիպտացորենը բարդիների պես ստվեր էին գցում առվակի վրա:

Գյուղի փողոցներում անց ու դարձը դադարել էր, բակերում մարդ չէր երևում: Միայն Բոլոր քարի մոտ աշխատանքի անընդունակ երկու ծերունի, որպես լուծից բեզարած եգներ, նստել էին, ջրակալած աչքերը հառել առվակին: Ով դիտե ինչ էին մտաբերում ծերերը վազող ջրին նայելիս: Երիտասարդ օրերի կարո՞տն էին քաշում, երբ ամառվա տապին հանդից տուն չէին գալիս և քնում էին թարմ խոտի վրա՝ երեսն աստղկա երկնքին, թե՞ հաշտ էին և դատապարտվածի նման սպասում էին անողոքին, որ պիտի գար և ուշանում էր: Գուցե և ոչ մի միտք պտույտ չէր անում նրանց ուղեղում, ինչպես կամե՞ր կալում և հենց այնպես նստել էին՝ քարացած, իրրե արձան, իրրե Բոլոր քարի մի մասը:

Նրանց դիմաց, կիսաքանդ մարագի ստվերում, երկու հորթ
սականջներն էին շարժում և որոճում: Եկեղեցու գավթում հո-
տից հետ մնացած ոչխարը, որի դմակը փաթաթված էր թաղի-
քի մեջ, պոկոտում էր պատերի տակ բուսած չոր խոտը: Գայլը
ցրիվ էր տվել դմակը, տերը փաթաթել էր վերքը, որ շոգից
ու կեղտից որդնոտել էր: Քաղցած ոչխարը և՛ պոկոտում էր
խոտը, և՛ ցավից դմակը պատերին ու քարերին քսում: Գավթի
ստվերում, փալանը փորի տակ կախ, շմած կանգնել էր մի էշ
և նայում էր ոչխարի շարժումներին: Արթուն և առույգ էին
միայն աքլորները, որ քրքրում էին փողոցի աղբն ու արուի 10
հպարտությանը կանչում հավերին:

Ծառի տերևն էլ չէր դողում: Եվ տոթին, երբ մեղուններն էլ
էին խմբերով իջնում առվակի խոնավ ափերին,— Բոլոր քա-
րի մոտ նստած երկու ծերունի լսում էին Քառասնաջրում
թափվող ջրի ձայնը և բարակ զրնգոցը: Նրանց համար նորու-
թյուն էր այդ. կարծես երկաթյա թևերով մի թռչուն իջել էր
ծորը և նվում էր՝ թևն արնոտ բուխ նման:

— Էլ էն Քառասնաջուրը չի, հե՛յ...— ասաց ծերունիներից
մեկը ննջացող ընկերոջը:

— Ասում է ձորի մասրիքը չորացել են,— պատասխանեց 20
նա և աչքերը՝ շոգից, հոգնածությունից, ծերությունից փակվե-
ցին:

Ծերունին ճիշտ էր ասում: Քառասնաջուրն էլ առաջվա
փոքրիկ ձորակը չէր, ուր այնքան առատ էր լինում մասուրը,
խսկ քարերի արանքում՝ մանուշակի ու մորենու թփեր: Թիթեղ-
յա ծածկոցը թուխալի պես թևերը փռել էր, հենվել սյուների
վրա, որոնց արանքում վագոնները բարակ ուսերի վրա
հետ ու առաջ էին գլորվում: Ծիշտ մեջտեղը, գերանների վրա
ամրացված էր ստանոկը:

Պողպատյա սղոցը պտտվում էր, գերանը դժկամությամբ 30
էր իր սպիտակ բունը մոտեցնում, սակայն վագոնները գլոր-
վում էր և սղոցի սրածայր ատամները քրքրում էին փափուկ
միջուկը, ավագի նման շարտում: Սղոցը զիլ էր զրնգում, երբ
դեմ էր առնում կարծր կոշտի, ավելի արագ էր պտտվում, տա-
քանում և կոշտը ճեղքում: Գերանը երկու կտոր անելուց սղոցն
ավելի հանդարտ էր զրնգում, նեղ ձորից դուրս եկող գետակի

պես, և սպասում, որ մի այլ գերան, սպանդանոց քշվող եզան նման, վիզը մեկնի սուր դանակի տակ:

Ամբարտակից ջուրը բաց խողովակով թափվում էր հըսկա անիվի վրա, որ հագցրված էր երկաթյա երկար ձողին: Քառասնաչորի երկու ափին գտնվող փայտի սյուներն իրենց վրա էին կրում ոչ միայն գլխավոր անիվի և ձողի ծանրությունը, այլև նույն ձողին հագցրած փայտյա մի ուրիշ անիվի, որի՝ բոխի փայտից շինած ատամները խրվում էին շուգունե պտուտակի ատամների մեջ: Տասը փութ ծանրություն ունեցող այդ պտուտակը, որ ավելի կարճ ձողի էր հագցրած և հենվում էր ցածր սյուների վրա, — իր հերթին դարձնում էր մի այլ պտուտակ, որի ձողին ամրացրած երկաթյա անիվը հաստ փոկերով միացված էր ստանոկին: Այդ ամենը շարժվում էր, վզգում, զրնգում այն ջրով, որ ամբարտակի բարձրությունից թափվում էր մեծ անիվի վրա: Ինչքան մոտենում էին ստանոկին, այնքան պտուտակներն ավելի արագ էին դառնում, և մեծ անիվի ծանր պտույտը փոկերը հարյուրապատիկ արագ էին հաղորդում վերջին պտուտակին: Հերիք էր շլյուզի փականն իջեցնելու, որ նույն վայրկյանում դադար առնեին փոկերը, պտուտակներն ու անիվները, և սղոցները մնային գերանի մեջ խրված, ինչպես թափով նետած սկավառակ:

Գերմանացին գնացել էր, պատմությունների և հիշողությունների մի շարան թողնելով գյուղում: Նրա մասին պատմելուց և՛ ծիծաղում էին, և՛ զարմանք արտահայտում: Եթե սղոցները չզննվեին, գուցե կասկածող լինեիր, որ նա ամենեին Կարմրաքար չի եկել: Եվ այն, ինչ ասում էին, թե թույլ էր ծամում, շարանալուց թքոտում, ոտը գետնով տալիս, թե նա մշակների ներկայությամբ նույնիսկ Մկրտումի վրա էր շարացել, «տուռակ» անվանել, որովհետև քանդել էր տվել ստանոկը, մաս-մաս Քառասնաչոր տեղափոխելու համար: Ըմբովի Թյունու բեղը կտրելու պահանջը, — ահա այսպիսի պատմությունները հավատալի էին դառնում, երբ մարդիկ տեսնում էին նրա «ձեռացագործը», ինչպես ասում էր Տեր Նորրնծան:

Բայց ինչ կարծիք էլ հայտնեին, ինչքան էլ զարմանային նրա հնարագիտության վրա, այնուամենայնիվ «Լեմսը» պար-

զամիտ և համարձակ մարդու համբավ էր թողել: «Զհինով մարդ էր, համա հալալ կաթնակեր էր»,— այս էր գյուղի ընդհանուր կարծիքը: Ամենից շատ պատմում էին Մկրտումի վրա շարանալու մասին, պատմում էին թուփը կուլ տալով, և քահանա ծիծաղում, երբ պատմողը կրկնում էր Մկրտումի պատասխանը. «Շաշի մինն է, կտա՛ կկոտրատի...»:

Սղոցարանը նա սարքել էր քառասուն օրում: Այս էլ զարմանք էր պատճառում, որովհետեւ գալու երկրորդ օրն իսկ նա այդպիսի ժամկետ էր սահմանել, որ կասկածի տակ էին առել գյուղացիք: «Քառասուն օրում թե նա գլուխ բերե՛ց, ըհը, ես բեղս կկտրեմ»,— ասել էր Ըմբովի Թյունին, որի ավել անունը «Թարսի ձի» էր, միշտ հակառակ և շատախոս լինելու համար: Այս մարդուն էր պահանջել գերմանացին, երբ ճիշտ ժամանակին առաջին գերանը սղոցել էր՝ Արզումանի և Գրգըլ-Պուղու հետ:

Գյուղում եղած ժամանակ նա մտերմացել էր միայն Արզումանի հետ: Բացի քահանայից, որին տեսնելուց գերմանացին պատկառանքով էր բարձրացնում լայնեզր գլխարկը, բերանից ծխամորճը հանում,— մնացածը մի հավասարի մարդիկ էին նրա աչքին, գորշ պատ, որի աղյուսներն իրարից ոչնչով չեն տարբերվում:

Նրա շինած «զավոդը» խոսակցության նյութ էր ոչ միայն կարմրաքարում, այլև սարերի վրա, ուր վրանների տակ Սալյանից, Մուղանից և Արաքսի տափարակներից հազարավոր մարդիկ էին ապրում: Ոմանք հատկապես, ոմանք էլ ճանապարհով անցնելիս, հետաքրքրությունից դրդված ձիու գլուխը դարձնում էին Քառասնաչուր, տեսնելու Մկրտում քիրվայի հարստության աղբյուրներից մեկը: Եվ նրանց աչքում Մկրտումը դառնում էր խանի չափ զորություն ունեցող մարդ. «Շատ առաջ կգնա էն հայը»,— ասում էին նրա մասին:

Բայց մարդիկ կային, որոնք ոչ միայն ոտ չէին դրել Քառասնաչուր, այլև սղոցարանի մասին խոսք բացվելուց իրենց դժգոհությունն էին հայտնում: Ունանը հավատացնում էր, որ «զավոդի» պատճառով ձորի ջուրը համա ու գույնը փոխել է: Նրա ասելով բոստաններում լոբու գեղները ջրի «նագին» լի-

նելուցն» էր, չուրը «հարաքաթ» շուներ, որովհետև ամբողջ ուժն անիվի վրան էր թափում:

Ավան ամին, երբ լսում էր կտրած ծառերի մասին, չէր կարողանում զայրույթը զսպել: Ավելի հաճախ նա Քառասնաչրի անտառի մասին էր խոսում և կարծիք հայտնում, որ սղոցարանի պատճառով մոտակա անտառը պիտի ոչնչանա, հոգեբրը պիտի ընկնեն Հիբանի տղաների ձեռքը:

— Է՛հ, Ավան ամի, դու էլ դադած կաշի ունես նրանց հետ, հա՛ բշտում ես,— ասում էր մեկը:

10 — Չես թողալու քյասիբը հաց ուտի... Զավոդը որ չբաներ, Շալուն Սիմոնը Կաղնուտի ձորը կգնա՞ր,— վրա էր բերում մյուսը:

— Թե Քառասնաչուրն իրենցն է, գերանն ինչի՞ են Կաղնուտից բերում:

— Էն եղոտ պատառ է, որ կերան, հետո էլ Քառասնաչրի ջանին են ընկնելու,— պատասխանում էր մեկը, որի սրտում Ավան ամու ասածը կասկած էր հարուցում:

— Չորս օր է բոստանս ջրի համար բառաշում է: Որ մըթնում է, ջուրն էլ ցամաքում է:

20 — Այ քո բոստանը... Կատուն միջին թավալ չի տա:

— Նրանց ինչ կա՞... Օրենքից են վախենո՞ւմ, թե Կարմրաքարի տկուրներին: Միտդ չի՞ Եփրեմը Բեկտաբեգովի հետ, Հիբանի մեծ արտի տակին, ոնց էին խտիտ-խտիտ արջապար տալի՞...

Խոսքը անցյալ տարվա կերուխումի մասին էր, որ սարքեղ էին Հիբանի որդիները պրիստավ Բեկտաբեգովի Կարմրաքար գալու առթիվ: Արտի ծայրին մնում էր այն կաղնին, որին հարթաց պրիստավը թրով զարկել էր: Հաստ շրթունքի նման հարվածի տեղում կեղևը սպի էր կապել:

30 Տարօրինակ էր շաղացպանի վերաբերմունքը: Ով էլ շաղաց գար, նա հարցնում էր.

— Հիբանի փաբրիկը ծուխ չունի, հը՞, այ կարմրաքարցի: Չեր գյուղումն էլ ինչ մասխարություն կա...— հարցնում էր և ծիծաղում՝ սուր, սարկաստիկ ծիծաղով, կարծես ներսում մաղձը կաթ-կաթ թափվում էր, ինչպես դառը դեղ: Նրա վերաբերմունքի մեջ տարօրինակն այն էր, որ նա սղոցարանը

հիմնելուց հետո Կարմրաքարը համարում էր ուրիշ գյուղ, այդ հակադրում էր մի այլ Կարմրաքարի, որի բնակիչներից միայն ինքն էր մնացել:

Տեր Նորընծան խուսափում էր իր կարծիքը հայտնելուց: Սղոցարանը նրա համար ոչ միայն անհասկանալի «երևույթ» էր, ինչպես երկնքից ընկած մետեորը, այլև կապված էր հեղեղի գիշերվա, իր ծանր մտքերի, արքայական խնձորենու կայծակահարման և իր սարսափելի երազի հետ: Երբ խոսք էր բացվում Քառասնաչրի շուրջը, մի ծանր նախապաշարում ծխի նման բարձրանում էր նրա ուղեղում: Եվ նա սպասում էր 10 փորձանքի, դաժան բոթի, որ կայծակնահար պիտի աներ իրեն՝ ցցաշոր կաղնու նման:

Իսկ սղոցները զրնգում էին, միանգամայն անտարբեր, թե Կարմրաքարում ով ինչ է ասում: Գիշերը շլուզը փակում էին, Քառասնաչուրը մեռնում էր՝ ոչ ձայն, ոչ ծպտուն: Զուրը մըռուով հավաքվում էր, բարձրանում և ապակյա հալոցքի նման ամբարտակից թափվում: Զորի բարակ քամին թաց տախտակների բույրը տանում էր հեռու, մինչև լեռան լանջը, ուր խուլ խշշում էին ծեր կաղնիները...

...Արևը թեժացրել էր թիթեղյա կտուրը՝ ինչպես թոնրի պատ: Արզումանը շապկանց ու ոտաբոբիկ հրում էր վագոնետը: Եզորը սեպերը գերանի բացվածքի մեջ էր խրում և մուրճով խփում: Մյուս սղոցի մոտ Պուղին և Վրիկեցի մի երիտասարդ նույն աշխատանքն էին կատարում: Միայն երբ հարկավոր էր գերանը վագոնետի վրա դնելու՝ չորսն էլ միասին էին բարձրացնում: 20

Չրիկեցին առաջին օրվանից զգացել էր այն խուլ հակամարտությունը, որ կար Պուղու և Արզումանի միջև: Նա տեսել էր և այն, որ սղոցարան գալուց Մկրտումը Պուղուց է հարցնում տախտակների հաշիվը, գերանների չորն ու թացը: Իսկ 30 Արզումանն առիթ չէր փախցնում խոցելու նրան: Նրանց միջև տեղի ունեցած սուր խոսակցությունը երբեմն պատճառ էր դառնում, որ իրարից խոռվ մնան: Բայց նույնիսկ այդպիսի օրերին Արզումանը հանաք անելուց չէր դադարում: Լավ տախտակին «մատուշկա» էր ասում, վատին՝ «դարաշի», ծոված և ճաքճաք տախտակին՝ «Թելունց պառավ»:

— Եզոր ջան, էս երկու վերշտկանոցն էլ Սայի դայու համար քաշենք: Թող երկար լինի, որ հալիվորը ոտները սլարոնների մեկնի... էնքան քոռ-քոռ քարերին է տվե՛լ...

Հանաք անելուց զրիկեցին շէր կարողանում փոթկոցը պահել: Իսկ Պուլին զայրանում էր, աչքով սաստում: Արզումանը շարունակում էր.

— Ի՛նչ ես ծիծաղում, ա՛յ զրիկա զկեռ... Ձեր գյուղացի էն մի նստելում ութ լավաշ ուտողի համար դարաշուց մին դութի շինեմ, որ կողքաճաղերը կոտրտի: Թե չէ Ձրիկը կերել է նա, մարսել...

10

Սղոցարանի մասին նա էլ իր կարծիքն ուներ:

— Պիլինն զբորնի պունկտ է... Գյուղացու տղորց նման գերանները տաշում ենք, կլպում, փեշատը դնում: Դե ջոկի, թե որ ծառիցն էր...

Կացինը գոտու արանքը խրած մի մարդ ներս մտավ:

— Բո՛... Շինական, ա՛յ դու բարով... Մենակ դու չէիր եկել էս թազա ուխտատեղը: Հը՞, ինչ կա...

Շինականը մոտեցավ ստանոկին: Մի պահ զարմացած նայեց ու մոռացավ այն, ինչի մասին մտածելով գալիս էր:

20

— Հերսոտ ես երևում,— հարեց Արզումանը:

— Բա ոնց չհերսոտեմ... Վեց ամիս է ինձ անկրակ խորովում է...

— Ո՞վ:

— Հիբանի տղան, ով: Հերու դուքանից ոչ բարով տասը մանեթի կտոր առա տան տկլորության մասին... Քո ազիզ արևը, մի տարի է, շաբաթն երկու անգամ իմ իշով փետ եմ բերել, դռանը կիտել: Որ տեսնես, կասես քսան արաբա չի կրի: Հիմի ուրանում է, ասում է փետի փողն էն զլխիցն եմ տվել, դու իմ փողը բեր, թե չէ տունդ գրել կտամ: Ուտներն ընկա,

30

աղաչեցի, ասի բանի ժամանակ է, մի քիչ խոտ ունեմ, խանձվում է, վերև Աստված, ներքև դու, ինձ ազատի: Ո՞ւմ ես ասում, լսողն ո՞վ է: Վերջը թե կացինն առ գնա Կաղնուտի ձորը:

— Պամոշնիկին գանգատ ես արե՞լ,— հարցրեց Արզումանը:

— Է՛հ,— և Շինականը հուսահատությամբ ձեռքն օդում ճռճեց:

— Փետն ուրիշին ծախի,— ասաց Նգորը:

— Ա՛յ որդի, որ անփող էլ տաս, ով սիրտ կանի նրա դռ-
նից փետ տանի:

— Մարդ քցի մեջտեղ, թող մի բան պակասեցնի,—
առաջարկեց Պուլին:

— Ինչ ասեմ, է՛... Իմ հաշվով հիսուն մանեթի փետ եմ
բերել, բա զուր կորչի՛...

— Ոչ էն ես անում, ոչ էս: Դե գնա Կաղնուտը,— բար-
կացած ասաց Պուլին և մոտեցավ վագոնին:

— Լա՛վ ես ասում,— ու մի քիչ մնալուց հետո դանդաղ 10
քայլերով ճանապարհ ընկավ:

Նգորի մտքերը խռնվել էին: Ե՛վ նեղսրտում էր, որ չօգնեց
Շինականին, և՛ շարանում ինքն իր վրա, թե ինչու շասեց
մտքին: Հիշեց Բագրատին՝ Շինականի որդուն, որ «աղբե-
րացու էր»: Նրան ճանապարհ գցեց մինչև Լուս Խաչերը... Բա-
ժանվելուց ասաց. «Հորս վիզը ծուռ չթողաս»... Գուցե հայրը
հենց իրենից էր եկել օգնություն խնդրելու: Իսկ ինքը չհաս-
կացավ: Ինչ կասի, երբ Բագրատն իմանա... Ո՞վ գիտե ինչ
նեղումն է:

Նգորը հետ նայեց. կաժանով Շինականը բարձրանում էր: 20
Եվ հանկարծ կանչեց.

— Ամի, հե՛յ,— կանչեց ու վազեց: Արզումանը ձայն
սովավ, սակայն նա չլսեց:

— Տես ինչ կատաղած լակոտ է՛...— ասաց Պուլին, երբ
լուռթյուն տիրեց.— փորը մի քիչ տաքացել է:

— Դու էստեղ ստարշի ե՛ս: Քո փորն ինչո՞ւ է ծակում,—
գոռաց Արզումանը, մի քայլ անելով նրա կողմը:

— Բա դո՞ւ ինչ ես...

— Ես քեզ նմանի ազրայելն եմ. շպիո՞ն:

— Բերանդ հավաք պահի՛:

— Դե սո՛ւս, թե չէ սեպը բողազդ կկոխեմ:

— Ո՞ւմ:— Եվ երկու ախոյանները մոտեցան իրար: Զրի-
կեցին գլուխը կորցրել էր:

— Քո,— և ծանր ապտակը լախտի նման տրաքեց Պու-
ղու երեսին, աչքերի առաջ մթնեց, օրորվելով ընկավ գետնի
վրա:

Արզումանը կանգնել էր հեացող կուրծքը դուրս ցցած։ Ձեռքի թաթը տոտմ էր։ Զրիկեցին վազեց Պուղուն բարձրացնելու, բայց նա ճարպիկ ուսույունով թռավ և ամբողջ թափով հրեց Արզումանին։ Իրար բռնեցին՝ պինդ, ինչքան ուժ ունեին հաղթ բազուկներում։ Ու մեկ էլ Պուղու քթից արյունը շատրվանի պես դուրս պոռթկաց։ Նա ձգվեց գետնին ընկած երկաթե սեպը վերցնելու, բայց Արզումանը ամբողջ ծանրությամբ ընկավ նրա վրա, ոտքով մեկնած ձեռքը սեղմելով։

Հանկարծ մեկը ձգեց Արզումանին։ Զրիկեցին մոտ վազեց։
10 Երկաթե ձողերի նման մատները սեղմեցին Արզումանի կոկորդը, նա թուլացավ ու հեռ-հեռ քաշվեց։ Պուղին տեղը կանգնեց։

— Ի՞նչ եք իրար մսի էլել, — գոռաց Մկրտումը, Արզումանին բաց թողնելով, — էս ի՞նչ է... Ես էլ ասեմ դործ են անում։ Էս սհաթին ոհելդ քաշի, — դարձավ նա Արզումանին։ — Մշա՞կ ես, թե մարդասպան։ Քեզ էտապով քշել կտամ...

— Ես քո իմացած կարմրաքարցին չեմ, — պատասխանեց Արզումանը։ Նրա աչքերը բոցկլտում էին, ունգները փնչացնում՝ ասես օդ չկար։

— Բա ո՞վ ես... Գենեբալ Կուտուզովի տղան ե՞ս։

20 — Արինը գլխիս է, հա՛, Մկրտում... Մարդդ ճանաչի։ — Արզումանի աչքերը այնպիսի կատաղությանը ոլորվեցին, որ Մկրտումն էլ ահ զգաց նրա արնակալած սպիտակուցներից։

— Եզորն ո՞ւր է, — դարձավ նա զրիկեցուն։ Պատասխանի փոխարեն նա կմկմաց։

— Էս սաղ նրա գլխին չէ՞ր... Շինականն էր եկել էստեղ... Գնաց նրա հետ։ Ես ասի առանցի հարցմունքի չի կարելի, ասում է՝ դու ի՞նչ է, զավոդի ստարշին ե՞ս, — պատասխանեց Պուղին, արյունը արխալուղի փեշերից սրբելով։

Հենց այդ րոպեին Եզորն իջավ կածսնով։ Նա ժպտում էր։

30 Շինականը շատ էր ուրախացել, երբ նա առաջարկել էր իր մի ամսվա վաճառակը՝ վեց ռուբլին։ — Պա՛, պա՛... Ես հաց կհավաքեմ, քո արյուն-քրտինքդ չեմ տա էն արնախումին, — պատասխանել էր, — մի քանի օր էլ կբանեմ, հալքաթ Բագրատիս քյոմակը կհասնի։

Նրա դեմքին ժպիտը սառավ, երբ տեսավ Արզումանի

պատուած շապիկը, Պուշու արնոտ երեսը, Մկրտումն ունքի տակից նայեց նրան:

— Մոտ արի,— ձեռքով նշան արեց: Եգորի ծնկները դողացին, աչքը գցեց Արզումանին:

— Մոտ արի, ասում եմ,— բղավեց Մկրտումը, մի քայլ անելով նրա կողմը:

— Ի՞նչ ես ուզում էն երեխից,— մեջ մտավ Արզումանը,— ես եմ ասել, որ գնա...

Լսվեց ոտնաձայն: Արզումանը հետ նայեց. արագ քայլերով գալիս էր պամոշնիկ Անտոնը: Թփի մոտ կանգնել էր Գողին: 10

— էս ի՞նչ շամաթա է... ի՞նչ բունթ է, — կանչեց նա, մոտենալով Արզումանին: Մկրտումն առաջ ընկավ: Ապտակի ձայն լսվեց, ասես ապակի ջարդեցին: Արզումանը փորձեց վրա վազել, բայց Անտոնն առաջը կտրեց:

— էն օրե՞նք է, որ դու երեխուն թակում ե՛ս... Ուժդ նրան պատեց հա՛... — բղավեց Արզումանը, Եգորը կանգնել էր տեղում, ականջը վառվում էր: Այտի վրա մատների կարմիր հետքը պարզ նշմարելի էր: Նա զայրույթից պոռչն էր կրծոտում, հագիվ էր զսպում արցունքը, որ մեկ լցվում էր, մեկ հալվում: 20

— Գնանք,— ասաց Արզումանը Եգորին,— համա էսօրը չմոռանաս հա՛, խազեին ջան...

Մկրտումը շար աչքերով նայում էր հեռացողներին:

Արևը հասուն մրգի նման թեքվել էր: Սովերները երկարում էին, ձգվում դեպի արևելք:

Ավան ամուսնու ալգում կանաչի վրա նստոտել էին մի քանի հոգի: Դարբին Վանեսը մեկնվել էր մեջքի վրա, աչքը գցել գառան շափ սպիտակ ամպին, որ ասես արածում էր՝ մեկ հանդարտ, մեկ էլ սուրում ջինջ երկնքի վրա: Դարբինն ականջը կախել էր զրույցին: Եվ միտք էր անում, որ իզուր են խոսում 30
Ավան ամին էլ, Շուղանց հալւորն էլ... Միայն ինքը գիտե ուղիղ ճանապարհը: Իսկ նրանց ասածը՝ ինչպես անտառի արահետը

Քուխսպ օրին: Կգնա՞ս, կգնաս, և մեկ էր տեսար էլի նույն տեղն ես...

Խոսակցությունն սկսվել էր Արզումանի և Եզորի հետ պատահած դեպքից: Արզումանը ինքն էր եկել Ավան ամուսնու մոտ և եղելությունը պատմել:

— Ես իմ հոր տղան չեմ լինի, եթե պիլնումը նրա գլուխը չմաշառեմ,— ասել էր Արզումանը, մի քիչ զայրացել, հետո դառնացած վերջացրել:

— Դուռակը ես եմ... Ասա ինչ ունես Կարմրաքարո՞ւմ:

10 2է՛, ինչ պլան ուզում ես գյուղի համար քաշի, ես մնացողը չեմ: Կալը պրծնի թե չէ, հայդա, պիշի պրապա՛լ,— հայտարարել էր և գնացել Եզնարածի առուի տակ ընկած շիմանները, ուր խոտ էին հարում:

— Քո ասելով ուրեմն անբան կովի պես սուս անենք էլի,— դարձավ դարբինը Շուղանց ալևորին:

— Ա՛յ որդի, որ սուս շանես, ի՞նչ պիտի շինես: Բզի գըլ-խին յումրուղով կտա՞ս, թե շաքճով: Էսպես եկել է, էսպես էլ գնալու է, մինչև պատանդ էլ մաշի, ոսկորդ էլ... Անբան կո՞վ: Բա ինչ ենք: Կթում էլ են, կուրծդ էլ են կտրում,— թեկուզ խոսելուց խզզացնում էր, շունչը երբեմն կտրվում էր, բայց ուշք չէր դարձնում:— Աստծու ճանապարհից դուրս ես գալի, սատանի ճանապարհը մտնում...

20

Մերուուս վերջին խոսքը դարբնի ցույց տված ճանապարհին էր վերաբերում: «Մեկի փորը ծխով լցրու, տես ոնց են խելքի գալիս»,— հայտարարել էր դարբինը:

— Դե մի առակ ասեմ, լսի,— շիբուխի կրակը թեժացնելով ասաց Ավան ամին:— Տես վերջում ինչ եմ ասելու... Հա՛, հորթարածի առաջից հորթն ագին ցցում է, կեստ անում: Էս նաչարը շատ է շարշարվում, վերջը մի կերպ բռնում է: Հիմի բռնել է, էնպես է՛լ լաց լինում: Մի դարիք մարդ ճանապարհով անց կենալիս տեսնում է հորթարածին. Ա՛յ տղա, ասում է, ագին ձեռիդ է, էլ ինչու ես լաց լինում... Ասում է սրա համար չեմ լաց լինում, հրեն մնացածների ագին էլ է ցից:

30

Ունկնդիրներից մի քանիսը ծիծաղեցին, բայց Ավան ամին շարունակեց.

— Հիմա մեր գյուղի բանը։ Մի երեխու սիլլա տալով աշխարհը չի քանդվի։ Ես էդ օրը չեմ լաց լինում։ Հրեն Քառասնաչուրը մեր ձեռքից խլելու է... էն որ մալթուլներ է բերել, բա ինչի համար է։ Վերի լավ հողերն իրանը, առուտունն իրանը, օրենքի մարդն իրանը... Բա մենք էլ ժողովուրդ ենք, չէ՞... Գեղովի խելք-խելքի տանք, մին էլ տեսար ըհը՛, լույսը բացվեց... Թե չէ ես էլ գիտեմ, որ օձի ագին կտրելով, օձն էլի կենդան է մնում։

— Ավան, ասում է, անողը պրծավ, ասողն ընկավ կրակը... էդ խոսքն էլ մի ասի։ Գյուղացին երբ է մի բան շինել, որ հիմա շինի... Քանի մարդ թակած կլինեն հեր ու տղա, ի՞նչ արինք։ Է՛հ, էլի լուծը կմաշի, մեր վիզը չի մաշի։ Նրանք էլ Կարմրաքարի ցավն են, էլի՛... Բա առանց ցավի գյուղը կլի՛նի՛... — և հազը բռնեց։ Խոսակցությունը մի պահ դադարեց։ Մերունին հաղում էր, խշշում էր կրծքի վանդակը, կարծես թոքերի փոխարեն ոսկորներով լի շոր պարկեր էին։

— Է՛հ, մեր սիրտը մսից չէ. մենք մղկտալ չգիտենք,— դանդաղ ասաց Ավան ամին, տխուր շեշտով, կարծես ծանր ու դառն խոստովանություն էր ասում։— Զուրն ինչպես որ եփում է, եփում, հովանում, անպետքանում, էնպես էլ մենք։ Մեր միսը կերել, ոսկորն են թողել, էլի համբերում ենք... Մեր ապրուստն էլ ապրուստ է՛... Շան թեփով ենք ապրում։ Մի քանի տարի էլ ապրենք, մի պարկ թեփ էլ ավելի կուտենք...

— Զուրն արդեն հասել է կամուրջին։ Էսօր-էգուց կամուրջը տանելու է,— լռության մեջ, իբրև վճիռ, հայտնեց դարբին Վանեսը։ Զրույցն աննկատորեն մանր առվակների բաժանվեց, կորավ շատ հասարակ առօրյայի ծանծաղուտում...

...Թավշյա թաթերի վրա՝ անշուշտ մոտենում էր ամառվա լուսնյակ գիշերը։ Մղրիդները զարթնել էին։ Կամուրջի տակ գորտերը մեկ-մեկ կռռում էին, ջրից գլուխները հանում և պլշած սպասում, թե երբ պիտի լուսինն արծաթ շաղ տա ջրի երեսին։ Հանդարտ ու խուլ աղմուկը, որ ելնում էր ճահճուտներից, թփերից՝ ուր ծտերն էին ճկում, այգիներից,— մի աղմուկ, որ ով գիտե բյուրավոր ինչպիսի՛ ձայներից էր գոյանում,— նինջի նման իջնում էր գյուղի վրա։

Դաշտում տեղ-տեղ կրակներ էին վառել։ Մի քանի գե-

10

20

30

193

բանդավոր իրիկվա կիսամթնում դեռ հարում էին: Արեւից տաքացած գերանդին հովանում էր լուսնի զով շողերի տակ:

— Հրե՛հա, կասես գյուղը ձիավոր եկավ,— ասաց Արզումանը Սալբուն: Ծների հաշոց լսվեց: Սալբին նայեց ու թիկըն տվավ խոտի դեզին:

— Պամոշնիկ Անտոնի դռանը վեր եկավ,— ասաց նա:

Քիչ հետո շները նորից կլանչեցին: Սև սովերի նման ձիավորը սլացավ գետնի վեր, դեպի վերի գյուղերը: Փոշու ամպը վազում էր ձիավորի հետևից, վազում էր ու շէր հասնում:

10 — Է հե՛հ-հե՛յ... Վա՛սի՛լ... Վա-սի՛լ...— ալիքաձև տառածվեց գզիրի ձայնը: Կանչում էին գրագիր Վասիլին, որ ուզ գիտե որ չիմանում էր քնած:

Կանչում էին, որ կարդար ուրյադնիկ Ծրաշի բերած շտապ և գաղտնի գրությունը պատերազմի և զորահավաքի մասին:

Գյուղում այդ մասին ոչ ոք չգիտեր: Ծրարը դեռ փակ էր:

Պատերազմի լուրը պայթեց, ինչպես որոտը պարզկա երկընքում: Կարծես հրթիռ էր, որ պայթյունով վեր սլացավ. ճեղքեց խավարը, գյուղի վրա կրակե անձրև մաղեց և հալվեց: Առօրյայի մանր հոգսերը հանկարծ խառնվեցին, ինչպես կրոտնիկի երամն ամպ գիշերին:

20 Ծուղանց Իսոն դարպասի քարին նստած տրեխների հողն էր թափ տալիս, երբ տեսավ Զանեն ծուռ Ուհանին՝ մի խուրձ կանաչ խոտ մանգաղին հագցրած:

— Հը՞,— հարցրեց Ուհանը, խուրձն ուսից իջեցնելով:

— Ի՞նչը:

— Բաս լսել չե՞ս...

— Ա՛յ է՛, սուտ կլինի... Տեսնես Վասիլն էսօր քանի փարշ է խմել, պրիստավի հրամանին գլխու չի... Մեր Սղոմունն ասում է թուղթը իսկի փեշատած էլ չի... Կարելի է, որ ուրյադնիկը փոխա քցած լինի: Խելքդ ի՞նչ է կտրում,— դարձավ Ուհանին, ասես ուզում էր իր երկմտանքը վերացնել:

30 — Ի՞նչ ասեմ... Բանի էս փիս վախտը կոխվ քցողի տղան եթիմ մնա: Հունձ ունենք, կալ ունենք: Բա մեր սրտից

շուր խմած մի մարդ չկա՞, որ մեծամեծաց հասկացնի ժողովրդի ավհալաթը...— Ու մի քիչ մտածելուց հետո հարցրեց,— Իսո՞, Ղարսա կոիվը ձմեռնամուտին չէ՞ր...

— Բա ինչ, էն էր, յապոնացունն էր: Զէ՛, էստեղ մի հնարք կա, ասենք գլխու շենք: Թե բեղարած չես, գեղամեջ գնանք, տեսնենք ինչ են խոսում...

Բոլոր քարի մոտ այդ ժամանակ մարդիկ լսում էին քաղաքից նոր վերադարձած Հասրաթենց Սիմոնին, որին պրիստավը կանչել էր երկու տարի առաջ պատահած սպանությունից հետո, որն ըստ նախնական քննության տվյալների, կապ պիտի ունենար դեպքի հետ, այնինչ Սիմոնը կտրականապես հրաժարվում էր ճանաչելու սպանվածին էլ, սպանողին էլ:

— Էստեղ են ասել, անողն պրծավ, ասողն ընկավ,— դառնացած ասաց Սիմոնը, թեկուզ ունկնդիրներից և ոչ մեկն էլ չէր կասկածում նրա անմեղության: Սպանությունը կատարվել էր գյուղից շատ հեռու, վերի կապում, հենց ճանապարհի վրա: Սիմոնը քաղաքից վերադառնալուց տեսել էր և շտապել տեղեկացնելու պամոշնիկ Անտոնին: Այդ օրից էլ նրա անունը կապվել էր խորհրդավոր սպանության հետ: Սակայն այդ նույն օրից էլ Սիմոնը հանդիպած յուրաքանչյուր մարդու պատմում էր իր գլխով անցածը, մինչև վերջին մանրամասնությունը, և երբ լսողը իր վերաբերմունքն էր արտահայտում, ասելով հին խոսքը, թե «Ցավ չունես, գնա վկա գրվիր»,— Սիմոնը նորից էր կրկնում իր պատմությունը, որպես ապացույց այդ հին ասացվածքի ճշմարտության:

Բոլոր քարի մոտ հավաքված մարդկանց հետաքրքիր չէր Սիմոնի վերջին հանդիպումը պրիստավի հետ: Բայց Հասրաթենց Սիմոնը երբեք այդքան ունկնդիր չէր ունեցել, և նա պատմում էր ի՛րը,— մինչև մեկն ու մեկը կանչեր:

— Դե՛ սպանեցիր, էլի՛... Բան ասա, բան լսենք,— և Սիմոնը դառնում էր պատերազմի լուրին:

— Մին էլ նաչալնիկը փոշտից դուրս եկավ, թե՛ ժողովուրդ, ուռռա...— Հուռռա տվին, պատերից կարմիր, կապույտ թղթեր կպցրին... Պրիստավն ինձ հետ էդ ժամանակ խոսում էր... Նա դեռ գլխու չէր...

— Սիմոն, թղթերը դու տեսա՞ր...

— Բա ո՞նց...

— Ի՞նչ էին խոսում քաղաքի մարդիկ:

— Ի՞նչ պիտի խոսեին, ամեն մարդ իր դուքանում, իր առևտուրի հետևից: Ինձ ճանաչ մի դուքանչի ասում էր՝ շաքարը շատ կթանկի, նմանապես կտորը:

— Ո՞ր թիվն են կանչում,— հարցրեց Շինականը:

— Էդքանը շտեղեկացա... Համա ասում էին, որ մեր մհալի ժողովուրդը հազար մարդ կտա:

10

— Հազա՞ր: Էլ տակին ի՞նչ կմնա:

— Ղալմաղալը որ չլիներ, շատ բան կտեղեկանայի պրիստավից, համա եկան, թե նաշալնիկը վռազ կանչում է:

— Ի՞նչ ղալմաղալ, Սիմոն:

— Ա ես իմ է՛... Մեկ էլ դուքանները կսպեցին, զորքը ժողովուրդը մեյդան թափվեցին... Ուռա՞... հա ուռա: Հենց ուզում էի իմանամ, թե իմ գործը ոնց կլինի, ձեռքով արեց, թե գնա... Ես ասեմ մանեֆեստի տակով անեն:

— Սիմոն, տեղեկացա՞ր, լավ գերանդին քանի է,— հարցրեց մեկը:

20

— Անդարդի մինը, գերանդուի վախտ ես գտե՞լ,— փրաբերեց Իսոն: Մերունու հազը նորից բռնեց, ու գլուխը տրամբացնելով ձեռքը կրծքին սեղմեց, որ ներսում մի բան պոկվեր ու հանդստանար:

— Տերտերն էն օրը զուր չէր ասում, թե երկիրս պիտի խառնվի,— ասաց Ավան ամին, որ մինչ այդ լուռ լսում էր խոսակցությունը: Բոլորը լռեցին, ու միայն ծերունի Իսոյի կուրծքն էր խզզում, ինչպես սղոցը: Ավան ամին շարունակեց:

30

— Էդ մեզ նման խավար ժողովուրդն է, որ բանից խաբարություն չունի... Թե չէ ուսումնագետ մարդիկ կանուխ էին իմանում... Տերտերն ասում է՝ սերբիացին որ թագապորի տղին սպանեց, էն օրը հայտնի էր, որ կռիվ պիտի լինի:

— Բա մեր ցանֆը, մեր կալը,— հարցրեց Շուղանց Իսոն:

— Քարը որ գլորվում է, մամուռը չի պահում, ա՛յ Իսո... Տերության ինչ հոգն է, թե ձեռք նեղումն է: Հրաման հանեց՝ տո՛ւր, տուր: Ի՞նչ պիտի անես,— պատասխանեց Ավան ամին:

— Լա՛վ, տանք... Թագավորի հողից ո՞ւր պիտի փախ-
չենք: Ախր դե տակին մնացածը չի կառավարում: Էն խաշած
հողին ոչ արժանանամ, թե սուտ ասեմ, հրեա հանդից կոտ-
րատված եկել եմ, տանը մի քցելու շայ չկա: Բա որ մեր երե-
խուն տանեն, էն է քցեմ ինձ գետը... Սեկավն եկավ, կալատեղո
քանդեց, մինչի հիմա էլ խանգարված է մնացել:

— Ա՛յ Իսո, հազար ասի, ո՞վ է լսողը:

— Բա վերջը, մի լուս չի՞ հասնելու մե՛զ: Էսպես խավար
պիտի մնա՛նք...

— Զաղացդ էս է, թեփն ալյուրի հետ կես է. կաղաս էլ 10
էս է, շաղաս էլ էս է... Բա՛, Իսո:

— Զրին ասին թե ինչի՞ ես խշշում, ասաց՝ տեղս քարոտ
է... Հիմա մեր օրն է:

— Լա՛վ, դարդ մի անի է՛,— ասաց դարբինը:— Սրան
ռուսի թագավոր կասեն... Երկու ամիս չի քաշի՝ փափախներով
խոփկ կտա դերմանացուն, տանի ծով կածի: Շա՛տ-շատ երկու
ամիս դիմանան: Հերու վարժապետն ասում էր, թե նրանց հացն
առնովի է: Հաց որ չունենա, ինչ պիտի անի: Դու ասա հացի
բանը լավ գնա:

— Հազարաստեղծ Աստված, քո խեղճն ենք... Մեծ գե- 20
տի ճանապարհը մեծ է լինում... Դու ասա, որ մեր աղբյուրը
չցամաքի,— ասաց Շուղանց ալեորը:

— Իսո ամի, հարուստի տունը ղոնաղ եկավ, աղքատի ուլը
մորթեցին: Տրաքոցը որ ընկավ, մենք հո էս գլխից ենք ոտան
տակի կորչելու,— տխրությամբ հարեց Ունանը:

Նա նստել էր անկյունում ու մտածում էր իր կրտսեր եղ-
բոր մասին, որ երկու տարի առաջ վերադարձել էր գինավորու-
թյունից: Ինքը Միրանի տափն էր վարում, երբ տեսավ իր փոքր
աղջկանը բլուրն ի վեր բարձրանալիս: Մաճը բաց թողեց ձեռ-
քից. «չի՞նի՞ մի փորձանք է պատահել տանը»... Եվ մոտեցավ 30
աղջկանը. «Խաշանը ե՛կել է՛...» կանչեց աղջիկը: Քիչ հետո
երևաց և խաշանը: Ինչ ուրախությո՞ւն էր: Մոտեցավ ու փա-
թաթվեցին իրար: Այս հիշելուց Ունանը ժպտաց, նրա աչքերում
արցունք երևաց: Ի՞նչ լավ էր վարում խաշանը հենց առաջին օրը,
կարծես չորս տարի գինավորության մեջ չէր եղել: Ունանը միտք
ունե՞ր մաճկալությունը թողնելու: Ահա քեզ... Խաշանը գնալու

է... կինը, երեխան: Ինչպե՞ս պատահեց: Գուցէ սո՞ւտ է. բայց մարդիկ խոսում են: Ու ոչ մի օր չի հիշում իր կյանքում, երբ աշխատանքի ելուն ժամանակ այսքան բազմութիւն հավաքվեր Բոլոր քարի շուրջը: «Տրաքոցը որ ընկա՛վ»... Եվ Ունանը հիշեց իր խոսքը: Էդ ո՞վ գցեց տրաքոցը... Հանդարտ վար էին անում... Երեկոյան դեմ եղներն արձակեցին: Փեշի հողը թափ տալով մոտեցավ ավիին, որ ձեռքերը լվանա: Հանկարծ հաշանը մոտեցավ, թե հրաման է եկել... Եվ ձեռքերը մնացին անլվա. նստեց առվի եզրին:

70 Փողոցում երևաց քահանայի կոացած սիւլուետը: Նա դանդաղությամբ էր քայլերը փոխում, կարծես կորցրել էր մի բան, որ ուր որ է, պիտի աչքին ընկնի իրիկվա կիսամթում:

— Հրես տերտերը գալիս է: Նա խաբար կունենա,—ասաց Ջետանց Ուհանը:

—Ո՛րտեղից պիտի ունենա: Սաղ օրը Նոանձորի բաղից դուրս չի գալիս: Էսօր ասում էր, թե հեղեղի գիշերը փիս երազ եմ տեսել: Քառասունքը թամամելուց վախենում է գյուղի գրւխին փորձանք գա,— ասաց Ավան ամին:

— Սրանից էլ պինդ փորձա՞նք,—վրա բերեց Ժերունի Իսոն:

20 — Տերտեր, էսօր շատ ես միտքաբար,— ասաց Ավան ամին, երբ քահանան մոտեցավ քարին: Մի քանի հոգի իրար սեղմվեցին, նրան տեղ տալու համար: Տեր Նորընծան, քթի տակ ողջունելուց հետո, կանգնեց մի պահ, ասես միտք էր անում, թե ում մոտ է իրեն վայել նստելու, և ապա ծխատուփը հանելով, նստեց Շուղանց Իսոյի և Ավան ամու մեջտեղը:

— Ա՛յ Իսրայել, մտքիս հետ ներհակ ընկած գալիս էի...

— Տերտեր, էդ գազեթներում ի՞նչ են ասում կովի մասին...— հարցրեց մեկը: Բոլորը շունչը պահած սպասում էին նրա պատասխանին:

30 — Օրհնյալ, ճրագդ միշտ վարգար մնա... Մեղքը պտույտքի պես մի փորձանք է, և ոչ եթե մարդ արարածը հոգին ծախի,— ասաց նա: Տերտերը քթումն էր խոսում, ձայնը զրնգում էր, ասես պարապ կարասի մեջ էր հնչում, և որովհետեւ միալար էր խոսում ու մի քիչ էլ ծոր տալով, դրա համար էլ բառերն իրար էին խառնվում, լսվում էր այնպես, ինչպես գետի խոլ

վշտոցը մութ գիշերին: Քահանան կարծես ինքն իր հետ էր խոսում, և ոչ ոքի չբավարարեց նրա պատասխանը: Ինքն էլ զգաց այդ և ավելացրեց.

— Առաջաքայլ և գիտակից անձնավորությունը հողագրենդիս երեսին պակասել են, էլ ո՞ւմ մեղապարտես էս խառնակչության համար: Եփեմեդդին ասում է, թե եղիցի արյունահեղ պատերազմ, թագավոր հյուսիսական ընդ արևելս, կոտորած ժողովրդյան, քարեկարկուտ և սև անձրև, և սով մեծ...

— Եվ սով մեծ... — կրկնեց Շուղանց Իսոն: Ամենից շատ Ունանը սարսափեց այդ խոսքից: Ու դարձյալ հիշեց եղբորը, իրենց մեծ տունը, երեխաներին, որոնք ճտերի նման թխսամոր հետևից վազում են, հացն ուտում այնքան ազահ, ինչքան շերամի որդը թթենու տերևները... Շաքաթը մի տաշտ հերիք չի անում: Եվ ի՞նչ ցորեններ կան այս տարի, — մտածեց Ունանը: — Զաղացական իզուր չէր ասում, թե տարին գլխակեր է... Իմաստուն մարդ է շաղացականը... Միայն նա կարող է ասել, թե ինչ պիտի սնել, որ հաշանին գինվոր չտանեն:

— Յարաբ տեսնես մեր եզինքը ջրե՞լ են, — ասաց նա բարձրաձայն, և փեշերը թափ տալով վեր կացավ տեղից, իջավ ներքև: Նրա ականջին ընկավ Զետանց Ուհանի հարցը...

— Տերտե՛ր, գերմանացին խաչապաշտ չի՞... — Ունանը քայլում էր ու մտածում. գերմանացին խաչապաշտ չի՞... Հա՛, հաշանն էլ է ավազանում մկրտված... Ի՞նչ պարզ միտն է այն օրը: Կնուեքին մի ոշխար մորթեցին... Ի՞նչ խաչապաշտ: Ունանն անցավ եկեղեցու մոտով, մի վայրկյան կանգնեց ու գլուխը թեքեց վեր: Արդեն տարիքն առած մարդ էր, բայց չէր հիշում, թե երբևիցե գիշերով նայած լիներ եկեղեցու խաչին: Նրան տարօրինակ թվաց, որ գմբեթի գլխի խաչը փայլում է զոդած խոփի նման: Խաչապաշտ են հաշանը, գերմանացին, ռուսը... Այն մարդը, որ Քառասնաչորսում զավոդ սարքեց: Նա շատ հարգանքով բարևում էր տերտերին: Իսկ հիմա... Հը՛, իսկ խաչը... Հենց այնպես է դրված, որ Թելունց պառավն աղոթք անի, երեխաներին բերեն և ավազանում մկրտեն, պսակի ժամանակ Տեր Նորընժան օրհնի: Ու մի բան Ունանի ներսում պոկվեց, սուզվեց ինչպես քարը խոր լճի մեջ: Տեղը մնաց դա-

10

20

30

տարկ, ծառի փշակի պես և թեթև, ինչպես քամու բերանն ընկած տերևը...

Իսկ քահանան պատմում էր, որ գերմանացիք ուրիշ տեսակի խաշապաշտ են, «Ֆրանսացոց ազգաբնակությունը» ուրիշ, «անգլիացու հավատքն այլակերպ է», յապոնացին կրակապաշտ է, ռուսաց ժողովուրդը պրավասլավնի խաշապաշտ է, որովհետև խաչը ծուռ են կնքում: Չեստանց Ուհանի գլխում մի հարց պտույտք էր անում, ինչպես կամեն կալում: Երբ տերտերը լռեց, նա անհամբեր հարցրեց.

10 — Տերտեր, բա էդ խաշապաշտ ազգերը ո՞նց են իրար մսի ելել... էնա թող զնան յապոնացու երկիրն առնեն, էլի...

Քահանան հանկարծակրի եկավ: Ու նորից հիշեց այն, ինչ ամենից սոսկալին էր նրա համար: Չեստանց Ուհանն էլ... — մտածեց նա: Եկեղեցու աջ կամարի տակ նրա մշտական տեղն է... Չմեռը մի կիրակի չի բաց թողնում, գալիս է, ծունր դնում, փափախը դետնին ու գլուխը կախում: Բեմի վրայից քանի՜ անգամ է խաչակնքել նրա կողմը... Տեր Նորընծան զգաց այն, ինչ ծանոթ է խորոնիկ հիվանդություն ունեցողին. ահա նշանը, առաջին ծանոթ նշանը, որից հետո երկրորդը պիտի երևա, սիրտը բարախելու է, հետո սրարշավ վրա է տալու ծանոթ և սարսափելի ցավը:

20 — Հավատն էս բանի մեջ խառնվում չի, — վճռական հայտարարեց դարբին Վանեսը և օգտվելով այն ազդեցությունից, որ ունեցավ իր ասածը, մի քիչ առաջ եկավ և շարունակեց, — ամեն տերությունն իր հաշիվն ունի... Ռուսը տաճիկի հետ է կռիվ անելու, գերմանացին ֆրանցուսի հետ: Թե չէ ինչ խաշապաշտ, ինչ կրակապաշտ... էս էն Շահ Իսմայիլի վախտերը չեն...

— Հա՛, դե դու Հնդստանու կոնսուլն ես, դու ամեն ինչ գիտես... — հեգնական տոնով ասաց Ըմբովի Քյունին, որի մշտական սովորությունն էր հակառակ խոսելու: Իզուր չէին նրա անունը դրել «Թարսի ձի»:

30 — Դե Վանեսի ասածն է, էլի՛... ինչ ես հակառակում, — մեջ մտավ Շինականը, — Լեմսը որ եկել էր զավոդ շինելու, քիչ էր մնում բեղդ պոկեր: Բա նա խաշապաշտ չէ՞ր... — Մոռացված այս դեպքը հիշեցնելը շատերին ծիծաղացրեց: Նույ-

նիսկ քահանան ժպտաց. և մոռացավ այն, ինչի մասին համառ
մտածում էր:

— Որտեղ սպաս տեսնես, գդալդ մեջ ես կոխում,— զայ-
րացած դարձավ Թյունին Շինականին: Բայց նրա խոսքը չլըս-
վեց ծիծաղի աղմուկում:

— Է՛, մեր օրը լաց եղեք... Խնչ եք մասխարի քցել,—
ձայնը բարձրացնելով ասաց Ավան ամին: Նրա հանդիմա-
նական խոսքը ծանր ազդեց լսողների վրա. նույնիսկ քահա-
նան փշաքաղվեց: Նրան թվաց, թե հանդիմանության մի մասն
էլ իր ասածի առթիվ է:— Սրան յոթը տերության կռիվ կասեն: 10
Զորանի կռիվ չի, որ մահակներով իրար չափեն:

— Լավ, է՛, Ավան ամի, էդքանը հասկանում ենք, բա մեզ
ի՞նչ ճանապարհ ես ցույց տալիս,— հարցրեց Ջանեն ծուռ
Ուհանը,— վեր կենանք ուսի թազավորի դեմ բունթ անե՞նք...

— Զէ՛,— ընդհատեց Ավան ամին,— էգուց էս գնացող-
ների կալն ո՛վ պիտի կալսի, նրանց կարտուլն ո՛վ պիտի հա-
վաքի... Իսկի մին խորը մտածում ե՞ս: Սաղ գյուղն տակոտն է
լինում, մի քանի մարդկանց սիրտն է դինջանում: Լա՛վ սալք-
վեցին Քառասնաչրում... էս շահելներն էլ որ գնան, Սային ու
ես պիտի նրանց առաջն առնե՞նք:

— Դրա ժամանակը չի, Ավան ամի,— պատասխանեց
դարբինը: Ավան ամին զարմացած նայեց նրա կողմը: Ու չի-
բուխը դողաց: Մթնում ոչ ոք չնկատեց այդ և ոչ էլ Ջետանց
Ուհանի դառն ժպիտը:

— Էն ո՞ր օրվանից,— հարցրեց Ավան ամին:

— Էսօրվանից,— կտրուկ պատասխանեց դարբինը: Նրանք
հասկացան իրար: Խնչ պատահեց դարբնի հետ այդքան կարճ
ժամանակում... Նա այգում հայտարարեց, որ կարճ ճանա-
պարհը «մեկի փորը ծխով լցնելն է»:

— Ես ասում եմ, որ բոլորս պետք է սեր միաբան լինենք: 30
Կովի ժամանակ հայերի մեջ խառնակչություն չպիտի լինի,—
ասաց դարբինը՝ կռահելով Ավան ամու երկմտանքը:

— Դե փիս չի ասում հո՞,— վրա բերեց Շինականը: Դար-
բինը նրա ասածից խրախուսված՝ շարունակեց.

— Մենք էլ մին ժողովուրդ ենք, չէ՞... Մեր մեծամեծերը

մեզ համար պլան քաշած կլինեն: Էսօր-էգուց Տաճկաստանն էլ է կռվին հասնելու... բա մենք սուս պիտի նստե՞նք:

— Այ հիմա «շաշ ուստա» ես,— վրա բերեց Ըմբովի Թյունին, նրանից վրեժ առնելու համար: Այս անգամ նրան հաջողվեց, որովհետև ծիծաղեցին այնպես, ինչպես «Թարսի ձի» ասելուց: «Շաշ ուստան» դարբին Վանեսի մականունն էր: Այդպես էին կոչում անկանոն և շփերթ աշխատելու համար: Նա շատ լավ գիտեր իր արհեստը, բայց քմահաճույքով էր աշխատում: Երբեմն մաշված, ճաքճքված խոփն այնպես էր սարքում, որ տերն անգամ չէր ճանաչում. իսկ երբեմն էլ մուրճով այնքան էր ծեծում, որ խոփը կորցնում էր ձևը: Թոնրից նոր հանած լավաշի համար տասը ուրբու աշխատանք կաներ և ընդհակառակը՝ գերանդուին կցան տալու համար հանկարծ ավելի էր պահանջում, քան գերանդուն արժեր: Ինքնուս արհեստավոր էր. նա և՛ հյուսն էր, և՛ ատաղձագործ, և՛ դարբին: Նրա շինած կողպեքների նմանը քաղաքում էլ չէին կարողանում գտնել: Բայց ամենից լավ «ձեռացագործը», ինչպես ասում էր Տեր Նորընծան, հրացանն էր. նա այնպես շնորհքով էր հրացանի փողը փոխում, կտրում մանր, նորոգում, որ տեսնողը չէր հավատա, թե Կարմրաքարի դարբնի գործն է:

Երկու կիրք ուներ դարբինը, մեկը՝ որսորդությունն էր, մյուսը՝ զանազան արկածների պատմություններ լսելը: Նա ոչ միայն լավ նշան էր խփում, այլև գիտեր, թե որ գազանը ինչ տեղով է անցնում ամառը, ձմեռը, գիշեր թե ցերեկ: Ամբողջ ձմեռը որս էր անում, երբեմն ձյուն ձմռանը երկու-երեք օրով տուն չի գալիս: Այդ օրերում գյուղում գիտեին, որ նա մեծ որսի է հանդիպել՝ արջի, քարայծի, կիստարի... Եվ տուն էր գալիս մռայլ, երեսն ու ձեռքերը վառողի ծխից սևացած: Նա հազիվ էր ստորագրում իր անունը, բայց երկաթի կտորտանքի, ժանգոտած մեխերի և մանգաղների կողքին, դարբնոցի մուրից առացած դարակի վրա շորս-հինգ գրքեր կային: Նրա սիրած գիրքը «Կայծերն» էր, բայց ամենալավը՝ «Բուլղար ավազակապետի պատմությունը»: Աշխատանքի ընթացքում, փողոցով անցնող աշակերտին կամ հենց նրան, ում երկաթն էր շփեցնում, ստիպում էր, որ մի քիչ կարդա: Շատ անգամ էր նա Եգորին կանչում իր արհեստանոցը: Նրա ասելով Կարմրաքարում ոչ

մեկը Շինականի տղայի՝ Բագրատի նման «սրտանց» չէր կարողում։ Դարբինը խոփը կրակի մեջ էր դնում և նստում կարգացողի մոտ։— Ուստա սիպտակում է...— ասում էր խոփի տերը։ «Հանի թող հովանա... Հրեա էն տեղին ենք հասնում»։ «էն տեղը» արկածների հանգույցներն էին, երբ, օրինակ, բուդար ավազակապետը շղթան սղոցում է, ու պիտի իրեն բանտի պատուհանից գցի... Եվ հանկարծ ծառս է լինում, կաս-կարմիր խոփը հանում ու զայրույթից թե հրճվանքից մուրճն աշնպես զարկում, որ հնար չէր զարկերը հաշվելու։ Իսկ խոփի տերը, սրտի դողով, մեկ խոփին էր նայում, մեկ կայծերին, 10 որ թռնում էին ծանր մուրճի տակից։

Բոլոր քարի մոտ նստածների զրույցին նոր նյութ տվավ Մուքելի տղայի գալը։ Նա քաղաքից էր վերադառնում։ Երբ նկատեց հավաքվածներին, նա գլխի ընկավ, որ պատերազմի լուրն արդեն գյուղն է հասել։ Եվ քայլերը փոխեց նրանց կողմը։

— Ո՞ր թիվն են տանելու, շիմացա՞ր,— հարցրեց Շուղանց Իսոն։

— Ութ տարվա դապասն են հավաքում, Իսո դայի... Խոսք կա, որ աշունքն էլի կանչեն։

— Ուրեմն մինչև աշունքը կռիվ պիտի տա՞նք,— հուսահատ ասաց ծերունին։ Եվ ապա ինքն իր ձեռքն օդում տարուբեր արեց, մրմնջալով՝ «տարա՞ն... գնա՞ց»։ 20

— Էլ ուրիշ ի՞նչ էին ասում... ճոթ ու կտորի կողմանից, թանգից, էժանից,— հարցրեց Ավան ամին։

— Խոսք չկա։ Դուքանները տրաքվում են ապրանքից։ Հա՛, դադախները գնացին։ Մի թամաշա էր, որ...

— Ես էլ տեսա,— վրա բերեց Հասրաթի Սիմոնը։

— Դե սուա, է, թող տեսնենք, ինչ է ասում,— սաստեցին նրան։

— Վարդապետը, քահանեքը, քաղաքի պաշտոնի առուտուրականները խաշով, խաշվառով տարան նրանց ճանապարհքեցեցին... Ղազախների գեներալը կուացավ, վարդապետի աջն առավ։ 20

— Հայր Սիմոնը շատ հարգևոր է մեծամեծաց ասպարեզներումը, ուսյալ մարդ է,— ասաց քահանան։ Նրան հաճելի էր այն, որ գեներալը համբուրել է հայր Սիմոնի աջը,

և քահանան պատրաստվեց հիշեցնելու այդ դեպքը, երբ Մուքեյի տղան շարունակեց իր պատմությունը:

— Իսկանդարովը, Աբգարովները, Գևորգ բեյի տղերքը, դաստա կապած, ոսկին մեծ պատնոցի վրա դարսած եկան նաշալնիկի դռանը կանգնեցին... Նաշալնիկը դուրս եկավ, ռուսերեն խոսեց, էնքան չհասկացա: Համա ամեն խոսքին ուռա էին կանչում: Հետո պատնոցը ներս տարան...

10 — Ուրեմն նվիրատվություն ենք անում զորքի հարկավորության մասին,— մեկնաբանեց Տեր Նորենժան, որը մեծ հիացմունքով էր լսում «Միքայելի որդու» պատմածը քաղաքի ոգևորության և եռ ու զեռի մասին:

— Այ հայություն,— ոգևորված բացականչեց դարբինը:

— Մի պատնոց կտան, փողրաթից տասը դուրս կբերեն,— կծու շեշտով հարեց Ավան ամին:

— Մինչի դուրս գալուս սհաթն էլ քաղաքն ուրախությունից դրնգում էր,— եղբրափակեց Մուքեյի տղան:

— Շաշվել են, ինչ է... Մարդ էլ կովի համար ուրախանա... Խելքս բան չի կտրում:

20 Ավան ամին դեռ խոսքը չէր ավարտել, երբ մի ձիավոր ձին թափին քշած, անցավ փողոցն ու ծովեց դեպի «պամոշնիկի օթախը»:

— Զրիկա գզիրն էր,— հայտարարեց Շինականը:

— Վեր եկ գնանք Անտոնի մոտ,— ասաց Շուղանց Իսոն,— բալքի թաղա հրաման կա...— և համարյա բոլորը տեղներին վեր կացան:

— Տեսնես մեր մադյանի առաջը խոտ քցող եղավ, թե չէ,— ասաց Չանեն ծուռ Ուհանը, մթնումը մահակը տափտափելով:

— է, ինչի վրա ես միտք անում,— պատասխանեց Շինականը:

30 — Քուռակամեր է ախր...

...Խարույկի վրա կախած կաթսայի մեջ քլթքլթում էր ջուրը, թշշալով ընկնում կրակի վրա: Ընթրիքի համար վաղահաս կարտոֆիլ էին եփում: Խարույկի մոտ, գետնին խրած փոքրիկ զնդանի վրա ջաղացպանը մուրճով ծեծում էր գերանդու ծռած բերանը: Սիմոնը, որ նոր էր վերադարձել Կաղնուտի ձորից, դանակով քերում էր կացնի կոթին հենած կաշվի ձողը:

Նրա կողքին պառկել էր Արզումանը և ձեռքի ճիպտտով մերթ թեժացնում էր խարույկը, մերթ հեռու թռչող կրակները հավաքում: Երկու հնձվոր, երեկոյան սառնությունից պաշտպանվելու համար շուխաններն ուսերին գցած՝ թիկնել էին խոտի խուրձերին: Նրանցից մեկը ծխում էր, մյուսը՝ աչքերը բաց անում, նայում քլթացող կաթսային ու նորից փակում: Խարույկից քիչ հեռու ջաղացպանի կիներն ու Սալբին ավելուկից շարանուկ էին կապում: Սալբին երբեմն մասրենու ձողով խառնում էր կաթսան, մի կարտոֆիլ հանում, մատներով սեղմում ու կիսամփը մեջը գցում: Երբ աղջիկը ձեռքը մեկնում էր կաթսային, ննջողը գլուխը վեր էր բարձրացնում, իսկ երբ Սալբին նստում էր իր տեղը, հնձվորը հոգնած գլուխը թեքում էր խրձանը:

10

Արզումանը Սիմոնին պատմել էր սղոցարանի դեպքը: Պատմել էր ներքին հպարտությամբ, մի քիչ ավելին, քան իրականում էր եղել, պատմել էր այն անխուսափելի ձևով, որ հատուկ է երիտասարդ մարդկանց, երբ այդ պատմությանն ունկընդիր է և նրանց սիրելին: Սիմոնն անորոշ պատասխանել էր, թե չար մարդու վերջը լավ չի լինում: Անհայտ էր, թե ո՞վ էր այդ շարը՝ Մկրտո՞ւմը, թե Արզումանը:

Հանդարտ էր խարույկի մոտ... Զուրը թշշում էր, մուրճի հարվածներից գերանդին այնպես մեղմ էր դրնգում, կարծես խոր սափորի մեջ ջրի կաթիլներ էին ընկնում... Արզումանը գլուխը վեր էր բարձրացնում, նայում Սալբուն, որի ստվերն ընկել էր խոտերի վրա: Աղջկա երկայն արտևանունքներն ավելի էին թանձրացնում աչքի խոռոչի սևությունը: Երեսը վառվում էր՝ հոգնածությունից ու կրակին հաճախ մոտենալուց:

20

Շուտով ընթրիքի կնստեն... Ապա գերանդիները, զնդանը, մուրճը, ջրի կուլան կպահեն խուրձերի տակ և կցրվեն տները: Զաղացպանն իր կնոջ հետ կգնա ներքին կամրջով, իսկ մայր ու աղջիկ կիջնեն գետի վրա և քարերի վրայով կանցնեն գետը, կբարձրանան այգիների կողմը, կծովեն փուլ եկած պատի կողքով, և տան դռակը կձռնա: Դաշտում կմնան Արզումանը, երկու հնձվորները, որոնք ընթրիքից հետո պիտի թաղվեն չոր խոտերի մեջ և քնեն մեռածի քնով: Ու լուսինը մայր պիտի մտնի, խավարը պիտի թանձրանա... Արզումանն անցնելու է քարերի վրայով, ջրի միջով, նրանց հետքով և փուլ եկած պա-

30

տի մոտ կուշ գալու այնքան, մինչև դռնակը նորից ճռռա, և շալի մեջ փաթաթված մի ստվեր անձայն, անշշուկ մոտենա իրեն... Մոտենա ինչպես երկու օր առաջ, երբ ճյուղքին քնած մի թրուշուն թևին արեց, աղջիկը դուրս պրծավ նրա գրկից և Արզումանին թվաց, թե պատի վրայից մարդ իջավ: Սպասեց, շատ սպասեց, և դուռը չբացվեց:

10 Սղոցաբանից վերադառնալուց Արզումանը կուցացավ, որ աղջկա ոտքերի մոտ ընկած կիտուկը կապի,— կամացուկ նրան ասաց. «էսօր կգաս»: «Հերս տանն է»... «Կգաս, բան եմ ասելու»... Եվ Սալբին կարմրեց, եղանով շուռ տվավ արդեն շրջած կիտուկը:

Ներքևում չոր խոտերը խշշացին: Արզումանը տեղից վեր ելավ, Սալբին էլ նայեց... Մի ստվեր վազում էր մութի կողմը:

— Եզորն է,— կամացուկ ասաց Սալբին, սակայն բոլորը լսեցին, բացի հնձվորից: Ու Եզորը հեհեհ պատմեց, թե ինչ հրաման էր բերել ուրյաղնիկ Երոշը:

— Օ՛հ... Զթողին էլ էս խոտը տեղաց անենք... Ասի անձրև չգա, լթոջի,— ասաց Արզումանն այնպիսի հանգստությամբ, կարծես ոչ թե պատերազմի լուրն էր լսել, այլ անախորժ բեգյառի, ու հարկավոր էր երկու օր գնալ «թագավորական» ճանապարհում խիճ ջարդել: Միմոնը խոսք չգտավ ասելու. ջաղացսպանը դադարեց գերանդին ծեծելուց: Նա մեկ Արզումանին էր նայում, մեկ՝ Եզորին:

— Կարմրաքարի գլխին հլա շատ փորձանք է գալու,— ասաց նա: Արզումանը նայեց Սալբուն: Երկուտի հայացքն իրար դիպան: Ասես ծիսածանի պես կամուրջ կապվեց, և շասված խոսքեր կամքի վրայով սրտից սիրտ անցան:

— էսպես թագավորին ես... վախտը գտա՛վ,— ասաց Արզումանը:— Բե՛ր, կարտուր բեր ուտենք:

30 Լուռ ընթրեցին: Մոռացան հնձվորին էլ զարթեցնելու: Նա խոր քնի մեջ մշշացնում էր, ինչպես հոգնած եզր ուռնու սավերում:

Աստղազարդ երկինքը ջինջ էր, ինչպես լեռնային լճակը: Հնձած խոտերի մեջ ծղրիղները կանչում էին: Շատ մոտիկ մի լոր բռռալով թռավ խոտի միջից: Սալբին կլպում էր կարտոֆիլը, հոր առաջ դնում: Բւ մի սպիտակն էլ զգուշությամբ գլորեց

Արզումանի կողմը: Արզումանը նայեց նրան. աղքատ արցունքոտ աչքերում խարույկի կրակն արտացոլում էր:

— Եզո՛ր, վեր կաց... Տեսնենք ինչ թուղթ է ստացել պարոն Վասիլը:— Ու երկուսով իշան գյուղի վրա:

Պամոշնիկ Անտոնի «կանցելարը», որ Կարմրաքարում ափելի շատ հայտնի էր որպես «պամոշնիկի օթախ», որովհետև այն միաժամանակ և բնակարան էր,— գյուղական մնացած սենյակներից տարբերվում էր միայն ոտքը կոտրած սեղանով, որի վրա, ինչպես և պատուհանին, դարսված էին մի քանի մատյաններ, որոնց մոտ, պատուհանի հովին,— ուր կոտրած ապակու անցքը տրեխի քողով կապկպած էր, որ կատուն ու հավերը ներս շմտնեն, երբ տանը մարդ չէր լինում,— պատուհանին դրված էր մածնի մերուցքը:

10

«Օթախ»-ում կանգնելու էլ տեղ չկա: Անտոնը, որ նոր էր վերադարձել Հիբանի ամարաթից, գրագրին թելադրում էր տանուտերի ուղարկած գրության պատասխանը, որ պիտի ուղարկեր Զրիկից եկած գզիրի ձեռքով: Տանուտերը գրել էր այն, ինչ հայտնի էր ուրյադնիկի հանձնած ծրարից: Բացի այդ, նա կարգադրել էր լուսաբացին կազմ ու պատրաստ ունենալ զորակոշի հնթարկվածներին:

20

Վասիլը դառնացած գրում էր պատասխանը, և թեկուզ գլխավերևը կանգնած Անտոնը թելադրում էր նրան, բայց նա գրում էր այնպես, ինչպես ինքը գիտեր: Նա դառնացած էր և նրա համար, որ «օթախ»-ում եղած մարդկանց մոտ թելադրում է Անտոնը, բայց ափելի շատ իր հանգիստն այդպես անակնկալ կերպով վրդովելու համար: Պամոշնիկը նկատում էր այդ, սակայն շարունակում էր թելադրելը:

Այդ երեկոյան Վասիլը, որ գյուղում թունդ հարբեցողի հրաշակ ուներ և, ինչպես քահանան էր ասում, «այդ տկարության կողմանից իրյան պապին էր քաշել»,— Վասիլը հարբած քնել էր գետափի ուռիների տակ, երբ թափահարելով նրան զարթեցրեց գզիրը: Գաղտնի գրության անունը նրան սթափեցրեց: Ու թոնթորալով վեր կացավ, բարձրացավ «օթախ»-ի կողմը: Գրության բովանդակությանը տեղեկանալուց հետո, խորիմաստ «հը՛մմ» արեց: Անտոնը դուռը փակել էր:— Հը՞,— անհամբեր հարցրեց նա:— Հե՛շ, պրիստավն է գրել...— Ժույլ-ծույլ

30

ասաց Վասիլը, հաստատ իմանալով, որ իր պատասխանը չարացնելու է պամոշնիկին, նա սպառնալու է տանուտերին ռապորտ գրելով և վերջում՝ աղաչանքով խոստանալու է «էն զահ-րումարից» մի շիշ: Երբ Վասիլը գրությունը կարդաց ու թարգմանեց, պամոշնիկ Անտոնի գլխին ասես տունը փուլ եկավ... — Ոնց թե կոխվեց, — ասաց ու նստեց սկամուն: Ապա մեկից ծլոնգ եղավ, դուրս եկավ ու դուռը փակելուց գրագրին պատվիրեց, որ ոչ ոքի չհայտնի գրության մասին՝ մինչև իր վերադարձը:

10 Իսկ լուրը տարածվեց կայծակի արագությամբ: Վասիլն ինքն էր հայտնում ներս եկողին՝ կարծես նրան ուրախությամբ էր պատճառում այն արտահայտությունը, որ ունենում էր յուրաքանչյուր լսող: Վերադարձին Անտոնը զայրացավ, երբ տեսավ օթախում հավաքված մարդկանց:

— Այ խալիսը, շամիշ չեն բաժանում... Թողեք մի տեսնենք ինչ պատասխան ենք տալիս... Մի աշիբկա լինի, նոմերը սխալմունք պատահի, դե եկ էդ դարագումեննու պատասխանը տուր... Սա թագավորական գործ է, հանաք մասխարա չի...

Վասիլը շտամպը մոտեցնում էր բերանին, փշում, ռունգերը լայն բաց արած ներս ծծում օղու հոտը, որ ելնում էր իր 20 շնչի հետ: Փշում էր, ծուլլ-ծուլլ շարադրում և քմծիծաղ տալիս պամոշնիկի խոսքերի վրա:

Արզումանը դռան մոտ կանգնածներին հրելով ներս մտավ:

— Զեստ իմելու յավիցա, վաշ բլաղարողի, — բղավեց նա, գինավորական պատիվ տալով Անտոնին:

— Կանցիլարը շուտիկ տեղը չի, — զայրացած պատասխանեց Անտոնը և դարձյալ կռացավ սեղանին:

— Հա՛, լավ... Ռապորտը գրի, թե չէ գիտե՛ս՝ պալեսոյ սուղ, կաշիդ մեջքիցդ կհանեն... վա՛յ, Վասիլ Պետրովիչ, դու էլ էստե՛ղ... Ուրեմն հանաք չի էլի՛, կանտորա պիշետու շե՛յ,

30 մերը շմեռնի թագավորի: Զեռաց գլխի ընկավ, որ Կարմրաքարում գուր հաց ուտող շատ կա: Միմոն ապեր, — դարձավ նա մի կարճահասակ ալեորի, որին սեղմել էին անկյունը, — դու էստեղ ի՞նչ գործ ունես: Քո թայերը թանուվը կերել են, երազ են տեսնում:

— Երախեն էլ է, — լացակումած ասաց ծերունին:

— Ստեփա՛նը: Նա ո՞ր թվի սաղաթն է որ...

— Ես ի՞մ... Վասիլի մոտ է թղթերը:

— Վասիլ Պետրովիչ, բա քեզ հետ ե՞րբ ենք մի կատիլուկից բորշ ուտելու: Թե մնում ես, վիզդ հաստանա, կուղի նման ընկնես խալխի կնանոց ջանին:

— Ասում եմ բերանդ շատ ցրիվ մի տա,— կանչեց պամոշնիկը: Իսկ Վասիլը գլուխը կախել էր թղթի վրա, իբր թե չի լսում:

— Դե լավ հա՛... Խանչալիդ քարը վեր շընկավ: Էնպես չի՞, Վասիլ Պետրովիչ... Դավթարում աղբեսս գրի. 117 պենգենսկի պոլկ, տրետի բատալիոն, ավտարո ռոտա պալուչիտ Արզումանու Եդիգարովու... Աղբես գրելիս հավից, ճուտից շատ չհավաքես, թե չէ մին էլ տեսար եկա դիվանիդ:

Մի քանի հոգի ծիծաղեցին, մեկը կամացուկ ասաց.

— Երանի Արզումանին: Գայլի սիրտ կերած է,— Արզումանը լսեց:

— Բա սուգ անե՞մ: Ինչ եք կարասն ընկած մկան նման թռսխել... Մին էլ տեսաք ցեպ կապած ետ եկանք, դավայ դավայը քցեցինք...

— Ուր է, լեզվիդ մատաղ, քո ասածը լինի,— մրմնջաց Սիմոն ապերը,— սաղ սալամաթ ետ գաք... Մենք էլ նաչար ենք:

— Դե, ժողովուրդ, լսեցի՞ք,— դարձավ պամոշնիկը ներկա եղողներին: Դրսում հավաքվածները մոտեցան դռանը:— Սպիսոկը սա է...— ու նորից կարդաց անունները:— Լուսը չըբացված գյուղամեջին հավաքված լինեն, երեք օրվա պաշարով... Դե հիմա շաղ եկեք, տեսնենք ինչ ենք անում...

— Հա՛, արևիդ մեռնեմ,— աղաչանքով ասաց Սիմոն ապերը, որի որդու անունը ցուցակում չկարդաց, բայց մի մատյան ես պիտի քրքրեին,— մեր հոգատար իշխանը դու ես... Բոլորը քո ձեռքիդ են նայում...

Բազմությունն սկսեց ցրվել:

— Եզո՛ր, գնա տուն, ես մեր բաղովն անցնեմ,— ասաց Արզումանը և կորավ մթության մեջ:

Գյուղի վրա բացվեց մի պղտոր առավոտ: Մոխրագույն ամպերը ծխի նման բարդ-բարդ վեր էին ելնում, կարծես վիթխարի կրահորի բերան էին բացել:

Առավոտյան մուժի մեջ ժնգացին եկեղեցու զանգերը: Ժամհար Բարսեղը սովորականից կանուխ էր զարթնել և կաղ ոտը քարշ տալով բարձրացել զանգակատունը: Հեռվից նայողին այնպես էր թվում, որ ոչ թե ժամհարն է քաշում զանգի պարանները, այլ զանգերն են ձգում նրա թևերը, նախ՝ աջը, ապա՝ ձախը: Կաղ ոտը ձգած, գլուխը գետնին խոնարհած, Բարսեղը կարծես արձանացել էր, մոռացության տվել ծանոթ գավիթը, պարանների կշկուռը, որ սեղմում էր բռան մեջ, զանգակատանը բուն դրած աղավնիներին, որոնք ամենօրյա ձևով թռան, երբ ինքը սանդուղքով վեր բարձրացավ, և շար ընկան գմբեթի ծայրին:

Ժամհարը կանուխ էր զարթնել: Գիշերն էլ անկողնում կողքից կողք էր շրջվել, կարծես ներքնակի մեջ փշեր էին լցված: Նա երբեմն գլուխը վեր էր հանում, նայում պատուհանին: Ինչ երկար էր ամառվա այս գիշերը...

— Սամսո՛ն, քնել չե՞ս... — ձայն էր տալիս որդուն:

— Չէ՛...

— Քնի, բալաս: Երկար ճանապարհ ես կտրելու — Իսկ ժամհարի կինը մթնում ման էր գալիս, պղինձները զրնգացնում, սանդուղը բաց անում, ինչ-որ բան հանում, կապում: Լսելի էր զսպված հեկեկոցի ձայն, որ դադարում էր, երբ Սամսոնն ու հայրը լուռ էին: Մայրը հեկեկաց բարձրաձայն, երբ խոսքի միջին ժամհարն ասաց.

— Հրես մեր տանն եմ ասում... նամակդ մշտական թող անպակաս լինի: Դու էլ քեզ մղալիթ կաց... Հազար շառ, հազար փորձանք:

Մոր հեծկտոցի ձայնից երեխաներն էլ զարթնեցին: Ամենափոքրը տեղերում նստեց ու կանչեց մեծ եղբորը: Երեխան կարծում էր, թե նա գնացել է, ու իրան քնած են թողել:

— Բարսե՛ղ, օրհնյալ... բավական է,— ասաց Տե՛ր Նոր- ընծան՝ եկեղեցու բանալին գրպանից հանելով:

— Էսօր շատ դարդոտ է զանգերը քաշում,— ասաց մի պառավ:

— Նաշարն ինչ ունի: Մի տուն քուլփաթի պահողը Սամսոնն է,— ու ներս մտան կիսամութ, խոնավ ու քարակոփ եկեղեցին:

Շատ երգիկներից էր ծուխ բարձրանում: Կապույտ ծուխը վախժխելով ձգվում էր վեր, ու սառը քամին նրա բաշից բռնած, թռցնում էր, կտուրներից պոկում: Եփում էին, թխում: Կանուխ էին վեր կացել և նրանք, որոնք զինվորացու շունհին, զնացողը մեկի փեսան էր, մյուսի հորաքրոջ տղան... Պառավ կանայք, շալերի մեջ փաթաթված, դողացող ստվերների նման մեկ-մեկ անցնում էին գյուղի դատարկ փողոցներով ու կորչում եկեղեցու ներսի մթության մեջ: Բոլորն էլ համարյա նույն ձևով էին ծնկադրում, փղձկում, ճակատը կռացնում եկեղեցու սառը հատակին: Ոչ ոք չէր լսում Տեր Նորրնժառի ձայնը, որ արձագանք էր տալիս ծանր կամարների տակ, ինչպես հարվածը դատարկ կարասում: Կանայք ու ծերերը երկար չէին մնում: Հենց արցունքը ցամաքեր թե չէ, դուրս էին գալիս և շտապում տուն՝ մի քան էլ պատվիրելու զնացողին, մի քիչ էլ նայելու նրանց:

— Հիբանի տղերքը ինչ են լսել, որ առավոտ կանուխ դուքանք բաց են արել,— հարցրեց Թելունց պառավը ժամհարի կնոջը:

— Է՛հ, նրանց սրտի խորհուրդն ով կիմանա,— պատասխանեց կինը:

Այդ առավոտ Կարմրաքարում ամենից վաղ զարթնողը Մկրտումն էր: Լույսը չբացված Եփրեմը քաղաք էր զնացել տեղեկանալու ապրանքի գներից ու կատարվող իրադարձություններից: Մկրտումը նրան շատ հանձնարարություններ էր տվել, մի քանի անգամ էր կրկնել իր ասածը, կրկնել էր տվել եղբորը, ինչպես ուսուցիչն՝ աշակերտին: Գիշերով Մկրտումն ինքն էր վեր կացել, իջել ներքև, Եփրեմին զարթնացրել, Գողուն պատվիրել ձին թամբելու և եղբորը ճանապարհ գցելուց մի անգամ էլ ապսպրել քաղաքում անելիքը և զնացել խանութ:

Մկրտումը խանութի հատակին փռել էր գուլնզգուլն և էժանանոց թաշկինակներ, որոնց մեջ բուռ-բուռ լցնում էր շամիչ, պնպուկ, նոխուղ, ապա թուղկինեռկները կապոց էր անում, գար-

սում: Խանութում ոչ ոք չկար: Ամեն մի թաշկինակ կապելուց նա հրճվում էր, ինչպես մայրը, որ քնած երեխայի գլխավերևն ընծա է դնում: Մկրտումը մի վայրկյան մտածեց, ապա ետ դրեց կապած թաշկինակները, սկսեց բաց անել: Մրգեղենն իրար էր խառնվել: Ու նա ձեռքը մեկնեց, դարակից վերցրեց մի կապ ծխախոտ, սկսեց մեկ-մեկ դարսել կտպոցների մեջ: Մեկ էլ հավաքեց ծխախոտը, բարձրացավ վերևից ավելի ածանը և հասարակը վերցնելու:

Պատերազմի լուրը նրա վրա ևս շշմեցուցիչ տպավորու-
10 թյուն էր արել: Բայց այդ տեւել էր միայն մի վայրկյան, ինչպես թեթև գլխապտույտ: Ու շատ հասարակ դասավորել էր այն բո-
լորը, որ բերելու էր պատերազմը գյուղի և իրենց տան համար: Պամոշնիկ Անտոնին նա սառնասրտությամբ պատասխանել էր.

— Սա պետք է լինեք... Անկարելի էր... էս տրաքոցին վա-
ղուց էին սպասում... — Զորակոչի ենթարկվածների ցուցակում միայն Գրգըր Պուղու անունն էր, որ դժգոհություն առաջացրեց նրա դեմքի վրա:

— Բա պիլինի՞ն, — մտածեց նա: — Ու մինչև Անտոնը մյուսների անունները կթվարկեր, Մկրտումն իր անելիքը որո-
20 շեց:

Փողոցներում անցուդարձն սկսվեց: Գրաստներին ուտե-
լիք ու գործիքներ բարձած մի քանի հոգի գնացին աշխա-
տանքի: Ինչքան էլ դաժան ու հանկարծակի էր պատերազմը, բայց և այնպես հարկավոր էր խոտը հարել, հարածը կիտուկ-
ներ անել, այգին ջրել, դեղնած գարիներին նայել, որ հունձը չուշանա: Երբեմն տներից երեխաները վազում էին Բոլոր քարի մոտ՝ նայելու հո չեն հավաքվել. կամ թե բարձրանում են կտու-
րը և նայում պամոշնիկի «օթախի» կողմը, որի առաջ տկլոր
ձին դեռ կանաչ էր ուտում:

30 Իրենց դարպասի անկյունում Ունանը եղբորը համոզում էր այն, ինչի մասին երեկոյան խոսել էր, ու հաշանը գլուխն օրորելով ասել էր. «վախենե՞ս եմ...»: Ունանը եղել էր ջա-
ղացապանի մոտ. ճիշտ է, նա հայտնել էր միջոցը, սակայն ավե-
լացրել էր. «համա անտերն իսկական զահրումար է... Զանով տղամարդ պիտի լինի, որ դիմանա... էն առաջ էր. հիմա կարմ-
րաքարում ո՞ւր է էդպես ասկոր...»: Խաշանից Ունանը պահել

էր շաղացականի խոսքը, թե տղամարդը միայն կարող է դիմանալ այդ «զահրումարին...»:

Մի ներքին ձայն հաշանին ասում էր, որ միջոցը վտանգավոր է: Բայց սիրտը մղկտում էր... Ինչպես պիտի ապրեն տունը, կինը, երեխան: Ամբողջ գիշերը կինը արցունք էր թափել բարձին, օրորոցի վրա, երբ կռացել էր երեխային ծիծ տալու: Ու հենց ուզում էր բերանը բանա, բարակ աղբյուրի նման արցունքը ծլլում էր: Այդ երկընտրանքը հաշանին ծանր մտատանջության մեջ էր գցել: Իսկ եթե խմի մի գավաթ ծխախոտի ջուր, ինչպես Ունանն էր ասում, կազատվի՞ ու տանը կմնա՞... 10
հաշանը կրկնում էլ մոլորվածի նման. «տեսնենք, կամիսիա ընկնենք... Բալքի բրակ են դուրս բերում»:

Հանդում մենակ մնացած եղան բառաշի նման հանկարծ լսվեց գոլիրի հուժկու ձայնը.

— Հե՛յ, հե՛... գնացողը գա մեյդանը, հե՛յ...

— Բայդո՛ւշ,— ասաց Թելունց պառավն ու ձեռը շանչարեց ձայնի ուղղությամբ:

հաշանը տեղում ձգվեց: Այդ կանչը նրան ազատեց երկընտրանքից, պիտի գնալ: Ու շրջվեց դարպասով ներս:

— Կա՛ց,— ասաց Ունանը, ձեռքը գրպանը տանելով:— 20
Ձեռքի խաշլուղ կանես, մինչև տեսնենք: Երեկ ելկու բեռ խոտ եմ ծախել զրիկեցի Բախշուն...— Ու նրա ձեռքին դրեց խոտի վարձը:

— Գալիս ե՞ն,— ասաց մեկն ու վազելով իջավ ներքին թաղը: Մի երեխա կտուրից կանչեց.

— Անտոնը ձին թամբում է...

Եվ իրարանցումն ընկալի: Սկսեցին կապել, կապկպել, տնետուն վազել՝ թելի, պարանի, հաց փոխ առնելու, գրաստներ սարքելու: Մի մայր ծնկներին խփեց, նա մոռացել էր պաշարի մեջ աղ դնելու ու ձիգ էր անում հիշելու, թե ո՞րտեղ է աղի 30
պարկը:

Կարմրաքարից գնում էին Շուղանց Իսոյի տղան, հաշանը, Սիմոն ամուսնու որդին, որի անունը գտնվել էր վերջին ցուցակում, և հայրը լացակամած վերադարձել էր տուն, մարդ ուղարկել, որ ոչխարատեղից նրան կանչեն: Գնում էր և Դիլբարի Թևանը, որ Արզումանի հետ էր գինվորությունից վե-

րադարձել, իրեն հետ բերել նախշուն մի ցուցանակ, վրան գրած՝ «Ռաստոմսկի պարիկմախեր»։ Քեանի միտքը, որպես կետ նպատակ, Կարմրաքարում վարսավիրանոց բաց անելն էր։ Պատերազմի լուրը լսելուց, նա անմիջապես կապուտել էր ցուցանակը, գործիչների մի մասը, պինդ մեխել և տնեցոց պատվիրել մինչև իր վերադարձը չբացել։ Իսկ մնացածը՝ ածելիները, մկրատը, գլուխ խուզելու մեքենան հետը տանում էր։ Կանչում էին Գրդըլ Պուղուն, ներքի թաղից երեք հոգու, ժամհար Բարսեղի որդուն։

10 Գյուղի ծայրին, Զրիկից եկող ճանապարհի վրա, երևացին մի քանի ձիավորներ, որոնք քշելով եկան հրապարակը։

— Գալիս ե՛ն,— ձայն տվին հավաքվածները։ Լավեց դժբաժնոց, ապա զուռնի բարակ ձայնը։ Երևաց տանուտների սպիտակ ձին, ապա ուրյադնիկ Նրոշը, որից հետո ձիավորների ու հետիոտն մարդկանց խուռն բազմութունը։

— Սարի արշերն եկա՛ն,— ձայն տվեց մի երիտասարդ ու վազեց դեպի փողոց։ Կարմրաքարեցիք վերի գյուղացիներին այդ անունով էին կոչում անտառապատ լեռան տակ բնակվելու համար։

20 — Խալխի սրտին դանակ տաս, արյուն չի կաթի, սրանք էլ հարսանիք են գնում,— ասաց Ունանը։

Վերի գյուղից եկողները հասան Բուլու քարի հրապարակին ու կանգ առան։ Այնտեղ արդեն հավաքվել էր մի ուրիշ խումբ, որ ստվարացել էր զուռնա-դհուլի աղմուկից։ Մի քանի հոգի մոտեցան տանուտների ձիու սանձը բռնելու։ Խոնաված բազմությունը ճեղքելով, նրան մոտեցավ պամոշնիկը։ Նրանց մոտ կանգնած մարդիկ լսեցին տանուտների հարցը և Անտոնի պատասխանը՝ «Սավսեմ հազիր ենք»։

30 Ինչպես երկու հոտ խառնվում են իրար, երբ մակաղելու են ջրում, այնպես էլ վերի գյուղից եկած բազմությունն ու Կարմրաքարի փողոցներում սպասողները իրար անցան։ Մեկը փնտրում էր իր բարեկամի որդուն, մյուսը Կարմրաքար գալու առիթից օգտվելով խոսում էր խոտի գնի մասին, պատվեր տալիս Կարմրաքարի բարեկամին, երրորդն իր հեռավոր ազգականի տեսությանն էր վազել և շտապ պատմում էր, թե ովքեր են գնում իրենց գյուղից, ինչ են խոսում Զրիկում։ Անսո-

վոր եռուզեռ էր, և հրապարակն ու նրան միացած փողոցները սեւացել էին ձիավորից ու հետիոտն մարդկանցից, որոնց մի մասը ուղեկցելու էր մինչև քաղաք, մյուս մասը վերադառնալու էր Կարմրաքարից:

Պամոշնիկը մեկ տանուտերի հարցին էր պատասխանում, մեկ՝ գզիրին կամ առաջին հանդիպած կարմրաքարցուն ուղարկում ուշացողներին շտապեցնելու: Տանուտերը, որի տեսքին առանձին փառահեղութուն էր տալիս երիտասարդ ու կայտառ ձին, մանավանդ երբ անհամբերությունից փռնչացնում, ոտով գետնին դոփում և կարմրած ունգերով օդը ծըծում, սանձը կրծոտում,— տանուտերը դիտում էր հավաքված բազմությանը, և ավելի հեռուն՝ կտուրների վրա խումբ-խումբ կանգնած հարս ու աղջիկներին: Նրա վզից կախած պղնձե երկար շղթան ու կլոր նշանը լրացնում էին տեսքի հանդիսավորությունը: Գլխի թեթև շարժումով նա ընդունեց իր գլուղացիների բարևը, որոնցից մի մասը իրենց պարտքն էին համարում մոտենալ և լուռ սեղմել նրա ձեռքը:

— Բա ինչո՞ւ չես իջնում,— հարցրեց Մկրտումը,— զակուակի կանեիր, մինչի հավաքվեին...

— Ծնորհակալ եմ, Մկրտում... Տեսնում ես էլի՞, գլուխս ինչքան է խառնված: Ետ դառնալիս զոնադդ եմ:

Տեր Նորենժան հենվել էր եկեղեցու պատին: Նա առավոտյան արարողությունը նոր էր ավարտել, ավելի ճիշտ համառոտել, որովհետև զուռնա-դհուլի ձայնին եկեղեցում եղած ծերերն ու պառավները դուրս էին եկել, շտապել տները: Քահանան նայում էր ապակյա աչքերով, նայում էր խռնված բազմությանը, ձիավորներին,— ինչպես գետափի չոր կոճղը գետի սրընթաց հոսանքին: Նրա կողքով շտապ անցնում էին մարդիկ, որոնցից ոմանք չէին նկատում նրան, ոմանք գլխով բարև էին տալիս: Նա գիտեր, որ սպիտակ ձիուն նստածը տանուտերն է... Ահա նրա հետ խոսում է Մկրտումը. նրա կողքին «Գեղեոնն» է՝ Գողին, մի պարկ շալակած:

— Տերտեր, ճանապարհից հեռու կաց... Մարդը շատ է, կվնասեն,— քահանան լիմացավ, թե ով ասաց: Եվ մեքենայաբար քայլերը փոխեց դեպի դիմացի կտուրը: Ամբողջ գլուղն էր հավաքվել: Եկել էր նույնիսկ կույր Սային, որ մեղքը

Բոլոր քարին հենած լսում էր խոսակցությունները, կանչը, ձիերի վրնջոցը, մանուկների լացի, ձայները, մեկի զիլ ծիծաղը... Ավան ամու կողքին կանգնել էր ուստա Նազարը և փափախով սրբում էր ճակատի քրտինքը: Ավան ամու այգուց նա երկու կողով խնձոր էր բերել և սպասում էր, որ բաժանի: Ուստան երեխայի նման ուրախացել էր և՛ նրա համար, որ գնացողներին Ավան ամին խնձոր է բաժանելու, և՛ նրա, որ ինքն է բերել կողովները:

10 — Ավան ամի, հենց հաղրվել ես, ասես դու էլ ես գնալու,— ասաց Արզումանը, աչքը գցելով նրա կոկիկ ու պինդ կապած տրեխներին:

— Կոտորվելուն մենք ենք, որ չեն տանում,— ասաց ու բաց արեց կողովը:— Առաջինը քեզ,— ու բռնով լիքը լցրեց նրա գլխարկի մեջ: Խնձորների բաժանելն իրարանցում առաջացրեց: Շատերը մոտեցան: Գլխին էլ մեկնեց իր գլխարկը, խկ Թելունց պառավը կտուրից կանչեց.

— Հրեն ծառերը կոտրատվում են էլի՛... Հասնելուց կուտես, երեխոց փայլ մի կտրի:— Գլխը փոշմանած ձեռքը ետ քաշեց, կորավ բազմության մեջ:

20 — Պա՛պա՛... Կարմրաքարը զարգացել է՛... էս վախճա կարմիր խնձո՛ր,— ասաց Արզումանը և խնձորները ձեռքին մոտեցավ կտրանը, որի վրա կանգնած էին ջաղացպանի կինը, Բարիկոն, Սալբին, իր խորթ մայրը, ու թվաց, թե պարտեզից խնձոր է քաղել, ինչպես մանկության օրերին և ծոցերը լցրած շտապում էր յուրայինների մոտ: Թեկուզ Սալբին գլխաշորը երեսի վրա էր քաշել, բայց և այնպես նրա կարմրեղն Արզումանը նկատեց:

— Տեսեք, է՛... Ավան ամին ինչ հոգեպահուստ է ունեցել,— ասաց և խնձորով լի գլխարկը մեկնեց:

30 — Պահի՛, ճանապարհին կծարավես,— ասաց խորթ մայրը:

— Զէ՛, վեր կալեք,— և դարձավ Բարիկոյին,— ախշի, Եգորին չես տեսե՞լ...

— Հրեն է՛, Խաչանի կողքին...— ջաղացպանի կինը խնձորներից մեկը վերցրեց և մեկնեց Սալբուն: Աղջիկը աժաշելով խնձորը պահեց գոգնոցի տակը:

Գզիրը տեղեկացրեց, որ բոլորը ներկա են: Վասիլը պատ-
րաստ ծրարը հանձնեց: Մկրտումը Գողուն նշան արեց պարկը
մոտեցնելու:

— Էդ ի՞նչ է, Մկրտում,— ժպտալով հարցրեց գզիրը:

— Հե՛շ, ասում եմ տղերքը ուրախ գնան,— ասաց և մի
կապոց, որ վերև էր դրված, մեկնեց տանուտերին, երկրորդը՝
ուրյադնիկ Երոշին, որ ձիու վրայից կռացել էր պարկի վրա,
վիզը ձգել, ասես ուզում էր մինչև տակը տեսնել:

— Իմ հոգուս պարտքը՝ տեղ հասնելուց նաշալնիկին էս
մասին ռապորտով հայտնեմ,— ասաց տանուտերը, մատեն- 10
քով կապոցը տնտղելով:

— Էհ, սա ի՞նչ է որ,— կեղծ համեստությամբ պատաս-
խանեց Մկրտումը:

Գնացողները մեկ-մեկ մոտենում են, կապոցներն ստա-
նում: Խաշանը ստացած կապոցը դրեց փոքրիկի գրկին: Դի-
բարի Թևանը հենց տեղն ու տեղը բաց արեց մրգեղենը, գգու-
շությամբ լցրեց գրպանը ու թաշկինակը տնտղեց:

— Փեշքեշ ձիու ատամին շեն նայի, է՛յ,— ձայն տվավ
մեկը: Թևանը թաշկինակը ծալեց ու տեղավորեց պայուսակում:

— Ես էլ ասեմ առավոտ կանուխ դուքանը ինչի էր բաց,— 20
ասաց Թեւունց պառավը կողքին կանգնած մի կնոջ,— նա էլ
ջան է, չէ՛, ասենք մի քիչ շար նախանձ է...

— Հալբաթ նրա սիրտն էլ է մղկտում,— պատասխանեց
կինը: Եվ Մկրտումի ընծաների լուրը բերնեբերան տարած-
վեց:

— Արզումա՛ն, է՛յ, մոտեցի՛,— կանչեց պամոշնիկը: Մը-
կըրտումը վերջին կապոցը ձեռքին նայում էր նրան:

— Խաղերինս կոտր կընկնի, լավ չի՛,— բարձրաձայն ասաց
Արզումանը: Տանուտերն ու Մկրտումն իրար երեսի նայեցին:
Պամոշնիկը նրան ինչ-որ բան ասաց: 30

— Դե լա՛վ, բարիշեցե՛ք... Բա էսօր էլ մարդ իրարից
խռով մնա՛,— կանչեց տանուտերը: Մկրտումը մի քայլ արեց:

— Վաշ բլաղարողի, իմ առուն դրա աղբյուրից ջուր չի
խմի՛...— ասաց Արզումանը և շրջվեց, բազմության մեջ Եգո-
րին գտնելու:

Տանուտերը Անտոնին մի բան ասաց ու ձին շարժեց: Ուր-
յադնիկն ու մնացած ձիավորները հետևեցին նրան: Գլխիբը
սանձից բռնած բերեց Անտոնի ձին:

— Ռոտա ստրոյսա՛,— բղավեց Արզումանը,— դե լաց
եղեք, նանի, գիգի, հոքիր... Սար ու քոլերը ձեզ: էլ տեսնելու
չենք... Պա, պա՛, պոռշտին ջրի գին է,— ու վազեց կտուրի վրա
հավաքված կանանց կողմը, շտապ-շտապ սեղմեց նրանց ձեռ-
քը: Սալբին երեսը շրջեց, արցունքները պահելու համար: Եզորը
մոտեցավ Արզումանին:

10 — Արի հետս, բան եմ ասելու...

Իրարանցումը գազաթնակետին հասավ: Կտուրներից ի-
ջան ու խումբ-խումբ հավաքվեցին սրա-նրա մոտ: Զիավոր-
ներն զգուշությամբ առաջ անցան: Շուղանց Իսոյի հիվանդ կի-
նը, որ անկողնուց վեր էր կացել, ճչաց ու կախվեց որդու վզից:
Իսոն, արցունքը սրբելով, կնոջ թևից բռնեց.

— Ախշի, երեխի սիրտը խարար մի՛ անի, թող պարզա-
միտ գնա...

— Տերտեր, չեղավ էլի՝ մեր գլխին Ավետարանդ պահես,
ասես համո՞ղ ես,— ծիծաղելով ասաց Արզումանը և սեղմեց
20 տերտերի ոսկրոտ մատները:

Արզումանը կտուրից նայեց սևացած փողոցին: Մեկը հե-
կեկում էր, գլուխը պատին հենած, մի ուրիշը արցունքը սրբե-
լով հուսադրում էր գնացողին: Խաչանը երեխային դրել էր
ուսերին և զրուցում էր Ունանի հետ, իսկ կինը նրանից քիչ
հեռու կանգնել էր կապոցը ձեռին: Փողոցում երևաց ջաղաց-
պանը: Նա աչք էր ածում մեկին. Արզումանը տեսավ նրան ու
մոտ վազեց.

— Անդրի ամի՛...— ու ջաղացպանը գրկեց նրան:

— Ես մեռած, դու սաղ... Արզուման, սալամաթ վերադառ-
30 նաս, դու էլ խեղճ ես...

— Գալու եմ, Անդրի ամի: Հալա ի՛նչ օրեր ենք տես-
նելո՛ւ...

Կտուրի վրա խորթ մայրն էր, ջաղացպանի կինը, Սալ-
բին: Տերտերի կինը մի խմբից մյուսն էր վազում: Թևերը լայն
բաց արած, իբրև ծեր սագ, լնգլնգալով մոտեցավ Թելունց պա-
ռավն ու փաթաթվեց Արզումանին.

— Մի մոր տղա էլ դու ես, բաշա ջան, ինչ ես եթիմի պես կանգնել...— Արզումանը զգացվեց, աչքերը տաքացան:

— Չորտ եռ, խայտառակ են անելու հա՛,— ասաց նա թե-
վով աչքերը սրբելով:

Պամոշնիկ Անտոնը ձգեց ձիու սանձը: Նրա առաջից գնում էին դճուլ-զուռնան ու հետիոտն մարդկանց խումբը: Եվ թափորը շարժվեց դանդաղ, անկանոն,— շարժվեց, ասես այդ զանգ-վածն իբր կենդանի միս պոկում էին գյուղի մարմնից, կտրատ-վում էին հազարավոր թելեր, անասելի ցավ պատճառում թե՛ նրանց, որոնք պաշարը շալակած գնում էին ու կարոտով նա-
յում ծանոթ տներին, կտուրի վրա հավաքված աղջիկներին, կա-
նանց, և թե՛ նրանց, որոնք դատապարտված էին մնալու և սպասելու:

10

— Ավան ամի, էհ մնաս բարով,— ասաց Արզումանը:

— Չէ, գնանք... մինչի լուս խաչերը հետդ կգամ:

— Արզումա՛ն, Արզումա՛ն...— ուստա Նազարն էր վա-
զում:

— Ուստա ջա՛ն...— ու փաթաթվեցին իրար:

— Բարով վերադառնաս,— մրմնջաց ուստան:

— Արխային կաց, մնացողը չեմ:

20

— Ավան ամի, նամակս քեզ վրա է գալու,— ու քիչ անց ավելացրեց,— աչքդ էս երեխու վրա պահիր, մինչև տես-նենք,— ասաց Արզումանը, ցույց տալով Եգորին: Ավան ամին լուռ էր, մտքերի հետ:

Արզումանը Եգորին մի կողմի վրա քաշելով, կամաց ասաց.

— Գլխի ես չէ՞ մեր բանը... Սիմոնի աղջկա հետ,— ու նա-
յեց նրա աչքերին: Եգորը շիկնեց:— Հա, լավ, հո երեխա չես... Գե վերջը, կարճ ասեմ: Ականջովս է ընկել, որ խաղեիր Պո-դու համար է ուզում առնի... էդպես խոսք բացվել է: Հա՛, աղջիկը չի ուզում: Հիմա մեր բանն էլ էսպես գնաց: Չորտ եռ, կարող է գամ, կարող է չէ... էդ մեր ֆելդֆերել Իվան Իվա-նովիչը կասի... Աղջիկ է էլի, մի քիչ լաց կլինի. վերջը գլուխը կախ կգնա: Ի՞նչ պիտի ասի: Թե որ չեկա, ուրիշի մեղքի տակ ինչի ընկնեմ: Ես էլ սովեստ ունեմ, չէ՞... Հա, ինձ հանգամանք-ները մանրամասն կգրես: Ղուշի թևով էլ է կհասնեմ: Թե չէ, հո չէ...

30

Եգորի աչքերն արցունքոտեց:

— Տղամարդ կաց: Արզումանի գլուխը քարի տակին չի մնա...

Լուս խաչերում կանգ առան: Իրենց արտի կողքին կանգնել էր խաչանը: Արտը ծովի նման ծփում էր. ծանր հասկերը քսվում էին իրար, հնչեցնում տխուր լարի նման:

— Ունանը կհնձի, արի՛,— ասաց Արզումանը:

Եվ անխոս բաժանվեցին: Մնացին միայն նրանք, որոնք մինչև քաղաք պիտի ուղեկցեին:

10 Ծանապարհը շարունակեցին: Արզումանը հտ նայեց: Կողք-կողքի գնում էին Ավան ամին ու Եգորը... Հեռվում, արտի եզրին կանգնել էր Սալբին, կանգնել էր ու նայում էր: Հանկարծ արտերի միջից դուրս եկավ իրենց պառավ Բողարը ու փաթաթվեց ոտներին:

— Բողա՛ր... Բողա՛ր, հտ դառ...

Շունը նստեց հետևի ոտների վրա, լեզուն հանեց շոգից: Արզումանը մի անգամ էլ սաստեց շանը վերադառնալու... Երեվում էին գյուղի ծայրի տները, եկեղեցին ասես փոսի մեջ էր: Արզումանը ձեռքով արեց աղջկանը և վազեց ընկերներին հաս-

20 նելու...

Բողարը մի քիչ էլ սպասեց, մինչև Արզումանը փոքրացավ և և կատվի չափ: Ու շունը վերադարձավ:

ՋԵՅԹԱՅԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

(Մի գլուխ «Կարմրաբաժ» վեպից)

1

Կես գիշերին Զեյթալի դիրքերը լռեցին:

Քյուրդ Մուրոն շվարել էր: Նրա հաշվով թշնամին պետք է ուժեղացներ դիմադրությանը, սպասվում էր և հարձակում: Այնինչ թշնամին պատասխանեց լուռությամբ: Նրա «ատրյաղը» 30 երկու վիրավոր էր տվել, որից մեկը՝ բառաչում էր ինչպես մորթվող անասունը, հայհոյում «մեռել, կենդան», հայհոյում ֆելդշեր Եղիշին, խմբապետին, թշնամուն, աստծուն, անհայտ մարդկանց, հայհոյում էր կատաղած,— կարծես հայհոյանքը

մեղմացնում էր ջարդված ազդդի վերքի մրմուռը: Մյուսը Զրի-
կի ձիավորներից էր: Նա ավելի ծանր էր վիրավորվել, և բա-
րեկամները նրան կիսամեռ վիճակում գիշերը տարել էին գյու-
ղը: Գնդակը ջարդել էր մեջքի ողնաշարը: Իսկ Մուրոն հայհո-
յել էր նրան:

— ՀարիՖ, կոնակդ դարձրիր, հա՛... Հախն է քեզ, իման-
սըզ...

Այն կողմի դիրքերը լուել էին, բայց այս կողմից՝ սարսա-
փից և անքնությունից ջղայնացած զինվորները անկարգ կը-
րակում էին: Նրանք սողալով, ումանք թփերի և քարերի հետևը **10**
թաքնվելով, կամաց-կամաց բարձրանում էին լեռը: Կիսամըթ-
նում երևաց Բեղլու Վարդազարի սպիտակ ձին: Երեք ձիավորի
հետ նա սլացավ լեռան գագաթը: Սլացավ գոռալով, աղմկելով:

Քյուրդ Մուրոն խուլ մունչաց, երբ կիսամթնում տեսավ ձին
ու ձիավորը: Եվ մունչալով երեսը շրջեց: Նա հիշեց խնջույքը,
Բեղլու Վարդազարի ծանր խոսքը: Հիմա էլ նա է գրավում դիրքե-
րը: Այդ միտքը ծանր մտրակի նման շառաչեց: Եվ նա ցանկա-
ցավ, որ թշնամու դիրքերից կրակեն, ձին ու ձիավորը գլորվեն:
Բայց դիրքերը լուռ էին, ինչպես քարերը: Սպիտակ ձիավորը **20**
լեռան գագաթին կանգնել էր ու հեռադիտակով նայում էր դե-
պի ներքև:

Բացվում էր գարնանամուտի առավոտը...

Զյունը դիմացի սարալանջին սպիտակին էր տալիս, բայց
ձորերն ու գետահովիտները սև էին: Զյունի ջրերը քլքլալով
գնում էին, ցող շարում կանաչի վրա: Անտառը սևին էր տալիս:
Լուսաբացի խաղաղ օդը ճեղքեց ճնճղուկների երամը, որ քարե-
րի վրա պտույտ արեց, ապա թռավ դեպի անտառը: Շատ հեռ-
վում սպիտակ ծուխ էր բարձրանում: Կաղնուտի ձորում խո-
զարածները զարթնել էին:

Քյուրդ Մուրոյի «ատրյադը» հեփհե բարձրանում էր լե- **30**
ռը... Կարճ արահետներով գնում էին հետփոտն զինվորները:
Այստեղ, այնտեղ թփերի հետևը գլուխները հանում էին գյու-
ղացիները: Նրանցից մի քանիսը ղենքով էին, իսկ մեծ մասն
ունեն շամփուրներ, երկաթե լինգեր, ջուալներ, պարկեր: Ամ-
բողջ գիշերը նրանց խումբը ցրտից զողալով սպասել էր կովի
ելքին:

Նրա ձիավորները հետ էին նահանջել, այդ խումբը, որ մեծ մասամբ Զրիկից էր, ավելի շուտ էր վերադարձել գյուղ և լեռապատառ պատմել, որ թուրքերը լուսադեմին կմտնեն գյուղը: Աղմուկ-իրարանցում անելուց հետո, նրանք նորից էին վերադարձել դիրքերը, տաքացել խարույկների մոտ, ոմանք հսկել էին ձիերը, ձիերի տուպրակից ծածուկ գողացել էին զարի, լցրել գրպանները:

Քաղցածների այդ խումբը, ագռավների երամի նման, սպասում էր, որ հաղթողը մաշկի որսը, որպեսզի իրենք ուտեն լեռը: Նրանք կրնկակոխ հետևում էին զինվորներին. նրանցից յուրաքանչյուրն իր մտքում վաղուց որոշել էր, թե ո՞ւմ տունը պիտի գնա, ի՞նչ կա այն տանը, որտեղ թաքցրած կլինեն տնամեջը:

Նրա լեռան գագաթից Քյուրդ Մուրոն բղավեց. «Հառա՛շ, տղերք» և կեռ թուրք շողշողաց լուսադեմին, ձիավորները սուսերամերկ սլացան դեպի գյուղը, թուրք իրրե բազեններ, — սակայն ոչ մի տան, ոչ մի պատուհանի և ոչ մի թփի հետևից գնդակ չարձակվեց: Գյուղը լուռ էր, և միայն ներս խուժողների ձիերի սմբակներն էին դուրսում սառած գետնին:

Դեռ մութը լրնկած, Զեյթան քոչել էր:

Նրանք վաղուց էին սպասում այդ հարձակմանը: Չուլխ Պուղանի բերած տեղեկությունը միայն հաստատել էր նրանց սպասելիքը: Նույն գիշեր առանց աղմուկի, քոչ ու քարվանով գյուղը ճանապարհ էր ընկել դեպի լեռնաշղթայի ձյունոտ գագաթը, այնտեղից իջնելու տաք հարթավայրը:

Գյուղում մնացել էին 20—30 ձիավորներ, որոնց անակրնկալ դիմադրությունը շփոթեցրել էր Քյուրդ Մուրոյին և հնարավորություն տվել, որ ժողովուրդը բավական հեռանա: Կես գիշերին ձիավորները մեկ-մեկ իջել էին դիրքերից, վերջին անգամ նայել իրենց տուն ու տեղին և ինչպես գիշերահավը, անաղմուկ ասպանդակել ձիերը, առաջ անցած քոչին հասնելու:

Լուսադեմին «ատրյաղը» մտավ Զեյթա:

Նրանից առաջ հասել էին շամփուրավորները, լինգավորները, պարկավորները: Հետնադպահ ձիավորները դեռ գյուղը չէին մտել, երբ նրանցից առաջ անցավ կանանց մի խումբ: Կարծես քարերի տակից էին բուսել, այնպես անակնկալ էր նը-

րանց երևալը: Նրանք էլ էին շտապում դեպի Զեյթա, դեպի Թալան:

Առաջին մտնողները սկսեցին բաց անել տների փակ դռները... Մի տեղ օջախը դեռ տաք էր ու միտում էր վերջին ամբարը: Օջախի մոտ ընկած էր մեծ կաթսան, որ չէին կարողացել տանել: Ինչքան խոսք ու զբույց էր եղել այդ կաթսայի շուրջը: Ով գիտի, տան պառավ «կաճեն» ի՞նչ արտասուքով է բաժանվել սևացած պղնձից:

Մի ուրիշ տան դուռը պատել էին քարով: Նոր ծեփը մատնում էր գիշերով աշխատանքը: Մեկի մարագը կրնկահան 10 բաց էր, կարծես տերը դիտմամբ էր բաց թողել, որ Թալանողը միջի հարդն ու խոտը տանի և նրա աչքը շտեմնի ընկուզե փայտից քանդակած դուռը, որի նախշերը հին էին, շա՛տ հին:

Կար մի գոմ, որ մաքուր ավաժ էր, ճրագն իր տեղը, ցախավելն ու թիակը կողք-կողքի. նույնիսկ հորթանոցում ամանի մեջ ջուր կար: Կարծես հիմա հորթները սարից պիտի գալին: Մի ուրիշ տան ոչինչ չկար, սրբել, տարել էին, բացի երեխայի պատառոտված տրեխները, որ շարտել էին տան մեջտեղը:

Կես ժամ շանցած սկավեց Թալանը: Ինչքան բացվում էր օրը, այնքան Զեյթայի փողոցներում ավելի շատ էին երևում 20 մարդ ու կին, ձի, ձիավոր: Հարյուրավոր բազմության մեջ, եթե գոնե մի երեխա լիներ, կարելի էր կարծել, որ քոչողը հենց նրանք են, որոնք փողոցում, տան բակերում կիտում էին այն ամենը, ինչ մոռացել էին, կամ շտապելուց թողել տան տերերը՝ պղինձ, կարասի, արոր, ուրագ, մորթի, պանիր, մաշված կարպետ, ալյուր, ցորեն: Ավարառուները բաժանվել էին փոքրաթիվ խմբերի. խմբի մի անդամը հսկում էր, մյուսները հավաքում և դարսում էին ինչ ձեռք էր ընկնում:

Արդեն սրբել էին տնամեջը: Վերջին եկողները վերցնում էին այն, ինչ առաջինները չէին վերցրել՝ անարժեք լինելու պատճառով: Սկսվել է գետնի փորփրելը: Գործի էին լինգերը, շամփուրները, սրածայր փայտերը: Մակժկում, խփում էին գետնին, պատերին: Գետնի դմբոցից գտնում էին Թաքրած իրերի տեղը, հորի բերանները և ագահությամբ փորում գետինը, ոմանք մատնեղով, ինչպես մարդագայլը գերեզմանը: 30

Շրջում էին հորի բերանի քարերը և դուրս հանում փախածների պահուստը:

Երիտասարդ արևը ամպերի հետևից երեսը հանել և կամաց լողում էր սառը ոլորտում: Նրա շողերը խաղում էին սվիդների հետ. շողշողում էին շամփուրները, պղինձները, սամավարները, սակայն այդ օրը բազմությունից ոչ մեկը գլուխը վեր չհանեց և արևին չնայեց: Կարծես ամաչում էին և վախենում, որ արևը կծակծկեր նրանց աչքերը և աչքերի ագահությունը:

10 Անցել էին վերջին արարին: Հանում էին դռները, երկաթի փեղաբանները, տան գերաններն ու սյուները: Փռչի էր բարձրանում փլվող տներից, աղմուկով նստում էին կտուրները, պատերը ճեղք էին տալիս, փնչպես երկրաշարժի ժամանակ: Ահա մի տեղից պատից քար ընկավ, ջարդեց մեկի գլուխը, որ գարու ծանր պարկը շալակին անցնում էր պատի ստեղծված հետևից նրա կինը՝ բռնավորված շուշ ու փալասով:

Կինը ճշաց, սակայն ոչ ոք չվազեց նրա ճիշին: Արյունը խառնվեց հողին: Կինը հետ քաշեց մարդու դիակը, ուղղեց գարու պարկը: Մի քիչ գարի է թափվել: Ե՛վ լալիս է, սգում մարդու համար, և՛ գարին բռնով լցնում պարկը: Նա մղկտում է աղիողորմ, անիծում իր դառը վիճակը, աղքատությունը, տանը թողած երեխաների անտունները մեկ-մեկ հիշում, սակայն աչքը գարու պարկին է, որ ծածկել է փալասներով, որպեսզի ոչ ոք չտեսնի: Կինը արցունքն աչքերին նայում էր փողոցով արագ անցնող բռնված ու դատարկ մարդկանց. խնդրում, աղաչում է, բայց մարդիկ զբաղված են: Մեկը միայն մոտեցավ և շտապ խոստացավ իր ձին բերելու, դիակը գլուղ տանելու:

Մի տեղ մոռացել էին շունը: Հավատարիմ պահապանը հաշել էր առաջին ոտնաձայնից: Շղթան արդեն սեղմում էր կոկորդը, բայց կենդանին դեռ խզացնում էր և ջղաձգությամբ առաջ նետում իրեն, բերանը բաց ու խուփ անում նրանց վրա, որոնք շան հաչոցին ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով, երկաթյա լինգերով սեղմում էին գերանը՝ դուռը պոկելու համար: Զեյթայի հրապարակում «ատրյադի» ձիերն ախորժակով խժռում էին թալանած խոտը: Ինքը՝ Քյուրդ Մուրոն, մուշտակի մեջ փաթաթված մեկնվել էր խալու վրա և ննջում էր՝ գլուխը

խորհրդին: Զինվորներից մի քանիսը հսկում էին ձիերը, մյուսները խառնվել էին շամփուրավորներին և հաղթողի իրավունքով պահանջում ու խլում էին ապարի թանկագինը: Գյուղի շրջակայքն ուղարկած հետախույզները տեղեկություն էին բերել, որ թշնամու հետքը չի երևում: Նրանք ձյունի վրա տեսել էին նախիրի ոտնատեղ, բայց որովհետև ոտնատեղերի շատը ձյունով ծածկված էր, նրանք հավաստիացնում էին, որ Զեյթան թաղթել է երեք օր առաջ:

2

Քյուրդ Մուրոն նոր էր աչքը փակել, երբ Անդրսակից եկած ձիավորը նրան զարթնեցրեց և հայտնեց, որ պարուլիկ Կրասիլնիկովը շուտով պիտի գա, և որ նա կարգադրել է գյուղի շրջա կողմը պոստեր դնելու, որպեսզի առանց «մեր գիտության» ոչինչ դուրս չտարվի:

— Հարիֆ, պոստը մարդ կա՞, — բղավեց խմբապետը:

— Սերոբը հոն է, — պատասխանեց մի ձայն:

— Է լավ, — և մուշտակը նորից քաշեց գլուխը:

Իսկ նոր եկած ձիավորը իր քրտնած ձիու սանձը մեկնեց պահակին ու շտապեց դեպի տները:

Օրը կեսօր չէր եղել, իսկ Զեյթան մրջնոցի նման սևացել էր մարդկանց ու կանանց բազմությունից: Ամեն կողմից թափվել էին: Կարմրաքարից եկել էին Զուլախ Պուղանը, Մուքեղի տղան՝ Սիմոնը... Պուղանը Ավան ամու հանձնարարությամբ եկել էր տեսնելու, թե ի՞նչ է կատարվում:

Նա աչքին չէր հավատում: Երեկ առավոտ նա այս գյուղումն էր: Այս պատին մի «կաճե» թրիք էր ծեփում: Ահա դեռ մատների հետքը մնում է: Այս ցախի մոտ ինքը խոսեց Թեմուրի հետ: Ահա տաշեղների կտորները. Թեմուրը տաշում էր արորի սեպը: Օրերը տաքանում են, վաղը, մյուս օրը պիտի վարը սկսվի:

Եվ նա զարմացած ձոնեղուռ էր ընկնում, խառնվում բազմությունը և դժվարանում էր ճանաչել ծանոթ տները: Նա մեկին հանդիմանեց, բայց մի ուրիշը հրեց նրան և մինչև ոտքի կկանգնեիր, երկու զինվոր հոհալով անցան նրա կողքով:

— Թախ թոփալն էլ թալնի եկած է...

30

Զուլախը բղավեց, որ ինքը թալանի չի եկել, բայց փվռոդ տան աղմուկը խլացրեց նրա ձայնը: Նա կաղեկաղ իջավ դեպի Թեմուրի այգին: Նոր տունկերի բողբոջները սևացել, ուռել էին: Մի տեղ բացվել էին առաջին մուգ-կանաչ տերևները: Պատից քար էր ընկել. երեւի անցել էին պատի վրայով: Զուլախը պատի քարերը բարձրացրեց, դրեց տեղը:

10 Ու հոգնած նստեց պատի տակ: Արևը ջերմացնում էր քարերը: Բսնջարի ծիլերը աղվամազի նման սպիտակին էին տալիս: Կարմիր բողոճները խոնվել էին քարերի տակ: Նրանք զուգավորվում էին. ծանրած էգերը տաք ավազի մեջ թաղվում էին և շարում սպիտակ ձվերը: Քարի արանքից մի խլեզ գլուխը հանեց, շարժեց լեզուն և համոզվելով, որ վտանգ չկա, պառկեց քարե անկողնու վրա:

20 Զեյթալի իրարանցման աղմուկը հասնում էր նրան: Պարուշիկ Կրասիլնիկովը մի քանի սպանների հետ եկել էր: Նրանց միացել էին Անդրսակի Կուլյան, կամիսար Տիգրանը և մի քանիսները, որոնք սեփական ձիեր ունեին, ձիեր, որոնք միշտ կերել էին ուրիշի քրտինքի գարին, ինչպես տերերն՝ ուրիշի վաստակը: Պորտաբույծ այդ մարդիկ թղթի վրա հիշատակվում էին զանազան պաշտոններում, սակայն մեծ մասը թրե էր գալիս սպանների հետ և կազմում էր, ինչպես Կուլյան էր անվանել, «ոսկե կամպանիա», որի թագուհին Իվան բեյի աղջիկն էր:

30 Այդ «ոսկե կամպանիային» մի քանի հոգի միացել էին «ինտերեսի» համար: Նրանք կոփվ չէին տեսել, եկել էին տեսնելու «ահեղ պատերազմ»: Սակայն գյուղ մտնելու առաջին ժամից հիասթափվեցին և շտեսան թշնամուց գերված բանակներ, թնդանոթներ, դիակի կույտեր: Սպանվել էր միայն մեկը և այն էլ ավարի ժամանակ: Սպանել էր ոչ թե թշնամու գնդակը, այլ պատից ընկած քարը: Մի քանիսն էլ նույն եղանակով ջարդել էին թևերը: Մեկի ոտքն էր վնասվել. հորի բերանի սալ քարը ճեղքել էր թաթը: Իսկ թշնամին չէր թողել ոչ մի դիակ, ոչ մի վիրավոր: Եթե ունեցել էին սպանվածներ, կամ տարել էին դիակը, կամ հողին հանձնել:

Եկել էր պարուշիկը, և բերնբերան տարածվել էր նրա հրամանը՝ ոչ ոքի առանց խուզարկության գյուղից բաց չթողնելու: Գյուղի զանազան ճանապարհներին արդեն հսկում էին

ձիավորները: Գյուղացիներից նրանք, որոնք ճողոպրել էին մինչ այդ, մնացորդների նախանձի առարկան էին:

Նրանք իրար ականջի փսփսում էին այն կածանները, որոնցով կարելի էր ավարն անցկացնել ձիավորների օղակից: Սակայն ժամ առ ժամ շղթան պինդ էր սեղմվում: Մի քանիսը հետ էին վերադարձել: Պատվում էին լուրեր, որ պարուշիկը ձիավորներ է ուղարկել Զրիկ և մյուս գյուղերը՝ տները խուզարկելու:

Իսկ հրապարակում մի սպա և «ոսկե կամպանիա» Կոլյան ցուցակագրում էին գորգերը, նախիրը, ցորենը, գարին, որ ամբողջը հանել էր գոմերից, հորերից, տներից: Այդ սմենը պետք է գնար «բանակի պետքերին», ինչպես հայտարարել էր պարուշիկը: Մուրոյի ձիավորներից մի քանիսն առաջ էին անում հավաքված տավարը դեպի Անդրսակ:

Գյուղի հրապարակը նմանվում էր արևելյան խառնիխուռն շուկայի: Մի տեղ պղինձն էր դարսված, մեծ ու փոքր կաթսաները, կծերը, դորակները, մյուս տեղը՝ զանազան ձևի հին ու նոր սամավարներ, երրորդ տեղը՝ մթերքը: Կարպատների և գորգերի փոշին երկինք էր բարձրանում և խառնվում փլված տների փոշուն, ձիավորների խարույկների ծխին ու կրակին, որի շուրջը մորթած անասունների արնոտ կաշի էր, փորոտիք, բաց ու սառած աչքերով եզան գլուխներ, որոնց երակներից դեռ կաթկթում էր արյունը:

Ձինվորները մտրակի կոթով, գոռալով, հայհոյելով ավերակ դարձած տների թաքստոցներից և փողոցներից դեպի հրապարակ էին քշում մարդկանց ու կանանց: Ոմանք շտապում էին թաքցնելու այն, ինչ քիչ առաջ ահագին դժվարությամբ հանել էին թաքստոցից, ոմանք թողնում էին շալակը և մտածում գլուխն ազատելու:

Կանայք կախվում էին ձիերի վզից, մտրակներից, ասպանդակների երկաթից, և նրանցից յուրաքանչյուրը աղիողորմ ձայնով, լալով աղաչում էր «մի կոտ գարի», «մի բուռ աղ», «էս պարկ ալյուրը տա՛նը մնացած եթիմների համար...»: Իսկ ձիավորները քշում էին մտրակով, ձիու գլխով, քշում էին ինչպես տեղին անվարժ նախիրը: Ոմանց հաջողվում էր ճողոպրել և՛ ծոր-ծոր քարերով, և՛ քարափներով. երես ու ձեռքերը ար-

յունելա մայրը, ազատվելով թակարդից, վիրավոր գազանի նման շտապում էր որջը, քաղցից բերանը բաց արած ձագուկների մոտ:

Փողոցների աղմուկը հրապարակում ավելի էր սաստկանում: Մեկը գոռում էր, որ պարանը տնից է բերել, մյուսը հարեանին վկայության էր կանչում, թե գարու տերը՝ Իմրանը իրեն տալացուկ է երկու սոմար, և նա միայն մի սոմար է վերցրել, երրորդը խնդրում էր ամեն ինչ առնել, միայն կոռճ աղը թողնել նոր ծնած կովի համար:

10 Սակայն ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում ո՛չ նրանց բողոքին, ո՛չ աղերսին: Ամբոխի մեջ արդեն լսվում էին ինքնանախատինքի և անեծքի կանչեր.

— Հարեանի մայրը հարամ է, ա՛յ խալխը...

— Սրա տերը հրեն սարումը սառչում է...— Եվ կանչողը ձեռքը մեկնում էր կարպետին, որի մի ծայրից քաշում էր զինվորը, մյուսից՝ նոր տերը:

Ճշմարիտ էր կանչում մարդը:

Այդ բուպեին, երբ գյուղի հրապարակում խլխլում էին տրներից հավաքած գույքը, տերերի առաջապահ մասը մեծ տանջանքով, բուք ու բորանը ճեղքելով արդեն անցել էր լեռնաշղթան, նրա ձյունոտ լանջերին թողնելով բուքից խոնված և մոլորված անասուններին: Ինչ գնդակը չէր արել, կատարում էր դառնաշունչ բորանը: Երբ հալչեր ձյունը, լեռնաշղթայի կատարին բացվեր կանաչը, պիտի երեւային ձյունում խեղդված և գայլերից հոշոտված անասունների մարմարի նման սառն ու մաքուր ոսկորները:

Չուխան աղմուկի վրա գնաց դեպի հրապարակը:

30 — Օխա՛յ, ձեզ տեղն է,— ասաց նա: Երբ ձիավորը բրնձնեքով խփեց Մութեկի տղային, Պուղանը ուրախացած վերվեր թռավ:

— Հրեդ հա՛, մե՛կ էլ, մե՛կ էլ...— Չուխան բազմության մեջ տեսավ Շինականին:

— Դու է՛լ,— ու հանդիմանքով նայեց նրան:

— Պուղան, էս մեր Փահրատի եթիմների պղինձեղենն է... Հավաքել եմ, շան փայ չլինի: Հիմի ճանապերքը պաստաղոյ են դրել:

Պուղանը նրան գլխով արեց: Շինականը կապոցը շալակից իջեցրեց: Տների հետևով նրանք հասան Թեմուրի պարտեզը:

— Դի՛ր տափին... — Ու թռավ ցանկապատից, ցախերը հանեց, ծածկեց բռնը:

— Պուղան, ախր մեշուկը ի՛մն էր, — տրտնջաց Շինականը:

— Հետով, — խեղդված ասաց Չուլխը, — թող հանդարտվի հետով:

Շինականը շոր ցախերի մի կույտ ավելացրեց վրան, ապա 10 քար շարեց, որ քամին չցրեր ցախերի կույտը: Ու բաժանվեցին. Շինականը դեպի գյուղը, Պուղանը՝ Կաղնուտի ձորը:

3

Մարցա ջուրը Զեյթաճի տակովն է անցնում: Բարակ առուններ են, որոնք ջրում են գյուղի բոստաններն ու շիմանները, ապա աստիճանաբար միախառնվում, միանում Զեյթաճի ձորով եկող ջրին և Կարմրաքարին չհասած՝ անունն ու գույնը փոխում, մտնում Կարմրաքարի հանդերը, իբրև Մարցա ջուր:

Չուլխը ջրի ափով իջնում էր ինքն իր մտքի հետ: Ինչպես 20 ալիքն ալիքին հրում էր ու չէր հասնում, այնպես էլ նրա մրտքերը վազում էին, մեկը չլրացած, մյուսն էր ծնվում: Այդ խեղճ մարդը մտածում էր լսածի և տեսածի մասին: Կարծես այդ օրը Զեյթաճում մնացել էր մի ուրիշ Չուլխ և նրա փոխարեն վերադառնում էր ծանր խոհերով մարդը, որ ելք է փնտրում, հազար դուռ է բախում ու ելքը չի գտնում:

Նա հիշում էր գյուղի խաղաղ առօրյան, ապա պղտորվելը: Առաջ փլվեց մի պատնեշ, մի վարար ջուր մտավ պարզ ծովը: Պղտորվեց ջուրը, հետո ուրիշը, երրորդը: Չտեսնված մարդիկ երևացին: Ո՛ւր գնաց Թեմուրը: Նա ծանր էր լսում. երեկ կրակոցները չի լսել: Եվ ավելի լավ. խաղա՛ղ, անվրդով կմեռնի: Իսկ ինչո՞ւ նա պիտի մեռնի տաք հարթավայրում և ոչ թե 30 հայրենի տանը:

Նրա ուշադրությունը գրավեցին վերևից լսվող մի քանի ձայներ: Վերևի ճանապարհն էր: Երևում էին ձիերի և ձիա-

վորենների գլուխները: Մի սպա կռացել էր ձիու դիմացը կանգնած կնոջ կողմը: Կինը մի պարկ էր շալակել: Չուխը պատի տակով բարձրացավ դեպի վեր: Ճանապարհից քարեր էին թափվել, տեղը զառիվայր մարգագետին էր, որի վրա բուսել էին մասրենու թփեր: Տերը կիտել էր քարերը, այդ անմշակ սարալանջը դարձրել խոտատեղ:

— Էս Ֆահրատի եթիմների դորուղն է,— հիշեց նա:

Վերևից ձայներն ավելի պարզ լսվեցին: Չուխը տապառեց պատի տակ: Նրա ականջին էր հասնում խոմակցությունը: 20 Զիավորը բղավեց.

— Քավթա՛ն, քեզնից ի՞նչ է գնում...

Չուխը գլուխն զգուշությամբ վեր հանեց: Շալակով կինը ուսի պարկը մեկնեց պառավին: Պառավը երեսին խփելով դռնաց: Սպան իջավ ձիուց... Ձին գլուխը կախեց ճանապարհի վրա: Մարդը քաշեց կնոջ թևից և կինը ներքև իջավ: Ապա ներքանք ծածկվեցին մասրենու թփի հետևը:

Չուխն աչքերին չհավատաց: Ինչ տեսել էր այդ օրը, չքաջավ այս տեսարանի առաջ: Նա զայրույթից գունատվել, դողում էր:

20 — Պառավի հարսն էր... Մի պարկ ալյուրի համար...

Այդ ամենախոր վիճն էր, որ ճեղքվեց նրա առաջ... Ավելի հեռուն էլ ոչինչ չկար նրա գիտակցության համար: Սարսափելին էլ ուրիշ բարձունք չունեի: Չուխը գլուխը կախել էր գետին: Նրա երեսը տաքացել էր, ուզում էր գլուխը վեր հանի, բայց չէր կարողանում: Ամո՞թն էր, վախը, թե՞ մի ուրիշ զգացում, որ նրան մեխել էր այդ դրությամբ: Նրա աչքն ընկավ քարերին: Այստեղ էլ տաքանում էին նույն կարմիր բողբոջները: Ամեն տեղ նույնն է, նույն գարունը, ջրերը... Ու հողի վրա մարդուն դժվար է ապրելը:

30 — Հայ է՞...— հարցրեց Չուխը և գլուխը վեր հանեց: Սպան բարձրանում էր դեպի ճանապարհը, իսկ կինը գնում էր ճանապարհի տակով: Գնում էր և օրորվում, կարծես հիմա պիտի ընկներ:

— Հայ է՞,— նորից կրկնեց իր հարցը և աչքերը փակեց,— Էս բողբոջ հա՛յ է, Էս ջրերը հա՛յ են, Թեմուրը հա՛յ է,

ես հայ եմ,— նա հայ չի՛, չի՛, ասում եմ։— Կարծես խոսում էր մի աներևույթ մարդու հետ։ Եվ քար շարտեց դեպի ներքև։

Պատի գլխին մի այլ ձիավոր խոսեցնում էր մի ուրիշ կնոջ։ Չուխը վեր նայեց. կինը շրջվել էր դեպի շուրը և աչքերը լայն բաց արած, նայում էր անտառին։ Չուխը ճանաչեց Վարսենիկին

— Էս լիրբն է՞լ է էստեղ,— զարմացավ նա և աչքը չկարողացավ պոկել նրանից։

Ի՞նչ էր մտածում Վարսենիկը։ Փոքրիկ բեղերով մի սպա նրա շորս կողմը շուռ էր գալիս, բարձրանում ոտների վրա, որ նրա ականջին խոսք ասի։ Իսկ Վարսենիկը արձանի նման կանգնել էր։ Ոտների առաջ, քարի վրա մորթե պարկն էր։

— Համոզում է,— մտածեց Չուխը։

Հանկարծ շառաչեց ապտակը, փոքրիկ բեղերով մարդու գլխարկը թռավ մի կողմ։ Մի ձիավոր շտապեց։ Կինն իրեն գցեց դեպի չիմանը. ձիավորը կրակեց երկու անգամ։ Չուխը տեսավ Վարսենիկին թփերի հետևը ու աչքից չքացավ։ Ձիավորը ձին քշեց, բայց ձին վախեցավ լանջից, ետ քաշվեց ու ծառս եղավ հետևի ոտների վրա։ Փոքրիկ բեղերով մարդը գլխարկից վազեց նրա հետևից։ Ներքևից լսվեց ատրճանակի կրակոց։ Քիչ հետո, մարդը հայհոյելով, իբրև հարբած բարձրացավ դեպի ճանապարհը։ Թփի վրա ծվեն-ծվեն դրոշակի պես օրորվում էր Վարսենիկի շալը։ Մարդը մոտեցավ, նայեց ու մի անգամ էլ կրակեց։ Գնդակը տրաքեց քարին ու քարից կտորտանք թռավ։ Վերից մեկը ծիծաղեց, իսկ մարդը թուսերեն խոսք ասաց։ Երևի հայհոյում էր։

Չուխը սողալով իջավ ձորը, թռավ բարակ ջուրը։ Երբ մտավ անտառը, մի քիչ հանգստացավ։ Ապա գնաց ջրի ափով... Ոչ մի տեղ ոչ մի հետք։ Փախել է կամ պահվել է անտառում։

Եվ կաղ ոտի կողմը ծռվելով, արագ անհետացավ մթին թավուտներում, ինչպես գազանը։ Նա գնում էր, կարծես իր կյանքում միայն մի անգամ էր մարդուն տեսել, նրա գործը, նրա կյանքը և սարսափահար շտապում էր տեսածը պատմելու Կաղնուտի ձորի միամիտ մարդկանց։

Երեկոն իջավ խաղաղ, ինչպես իջնում է գարնանամուտի մաքուր և անփոշի երեկոն:

Խաղաղվեց Զեյթան, ձորը, անտառը: Ոչ տուն էր երևում, ոչ ճրագ, ոչ շան հաչոց էր լսվում: Միայն հրապարակի խառույկն էր, որի կարմիր լույսերի տակ, ծխի քողի արանքով երևում էին ձիու հաստ գավակներ, գլուխներ: Խուրձների վրա նստոտել էին Քյուրդ Մուրուդի գիշերապահ ձիավորները: Կրակը կարմիր շողք էր գցում արծաթ թրերի ու պողպատի վրա:

10 Խարույկը հաստ գերաններից էր, որ հավաքել էին մոտակա տներից: Նրանց ծայրերը վառվելուց հրում էին: Երեք վիթխարի գերան եռոտանու ձևով դեմ էին արել իրար: Ու գագաթից, ճիշտ խարույկի վրա, կախել էին գոմեշի շափ խոշոր տավարի մարմինը, որ թեժ կրակից կարմրել ու ճարպ էր կաթկթում: Դրանից բոցն ավելի էր բռնկվում:

Երեկոյան դեմ, երբ Զեյթան դատարկվել էր, հանկարծ ձիավորները նկատել էին ամեհի ցուլը, որ սարից պոկված ժայռի նման, գլորվում էր դեպի գլուղը: Նա մոնչում էր կատաղությամբ, փորփրում ձյունը, ամուր ճակատը խփում քարին, սառած գետինին, կարծես ուզում էր գլուխը ջարդել:

20 Ձիավորներից մեկն ասել էր, որ ցուլը կատաղած է: Մի քանիսն իրոք հավատացել էին և մոտեցել ձիերին: Նթե ցուլը հարձակվեւր, նրանք պատրաստվում էին ձիերը հեծնելու: Իսկ ցուլը դյուղի վերևը մոնչացել էր, թաց ունգով հոտոտել գարնանամուտի գետինը: Նախիրի՞ց էր ետ ընկել, ճանապարհն էր մոլորել, թե՞ երեջի հոտ էր ընկել քթովն ու վերադարձել էր գլուղը:

Աղբյուրից ցուլը կուշտ ջուր խմեց, հանգստացավ: Զինվորներից մի քանիսը մոտեցան, ցուլն արնոտ աչքերով նայեց նրանց: Նրա ճակատից արյուն էր կաթում, կաշին քերծել էր: 30 Ցուլը նայեց, ապա հաղթ վիզը կեռացրեց, գլուխը խոնարհեց, որպեսզի ոստյուն գործի: Այդ վայրկյանին երկու հրացան միասին պայթեցին ու նա ոստյունի փոխարեն գլորվեց մահվան ցնցումներով: Մեկի լայն թուրը վերջ տվեց նրա ցնցումներին ու խոոցին:

Այդ ցուլն էին կախել գերանների եռոտանուց: Նրա մարմինը կարմրել էր, և կրակի ցուլքը խաղում էր մկանների ողորկ

խորհրդերի վրա: Եթե գինավորների շողշողուն գեները չլինեին, հեռվից դիտողը կկարծեր, թե քարե դարի մարդիկ են հավաքվել խարույկի շուրջը և կրակի վրա կախել մի կենդանի, որից այժմ մնում են բրածո ոսկորներ:

Գիշերը թանձրանում էր: Խարույկի լույսը հասնում էր մինչև դիմացի անտառը: Լուռ տները չէին նմանվում ավերակների, որովհետև ոչ նրանց պատերն էին մամռոտ, ոչ սեպացած գերաններ էին երևում: Կարծես համր տների տակ քնել էր հողի մշակների հոգնած բազմությունը, քնել էր վարուցանքից հետո ու գիշերապահների կրակն հսկում էր նրանց անվրդով 10 քունը:

Սարից քամի իջավ: Քամին խաղում էր կրակի ալիքների հետ, մերթ կրակը պռուկում էր գետնի վրա, մերթ ծուլ լինում մինչև եռոտանու գազաթը: Ցուլը ոսկեգույն էր դառնում: Կրակի շուրջը հավաքվածների ստվերը ձգվում էր մինչև անտառը:

Ո Ր Դ Ի Ո Ր Ո Տ Մ Ա Ն

(Պաճապանկաճ հատված)

1. ՄԵՐ ԾԱՆՈԹԸ

Գիշերվա այն ժամն էր, երբ պոստի միլիցիոները չի կարողանում հաղթահարել հոգնութունը և նիրհում է ամալի փողոցում: Քամուց դժժում են հեռագրալարերը և լապտերներն օրորվում են, կարծես փողոցը թեքվում է մեկ մի կողքի, մեկ մյուս, ինչպես լույսերը հանգցրած նավը: Այդ ժամին ձիերը պառկում են և վիզերը երկարում գետնի վրա:

- 10 Քաղաքի վրա սառը լուսինն էր, նրա ցուրտ լույսն անշմար էր էլեկտրական լապտերների լուսեղեն լճում: Միայն բարձր տների տանիքների թիթեղն էր անպտուղ շողշողում լուսնի լուսով: Այդ ժամին նիրհում էին և կատունները, նրանց ոչ մի զույգ չէր մլավում գաղանային կրթից: Լուսնին մնում էին քաղաքամերձ բանջարանոցները, որտեղ սպիտակին էին տալիս կաղամբի հասուն գլուխները, որովհետև արդեն աշնան դեմ էր,— և ջրերը, որոնք տխուր խոխոշում էին հնձած արտերի ամալի դաշտերում: Կարող էր պատահել, որ հեովից մթնում մի սալլ ճռնչար ու սելվորն ուրախ լինեի, որ լուսնյակ գիշեր է և ուրախութունից տխուր երգեր.— գուցե սառը լուսինը ողողում էր գետափնյա եղեգնուտը, որտեղ բազերը մրսում էին հովից և խոր թաղվում տաք ճկկուտներում,— բայց այդ ամենը քաղաքամերձ էր, քաղաքից դուրս և ոչ քաղաքի ներսը, որտեղ, ինչպես ասացինք, լուսադեմի խաղաղու-

Յյուսն էր, օրորվող փողոցներ և փողոցի ծայրին նիրհող պահակը, ինչպես արագիլը քամուց շարժվող բարդու գլխին:

Մարդը, որի անունը և ով լինելը մենք հաջորդ գլխում կասենք, ահա այդ ժամին նայեց ժամացույցին, ուսն առավ պայուսակը, լույսը մարեց և դռան բանալին գլորեց գրպանը: Հետո նա իջավ մաշված սանդուղքով, անցավ բակը, որ ան-
ձև էր, որովհետև երկու կողմից բաց էր, և գնաց դեպի անորոշ
10 յուսնում, դռնալուծ ճանապարհանման մի փողոց, որտեղ տները համազգեստով են, այսինքն՝ նոմեր ունեն և պատշաճ լապտեր, ոմանք նույնիսկ ցուցանակներ և ամենեկին նման չեն այն խառնիխառն հողակույտերին, որտեղից ելավ մարդը և որտեղ մի փոքրիկ լապտեր լույս է տալիս շոք-հինգ բակի, որտեղ խսիրով ծածկած արտաքնոցի կողքին հավաքուսն է և անխուսափելի մոխրակույտը, ուր ցերեկը խաղում են երեխաները, իսկ գիշերը թաղնում են մրսկան շները:

Մինչև կայարան նա համարյա ոչ ոքի չհանդիպեց: Մի տնից երեխայի լացի ձայն լսեց և օրորոցի թրխկոց: Լավաշի
20 փոխի մխի և հասած խմորի հոտ առավ: Նա նույնիսկ գլուխը բարձրացրեց և տեսավ ծանոթ թիթեղյա լավաշը, որ կախված էր ձողից՝ ցուցանակի փոխարեն և վրան կապույտ ներկով գրած՝ «Հաց կա», «Հաց չկա»: Փողոցին նայում էր «Հաց կա» երեսը: Դիմացը գալիս էր մի կառք: Զիերը քայլում էին դեպի գոմը. նա տեսավ կառապանին, որ գլուխը կախել էր կրծքի վրա, փաթաթվել մուշտակի մեջ: Կարծես անգլուխ էր կառապանը, ձիերը քաշում էին մի խորհրդավոր մարմին:

Կայարանի հրապարակում նա շարժում տեսավ: Գիշերա-
յին կառապանները հավաքվել էին իրար մոտ: Նրանք թեթև
30 կրակ էին արել և շուրջը նստել: Զիերը խժռում էին հարդը: Մի քանի հոգի դուրս եկան կայարանից, գնացին քաղաքի կողմը: Մեկը նրանցից բաժանվեց և բաժանվելիս կանչեց՝ «Ալլոռ, էքվան թեղմ արի»:

Քթին խփեց վակզալի հոտը: Նա անցավ հանդարտ դահլիճով, որտեղ նստարանների վրա փռվել էին ուղևորները,

որոնք ստիպված էին գիշերել: Նա անտարբեր նայեց շուրջը, ահա մեկը խուրջինը գլխի տակ, ոտքերը փռել է և քնի մեջ քորում է մարմինը: Մի ուրիշը կռթնել է չեմոզանի վրա և դիրքն այնպես է, կարծես խոր միտք է անում. երրորդը գլուխը դրել է պատուհանին, չորրորդը ոչ գետնին է փռվել, ոչ գլուխն է դրել պատուհանին և ո՛չ էլ խոր միտք է անում, այլ պարապությունից, թե ծանծրույթից հագեցնում է քաղցը և ուղտի նման չոքած, բացել է պաշարը, ուտում է ձու, պանիր, հաց, խաշած միս և ով գիտե ինչ բարիքներ, որ հոգատար մի ձեռք եփել է, թխել, փաթաթել, կապել: Հինգերորդի քունը չի տանում և նստել չի ուզում, տասն անգամ կարդացել է չվացուցակը, քսանվեց անգամ մոտեցել ժամացույցին և հիմա հետաքրքիր նայում է, թե ինչպես է չոքած ուղտը լավաշները կլանում:

Մեր ծանոթը, որի հետ դեռ մենք պիտի գնանք և ակա-նատես լինենք նրա գլխով անցած դեպքերին մինչև եղերա-կան վախճանը և նրա շնորհիվ ծանոթանանք շատ մարդկանց և մի պառավ ձիու հետ,— մեր ծանոթը բոլորովին անվրդով անցավ այդ տեսարանների կողքով և դուրս եկավ պերրոնը, ստուգելու ժամացույցը:

Այստեղ էլ խաղաղություն էր: Ռեյսերի զույգերը շողշողում էին, և երբ լապտերները օրորվում էին, թվում էր, թե ռեյսերը շարժվում են, օձաձև գալարվում, ուռչում և փոս ընկնում, ինչպես ջրի մակերեսը: Մի շոգեմեքենա մանյովր էր անում, կարծես պարապությունից ման էր գալիս գծի վրա, աննպատակ հետ ու առաջ գնում: Հեռվում մի քանի շոգեմեքենա հանգրբել էին ճրագները և շար ընկել: Կանաչ լապտերով մի մարդ նրանց անիվների արանքում ինչ-որ բան էր սարքում:

Մեր ծանոթը գոհունակությամբ նկատեց, որ իր ժամացույցը ճիշտ է աշխատում և վերադարձավ մյուս դահլիճը, որտեղից լսվում էին աղմուկի խուլ ձայներ: Տոմսերի կասսի առջև խռնվել էին 40—50-ի չափ գյուղացիներ, որոնք իրար հրում էին, սեղմում երկաթե ոլոր-մոլոր այն միջնորմների արանքում, որ, ինչպես հայտնի է, կառուցված է հերթ սպասե-լը դյուրացնելու համար: Գյուղացիները բոլորն էլ տղամարդիկ էին, կաշին երիտասարդների: Տիրապետողը գորշ գույնն

էր, որ իշխում էր նրանց պատառոտած զգեստների և հողագույն դեմքերի վրա: Հերթում սպասելը դժվարանում էր և նրանով, որ յուրաքանչյուրն իր ձեռքին ուներ իր կապոցը՝ մեշոկ, ջուալ, փայտե սնդուկ և կամ նույնպիսի հողագույն քաթանի վերմակի մեջ պարանով կապված պաշար: Նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր ազատվել հարևանի բեռան անախորժ ծանրութիւնից, որ իջնում էր ուսերի վրա, կամ հրում էր մեջքը, ծակում էր, եթե հարևանը վերմակի մեջ փաթաթած ուներ «սալդաթի վախտը» բերած պղնձե թեյամանը (մեկի տոպրակի միջից երևում էր կացնի կոթը),— միաժամանակ յուրաքանչյուրն աշխատում էր կապոցը հարմար տեղ դնել: Բայց գլխավորը հերթն էր, և այն սպասումը, թե երբ պիտի բաց անեն կասսը, որի համար ոմանք բռունցքի մեջ պինդ բռնել էին տոմսակի մի քանի անգամ հաշված գինը:

10

Աղմուկը բարձրանում էր ոչ միայն նրանից, որ վերջինները հրում էին առաջիններին, և լսվում էին ահեղագոյ աղաղակներ, թե մեկի ոտքը տորովեց կամ մյուսի թևը մի բանի տակ մնաց,— աղմուկն ավելի անսովոր վիճակից էր. անասնական երկյուղից, թե կարող է մի բան պատահել, ինքը կըմնա, իսկ Օննիկը կերթա պովեզով: Կային և անհանգիստ երիտասարդներ, որոնք աննպատակ հրում էին և բռնում, ինչպես ջահել բուղան, երբ քթովն է ընկնում հողի առաջին խոնավութիւնը: Նրանք բռնում էին և ծիծաղում, իսկ նրանք, որոնք սեղմվում էին մարդկանց և իրերի միջև, սեղմվում էին երկաթե միջնորմի արանքում, հուսահատութիւնից թափում էին հաչոյանքների քարե կարկուտ և կատաղության սև ջուր:

20

Եվ ահա բացվեց այս տեսարանը մեր ծանոթի աչքերի առաջ, երբ նա պերրոնից ներս մտավ: Նայեց նա, ինչպես նկարիչը կնայի փրփրած ծովին: Սակայն նկարիչ չէր մեր ծանոթը, այլ կարգի և միօրինակության մոլեգին երկրպագու: Եվ շատ վրդովվեց նրա սիրտը, երբ տեսավ, որ գորշ բազմութիւնը երկաթե միջնորմի մեջ, ինչպես անտառի գաղանները վանդակների մեջ, աննպատակ հրմշտում են, բոթում, բոթբոթում, աղմկում, այնինչ դեռ մի ժամ և քառորդ կար մինչև կասսը բացվեր և մի ժամ էլ՝ մինչև առաջին զանգը:

30

Եվ որոշեց սանձահարել հողմը:

Այն խոսքը, որով նա դարձավ հերթի կանգնածներին, կարճ եղավ, և մի պահ հանդարտվեց աղմկահույզ ժողովը: Նա առաջարկեց իրենից նոմերներ ստանալ այն կարգով, ինչպես կանգնել են, ապահովել հեռանալ ու հանգստանալ մինչև տոմսերի վաճառելը: Նրա խոսքից հետո նախ տիրեց լուսթյուն, որի ընթացքում հերթի կանգնածները կասկածախառն զննեցին նրան, ապա վերջինները աղմկելով համաձայնություն հայտնեցին. միջինները տատանվեցին, իսկ կասսային մոտ կանգնածները համառեցին: Մարդը հաստատ և հավասար

- 10 քայլերով, ինչպես զինվորական, մոտեցավ նրանց և հարցրեց ամենաառաջինին, որը երկու ձեռքով ամուր գրկել էր կասսի դուռը.— հարցրեց նրա ազգանունը, հանելով բլոկնոտը: Միջինները միացան վերջիններին. այնտեղից մի քանիսը պոկվեցին և եկան հանդիմանելու առաջիններին: Բուպեն վճռական էր: Մեր ծանոթը համառությամբ կրկնեց իր պահանջը և մարդը վերջապես ասաց ազգանունը՝ հողագույն և հասարակ, ինչպես ինքը՝ Գրիգոր Կարապետյան, ինչպես պատի աղյուսներից մեկը: Նա տարիքով էր, աշխարհ տեսած չէր և այն հաստատ համոզման էր, թե ով հարցնի իր անունը և ազգանունը, նա «օրենքի մարդ է», այսինքն բարձր է իրենից:

- 20 Նա ասաց իր ազգանունը և ստացավ «պերվի նոմերը»: Մեր ծանոթը մտադիր չէր ազգանունները գրելու, նա միայն ուզում էր նոմերներ բաժանել, բայց առաջինի համառությունը պատճառ եղավ, որ բլոկնոտի շատ թերթեր սեանան: Երբ գրեց վերջին 47-րդ ազգանունը (43-րդը ավելացրել էր «կոմսով», իսկ 19-րդը՝ «հինգ նաֆարից բաղկացած չքավոր եմ») և հանձնեց 47-րդ նոմերը, ոչ ոք դեռ տեղից չէր շարժվել, միայն աղմուկը և հրմշտելը հանդարտել էր: Նա առաջարկեց ցրվել և հանգստանալ, 43-րդը, որ իր ազգանվան դիմաց ավելացրել էր «կոմսով», առաջինը դուրս եկավ: 5-րդ նոմերի տերը առարկեց:

- 30 — Զի՞ եղնի, որ համ մեր տեղեն չհեռանանք, համ էլ նոմերը պահենք...

Այս առաջարկը կասկածներ ծնեց, և որովհետև կարող էր գործը քանդվել, մեր ծանոթը երկրորդ անգամ խոսեց. այս անգամ դառնությամբ, դեմքը խոժոռելով միայն 5-րդ նոմերի

կողմը: Ազդեցութիւնը փայլուն եղաւ: 5-րդ նոմերի տերն էլ նոմեր առաջինի պես մտածեց, թե ո՞վ գիտե, ինչ կարող է լինի, ինչո՞ւ վատամարդի լինել ուրիշների համար, գուցե այն մարդը, որ գրեց իր ազգանունը, «մենձավոր» էր: Նրան հանդիմանեցին հարևանները, որոնք դեռ շարունակում էին պինդ բռնել միջնորմի երկաթներից: Մեկը նույնիսկ 5-րդ նոմերի հասցեին բղավեց, թե նա «քյալարեցի» է, իսկ քյալարեցիք իբրև թե «իշու ախպեր են»: Իհարկե իզուր ասաց, որովհետև 6-րդ, 9-րդ և 10-րդ նոմեր ունեցողները ևս քյալարեցի էին, որոնց սաստիկ վիրավորեց «կախ շալվար» հոռոմեցին: Միջնորդութեամբ մյուսների, որոնք ոչ քյալարեցի էին և ոչ հոռոմեցի, այլ դանաղուանցի, քավթառոսեցի, քուլլուբուլաղցի և Մեծ Օթուկյաթաղ գյուղում բնակված գաղթականներ՝ ջուրը պարզվեց, որը պղտորելու նպատակով էր հոռոմեցին «շոշափել» քյալարեցու «պատիվը»: «5 նաֆարից բաղկացած չքավորը» աղմուկի մեջ մի խոսք շարտեց բոլոր «եռլականների» հասցեին և ապա ձայնակեցեց նրանց, որոնք չեզոք մարդու լըրջութեամբ հանդիմանում էին կռվող կողմերին:

10

Սակայն այս միջադեպը մեր ծանոթի առաջարկի օգտին եղաւ: Դիմադրութեան բոլոր միջոցները սպառված էին, չէր կարելի ոչ նոմերը ձեռքին տեղը կանգնել և ոչ էլ դիմանալ այն հանդիմանութիւններին, որ անում էին հետինները և միջինները: Եվ 5-րդ նոմերի տեր քյալարեցին կատաղի վճռակա-
նութեամբ իրեն գցեց հերթից դուրս, կարծես ամենհի ցավով պոկվեց մի արլունոտ ող հերթի երկար ողնաշարից: Ապա նա հետ եկավ և սկսեց մյուսներին հանել հերթից: Նրան միացան ուրիշները, որոնք հռհռոցով քաջքեցին մարդկանց և նրանց իրերը, միջնորմի երկաթների արանքում մի անգամ էլ ճխլելով (մեկի ձեռքից փողերը զրնգալով լափվեցին, գլորվեցին արծաթները և պղինձները և բազմաթիվ գլուխները կռացան, սրա-նրա ոտքերի արանքով անցան, գտնելու փողը, որի տերը լեղապատառ բղավում էր): Բայց և այնպես կասսի առաջն ամայացավ, և նոմերները պինդ բռնած մարդիկ օրհնութեան և շնորհակալութեան անձրև թափեցին մեր ծանոթի գլխին: Իսկ նա այդ աղմկահույզ իրադարձութիւնների ժամա-

20

30

նակ անշարժ նույն տեղն էր, որպես մի քարե սյուն, որի ստորոտին զարնվում են պղտոր ալիքները և ամոթով հետ փշրվում:

10 Ի՞նչ էր մտածում նա, երբ հերթից դուրս եկածներից մեկը բարձրաձայն հայտնում էր իր գովքը մեր ծանոթի հնարագիտության կամ ինչպես ինքն էր ասում, «Ֆաճմի» հանդիպ, մյուսը իղձ էր հայտնում ուտելու նրա ուսումի այն մասը, որ, ինչպես հայտնի է, ուսումը շունի և միայն ոչխարի այդ մասն է համեղ, երրորդը խորհրդածություններ էր անում այն մասին, թե «էջ ապրած, էջ մեծացած» են իրենք և դեռ չգիտեն «զակոնի պռավիլը»: Այս կարգի միտք զարգացնում էին և մյուսները, որոնք քիսաներից, «կուֆիններից» և ո՞վ գիտե որպիսի տուփերից հանում էին թուփուն ու խորը ծխում, որովհետև հերթի հրմշտկոցը նրանց չէր թողել այդ պահանջին հագուրդ տալու: Սակայն ի՞նչ էր մտածում մեր ծանոթը, երբ նրա շուրջը քլալարեցիների, դանաղաճեցիների, քուլլուրուլղցիների, քլավթառքոսեցիների և Մեծ Օքուզյաթաղ գյուղում բնակված գաղթականների բերանից ծխի հետ դուրս էին ելնում օրհնության, գովեստի և երախտագիտության քուլաներ...

20 Որքան էլ խուզարկու աչքով դիտում ենք նրա երեսը, չենք նկատում մի նոր կնճիռ կամ մկանի որևէ շարժում: Աչքերը նույնպես սառն են, հայացքը խոփոռ, այնպես, որ մենք ինքներս երկար չենք կարողանում նայել նրան, առանց խոնարհելու մեր սեփական աչքերը: Եվ մի կասկած է ծնվում մեր մեջ, թե չլինի՞ նրա աչքերից ելնում են ահռելի հզորության քիմիական ճառագայթներ, որոնք չեզոքացնում են մեր տեսողությունը և ենթարկում իրենց, ինչպես օձի աչքերը երկշոտ գորտին: Ուրիշը նրա փոխարեն կապրեր հաղթանակի հաճույքը. գոնե անբարբառ կշոյեր և կմեծարեր ինքն իրեն շրջապատված բարերարված բազմությամբ, որոնցից ամեն

30 մեկը իր ձեռքին բռնել էր նրա նշանը, նրա դրոշմը, ինչպես հպատակները թագավորական պասպորտը: Գուցե մի ուրիշը առիթից օգտվելով նոր քարոզ կարդար կամ թե մի քննադատ բարձրանար միջնորմի մեջքին և հմայված բազմությանը գերեր «ընդհանուր ակնարկներով» կամ «ներածական երկու խոսքով» — բայց այդպես կաներ քննադատը կամ մի ուրիշը, մի երկրորդ ուրիշը, և ոչ թե մեր ծանոթ քարե սյունը:

Սակայն չի կարելի ասել, որ նրա գլխում այդ բոլորն
մտքերը անշարժ և հանդարտ էին, ինչպես գլխի՝ խնամքով
սանրած դեղին մազերը: Նրա սառը հայացքը միջնորմի կողմն
էր, կասսի ուղղությամբ: Նա նկատել էր, որ ոմանք շատ են
մոտենում միջնորմներին, իսկ երկու հոգի փողերը որոնելու
պատրվակի տակ շեն հեռանում կասսի առաջից, կարծես դրամ-
ները գլորվել են աչն կողմը՝ տոմսակի համար:

— Հեռացե՛ք,— և մեր ծանոթի ձեռքը թրի նման օդը ճեղ-
քեց, կարծես յաթաղանով գլուխ կտրեց: Այս կանչի վրա վա-
զեցին նրանք, որոնք կապոցները թողած դուրս էին եկել պեր-
րոն, դահլիճ, փողոց: Եվ բոլորը հարձակվեցին դրամ որոնող
երկուսի վրա և նրանց, որոնք շատ էլ չէին հեռանում միջ-
նորմից: Այս լուրջ ընդհարում էր: Ծ-րդ նոմերի տերը իբրև
տրիբուն մի կրքոտ ճառ ասաց նրանց «մուխանաթ» և ծուռ
միտք լինելու մասին: Նույնիսկ կասկածներ հայտնեցին, որ
ոչ մի փող չի ընկել, գրպանումն է զրնգացել: Իսկ փող կորց-
նողը կրկնակի վիրավորված բղավեց, որ «բլեթի» փողն է
կորսվել և դեռ չի գտել երկու «աբբասի» և մի թաք շահանոց:
Բայց և այնպես նրանց հեռացրին այդտեղից, և էլ ոչ ոք չկար
կասսին մոտիկ:

Մեր ծանոթը հանեց ժամացույցը: Գնացքը պիտի դուրս
գար մոտակա կայարանից: Հանկարծ հնչեց դրսի զանգը և
նրա ղողանջը խլացավ մի զարհուրելի աղմուկի մեջ: Պերրո-
նից, դահլիճներից, փողոցից հեռ եկավ բազմությունը, որ-
պես պղտոր հեղեղ: Թռան նստարանների վրայով, թռան բա-
զածի կշեռքի վրայով, թռան նույնիսկ իրենց շալակի կապոց-
ների վրայով: Իբրև թե հրդեհվում է պերրոնը, դահլիճները,
փողոցը, բոլոր պատուհաններն ու դռները, և միտի ու ծխի ալիք-
ների մեջ իբրև փրկության փարոս կանչում էր միայն կասսի
փոքրիկ դռնակը, որտեղով միայն պիտի դուրս գնար այդ
բազմությունը: Եվ ով արագ թռավ, եղավ առաջինը, ով ճխելեց
մեկի ոտքը, մյուսի փորը, եղավ երկրորդը, ով խուրջինը բռն-
եց ատամներով, որ թևերը ազատ լինեն, եղավ երրորդը, ով
իբրև սառցահատ կտրեց թևեր ու թիկունք, եղավ չորրորդը, և
իրար հետևից մյուսները իբրև բարժ, բարկաս, առագաստանավ,

10

20

30

նապակ և հասարակ տախտակ, որպիսին եղամ 5-րդ նոմերի տերը:

10 Ծթն ութնյակով գրած պոեմ լինելու այս գործը և ոչ արձակ պատմություն, հեղինակը այստեղ ութ տող կամ ավելի բազմակետ կշարեր և ընթերցողին կթողներ հերթն էլ, աղմուկն էլ, մեր ծանոթին էլ, և ինքը մի կողմ կքաշվեր: Թող ընթերցողը պատկերացներ, թե ինչպես խառնվեց սահմանված կարգը, ինչպես հետինները եղան առաջին և առաջինները վերջին, ինչպես հարեան սենյակներից վրա հասան ուղևորներ, որոնք մինչև այդ ուղտի պես շոքել էին լավաշի առաջ և կամ քնել էին շեմոդանների վրա, եկան և գրավեցին տեղերը և իբրև նվաճողների շճանաչեցին ոչ մի կարգ, ոչ մի կանոն, որ սահմանել էին նրանից առաջ, հերոսական ջանքերով սահմանել էր մեր ծանոթը և նրանով հմայված բազմությունը: Նվաճող բարբարոսների միացան և դանադոսացի, քավթառքոսացի և քյալարեցի դավաճաններ, որոնք ոտնակոխ արին հայրենի կարգը, այսինքն մեր ծանոթի բաժանած նոմերները և պռնում թողեցին միամիտներին, որոնք ուշացան, ինչպես հիմար կույսներ:

20 Ընթերցողը նաև թող պատկերացնի այն ժխուրը, որ բարձրացավ, երբ հնչեց շարաբաստիկ զանգը: Կանչում էին, որովհետև նոմերները խառնվել էր, կանչում էին, որովհետև կատաղությունից ավելի անգութ էին իրար սեղմում (մեկի կացինի կոթը արդեն մտել էր դիմացինի շեքի մեջ): Վերջապես կանչում էին իրար, որովհետև անակնկալի հետևանքով մեկի փողը մնացել էր մյուսի ձեռքին, կապոցներն էին խառնվել, և թվում էր թե թիփի բորան էր և թանձր մառախուղ, ու կոնչում են իրար կորցրած կռունկները:

30 Ու կանգնել էր իբրև քարե սյուն մեր ծանոթը: Քունքերի մոտ միայն դեղին մազերի երկու փունջ շարժվում էին, կարծես այդտեղից պիտի դուրս գային եղջյուրների կամ ուղ գիտի ինչպիսի շտեմնված բան և նորից պիտի սանձահարեր հողմը: Նա ուզեց մի քայլ անի դեպի առաջինը և հանեց բլուկնոտը, որ կարդար ազգանունները, երբ հանկարծ անեծքի, հայհոյանքի, ատելություն և նախատինքի մի ամբողջ ծով տրաքեց նրա կողմը: Կարծես ժխորի առաջին պահին նրան շէին տեսել, և բլուկ-

նոտը եղավ կարմիր փալաս, և ծառս եղան գազազության ցու-
լերը:

Անհնար է մի առ մի գրել նրանց ասածները, որովհետև բո-
լորը միանգամից էին գոռում, և լսվում էին միայն առանձին
բառեր, ինչպես օրինակ՝ «Դժոխքի շուն, Կայենի կոտորչ», և զա-
նազան թիկունքներից ցցվում էին բռունցքներ: Մեկը պինդ
թքեց և ասաց, որ իբր թե նրա ուսումի վրա է թքում: Այդ նա է,
որ կես ժամ առաջ իղձ ուներ ուտելու նրա ուսումի «որոշ մա-
սը»: Հաջոյում էին և նրանք, որոնք հուսախաբվել էին նրա
«մեննձրվոր» լինելու մեջ, սակայն դեռ պինդ բռնել էին նրա բա- 10
ժանած նոմերները, իբրև թալիսման:

— Քո կուշտ կերած օր զատկի իրիկուն էլնի,— ասաց
«հինգ նաֆարից բաղկացած չքավոր գաղթականը», որը բավա-
կան հետ էր ընկել:

— Իշալլահ հետ չդառնա...

— Խաբարդդ քոռ ակուսվը բերի...

— Դաստեմ քուքուրդ դենեմ հոգուդ, դժոխքի կոճ, ա՛յ օ-
ղու... էսման էլ բողոթեն,— խանձված հոգով մղկտաց 5-րդը,
որը այժմ այդ հսկա ողնաշարի ամենավերջին ողն էր, մի
շնչին կճիպ:

20

Եվ ո՛վ հրաշք... Մեր ծանոթը հաստատ քայլեց դեպի ա-
ռաջինը, որ տիզի նման փակչել էր կասսի դռանը: Ամբոխը գա-
զազեց, ոռնաց՝ «հեռո՛ւ, հեռո՛ւ...»: Ներս մտավ միլիցիոները,
որ մինչ այդ դուրսը ֆայտոնչի Հաջի Գևոյի հետ «ուսուլ խո-
րաթա» էր անում:

Միլիցիոները մոտեցավ մեր ծանոթին, որովհետև միայն
նա էր հերթից դուրս:

— Քաղաքացի,— և թեև բռնեց,— օչերեդ կայնի...

Նրանք նայեցին իրար՝ կարգի և միօրինակության ուխտյալ
զինվորը և կարգապահության զինվորը: Նախկին 5-րդ նոմերի 30
տերը չարախինդ քրքջաց, երբ մեր ծանոթը դարձավ վերջին
ողը:

— Էլի քեզնեն առաջ եմ...

Կասսը աղմուկով բացվեց:

Չորրորդ ուայո՞ն, «հայոց ուայո՞ն...»:

Ընթերցող, եկե՛՛լ եք դուք հեռու վայրերից արագընթաց գնացքով՝ կապույտ շոգեշարժը գլուխը, և չքնաղ, ապակեպատ վագոններով, որտեղ ամեն մի նստարան խնդրում է, որ մի քիչ նստեք և մաքուր պատուհանից դիտեք սլացող դաշտերը, ստանիցները և սարաֆանով աղջիկներին, որոնք արծաթահնչյուն ծիծաղով ճանապարհ են գցում ձեզ: Տեսե՛՛լ եք այն գուսպ ու կիրթ ձկերը, որով խոսում է ձեզ հետ վագոնավտորը, և ապա հետո մտե՛՛լ եք այն մյուս գնացքը, որ ձեզ տանում է չորրորդ ուայոնի սահմաններով դեպի Երևան, դեպի Զսլֆա...

Չորրորդ ուայո՞ն, «հայոց ուայո՞ն...»:

Որքան էլ պախարակեն քեզ վագոններիդ համար, որքան էլ ասեն, թե երբեմն ապակիները ջարդված են, և կպատահի, որ էլեկտրական լամպի փոխարեն ճրագուի մոմ վառեն, որքան էլ խիստ կոշտությամբ հրեն կոնդուկտորները մթնում վագոնները փնտրող պասաժիրներին և խոսեն նրանց հետ անըմբռնելի ժարգոնով— այնուամենայնիվ, քո երաժրշտությունը չունի ոչ մի էքսպրես: Հողի՞ցն է, օդի՞ց, թե՞ այն ջրից, որ խմում է շոգեշարժը,— չգիտեմ, միայն թե քո վագոնները հագեցված են մի բույրով, որ հիշեցնում է քամուց և արեվից խանձված կավահողը:

Գուցե այդ բույրը ոչ հողիցն է, ոչ ջրից և ոչ էլ շոգեշարժի խմած ջրից, այլ այն յուղից, որով օծում են անիվները, սոսիները, որոնք այնպես, «ազգային հանգով», ներդաշնակ ճկվատում են, ճռճռում, սիրտ մաշելու չափ տնքում և մղկտում:

— Տա՛նում են, աղե ջան, տա՛նում են...

Ահա խոր մրափի մեջ է անպլացկարտ մի վագոն: Ալագյազը ամպերի մեջ է, և դուրսը անձրև է մաղում, և անձրևը թմբկահարում է վագոնի թիթեղյա կտուրը, և ջուրը նովդաններից թափվում է, ինչպես գյուղի աղբյուրի ծորակից: Լուսա-

դեմ է, լուսադեմի քաղցր քուն, այն էլ չորորորդ աայունի սահմաններում: Քնել են այնպես, կարծես մայրենի օդան է գլորվում ամայի դուրանում: Մեկը խուրջինը դրել է գլխատակը, պարաններով կապկպել և պարանի ծայրը սեղմել բռունցքում: Կուպենների կիսամթնում երևում են գլուխներ, առանց իրանի, որովհետև իրանը թաղված է կապոցների, սնդուկների, բալուկների, մաֆրաշների, բարձերի, տաշտերի և էլ ինչպիսի ամանների և բեռների կույտի տակ, ազդրեր՝ ոտքերով և առանց ոտքի, իրաններ առանց գլխի, որովհետև գլուխը կապոցների արանքում մի տեղ է կոխել և խռոացնում է՝ թեքը 10
փռած իրերի վրա: Ահա մայրը կերակրում է երեխային, օրորում է ճոճքը և մի տխուր երգ է դնում, մի ուրիշը փռել է լվացքը, իսկ մի խաթուն մարե, որ անքուն է մնացել ամբողջ գիշերը, միտքը դրել է սամավարը գցի:

Սակայն դեռ լուսթյուն է և խոր մրափ: Եթե կան արթուն պահակներ, որոնք հսկում են իրերը, նրանք ճակատները հենել են պատուհանի սառն ապակուն և նայում են դուստր, ամպի մեջ կորած լեռներին, ամայի դաշտերին, ուր անձրևը մաղում է ցուրտ տխրությամբ: Միայն մի քանի հոգի, որոնց սիրտը մորմոքել է ինչ-որ հիշատակ, թախիծ և անձկություն, 20
կանգնել են տամբուրների վրա և փակ դռների ետևը, անիվների միալար շափով բաճրձր-բաճր երգում են խեղճ երգեր...

Եվ ահա ներս է մտնում ինքը, կոնդուկտորը, ներս է մտնում և բղավում.

— Վաշ բլեթ...

Վերջացավ լուսթյունը, քունը, նիրհը, անիվների օրորը: Երեսան բերանը պոկեց մոր կրծքից, խաթուն մարեի լյարդը ցամաքեց, քնաթաթախ վեր թռան նրանք, որոնք քնել էին կտուրի տակ և հանկարծ արթնանալուց գլուխները թրխկացրին կտուրին: 30

Սակայն ցավ չզգացին, որովհետև ներքևը կանգնել է ինքը, ֆանառով մարդը և կանչում է՝ «վաշ բլեթ...»:

Ահա շարժվեցին կապոցների կույտերը, գլուխները նրստեցին իրանների վրա, և իրաններին միացան ոտքեր և ձեռքեր, որոնք հուզված սկսել էին փնտրել տոմսերը, որ մի

հատ չէ, երկու հատ չէ: Ահա մեկը ներկայացրեց, և կոնդուկտորը քննում է տոմսը ֆանառի լույսով, նայում է ասեղով ծակծկված թվերին և տոմսի տիրոջը, կարծես ստուգում է, թե արդյոք նա՞ չի ծակծկել: Իսկ տոմսի տերը հլու-հնազանդ նայում է, կարծես գլխին կախվել է մի փորձանք, որ եթե անցնի, նա հանգիստ շունչ պիտի առնի և բաց անի ճանապարհի պաշարը: Մի ուրիշը փնտրում է բոլոր գրպանները, ստիպում է, որ կինը, մայրը ևս փնտրեն. շարժում են ծանր կապոցները, կիսամթնում ձեռքերը քսում են գետնին, և բոլորի հուզմունքը բարդանում է, կոնդուկտորն անհանգստության նշաններ է ցույց տալիս, և հանկարծ երեխան հիշեցնում է, որ հայրը բլեթները շափղալի մեջն է կոխել:

10

Կոնդուկտորն անցնում է մյուս կուպեն և այնտեղ մի կին ուրախությունից բարձր կանչում է, որ կոնդուկտորն իր եղբոր հարսի եղբայրն է և թոթվում է ձեռքը:

— Քա կեցի՛, հաց կե՛, Արտաշ...— Թախանձում է կինը: Այդ լուրը տարածվում է ամբողջ վագոնում, և հանգստություն է իջնում մարդկանց հուզված հոգիների վրա, և իրար հաղորդում են, թե Արտաշը մեր եզանի հորեղբայրն է, Արտաշը օրթաքելիսեցի սև Ցագորի միջնակ տղան է, մայրը մաստաբեցի: Իսկ Արտաշը կարծես դժգոհ է, որ միամիտ կինը պատռեց նրա խորհրդավորության վարագույրը, և նույն լրջությամբ շարունակում է ստուգել տոմսերը: Ահա նա անցնում է մյուս կուպեն և կինը, որ շտապ բաց է արել սուփրեն, նորից է կանչում:

20

— Չի եղնի, խնամի... Պռավիլը պազվուլիտ չի էնի... Սլուժբա է, հանաք մասխարութեն չի:

— Քա մի թիքամ...

Չորրորդ ուայոն, «հայոց ուայոն...»:

30

Որքան էլ սիրենք թո գնացքները, թո պասաժիրներին և «պռավիլը» պաշտպանող կոնդուկտորներին, այնուամենայնիվ, այստեղ մենք հրաժեշտ պիտի տանք բոլորին և մոտենանք միայն մի պասաժիրի, որ վաղուց է անշարժ նստել անկյունում, և չի իմացվում, քնա՞ծ է, թե արթուն, որովհետև, ինչպես ասաց Արտաշը, մերն էլ «սլուժբա է, հանաք մաս-

խարութեան չի», և չի կարելի այսպիսի լիրիկական զեղումներ ունենալով հեռանալ մեր ծանոթից, որին մենք վերջին անգամ տեսանք կասսի առաջ, իսկ այժմ ահա նստած է մի մութ անկյունում և չի իմացվում քեան՞ծ է, թե արթուն, լսո՞ւմ է, որ դուրսը մաղում է անձրև:

Վակզայի պատահարը նրա հիշողութիւնից ցնդել էր: Մեր ծանոթը, որին վերջին անգամ ենք այդպես կոչում, որովհետև մեկի հետ ծանոթանալու և նրա ով լինելը իմանալու ամենահարմար վայրն առհասարակ ճանապարհն է, մանավանդ շորորորդ ռայոնի երկաթուղին, որտեղ սրտակից բարեկամութեան շատ դաշինքներ են կնքվել,— մեր ծանոթը վերլուծել էր ամբողջ պատահարը և որակել իբրև «կազմակերպական թերութիւն», գտնելով նաև «սկզբունքային տարածայնութեան որոշ տարրեր» (5-րդ նոմերի դիրքը): Բանն այն է, որ նրա համար այդ երկու բաժանումների վրա էին կոթնում աշխարհի, նրա շրջապատի և նրա գլխով անցած բոլոր իրադարձութիւնները: Նա ոչ միայն երկրպագու էր կարգի ու միօրինակութեան, մոլեգին սիրահար պատրաստի սխեմայի, այլև ուներ մտածողութեան մի առանձին ընթացք, իրերը և երևույթներն ըմբռնելու մի յուրահատուկ ձև: Նա չէր մտածում, այլ առաջարկում էր և կամ առաջարկը կատարում: Նա մեծ երկրպագու էր վերջակետների, պարագրաֆների, թվերի և դիագրամների և մանավանդ ստորագրութիւնների: Եվ եթե պատահեր, որ ինքը ստորագրեր, մանավանդ այնպիսի թուղթ, որ սկսում է «սույնն ստանալուց առաջարկվում է ձեզ անհապաղ» և վերջանում «ժամկետ 3 օր» բառերով,— միայն այդ դեպքում նրա դեմքը պայծառանում էր և երկար ժամանակ ցցված էին մնում երկու քունքերի դեղին մազերը:

Բայց ո՞վ է նա, անունը, ազգանունը, սոցիալական դիրքը, հասարակական ծագումը և ո՞ւր է գնում, ինչո՞ւ համար,— կհարցնի ընկ. Քիթիպիոսը և լուսանցքում նշան կդնի, որպեսզի հանի այստեղից մի մեղադրական ցիտատ ի պետոս իմաստավորման և արժեքավորման: Մի բռպե, և մեր պատմութեան նախը կանցնի աշառութեան խորհրդայի և անտաղանդութեան Սցիլլայի արանքով:

Ահա բարձրացավ նա և հանեց ժամացույցը, հաշվեց հեռագրասյունները և որոշեց գնացքի արագությունը, հետո նայեց անկարգ նստած պասաժիրներին, իրերի խառնափնթոր կոշտերին և հանեց բլոկնոտը: Ինչո՞ւ այս մեկը պետք է փոփի, իսկ մյուսը նստի կրունկների վրա, ինչո՞ւ մեկը բաճկոնը հանած հանգիստ գրուցի, իսկ մյուսը կուշ գա շինելի մեջ: Եվ նա որոշեց կարգ սահմանել: Սակայն հազիվ էր մի քայլ արել, երբ կտուրի տակ պառկած մեկը գոռաց.

— էլի շխրատվեցի՞ր...

10 5-րդ նոմերն էր: Մյուս կուպեից մեկը ձայն տվեց.

— Մացո, վե՞՞վ է...

— էս գիշերվա փեղեղմանգը:

Երկու քյալարեցի իջան թախտերից:

— Կճանչե՞ս,— գոռաց նրանցից մեկը և նոմերը հանեց:— էսիկ էլ աշե,— և մեկնեց պատուված թևը: Քյալարեցին ուզում էր ասել, որ բլուզի թևը պատռել էր հերթի մեջ:

— Ընչի՞ հանեցի՞ր դավթարը,— հարցրեց մյուսը:

Մարդը հետ քաշվեց և նստեց տեղը: Այստեղ կար և՛ «սկզբունքային տարաձայնություն», և՛ «կազմակերպչական թերություն»: Իսկ նրանք սկսեցին կուպեում պատմել, որ նա խաբեբա է, կարող է և շիբկիր է, առհասարակ մութ մարդ է: Խաթուն մարեն այս խոսքի վրա վեր կացավ և համրեց բոլոր կապոցները:

— Պզտի մաֆրաշը չեմ տեսնի, մանչս,— և մարեն ձեռքերը ծնկներին խփեց: Իսկույն լուրը տարածվեց, որ վագոնից երեք մաֆրաշ և երկու սնդուկ գողերը տարել են: Բոլորն սկսեցին իրերն ստուգել, ոմանք նույնիսկ սնդուկները բաց արին:

— Քա տակդ է, մարե,— կանչեց մանչը: Պառավն ուրախությունից օրհնեց «Յոթ վերքի» զորությունը: Մի ուղևոր, որ պատահաբար անցնում էր այդ վագոնով, լուրը տարավ մյուս վագոնները և ավելացրեց, որ իբրև թե շորերի մեջ քնած է եղել մի երեխա և նրան էլ տարել են իրերի հետ, որ իբրև գողերից մեկին արդեն բռնել են: Եվ պասաժիրները պահանջում էին սոցիալական պաշտպանության գերագույն պատիժը:

Վերջապես եկավ ինքը, Արտաշը, որ վերջացրել էր «աբխողը», եկավ և նստեց Խաթուն մարեի՝ իր խնամու սուփրի մոտ:

Խորհրդավոր պասսաժիրի մասին նրան տեղեկացրին: Խաթուն մարեն Արտաշի ականջին կամաց փսփսաց, թե չի՞ լինի նրան մի հանգով մյուս վագոնը կորցնի, որովհետև գիշերը վատ երազ է տեսել ինքը, և սիրտը կասկածավոր է: Արտաշն ասաց.

— Զի էդնի, խնամի շան... Սարիտ չի էնե, բլեթը թամամ, ուրիշ նարուշեննի պռավիլ շունի, պրիշինմ չկա, որ էնեմ...

Ինչպես ցեխը չի կեղտոտում մալմարը, այնպես էլ այս խոսակցություններին անուշադիր էր ընկեր Իգնատիոս Պեդեյանը, մետրիքական անվամբ Իգնատիոս Մատթևոսյանը կամ «Ինքնահոս Մաթոսը», ինչպես կոչում էին նրան դասընկերները 10 այն վաղնջական ժամանակներում, երբ վտիտ երեսը միշտ պեպենոտ և պզուկապատ մի տղա էր ինքը, առանձնությունների, խորհումների և պատանեկան մեղքերի երկրպագու: Նաև հայտնի է, որ նրա հայրը եղել է դագաղագործ, թե մեռելաթաղ, «արհեստավոր», ինչպես գրում է իր անկետաներում Իգնատ Պեդեյանը: Բերանացի ավանդվում է, թե իբրև նա եղել է հանդուգն աշակերտ և իր ուսուցչի կողմից անվանվել է «Որդի-որոտման», դասերը շտվորելու և դասադուլ քարոզելու համար:

Բայց այդ բոլոր տեղեկությունները մութ անցյալին են պատկանում: Ստույգ է, որ դեռ պատանի հասակում նա քայլում էր գլուխն ամպերի մեջ, չէր ծիծաղում, չէր ժպտում, լաց չէր լինում և չէր սիրահարվում, չէր կարդում, աշխատանք չէր սիրում և միայն քամի էր կուլ տալիս: Ստույգ է նաև այն, որ դեռ շատ փոքրուց նա վարժվում էր մարդկանց հպատակեցնելու և հպատակվելու նրանց առաջ, որոնք կարող են օգնել իրեն մտքում դրած նպատակների համար: Նրա առաջին հպատակը եղել է պառավ շունը, որ օր ծերության նրա հրամանով անցնում էր հատուկ ձողի վրայով, կանգնում էր ետևի թաթերի վրա և առաջին թաթով դինվորական պատիվ տալիս: Հետո եղան աղավնիները, ապա թաղի մարդիկ, և մի օր էլ տեսավ, որ չորս-չորս շարքերով մի բազմություն ինչ-որ տեղ է գնում, որ վերջի շարքում մեկի տեղը պարապ է, և ինքը՝ «Ինքնահոս Մաթոսը», Որոտման որդին, անխոս գրավեց այդ տեղը, և այդ օրից փշրվեցին նրա բոլոր հին անունները, և նա դարձավ Իգնատ Պեդեյան:

Երկար կլինեն պատմել նրա ամբողջ կյանքը, թե ինչպես աղվամազը կոշտացավ, գլխի մազերն ավելի դեղնեցին, ինչպես նեղ ճակատի վրա շարվեցին բազմաթիվ կնճիռներ, որոնք նույնիսկ իշան քթի ուղղությամբ, և ինչպես այդ բոլոր արտաքին ավերածությունների և փոփոխությունների հետ անփոփոխ մնաց նրա ներքինը, ավելի ճիշտ, ամրացավ նրա մեջ այն համոզումը, թե մարդիկ նույն թվերն են. 9-րդն ունի 8 հպատակ և խոնարհվում է 10-րդի առաջ, որ ավելի հեշտ է հրամայել, քան մտածել, «միջոցառումներ կիրառել», քան համառ աշխատել:

10 Ահա մոտենում է այն կիսակայանը, որտեղ նրան սպասում է մի պառաւ ձի, և նրա տերը՝ Եթիմ Մանգասարը, որին այդ մասին կարգադրել էր «Ստավրապոլի» լիազորը: Ինչու է գնում Որոտման որդին այն գյուղը, որ ընկած է շատ հեռու և որին հասնելու համար պետք է մի ձմեռվա օր ճանապարհ գնալ: Հողաշա՞փ է նա, բժիշկ, ագրոնոմ, ագիտատոր, ուսուցիչ,— ամենևին ոչ: Նա «կցված է սույն գյուղին աշխատանքները աշխուժացնելու», ինչպես ասված է նրա վկայականի մեջ:

20 Եվ գնում էր նա հեռվի գյուղը, գլխի մեջ պլաններ, թվեր, առաջադրանքներ և կազմակերպչական եզրակացություններ, տախտակներ տոկոսներով և առանց տոկոսի: Նրա գլխի մեջ պտտվում էր «միջոցառումների» մի շարի, որ կառուցել էր ինքը մասերի դաժան միօրինակությամբ: Եվ այդ զարմանալի մի շարի էր: Նրա յուրաքանչյուր ձողիկը կարթ ուներ, որ կարող էր միայն մի երևույթ կամ մի խնդիր դուրս հանել կյանքի աղմկոտ ծովից: Ձայն էր հանում ձողիկը, ինչպես բառաշում է ձուկը, և այդ ձայնից նա հասկանում էր անելիքը: Միայն երկու դեպքում ժխտրաձայն աղմկում էին Իգնատ Պեդեյանի շարխի բոլոր ձողիկները. երբ կարթը հանդիպում էր «կազմակերպչական թերություն» կամ «սկզբունքային տարաձայնության»:

30 Նրա հռչակավոր բլոկնոտի մեջ, եթե կարելի է ասել, Պեդեյան համակարգությամբ դասավորված էին բոլոր խնդիրները և նրանց լուծումը, ինչպես սրվակները դեղատան դարակներում: Եվ չի կարելի ասել, թե անօդուտ էր այդ սրվակների պարունակությունը. նրանց մեջ կաին և բուժիչ միջոցներ: Սակայն փորձված ճշմարտություն է, որ ամենաթույլ հարը մահաբեր է, եթե ընդունվի ձիու դողայով:

Իշա՛վ գնացքից, սառը նայեց ձիատիրոջը և, երբ գնացքը կիսակայանի վրա թողեց ծխի բարակ շերտ և հեռացող անիվ-ներին խուլ դղրդոց, Որոտման որդին ձիու գլուխը դարձրեց դեպի հեռվի լեռը և ասպանդակեց ձին:

3. ՍՏԱՎՐԱՊՈՒԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

*Տես՛ը ևս գյուղը հովաի մեջ մենակ
Ու շուրջը փռված հին աղբակույտեր...*

Հովհ. Թումանյան

Մովի մակերեսից 2337 մետր բարձրության վրա ընկած է այն գյուղը, որի տեղը Շոպենի ժամանակվա քարտեզի վրա 10 նշանակված է Քյառա-Հեյդար-Ուշաղի անունով: Այդ մասին կա և մի ավանդություն, թե իբրև առաջին բնակիչը եղել է Հեյդար անունով մեկը, որի ականջը կտրել է խանը և թաղել կուրգանի տակ, իբրև հողերի սահման: Եվ որպես թե այդ «Քյառա», այսինքն ականջը կտրած Հեյդարի սերունդն են գյուղի բնակիչները: Այս պատմությունը ստույգ կլինի, եթե ընդունենք, որ Հեյդարը հայ է եղել, որովհետև դեռ Շոպենի ժամանակ այդտեղ հայեր էին ապրում: Սակայն մոտակա գյուղացիք այդ բնակավայրին անվանում են Զկոուտ, իսկ բնիկները՝ Բովեր: Սակայն մեզ հաճելի է նրա մյուս անունը, որ տրվում է 1917 թ. հետո՝ 20 «Ստավրապոլ», որի դրդապատճառը եղել են տեղացիներից մի զինվորի անվախճան կրկնվող պատմությունները Ստավրապոլ քաղաքի մասին, որ նա պատմել է մյուս գյուղերում ևս: Իսկ հայտնի է, որ գյուղերում իրար հանդես մնացած սովորություն կար՝ ավելացնելու ծաղրական «փակ անուն» կամ «մականուն», որի մի օրինակին մենք պատահմամբ հանդիպեցինք առաջին գլխում, երբ ականատես էինք «Իշու ախպեր» քյալարեցու և «Կախ շալվար» հոռոմցու բանակովին: Ինչևէ, կարելի է այս բոլորը մոռանալ, միայն հարկավոր է հիշել, որ «Ստավրապոլ» անվան տակ թաքնված է Բովեր գյուղակը, ծովի մակերեսից 30 2337 մետր բարձր:

Բովերը՝ գյուղ, գյուղակ... Մենք գրեցինք այս տողերը և զգացինք մի ներքին խայթ, որ ճիշտ չենք կատարում մեր

«սլուծքի պռավիլը», ինչպես կտսեր օրթաքիլիսեցի Արտաշը, և թաքցնում ենք այն ճշմարտությունը, թե այժմ չկա այլևս «Ստամբուլիլը», այսինքն՝ Բուվերը, բոլորովին չկա աշխարհի երեսին: Բայց մեզ հանգստացնում է այն, որ այն երեկոյան, երբ ընկեր Իգնատ Պեդեյանը, նույն ինքը Որոտման որդին, մտավ այս գյուղը՝ հեծած ծթիմ Մանգասարի ձին, դեռ շեն էր «Ստամբուլիլը», և նրա 21 երգիկից ծխի հորդ քուլաները ողջունեցին նրա մուտքը՝ ձգտելով դեպի երկինք:

- Այդ մի սքանչելի ժամ էր, երբ ներքևի խոր հովիտների վրա
- 10 նստել էր աշնան ամպը, իսկ լեռների գագաթները ոսկով ողողել էր արևը: Հովիտի բնակիչները ամպերի միջից շէին տեսնում արևը, իսկ լեռան մարդիկ տեսնում էին, թե ինչպես է ծըխում և ծփում ամպերի ծովը և շարժվում, իբրև հրդեհվող անտառ: Այս և նման հրաշալի տեսարաններ այժմ էլ կրկնվում են և հավիտյան կլինեն, քանի մնա արևը, լինեն բարձրագագաթ լեռներ և անդնդախոր հովիտներ: Այժմ էլ կարելի է բարձրանալ Բուվերի սարը և այնտեղից դիտել արևածագը, տեսնել, թե ինչպես դաշտն ընկղմված է լուսաբացի խավարի մեջ, և եղեգնոտների արանքում լույս է տալիս Արաքսի արծաթ գոտին, այնինչ
- 20 Արարատի սառույցներն արդեն հրդեհվում են արևից, գագաթը որպես պղնձածուլ վահան արտացոլում է արևի կրակը հալվող աստղերի վրա, ինչպես հնոցի բոցը մութ երկնքում: Այդ ժամին գուցե հանդիպեք մի լեռնային նապաստակի, սակայն էլ չեք տեսնի այն բարակ իրան և բարձր հասակ ծերունիներին, որոնք լվացվում էին առվի ջրերում և փառք տալիս ծագող արեւվին, ինչպես հին արևորդիներ:

- Հեռու տարավ մեզ քմահաճ գրիչը, և եթե նրա շնորհիվ գլխապտույտ արեց մեր միտքը, թող ներվի մեզ ի սեր արևի և
- 2337 մետր բարձրության, որի գագաթին անվարժ մարդը միշտ
- 30 զգում է հաճելի գլխապտույտ:

Ահա մայր մտնող արևից հուզվել են «Ստամբուլիլը» աքաղաղները և «հին աղբակույտի» գագաթից փչում են հավաքի ժամը: Գերեզմանատանը մի կաղ ոչխար շշմած կազնել է և չգիտե վերադառնա փարախը, թե՞ մի քիչ էլ արածի: Արդեն լվանում են կովկիթները երեկոյան կիթի համար, և վերջապես

մանր աղջիկները ավլում են տները,— սակայն երկու ծերունի պառկել են արևադարձ պատի տակ, պառկել են իրրև հին գերաններ: Նրանցից մեկը նայում է ներքև, դեպի ձորը, իսկ մյուսի մարմինը ցնցվում է ծիծաղից և աչքերը ջուր են լցվում:

Այն մեկը, որ նայում է ձորին՝ Ղուրդի Իսոն է, նրա կողքինը Առչանց Սիմոնը, որ «ավել» անունով հայտնի է նաև Շալվարի Սիմոն: Իրրև թե Սիմոնի հայրը ասել է, թե երբ ինքը խնձոր ուզի, ուրեմն մահն է: Ու մի օր հայրը գալիս է վարատեղից, եզների առաջ խոտ գցում և որդուն ասում.

— Սիմոն, հե՛յ... էգուց մի շելակ խնձոր բեր...

10

Տնեցիները լաց ու կոծ են անում, մազերը քանդում, երեսներն արյունվա անում, իսկ նա անվրդով հանում է տրեխները և պառկում: Լուսաբացին Սիմոնը գնում է խնձորի: Սարի դագաթ և խնձորի կարոտ... Գնում է Սիմոնը դաշտի գլուղերը, մի ծանոթի բազ: Խնձորն առնում է, բայց որովհետև պալկը մռռացել էր հետը տանելու, հանում է բրդի շալվարը, փոխքերը կապում, լցնում խնձորով և բարձրանում սարը: Գլուղի մոտ նրան հանդիպում է հոր թաղման թափորը: Լացախառն գոռում է Սիմոնը:

— Ապի հե՛յ... Բա շվարինս ո՞վ կոտի,— և անունը այդ 20
օրից մնում է Շալվարի Սիմոն:

Այդ երկու ծերունիները՝ Ղուրդի Իսոն և Շալվարի Սիմոնը, Բովերի հին բնիկներից էին: Արդեն վաղուց նրանք անաշխատունակ էին, մահը մոռացել էր նրանց, ինչպես ասում էր Ղուրդի Իսոն, և իրենց օրը անձանձրույթ մթնեցնում էին հին պատերի տակ՝ քանի արև կար և թոնրի կողքին՝ երբ սարերում ոռնում էր բուքը: Նրանք երկրորդ մանկությունն էին ապրում, և հին օրերի միամիտ պատմությունները լցնում էին նրանց խաղաղ առօրյան:

Քիչ առաջ այդպիսի մի դեպք էր պատմել Ղուրդի Իսոն իր 30
ընկերոջը և ծիծաղից Սիմոնը թուլացել, ցնցվում էր, թեև երևի հազար անգամ լսել էր այդ դեպքը հենց իր՝ Ղուրդի Իսոնի բերանից:

Դեպքը եղել էր առաջ, Իսոնի շոբան ժամանակ: Իսոնի շունը խեղդում է հարևանի կյոճուն՝ խոզի ձագին: Գործը հասնում է պրիստավին: Իսոնին կանչում են, հարցնում դեպքը:

253

— Աղա,— ասում է Իսոն,— դու որ մեր Բողարը լինես, ես էլ մի փափուկ կյոճի, առաջովդ անց կենամ, համփ չէ՞ս անի...

Այս է դեպքի եղելությունը, որից այնպես թուլացել էր Սիմոնը: Երբ ծիծաղը բարակեց, Սիմոնը կռթնեց արմունկի վրա և ծոր տալով հարցրեց.

— Իսո, յանի ղորթ ասեցիր...

— Բա շասեցի...— և լռելուց հետո երանության հառաչով հիշեց իր շունը:

10 — Լա՛վ հեյվան էր մեր Բողարը,— և աչքերը, որ ձորի կողմն էին նայում, փոքրացան, նա լարեց իր տեսողությունը նշմարելու ձորի այն կողմը երևացող ձիավորին:

— Սիմոն, հե՛յ...

— Հե՛յ...

— Գեղը հրե ձիավոր ա գալի...

— Աղբրի փոսի է՞ն կողմն ա, թե էս:

— Հրեն կախ ընկալ Աղբրի փոսի վրա:

— Ճանապարհը շիլ ընկած չլինի՞:

— Քանի՞ շիլ գցեն, է՛... Մենք ժողովուրդ չենք, օրենքի դավթարում չկա՛նք:

20 Դուրդի Իսոյի այս դառնությունն ուղղված էր Օրթոցի դեմ, որտեղ «նստում էր» նրանց դյուղխորհուրդը, որովհետև Բովերը միայն լիազոր ուներ, որ հենց Իսոյի թոռն էր, Ավագը: Օրթոցը մեծ գյուղ էր և գտնվում էր Բովերից ձախ, 11 վերստի վրա: Եվ ի՞նչ 11 վերստ, անվախճան ձոր ու ձորակ, քար ու քարափ. Օրթոցի բնակիչները նեղում էին Բովերին: Գոնե այդ համոզմանն էր Դուրդի Իսոն, որը թոռանը միշտ հորդորում էր «բաժանվել» նրանցից: Երբ Սիմոնը առարկեց, թե ձիավորը կարող է «շիլ» ընկած լինի, նա ականարկում էր այն մասին, թե ձիավորը պիտի գնար Օրթոց և սխալմամբ է Բովերի ճանապարհը բռնել: «Աղբյուրի փոսը» վճռական տեղ էր, այստեղ էր ճանապարհը բաժանվում: Սակայն փոսի այս կողմը ձորից դուրս եկան ձին ու ձիավորը:

30 — Արա Սիմոն, էս հո մեր Եթիմի ձին ա, էն էլ հրեն Եթիմը,— և հանկարծ ձեռքը գլխին խփեց այնպես պինդ, որ Սիմոնը տեղից վեր թռավ, կարծելով թե փորձանք պատահեց ձիավորի հետ: Նրանք այնքան մոտեցել էին, որ Սիմոնն էլ ճանա-

չեց Եթիմ Մանգասարի ձին։ Բայց Ղուրդի Իսոն չսեց նրա վկայութիւնը և գլխին նորից խփելով ասաց.

— Այ հուշ եմ ասել հա՛... Մեր ընտանիքի երեկ իրա ճերանով ասաց՝ պապի, գեղը մարդ ա գալու։ Էս ա որ կա... Հմի, որ գլխի եմ,— ասաց և փայտին հենվելով վեր կացավ։

— Էդ ա, քո ասածն ա լինելու...

— Իմ ասածը ո՞րն ա, որ հենց էդ ա...— և Ղուրդի Իսոն պատի հետեւն անցավ, կարճ ճանապարհով, այսինքն կտուրների վրայով հասնելու տունը, որպեսզի կտրի գլխից կանչի մոտակա բոստանում կարտոֆիլը փորող Ավագին։

10

Մինչև Սիմոնն էլ վեր կենար, ձիավորը հավասարվեց նրան։ Եվ սանձը պահելով հարցրեց.

— Ո՞վ եք։

— Բարի օր, գալուստդ բարի,— և Սիմոնը ձեռքը մեկնեց։

— Ձեռք սեղմելը արգելվում է,— պատասխանեց ձիավորը,— որովհետև շարխի մի ձողիկը զրնգաց այն ազդը, որը փակցված էր առբաժնի գրասենյակում։ Սիմոն ապերը լավ չսեց, ավելի ճիշտ չհասկացավ, և նրա մեկնած ձեռքը իջավ ձիու քրտնած բաշին։

— Ա՛յս գյուղից եք...

20

— Հրամաներ ես. էս գյուղից ենք, էս էլ մեր բինագարանը։— Լեզուն փոխեց Սիմոնը, փայտը մեկնելով մոտակա խրո-ճիթի կողմը, որի կտուրին ինչ-որ կարմիր բան էր փռած։

— Այն ի՞նչ է,— և ձիավորը զարմանքով տեսավ, որ մյուս կտուրներին էլ կան փռված։

— Էն վյուլուկ ենք ասում, էն էլ հուն ա։

— Արդյունաբերական նշանակութիւնը...

— Դե էսպես ա դրա նշանակութիւնը, որ ձմեռը շորվա ենք եփում, վյուլուկը սխտորում ենք, ապրում է ժողովուրդը, թե չէ դա ինքը մի ոչնչութիւն է, ոչ թե մի նշանակութիւն։

30

Սակայն այդ ժամանակ մի ուրիշ ձողիկ ազդարարեց, թե գյուղացիների հաղորդած տեղեկութիւններին ճշտութիւնը կախված է նրանց որ խալին պատկանելուց։ Եվ ձիավորը հարցրեց.

— Ո՞ր կատեգորիայից եք...

— Կատեգորիայից...— և Սիմոնը ժպտաց,— դե քո ամուսնը հողը մեր կողմերը չկա... Հողը Օրթոցի հողն է, էստեղ

255

քար երկիր է, բայց շնորհակալ ենք, էլի ամեն կատեգորիոց տվել են, բայց դե էլի քարը...

Եթիմ Մանգասարի ձիու քթովն ում գիտե ինչ հոտ ընկավ, գուցե լսեց գոմի դռան ձայնը և հանկարծ պոկվեց դեպի փողոցը: Սիմոնը նրա հետևից կանչեց, որ ձին աղբյուրը շտանի, որովհետև ձին քրտնած է, բայց ձիավորը չսեց, ավելի ճիշտ չկարողացավ լսել, իսկ ծարավից նեղված ձին գլուխն առավ դեպի աղբյուրը:

Աղբյուրի մոտ հարս ու աղջիկ մի կողմի վրա քաշվեցին: 10 Նրանք աչքի տակով դիտեցին օտարականի բոլորովին օտարոտի կնրպարանքը, պայուսակը, որ մեջքին կապած էր այն բուսից, երբ տնից դուրս եկավ, և նրանցից ոմանց ամոթխածությունը զգացվեց, երբ տեսան արագ և անվարժ քշելուց մինչև ծնկները վեր քաշած շավարը, վարտիքի տուտը և բրդոտ սրունքները: Հանկարծ այն կողմից մի տղա վազեց և ձիու գլխին խփեց այն բուսին, երբ ձին ծարավից տոշորված մոտի՞ր կոխել էր սառը ջրի մեջ: Ձին հետ-հետ քաշվեց, ձիավորը, որ թույլ էր նստած մեջքի վրա, ծովեց, ապա ամբողջ մարմնով կախվեց մի կողմի վրա: Եվ բղավեց.

20 — Խնչ ես անում,— բայց տղան շրջվեց և նրան բարձրացրեց: Կանայք ակնհայտ կերպով իրենց համակրանքը ցույց տվին ճարպիկ տղային: Ձիավորը ձեռքը տարավ բլոկնոտին՝ նշանակելու ներկաների թիվը, գուցե և ազգանունը, բայց տղան սանձից բռնեց և ձիու առաջն ընկավ:

— Սատկած, հրես ապին գա կողերդ ջարդի...

Իսկ ապին, այսինքն Եթիմ Մանգասարը իր հորեղբայր Սիմոնին այդ բուսին գանգատվում էր, թե ինչպես վազեցվազ է եկել, ինչպես «էն ընկերը» ձին քշում էր և չէր թողնում, որ ինքը ձորը բարձրանալուց ձիու պոչից կախվի:

30 — Ձէ, զորքով մարդ է երևում, Մանգասար... Լավն էդ ա, թող մի քիչ շար լինի, դրանից վնաս չկա:

Ձիավորը, նույն ինքը Իգնատ Պեդեյանը, այնքան էր հոգնել ճանապարհից, բազմաթիվ տալավորություններ այնպես էին խոնավել նրա գլխում, որ խոսել անգամ դժվարացավ: Տղան ձին պահեց մի դարպասի առաջ, իջեցրեց նրան և ձին քաշեց: Հետո հեղհեղ մոտեցավ մեկը և նրա ձեռքը թրթվեց:

— Ո՞ւր եք...

— Ես գյուղխորհրդի լիազորն եմ...

— Ավագն ա, մեր թոռը,— կտուրից կանչեց Ղուրդի Իսոն:

— Վերջապես,— մտքում ասաց Որոտման որդին: Ահա նա, այն օղակը, այն պաշտոնական օղակը, որից բռնած կարող է վեր բարձրացնել, շտկել, ուղղել, լրացնել կազմակերպչական ձեռնարկումների և միջոցառումների գլխավոր շղթան: Եվ նա մեկնեց իր վկայականը: Ավագը սրտնեղեց.

— Ներս մտեք, հանգստացեք... Մենք ձեզ վաղուց էինք սպասում:

10

Վկայականը ձեռքին ներս մտավ Իգնատը մի մութ օդա, և ներս մտնելուց թվաց, թե գլխին իջավ մի ծանր հարված: Նա հազիվ բռնեց գլուխը և հենվեց պատին: Դող անցավ մարմնով, և մթնած գիտակցության մեջ մի կասկած հանկարծ զարթնեց, թե չլինի՞ իրեն ուրիշի տեղ են ընդունում կամ ինքն է կայարանում սխալմամբ նստել այն պառավ ձին և ոչ թե մի ուրիշը, որ, ով գիտե, նրան բոլորովին ուրիշ ուղղությամբ պիտի տաներ: Ապա կասկածն այլ ձև առավ, և թվաց, թե բոլորը սարքովի է, նախօրոք կանխամտածված սխեմայով, և կա այստեղ դավադրական պլան. որ այն ժերուհին պարզապես լրտես էր և հետևից կանչեց, որ դուրս գա այն սղան, որ գուցե նրան աղբյուրի մոտ ուզեց սպանել, բայց երկյուղելով բերեց այս մութ որջը և շեմքի վրա փայտի բութ հարված իջավ գլխին:

20

— Ճրագ վառեք,— լսվեց մի ձայն...

— Էն անտերը մի քիչ տաշեիր... Տասն անգամ ասեցի,— հանդիմանեց Ղուրդի Իսոն, թեև առաջին անգամն էր հյուրի գլուխը տրարում իր դասն սեմին:

— Դուք լիազորն եք,— հարցրեց հյուրը:

— Էհ, ինչ լիազոր, փոքր գյուղ է, էլի, կառավարում ենք...

— Ախլի, շոր քցեք...

30

Մութ անկյունից դուրս եկան երկու կին, մեկը փռշոտ ավել-լով սրբեց ցածլիկ և լայն թախտը, մյուսը փռշոտ թաղիքը այնպիսի թափով փռեց, որ ճրագի լույսը նվաղեց: Հետո բերին հաստ և պողպատի ծանրության ներքնակը: Հյուրը թիկնեց:

— Ախլի, բարձ ողբեք,— կարգադրեց ժերուհին:

— Կնեռեք, է, ընկեր...— և Ավագը կմկմաց.

257

— Ինձ անվանում են Իգնատ Պեդեյան:

— Ընկեր Պետոյան:

— Պեդեյան:

— Հա, ասում եմ տեղներս մի քիչ անհարմար է... Հեռու տեղ է, ամեն բան չի ճարվում,— արդարացավ Ավագը:

— Ուրեմն օբյեկտիվ պատճառ,— և տեղը շտկվեց: Չարխը ֆուտաց, և մի ձողիկ զննեց. «անհուսալի հիմար է նա, ով ընդունում է օբյեկտիվ պատճառ»:

— Պատճառը նա է, որ սարի գլուխ է,— բացատրեց Ավագը:

10 Տիրեց լուսթյուն: Ղուրդի Իսոն, որ միամիտ խորամանկությամբ ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահել հյուրին, համոզված էր, որ դրանից օգուտ կստանա իր թոռը՝ Ավագը, իր մոտիկ բարեկամները, որոնցից մի քանիսը արդեն ներս էին եկել և ողջունելուց հետո պատի տակ նստոտել: Ղուրդի Իսոն խոսքը դարձրեց Օրթոցի կողմը, գանգատվեց, որ Օրթոցի կոոպերատիվն ամեն ինչ ստանում է, իսկ իրենց բաժին չի հանում, որ այնտեղ «հակահոգի» մարդ շատ կա, իսկ իրենց գյուղում ամենքը «ասսու գառներ» են՝ անհույս, անլեզու, և որ իրենք շատ ուրախ են, որ կառավարությունը Բովերը չի մոռացել և ուղարկել է «քեզ պես» մարդու:

20 — Նեղություն էլ կտեսնես, աղքատություն էլ... Արդար աչքով նայի մեր ապրուստին, ևս գյուղի բոլոր հանգամանքներին և եղիր դու մեզ բարի դատավոր:

Սիրտ առնելով իր բարեկամների խրախուսանքի խոսքերից, Ղուրդի Իսոն իր ողջունը վերջացրեց առակով:

— Չոբան կա, որ ոչխարը հետևից գնում է, թեկուղ ծովն էլ թափի: Չոբան էլ կա, որ աղ էլ տա, ոչխարը չի մոտենում, որովհետև ի՞նչ պոզին խփել է... Ավագ, քեզ էլ եմ ասում...

30 — Է, պապի, ասել եմ էդ հին խոսքերը թող,— և Ավագը զայրացած նայեց պապի երեսին: Վերջինս, որ արդեն ոգևորվել էր և ուզում էր «երկու վագրի և Շահ Հյուսեյնի» առակն էլ սսի, սրտնեղեց և գնաց մութ անկյունը, որտեղ կանայք ընթրիքի պատրաստություն էին տեսնում:

Ամբողջ այս միջադեպի ընթացքում Իգնատ Պեդեյանը ոչ մի ձայն չարձակեց: Նա պայուսակից հանել էր ընդարձակ հարցացուցակը, ինչ-որ անկետաներ, մի գրքույկ, որի վերնա-

գիրն էր «Հրահանգներ գյուղաշխատավորի», վերջապես՝ բլուկ-նոտ և ուշադիր ընթերցում էր այն բոլոր հարցերը, խնդիրները, որ պիտի իրագործեն դաժան համառության, պիտի քններ, աշխուժացներ, թարմացներ, շեշտ դներ, իմաստավորեր և այլն, և այլն:

Հոգևորթունի՞ց էր, թե այն հարվածից, որ ստացավ գլուխը սեմի փայտից, գուցե և տան գաղջ օդից, որ ավելի էր ծանրանում պատի տակ շարված գյուղացիների կծու ծխախոտից,— գուցե մի ուրիշ պատճառ կար,— համենայն դեպս Իդնատ Պեդեյանի աչքերը փակվում էին, զգում էր մի անսովոր վիճակ, 10
ինչ-որ խորհրդավորություն էր տեսնում մարդկանց շարժումների և խոսքերի մեջ, և թվում էր, թե տեսնում է անիրական երազ կամ երազախառն իրականություն:

Այլևս չէր դառնում շարխը:

Ահա այստեղից էլ սկիզբ են առնում այն դեպքերը, որ նկարագրված են հաջորդ գլխում և որտեղ որպես իսկական հերոս հանդես են գալիս Որոտման որդին ու տանտիրոջ հորթը:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՑԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՊ

(Պահպանված հատվածներ)

«ԼԻՔԵՐ ԱՐՄԵՆԻԵՐ»

1

10 Ոչ Սուրբ Իոհաննի տաճարը, ոչ գրանիտե դղյակը, որտեղ ըստ ավանդության ապրել է շվեդների Գուստավ Ադոլֆ թագավորը և ոչ էլ Քարե կամուրջը, որ կապել էին Ստեֆան Բատոբիի ժամանակ,— չէին ստեղծել այն հռչակը, որ ուներ Դորպատը մի դար առաջ։ Օստգեեի երկրներում կային այլ ուրիշ քաղաքներ, որոնք ավելի հնամյա հնություններ ունեին, քաղաքներն ավելի բազմամարդ էին և բնակիչները կարող էին ցույց տալ դաշտեր, որտեղ տեղի էին ունեցել այնպիսի ահեղ պատերազմներ, որոնց հետևանքով ոչնչացել էին ամբողջ թագավորություններ,— բայց այնուամենայնիվ հռչակն, ինչպես անակնկալ փառք, բաժին էր ընկել այդ խուլ քաղաքին, որ ընկած էր էմբախի երկու ափերի վրա։

20 Դորպատի այդ հռչակը ստեղծել էր արքայական համալսարանը՝ կառուցված Ալեքսանդր I-ի կայսրության օրոք։ Այլևս չկային սուրբ Դիոնիսիոսի տաճարի ավերակները, որ երկու դար կանգուն էին Դոմբերգի գագաթին և դեռևս հեռվից երևում էին նրա կիսավեր պարիսպները։ Տաճարի ավերակների վրա կառուցել էին համալսարանի մատենադարանը, իսկ ավելի ներքև,

որտեղ եղել էր Գուստավ Ադոլֆի Academia Gustaviana-ն, բարձրանում էր Մայր Ճեմարանի սյունադարձ շենքը, սպիտակ կրաքարերից, շրջապատված լորիների և կաղնիների անտառով, որտեղ գուցե դեռևս մնում էր մի նահապետ կաղնի, որի սաղարթն աղմկել էր դեռ այն ժամանակ, երբ էմբախի ափերին չկար ո՛չ Իոհաննի տաճարը, ո՛չ գրանիտե դղյակը և Քարե կամուրջի փոխարեն գետի ափերն իրար էին միանում կաղնու գերաններով:

Երբ փորում էին նոր շենքերի հիմքը, փորողների բրիչները և բահերը գետնի տակից հանում էին դեղնած ոսկորներ, հողով լցված գանդեր, որոնց աչքերի փոսերից դուրս էին սողում անձրևային կարմիր ճիճուներ: Նրանք կծկվում էին արևի տակ, ապա ներս մտնում գանգի խոռոչը: Փորողները գտնում էին տեգեր, նիզակների կտորներ և կավե կարասի: Եվ որովհետև ավելորդ էր նոր գերեզմաններ փորել նրանց համար, որոնք, ո՞վ գիտե, ինչ մարդիկ էին և ինչ ազգի էին և մեռել էին որպիսի մահով,— որովհետև ոչ մահաբժան ունեին նրանք և ոչ տապանագիր, ուստի բոլորի ոսկորները լցրին մի փոսի մեջ, ծածկեցին փոսը և հուշարձանի մարմարի վրա քանդակեցին հետևյալը:

«Այստեղ հանգչում են ոսկորները զանազան ժողովուրդների XIII դարից մինչև XVIII դարը: Դորպատը նրանց հողին հանձնեց սուրբ Մարիամի մատուռի մոտ: Նրանց գանգերի վրա Ալեքսանդրը կառուցեց մուսանների նոր օթևան: Նրանց է հատկացվում այս վայրն ի հանգիստ և ի խաղաղություն: Anno domini MDCCC VI»:

Դորպատն ուսանողների քաղաք էր («Burschenburg»): Վեց հազար բնակիչներից երեք հարյուրը ուսանողներ էին՝ «ձեռուհասակի բնակիչները», ինչպես նրանց մասին արտահայտվում էր պոլիցեյմեյստեր գնդապետ Կրուչինսկին: Համալսարանի պրոֆեսորների, սպասավորների և պեդելների հետ միասին (այդպես էին կոչվում այն կես ոստիկան կատարածուները, որոնք ենթարկվում էին կուրատորին և որոնց պարտականությունն էր հսկել համալսարանի ներքին կարգապահությունը),— ուսանողները կազմում էին պետություն պետության մեջ, որոնցից զուրկ էին Ռուսական կայսրության մյուս համալսարանները:

10

20

30

Գուստավ Ադոլֆ Թագավորի սահմանած կանոններից մի քանիսը դեռ ուժի մեջ էին Դորպատի «ակադեմիական քաղաքացիների» համար: «Իմ կրած վիրավորանքների համար,— այսպես էր երգվում նոր ընդունվող ուսանողը,— ես վրիժառու չպիտի լինեմ ըստ անձնական քմահաճույքի ո՛չ հայտնի կերպով և ո՛չ զաղտնի. այլ թե այսպիսի, ինչպես և ինձ համար ուրիշ այլ դժվար դեպքերում ես պիտի ենթարկվեմ ռեկտորի կամ համալսարանի սենատի որոշման: Համալսարանից ես կարող եմ հեռանալ միայն ռեկտորի բարեհաճ համաձայնությամբ և, եթե ենթարկվեմ կալանքի, չպիտի խույս տամ այդ պատժից: Տնային կահ-կարասին և իմ բոլոր իրերը ես քաղաքից պիտի հանեմ միայն իմ պարտատերերին ինչպես հարկն է բավարարելուց հետո»:

Բայց և այնպես «ձեղունահարկի բնակիչները», եթե առիթ լիներ, գերադասում էին իրենց կրած վիրավորանքների համար տեղն ու տեղը դատաստան անել, ըստ «անձնական քմահաճույքի»— բռնեցքներով, թրադաշույններով և սուսերներով, քան ըստ տառի օրինաց դիմել համալսարանի ռեկտորին: Նրանց համար «Պատվո դատարանի» բանավոր վճիռն ավելի զուրավոր էր, քան համալսարանի տրիբունալի սահմանած պատիժները, որոնց հանդեպ կար լռելյայն ընդունած այսպիսի վերաբերմունք. նա, ով կարգեր չի նստել, ում շեն դատապարտել concilium abiundi-ի («պայմանական վտարման») և, վերջապես, ում անունը թեկուզ մի անգամ չի արձանագրվել ավագ պեղելի մատյանում,— նա ոչ թե ուսանող է, այլ նպարավաճառի որդի, մի խեղճ հրեա, որին բոլորը կարող են արհամարհել— նրա հետ մեղրագինի չխմել, չզնալ նրա տունը և առհասարակ նրան ճանաչել հետևյալ մարդ:

«Այն պրոֆեսորները, որոնք որևէ արարքի հետևանքով այլևս հաճելի չեն ստուգենտներին, լավ կանեն, եթե իրենց տան պատուհանները բացեն ոչ թե փողոցի, այլ բակի վրա»,— գրել է պոլիցեյմեյստեր Կրուչինսկին Օստոլենի գեներալ-նահանգապետ մարկիզ Լուչինսկին.— «Այստեղի ստուգենտն իրենից բարձր ճանաչում է Աստծուն, ապա Թագավոր կայսեր և ապա իրեն և այլևս ուրիշ ոչ ոքի («Der Herr Gott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörrtsche Bursch...»): Պարտք

եմ համարում նաև հայտնել, որ նրանց վրա դաստիարակիչ ազդեցություն չեն թողնում այն պատիժները, որ երբեմն սահմանում է կուրատորների կողմից և կամ թե համալսարանի սենատը: Նրանց համար կարգերը ոչ թե պատժարան է, այլ զվարճության վայր և հազվադեպ չէ, երբ գիշերը կալանավորին այցելում են նրա ընկերները՝ խմիչքով, նվագով և նույնիսկ մարկիտանտ աղջիկներով, որոնց, աննկատ ներս տանելու համար, հագցնում են ուսանողական մունդիր: Հնարավորություն չկա մի առ մի թվել այն մանր հանցագործությունները, որ կատարում են «ձեղունահարկի բնակիչները», մանավանդ, որ այդ հանցագործությունների մեծ մասը մնում է անհայտության մեջ, որովհետև տուժող կողմը, վախենալով նրանց վրածիսնդրությունից («Verschiss»), հաճախ իսպառ չի դիմում օրենքի պաշտպանության:

10

Անյապես օրինակ, երբ անցյալ տարի մեզ տեղեկություն հասավ, որ աստվածաբանական բաժանմունքի ուսանող Կարլ Ֆոն Զիվերինգն իր երեք ընկերներով, նոյեմբերի 14-ի երեկոյան, երբ փողոցում երթևեկությունը դադարել էր, հարբած վիճակում մտնում է պաշտոնաթող կապիտան Կուրոչկինի բնակարանը և, օգտվելով պարոն կապիտանի ժամանակավոր բացակայությունից, վերջինիս երիտասարդ աղջկանը զրկում է կուսությունից, — տեղեկանալով այդ մասին հենց հոր, պաշտոնաթող կապիտան Կուրոչկինի բանավոր գանգատից, ես կամեցա գործին ընթացք տալ, ինչպես պահանջում է օրենքը: Բայց ի զարմանս մեր, մյուս օրը մեզ ներկայանալով, պարոն կապիտանը հայտնեց, որ այդպիսի պատահար չի եղել և որ ինքն առհասարակ չունի երիտասարդ աղջիկ, և այն աղջիկը, որ ապրում է նրա տանը, ոչ թե նրա աղջիկն է, այլ նրա օրինավոր կինը: Սակայն մենք ստուգելով իմացանք, որ պարոն կապիտանը հուզված վիճակում ընկել է դժբախտ թյուրիմացության մեջ, շփոթելով իր կնոջը, որը նույնպես երիտասարդ է, իր հարազատ աղջկա հետ, որ ծնվել է պաշտոնաթող կապիտան Կուրոչկինի ալժամ հանգուցյալ առաջին կնոջից: Իսկ որ աստվածաբանական բաժանմունքի ուսանող Կարլ Ֆոն Զիվերինգը, 27 տարեկան, չամուսնացած, Լիֆլյանդիայի ազնվականի որդի, — ունեցել է այդպիսի բռնադատ կենակցու-

20

30

թյուն, հաստատվում է նաև նրանով, որ վերոհիշյալ Կարլ Ֆոն Զիվերինգը Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկում ընկերներին պատմել է եղելությունը, խոստանալով ամուսնանալ թշվառ աղքատ հետ:

«Փողոցներում նրանք երբեմն երևում են անվայել և տարօրինակ զգեստներով, մազերը խճճված, գլուխներին ոչ թե գլխարկ ըստ սահմանված տարազի, այլ այնպիսի այլաձև և գույնզգույն գլխանոցներ, որ վայել է միայն թափառական գնչուներին, և ոչ թե արքայական համալսարանի ուսանողներին: Նրանք քայլում են սեղմ շարքերով, առանց կոճկելու մունդիրը, ոմանք նույնիսկ առանց ժիլետի և փողկապի. մայթերից հրում են նրանց, որոնց չեն սիրում և պատահում է, որ ծեծի են ենթարկում մի հանդուգնի, մանավանդ ռուս աստիճանավորի, որ ինքնասիրությունից և պաշտոնի պատվազգացությունից դրդված չի կամեցել ենթարկվել հարբած ուսանողների քմահաճույքին: Այսպիսով նրանք խանգարում են ոչ միայն կարգը մեր հսկողության հանձնված քաղաքում, այլ և անպատվում են կայսերական համալսարանի բարձրագույն անունը: Թեև նրանց արգելված է գիշերները վառած լապտերներով երևալ փողոցներում և կամ մի տնից մյուսը գնալ, բայց նրանք մինչև անգամ լապտերներից վառում են սիգարները, ինչպես և ծխամորճերը և օրենքի դեմ անպատկառ խոսքեր ասելով շարունակում են անպատիժ զբոսնել: Իսկ թե նրանք ինչեր են անում հասարակաց զվարճության վայրերում, դրա մի աննշան վկայությունը կարող է լինել հետևյալը, որին և մենք ականատես եղանք:

«Ազնվականների «Աֆրոդիտա» ժողովարանում, որտեղ ներկա էին բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և զինվորականներ, նաև ժանդարմական գեղապետ Դոնցովը,—
30
երբ սկսվեց դիմակահանդեսը և վերոհիշյալ բարձրաստիճան պաշտոնյաների մեծ մասը առանձնացավ հարևան սենյակը վիստ խաղալու, թողնելով, որ մյուսները զվարճանան,— ներս է մտնում անհայտ ոմն, փաթաթված սև դոմինոյի մեջ: Այն ժամանակ, երբ դահլիճում յուրաքանչյուր ոք շրջում էր իր դիմակով և յուր ընտրած տարազով, սև դոմինոյի մեջ փաթաթված անհայտ ոմն մոտենում է մի խումբ

կանանց, որոնց մեջ լինում են ռատոհեր Ռոզենցվեյգի կինը՝ ջալամի նման հագնված, լանդգերիհտի ավագ դատավորի երկու աղջիկները՝ կապուցին վանականների զգեստով, կուրատոր ֆոն Յանաուի կինը և դուստրը՝ առաջինն իբրև բեռային արջ, իսկ երկրորդը սուլթանի հարճի զգեստով, — անհայտ ոմն հանկարծ դեն է շարտում սև դոմինոն և հարգելի տիկիներին, նաև նրանց դեռատի աղջիկներին ցույց է տալիս Ադամի զգեստը։ Կանանց աղմուկի վրա մենք դուրս թափվեցինք սենյակներից, բայց անհայտ ոմն արդեն չքացել էր, կուրատորի աղջկան, որ սուլթանի հարճի զգեստով էր, 10
 թողնելով ուշագնա վիճակում, որպիսին, — ինչպես հավաստիացրեց նրա մայրը, նաև օգնության հասած զինվորական բժիշկ Վերետեննիկովը, — առաջացել էր սարսափից և ամոթխածության հարվածից։ Արդեն ուշ էր, որպեսզի կալանավորին շարադրածին, որի ով լինելը մինչև օրս չի պարզված և միայն կուրատորի վերոհիշյալ դուստրը պատմել է, որ անհայտ ոմն է համալսարանի ուսանող Ֆրիդրիխ անունով, բայց ինչպես է ազգանունը՝ չի հիշում։ Մեր մտադրությունը՝ հարցաքննել համալսարանի 23 Ֆրիդրիխ անունով ուսանողներին, նաև 24-րդին, որի անունը Ֆրիդրիխ չէր, այլ Ֆրեդերիքս, — չի բաժանում ժանդարմական գնդապետ Դոնցովը, որը, հակառակ բոլոր իրական ապացույցների, այդ պատմությունը համարում է հետևանք կանանց ջղերի արտակարգ գրգռվածության և զգայականության, իսկ անհայտ ոմնին՝ աննյութեղեն տեսիլք, որը երևացել է կուրատորի դստեր աչքին։

«Լինելով անհանգիստ բարձի տեր և ունենալով ազատ ժամանակ, — նրանք դյուրաբորոք են պարապությունից։ Բավական է մեկը մյուսին անվանի «dummer Junge» և ահա պատրաստ են էսպադոնով մենամարտելու։ Իսկ եթե անվանեց 30
 «Hundsfoth», այն ժամանակ էսպադոնին փոխարինում է պիստոլետը, որ շատերն ունեն և մինչև անգամ կան այնպիսիները, որոնց բնակարանը բոլոր տեսակ զենքերի արսենալ է։ Շատերի դեմքը պատած է սպիներով, նաև ծեփոնով, որ հետևանք է սուսերի կամ հրազենի հարվածի։ Դժբախտաբար տնատերերը, վախենալով ուսանողների բանադրանքից,

չեն հայտնում թե զենքերի և թե տեղի ունեցող մենամարտերի մասին:

- «Վերոգրյալն առաջանում է նախ այն պատճառով, որ պարոն պրոֆեսորները փոխանակ նրանց առաջնորդելու գիտության ճշմարիտ ճանապարհով, ոչ միայն թերանում են իրենց պարտականությունների մեջ և չեն ներշնչում բարոյական դաստիարակության ոգի, այլ և նույնիսկ ոմանք հրահրում են իրենց սանների բնավորության հոռի կողմերը, և իրենք են հանդիսանում վատ օրինակ, ինչպես հանդուցյալ
- 10 ռեկտոր էվեսը, որը չնայած զառամյալ հասակին, սուսերամարտի դահլիճում մասնակցում էր վարժություններին, երիտասարդներին անընդհատ խրախուսելով սուսերը պատյան չգնել, մինչև այն շներկվի ախոյանի արյունով:

- «Երկրորդ պատճառը մեր հրամանատարության ներքո եղող ոստիկանական մասի խիստ սակավաթիվ լինելն է և վատ սպառազինումը, որի մասին անցյալ տարվա հուլիս 7-ի № 2206 ռապորտով պատիվ ենք ունեցել զեկուցելու ձեզ: Զիեբը չեն ստանում հարկավոր ապուր, նրանց արտաքին տեսքն այնքան խղճալի է, որ երբ ձիավարժության ենք գնում մանեփի դաշտը, մեզ վրա ծիծաղում են ոչ միայն ուսանողները, այլ և մնացած ամբոխը: Նույնը կարելի է ասել ձիասարքի, նաև ձիավորների մասին, որոնց մեծ մասին վաղուց պետք էր քշել տները, որպեսզի նրանք հնդկացորենի դաշտում վախեցնեին ագռավներին և արևի տակ տաքացնեին իրենց կողերը:

«Ահա սրանք են երկու գլխավոր պատճառները, որ ես համարձակվում եմ ներկայացնելու Ձեզ ի բարեհաճ տնօրինություն»:

- Մարկիզ Լուչինին ծածկաբար պատասխանել է. «Զեր
- 30 ռապորտը կարդացի հաճույքով: Երևում է, որ Դորպատի ուսանողները հասարակ չարաճճիներ են, և նրանց մեջ չկան քաղաքական ցնորամիտներ, որոնք զբաղվեին ժամանակակից քաղաքականությամբ և լրագիր կարդային, ինչպես գերմանակտն համալսարաններում: Ինչ վերաբերում է նրանց հանցագործություններին, ապա դրանց մեծ մասն առաջանում

է անփորձ և տաքարյուն երիտասարդությունից, որի հանդեպ միշտ պետք է ներողամիտ լինել»:

2

Ուսանողներն ապրում էին առանձին թաղերում: Նրանք շատ հաճախ տներն զբաղեցնում էին ամբողջ կորպորացիաներով. այսպես Ռիդաշե փողոցում ապրում էին լեհերը, Պետերբուրգերշտրասսեի վրա՝ գերմանացիները, էմբախի գետեզրյա տնակներում՝ էստերը: Ավարտողներին փոխարինում էին նորեկները, որոնց հանդիսավոր ծեսով էին ընդունում կորպորացիայի մեջ: Նորեկը՝ մինչև ձմեռային սեմեստրի վերջը «Ֆուքս» էր, այսինքն ավագ ընկերների փոքրավորը. նրան էին ուղարկում գարեջրի, նրա վրա էին կրկնում այն կատակները, որոնց ժամանակին ենթարկվել էին նաև մեծերը: Գարնանային սեմեստրներին «Ֆուքսը» դառնում էր «բրենդեր» և արդեն կարող էր ավագների հետ սեղան նստել, նա արդեն երգում էր տրագիցիոն երգերը, ուներ սուսեր և եթե ժրջան էր, գուցե նույնիսկ մենամարտել էր «մինչև առաջին արյունը»: Այդպես մինչև «տարեդարձի կոմերշը», այն խնջույքը, որ լինում էր ապրիլի 21-ին, «Տարեդարձի կոմերշից» հետո բրենդերն իսկական ուսանող էր: Իսկ թե քանի տարի պիտի ուսաներ՝ հայտնի չէր ոչ իրեն, ոչ ռեկտորին և ոչ այլ ոքի...

Կային ուսանողներ, որոնք գալիս էին իբրև երիտասարդ և տուն էին վերադառնում երեխաներով, կնոջով, զոքանչով և այնքան սնդուկներով, որ հազիվ էին տեղավորվում երեք դորմեզի վրա. կային, որոնք այլևս չէին վերադառնում, այլ մնում էին Դորպատում իբրև «մամռապատ գլուխներ» («bemooste Häupter»), իբրև մշտնջենավոր ուսանող, և նրանք ծերանում էին այն թաղերում, որտեղ հոսել էր նրանց ոսկյա երիտասարդությունը: Սակայն և՛ նրանք, որոնք վերադառնում էին ընտանիքով, և՛ նրանք, որոնք երբեք չէին վերադառնում, նաև նրանք, որոնք Դորպատից հեռանում էին ոչ դեպի հայրենիք, այլ ով գիտե ուր, նրանք բոլորը Դորպատ-

տում, կազմելով ազատ եղբայրութիւն, ապրում էին ինչպես կազակներն անծայրածիր ստեպաներում:

- Պատիվ, հայրենիք և ազատութիւն,— այս էր նրանց նշանաբանը: Կային ուսանողներ, որոնց համար գերագույնը միայն պատիվն էր, հայրենիքը՝ ծննդավայրը, ուր տոհմական դղյակում ապրում էր իշխանուհի մայրը և հայրը, որը շների ահագին բազմութեամբ գնում էր որսի, ուներ անտառներ, հողեր, ջրաղացներ և ճորտ գյուղացիներ, որոնք մշակում էին նրա կալվածքը և ահա նրանց քրտինքի վաստակից հայրը տարին մի անգամ, մեծ մասամբ աշնանը, հնամենի դորմեզը բռնում էր զանազան բարիքներով, կառապանի կողքին նստեցնելով ծերունի սպասավորին, որի ձեռքի տակ էր մեծացել տիրոջ որդին՝ Դոդպատի ուսանողը, որին ծերունի սպասավորը համարում էր դեռևս անփորձ մանուկ,— ահա այդ սպասավորին էր պատվիրում խոտաբարո կալվածատերը. «կասես քո երիտասարդ պարոնին, որ մինչև հաջորդ բերքը մեզանից ոչինչ չըսպասի. ձմեռնամուտին կուղարկենք նաև վառելիքի փողը: Եվ թող ողջութեամբ ապրի մինչև մյուս աշուն»: Եվ հին դղյակի դռներից ձիերը դղրդոցով հանում էին ահագին դորմեզը՝
- 20 բարձած ալյուրի պարկերով, ապուխտած մսով, աղած և չորացրած սունկերի բղուղներով, եփած և դեռ կենդանի սագերով, որոնք վանդակների մեջ թափահարում էին թևերը, կոնչալով վերջին հրաժեշտը հայրենի ջրերին: Հին դղյակի պատըշգամբից պառավ իշխանուհին դեռ երկար էր նայում դորմեզին, որ երբեմն հայտնվում էր անտառի եզրին, երբեմն կորչում էր, ինչպես միայնակ ուղևորը դեռ չհնձած արտերի արանքում,— և լաց էր լինում պառավ մայրը, որ ամուսնուց ծածուկ հավատարիմ սպասավորին հանձնել էր նաև մի փոքրիկ քսակ ոսկի և մի տաք շալ, որ գործել էին նրա պառավ նաժիշտները
- 30 ձմեռվա ցուրտ գիշերներին՝ բուխարու առաջ իշխանուհուն պատմելով միամիտ պատմութիւններ նրա հարսնության տարիներին: Դեռ լաց է լինում պառավ մայրը, այնինչ դորմեզը վաղուց չի երևում և հոգնութիւնից ննջում է ծերունի սպասավորը, մտքի մեջ ամուր պահելով իշխանուհու ծածուկ հրահանգը՝ իմանալ, թե այն հեռու քաղաքում «տղան» արդյոք չի՞ գտել հարսնացու և չի՞ սպասում ծնողների օրհնութեան:

Քայց «տղան», որ երեսունի մոտ տղամարդ է և արդեն համարվում է կանդիդատ «հավերժական շտուդենտի», չի սպասում ծնողների օրհնության, այլ անհամբեր է դորմեզին և հին սպասավորին, որպեսզի օձիքն ազատի նպարավաճառներից, որոնք երկյուղելով, քայց այնուամենայնիվ «պարոն ուսանողին» հիշեցնում են նրա պարտքը. ուր որ է պիտի հայտնվի սպասավորը և երկու շաբաթ «տղան» պիտի լսի այն դողդոջ ձայնը, որ նրան հիշեցնում է հայրենիքը և մանկությունը: Այդ ձայնը նրան պիտի պատմի այն ամենը, ինչ որ տանը պատահել է և որի մասին նրան չէին գրել, որովհետև իշխանը, ավելի 10 ճիշտ սենեկապետը՝ իշխանի անունից տարին երեք նամակ էր ուղարկում, նրեք շնորհավորումն՝ Քրիստոսի ծննդյան, որդու անվանակոչության և դարձյալ Քրիստոսի հարության տոնի:

Աստվածաբանության ապագա բակալավրը երկու շաբաթ լսում էր այն մասին, որ Տուրո շունը խապառ կուրացել է, և այլևս որսի չեն տանում, որ անցյալ ձմեռ իշխանուհու տաղավարում գայլերը հոշոտել են Մենտորի քուռակը, և դրա համար էլ իշխանուհին այլևս չի գնում տաղավար, որ այժմ հայրը ապրում է այն փոքրիկ սենյակում, ուր մի ժամանակ ապրում էր m-lle Annette-ն, որ... Քայց մի՞թե հնարավոր է 20 կրկնել այն բոլորը, ինչ պատմում էր ծերունի և շատախոս սպասավորը երբեմնի տղային, որին նա հանձնել էր հոր ուղարկած տարեկան ոռճիկը և մոր ծածուկ նվերը, և երիտասարդն արդեն վճարել էր իր բոլոր պարտքերը և նույնիսկ ֆրաու Ֆոգելզանգն էր ստացել իր բաժինը, պարոն աստվածաբանից հարցնելով նրա ծնողների առողջությունը, նաև թե չե՞ն ուղարկել լորենու մեղր, որ այնքան սիրում է ֆրաու Ֆոգելզանգը, — արդեն ամբողջ քաղաքում հայտնի էր դորմեզի գալուստը, և ծերունի սպասավորը հրեա կոշկակարի մոտ էր տարել «տղայի» մաշված կոշիկները և նրանից ծածուկ 30 հարցրել էր իր պարոնի մասին, թե արդյոք նա չունի՞ մի հարսնացու, արդյոք դեպք չի՞ եղել, որ կոշկակարը նրա պարոնի պատվերով պատրաստի նաև կանացի կոշիկներ: Եվ ստացել էր նույն պատասխանը, ինչ որ անցյալ տարի. «Պարոն ուսանողը բարբոժ առաքինի է, խոհեմ և չի պատահել այդպիսի դեպք, այլ պատահել է, որ ինքը կարկատել է նրա

այնպես մաշված կոշիկը, որ նույնիսկ ամոթ է ասել, թե ինչպես մաշված կոշիկ... Իսկ կանացի կոշիկ կամ այդ սեռի համար կոշիկ ինքը չի կարել և աստված մի արասցե, որ դեպք պատահի, որովհետև... Սպասավորն ու հրեա կոշկակարը հին ամուրիներ էին և իրար երեսի նայելով, հասկանում էին, թե ինչ ասել է «որովհետև»...

Արդեն «հավիտենական շտուդենտ»-ին ձանձրացնում էր ներկայությունն իր հին բարեկամի, որը ծերունու նվազած հիշողությամբ երկրորդ անգամ էր պատմել Տուրոյի կուրանալը և արդեն մաքրել էր «տղայի» կոշիկներն այնպիսի յուղով, որի գաղտնիքը միայն նրան էր հայտնի, և որի փայլը կմնար մինչև մյուս աշուն,— ծերունին արդեն մորթել էր սագերը և նրանց բմբուլով փափկացրել էր երիտասարդ պարոնի ներքնակը, անհայտ է, թե որտեղ լվացել էր նրա բոլոր շապիկները և կարել կոճակները (նույնիսկ «տղան» էր հետաքրքրվում, թե արդյոք հենց ինքը՝ ծերունին չի՞ լվացել և չի՞ կարել կոճակները գոմում, երբ քնած էր լինում հարած կառապանը, ձիերը խժռում էին գարին, իսկ ինքը...), կոճակները, որոնցից մի քանիսը, ինչպես նկատում էր ծերունին, պոկվել էին վաղաժամ և անբնական եղանակով, իրենց հետ տանելով նաև զգեստի կտորից մի քանի թել:

Այդ բոլորն արդեն կատարվել էր, և ահա աշնան մի անձրևոտ օր ձիերը գլուխը դարձնում էին դեպի հայրենի գոմը, կայտառությամբ քաշելով թեթևացած դորմեզը, որի մեջ դատարկ վանդակներ էին, պարկեր, սնդուկներ և կողովներ, նաև «տղայի» մաշված շորերի կապոցը, որ ծերունի սպասավորը, իբրև թանկ նվեր, տանում էր պառավ իշխանուհուն: Դղրդում էր դորմեզը, իսկ ծերունին ննջում էր, փաթաթվելով խարխլված բուրբի մեջ և աշնան տխուր անձրևի հետ միտք էր անում, թե այլևս քանի վերադարձ մնաց, և ի՞նչ պիտի ասի իր տիրուհուն հարսնացուի մասին, որ պիտի գար ու չէր գալիս:

Նաև կային ուսանողներ, որոնց համար հայրենիքը միայն տոհմական դղյակը չէր և ոչ էլ ազատությունը՝ սանձարձակություն վատնելու այն բարիքները, որ անաշխատ կուտակում էին նրանց ծնողները և նույնքան հեշտ վատնում էին որդիները: Այդ ուսանողներից ոմանք ամենեկին չունեին հայ-

րենի կալված. նրանք աստիճանավորների զավակներ էին, որոնց ծնողները կամ դժվարութեամբ բարձրացել էին շինով-
նիկութեան սանդուղքով և կամ կորցնելով երբեմնի կալված-
քը, ապրում էին, վաճառելով վաղեմի հարստութեան փշրանք-
ները. մի թուր, Դամասկոսի հազվագյուտ գործ, որ իբրև թե
նրանց էր մնացել նշանավոր նախահորից, որը կռվել էր սա-
րակիստների դեմ, մի յուշաներկ նկար, որի վրայից նայում
էր ադամանդե խուլրով մի չքնաղ կին, կրակե գույնի գան-
գուրներով մի զարմանալի գեղեցկուհի, որի կիսաբաց կուրծ-
քը դեռ այժմ էլ պղտորում է նայողի արյունը, և չի կարելի
առանց նախանձի դիտել այն քորոցը, որի վրայի ոսկե արծի-
վը մագիլներով պահում է զգեստի եզրը և կնոջ ամոթխածու-
թյունը: Ժառանգները չնչին գնով վաճառում էին Դամասկո-
սի թուրը, նաև նկարը այն գեղեցիկ դշուհուհու, որի արյունից
քանի կաթիլ դեռ կար հետնորդների երակներում: Նրանք վա-
ճառում էին հին մահճակալները, որոնց սնաբի վրա նկարել
էին երջանիկ Արկադիա, և Պանը սրինգ էր նվագում մի գույգի
համար, որ ծաղկած նշենու տակ վայելում էր սիրո գարունը:
Երևում էին փոքրիկ փոսեր, որոնք վկայում էին, որ այդ ըն-
տանեկան երջանկության նկարը երբեմն եղել է սադափներով

10

20

Սակայն ամենից խեղճ ապրում էին թոշակառու ուսա-
նողները: Առաջիները գիտեին, որ այնուամենայնիվ պիտի
ժառանգեն հայրական կալվածքը և այդ հույսով զբաղեց-
նում էին ոչ թե ձեռունահարկ, այլ ապրում էին հարուստ
բնակարանում և նույնիսկ նրանցից ոմանք սպասավորներ
ունեին: Երկրորդների համար հին հարստութեան մնացորդնե-
րը, այնուհանդերձ, ավելի լավ էին, քան ոչինչ շունենալը:
Միայն թոշակառուներն էին, որ ծվարում էին ցուրտ ձեռու-
նահարկում և իրենց գահի բարձրությունից արհամարհան-
քով էին նայում և՛ աշխարհին, և՛ նրա գանձերին: Բայց նը-
րանք մյուսներից ավելի մոլեգին էին զվարճանում, որով-
հետև ըստ այն ժամանակի սովորության, երբ սեղան էին
նստում բոլորը, բոլորն էլ դատարկում էին գրպանները. ով
հանում էր թղթի ասիգնացիաների կույտը, ով կաշվի դրամ՝

30

«Կլուբեն-մարկտ», ուլ պղինձ գրողներ և ուլ՝ դրամների այդ կուլտի վրա միայն դարձնում էր իր ունայն գրպանը:

Այդ ուսանողները կատաղի սուսերամարտիկներ էին: Պս-
լիցեյմեյստեր Կրուչինսկու հաղորդած «բոլոր տեսակի հրա-
զենների արսենալը» գտնվում էր կղմինդրյա այն կտուրնե-
րի տակ, որի բնակիչը, երբ տխուր անձրևը թմրկահարում
էր կտուրը, կարոտով էր նայում թրադաշույնին, ապա առ-
նում էր հին գերմանական երկար սուսերը և ձանձրույթից
մենամարտում էր սյունի հետ: Նրանք չեմ պաշտպաններն
10 էին տրադիցիաների և երբ հանկարծ լսեին ընկերոջ օգնության
աղաղակը, թռչում էին կատաղած վագրերի նման և վա՛յ թըշ-
նամուն, էթե նա վաղորոք չէր ազատի իրեն, ապավինելով
արագավազ ոտքերին: Նրանք ունեին մի շոր գլուխ, որ ամեն
րոպե կարող էին փորձանքի տալ: Գուցե թե մի հեռավոր նա-
հանգի խուլ գյուղում նրանք մայր ունեին կամ հայր և կամ
այլ ազգական, բայց ոչ նրանք գիտեին որդու մասին և ոչ որդին
էր հիշում հեռավոր գյուղը: Նրանք ժառանգներն էին այն
ըմբոստների, որոնք Վարտբուրգում խարույկի բոցերի մեջ վա-
ռեցին խավարամիտ գրքերը և սուսերները մերկացրին՝ երդ-
20 վելով պայքարել հանուն պատվի, ազատության և հայրենի-
քի: Նրանց ականջների տակ դեռ հնչում էր որոտն այն
գնդակի, որով Մանհեյմում ուսանող Զառդը սպանեց Ավգուստ
Կոցերուին: Ու թեև նրանց օձիքների վրա ոսկեթելով գործ-
ված էր «Humanitas» բառը, բայց նրանք ավելի նման էին
ծովահենների, և հազիվ թե առանց պատժի նրանց ձեռքից
ազատվեր մեկը, որ կհանդգներ անարգել նրանց հայրենիքը,
Մայր Ճեմարանը և ուսանողների կորպորացիան:

Ընկերները նրանց ավանում էին «սև եղբայրներ», որով-
հետև նրանք հազնում էին սև «կրազեն»՝ երկար թիկնոցներ,
30 որ իջնում էր մինչև կրունկը: Նրանց կարելի էր տեսնել տարո-
րինակ զգեստներով և գույնզգույն գլխարկներով, որոնց ծո-
պերը կախվում էին ականջի վրա, մազերը մինչև ուսերը,—
նրանք անցնում էին փողոցներով, հավաքվում էին հառապու-
վախտի առաջ և, ծխելով հաստ ծխամորճերը, բարձրաձայն հրո-
հրում էին, երբ նրանց կողքով անցնում էր մի հաստլիկ ուս
կին: Նրանք խառնվում էին հրապարակների բազմության, եր-

բնմն տեղն ու տեղը դատաստան էին անում մի հրեա նպարավաճառի, որը կամ կշեռքի մեջ խաբել էր, կամ ապրանքը մի գրողի թանկ էր ծախել: Հենց որ փողոցի անկյունում նրանք երևային, նպարավաճառներն իսկույն դադարեցնում էին աղմուկը, որպեսզի որևէ կերպ չգրավեն նրանց ուշադրությունը: Վերջապես նրանց խմբերը վերադառնում էին իրենց թաղերը՝ երգով և ծնծղաների նվագով և եթե խումբը նույնիսկ տասը հոգի էր, այնուամենայնիվ, նրանք փողոցը լցնում էին այնպիսի աղմուկով, որ կարծես անապատից շարժվել և ահավոր զորությամբ անցնում է վաչկատուն թափառականների մի ամբողջ բազմություն, և փողոցում լսվում է ղենքերի շաշյուն, ձիերի դոփյուն, նախիրի բառաչ և ինչ-որ անծանոթ ռնգային հնչյուններ:

Փողոցի բնակիչները հետաքրքրությունից բարձրացնում էին պատուհանի վարագույրը կամ դուրս էին գալիս պատըզգամբ և գաղտագողի նայում էին տարօրինակ արտաքինով այդ երիտասարդներին, որոնց կրունկների պղնձե խթանները այնքան խորոժալուր էին զրնգում, և զրնգոցն արձագանքում էր կանանց սրտերում: Պատուհաններից և պատըզամբից դիտողների մեջ կային, որոնք դժգոհում էին այդ աղմուկից, կային, որոնք միայն դիտում էին, բայց և կային, որոնք հիանում էին: Եվ երբ նրանք վաղուց արդեն անցել էին, պատահում էր, որ մի մանուկ աղջիկ դեռ չէր իջեցնում վարագույրը, երկար ժամանակ դեմքը չէր հեռացնում պատուհանից և տխուր աչքերով նայում էր փողոցին, որտեղով անցավ այդ զարմանալի թափորը...

3

Տրաու Ֆոգելզանգի պանդոկը, որի մասին հիշատակում է պոլիցեյմեյստեր Կրուշինսկին, գտնվում էր Ռեկլադա-սեի վրա: Պանդոկն զբաղեցնում էր ներքնահարկը մի խաբխուլ տան, որի վերին հարկում ապրում էին նախկին ծովագնացներ, որոնք իրենց կյանքի արևմուտն անց էին կացնում ձկնորսությամբ և նավարկությամբ էմբախ գետի վրա: Գետը հոսում էր պանդոկի կողքով և այն ժամանակ, երբ նավավարները

կամ տանն էին, կամ պանդոկի ներքնահարկում, նրանց նա-
վակներն օրորվում էին՝ կախված այդ հին տան պատերից:

Տունը թեև հին էր, և նշմարվում էին այն ճեղքերը, որ-
տեղից արդեն սկսվել էր շենքի մահը, բայց գեղեցիկ էր,
մանավանդ վերջալույսին, երբ Շլոսբերգի բլրակների վրայից
արևը ոսկեզօծում էր գետը: Արևի տակ մուգ կարմիր փայլում
էին մաշված աղյուսները, իսկ պատուհանների պղտոր ապա-
կիների մեջ արևն այնպես էր ցոլանում, որ կարծես ներսը վա-
ռել էին պղնձյա կանթեղներ: Այդ ժամերին Ֆրաու Ֆոգել-
10 զանգը սիրում էր ասել, որ տունը երբեմն եղել է Ստեֆան
Բատորիի դղյակը, որի զինանոցը իբրև թե գտնվում էր ներք-
նահարկում, ուր տեղավորված էր նրա նշանավոր պանդոկը:

Հաղիվ թե ճշմարիտ էր պանդոկի տիրուհին. դրսից դեռևս
երևում էր մի անհայտ նկարչի գործ, որով զարդարված էր
պանդոկի դռան ճակատը. մի թռչուն՝ նման անտառաբնակ
բուի, քաշում էր զանգակի պարանը, մագիլների մեջ պահե-
լով մի երիզ, որի վրա գրված էր էպիկուրյանների վաղեմի
խոսքը՝ Dum vivimus, vivamus: Հաղիվ թե ճշմարիտ էր Ֆրաու
Ֆոգելզանգը, հավանորեն տունը կառուցված էր իբրև օթևան
20 այն վաղեմի առևտրականների, որոնք արևելքից ուղևորվում
էին դեպի Ռեյն:

Դորպատում այդ պանդոկից ավելի նշանավոր էր ինքը՝
Ֆրաու Ֆոգելզանգը: Նույնիսկ դժվար է ասել, թե արդյո՞ք
այդքան անվանի կլիներ պանդոկը, եթե նրա տիրուհին չի-
ներ Ֆրաու Ֆոգելզանգը, որը ոչ միայն գարեջուր և մեղրագի-
նի էր վաճառում Մայր Ճեմարանի սաներին, այլ հենց ինքն
էր մի գթառատ մայր, մի մեծ մայր, որի գրկի մեջ սնվում
և զվարճանում էր անհոգ երիտասարդությունը: Նա գիտեր բո-
լոր ուսանողներին՝ նրանց բնակարանը, քանի որ Ֆրաու Ֆո-
գելզանգն էր նրանց համար բնակարան վարձում, և նրա միջ-
30 նորդությունն էին հայցում տնատերերը, երբ կենվորն ուշաց-
նում էր բնակարանի վարձը, և կամ այնպիսի խռովահույզ
կյանք էր վարում, որ տնատերերը սկսում էին երկյուղել
իրենց դեռահաս աղջիկների համար, որոնք հասունանում էին,
ինչպես կաքավի ձագերն արծվի հարևանությամբ:

Ֆրաու Ֆոգելզանգը երկար տարիների ընթացքում լսելով ուսանողներին և նրանց խոսակցությունները, այնքան էր լավատեղյակ համալսարանի կյանքին, որ երբեմն, կտրտելով ապուխտած միսը կամ բաց անելով մեղրագինու նոր տակառ, խառնվում էր իր սանների վեճին. «Իսկ ես կասեմ, որ այս կուրատորը կարող է միայն թուղթ խաղալ... Ափսոս չէ՞ր ծերունի Դիտրիխը: Եվ քննություններն էին մեղմ, և ուսանողները ոչ մի էկզեզետիկա չէին սովորում, և չկային այսքան խստություններ, այլ միայն կար հոմելետիկա, աստվածաբանություն և զվարճություն: Ահա թե ինչ կար, երբ կուրատորը բարի Դիտրիխն էր...»: Իսկ թե ի՞նչ է «էկզեզետիկան» և ի՞նչ «հոմելետիկա», — միայն այդ չգիտեր Ֆրաու Ֆոգելզանգը, բայց գիտեր, որ ուսանողները մի ժամանակ ավելի շատ էին զվարճանում, քան այժմ: Եվ երբ այդպես էր ասում, ուսանողները հռհռում էին Ֆրաու Ֆոգելզանգի անկեղծ վրդովանքի համար նաև այն պատճառով, որ պանդոկի տիրուհին գիտություններն իրար էր խառնում, — և դադարեցնելով վեճը, երկու կողմերն էլ համաձայնում էին, որ զվարճություն առաջ ավելի կատաղի էր և, նորից լցնելով գավաթները. խմում էին առասպելական կուրատոր Դիտրիխի լույս հիշատակին...

10

20

Ահա թե ինչպիսի նշանավոր կին էր Ֆրաու Ֆոգելզանգը, և ծերունի Կրուշնակին ամեն առիթով կարող էր ուստահեր Ռոդենցվեյգին ասել, որ պետք է փակել այդ «անբարոյակա-նության որջը, որտեղ պատանի մարդկանց մարմինը ծանրաբեռնում են ոգելից խմիչքներով և ապա, ինչպես կատաղած ցուլերի, բաց են թողնում անմեղ քաղաքացիների վրա...»:

Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկն ուներ այնպիսի հարմարու-թյուններ, որից դուրկ էին քաղաքի մյուս գինետները: Երբ պատահում էր, որ ուսանողների խրախճանքը երկարում էր և գինուց հաղթվելով նրանք գլորվում էին գետին կամ սեղանից այլևս չէին կարողանում բարձրացնել ծանրացած զըլուխները, ինչպես թրադաշույնով զարկված զինվորներ, որոնք կովի դաշտում փռվել են և մահվան քնի մեջ անշարժ են և միայն մեկը խռացնում է, — ահա այդ ժամանակ ծխի գոլորշիների մառախուղի մեջ երևում էր Ֆրաու Ֆոգելզանգը՝

30

սպիտակ գոգնոցով և անարատ գլխաշորով, նրա հետևից
 ծերունի նավավարներ, որոնք կերակրվում էին ուսանողների
 խնջույքի մնացորդներով,— և ետևի դռնով դեպի նավակ-
 ներն էին տանում նրանց անզգա մարմինները, որ ծանր
 բեռ էին ծերունիների համար: Եվ գիշերային խավարի մեջ
 դեպի վեր լողում էին նավակները, որոնց մեջ, ինչպես մեռած
 կոճղ, ընկած էին հարբած ուսանողները: Ձեր լսվում ոչ մի
 աղմուկ, միայն ճղփում էին նավակները, ցուղկների վրա
 օրորվում էին լապտերները, և թվում էր, թե Աքերոնի գետով
 10 այդ նավակները լողում են դեպի մահվան թագավորությունը:
 Իսկ այդ պանդոկից որքան հիշողություններ էր տանում
 «ակադեմիական քաղաքացին», երբ ընդմիշտ հեռանում էր
 Դորպատից: Ինչպե՞ս նկարագրել հրաժեշտի ժամը, երբ ընկեր-
 ները հավաքվել են վերջին խնջույքին, երբ այնքան են եր-
 գել, որ այլևս ձայն չի մնացել, որպեսզի երգեն վերջին եր-
 գը՝ «Երբեմն ես ունեի մի աննման հայրենիք», այն երգը, որ
 տարիներ հետո, ցուրտ մենակության մեջ պիտի երգեր Դոր-
 պատի նախկին սանը և նրա աչքերի առաջ, իբրև ծովա, պի-
 տի հառներ հրաժեշտի խնջույքը... Բայց ահա եղու վերջին
 20 արիությանը երգում են նաև այդ երգը, և ճանապարհվողը
 մոտենում է ֆրաու Ֆոգելզանգին... Ինչպե՞ս է լաց լինում այդ
 կինը, ինչպե՞ս են ցնցվում նրա ծանր ուսերը, ի՞նչ խռոշ ար-
 ցունքներ են գլորվում նրա թորշոմած այտերով, ինչպե՞ս է
 գրկում իր սանիկին, սեղմում է կրծքին, և դողում են նրա
 մսոտ շրթունքները, ոչինչ չի կարողանում ասել և միայն լա-
 քիս է, ինչպես մայրը, որի գրկից բարբարոսները խլում են
 նրա զավակին, և մորը մնում է միայն արցունքի միջից նայել
 հեռացող որդուն:

4

30 Այդպես էր այդ պանդոկը և նրա նշանավոր տիրուհին,
 որի ներքնահարկը Մայր Ճեմարանի անհրաժեշտ մասն էր,
 մի ասպարեզ, որտեղ երիտասարդը ձեռք էր բերում գիտելիք-
 ներ, որ կյանքում նրան հաճախ էին պետք լինում, քան տեսա-
 կան բանասիրությունը, ճարտասանությունը, աստվածաբա-
 նական բարոյախոսությունը, ուսումն սուրբ գրոցը և եկեղեցա-

կան պատմութիւնը և նույնիսկ էսթետիկան, որի դասախոսն անվանի ձիաւար էր և ուսանողներին դասավանդում էր սուսերամարտի և ձիարշաղի կանոններ, նաև լողանալու արվեստ: Ընդ դարմանալի չէր, երբ «ձեղունահարկի բնակիչը» մանավանդ կիրակի օրերը, առնելով «հերը» պրոֆեսորի թելադրած դասախոսութեան տեսքը և կամ այն գիրքը, որից ընթերցում էր պրոֆեսորը, գնում էր բարի Ֆոգելզանգի պանդուկը, նախ ողջունում էր տիրուհուն, որը դեռ նոր էր լվացվում, կատակում էր սպասավորուհու հետ, նավավարներից լսում էր զանազան նորութիւններ և, պահանջելով մի գավաթ գարեջուր, քաշվում էր անկյունը, և բարոյախոսութեան գրքի իմաստութիւնները համեմտում էր Մյունխենի գարեջրով: Հետո ներս էր մտնում մի ուրիշ աստվածաբան, որը միայն ողջունում էր Ֆրաու Ֆոգելզանգին և այլևս չէր լսում նավավարներին և ոչ էլ կատակում էր սպասավորուհու հետ, որովհետև պանդուկի խորքում նա նկատել էր միայնակ նստած ընկերոջը: Նրանք երամի առաջիններն էին, որոնց հաջորդում էին ուրիշներ՝ փոքրիկ խմբերով, և կարճ ժամանակից հետո պանդուկը լցվում էր երիտասարդ մարդկանցով, որոնցից անհամբերները արդեն հանում էին գրատները, ոմանք կանաչ մահուղի սյուրտուկները, ոմանք շլացնում էին գույնզգույն ժիլետով, և մշուշի մեջ ցուլանում էին կարճ սուսերները, — և բոլորը զվարճանում էին, ինչպես այն դարում գիտեին զվարճանալ երիտասարդ մարդիկ, որոնք ինքնազուլիս էին, հոգսը դեռ չէր ծանրացել նրանց ուսերի վրա և որոնց առաջին դասը եղել էր այն, ինչ որ անհայտ նկարիչը գրել էր պանդուկի ճակատին՝ «Քանի ողջ ենք, պիտի ապրենք»:

10

20

Այդպիսի մի կիրակի, երբ խրախճանքը նոր էր բորբոքվել, և դեռ մի սեղանի շուրջ վիճում էին այն մասին, թե ուսներին կհաջողվի՞ գրավել Վիսլայի կամուրջը, և գտնում էին, որ երբ լեհացիները շրիմադրեն, ֆելդմարշալ Դիբիչը կարող է գրավել և՛ Վիսլայի կամուրջը, և՛ Վարշավան. մյուս սեղանի շուրջ խոսում էին ասիական խուլերի մասին և կարծիք էին հայտնում, որ այդ ժանտամահը իցիվ թե հասնի մինչև Դորպատ, քանի որ, ինչպես ասել էր պրոֆեսոր Շիմանը, Յուսլանդիայի հողից բարձրանում է այնպիսի շունչ, որի մեջ կըխեղդվի հնդախտը. երրորդ սեղանի շուրջ ոչ վիճում էին Վիս-

30

լայի կամուրջի և ոչ ասիական խուլերի մասին, այլ պատրաստվում էին «գինեմարտելու»։ սեղանի երկու ծայրում կապույտ բոցով արդեն վառվում էր մեղրագինու փունջը, սեկունդանտները ստուգել էին այրվող փունջի համը։ մեկ, երկու և երրորդ նշանին կողմերը պիտի մինչև վերջ խմեին գավաթները,— երբ հանկարծ դռներն աղմկեցին և դռների մեջ երևաց սև թիկնոցով մի մարդ։

Պանդոկը թնդաց աղաղակներից։ Ուսանողներից մեկը, որ արդեն օրորվում էր և առաջին թեկնածուն էր լողալու մոռացութեան գետով, գավաթը ձեռքին կանչեց։

«Մահվան դատապարտվածները ողջունում են արքային»։
«Արքան» Թոմաս Բրյուլլըն էր՝ «սև եղբայրների» ավագը։ Նա մի պահ ետ նայեց և իջավ սանդուղքով։ Նրա հետևից ներս մտան շորս հոգի, որոնք առաջինի նման ունեին սև թիկնոց, գլուխներին՝ գերմանական բերետներ և ցածր ճտքով սապոգներ, որ պարուրում էին նեղ տաբատի եզրը։

Թոմաս Բրյուլլըն ողջունեց, բարձրացնելով աչքերը։ Մի քանի «Ֆուբա» մի անգամից ոտքի կանգնեցին, նրան առաջարկելով իրենց աթոռները։ «Սև եղբայրների» ավագը մոտեցավ մի բազմամարդ սեղանի, մյուսներն էլ միացրին սեղանները, և ստացվեց այնպիսի մի սեղան, որի ծայրը չէր երևում ծխի մեջ։

Թոմասն իրար հետևից դատարկեց երկու գավաթ մեղրագինի։

— Աղբյուրներն անգամ ծարավ են, Թոմաս,— կանչեց նա, որ առաջինն էր նրան ողջունել։ Մյուսները ծիծաղեցին, որովհետև այդ ուսանողը Թոմասին հիշեցրեց հենց նրա խոսքը, որ խրախճանքի բորբոքված ժամին կրկնում էր Թոմաս Բրյուլլըն, և այդ խոսքերից հետո բերում էին նոր շշեր։

Թոմասն այս անգամ նոր նայեց երիտասարդին, որի երեսը վառվում էր բաց կարմիրով և որի աչքերի մեջ կար երեսայական ժպիտ, և դեմքն ուներ մանկական մի գրավչություն։
Թոմաս Բրյուլլըն գլուխը խոնարհեց։

— Մեր Թոմասն ինչ-որ ուրիշ է այսօր...

— Չլինի՞ բան է պատահել և մեզ չի ասում։

— Նրա հետ վերջերս լինում է մի ինչ-որ դանակ սրող...

— Ծս նրան տեսել եմ: Նա ապրում է հին զորանոցների մոտ:

— Իսկ ես Թոմասին երեկ տեսա հենց այն կողմերում:

Սեդանի շուրջ այդպես էին խոսում նրանք, որոնք դեռ գինով չէին: Իսկ որոնք գինով էին, ուրախանալով «սև եղբայրների» ներկայությունից, արդեն բաց էին թողել սանձերը և խմում էին, շփոթելով զավաթները, գինին և զարեջուրը: Սեդանի մի կողմը, ինչպես առաջին որոտ, հնչեց երգը՝ «Gaudeamus igitur» և հետզհետե ծավալվելով մեջ առավ բոլորին և վերջին բառերը՝ «Nos habebit humus», այնպես ուժգին 10
զղրդացին, որ ֆրաու Ֆոգելզանգին թվաց, թե զավաթներ փշրեցին:

— Հըմմ... ամեն ինչ հող կդառնա,— լռության մեջ ասաց Թոմասը, թարգմանելով երգի վերջը:

Նա ոտքի կանգնեց:

— Burschen,— և բոլորը լռեցին: Թոմասը գլուխը թափահարեց և մազերը ծփացին ուսերի վրա:— Ծս ձեզ հիմա այնպիսի խոսք կասեմ, որ երբեք չեմ ասել: Ծս ձեր եղբայրն եմ և, եթե սեդանի շուրջը նստած են հայրենակիցներ, որոնց նոր ենք մկրտել, բայց և նստած են ընկերներ, որոնց հետ 20
շատ տարիներ զվարճացել ենք և դժվար փորձություններից ենք անցել: Մենք բոլորս եղբայրներ ենք, մի մոր հարազատ սաներ... Բայց ահա լսեցեք, թե ես ի՞նչ եմ մտածել, և ասեք, ճշմարիտ եմ, թե՞ սուտ են իմ խոսքերը: Իսկ ես այն եմ ասում, որ մենք բոլորս սխալ ճանապարհի վրա ենք...

Եվ շունչը պահեց մի րոպե, սուր աչքերով նայեց բոլորի աչքերին և այնտեղ կարդաց և՛ տարակուսանք, և՛ հետաքրքրություն, և՛ զարմանք, նաև ոչինչ չկարդաց, որովհետև կային գինու ոգուց թմրած աչքեր, որոնք արդեն ննջում էին:

— Իսկ ինչո՞վ ենք սխալ ճանապարհի վրա: Որովհետև 30
մենք մեր օրերն անց ենք կացնում գինարբուլքով, երբեմն առևերամարտում ենք, երբեմն արշավում ենք ձիերով, երբեմն աստվածաբանություն ենք սովորում, և այսպես կորչում է մեր երիտասարդությունը, մեր ժամանակը և կորչում ենք մենք: Մեզ հարկավոր չի այդպիսի կյանք:

— Ինչպե՞ս: Ուրեմն այլևս չզվարճանա՞նք, գինի չը-
խմե՞նք:

— Ուրեմն դառնանք ճգնավորնե՞ր և շունենա՞նք սիրելի
կին:

— Իսկ աստվածաբանության մասին լավ ասեցիր: Շատ
լավ ասեցիր: Բուրդովին ավելորդ տեղը կորցնում ենք մեր
ժամանակը: Իսկ զվարճության մասին՝ սխալ ես,— և Օտտոկար
Դրիշը, որ ամենահին ուսանողն էր, և որի մազերը ճերմակել
էին անքուն գիշերներից, որ նա անց էր կացրել գինի խմելով,
10 այդ խոսքն ասաց ու մոտ քաշեց գավաթը, երկյուղելով, որ
Թոմաս Բրյուլլի խոսքերից ոգևորված հանկարծ կջարդեն գա-
վաթները և շշերը կջարդեն, կջարդեն նաև պնակները և ամեն
ինչ կջարդեն և կերդվեն այլևս չխմել ոչ զարեջուր, ոչ մեղրա-
գինի և ոչ այլ տեսակ գինի:

— Լսեք իմ խոսքը: Դեռևս բոլորը չեմ ասել: Ես չեմ
ասում, որ այլևս չխմենք և չմենամարտենք էսպաղոնով կամ
պիստոլետով և կամ այլ զենքով, եթե լինի թշնամի, որ անար-
գել է մեզ, մեր կորպորացիային և կամ որևէ ծանր խոսք է
ասել մեր հոգևոր մոր մասին: Նաև չեմ ասում, թե այլևս մի
20 գրկեք ձեր սիրուհիներին, նրանց համար կիթառ մի նվագեք և
մի պարեք պարահանդեսներում:

— Հիմա որ միանգամայն ճշմարիտ ես, Թոմաս,— և
Օտտոկարը բարձրացրեց գավաթը,— ողջ լինես:

Մյուսները ևս բարձրացրին գավաթները:

— Դեռ սպասեք, սիրելի բարեկամներ: Թողեք, որ խոսքս
վերջացնեմ և այն ժամանակ դատեք, որ դատաստանով կու-
զեք:

— Թողե՛ք վերջացնի, թողե՛ք...

— Շարունակիր, Թոմաս,— կանչեց «սև եղբայրներից»
30 մեկը:

— Հիմա կասեմ բոլորը,— Թոմասը ոտքը դրեց նստա-
րանի վրա, ամբողջ մարմնով հենվեց ծնկանր և ասաց,— ին-
չի՞ նման է, երբ մենք այստեղ զվարճանում ենք, իսկ այնտեղ
մեր ընկերներին, մեզ նման ուսանողներին ծեծում են, ինչ-
պես օրդոնան-հաուզում ծեծում են անպաշտպան սուղատ-
ներին...

— Ո՞րտեղ, ո՞վ,— և բոլորը վեր թռան, ոմանք ձեռքերը առարած դեպի սուսերները, իսկ Օտտոկար Դրիշը, որ չէր համբերել և դատարկել էր գավաթը, բղավեց.

— Ասա, ո՞ւմ են ծեծել...

— Կասեմ ում են ծեծել... Մեծել են Խարկովի համալսարանի ուսանողներին: Նրանց չեն ծեծել իրենց ընկերները, և ոչ էլ ծեծվել են հարբած վիճակում որևէ շարաճճի արարքի համար: Նրանք ըմբոստացել են ռեկտորի դեմ, որովհետև նրանց հետ վարվում էին ինչպես ճորտերի հետ: Թքում էին նրանց երեսին և օրը ցերեկով ուսանողին պատժում էին, 10 մերկացնելով մարմնի այն մասերը, ուր ամոթ էր ասել: Մերկացնում էին և ստիպում, որ ընկերները ճիպտաներով ծեծեն:

Ահա թե ինչպես են ապրում մեր եղբայրներն այնտեղ: Այդ կարգերից դժգոհ, նրանք ըմբոստացել են և փշրել ռեկտորի տան ապակիները...

— Այդ բանում նրանք մեզ նման են,— լսվեց մի ոգևորված ձայն:

— Նրանք չարդել և փողոց են թափել ամբիոններն այն պրոֆեսորների, որոնք ոչ թե դասախոս են եղել, այլ հարբած կազակ: Նրանք դուրս են եկել փողոց և խարույկի վրա հրդեհել ատիլի գրքերը: Բայց այդ ժամանակ ռեկտորի հրամանով վրա են թափվել վայրենի կազակները, կրակ են բացել և գիրի բռնել ուսանողներին, պատժել են սոսկալի պատիժներով: Ժսկ ամենից համարձակներին հազցրել են սուղատի շինել և կնուտի տակ քշել են այնպիսի հեռավոր տեղեր, որտեղից ոչ ոք չի վերադարձել և չի վերադառնա... Ահա թե ինչի մասին է խոսքը: Իսկ մենք այստեղ միայն զվարճանում ենք և չենք հիշում մեր ընկերներին և ոչինչ չենք անում, կարծես մենք ստեղծված ենք միայն զվարճություն և աստվածաբանության համար... 39

— Իսկ ի՞նչ անենք մենք:

— Մենք այդ մասին չէինք լսել:

Եվ այդ երկու ձայնից բացի, չլսվեց ուրիշ ձայն, տիրեց այնպիսի լուռություն, որ լսելի էր ջրի կաթիլթոցը մի ինչ-որ պղնձի մեջ: Բայց շուտով այդ էլ չլսվեց, որովհետև ֆրաու

• Ֆոգելզանգը, որ սովորութիւն ունէր խրախճանքի աղմուկի մեջ ննջելու, զարթնեց ահաւոր լութիւնից, ինչպես ջրաղաց-պանը, որ վախեցած վեր է թռչում, երբ այլևս չի լսվում ո՛չ ջրի շառալը, ո՛չ քարի աղմուկը: Ֆրաու Ֆոգելզանգը զարթնեց և ամրացրեց տակառի ծորակը, որից մեղրագինին կաթ-կաթ ընկնում էր պղնձե փարչի մեջ: Ապա զարմացած նայեց ուսանողներին և նույնիսկ վեր կացավ, որ մոտենա նրանց, մոտենա և հարցնի, թե ինչո՞ւ են խոնարհել գլուխնե-րը և ինչո՞ւ են լուռ ծխում ծխամորճերը, և այլևս չեն հնչում

10 այն զվարթ երգերը, որոնց շառալի տակ ննջում էր ֆրաու Ֆոգելզանգը:

— Իսկ մենք ի՞նչ անենք, Թոմաս...

Բայց ոչինչ չկարողացավ ասել Թոմասը, իսկ մյուսները լուռ մտածմունքի մեջ էին, ոմանք իրենց մտքում արդեն մի բան էին վճռել և մոայլ նայում էին սառչող մեղրագինուն, երբ դռների մոտ լսվեց մի աղաղակ:

— Burschen, heraus— և ներս ընկավ մեկը, որ ո՛չ գդակ ունէր, ո՛չ թիկնոց, և որի ձեռքից արյուն էր կաթում, և արյունոտ էր ճակատը, և չէր իմացվում ճակատին և՞ս վերք

20 կար, թե նա արյունոտ ձեռքով սրբել է ճակատը:

— Արշինավորները մերոնց ջարդում են Քարե կամրջի մոտ...

Ինչպես վագրը, որ ոստյունից առաջ պահում է շունը և փակչում գետինն, ապա ամենհի թափով թռչում է որսի վրա, և ահից որսը դռնում է այնպես, որ սարսափում են մյուս գազանները հեռու հեռուներում, այնպես էլ «ձեղունահար-կի բնակիչները» նախ ահաբեկվեցին այդ գուլժից և գունատ-վեցին, ապա կատաղութիւնից այնպես մոնչացին, որ դղր-դացրին հին կամարները, և հաջորդ վայրկյանին այլևս ոչ ոք

30 չմնաց պանդուկում, և միայն վայր ընկած աթոռները և մի քա-նի լիքը դավաթներ վկա էին, որ այստեղ խրախճանք կար, և անակնկալ պատահարից դուրս են թռել զվարճացողները, որոնք ուր որ է պիտի ետ վերադառնան և այն միայնակ թիկնոցը, որ դեռ պահում է տիրոջ մարմնի ջերմութիւնը, նո-րից պիտ հանգչի նրա երիտասարդ ուսերին:

Իսկ Քարե կամուրջի մոտ կանոնավոր ճակատամարտ էր:

Օրը կիրակի էր, և զբոսնելու էին դուրս եկել ոչ միայն «ակադեմիական քաղաքացիները», այլև մյուս քաղաքացիները, որոնց մի խումբ, մեծ մասամբ ռուս վաճառականներ, հարբած վիճակում, կամուրջից ոչ հեռու, հանդիպել էին շորս ուսանողի և ոչ միայն կտրել էին ամբողջ մայթը, փակելով երթևեկությունը, այլև նրանցից մեկն ուսանող Ստեֆան Գյունտերին մայթից հրել էր և անվանել «լեհական մոութ»: Եվ այդ կայծից բռնկվել էր հրդեհը, և արդեն վաղուց Ատեֆան Գյունտերին, որ առաջինը քաշեց սուսերը, ընկերները տարել էին տուն արյունվա վիճակում, արդեն հարբած բառաչում էր այն ռուս վաճառականը, որի աչքերի առաջ երբեմն մթնում էր, երբեմն լուսանում, և նա տեսնում էր անկապ պատկերներ և զգում էր, որ իրենը չէին ո՛չ ոտքերը, ո՛չ ձեռքերը: Հարբած բառաչում էր այդ վաճառականը, որի ընկերները ծանր բռունցքներով դիմավորել էին առաջին ուսանողներին, որոնք օգնության էին հասել զբոսավայրերից՝ թողնելով կիթառները և աղջիկներին:

Վաճառականներն ևս օգնություն ստացան. գետի մյուս ափից մի ահագին բազմություն՝ կոշկակարների, ներկարարների, կաշեգործների, օղետան սպասավորների և ինվալիդ զինվորների, որոնք օղետներումն էին,— մի ահագին բազմություն՝ «ուղղափառներ, մերոնց ծեծում են» թղավելով, վազեցին դեպի կամուրջը՝ ցախավելներով, երկար ցուպերով և նույնիսկ մի պայտար վերցրեց այն պարանը, որով նա կապում էր անհանգիստ ձիու մոութը,— սակայն, տեսնելով ուսանողների խմբերը, որ հենց այդ րոպեին զանազան փողոցներով վազում էին դեպի Քարե կամուրջը,— տեսնելով այդ, պայտարը պարանով կապեց մի ռուս մահուդավաճառի, որին ընկերները դրել էին դրոգի վրա, նրան մի կերպ ազատելով ոտնակոխ լինելուց: Այնինչ մահուդավաճառը զազազած ուզում էր դուրս պրծնել ընկերների ձեռքից և նորից նետվել այն բազմության մեջ, որտեղից լսվում էին խուլ տնքոցներ, գոռոց, հայհոյանք: Քիաց թողեք ինձ, բաց թողեք, անխիղճ-

ներ», հետզհետե թուլացող ձայնով կանչում էր մահուդավա-
ճառը, բայց այդ ձայնից արդեն հայտնի էր, որ եթե նրան
բաց թողնեին, նա հազիվ մի քանի քայլ կաներ և կգլորվեր
գետին, որովհետև շատ անխիղճ էին ծեծել նրան:

- «Չթողնեք աղյուսներին մոտենան», — բղավեց Թոմաս
Բրյուլլը, որ հենց առաջին վայրկյանին նկատել էր թշնամու
մի փոքր խմբի: Այդ խումբն ուզում էր գերանների վրայով
բարձրանալ և գործի դնել աղյուսների այն կույտը, որ ինչ-
որ շինության համար գերանների հետ թափել էին հրապարա-
կի մոտ: Եվ ինքն իսկույն թռավ այն կողմը, նրա հետևից
10 «սև եղբայրները»: Օտտոկար Դրիշը, ինչպես գազաթից գլոր-
վող ապառաժ, ահագին թափով նետվեց բազմության մեջ և
այնքան հեռու գնաց, որ հասավ կամուրջի կեսին, որտեղ
աղմկում էին հակառակորդի պահեստի ուժերը, որոնք վայրենի
աղաղակներով խրախուսում էին առաջիններին: Նրանք մի
վայրկյան ետ քաշվեցին, Օտտոկարը գրատը փաթաթեց իբրև
վահան և հարձակվեց այն ժամանակ, երբ շրջապատողները
վրա վազեցին: Այդ տեսարանը նման էր հողմի պտույտին,
երբ երկնասլաց սյունի մեջ իրար են խառնվել տերևներ, շյու-
ղեր, փետուրներ, և ամեն ինչ պտտվում է մի ահավոր արա-
20 գությամբ, ոչինչ չի երևում թանձր փոշու մեջ, և միայն հեռվից
մի հոգնած ուղևոր նայում է այդ սևակնած պտույտին և արա-
գացնում է քայլերը, որպեսզի փրկվի վերահաս փոթորկից:
Արդեն շատերն են գլորվել գետին, արդեն երևում են արյու-
նոտ երեսներ, ծվեն-ծվեն քրքրել են Օտտոկարի սյուրտու-
կը, փշրել են նրա սուսերը և ահա մի վիթխարի մարդ մեջ-
քից գրկել է Օտտոկարին և գետնից կտրելով, նրան տանում
է դեպի կամուրջի եզրը: Վայրենի հռհռում են մյուսները, իսկ
մեկը ծվծվում է. «ջուրը, ջուրը քցիր շան ձագին», բայց Օտ-
30 տոկարն արնամխած աչքերով տեսավ կամրջի երկաթյա
վանդակները, ոտքերով հենվեց երկաթին և թիկունքով այն-
պես հրեց մարդուն, որ տրաք-տրաքեցին նրա ձեռքերի մկան-
ները, և մարդն անզոր ընկավ: Օտտոկարը գուրս պրծավ նրա
գրկից և նորից բորբոքվեց բուռն ցրակով:

Մի այլ տեղ ուսանողները շրջապատել են մսավաճառ
Կոլեսնիկովին: Գեր մսավաճառը գործի է դրել կարճ բազուկ-

ները, ոտքերը, մինչև անգամ հաստ գլուխը, որով նա պողահարում է այնքան գազազած, որ եթե հակառակորդը շփե-
վի, այդ հարվածը պիտի փշրի նրա կրծոսկրը: «Կատաղեց-
րե՛ք, ավելի կատաղեցրեք», բղավեց Թոմասը և բազմությունը
ճեղքելով, մոտեցավ մասվաճառին: Ապա ընտրելով հարմար
վայրկյան, հետևից այնպես զարկեց նրա ոտքերին, որ մաս-
վաճառի ծնկները ծալվեցին և նա փլվեց, ինչպես խարխուղ
պատը, որի տակից քաշել են հիմնաքարը:

«Ոստիկանները, տղերք»,— կանչեց մի ուսանող, որ բարձ-
րացել էր գերանների վրա: Իրար հետևից լսվեցին սուլոցներ: 10
Կամուրջի գլխին երեացին ձիավոր ոստիկանները: Նրանք
զալիս էին մյուս ափից և, որպեսզի հասնեին հրապարակը,
պիտի ճեղքեին վաճառականների և արհեստավորների պատ-
նեշը: «Մերոնց ծեծում են», լալահառաչ ասաց երկար մորու-
սով մի մարդ, բռնելով առաջին ձիու սանձը: Նա կռվին չէր
մասնակցել, այլ միայն արձակել էր այնպիսի ձայներ, որոն-
ցով որսորդը «քիս» է տալիս շներին: «Հեռու քաշվիր, քավ-
թառ»,— և ձիավոր ոստիկանը բարձրացրեց մտրակը: Երկար մո-
րուսով մարդը վազեց դեպի վախմիստորը, բայց այդ վայր-
կյանին դեպի ձիավոր ոստիկանները թռան աղյուսի կտորներ: 20

— Perea*,— որոտաց մի ձայն գերանների ետևից:

Մի ձի ծառս եղավ, և նրա ոտքին դիպավ այն աղյուսը,
որ նետողը նշան էր բռնել ձիավորի կրծքին: Ձին հանկարծ
ընկավ, ձիավորին թամբից գլորելով: «Թրեիլը պատրա՛ստ»,—
գոռաց վախմիստորը և ձին խթանեց: Բայց այդ ժամանակ ու-
սանողները առաջ հրեցին հակառակորդներին, որոնք մնացին
ձիավորների և ուսանողների արանքում: Ոմանք անցան ցան-
կապատի մյուս կողմը և կախվեցին վանդակներից: Գերանե-
րի հետևից սաստկացավ աղյուսների տարափը: Ձիերը ետ
քաշվեցին: Ուսանողները նոր թափով սեղմեցին հակառակոր- 30
դին, և բազմությունն ալիք-ալիք ետ նահանջեց կամուրջով,
իրեն հետ տանելով նաև ձիավորներին: Վախմիստորը շրջեց ձիու
գլուխը և անհայտացավ:

* Անկցի:

«Յրվեք տները»,— գերանների հետևից կանչեց Թոմաս Բրյուլլը և ետ դարձրեց նրանց, որոնք հակառակորդին քշել էին մինչև կամուրջի ծայրը։ Կամուրջը դատարկվեց։ Գերանների հետևից դուրս եկավ «սև եղջարյունների» խումբը։ Այդ վայրկյանին լսվեց թմբուկների աղմուկ... «Յրվեք տները»,— բղավեց Բրյուլլը, «մուշկետյորները գալիս են»։ Երևաց պատրուգավոր հրազեններով զինվորների շոկատը, որի առաջից գնում էր մի երիտասարդ սպա։ Նրա դեմքին շողում էր ինքնագոհ ժպիտ։ Նա նայում էր պատշգամբներին և պատուհանների կողմը, որտեղից նրան էին նայում աղջիկներ և կանայք, որոնց այդ երիտասարդ սպան կարծես ասում էր. «Տեսեք, ինչ չքնաղ են իմ ուսադիրները, իմ սաղավարտը և իմ ձին և ես»։ Իսկ վերևից պատասխանում էին. «Ե՛նչ երիտասարդն է այն սպան... Հագիվ քսան տարեկան լինի, բայց արդեն փոխադնդապետն է Ռեելյան մուշկետյորների գնդի...»։

- 10 Իսկ մսավաճառ Կոլեսնիկովը ոչինչ չասաց։ Նա սթափվեց թմբուկների որոտից և մի կերպ ոտքի կանգնելով, քայլեց դեպի գերանների կույտը, որտեղից դուրս թռավ Թոմաս Բրյուլլը։ «Բռնե՛ք նրան, բռնե՛ք»,— աղաղակեց ուսուր։ Մուշկետյորները շարքի մեջ ժպտացին. նրանցից մեկն ընկերոջն ասաց. «Քաջերը նրան լավ են փետրահանել...»։ Իրավ որ Կոլեսնիկովը նման էր սագի, որին ժլատ տանտիկինն այլանդակել էր, չափից ավելի պոկելով բմբուլը։ Նրա կաֆտանը քրքրված էր, և երբ նա օրորվելով անցավ կամուրջը, գետի քամին աստառի բուրդը տարավ հեռո՛ւ-հեռո՛ւ...

- 20 Հրապարակն ամայացավ։ Կամուրջի վրա երևում էին հատ ու կենտ անցորդներ, որոնք տուն էին շտապում։ Արդեն երեկո էր։ Հեռվից լսվում էր թմբուկների խուլ աղմուկ։ Երիտասարդ սպան հիացած իր գեղեցկության մեծ և իրենով, դեռ 30 շարունակում էր հեռավոր փողոցների բնակիչներին ցույց տալ իրեն և իր ուսադիրները և սաղավարտը, որ փայլում էր իրիկնային մթնշաղում։

6

— Դուք նորից ձեր հայրենակցի մո՞տ էիք,— հարցրեց տիկին էլոիզ Աուսլենդերը մի երիտասարդի, որը ներս մտնե-

լով, արձանացավ դռան մոտ, որովհետև նրան անսպասելի էր և՛ այդ հանդիպումը, և՛ տիկինոջ անհամբեր հարցը:

Բայց տիկինն ավելի արագ զգաց իր անզգուշությունը՝ որով մատնեց իր անհանգստությունը երիտասարդի բացակայման առթիվ, քան կպատասխաներ երիտասարդը: Եվ կարծես այդ անզգուշության հետքերը ծածկելու համար, նա դարձավ իր խոսակցին՝ պրոֆեսոր Պարրոտի կնոջը, որն այդ բույսին մոմի վրա կուացած թելում էր ասելը:

— Ես այդպես էլ գիտեի, որ նրան ոչինչ չի պատահել... Բայց տեսնեիք Գերմանին... Աստված իմ, ինչքան էր նա հուզվել, քանի անգամ հարցրեց...

10

Եվ կանացի հոտառությամբ տիկին էլոիզն զգաց, որ իզուր էր իր կասկածը և, որ բարեկամուհին չէր նկատել նրա անհանգստությունը և ակնապիշ դեռ նայում էր ասեղի ականջին:

— Դե հիմա պատմեք,— և տիկին էլոիզն անսեթևեթ նազանքով բարձրացրեց ձեռքը, խշշաց զգեստը, և լայն թևքի միջից ձգվեց նրա մերկ բազուկը, ինչպես քամին օրորում է եղեգնուտը, և հանկարծ մերկանում է մի դալար եղեգ, որ չգիտի, որ կողմը թեքվի և միայն խոնարհում է տերևները՝ ծածկելու իր բաց կարմիր մարմինը: Նա սկսեց հարդարել կրակի գույնի խոպուպները, որ կախվել էին ճակատի կամարի վրա:

20

— Բայց ի սեր Աստուծո, ասացեք, ի՞նչ է պատահել... Ես ոչինչ չգիտեմ,— և երիտասարդն իր խելոք աչքերը, որ ավելի էին խոշորացել և՛ ուրախությունից՝ տիկին Աուսլենդերին տեսնելու համար, և՛ անհանգիստ կասկածից, որ հետևանք էր տիկինոջ հանկարծակի հարցին,— երիտասարդն աչքերը հանեց նախ՝ տիկին Պարրոտին, ողջունեց նրան, և ապա սեղմեց տիկին էլոիզի ողորկ ձեռքը:

— Ինչ- որ բան է պատահել... Նախասենյակում օտարուտի վերնազգեստ է կախված, դրսում ինչ-որ կառք է սպասում... Չեմ հասկանում:

30

Տիկին Պարրոտը ժպտաց: Նրան ևս հաճելի էր երիտասարդի հետզհետե աճող հետաքրքրությունը, նաև այն, որ նա միամիտ երեխայի նման իր աչքերն ուղղում էր մերթ տիկին էլոիզին և մերթ իրեն, կարծես նրանց դեմքերի վրա գուշակում էր պատասխանն իր կասկածի: Իսկ տիկին Աուսլենդերն

առանց թաքցնելու իր հիացմունքը, նայում էր երիտասարդի մաքուր սափրած երեսին, որ վարդագույն էր երեկոյի սառնից, և նրա խելոք աչքերին, որոնց տիկին էլոիզն առաջին հանդիպումից հետո անվանել էր «մութ ծովեր»:

— Ո՞վ կա ներսը,— և երիտասարդը գլխով նշան արեց դիմացի սենյակի կողմը, որտեղից լսվում էին ինչ-որ խառն ձայներ:

— Տղամարդուն չի վայելում այդպիսի հարցասիրություն,— կեղծ լրջությամբ հանդիմանեց տիկին Աուլենդերը և նրա վրա նայեց այնպես, ինչպես կնայի ամուսնացած կինը իրենից ավելի երիտասարդ տղամարդու, որի առնական միամտությունն ամեն ինչ ճաշակած կնոջը հիշեցնում է և այն, որ նրա համար անդարձ կորել է, և այն, որ դեռևս մնում է, ինչպես ծառի վերջին պտուղը՝ ցուրտ աշունքին:

— Ուրեմն դուք ոչինչ չե՞ք լսել այսօրվա դեպքերի մասին,— հարցրեց տիկին Պարրոտը:

— Ո՛չ, տիկին,— և նա ուզեց երդվել, բայց հիշեց, որ պրոֆեսորն արգելել է երդվելը, իբրև «անվայել բան, որ հատուկ է միայն ռուս աստիճանավորներին և վաճառականներին», ինչպես ասել էր պրոֆեսորը:

— Ծն ճաշից հետո գնացել էի իմ հիվանդ բարեկամի մոտ...

— Ինչպե՞ս է հիմա այդ խեղճ մարդը,— և տիկին Պարրոտը թեթև հառաչեց:

— Նա երևի երբեք այլևս չտեսնի իր հայրենիքը,— տխուր ասաց երիտասարդը: Մի պահ լռեցին, կարծես երեքով էլ միտք էին անում, թե ինչքան ծանր է երբեք չտեսնել հայրենիքը:

— Իսկ հետո ո՞ւր գնացիր,— լռությամբ խախտեց տիկին Աուլենդերը:

— Այնտեղից ես գնացի Դոմբերգ, որովհետև այդ գրույցըն ինձ ևս հիշեցրեց իմ հեռավոր հայրենիքը,— նրա ձայնը դողաց, դողդողաց նաև ներքին շրթունքը: Տիկին էլոիզը խղճահարվեց և նրա սիրտը շահելու համար ասաց.

— Իմ երիտասարդ բարեկամը թող չտխրի... Դուք մի օր պիտի տեսնեք ձեր հեռավոր հայրենիքը... Այ, մենք երբեք

չենք տեսնի ձեր հայրենիքը: Այդ անկասկած է... Իսկ դուք: Երբ դուք վերադառնաք, ով գիտե, մենք այլևս կհանդիպե՞նք իրար, թե՞... Եվ այն ժամանակ դուք մեզ իսպառ կմոռանաք... Եվ ո՞վ գիտի, թե ի՞նչ կլինի վաղը... — տիկին էլոիզը լռեց, աչքերը հառելով իր բարեկամուհուն, որն զբաղված էր կարեկով: Ապա նա ավելի խոր ընկղմվեց բաղնիքի մեջ և, գլուխը թիկնոցին հենած, ձգեց սպիտակ պարանոցը և նուրբ կզակը, որ թվում էր պարանոցի շարունակությունը. երիտասարդը չէր տեսնում նրա գլուխը, այլ միայն տեսնում էր պարանոցը և սպիտակ կզակը, որ նրան հիշեցնում էր մարմարե վաղեմի անդրի, որի կանաչի գլուխը ջարդել են բարբարոսները, և մնացել է միայն պարանոցը, որն այնուամենայնիվ վկայում է, թե ինչքան գեղեցիկ էր այն գլուխը:

10

— Իսկ այժմ մեր սիրելի Արմենիերին պատմենք այն, ինչ որ պատահեց այսօր... — և նա սթափվեց, ինչպես մի կայտառ աղչիկ, որ խոռվում է մի վայրկյան, որպեսզի հաջորդ վայրկյանից սկսի պատմել զրնգան ձայնով:

Տիկին էլոիզը պատմում էր, ինչպես այդ պատահարի մասին կարող էր պատմել մի գերմանացի պրոֆեսորի կին, որը, ինչպես և նրա ամուսինը, չէր սիրում ռուսներին, մանավանդ ռուս վաճառականներին, որոնց մասին նա իր էստուհի աղախնից և հրեա նպարավաճառից լսում էր միայն արտասովոր պատմություններ:

20

Պատմում էր տիկին էլոիզը, պատմում էր այն, ինչ որ նրան հաղորդել էր աղախինը, որն, իբր թե ականատես էր եղել դեպքերին մինչև այն վայրկյանը, երբ «գործը դուրս եկավ թնդանոթներով», որից հետո նա փախել էր, որովհետև «մի կազակ ձին քշում էր ուղղակի նրա վրա»: Երիտասարդն ազահոթյամբ լսում էր տիկնոջը և աչքը չէր հեռացնում սև ուլունքների շարանից, որ գրկել էր նրա պարանոցը և ճոճվում էր, երբ տիկին էլոիզը շարժում էր իրանը:

30

Տիկին Պարրոտը, որ ձեռագործի վրա գլուխը կախ լսում էր այն, ինչին արդեն տեղյակ էր, — երբեմն գլուխը բարձրացնում էր և նայում երիտասարդին: Ինչքան շուտ փոխվեց նա... Եվ ինչքան վարժ է խոսում գերմաներեն: Նա մի կա-

տարյալ Edelmann է, և ոչ ոք չի մերժի նրան իր աղջկա ձեռքը... Իսկ Արմենիերն առաջին օրերը չգիտեր, ինչպես գործածի պատառաքաղը և չգիտեր կարտոֆիլն ուտելու կերպը:

10 Արմենիերն Աբովյանն էր: Դորպատում նրան այդպես անվանեցին այն օրից, երբ բնակիչները քաղաքի փողոցներում տեսան նրա օտարոտի դեմքը, հարավի մարդու վառվռուն և մեծ աչքերը և մանավանդ հայ դպիրի կապան և ջիբրուն, որ նա առաջին օրերը հագնում էր Պարրոտի տուն գնալիս: Նրա վրա նայում էին, ինչպես զարմանալի հրաշքի վրա, և ծանրամիտ բյուրգերները, որոնք երեկոները նստում էին դարպասների առաջ, երկար նայում էին նրա ետևից, և նրանցից մեկը, որ դիպվածով եղել է թաթարների երկրում կամ հասել էր մինչև Հաշտարխան, պատմում էր առասպելախառն պատմություններ հեռավոր հարավի մասին:

Կանայք և աղջիկները գաղտագողի հայացքով ուղեկցում էին նրան, իսկ ավելի համարձակները ժպտում էին, և երբ նրանց կողմն էր նայում Արմենիերը, հանկարծ զվարթ քրքիչով պատուհանը փակում էին նրա վրա: Ոչ մի կասկած, որ այդ սննյակում, ուր հավաքվել էին տանտիրուհու աղջիկները և նրանց ընկերուհիները, դեռ շատ պիտի խոսեին նրա մասին. աղջիկների մեջ պիտի հայտնվեր մի Գրետխեն, որը պիտի հանդիմաներ ընկերուհիներին, երբ նրանց շարաճճի շաղակրատությունն անցներ ամոթխածության սահմանից: Ընկերուհիները պիտի հարձակվեին Գրետխենի վրա, նրան պիտի բամբասեին, այդ աղջիկը հուզմունքից պիտի կարմրեր և ապա խռանձնության մեջ զգար մի քաղցր տառապանք:

30 Այդպես էին ճանաչել նրան և, ինչպես հաճախ է լինում, առաջին տպավորությունը մնացել էր անջնջելի: Այդ բանին օգնել էր նաև Մարյա Աֆանասևնան, ուսն սարկավագի կինը, որի տանը Մի քանի ժամանակ Արմենիերն ապրել էր: Անհանգիստ կաշաղակի նման մի բակից մյուսն էր մտնում այդ գնդիկ կինը, և երբ հարցնեին նրա տան կենվորի մասին, նա երգելով ասում էր. «Ի՜նչ կենվոր, աստված իմ... Իսկական սուրբ: Մոմ է պահում, գիշեր-ցերեկ կարդում է, և իրենց լեզվով աղոթում է... Եվ ինչպե՞ս է աղոթում, այդ ինչ ձայն է, ինչ լեզու է: Թեև չեմ հասկանում, բայց հավատում եմ, որ

սրբազան լեզու է... Իմ ամուսինն ասում է, որ նրանց լեզուն աշխարհի առաջին լեզուն է. նրանց լեզվով է խոսել Նոյը, հենց որ սարից իջել է: Ահա թե ինչ լեզվով է խոսում...»:— «Իսկ գինի խմո՞ւմ է, խոսո՞ւմ է կանանց հետ. պետք է, որ նրանց օրենքն արգելի այդ բանը»,— հարցնում էին հետաքրքրված հարևանուհիները: «Սուտ խոսքեր են. նա կանանց հետ խոսում է, բայց խմել չի սիրում. ամբողջ օրն իմ աղջիկը նրա հետ է... Թեև փոքր է, բայց ես իմ աղջիկը նրան կին կուսալի»,— և Մարյա Աֆանասևնան խորամանկ ժպտում էր. «Ներանց մոտ սովորություն է փոքր աղջիկ առնելը... Բայց իմ 10 Օլգան շատ փոքր է, դեռ երեխա է և ոչինչ չի հասկանում այդ բաներից»: Եվ Մարյա Աֆանասևնան այնպես անկեղծ էր կսկծում, որ աղջիկը փոքր է և այնպես էր գովում իր տան կենվորին, որ հարևանուհիներն ակամա նայում էին իրենց հասած աղջիկներին:

Բայց ոչ մի Մարյա Աֆանասևնա չէր կարող Արմենիերի համբավը Դորպատում այդքան տարածել, եթե այդ բանին հակառակ լինեին բարեհոգի տնատերերը և ուսանողները, այսինքն՝ ֆրաու Ֆոգելզանգի բարեկամները: Պատահում էր, որ ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկում ուսանողներից մեկը, որ քաջ 20 գիտեր Արևելքի հին պատմությունը, նաև աշխարհագրություն, պատմում էր այն հեռավոր երկրի մասին, որտեղ զրտնրվում էր բիրլիական լյառը՝ Աբարատը: Եվ ծայր էր առնում վեճը՝ կրարձրանա՞ «հերը» պրոֆեսորն այդ լեռան կատարը, թե՞ չի բարձրանա, արդյոք իրենց հայրենակցին կհաջողվի՞ Նոյյան տապանի տեղը խրել այն խաչը, որ պատրաստել է իրենց քաղաքի դարբինը... Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկում նրանք նստում էին մինչև ուշ գիշեր, և հանկարծ ոտքի էր կանգնում մի ժերովկ ձկնորս, որը զրույցի ընթացքում առել էր առաջին բունը, և բարձրացնում էր գավաթը. «Հաջողություն 30 մաղթենք մեր հայրենակիցներին, որոնք այժմ, ով գիտե, ինչ փոթորիկների մեջ են, որովհետև ինչպես ծովում, այնպես էլ հավիտենական սառույցների վրա...»: Եվ նույնիսկ հուզվում էր ֆրաու Ֆոգելզանգը, երբ լցնում էր մաղթության գավաթները, որովհետև նրա համար ևս սարսափելի էր փոթորիկը հավիտենական սառույցների վրա:

Պրոֆեսոր Պարրոտին նրանք դիմավորեցին, ինչպես հաղթանակից վերադարձող զորավարի: Եվ շատ գարեջուր խմեցին այդ և հաջորդ օրերը, իրար հաղորդելով դժվար վերելքի այնպիսի մանրամասնություններ, ասես բոլորը, և մինչև անգամ ֆրաու Ֆոգելզանգը և նույնիսկ այն ձկնորս ծերուկը,— բոլորը բարձրացել էին Արարատի գագաթը և այժմ իրենց տանը, հարազատների շրջանում վերհիշում էին այդ վտանգավոր ուղևորությունը:

10 Դեռևս կենդանի էին զրույցները Արարատի վերելքի մասին, և առանձին ակնածանքով էին գլուխ տալիս «հեր պրոֆեսորին», երբ հայտնվեց հայր՝ իսկական բնակիչը Արարատյան աշխարհի, որ երկրորդն էր բարձրացել և գերմանացու կապարե խաչի կողքին Արարատի գագաթին խրել էր իր ձեռագործ փայտե խաչը:

Ահա ինչը նրա համար Դորպատում ստեղծեց համբավ զարմանալի արագություն, և հենց հաջորդ օրից նա դարձավ մեկը, որին շատ տներում գրկաբաց կընդունեին, որի անցնելուն սպասում էին փողոցի բնակիչները, և որի մասին պատմում էին, թե մինչև Դորպատ գալը նա չգիտեր գարեջուրը, և ինչպես փոքր տղա նա հրճվանքով դիտել էր գույնզգույն թղթերից սարքած այն օդապարիկները, որ ըստ այն ժամանակի սովորության տոն օրերին բաց էին թողնում օդի մեջ:

Բայց արդեն անցել էր այդ ժամանակը, և փոշի էր նստել սև կապայի վրա: Նա հագնում էր մահուդե վերարկու և բարձրավիզ սյուրտուկ, որից ավելի էր երկարում հասակը: Նա կապում էր ծաղկանկար կրծկալ և թավշյա փողկապ: Հյուսիսի սառն օդը փոխել էր նրա դեմքի ցորնագույնը, բայց աչքերը մնացել էին նույնը, հարավի մարդի խելոք և խորունկ աչքերը՝ «մութ ծովեր», ինչպես անվանել էր տիկին Էլոիզ Աուսլենդերը, որն այլևս չէր հագնում նրանց հմայող գեղեցկությունը:

7

Տիկին Էլոիզը դեռ չէր ավարտել դեպքերի նկարագրությունը (ուսանողներին նա անվանում էր «խեղճ երիտասարդներ» և հաճախ պատմելն ընդհատում էր միջանկյալ դիտողու-

թյուններով ուսաների մասին, օրինակ, երբ հիշատակեց Քարե կամուրջը, նա, դառնալով տիկին Պարրոտին, ասաց. «Ես ձեզ չեմ պատմել, թե ինչպես իմ Գերմանը հենց երեկ Քարե կամուրջի վրա կովել է ուս կառապանի հետ... Ճշմարիտ որ կովել է, միայն, իհարկե, ոչ ինչպես խեղճ երիտասարդները... իսկ մեղավորը՝ ուս կառապանն է։ Նրա ձին կամուրջի վրա ընկնում է, և փոխանակ օգնելու խեղճ կենդանուն, հիմար ուսն սկսում է ծեծել նրան և ինչպե՞ս՝ սապոգներով... Այդ ժամանակ իմ Գերմանը չի համբերում և սկսում է կառապանին հանդիմանել...),— տիկինը դեռ չէր ավարտել պատմելը, երբ դիմացի սենյակի դուռը բացվեց, և դուրս եկավ մի ալեհեր մարդ՝ կապույտ մունդիրով և կարճ թրով, որի կոթից կախված էին կարմիր ժապավեն և ոսկեկար ծոպեր։ Նա արդեն ալեհեր էր, և ծերությունից նրա մեջքը կռացել էր։ Նրա հետևից դուրս եկավ ռեկտորը՝ «հերր պրոֆեսոր» Ֆրիդրիխ Պարրոտը, նիհար և ցամաք երեսով մի կարճահասակ մարդ։

10

— Էվստարխ Իվանիչ, գուցե շմերժեիք մի փոքր հանգրստանալու մեր համեստ սեղանի շուրջը՝ ի վարձատրություն մեր հոգնության,— ծերունուն դիմեց Պարրոտը։

— Որքան էլ հաճելի է ներկայությունը տիկինների և քաղցր է ձեր հրավերը, բայց ես ստիպված եմ պատժել ինձ, զրկելով այդ հաճույքից,— և ծերունին, փափուկ սապոգներն իրար զարկեց ինչպես հին ասպետ, և մեղմ զրնգացին նրա սապոգների խթանները։— Նաև ձեզ հայտնի է, Ֆրիդրիխ Գեորգեվիչ, իմ պաշտոնի խստապահանջությունը, եթե ոչ՝ մեծավ ուրախությամբ,— և նա ծիծաղեց չոր ու կեղծ ծիծաղով, որ փոխվեց հազի՛ անախորժ և նույնքան չոր։

20

— Միայն մի գավաթ՝ իսկական ռեյնվեյն, Էվստարխ Իվանիչ, խնդրում եմ շմերժել,— և տիկին Պարրոտը մոտեցավ պահարանին։

30

— Մերժել հարգելի տիկնոջ հրավերը՝ այդ արդեն չեմ կարող։ Սակայն eine Minute, շատ եմ խնդրում,— և ծերունին թեթև հազաց, կոկորդը մաքրելով հոնոսյան գինու համար։

— Թույլ տվեք ներկայացնել Ձեզ իմ Liebling-ին... Հերր դիակոնուս Աբովյան, որի մասին անշուշտ լսել եք։

293

— Օ, և այն էլ ինչպիսի պատմութիւններ... Ուրախ եմ սեղմելու Ձեր ձեռքը: Շատ ուրախ եմ,— Արուստանը մի քանի քայլ արեց և թեթեւակի խոնարհելով գլուխը, սեղմեց ծերունու ձեռքը:

— Կարծեմ, որ նա չի մասնակցել այսօրվա անկարգութիւններին...— Եւ ծերունին դեմքը կեղծ զայրույթով խնայողութեամբ, ուռցրեց այտերը, և բեղերը ցցվեցին՝ մեկը դեպի վեր, մյուսը՝ ներքեւ:

— Օ, ոչ, էվստարիս Իվանիչ... Նա զբաղված է միայն իր
10 դասերով,— և պրոֆեսորը ծերունուն մոտեցրեց զավաթը:

— Սիրում եմ, շատ եմ սիրում գիտութիւնը և կարգապահութիւնը: Դուք շատ առաջ կգնաք այդ ճանապարհով, երիտասարդ,— և ծերունին բարձրացրեց զավաթը, գլուխը թեթեւ խոնարհեց տիկին էլոիզ Աուսլենդերին, ապա տիկին Պարրոտին և ետ գցեց գլուխը: Տիկին էլոիզին անհաճելի էր տեսնել ծերունու կոկորդի ձգված երակները և մկանները և չոր կոկորդը, որ կծկվում էր գինու յուրաքանչյուր ումպի հետ:

Այդ ծերունին պոլիցեյմեյստեր Կրուչինսկին էր, որը եկել էր համալսարանի ռեկտորին հաղորդելու օրվա պատահարի,
20 կամ ինչպես նա էր ասում, «ձեռունահարկի բնակիչների անկարգութեան» մասին և պատժել տալու նրանց, որոնք «հակաօրինական բռնութիւն սարքել» (УЧИНИЛИ ПРОТИВЗАКОННЫМ ДУНТ), աղյուսներ շարտելով հեծյալ ոստիկանների վրա: Նա եկել էր մեծ պահանջներով և դեպքն այնպես էր նկարագրել, որ նրա ասելով, եթե վախճիստը խոհեմ չլիներ, ապա անխուսափելի էին արյունահեղութիւնները երիտասարդ մարդկանց և ոստիկանների միջև, մանավանդ, որ վերջիններս պաշտպանում էին իրենց ազգակիցներին: Պոլիցեյմեյստերը հաղորդել էր նաև, որ գրգռված երիտասարդների
30 խմբից լսվել են անթույլատրելի բացականչութիւններ, որոնց մասին եթե տեղեկանա գնեհրալ-նահանգապետը և մանավանդ քաղաքի ժանդարմական գնդապետ Դոնցովը, ապա կարող են առաջանալ մեծամեծ անախորժութիւններ, և կրտուժի համալսարանի համբավը, և կարող են այդ բանից օգտուրդել համալսարանի թշնամիները (իսկ թե ովքեր էին այդ

թշնամիները՝ ծերունին շասաց) և առհասարակ քաղաքի այն բնակիչները, որոնք իրեն՝ պոլիցեյմեյստեր Կրուչինսկուն հաճախ են գանգատվում ուսանողներին:

Իր խոսքին կշիռ տալու համար ոստիկանապետն ակնարկել էր մի ինչ-որ գաղտնի շրջաբերականի մասին, որ նա ստացել էր Սանկտ-Պետերբուրգից պրոֆեսոր Պարրոտին հայտնի անձնավորության ստորագրությամբ, և որով առաջարկվում էր հատուկ հսկողություն սահմանել ուսանողների վրա, ի նկատի ունենալով այն, որ մի քանի զորագնդեր պետք է ձմեռեին Դորպատում և ապա շուտով այդտեղով պիտի մայրաքաղաք Վերադառնար Պավլովյան գունդը, և երկու հետևակ գունդ, որոնք հետ էին գալիս Լեհաստանից և հնարավոր էր, որ երկար ժամանակով հանգստանային Դորպատում, որպեսզի վայելուշ տեսքով ներկայանան Նորին կայսերական մեծության:

Ռեկտորը զգուշավորությամբ առարկել էր, որ երկուստեք են եղել անվայել բացականչություններ, և հարկավոր չէ կարևորություն տալ գրգռված վիճակում արտասանած խոսքերին: Ինչ վերաբերում է ոստիկանների վրա աղյուս շարժելու փաստին, ապա ինքը համոզված է, որ ուսանողները մի քանի աղյուս են նետել ոչ թե ոստիկանների, այլ իրենց հակառակորդների վրա և այն էլ ոչ թե որևէ մեկի մարմինն ծանր վնաս հասցնելու, ալ վախեցնելու դիտավորությամբ: Ռեկտորը հայտնել էր նաև, որ նախահարձակ են եղել հարբած վաճառականները և ուսանողները միայն ստիպմամբ պաշտպանել են իրենց և ընկերների պատիվը: «Այդ միանգամայն ճշմարիտ է, հարգելի Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ», — համաձայնել էր պոլիցեյմեյստերը, — «այսպես են վկայում նաև չեղոք քաղաքացիները»: «Շատ ուրախ եմ, որ այդպես է, սիրելի էվստարխ Իվանովիչ... Այն ժամանակ ներեցեք ինձ, եթե համարձակվեմ այսպիսի հարց տալու Զեզ. Ինչ կասի պարոն գեներալ-նահանգապետը, եթե տեղեկանա, որ Զեր հսկողության հանձնված քաղաքում ինչ-որ հարբած մարդիկ օրը ցերեկով հարձակվում են անմեղ ուսանողների վրա և... կարո՞ղ է այդպես հարցնել: Կարող է: Եվ այն ժամանակ պարոն գեներալ-նահանգապետը կասի. իսկ որտե՞ղ էին ոստիկանները և հարգելի պոլիցեյմեյստերը, այդ ինչպիսի՞ բարքեր են այդ քա-

10

20

30

ղաքում: Հավատացնում եմ, կասի և կավելացնի այնպիսի բաներ, որ կատարյալ անախորժություն կլինի Ձեզ համար, նաև համալսարանի համար, որն այսպիսով կարող է զրկվել Ձեր այնքան օգտակար բարեկամությունից»:

- «Հերր պրոֆեսորը» միանգամից էր խառնել ծերունու բուրբ հաշիվները: Ռեկտորի ասածն այնքան ճշմարտանման էր, որ Կրուչինսկուն մի վայրկյան թվաց, թե այդ բոլորն արդեն կատարվել է, թե գեներալ-նահանգապետից արդեն ստացվել է այդ գրությունը, և օր ծերության պաշտոնանկ լինելով, նա թողնում է Դորպատը: Սառը քրտինք երևաց նրա ճակատին, և թաշկինակը ճակատին սեղմելով՝ նա շշնջաց. «Դուք իրավացի եք, Ֆրիդրիխ Գեորգևիչ, միանգամայն իրավացի եք... Սատանան ինչի հետ ասես, որ չի խաղա... Եվ ինչ լավ է, որ չեմ գրել ռապորտը: Հավատացնում եմ, որ մի քանի անգամ կանչեցի քարտուղարին, որպեսզի թելադրեմ: Բայց ինչ-որ ձայն ինձ ասում էր, թե գնա Ֆրիդրիխ Գեորգևիչի մոտ, նրա հետ խոսիր և ապա նոր... Ինչպե՞ս ասեմ: Նու, կարծեք թե ես ուզում էի նստել աթոռի վրա և, կարծեք, ամեն անգամ աթոռի միջից, համարձակվում եմ ասել, ցցվում էր մի սուր բան և չէր թողնում նստեմ... Շնորհակալ եմ, մեծապես շնորհակալ եմ... Ախր ես (և այդ խոսքի վրա նա ճակատին ձեռքով այնպես էր խփել, որ հարևան սենյակում լսել էին այդ ձայնը, և տիկին Պարրոտը մոտեցել էր դռանը), ախր ես կարող եմ ասել, հիմար եմ: Եվ որտեղի՞ց ինձ խելք... Եվ առհասարակ ո՞վ է խելք տվել ռուսներին: Մեր բանն է աջ-ձախ կրակել, շարդել, թափել: Աստված մեզ խելք չի տվել, և այդպես էր ասում նաև իմ հանգուցյալ հայրը, թե Աստված խելք է տվել միայն գերմանացիներին...»: Այդպես նա երկար պիտի խոսեր, եթե նրան չընդհատեր պրոֆեսորը և շառաչարկեր, թե այնուամենայնիվ հարկավոր է «մի բան տեսել»: Եվ համաձայնեցին, որ պոլիցեյմեյստերն այդ օրվա պատահարի մասին տեղեկացնում է միայն իբրև պարզ տեղաբնակություն և պատժում է առևտրականներից հանցավորներին («Ես նրանց եղջյուրի նման կծռեմ», — կանչել էր Կրուչինսկին), — իսկ համալսարանի տրիբունալը կպատժի հանցավոր ուսանողներին և այդպիսով կվերջանա պատմությունը:

— Դե արդեն ժամանակն է ճանաչելու պատիվը...— և ծերունի Կրուչինսկին դատարկեց շորրորդ գավաթը: Նրա ցամաք երեսը գինուց առույգացավ, և կայտառացան աչքերը, որոնց մեջ մինչ այդ կար մեռելային սառնություն:— Իսկ գինու մասին, կարող եմ ասել, որ արքայական գինի է: Հոն-նոսյան վարդաջուր, տիկին, կատարյալ և սուաքինի գինի: Այնպես չի՞, տիկին,— դարձավ նա տիկին էլոիզին, որը ոչ գինու համն էր ճաշակել և ոչ լսում էր պոլիցէյմեյաստերին, այլ ասեղնագործում էր, մատներն արագ շարժելով, կարծես խաղում էր կլավիրի վրա:

10

— Այո, գինին անարատ է,— պատասխանեց Արմենիերը, նկատելով, որ տիկին էլոիզը հանկարծակիի եկավ և կարմրեց:

— Եվ այլևս ոչ մի կարծիք: Այս կարծիքից հետո մենք լռում ենք, Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ: Մենք լռում ենք, երբ խոսում է Արարատի որդին և, կարող եմ ասել, Նոյի երկրից: Շատ ուրախ եմ, որ այսօր ես բախտ ունեցա սեղմելու Ձեր ձեռքը, պարոն Օբոլյանով, և կարող եմ ասել, որ երիտասարդը ուղիղ ճանապարհի վրա է շնորհիվ Ձեզ, ամենահարգելի Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, և նաև ես, որ իմ բարեբարն եք,— ուրեմն թույլ տե՛վեք խոնարհվել և auf Wiedersehen, տիկին, որին ես պատիվ ունեցա ծանոթանալու ի շնորհիվ Ձեզ, թանկագին Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, և ներողություն, մեծ ներողություն... Ես արդեն ծեր եմ, իսկ այս գինին կատարյալ է, իսկական սուրլիմենցիա...

20

Կրուչինսկին երկրորդ անգամ թոթվեց տիկին Պարոտի ձեռքը, սեղմեց նաև տիկին էլոիզի բարակ մատները և համբուրեց՝ մի քանի անգամ կրկնելով՝ «Շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ», որ կարելի էր հասկանալ և իբրև ուրախություն անցկացրած երեկոյի համար, և ուրախություն, որ նրա դողացող մատները հպել են տիկին էլոիզի փափուկ ձեռքին:

— Այժմ հնություն, դեպի գործ, դեպի գործ... Կարող եմ ասել,— բայց այս անգամ այլևս ոչինչ չասաց, այլ միայն աղմկելով թրով և սապոգների խթաններով՝ քայլեց դեպի դուռ: Կանայք լսեցին նրա ձայնը նախասենյակից:

30

— Ոչ մի դեպքում... ոչ մի դեպքում այդպիսի գոեհկություն: Դուք իմ հովանավորն եք, Ֆրիդրիխ Գեորգեիչ, իսկ այս

297

երիտասարդը Արարատի որդին է և, կարող եմ ասել, հերր դիակոնուս... Ոչ մի դեպքում:

Կանայք հասկացան, որ պոլիցեյմեյստերի առարկութունը նրա գրատի մասին է: Մերունին չէր թողնում, որ նրան հագցնեն ո՛չ պարոն ռեկտորը և ո՛չ Արմենիերը: Նա ուրիշ ինչ-որ բան ասաց, որից հետո բարձր ծիծաղեց, և շուտով սանդուղքների վրա լսվեց նրա հեռացող ոտնաձայնը:

8

— Զարմանալի մարդիկ են ռուս աստիճանավորները,—
10 ասաց պրոֆեսորը ժերունուն ճանապարհելուց հետո,— իմ սիրելի բարեկամն ի՞նչ կասի նրա վարմունքի մասին՝ դրսում...

Արմենիերը, որին զայրացրել էր և ժերունի պոլիցեյմեյստերի գինարուրը, և նրա խոսակցութունը և այն, որ նա երկու անգամ սեղմեց տիկին էլոիզի ձեռքը և համբուրեց, որից ցնցվեց տիկինը, և Արմենիերը նրա աչքերում զզվանք տեսավ, որովհետև ժերունին առանց շրթունքները սրբելու էր համբուրել այդ ձյունափայլ ձեռքը,— Արմենիերի զայրույթը սաստկացավ, երբ պրոֆեսորը հիշեցրեց պոլիցեյմեյստերի գռեհիկ վարմունքը դրսում, երբ մոտեցան կառքին:

20 Կառապան զինվորը՝ երկար սպասելուց հոգնած քնել էր ոչ թե իր տեղը, այլ այնտեղ, ուր պիտի նստեր Կրուչինսկին: Այդ բանից սաստիկ բարկացավ ժերունին և այնպես բոթեց քնած մարդուն, որ խեղճը քունը գլխին թռավ մի քանի քայլ, բայց սանձերը ձեռքից չթողեց:

«Քշիր... և ես ցույց կտամ»,— բղավեց ժերունին այնպիսի ձայնով, որով չէր խոսել ոչ Ֆրիդրիխ Գեորգելիչի առանձնասենյակում, ոչ տիկինների ներկայությամբ, և նույնիսկ անհավատալի է, թե այդ զառամ մարմնից կարող է դուրս ելնել այդպիսի ահավոր մոռնոց:

30 — Ես հիշեցի այն աղալարին, որ մեզ հրավիրեց իր վրանը, երբ մենք գնում էինք դեպի սուրբ Հակոբի վանքը: Հիշո՞ւմ եք, չկարողացանք վրանի տակ նստել, երբ լսեցինք այն թշվառ մարդու աղիողորմ ձայները...

— Այն արդեն գազանային դատաստան էր,— և ապա ավելացրեց,— դուք ճշմարիտ եք. երկուսի մեջ նմանութուն կա, և երկուսն էլ ասիացի քոնակալներ են, որոնք ստորադաս մարդու հետ բորենի են, իսկ մեծավորի առաջ՝ աղվես: Հիմար մարդիկ են... Այո՛:

— Իսկ ի՞նչ դատաստան էր,— հետաքրքրվեց տիկին էլտիզը:

— Ձեր ջղերը թույլ են լսելու այդ պատմությունը, որ իմ հայրենիքի բիրտ բարքերն է վկայում:

— Բայց ավելի սոսկալի չէ, քան այն, երբ խանձել են 10
ձեր մազերը:

— Ավելի սոսկալի է:

Եվ որովհետև տիկին էլտիզը խնդրեց, նաև խնդրեց տիկին Պարրոտը, Արմենիերը պատմեց, թե ինչպես ուղևորության ժամանակ, Արարատի ստորոտում նրանք հանդիպում են վաշկատուն քրդերի վրանների, որոնց գլխավորը («աղալարը») ճանապարհորդներին հրավիրում է լուր վրանը: Երբ նրանք ներս են մտնում, վրանի հետևից լսում են ինչ-որ աղբխարշ բացականչություններ: Մոտենալով, նրանք տեսնում են մի կիսամերկ մարդու, ձեռքը և ոտքը ամուր կապած և 20
մեջքի վրա պառկած, այնպես, որ մարդը չէր կարող որևէ շարժում անել: Նրա վրա թափել էին մածուն և լոռի ջուր: Որովհետև շոգ էր, ուստի բազմաթիվ ճանձներ թափվել էին նրա վրա և ծծում էին մածունը և լոռի ջուրը: Երբ նրանք մոտեցան, ճանձները մի կողմ թռան և պատժվածի մերկ մարմնի վրա նրանք տեսան արյան կաթիլներ: Ապա հետ եկան ճանձները՝ մեծ և կանաչ թևերով, նաև փոքր ճանձներ և ուրիշ այլ ճանձներ, որոնք գազազել էին շոգից և առատ սնդից ու ծածկել էին մարդու մարմինը և վիստում էին կրծքի վրա, կզակի վրա, ականջների մեջ և ունգերի մոտ ու աչքերի խոռոչում,— և անօգնական մարդն արդեն նվազած միայն աղիոգորմ տնքում էր: Պրոֆեսորը վայրացավ և ուղեկից կազակներին կարգադրեց, որ անմիջապես արձակեն կապերը: Արմենիերը նկատեց, որ աղալարը դժգոհում է, և նրան մի կողմ քաշելով հասկացրեց, որ գերմանացին ավելի հզոր է, քան ռուսների «սարու փաշան» և հորդորեց, որպեսզի աղալարն ինքն արձակի

խեղճ մարդու կապերը: Քուրդը քրթմնշաց, բայց հանեց ահագին խանչալը և կտրտելով կապերը, կանչեց. «Այս աղանձ-րի դուլն ես, մունդառ...»: Ամբողջ ճանապարհին նրանք խոսում էին այն մասին, թե քուրդը նորից չի՞ կապկպի այն մարդուն: Նրանք որոշել էին վերադառնալ նույն ճանապարհով և ստուգել, բայց երբ վերադարձան, ոչ վրանները կային և ոչ ոչ-խարի հոտերը, այլ մնում էին միայն օջախի քարերը, մոխրակույտը և հողի մեջ խրված այն սեպը, որից կապկպել էին մարդո՞ւմ:

10 — Իսկ ինչի՞ համար էին պատժել նրան:

— Նրանց գլխավորն ասաց, որ իբրև թե նա վրանից յուղ է գողացել:

— Ինչ խիստ են պատժում ձեր հայրենիքում,— ասաց տիկին Պարրոտը:

— Ասիան ավելի խիստ պատիժներ գիտե: Այնտեղ գողության համար ձեռք են կտրում, բողոքելու համար լեզու են կտրում, իսկ սուտ լուրի համար կտրում են ականջը: Այդպես է Ասիան...

20 — Բայց ես լսել եմ, որ այդպես պատժում են նաև ռուսներն իրենց ճորտերին,— առարկեց Արմենիբը:

— Իսկ ռուսների երկիրը ինչով Ասիա չի,— տխուր պատասխանեց Պարրոտը,— և մենք դեռ ինչքան պետք է աշխատենք, որպեսզի այդ երկիրը դառնա մեր հայրենիքի նման: Լուսավորություն, ահա թե ինչն է պակասում ռուսներին: Լուսավորություն, և այն ժամանակ այս վայրենի ժողովուրդը հրաշքներ կգործի:

— Իսկ մինչ այդ նրանք պիտի ծեծեն խեղճ երիտասարդներին,— կծու ասաց տիկին էլոիզը:

30 — Պետք է ասեմ, որ մերոնք էլ պակաս հանցավոր չեն:

— Նրանք միայն պաշտպանվել են:

— Շրանի այդպես լինե՞ր... Ես միշտ ասել եմ, որ Ֆրանսիացիները պանդուխտ բարի վախճանի չի հասցնի,— և պրոֆեսորը նայեց յուր սանին այնպես, կարծես այդ խոսքերով նրան խրատում էր զգուշանալ այդ պանդուկից:— Գի՞նին և ճշմարիտ գիտությունն իրար թշնամի են:

— Բայց նրանք երիտասարդ են, և նրանց զվարճանալ է պետք:

— Այո, տիկին, սակայն ոչ այնպես, ինչպես այսօր զրվարճացան: Այդ զվարճության համար երևի մի քանիսը պատրժվեն, և որքան էլ ես սիրում եմ նրանց, այնուամենայնիվ պետք է պատժել, որովհետև երիտասարդների համար ոչինչ այնքան կործանարար չէ, որքան վատ օրինակը:

— Ես գիտեմ, որ պարոն պրոֆեսորը ողորմած է:

— Եվ յուր պաշտոնի մեջ խիստ,— ժպտալով վրա բերեց պրոֆեսորը,— իսկ ի՞նչ կասի այդ մասին մեր սիրելի Արմենիկը:

10

— Այդ պատահարի մասին ինձ քիչ առաջ պատմեցին և ինձ շատ վրդովեցրեց հարբած վաճառականների անիրավությունը:

— Ուրեմն, եթե դուք այնտեղ լինեիք, անշուշտ կմասնակցեիք կովին և արևելցու ձեր տաքարյունությամբ գուցե ավելի հեռու գնայիք, քան ուսանող Թոմաս Բրյուվը:

— Ես չգիտեմ, բայց ես գութ ունեմ:

— Դրա համա՞ր այնքան դառնացաք ժերունդի Կրուչինսկուց:

20

— Նա մի ասիացի բռնակալ է, ավելի բիրտ, քան այն քուրդը, որ յուր լեռներից բացի ուրիշ ոչինչ չի տեսել...— Նրա աչքերը բոցկտացին ատելությամբ, և ազնիվ զայրույթից գեղեցկացավ դեմքը: «Այս հայի հոգին գանձեր ունի, ինչպես նրա խավար երկիրը, և արդյոք նա չափից ավելի չի բորբոքում յուր ատելությունը»,— մտածեց պրոֆեսորը, որ նրան խնամում էր, ինչպես անդրծովյան երկրից բերած մի գազանի, որ ձեռնասուն էր դարձել և սիրում էր նրա խնամող ձեռքը, բայց ուներ նաև ճանկեր, և մի անհայտ ուժ նրա մեջ երբեմն արթնացնում էր այլ բնազդներ:

30

Տիկին էլոիզը վեր կացավ, գանգատվելով, որ երկար է նստել, և երևի արդեն անհանգստանում է նրա ամուսինը: Բալորը ոտքի կանգնեցին:

— Արմենիկը կուղեկցի ձեզ, և ապա կվերադառնա յուր բնակարանը և կպատրաստի դասերը,— ասաց պրոֆեսորը:

301

— Ես նրան միայն ցույց կտամ Գերմանին՝ իբրև կենդանի ապացույց, որ նրան ոչինչ չի պատահել,— և տիկին էլոիզը ծիծաղեց, ձգեց իրանը, նրա թավշե զգեստը ծալ-ծալ ծփաց, ինչպես կատվի մորթին, երբ տաք անկողնում զարթնում է կատուն:

Նրանք բարի գիշեր ասացին և հեռացան: Պրոֆեսորը սանդուղքի գլխին պահեց լապտերը, մինչև նրանք դուրս եկան փողոց:

Դուրսը մութ էր, և մարդաձայն չէր լսվում:

10 — Երկար նստեցիք, — և տիկինը դանդաղեցրեց քայլերը: Նրանք լուռ գնում էին կողք-կողքի:

— Դուք չե՞ք մրսում... Սառն է օդը:

— Ես ցուրտ չեմ զգում:

— Երիտասարդ եք և եռում է ձեր արյունը, իսկ ե՞ս, — և նրա ձայնը դողաց: Տիկին էլոիզը յոթ տարով մեծ էր Արմենիերից, սակայն նա խնամքով էր պահել իրեն և տարիքից ավելի երիտասարդ էր:

— Դուք դարձյա՞լ զայրացած եք:

— Այն ժերուհու վրա՝ այո՛:

20 — Իսկ ի՞նչ էր պատահել դուրսը:

Արմենիերը պատմեց և ավելացրեց.

— Ինչպե՞ս կարելի է... չէ՞ որ նա էլ մարդ է: Եվ ես գիտեմ, որ այն թշվառին երեկ ավելի սաստիկ է պատժել, երբ հասել են պոլիցեյհաուզ: Նա ինքն արդեն սպառնաց:

— Բարի է ձեր սիրտը, իմ բարեկամ, և թող միշտ այդպես մնա, — և մթնում տիկինը սեղմեց նրա ձեռքը, ապա թուլացրեց և զգաց, որ ուղեկիցն այլևս չի թողնում այդ տաք և քնքուշ ձեռքը:

Նրանք այդպես լուռ գնացին՝ ջերմ տնրջանքի մեջ, և տիկինը միայն մտածում էր, որ շանցնեն իրենց տնակը, որովհետև երբեմն նրան թվում էր, թե ոչ թե քայլում են մութ փողոցով, ուր խավարի մեջ ուրվագծվում էին տները՝ սրածայր կոուրներով, փակ դարպասները և ծառերը, որ դեռ մերկ էին, և նոր էին ուռչում բողբոջները, — տիկին էլոիզին թվում էր, թե քայլում են մի անսահման դաշտով, որտեղ ոչ

մարդ կա, ոչ մարդաձայն է լսվում, այլ միայն խշշում են խոտերը, և եղեգնուտի մեջ քնել են երկու թռչուն՝ կտուց-կտցի:

Մանոթ դարպասին շուտ հասան:

Պրոֆեսոր Գերման Աուսլենդերը դուռն մոտ գրկեց իր բարեկամին, կարծես նրան վաղուց չէր տեսել և երիտասարդը վերադառնում էր գերությունից: Նա ծալեց գիրքը և ուրախ բացականչեց:

— Էլոիզը մեզ հյուրասիրում է սուրճով... Առանց առարկության:

10

Մագիստրատի աշտարակից ժամացույցը խփում էր կես գիշերը, երբ նա տուն վերադարձավ: Չէր հիշում, թե ինչքան էր շրջել դուրսը: Ինչ-որ մութ բան դառնում էր նրա հոգու մեջ, խլրտում էր, ինչպես աճում է բողբոջը գարնան գիշերին: Նա մերթ հիշում էր Դոմբերգը, ուր եղել էր ցերեկը և առանձնության մեջ արտասվել էր մի անառիթ տխրությանմբ, որ երբեմբն պատում էր նրան և նրան մղում էր դեպի բլուրները և անտառը և էմբախի լուռ գետնազրը, մերթ ականջին հընշում էր ձայնը այն հիվանդ լեռնցու, որին ցերեկով այցելել էր, մերթ զգում էր մի քաղցր ջերմություն և ուռչում էր կուրծքը, թվում էր իրենն է ամբողջ աշխարհը և ինքն աշխարհի ամենաերջանիկ մարդն է, բայց մի ուրիշ հույզ, ինչպես մշուշ, ծածկում էր գարնան պարզկա երկինքը, և ոչինչ չէր երևում և միայն ծնոտի վրա զգում էր նույն ձեռքի ջերմությունը:

20

— Հիմա արդեն սառն է և դուք կմրսեք,— տիկին Էլոիզը նախասենյակում բարձրացրել էր նրա օձիքը, ինչպես մայր, որ տաք փաթաթում է երեխային և այնպես դուրս թողնում:

9

— Մի դժբախտ մարդ ողջունում է քեռի Մարտինին և խնդրում է իրեն հյուրընկալել...

30

Այդ խոսքերով մոտեցավ Թոմաս Բրյուլլը ծերունի Մարտինին, որը դեռ նոր էր տեղավորվել նստարանի վրա և քթախոտի տուփը ձեռքին ուզում էր ներս քաշել մի պտղունց,

363

որից հետո պիտի ընթերցեք երեկոյան աղոթքը: Բայց ամեն ինչ խանգարվեց: Նա նստարանի վրա թողեց ոսկրե տուփը, աղոթագիրքը, նաև ահագին թաշկինակը, որ ծերունին արևի տակ փռել էր, որպեսզի փռշտալուց հետո տաք թաշկինակով քիթը սրբեր:

Նա գոտուց արձակեց բանալիների կապը:

— Բայց լավ չի, պարոն Բրյուլլ, լավ չի, որ այդքան հաճախ եք այցելում ինձ... Դեռ ձմեռ էր, որ ես ստորագրեցի ձեզ համար և հիմա նորից... Աստված վկա, լավ չի:

10

— Ավազից պարան ես հյուսում, քեռի Մարտին:

Նրանք ներս մտան մի նկուղ, որ ուներ միայն մի լուսամուտ այնքան բարձր, որ երկարահասակ մարդու ձեռքը չէր հասնի և այնքան փոքր, որ այդ նույն մարդը հազիվ կարող էր ձեռքը դուրս հանել, եթե բարձրանար աթոռակի վրա: Բակում մնաց միայն ավագ պեղեղը՝ վիթխարի հասակով մի մարդ, որ թեև հագել էր կարճ կաֆտան և մինչև ծնկները բրդի գուլպաներ, բայց շարժ ու ձևերով հայտնի էր դարձնում, որ ժամանակին եղել է խստաբարո զինվոր և այդպիսին էլ մնացել է:

20

Պեղեղը, որ ուղեկցում էր Թոմաս Բրյուլլին, թևի տակից հանեց մատյանը և քեռի Մարտինին ցույց տվեց ստորագրելու տեղը:

— Հնդունում եմ մի գլուխ, որ իրեն մեղավոր չի ճանաչում, մի սիրտ, որ ատելությամբ է լցված իր թշնամիների հանդեպ, մի զույգ ձեռքեր, որոնք մի օր պիտի շոշափեն նրանց կողերը և մի մարմին, որին յոթ օր, յոթ գիշեր պարտավոր եմ պահպանել հացով ու ջրով... Ստորագրի՛ր, քեռի Մարտին,— նկուղի դռան մոտ արտասանեց Բրյուլլը և միևնույն ժամանակ ձեռքով նշան արեց «սև եղբայրներին», որոնք հեռվից հեռու նրան հետևել էին և այժմ փողոցից նայում էին դեպի բակը: «Սև եղբայրները» հասկացան, որ ավագ պեղեղը հիմա պետք է վերադառնա և որպեսզի նրան չհանդիպեն, ցրվեցին՝ ինչ որ նշան անելով իրենց ընկերոջը:

30

Ավագ պեղեղը լուռ հեռացավ, մատյանը թևի տակ, գլուխը բարձր բռնած և այնպիսի քայլերով, երբ ծնկները չեն ծալվում և թվում է, թե ոտքերը ձուլված են թուշից:

— Եվ ինչի համար հանգիստ չեք մնում, պարոն ստուգենտ... — Եվ քեռի Մարտինը տնքալով ներս բերեց ջրամանը, ապա մի հաստ ներքնակ, որ երբեմն փռում էր արևին... — Հիմա ձեր ընկերների հետ կլինեիք, կարող էիք նավակով զբոսնել, մինչև անգամ կմտնեիք Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկը և ուրիշ էլ ինչեր չէիք անի... Տեսեք, ինչ հիանալի երեկո է, ինչ գարուն է բացվում: Մինչև անգամ իմ արշունս է եռում... Ձէ, երիտասարդ պարոն, ափսոս եք, շատ ափսոս... Եվ ինչպես պիտի յոթ օր, յոթ գիշեր մնաք այս վանդակում:

Մերունին սրբում էր նկուղը և քրթմնջում քթի տակ: Այդ 10 քեռի Մարտինի սովորությունն էր՝ խրատել սկզբում, ապա բարեկամանալ կալանավոր ուսանողի հետ, մինչև անգամ գաղտնի կերպով նրա համար հարմարություններ ստեղծել, պատճառաբանելով, որ ինքը քրիստոնյա է և չի կարող մերձավորի ծանր վիճակը չթեթևացնել: Բայց միշտ սկսում էր հանդիմանությամբ և նախատինքով:

Թոմասը կանգնել էր նկուղի մեջտեղը և անտարբեր լսում էր ծերունուն, բաց դռնից նայելով երկնքին, որտեղ արևն արդեն մանիշակագույն էր ներկում վերջալույսի ամպերը:

Համալսարանի տրիբունալը այդ օրն էր սահմանել վճիռը 20 և, ինչպես կարգն է, վճռի ընթերցումից հետո ավագ պեղելը մոտեցել էր նրան, հասկացնելով, որ այժմ հարկավոր է գնալ ոչ թե գետափ կամ այգի և կամ էլ զվարճության, այլ պետք է յոթ օրով մնաս բարով ասել այդ բոլորին՝ և քայլել դեպի ճեռի Մարտինի տնակը»:

Դործի քննությունը տեւել էր մի շաբաթ: Կուրատորը հարցաքննել էր նաև այն ուսանողներին, որոնք Քարե կամուրջի կովին չէին մասնակցել: Շատերն էին երդմամբ վկայել, որ նախահարձակ եղել են ռուսները, իսկ Ստեֆան Գյունտերը, ցույց տալով իր մարմնի վերքերը, կուրատորի երեսին բղավել էր, որ եթե ռուսներին չպատժեն, ապա ինքը կբողոքի լուսավորության մինիստրին և կգրի, որ Դորպատի արքայական համալսարանը չի պաշտպանում ուսանողի կյանքը հարբած ամբոխից: Թոմաս Բրյուլլի հանցանքը թեթևացրել էին նաև այն մի քանի հարվածները, որ ստացել էին ուսանողներից ոմանք բռնցքամարտի ժամանակ, հարվածներ, որոնց հետքե-

30

րը դեռևս երևում էին նրանց դեմքի վրա, իբրև կապտած ուռուցքներ: Այդ ակներև փաստերը անառարկելի էին դարձրել այն, որ հարձակվել էին ուս վաճառականները, իսկ ուսանողները միայն պաշտպանել են իրենց և եղբայրության պատիվը: Բայց որովհետև Թոմաս Բրյուլլն առաջինն էր բռնցքակովից անցել աղյուս նետելուն, և աղյուսներ նետել էին ամբողջի կողմը (այդպես էին վկայել բոլոր ուսանողները), որից կարող էին վնասվել պատահական մարդիկ, ուստի տրիբունալը որոշեց Թոմաս Բրյուլլին, իբրև ղեկավարի, յոթ օրով նստեցնել կարգեր:

10 — Հապա, այդպիսի բաներ, պարոն երիտասարդ... Չեք լսում ծերունուս, չեք լսում, և ահա թե ինչ է լինում վերջը:

— Քեռի Մարտին... Այդ բոլորը բարի... Բայց չե՞ս կարծում, որ այսպես մի քիչ կոշտ կլինի պառկել, մանավանդ, որ հիանալի երեկո է, հա՞, քեռի Մարտին:

— Տեսնեմ, գուցե մի բան ճարվի... Միայն թողեք, որ մթնի, թե չէ այն դժոխքի պահապանը երբեմն գալիս է հոտ քաշելու, թե չլինի քեռի Մարտինը մոռացել է կանոնները և մեղմ է վարվում կալանավորի հետ... Իսկ այժմ՝ վառեմ ճրագը, և տանք կեսարինը կեսարին:

20

Քեռի Մարտինը ճրագը վառեց և կողպեց դուռը:

— Իսկ մենք նորից թերթենք այս հին «ալյումը», — տխուր ասաց Բրյուլլը, երեսը դարձնելով պատին:

«Ալյումը» հենց այդ նկուղն էր, որ տրիբունալի վճիռների մեջ կոչվում էր criminal carcer, իսկ ուսանողներն անվանում էին «ալյում», ուրովհետև տարիների ընթացքում կալանավոր ուսանողները նկուղի պատերի վրա գրել և փորագրել էին իրենց ազգանունները, կալանքի թվականը, ամբողջ ուսանավորներ, «հիշատակներ», նկարներ և մինչև անգամ հայհոյանքներ:

30

Ահա հենց դուան մոտ մի քաջ լատինագետ գրել է Լամարոս զորավարի խոսքը՝ Non licet in bellis bis peccare, իսկ մի ուրիշը, իրեն մեղավոր ճանաչելով, ավելացրել է. «Հայր, մեղանչեցի»: Մի ուրիշ տեղ, մի կալանավոր երևի տրիբունալի ժամին գրել է՝ «Վայ մենակյաց մարդուն... Ահա մի ամբողջ արձանագրություն գոթական սրածայր տառերով, «Հիշեցեք Թեոդոր Հերմանին Վյուրտեմբերգից, որ 1823 թվի հոկ-

տեմբեր 12-ին ենթարկվեց կայանքի ութ օր, որովհետև նա քաջ սուսերամարտիկ էր»... «Այստեղ ապրել է Կազիմիր Կոստոշը, կուրատոր ֆոն Յանաուի մահացու թշնամին»։ Այս արձանագրությունների արանքում բազմաթիվ էին միայն ինիցիալները՝ երկու կամ երեք տառ։ Ահա միայն մի անուն՝ «Կարոլինա», և մի սիրտ, որի մեջ խրված է սուսերը։ Ո՞ւմ սիրտն է այդ, ո՞վ էր Կարոլինան, ի՞նչ էր մտածել կալանավորը այն աղջկա մասին. արդյոք նա՞ է խոցել երիտասարդի սիրտը սուր սուսերով, թե մի ուրիշը, որ խլել է աղջկա սիրտը, և կալանավորը երկար մտածել է տիրո և դավաճանություն մասին և ապա որոշել է ազատվելու հենց առաջին օրը մենամարտի կանչել Կոստյանին։ Ոչինչ չի ասում ո՛չ այդ անունը և ո՛չ խոցված սիրտը...

10

Բայց պատերի վրա ավելի շատ էին ծաղրանկարները և այնպիսի նկարներ, որոնց մասին չի կարելի գրել։ Ահա մեկը գրավել է պատի կեսը, նկարելով զանազան դեմքեր և արկածներ Դորպատի ուսանողների կյանքից. մի խումբ ուսանողներ կանգնել են մի տան դիմաց, իսկ նրանցից մեկը պարանոսանդուղքով բարձրացել է երկրորդ հարկը և պատուհանից ներս է նայում։

Նրեում է, որ գիշեր է, որովհետև ներսը, սեղանի վրա վառվում է մոմը։ Սենյակում քնած են ըստ երևույթին ամուսիններ... Հանդուգն ուսանողը բաց պատուհանից զմայլանքով է նայում անկողնում պառկած գեղեցկուհուն, որ քնի մեջ դեն է շարտել մետաքսի ծածկոցը, և մոմի լույսով ցուլանում են դեռահաս մարմնի բոլոր սքանչելիքները և մանավանդ նուրբ ոտքը, որով ծունկ է արել կինը, ինչպես նժույգը՝ որ բարձրացնում է ոտքը՝ կաքավաքայլ սուրալու։ Նրա կողքին քնած է մի ահագին մսագունդ, որ բարձի վրա երկարել է բրդոտ ձեռքը, և նրա հաստ մատները հագիվ են հասնում կնոջ մերկ թիկունքին, որի վրա, ինչպես ողկույզներ, կախվել են գեղեցկուհու գանգուրները։ Մի ուրիշ նկարի վրա նույն սենյակն է, բայց արդեն ցերեկ է. ուսանողներից մի քանիսը սպասում են միջանցքում, իսկ այն երիտասարդը, որ պատուհանից էր նայում, ներս էր մտել և խոնարհ գլուխ տալով տանտիրոջը, ինչոր բան է հարցնում։ Բրդոտ մսագունդը ձեռքերը խաշել է կրծքին և վախեցած նայում է. իսկ մարմաշն վարագույրի ետե-

20

30

վից կիսով չափ դուրս է եկել այն երիտասարդ կինը և ամոթխած ծածկում է հոլանի պարանոցը և կուրծքը: «Կարլ Բրայտը փնտրում է ազատ ձեռնահարկ», — նկարի տակ ածուխով գրել է անհայտ կալանավորը:

Մի այլ տեղ նկարել են հրեա նպարավաճառին, որ երկի գնացել է ուսանողներից հավաքելու ստանալիքը... Նա սարսափած հետ է փախչում. փոփոում են կաֆտանի երկար փեշերը, նա արդեն ցեխի մեջ է թողել մի կալոշը, բայց վազում է, որովհետև նրա հետևից են ընկել գազազած ուսանողները՝ թրա-

10 դաշույններով և երկար փայտերով, պատուհաններից դուրս են թափվել ուսանողները և խեղճ նպարավաճառի վրա շարժվել են դատարկ շշեր, ձվեր, կաղամարներ, իսկ մեկը պիստոլետը նշան է բռնել և ահա ուր որ է պիտի բռնկվի հրազենը:

Ահա սեղանի շուրջը բոլորել են չորս հոգի: Նրանցից երկուսը կեղծ ծամով են, երրորդի գլխին փոշուպիական թասակ է, իսկ չորրորդը դրել է խեղկատակի գլխարկ երկու բռնոժներով: Սանդուղքի գլխին երևում է մի ուրիշը, որ ուղղվել է դեպի այն սենյակը, ուր սեղանի շուրջ բոլորել են չորս հոգի: Այդ

20 մարդը շալակել է գինու տակառը, որի վրա նստել է մի գերխոճկոր. նրան հետևում է մի երիտասարդ տղա, որ գրկել է կողովը՝ բաժակներով, ափսեններով, դանակ-պատառաքաղով. նրանից հետո բարձրանում է մի ավելի փոքր տղա, որ ձեռքերի վրա տանում է մի կարկանդակ, ապա բարձրանում է նրանից ավելի փոքր տղա, որ տանում է միայն աղամանը և նրա հետևից, առանց աղամանի, չորեքթաթ բարձրանում է մի երեխա և վերջապես՝ այդ բոլոր երեխաների մայրը և կի՛նն այն մարդու, որ կթել է տակառի ծանրության տակ: «Per aspera ad astra»*, — նկարի տակ գրել է անհայտ նկարիչը, հավանորեն

30 կամենալով պատկերել այն անցած ժամանակները, երբ Դորպատի բուրջը քննություն տալու համար գնում էր պրոֆեսորի տոննը, նախօրոք այնտեղ ուղարկելով գինի և երշիկ և թեյ և շաքար, և ենթարկվելով խստագույն քննության, տուն էր վերադառնում հարբած, սակայն որպես մագիստրոս աստվածաբանության:

* Դժվար է ճանապարհը դեպի աստղերը:

Եվ գեռ ուրիշ շատ նկարներ կային այդ գետնահարկ զրն-
գանի պատերի վրա, որտեղ, ինչպես գերեզմանատանը, կողք-
կողքի շար էին ընկել իրար անհարիր գրություններ, որոնց
հեղինակները հաջորդաբար քնել էին նույն սառն անկողնում:
Եթե մեկը կամենար գրել Դորպատի համալսարանի պատ-
մությունը, ապա ամենահետաքրքիր էջերի նյութը կարող էին
կազմել այդ հիշատագրերը՝ ածուխով, երկաթի կտորով, մա-
տիտով և նույնիսկ եղունգներով, որոնց տերերը՝ բոլորը
երիտասարդ մարդիկ, թողել էին իրենց թաքուն մտքերն այն-
պես սեղմ, ինչպես տապանագիրը: Ոչ ոք չէր ավերել և ոչ մի 10
նշան, կուրատորների կոլեգիայի և ոչ մի անդամ ներս չէր
մտնում այդ խավար կալանատունը, պեղիները կալանավոր-
ներին դռան մոտ էին հանձնում քեռի Մարտինին, որի աշ-
քերը չէին նշմարում գրությունները պատերի վրա, իսկ կա-
լանավորները և՛ հեղինակներն էին, և՛ ընթերցողները այդ
զարմանալի գրքի, որով նրանք մեղմում էին մենակության
ձանձրույթը:

Թոմաս Բրյուլլը դանակով մի ազատ խորշում փորագ-
րեց. «Ես գիտեմ, որ իմ սիրտը մի օր ինձ պիտի տանի դե-
պի հունական Ստաուր», — բայց և այնպես կեցցե հաջորդը: 20
Ապա գրատը փռեց և պառկեց մեջքի վրա:

10

Պատի վրա խաղում է ինչ-որ ստվեր. կարծես թարթում է մի
վիթխարի աչք, որի բիբն է լուսամուտը, հագիվ նշմարվող
լույսով... Ոչ. այդ ճրագն է պատրույգի ուրախ աղմուկով:
Ուրեմն մայր է մտել արևը... «Արևը մայր է մտել, ինչպես
մեռնում է դուցազնը»: Երեխի քնել է մի ժամ, երկու ժամ,
գուցե ավելի: Նա չի հիշում... Ինչ լավ էր Բոհեմիայի ան-
տառներում. թռչնորս Վալտերը ցույց էր տալիս այն ավերակ 30
դղյակը, որտեղ ապաստանել է Կարլ Մոորը: Ինչ խավար գի-
շեր էր. անտառի վրա կարկտախառն անձրև էր, և դղրդում
էր որոտը, կարծես տրաքվել էր հեղեղը և գալիս էր զարհուրե-

* Դեպի կախազան, որին նման է Ստաուր պատկերը:

քի զորությամբ... Այն ինչ աղմուկ է դրսում. լսվում են ոտնաձայներ, ապա մի վայրկյան լռում են: Պատուհանից ոչինչ չի երևում: Լսվում է մետաղի ձայն. քեռի Մարտինը բանալին դարձնում է կողպեքի մեջ, և հանկարծ ներս են խուժում շորս հոգի՝ փաթաթված սև թիկնոցների մեջ: Նրանք լապտերներով են:

— Տիգելեն... Դու է՞լ, Մորից... Նաև ինքը՝ Մունշ Արքան:

10 Եվ Թոմասը գրկեց իր ընկերներին, որոնք դեն նետեցին օտարոտի թիկնոցները և գլխարկները, որ հագել էին կալանավորին հանկարծակիի բերելու:

— Տես, թե ո՞վ է եկել մեզ հետ,— ուրախ կանչեց Տիգելենը, ցույց տալով մի երիտասարդի, որը դռան մոտ կանգնած նայում էր ընկերների գրկախառնվելուն և միաժամանակ զարմացած դիտում էր համալսարանի հռչակավոր criminal carcer-ը:

Թոմասը մի քայլ մոտեցավ.

— Արմենիե՛ր, իմ սիրելի եղբայր...— Երիտասարդը ձեռքի կապոցը վայր դրեց, և նրանք իրար գրկեցին:

10 Արմենիերի աչքերը լցվեցին: Նա ոչինչ չասաց և աչքերը խոնարհեց գետին:

— Մենք դեռ հեռվից լսեցինք ինչ-որ աղմկալի խոսակցություն,— արագ-արագ ասաց Տիգելենը, որ մի ընդհատ տասն անգամ արդեն շափել էր կարցերն անկյունից անկյուն:

— Մի քիչ հանդարտ, պարոնայք ուսանողներ... Դրսից կարող են լսել,— բայց քեռի Մարտինի աղերսին ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց, և ծերունին բարվոք համարեց դուռը ծածկել և հեռացավ՝ շարունակելու քունը, որովհետև նրանց կապոցներից և կողովներից, որ ուսանողները ներս էին բերել լայն թիկնոցների տակ, քեռի Մարտինը եղրակացրեց, որ նրանք

30 դեռ երկար պիտի նստեն...

— Ես մերոնց պատվիրեցի սպասել փողոցի անկյունում: Մոտենում եմ և ինչ եմ տեսնում... Արմենիերը կովի է բռնվել քեռի Մարտինի հետ: Նա նրան ներս չի թողնում՝ պահանջելով ցույց տալ մատրիկուլի թերթը: Այդ ժամանակ ես քեռի Մարտինին մի կողմ քաշեցի. «Գիտե՞ս սա ով է, քեռի Մար-

տին... Սա Արմենիերն է, ռեկտորի սիրելին և Արարատ բարձրացողը. բացի այդ, նա հոգևոր կոչումից է...»:

— Դու կարող ես առյուծին դիմակով վախեցնել, բայց քեռի Մարտինն առյուծ չէ, այլ մի հեղ զառ,— ծիծաղեց Թոմասը:— Իսկ ինչ նորութիւններ կասի իմ բարեկամը,— և նա Արմենիերին թեանցով մոտեցավ մահճակալին,— այլ պայմաններում ես բոլորիդ կմեծարեի, ինչպես վայել է, բայց այժմ երևակայեցեք, որ սա մի դոյակ է...

— Եվ մենք ավազակներ,— ասաց Տիգիւններ, որ արդեն կապոցից հանել էր երշիկ, եփած միս, ձու և փնտրում էր դանակը,— ամբողջ օրը բան չեմ կերել և քաղցած եմ ինչպես ժլատ մարդու շունը:

— Բայց մենք մեզ հետ մի ամբողջ կրպակ ենք բերել,— և Մորիցը կապոցի կողքին դրեց մի խորունկ կողով, որի մեջ խառնիխուռն դարսված էին բազմատեսակ ուտելիքներ, կարժես նրանք իրոք կողոպտել էին մի նպարավաճառի կրպակ:

— Իսկ ես բերել եմ տիկին էլոիդ Աուսլենդերի նվերը և նրա ողջույնն անարդար պատժվածին,— և Արմենիերը բաց արեց իր կապոցը, մեջը՝ մեղրահաց, կարկանդակներ և շաքարով պատրաստված մրգեր:

— Երևում է, որ պրոֆեսորի տնից է այս հարուստ նախաճաշը: Մեր ամբողջ թաղում չես գտնի այսպիսի ասեղնագործ սփռոց,— և Տիգիւններ բաց արեց սփռոցը,— այս վկայում է նաև տիկին Աուսլենդերի ձիւղը...

— Նաև նրա վեհանձնութիւնը: Ես երբեք չեմ մոռանա այս շնորհը,— և Թոմասը ձեռքերը կրծքին խաչելով, խոնարհեց գլուխը,— կհայտնեք տիկին Աուսլենդերին, որ երախտապարտ եմ ողջույնի և նվերի համար:

— Տիկինը նաև ջանք թափեց թիթեացնելու ձեր պատիժը... Նա մի բարի հրեշտակ է...

Արմենիերի մարմնով մի ջերմ գրգիռ անցավ, երբ այդ խուլ նկուղում, որ նման էր Ճգնավորի խուցին, հնչեց տիկին էլոիդի անունը: Նրան հաճելի էր նաև, որ Թոմասը,— նրա համար մի մեծագործ հերոս,— տիկնոջ մասին խոսեց այդպես գորովալի:

— Իսկ քաղաքում ի՞նչ են ասում այսօրվա մասին...

— Ծն երեկվանից եմ Բիաս հույն փիլիսոփան*... Հույս ունեի, որ Թոմասը կազատվի, և մենք սանդուղքի վրա նրան կողողունեինք: Բայց ֆորտունան այլ կերպ դարձրեց անիվը:

— Այժմ ի դորժ, magister bibendi...**: Բախտավորի համար ամեն տեղ երջանկություն է, նույնիսկ քեռի Մարտինի տնակում:

10 Տիդեկենը, որ հայտնի էր նաև իբրև նկարիչ, մահճակալի վրա ըստ իր ճաշակի սարքել էր սեղան, մեջտեղը տապակած խոճկորը, շրջապատված եփած ձվերի օղակով: Ըրագի լույսի տակ խոճկորն այնպես էր փայլում, կարծես դեղին մարմարե քանդակ էր փղոսկրյա շրջանակի մեջ: Նրա կողքին ձկների վտառն էր, որի մեջ երկու տափակաձուկ՝ բերանները բաց ահա պիտի կծեին խոճկորի յուղոտ ոտիկը: Իսկ կարմիր խավիարի հատիկները այնպես էին փայլում, ասես մարզան հուլունքներ էին: Ապա երշիկները... Լիվոռնոյի երշիկ, ծխահար երշիկ և երշիկ, որ հորթի մսի համ ունի, նաև երշիկ, որը ոչ ծխահամ ունի և ոչ հորթի մսի համ, այլ հիշեցնում է ֆլամանուհու մերկ բազուկը: Եվ այդ ամենի մեջ իրարից պատշաճ հեռավորությամբ Տիդեկենը շարել էր գինու շշերը, որոնցից մեկը նման էր կաթոլիկ աբբահոր, մյուսը՝ կապույտ սլիտակով և ոսկե զմուռով հիշեցնում էր մուշկետյորների գնդի այն երիտասարդ սպային, որի ոսկե սաղավարտը ցլանում էր մթնշաղում:

20 Նրանք մի կերպ տեղավորվեցին, որովհետև հինգ հոգու համար կար միայն մի աթոռակ: Արմենիերը նստեց պարսկական ձևի՝ ծալապատիկ, մեծ զվարճություն պատճառելով ընկերներին: Մունջ Արքան կամեցավ նմանվել նրան, բայց տաքատի կարերը քանդվեցին և քիչ էր մնում նրա մարմնի ծանրությանից մահճակալը շոքեր: Միակ աթոռակը նրան տվին:

30 Առաջին գավաթները դատարկեցին հանուն եղբայրության: Արմենիերը դժվարությամբ խմեց. գինին ծառի համ էր տալիս, ավելի ճիշտ՝ կուպրի համ: Քներակներում արյունն արագ դո-

* Մի անգամ հույն փիլիսոփա Բիասը բարեկամների այն հարցին, թե ինչու հրգեհից չազատեց իր գույքը, պատասխանեց. «Իմ ունեցածը ես հետս եմ ման ածում»:

** Խմելու վարպետ:

փեց: Եվ հաճելի, և դառն մի բան ներսը ճմլվում էր, նա զգում էր մի տարտամ երկվություն, մի տարակուսանք:

— Իմ սիրելի եղբայր, բաժանիր մեր խորհրդավոր ընթրիքը,— ասաց Թոմասը:

— Նրան դուր չեկավ մեր գինին... Իհարկե, Նոյի երկրից հետո...

— Ամենակին ոչ,— և Արմենիբրը դժգոհեց, որ մատնեց իր տարակուսանքը,— ես դատարկել եմ իմ գավաթը:

— Մենք երկրորդն ենք դատարկել: Իսկ Մունչ Արքան արդեն մի շիշ լցրել է իր ներսի գրպանը:

10

— Թողեք, որ մեր բարեկամն իրեն ազատ զգա մեր ընկերության մեջ:

— Այս ամենն ինձ համար այնքան նոր է, որ ես... ես նույնիսկ չգիտեմ, թե այն ինչ է,— և մասով ցույց տվեց խավիարը: Նա այդ ասաց միամիտ պարզությամբ և այնպես ժղպտաց, որ անհնար էր չվարակվել:

Մունչ Արքան զարմացած նայեց, և սառեցին նրա շեղ աչքերը, և ծանր ծնոտը շարժվեց:

Թոմասը մոտ քաշեց պնակը:

— Ձկնկիթ է, կեր և տես...

20

— Ինձ չի կարելի,— և Արմենիբրը զգաց, որ երեսն ամսօթից այրվում է: Ապա իսկույն բարձրացրեց գլուխը և արագ ասաց.— ես ձուկ և ձկնկիթ չեմ սիրում:

— Այն ժամանակ խոզի միս կեր:

— Կուշտ եմ:

— Ա՛...— ծոր տվեց Մունչ Արքան, ինչպես հորանջում է քաղցած գազանը,— չէ՞ որ նա հայ է, և նրանց կրոնը արգելում է ուտել օտարի ձեռքով պատրաստած կերակուրը և հացը:

Արմենիբրը վրդովվեց.

— Այդ մենք չենք, այդ պարսիկներն են... Իսկ մենք քրիստոնյա ենք և չունենք այդպիսի օրենք:

30

— Դու կշտացա՞ր, իմ սիրելի եղբայր... Գուցե քեզ վիրավորեց մեզնից մեկի ավելորդ խոսքը: Ինդուանիս,— դարձավ նա Մունչ Արքային,— այսօր դու խոսեցիր այնքան, որքան չէիր խոսել մի ամսում, այնինչ, եթե լռեիր, փիլիսոփա կլինեիր:

315

— Ինձ ոչ ոք չվիրավորեց, եղբայր Թոմաս... Ես հանկարծ մի բան հիշեցի... Եվ... ես անշափ ուրախ եմ, որ ձեզ հետ եմ:

— Այն ժամանակ կեր և խմիր,— ասաց Մորիցը:

— Մորից, երբ խոսում է Հոռմը, լուռ է աշխարհը,— սաստեց Թոմասը, և բոլորը հասկացան, թե ներկաներից ով էր Հոռմը և ով աշխարհը,— Տիդելեն, լցրու գավաթները...

Տիդելենը գավաթները լցրեց:

— Եղբայրներ, — և Թոմասը բարձրացրեց գավաթը, — այս գավաթը դատարկենք մեր սիրելի Արմենիերի երջանկության: 10 Նա ոչ ֆուքս է, ոչ բրենդեր և ոչ մեզ նման աստվածաբան կամ փիլիսոփա: Բայց նա բարձր է մեզանից: Որքան ես գիտեմ, նրա ժողովուրդն է misera contribuens plebs*, ինչպես Սպիտակ արջի բոլոր հպատակները... Եվ նա գավակն է այդ ժողովուրդի, առաջին արժիվը, որ Արարատի երկրից թռել է այսքան հեռու: Նրա համար իր հայրենիքի ծուխը պայծառ է օտար երկրի կրակից... Սիրելի Արմենիեր, — և Թոմասը նրա կողմը թեքեց իր գեղեցիկ գլուխը, — իմացիր, որ մենք դժբախտներին սովորեցնում ենք արյունով և քրտինքով հասնել ազատության և թող շատերից վախենա նա, ումնից շատերն են վախենում: Ժո 20 հայրենիքում ևս կատարվում են բռնություններ, ինչպես ամեն տեղ Ռուսիայում... Ահա մենք այստեղ խնջուքի ենք, բայց Պոլոնիայում հոսում է ապստամբների արյունը, իսկ ցուրտ Սիբիրիայում սառչում են առաջին ըմբոստները: Արիասիրտ եղիր. ամեն սկիզբ դժվար է, բայց հավատա, որ սաստիկ ձգված աղեղը մի օր կտրաքվի, և այն ժամանակ սուրբ է նա, ով կռվել է իր հայրենիքի համար՝ քրտինքով և արյունով: Mensch, bezahle deine Schulden**, — ասել է Վեյմարի իմաստունը: Այժմ հասել են այդ ժամանակները... Արիասիրտ եղիր, Արմենիեր:

30 Եվ Թոմասը մի ումպով դատարկեց գավաթը:

— Pro patria***, — և Տիդելենը դատարկեց գավաթը:

* Թշվառ և հարկատու ռամիկներ:

** Գյուքեի խոսքը՝ «Ով մարդ, կատարիր քո պարտականությունները:

*** Հանուն հայրենիքի:

— Pro patria cemper*, — և Մորիցը դատարկեց գավաթը:

— Սիրելի եղբայր... — և ուրիշ ոչինչ չկարողացավ արտասանել Մունը Արքան, որ Քոմասի խոսքի վրա երեք անգամ դատարկել էր գավաթը, որովհետև այդ հսկա տղամարդը բարակ սիրտ ուներ և երբ սաստիկ հուզվում էր, ներքին բոցը հանգցնում էր մեղրագինու ջրվեժով:

Արմենիները գունատ էր: Նրա թավ արտեանունքները շրդարշի նման ծածկել էին աչքերը: Կարծես ննջում էր: Ապա նա գլուխը ցնցեց և նայեց պարզ աչքերով:

— Լցրու գավաթները, եղբայր Տիդելեն: Ըստ իմ հայրենիքի սովորության ես պատասխանի խոսք ունեմ: 10

Տիդելենը գավաթները լցրեց:

— Իմ հոգու եղբայրներ, ինչ որ ասաց Քոմասը, ես չեմ մոռանա հավիտյանս հավիտենից: Ես որդի եմ մի հին ժողովրդի, որ խավար է ապրել, և եկել եմ այստեղից լույս տանեմ այդ հեռու երկիրը: Այստեղ գտա իմ երկրորդ հայրենիքը: Բայց ես մի օր պիտի վերադառնամ իմ հին հայրենիքը, որ սպասում է ինձ, ինչպես մայրը որդու վերադարձին: Ես չպիտի մոռանամ իմ լեզուն, իմ սովորությունները, որպեսզի վերադարձին ինձ օտար չհամարեն: Ա՛խ, եթե դուք իմանալիք այն ամենը, ինչ որ եկել է իմ գլխին, իմանալիք իմ կյանքը և տեսած լինեիք իմ հայրենիքը և նրա մարդկանց, — դուք կներեիք և իմ տխրությունը և իմ մեծ կարոտը: Բայց ես երբեք չեմ ների իմ թշնամիներին, որոնք միայն իմը չեն, այլ ժողովրդի թշնամին են: Տեսնո՞ւմ եք այս սպին, — նա հետ քաշեց մաղբիրը և ցույց տվեց ճակատի սպին՝ արասու մեծության, — ես է՛ի տասը տարեկան, երբ ինձ տարան վանք, գուցե լսել եք անունը՝ էջմիածին: Այնտեղ ես, — չգիտեմ ինչպես թարգմանեմ այդ բառը, — այնտեղ ես մոնթ էի, հասկանո՞ւմ եք, մոնթ, որ հոգևորականի ծառան է, 20 ջուր է՝ բերում նրա համար, ավլում է նրա խուցը, կերակրվում է ինչ որ կտա Տերը, քնում է խորի վրա, և այդ ամենի դիմաց հոգևորականը մոնթին սովորեցնում է՝ գրել, կարդալ: Հիմա էլ իմ հայրենիքում դեռ այդպես են սովորեցնում: Ես էի՝ 30

* Միշտ հայրենիքի համար:

տասը տարեկան և այդպիսի մոնթ էի, ծնողներից հեռու, ինչպես գերի տարած երեխա: Գիշերները ծածուկ լաց էի լինում և կարոտում էի մեր հողե տնակը, իմ սուրբ մորը: Մի գիշեր ես պետք է կարդայի Դավթի սաղմոսները: Իմ ուսուցիչը քնելուց առաջ սիրում էր սաղմոս լսել: Այդ օրը ես փայտ էի կրել և հոգնել էի: Սկսեցի կարդալ, կապելով վանկերը և երգելով, ինչպես մեզ սովորեցրել էին կարդալ: Հետզհետե քունը հաղթում էր իմ ուսուցչին, իսկ ես կովի մեջ էի քնի հետ, բայց քունը գերեց ինձ, և ես միայն հիշում եմ այն մեծ մոմերը, որ վառվում էին գրքակալի երկու կողմը: Հանկարծ ահագին ցավից վեր թռա. ինձ թվաց, թե գլխիս հալած երկաթ թափեցին: Գլուխս այրվում էր... Ես մի ծանր հարված զգացի մեջքիս և ընկա խորի վրա: Խավար էր և խավարի մեջ, ինչպես Երիքովյան փող, որտոտում էր իմ ուսուցչի ձայնը: Նա ինձ անիծում էր, գլուխս այրվում էր. զգում էի խանձված մազերի և այրած մսի հոտ: Ամբողջ գիշերը լաց եղա, և երկու շաբաթ ցավը տանջում էր ինձ: Հասկանո՞ւմ եք ինչ էր եղել. քնել էի, և իմ ուսուցիչը հանկարծ զարթնելով, քնիս մեջ ճակատիս էր խփել վառվող մոմը, և մազերս բռնկվել էին: Տեսնո՞ւմ եք այս սպին:

Արմենիերը խոսում էր՝ երբեմն դժվարանալով գտնել համապատասխան բառ, երբեմն սխալ արտասանելով: Նա պատմում էր իր կյանքը գունեղ և զարմանալի հետաքրքիր՝ ինչպես արևելյան հեքիաթի. Եվ խոսքի վերջում՝ բոլորովին անկեղծ և դողացող ձայնով նա իր եղբայրներին ասաց, որ ինքը հոգեորդ կոչումի լինելով, պահում է հայ եկեղեցու ծեսը, ըստ որի այժմ ծոմ է, որովհետև մեծ պասն է, և շուտով կլինի Զատիկը: Ահա թե ինչու նա բերանը չի առնում ոչ ձուկ, ոչ յուղահաց և ոչ երշիկ, այլ խմում է միայն մեղրագինի: Նա ասաց նաև, որ առանց այդ էլ իր հայրենիքում նրան արդեն համարում են հերետիկոս, ուստի ինքը պետք է անարատ պահի իրեն, ինչպես պատվիրել է նաև պարոն ռեկտորը և արդար հոգով վերադառնա հայրենիք:

— Իսկ դու հիմա կեր և խմիր... Այստեղ քեզ ոչ ոք չի լրտեսի,— ասաց Տիգեյենը խղճահարված, որ ինքն արդեն

կերել է խոճկորի կեսը և հարթել է երշիկների բլուրը, այնինչ նույն սեղանի մոտ ընկերը կիսաքաղց նստած է:

— Հապա իմ խի՞ղճը,— մեղմ առարկեց Արմենիերը:

— Արիասիրտ եղիր, Արմենիեր, և պահիր քո հայրենի ծեսերը, եթե նրանք հարկավոր են քո գործի հաջողության... Բայց և մի մոռանա, որ դու ընտրյալ ես:

Նրանք դեռ երկար պիտի նստեին և դեռ լիքն էր այն շիշը, որ նման էր կաթոլիկ արքահոր և այն շիշը, որի ոսկե զմուռը սաղավարտ էր հիշեցնում,— երբ հանկարծ դուռը բացվեց և ներս մտավ քեռի Մարտինը՝ գիշերային զգեստով. 10
դրսից լավեց մեկի գոռգոռոցը՝ կիթառի հնչյունների հետ:

— Խնայեցեք քեռի Մարտինին, սիրելի երիտասարդներ,— բայց քեռի Մարտինը խոսքը չվերջացրեց, որովհետև նրա հետևից ներս մտավ Օտտոկարը հարբած և աչքերն արյուն կոխած:

— Գնանք Բոհեմիայի անտառները... Ավազակներ դառնանք,— և կիթառով զարկեց ու վայր գլորեց ճրագը և քիչ մնաց, որ ինքը գետին փռվեր:

— Խնայեցեք քեռի Մարտինին,— աղետարար կանչեց ծերունին,— սրա գոռգոռոցը հասնում է մինչև Ռեել, և վաղը 20
կուրատոր ֆոն Յանաուն ինձ պիտի պատժի:

Օտտոկարին մի կերպ դուրս տարան: «Սև եղբայրները» հրածեշտ տվին իրենց առաջնորդին, և բոլորը դուրս եկան դռան մոտ. Թոմաս Բրյուլլը նայեց խավարի մեջ օրորվող նրանց լապտերներին:

Իսկ Օտտոկարը քնած փողոցներում մոնչում էր ինչպես կրկեսի ցուլը, որին խմացրել էին մի տակառ մեղրագինի և բաց էին թողել քաղաքում:

— Կարթագենը պետք է կործանվի,— գոռում էր Օտտոկարը:

30

11

Նրան տանջում էր հայրենիքի կարոտը:

Գարուն էր բացվում, և առաջին գարունն ավելի էր դորացնում այդ կարոտը: Իսկ ոչ ոք չկար այն հեռու երկրից, որ նրա հիշողության մեջ պայծառ էր, ինչպես մութ գիշերին հո-

319

վիվների խարույկը լեռան վրա: Այդ մի անմարմին կարոտ էր՝ նման այն գոլորշուն, որ գարնանը բարձրանում էր ճահճուտներից, անտառներից և էմբախի ջրերից: Այդ մի ձայն էր, որ նրա ականջի տակ հնչում էր երբեմն մանուկ օրերի երգը, երբեմն պարզ լսում էր մոր ձայնը՝ «խաշե՛ր, խաշե՛ր...»: Եվ հանկարծ ետ էր նայում, բայց նանին չէր երևում, այլ երևում էր պարտիզպանը, սանդուղքը շալակին կամ փողոցով անցնում էր մի ֆրաու, որ կոմի ճապաղ հայացքով նայում էր Արմենիերին:

- 10 Երբեմն ձայնը չէր լսվում, այլ նայում էր դիմացի պատին և չէր տեսնում պատը, այլ տեսնում էր սպիտակ բարդիներ, նրանց խորքում Ծաիր Ծապու ջրաղացը՝ դռնակը բաց և մուտքի մոտ ջրաղացպանի ծխացող օջախը: Կամ բացվում էր մի բարակ ճանապարհ, որ բաղերի արանքով իջնում էր ձորը՝ դեպի Գոչգոշան... Ահա այն ընկուզենին, որից հետո կդա նովավոր աղբյուրը, որի ջուրն այնպես տխուր խոխոջում է աշնանը, երբ այլևս մարդ չկա բաղերում, հնձանները դատարկ են, և ծտերը կտցահարում են կարմրած մասուրը, նաև մի դեղին դդում, որ մոռացել են քաղել: Զորով իջնում է քամին, և խշշում են ընկուզենիները՝ թափելով խնկաբույր տերև, և ամբողջ ձորում կոնչում է միայն մի ագռավ, մի ծերացած ագռավ, որ տեսել է բուժ և բորան և ցուրտ ձմեռ, երբ սառչում է նովավոր աղբյուրը և այլևս չի երգում Զանգուն:

Երբ միտն էր գալիս նովավոր աղբյուրը, ծարավում էր. ականջի տակ աղբյուրի ձայնն էր, նրա դով վշշոցը, աչքերի առաջ թափվում էր կապույտ ջուրը, որ գլզգլ գալիս էր ոսկեկանաչ մամուռների միջով: Ա՛խ, եթե միայն մի անգամ ձեռքերը բուռ աներ և կռանար այդ հստակ ջրի վրա, խմե՛ր, խմե՛ր կում-կում՝ ականջի տակ ջրի ձայնը, ընկուզենիների

- 10 խշշոցը, Գոչգոշանի շառաչը...

Զարթնում էր այդ կարոտը, և նա փորձում էր ետ վանել, դասը սերտում էր բարձրաձայն կամ գնում էր Պարրոտի տունը կամ դուրս էր գալիս աննպատակ շրջելու փողոցներում, գնում էր շուկայի հրապարակը, որտեղ առավոտից մինչև երեկո նպարավաճառների և արհեստավորների մի ահագին բաղմոթյուն կրպակների առաջ կամ բացօթյա առնում կամ ծա-

խում էր, գովելով ապրանքը և որտեղ դարբիններ, անիվագործ-
ներ, կոշկակարներ և այլ արհեստավորներ այնպիսի աղմուկ
էին հանում, որ այդ աղմուկը և այլազգի ժխորը նրան մոռաց-
նել էին տալիս Նովավոր աղբյուրի ձայնը և ընկուզենիների
խշշոցը:

Բայց երբեմն այդ կարոտն այնքան էր նեղում նրան, որ
չէր հանգստանում, լսելով հրապարակի աղմուկը կամ քր-
քրեկով այն իրերը, որ հետն էր բերել: Նաև չէր հանգստա-
նում, երբ Պարոտի տանը տեսնում էր Խորասանի այն խալին
և զալյանը, որ նրանք միասին գնել էին Երևանի Չարսու բա-
զարում: Ինչպես մայրը, երբ հանկարծ մտաբերում է մեռած
որդուն, միայնակ լաց է լինում և թել մանում, ողբ է ասում՝
մաքրելով ցորենը, այնպես էլ նա գլուխը տետրակի վրա կա-
խած արտագրում էր օրինակներ Երից կանոնի և ինքն իրեն
դնդնում էր:

Շորորա, Շուշան, շորորա,

Շորորա, ծաղիկ, շորորա...

Երգում էր մեղմ ինչպես սայլապանը, որ լուսնյակ գիշե-
րով ճանապարհ է ընկել, երկար գնացել է սարերով, ձորերով,
և ահա սայլը խուլ աղմկում է գյուղի փափուկ դաշտում, հոգ-
նած օրորվում են եզները, արդեն մի կաքավ կանաչ սաղմոս է
կարդում քարերի մեջ, և լուսաբացի հովը բերում է իրենց դեզի
բույրը... Երգ է երգում սայլապանը, այնքան մեղմ, որ հագիվ
են լսում եզները և այնպես հստակ, ինչպես լուսաբացին կար-
դում է կաքավը:

Նա մեղմ երգում էր և աշխատում: Եվ երգի միջից ինչպես
ծուխ այդ կարոտը հետզհետե բարձրանում էր, պատում նրան,
աչքերի առաջ շաղվում էին գրերը, հնչում էին այն հին ձայ-
ները, նանին կանչում էր՝ «Խաշատուր, հե՛յ...», ինչպես տղա
ժամանակ, երբ փախչում էր բաղը, իսկ նանին զլքբաշ հարա-
միներից վախեցած՝ քարափի գլխից ձայն էր տալիս:

Այլ ի՞նչ դիրք, ի՞նչ Երից կանոն...

Այդ ձայները նրան կանչում էին քաղաքից դուրս, դեպի
էմբախի գետափը, որտեղ ուռիները ստվեր էին արել ջրերի
վրա և կամ դեպի Դոմբերգ, ուր աղմկում էին ծեր կաղնիեն-

10

20

30

321

բը: Նա թաքնվում էր մի խորշում, և արահետներով պատահաբար անցնող մարդիկ լսում էին անծանոթ նվագի հնչյուններ, որ ելնում էին Արմենիերի հայկական սրինգից:

Հայրենաբաղձությունը նրան մղում էր պատմել հայրենիքի մասին: Եվ նա պատմում էր Պարրոտին, ավելի հաճախ նրա կնոջը, պատմում էր տիկին էլոիզ Աուսլենդերին, նույնիսկ երեխաներին էր պատմում: Երբեմն պատմում էր իր տանտիրուհուն և նրա հարևանուհիներին, որոնք մի գործով գալիս էին նրանց տուն և, լսելով այդ անծանոթ պատմությունները

10 հրաշալի Արևելքի մասին, մոռանում էին, որ սուրճը թողել են կրակի վրա:

Իսկ Արմենիերը զարմանալի պատմող էր: Ժամանակը և հեռավորությունը նրան մոռացնել էին տվել այդ եղելությունների սովորականը և ամեն ինչ դարձրել էին արտասովոր և առասպելական: Հենց իրեն Արմենիերին այդ պատմությունները երբեմն թվում էին առասպել, որ կարդացել է հին գրքերում: Մի՞թե գրքից չէր պատմությունն այն գերի աղջկա, որ սարդարի հարեմից իրեն նետում է կամուրջի վրա, երբ հարեմի պատուհանից տեսնում է իր սիրած տղային, որ հուսահատ ետ էր վերադառնում: Եվ կամ մի՞թե առասպելանման չի այն, որ իր հայրենիքում կանայք շարսավով են, աղջիկներին հարս են տանում, երբ նրանք դեռ ամենը երեխա են, և չխոսկան հարսը սկեսուրի հետ խոսում է մատներով, աչքերով: Ապա այն պատիժները, որ կային նրա հայրենիքում, ապա Մոսին, որին դաշտից փախցրել էին՝ լեզգիները, ֆառաշները, թե՛ վաշկատուն թարաքյամաները, երբ գյուղի երեխաները գնացել էին Մուրադ Թափայի բլուրը՝ սինձի:

20

Հաճախ նա համեմատում էր այն հին երկիրը և նրա բարքերն իր նոր հայրենիքի հետ: Ահա լալիս է մի փոքրիկ երեխա, բայց մայրը նրան չի ծածում, այլ ուրախացնելով լացը կտրում է. «յայս հայեցեալ, իսկոյն թեան միտք իմ առ վիճակ մերոց երեխայից, թէ զիա՞րդ ծնողք աշխարհին մերոյ անհոգ կան վասն զաւակաց իրեանց և զիա՞րդ երեխայք աշխարհին մերոյ առանց ինչ միսիթարութեան զարգանան, որով վասն արտասուալից աշօք, պղտորեալ սրտիւ սկսայ հոգ հանել...»:

30

Ահա ձեռք է բերել Ռոբերտ Քեր Պորտերի ուղեգրությունը և շտապում է իր բարեկամին ցույց տալու գիրքը և դրժի նկարները՝ Նրեանի բերդը և Արարատը, պարսիկ սարբազնների և հարեմի մանկամարդ պարսկուհուն, որ զուգված կանգնել է՝ ձեռքին Գյուլիստանի վարդը. ասես հարցնում է, ո՞վ է գեղեցիկ՝ ինքը, թե վարդը: Եվ նորից խոսք է բացվում հեռավոր Իրանի և Արմենիայի մասին, և նրա բարեկամը, նաև նրա դուստրերը հավանում են Ֆաթալի շահի նկարը, նրա հանդերձը և նույնիսկ շահի հուշակավոր միրուքն են հավանում, բայց չեն հավանում պարսիկ կնոջ հանդերձները և ձածկելն նոցա զերեսս ամենքին անհաճոյ երեվին. և յիրաւի անհաճոյս:

10

Նրա հիշողության մեջ հետզհետե պայծառանում էր այն, որ քաղցր էր և սիրելի. մայրը, Միրզամը և քույրերը, փոքրիկ եղբայրը, նույնիսկ իրենց Բողարը, որի հետ խաղացել էր մանկության տարիներին: Ինչքա՛ն մանր և աննշան հիշողություններ էին զարթնում. պոռնկը կոտորած պղնձե ջամբ նայում էր նրան երկար, շատ երկա՛ր և ինչպես հին ծանոթ նրան ասում էր. «գու ինձ չես մոռանա, Խաչեր, ինձ երբեք չես մոռանա...»: Այն կողմից դռնգում էր կարասը, որ ընկած էր էյվանի տակ. «ապա ի՞նձ... հիշո՞ւմ ես՝ գլուխդ կռացնում էիր ներս և կանչում՝ դոն-դոն, իսկ ես միշտ արձագանքում էի քո ձայնին՝ դո՛ն... դո՛ն... դո՛ն...»: Այսպես խոսում էին բակի քարերը, աղաքարը՝ որի վրա հայրը աղ էր ցանում, և տավարը լիզում էր աղը, հետո եզները քարն էին լիզում իրենց փշոտ լեզուներով՝ խը22-խը22, կարծես գերանդիով հնձում են շորացած խոտը: Երգում էին դռներն ու դռնակները, ամենքն իրենց հանգով. հացատան դռնակը՝ բարակ ու մեղմ, տան դուռը՝ ինչպես պառավ շուն՝ խռպոտ ու բամբ, իսկ ձմեռը, երբ դռան հետևից կախում էին թաղիք, տան դուռը խլանում էր: Բայց ամենից զիւ երգում էին դրսի դռները, որոնց սունին որձաքարի մեջ էր. դռներն իրար էին գալիս, աջը միայն դամ էր պահում, իսկ ձախը զլում էր պարկապկուն, մինչև դռներն իրար գային և այն ժամանակ երկուսը միասին՝ դոմբ հա դոմբ խփում էին Աթա Թեանի թմբուկը:

20

30

Նրա հիշողության մեջ հետզհետե պայծառանում էր այն, և զառնը մոռացվում էր և մնում, որ քաղցր էր և սիրելի՝ քարե-

ըր, հին կարասը, պղնձե ջամբ, հայրենի խեղճ խրճիթը, պա-
ռավ շունը, Գոշգոշանի ջրվեժը, ընկուզենիների խշշոցը, Նո-
վավոր աղբյուրի ոսկեկանաչ մամուռը և Զանգուն, սիրտ մաշող
Զանգուն:

12

10 Հետո երկար ժամանակ վառ մնաց ձմռան այն օրը, երբ
անհանգիստ կարոտով թափառել էր փողոցներում, ապա ան-
նկատելի ընկել էր այն փողոցը, որով առաջին անգամ մտել
էր Դորպատ: Նա հասել էր քաղաքի դռներին, որից այն կողմ
անսահման դաշտն էր, ձյունով պատած, դեպի արևմուտք՝ ե-
ղենիների սև երիզը, այս և այն կողմ կաղնիներ, որոնք հի-
շեցնում էին ձյունի մեջ մոլորված գրենադերներին. ահա այս
մեկը փռել է սառած թևերը, որոնցից մամուռը կախվել է ձոր-
ձերի նման, մի քիչ հեռու երկուսն այնպես են փաթաթվել իրար,
որ մահն անգամ նրանց չի բաժանել, իսկ երրորդը համարյա
թաղվել է ձյունի տակ, և ձյունի մեջ ցցվել է նիզակի նման մի
չոր ձող: Հորիզոնի խորքում ժմուղների գլուղն էր, և ծուխը
վախժխելով կծկվում էր խրճիթների վրա:

20 Նա կարոտով նայում էր ճանապարհին: Ոչ հեռու երևում
էր առաջին շաղգառումը, որի մոտ խարույկ էր վառել պահա-
պանը՝ ալեբարդով մի զինվոր: Ծվ ուրիշ ոչինչ չէր երևում այդ
անեղր տափաստանում, բացի խարույկը և միայնակ պահա-
պանը, ծառերը և հեռվի գյուղը, որտեղից չէր լսվում ոչ շան
հաշոց և ոչ աքաղաղի կանչ:

Արևը խոնարհվում էր եղենիների ետևը, և այն կողմում
հրդեհվել էին բաց կարմիր ամպերը. եղենիների պարխալը
հետզհետե ավելի էր մթնում, և միայն մի շող թափանցել էր
անտառի սևի մեջ և դողդողում էր այդ ոսկի շողը, կարծես վա-
խենում էր բեկվել սառը ձյունի վրա: Նա զմայլած նայում էր
30 անտառին և մայր մտնող արևին, երբ լսեց զանգակների ձայնն
այնքան հստակ և մաքուր, ինչպես քարավանի դողանջը, երբ
ուղտերն անցնում են արշալույսին:

Քիչ հետո նրա աչքերը ճանապարհի խորքում նշմարե-
ցին մի սև կետ, որ հետզհետե մեծանում էր: Բացատի միջով
արևը ճեղքել էր անտառի ստվերը: Երբ սև կետը հասավ արե-

վում ողողված ճանապարհին, նա տեսավ երեք ձի, որոնք սլանում էին բարձրացնելով ձյունի փոշի, որ արևից փայլվում էր արծաթի գույնով: Զանգակների ձայնը հետզհետե հզորացավ: Արդեն պարզ երևում էր կողքի ձին, որ պարանոցը կեռ պահած թռչում էր՝ խաղացնելով ոտքերը և ծածանելով երկար բաշը: Ահա նրանք մոտեցան շլագբառումին. ծերունի պահապանն արդեն բարձրացրել է ուղեկալ գերանը, զգալով, որ միևնույն է, այդ ձիերը կանգ չեն առնելու և նույնիսկ կարող են թռչել գերանի վրայով... Ձիերը սլացան նրա մոտով՝ ձյուն թափելով նրա վրա: Ձյունի փոշու մեջ հնչեց մի ծիծաղ՝ զվարթ, ինչպես զանգակների ձայնը: Սահնակի մեջ նա նշմարեց կանացի մի դեմք՝ կապույտ աչքերով և այտերը բաց վարդագույն: Հանկարծ այդ կինը ձեռքը օդում թափահարեց: Կարծես քուրքի միջից կինը հանեց մի սպիտակ աղավնի, որ ձյունի փոշու մեջ թլպտաց և նորից մտավ տաք բունը: Արմենիերը բարձրացրեց գլխարկը, վազեց սահնակի ետևից, բայց սահնակը քաղաք մտնելով, աներևույթացավ:

10

Նա գնում էր. գլխաբաց, գլխարկը ձեռքին... Այդ փողոցները նրան օտար էին... Քաղաքի այդ մասում նա չէր եղել: Նա լսեց ուրիշ զանգակների ձայն և նայեց երկրորդ սահնակին: Անցավ նաև երրորդը... Սակայն ոչ ոք չնայեց նրան, և այլևս չերևաց այն ցնորական տեսիլքը:

20

Նա ուշքի եկավ, գլխարկը ծածկեց և սկսեց հետաքրքրությամբ դիտել սահնակներին: Իր կյանքում նա առաջին անգամ այդ օրն էր տեսնում սահնակը և նրա հիշողության մեջ առաջին սահնակը մնաց ինչպես զարմանալի հրաշք:

Հասավ զինվորական հիվանդանոցին: Այդտեղից երևում էր գերմանական եկեղեցին, որից այն կողմ փողոցները նրան ծանոթ էին: Հիվանդանոցի դարպասը բաց էր: Բակում երևում էին գլխաբաց զինվորներ, որոնցից մի քանիսը հենակներով էին: Մեկի գլուխը փաթաթված էր դեղին շորով:

30

Մի ոռու կին դարպասի մոտ վաճառում էր արևածաղիկի բոված սերմեր: Մի քանի զինվորներ նրան շրջապատել էին, և երևում էր, որ նրանք տատանվում էին՝ գնե՞լ, թե ոչ: Գուցե թե նրանք կատակում էին կնոջ հետ, փարատելով իրենց ակամա ձանձրույթը:

325

Արմենիները դիմացի մայթով տեսավ նրանց, տնտղեց գլուխը և անցավ մյուս մայթը: Հիվանդ զինվորները նրան տեսնելով լռեցին և ետ քաշվեցին, իսկ կինն սկսեց գովել իր ապրանքը: Արմենիները նայեց զինվորներին և խղճահարվեց...

Նրանք դեղնած և նիհար երեսով մարդիկ էին: Բոլորը մեծ միտուքով էին, մեկը ալեհեր էր, իսկ մյուսը երիտասարդ էր: Սակայն բոլորի դեմքին դրոշմված էր ստրկության կնիքը:

— Որտեղացի՞ եք, հայրենակիցներ,— հարցրեց Արմենիները:

- 10 — Հեռվից ենք, ձեր դարեծննդություն,— պատասխանեց ալեհեր զինվորը, դժկամելով, որ ընդհատվեց իրենց զրույցը, նաև այն սառնությամբ, որ նշանակում է. «շարունակիր ճանապարհդ, բարին, ոչ մենք ենք քո հայրենակիցը և ոչ էլ քեզ է հետաքրքրում, թե մենք որտեղացի ենք»:

— Արևածաղիկ ուզո՞ւմ եք...

— Ինչո՞ւ է, կարելի է... Կարելի է ձեր դեմություն,— և առաջինը մոտեցավ ալեհեր զինվորը, ապա մյուսների դեմքին ևս երևաց կես միամիտ, կես քծնող ժպիտ:

— Լազարեթում շա՞տ զինվոր կա:

- 20 — Ո՞վ գիտե... Մենք չգիտենք...

— Իսկ ձեր զինվորների մեջ հայ չկա՞...

— Հա՞յ,— և նրանք իրար երեսի նայեցին:— Կարելի է, որ լինի, ձեր դեմություն. այստեղ ամեն ցեղից էլ կան, ով Դոնից է, ով Կալուգայից, մինչև անգամ Օրենբուրգից կա, և կարող է հայ էլ լինել... Ո՞վ գիտե:

Արմենիների աչքերը փայլեցին:

— Ես ձեզ համար էլի արևածաղիկ կառնեմ... Տեսեք, եթե հայ կա, կանչեցեք դուրս:

— Կարելի է նաև առանց արևածաղիկի,— ասաց ալեհեր

- 30 զինվորը:

— Դու քեզ համար պատասխանի, պառավ, ուրիշների հետ ի՞նչ գործ ունես,— զայրացավ ռուս կինը,— կարող է, որ նորին բարեծննդությունն ուզում է այսօր բարեգործություն անել:

— Իսկ խիղճ կա՞... Թե՞ ոչ: Քոնը միայն փողն է, լիրբ...— և դարձավ Արմենիներին,— կարելի է... Բայց հայն ինչպիսին է: Մեզ մոտ ամեն ցեղից էլ կան, ով Դոնից է, ով...

— Կա՞ սև մարդ, սև աչքերով, քիթը՝ մեծ:

Ալեհեր գինվորը միտք արեց՝ նայելով իր ընկերներին: Նրանք էլ էին միտք անում, կրծելով բոված արևածաղիկը:

Մի գինվոր ասաց.

— Իսկ որ վերջին ֆլիգելում է ապրում, նա հայ չի՞...

— Ո՞րը, — հարցրեց ալեհեր գինվորը:

— Նա, ուր հաց էր գողացել... որին ծեծեցին:

— Սատանի ավել, մի՞թե նա սև է, աչքերը սև՞ են, քիթը մե՞ծ է... Աղբով է լցված գլուխդ: Չհասկացար ի՞նչ պատվիրեց նորին բարեծննդությունը՝ որ գլուխը սև լինի, աչքերը սև լինեն, ամեն ինչ սև լինի և քիթը սև լինի... 10

— Ա՛ա, — երկար ծոր տվեց այն գինվորը, և դժվար էր հասկանալ, թե ի՞նչ էր նշանակում այդ բացականչությունը:

— Քեռի Միտրիչ, — կանչեց երիտասարդ գինվորը, — իսկ եթե մազերը սև են և քիթը մեծ է, բայց աչքերը սև չեն, այլ... — և երիտասարդը դժվարացավ ասել, թե ինչ գույնի են աչքերը և հանկարծ բռնեց կնոջ գլխաշորից և ուրախացած բղավեց. — այ այս գույնի, աստված վկա, ճիշտ այս գույնի են աչքերը... 20
21-ի լինի:

Կինը զայրացավ և խփեց գինվորի թևին:

— Թաթը քեզ պահիր... Ես ամուսնացած կին եմ և ոչ թե ֆրաու...

Բոլորը նայեցին Արմենիերին: Եվ նույնիսկ ալեհեր գինվորը նայեց, կարծես ուզում էր ասել, որ այդ հարցին պատասխանել կարող է միայն «նորին բարեծննդությունը»:

— Բայց նա քրիստոնյա՞ է... Հայերը քրիստոնյա են:

— Աստված վկա, չգիտեմ: Միայն գիտեմ, որ ուսերեն չի խոսում, միշտ մենակ է շրջում, հոշալիտալում իր երկրացի մարդ չունի: Եվ անունն ինչ-որ ուրիշ տեսակ է, մերիներեց չէ... կամ էանգայ է, կամ էամգայ է, այդպես մի բան է: Եթե կլինի, գնամ կանչեմ: Նա միշտ պատի տակ մենակ ման է գալիս... Իսկ մազերը՝ սև, ինչպես, հիշո՞ւմ ես, Միտրիչ, մեր զընդապետի ձին: 30

Երիտասարդ գինվորը մտավ բակը և քիչ անց վերադարձավ: Նրա ետևից գալիս էր միջահասակ մի մարդ, փաթաթված պատառտուն գրատի մեջ: Երևում էր, որ նա մրսում է: Նա

գալիս էր զգույշ քայլերով: Դեմքի մկանները լարված էին. կարծես նա խուլ և մունջ էր և լսում էր լայն բացած աչքերով: Նրա դեմքն արտահայտում էր դժկամություն. գալիս էր, բայց և կասկածում էր, թե չլինի՞ իրեն խաբում են:

— Ահա՛,— և երիտասարդ գինվորը հեռու կանգնեց: Մյուսներն էլ լուռ ետ քաշվեցին:

Նրանք նայեցին իրար: Ինչ-որ հարազատ ցուք կար այդ մարդու բաց կապույտ աչքերում: Արևը նույն արևն էր, հարավի տաք արևը, բայց այդ արևը շողում էր բաց կապույտ մշուշի միջից:

Զինվորը հայ չէր:

— Թաթա՞ր,— նա գլուխը տարուբերեց:

— Լեկզի՞,— գինվորի աչքերը փայլատակեցին:

— Զերթյազ,— ասաց նա:

Արմենիները փաթաթվեց նրան:

— Ղարդաշ էրմենի՞:

— Էրմենի ղարդաշ...

— Փառք քեզ, Տեր,— մեկամաղձոտ ասաց ալեհեր գինվորը,— ինչպես հանկարծ բախտ ես տալիս մարդուն և բախտ ես խլում... Տես ինչպես լուսավորվեց երեսը... Իսկ շրջում էր մենակ, ինչպես անտառի բու... Տես ինչպես բացվեց լեզուն... Նրանցն էլ լեզու է, նրանք էլ ցեղ են և Աստված ունեն, և հող են վարում, և մանր երեխաներ ունեն:

Զինվորները տխրեցին: Գուցե նրանք հիշեցին իրենց տնակները և մանր երեխաներին և իրենց կանանց, որոնք, ով գիտե, քաղցած են, ցուրտ է տնակում, և գուցե նրանք այլևս կենդանի չեն: Մեկը մոայլ նայեց հիվանդանոցի բակին: Նա ձեռքը զայրույթով թափ տվեց և ներս մտավ: Իսկ մյուսները, թեև տխուր, բայց լսում էին նրանց զրույցը:

Նրա անունը Համգալ էր: Նա գիտեր մի քանի բառ թուրքերեն, մի քանի բառ ռուսերեն և գիտեր միայն իր մայրենի լեզուն, որին Արմենիները անծանոթ էր: Եվ այդ խառն լեզվով Համգալը պատմեց, որ ինքը մասնակցել է պատերազմին, բայց այլևս «սիրտը չի ուզել» (նա ցույց տվեց սիրտը), վիրավորվել է և ահա երրորդ ամիսն է հիվանդանոցում: Ուրիշ այլ բաներ ևս պատմեց Համգալը իր մայրենի լեզվով և Արմենիները

մի կերպ հասկացավ, որ Համգայր կարոտում է իր հայրենիքը, բայց այլևս այնտեղ չի վերադառնա, որովհետև «Թուրուխանը» նրա թշնամին է:

Հնչեց զանգը և եկան դարպասը կողպելու: Արմենիերը նրան մի անգամ էլ տեսավ բակի մեջ, շերքեզը ձեռքով արեց, և դարպասը փակեցին:

Այդ օրից նրանք մտերմացան: Յուրաքանչյուր կիրակի Արմենիերը գնում էր հիվանդանոց, իր բարեկամի համար նա տանում էր քաղցրավենիք, միրգ: Երբեմն բաժին էր հանում իր աղքատիկ գրպանից: Հետզհետե ավելի էր հասկանում նը- 10
րան: Այսպես, օրինակ, նա առաջին օրերը կարծում էր, որ «Թուրուխանը» Համգայի թշնամին է այնտեղ, նրա հայրենիքում: Բայց հետո հասկացավ, որ Թուրուխանը մայոր Տերյոխինն էր՝ կայազորի պետը: Նա իմացավ նաև, որ Համգային դեռևս պիտի պատժեն, որովհետև իբրև թե նա ինքն էր վիրավորել իրեն, այլևս պատերազմ չգնալու համար: Եվ սպասում էին, որ նա կազդուրվեր: Այդպես էր սպառնացել մայոր Տերյոխինը մի այցելութան ժամանակ:

Արմենիերի համար շերքեզն ուներ մի անպատմելի հը- 20
մայք: Այդ լեռնականի դեմքի վրա, նրա լեզվի մեջ մի բան կար, որ չէր հագեցնում Արմենիերի ծարավը, բայց հնչում էր ինչպես Նովավոր աղբյուրի ձայնը: Նրա աչքերի մեջ կար մի հարազատ ցուք: Այդ մի ծաղիկ էր, որ չէր բուրում, բայց հիշեցնում էր այն դրախտային ծաղիկը, որին օրորում էր Զանգուն:

Համգայը մի անգամ երգեց: Այնքան քաղցր էր այդ երգը հեռու հյուսիսում: Կարծես լեռան ետևից բարձրանում էր արևը, և ձև էին առնում թփերը, ձորում շողում էր սպիտակ ջուրը: Նրա երգը օտար առարկաներին դույն էր տալիս, և դարպասը փոխում էր տեսքը և նմանվում իրենց տան դարպասին, որի դռները երգում էին. ահա դիմացի գորշ պատը պայծառանում է ինչպես Զվարանցի քարաժայռը, երբ նրա լանջին բացվում է մայր մանուշակը: 30

Համգայը նաև պատմում էր հիվանդանոցի կյանքից... «Շունը մեզնից լավ է ապրում, զարդաշ... Ա՛խ, եթե շուն լինեի, գնալի այս երկրից, գյուղերով գնալի, արտերի միջով

գնայի, ցերեկը քնեի խոտերի մեջ, գիշերը մինչև լույս գնայի և հասնեի մեր սարերին, մեր գյուղը, ոչխարը սարը տանեի... Հիմա արդեն սարերը կանաչում են, դարդաշ...»:

Արմենիերը Համզայի վիճակը թեթևացնելու համար դիմել էր Պարրոտի միջնորդության: Պրոֆեսորը սառը պատասխանել էր.

— Ավելորդ է դիմել մայոր Տերյոխինին: Նա գազան է, և հետևանքը կարող է լինել այն, որ ձեր երկրացու վիճակն ավելի կծանրանա...

10

13

Սենյակում մոմերը վառվում էին, դեղնավուն լույսի հետ սփռելով խաղաղություն: Իրերն ընկղմվել էին կիսաստվերների մեջ. միայն պատից կախված նկարի ապակին էր իր մեջ հավաքել շողերը և արտացոլում էր, հիշեցնելով մի նեղ պատուհան, որից ներս է ընկել աստղալույսը: Խաղաղ էր նաև փողոցը, որտեղից երբեմն միայն լսվում էր մի անհայտ անցորդի ոտնաձայն:

20

Տիկին էլոիզը նայում էր պատուհանի կողմը: Երբ դըրսում հետզհետե հանգչում էին ոտնաձայները, սենյակում լուծվումն ավելի էր թանձրանում, և լսվում էր մոմերի ճարճատյունը, կարծես մեկը գիրք էր թերթում: Իսկ երբ անցնում էր քամին, մոմերի բոցերը մեկ ձգվում էին, մեկ ծավելով նըստում: Պատուհանի վարագույրները խաղում էին, և տիկին էլոիզին թվում էր, թե մեկը դրսից իրեն է նայում:

Նա մոտեցավ կլավիրին: Ստեղների ուրախ հնչյուններից սենյակը զվարթացավ: Նա աննպատակ նվագեց մի ինչ-որ կոնտրադանս, կարծես չէր լսում նվագը, այլ ավելի հիանում էր իր մատների գեղեցկությամբ, ինչպես մի երիտասարդ աղջիկ, որ սրսփալով մտել է ջուրը և չի հիանում ոչ շարաճճի ալիքներով և ոչ ափի ծաղիկներով, այլ հիանում է միայն իր պատկերով, որ ճոճվում է ջրի մեջ:

30

Ապա հնչեց հնամենի վալսը՝ հիշատակն այն օրերի, երբ դեռահաս աղջիկ էր, այն տարիքում՝ երբ ոչ անմեղ երեխա էր և թչ կյանք ճաշակած կին, մի տարիք, երբ առաջին տպավորություններն անշնչելի դրոշմ են դնում հոգու վրա:

Այդ տպավորութիւնները նման են դեղնած տերեւների, բայց ոչ խոր աշնան, երբ մերկանում է ամբողջ այգին, չկան թիթեւները, և տխուր խոխոջում է առուն,— այլ նման են այն առաջին տերեւներին, որ դեղնում են աղմկոտ ամռանը և վայր են ընկնում կանաչ խոտերի վրա, որտեղ երգում են ճպուռները, բզեզները հարսանիք են սարքել և ամբողջ այգին, ինչպես մի երգեհոն հնչեցնում է պտղաբերութեան հավերժական երգը: Եվ ավելի զվարթ է հնչում այդ կանաչ երգը, երբ ընկնում են մահվան առաջին տերեւները:

Տիկին էլոիզն այլևս չէր լսում ոչ դրսի ոտնաձայները և ոչ էլ նայում էր պատուհանի վարագույրներին, որ քամուց բարձրացնում էին եզերքը և խսկույն իջեցնում, կարծես մեկին ցույց էին տալիս այդ գեղեցիկ պատկերը՝ տիկին էլոիզին, մոմերի լույսով, բատիստե սև զգեստով և վառ կարմիր ժապավենի փնջերով, որ վարդերի նման բացվել էին նրա թևերի վրա և իրենց կարմրավուն ցոլքով երևացնում էին նրա ականջները՝ մոխրագույն գանգուրների մեջ:

Իսկ մաշված ստեղծերը լալիս էին: Նրանք անձրևում էին կարոտի հնչույններ. երբեմն մեկը և երկուսը թավ դողանջում էին հեռվից, կարծես նավը գնում էր ծովի հեռուն, և այնտեղից այդ ձայները հրաժեշտ էին տալիս ափին:

Երբ նվազը վերջացավ և օդի մեջ դեռևս չէին հալվել վերջին ելևէջները, տիկին էլոիզը լսեց խուլ խշշոց: Հեռվում աղմկում էր անտառը: Նա մոտեցավ պատուհանին: Երկինքը խավար էր: Նա լսեց ավելի խուլ աղմուկ, քան անտառի խշշոցը: Կարծես շատ հեռվում դղրդում էր փոթորկած ծովը:

Տիկին էլոիզը ցուրտ զգաց: Նա կծկվեց բազմոցի վրա և ձեռքն առավ սեկե կազմով գիրքը:

Երբեմն այդ գիրքը նրա բարեկամն էր: Ընթերցելով այդ գիրքը՝ նա արտասվել էր, ինչպես այն ոռոմանտիկ դարում գիտեին արտասվել երիտասարդ աղջիկները և երիտասարդ պատանիները, որոնք զգում էին անգո մի վիշտ տերեւների սոսափի և իրենց հոգու մեջ: Այն կախարդական գիշերը, երբ լիալուսնի տակ ցցվել էր աշտարակը մի լուռ դղյակի, որտեղ կոնչում էր բուն: Ինչպես այն դարի դուստր՝ էլոիզը ևս

առանձնության մեջ լաց էր եղել մի անանուն գերեզմանի վրա, միտ դնելով, որ այդպես է նաև Վերթերի գերեզմանը կաղնիների պուրակում, որտեղ նա սպասել էր Շարլոտային: Այդ գրքի ծալքերում դեռ մնում էին չոր ծաղիկներ և տերևներ, մոռացված տարեթիվերով, մի ծվեն այն մետաքսից, որից կարել էին նրա հարսնության զգեստը և թելի նման բարակ ծամ, որ ինքն էր հյուսել, որպես սովի ենի:

«Օ՛, ինչքան երեխա ենք մենք... ինչպես թանկ է մեզ համար սիրածի մի հայացքը... Օ՛, ինչքան միամիտ երեխաներ ենք մենք...»:

Տիկին էլտիզը շրջեց մի այլ էջ:

— Ինչո՞ւ է այս կարոտը, այս սիրտ մաշող սպասումը... Մայր է մտնում արևը և ուզում է վերջին անգամ իր շողերով ողողել դաշտերը և անտառը և ջրերը, ցոլք տալ և այնպես կորչել... Ուրեմն ծերացե՞լ է արդեն և վերջին հրաժեշտն է տալիս: Եվ այլևս չի լինի այլ սեր...

Տիկին էլտիզը նայում էր բաց էջին և չէր կարդում:

Նա տխուր նախազգում էր, որ այլևս կյանքը վերջանում է, և այն, որ նրան գարուն է թվում, չէ այն երիտասարդ գարունը, որ խլրտում է դրսում, այլ խաբուսիկ գարունն է ձմեռ-նամուտին, երբ դեռ չի մաղել ձյունը և աշնան արևից խաբված երկրորդ անգամ խոտը կանաչում է: Բայց հենց այդ զգացումն ավելի էր բորբոքում նրա կիրքը, նրա կանացի ծաբավը՝ այս վերջին գավաթը ըմպելու կաթիլ առ կաթիլ և մինչև վերջ:

Ձմռան սկզբին էլտիզը վերադարձել էր Ռեկլից: Առաջին հանդիպումին ամուսինը՝ պրոֆեսոր Գերման Աուսլենդերը, ի շարս այլ նորությունների, նրան հաղորդել էր նաև Արմենիերի մուտքը Դորպատ: Տիկին էլտիզը նրան հանդիպել էր 30 Գալլուտի տանը այն երեկո, երբ գնացել էր առաջին այցելության: Երիտասարդը, ծանոթանալով, մի քիչ դժկամությամբ էր խոնարհել գլուխը և մի քանի րոպե լուռ մնալուց հետո հեռացել էր:

— Նա դեռևս բիրտ է և իրեն խորթ է զգում,— ասել էր պրոֆեսորը, տիկնոջը հարց ու փորձ անելով Ռեկլի ծանոթներից:

Իսկ մի շաբաթ հետո պրոֆեսոր Աուսլենդերը կնոջն ասել էր, որ ինքը Արմենիերին երկրաշափություն է դասավանդելու նրանք պիտի պարապենին տանը, ինչպես խնդրել էր պրոֆեսոր Պարրոտը:

— Որովհետև նա մեծ է տարիքով և թույլ է գիտությամբ, քրպեսզի հաճախի սեմինարիա և կամ համալսարան: Նա պետք է արագ սովորի այն պարզ գիտելիքները, որ շեն սովորեցնում նրա հայրենիքում, ինչպես ասաց հերր ռեկտորը:

Այդ օրից շաբաթը երկու անգամ Արմենիերը գալիս էր նրանց տուն, տետրակները և քարե տախտակը թևի տակ, ինչպես դպրոցական տղա: 10

Պարրոտի կինը տիկին էլոիզին պատմել էր, որ երիտասարդը դյուրաբորբոք է, երբ խոսում են նրա հայրենիքի մասին: Նա պատմել էր Արմենիերի ընդհարումը մեկի հետ, որը գոհհիկ էր արտահայտվել հայ աղջիկների մասին: Տիկինն ասել էր նաև այն, որ նա բարձրաձայն է խոսում, ինչպես լեռնցի, որ հոգևոր կոշումի լինելով, նա խիստ բժախնդիր է իր հավատի և ծեսերի անաղարտության: Տիկին Պարրոտը հատկապես խնդրել էր ուշադիր լինել նրա արտասանության, շարժ ու ձևերի և նրա բնավորության դաստիարակության, 20 կանացի բնազդով զգալով, որ ոչինչ այնքան գեղեցիկ չի հրդեհում երիտասարդին, որքան միջավայրը կիրթ և ազնվամիտ կանանց:

Սակայն այլ էր տիկին էլոիզը. Այն ամենը, ինչ բիրտ էր Արմենիերի բարբի մեջ, նրա համար առնականի կատարելատիպն էր: Նա սիրում էր նրա կոշտ լեզուն, հնչեղ ծիծաղը, որի համար տիկին Պարրոտը նրան խրատում էր, թե վայելուչ չէ այդպես աղմկալի ծիծաղելը տիկինների ներկայությամբ,— նրա պարզ միամտությունը, զգացմունքների անմիջականությունը, նույնիսկ հայ դպրի տարազը, որով Արմենիերը առաջին օրերը գնում էր նրանց տուն,— սիրում էր նրա կախարդական պատմությունները Արևելքի մասին, որտեղ խիստ են սիրում և խիստ են խանդում,— սիրում էր Արմենիերի ոճավոր խոսքերը և նրա զարմանալի երգերը, որոնց մեջ կար և վիշտ, և վախ: 30

Տիկին էլտիզը սիրում էր նրան: Սիրում էր ինչպես մայր, որ կրթով գուրգուրում է որդուն, սիրում էր և ինչպես կին, որ զգում է, թե այդ է վերջին գավաթը կենաց խնջույքի, որից հետո ալլես ոչինչ չկա և չի լինելու: Նա և ուրախ էր, որ կյանքի ցուրտ միզում անակնկալ բոցավառվել էր այդ խարույկը, և տխրում էր, նախազգալով, որ կփշեն զորեղ հողմեր, կհանգչի կրակը և ալլես չի լինի ոչ սպասումի կարոտ, ոչ ջերմացնող մտերմություն և նույնիսկ մոխիրը կսառչի:

- 10 Նրան թվում էր, թե որ շատ վաղուց աղջկային երազների մեջ երևացել էր այդպիսի մի երիտասարդ: Երբ թերթում էր «Վերթերը», գրքի ծալքերում մոռացված ծաղիկները և ծամը նրան հիշեցնում էին այն թեթև սերերը և հանդիպումները, որ կանուխ շորացան, ինչպես առապարի ծաղիկները, որոնք միայն վաղ գարնան և շատ կարճատև շքեղացնում են առապարը... Ապա հանդիպեց Գերմանին, որի զվարթությունը ցամաքել էր նույն օրը, երբ նա հրաժեշտ էր տվել ուսանողական կյանքին ծնայի համալսարանում: Այդ օրից սկսվել էր նրանց կյանքը՝ տաղտկալի և միօրինակ, ինչպես օրերը այն համեստ բյուրգերների, որոնք ծնվում և մեռնում են միևնույն փողոցում և որոնք կյանքում՝ ծննդից մինչև մահ միակ նշանավոր դեպքը ամուսնությունն էր դրացուհու հետ:
- 20 Փողոցում ոտնաձայն լսվեց: Նա է... Գալիս է: Տիկին էլտիզը ոտքի ելավ: Մի տաք դող անցավ նրա մարմնով: Ահա նա բախում է դուռը: Միայն նա է այդպես բախում՝ ամուր և երեք անգամ:

— Մի՞թե անձրևում է:

— Անձրևում է:

- 30 Արմենիերը զարմացած նայեց տիկին էլտիզին, թվաց թե ուրիշ դուռ էր ծեծել և ներս էր մտել ուրիշ տուն, որտեղ ապրում էր ամենաշքեղն այն գեղեցկուհիներից, որոնք բարձրացնելով վարագույրի եզրը, հետաքրքիր նայում էին արևելցուն:

Նա աչքերը հառել էր ժապավենի կարմիր փնջերին:

— Ինչո՞ւ այսօր այդպես եք հագնվել:

— Իսկ ձեզ դուր չի՞ գալիս:

— Յուրտ է... կարող եք մրսել,— ասաց նա կոշտ և առնական գորովով, ապա նայեց մյուս սենյակի դռներին, որտեղից սովորաբար ներս էր մտնում պրոֆեսոր Աուսլենդերը, լսելով նրա ձայնը:

— Գերմանն այսօր ուշ կվերադառնա...

— Ինչ մութ գիշեր է... Իսկ ո՞րտեղ է Մատիլդան:

— Նրա եղբայրը եկել է գյուղից: Խնդրեց այցելության գնալ:

Արմենիերը լռեց: Արտասովոր և քաղցր մի բան կար էլոիզի ձայնի մեջ: Եվ պրոֆեսորը տանը չէր, տանը չէր նաև աղա- 10
խինը՝ Մատիլդան, և տանը ուրիշ ոչ ոք չկար:

Իսկ տիկին էլոիզն այնքան գեղեցիկ էր, այնպես էին այրվում այն փնջերը նրա սև զգեստի վրա:

— Ինչպես չեք երկյուղում մութին տանը մենակ մնալ:

— Մեր տունը մութ չէ... Տեսե՛ք քանի մոմ է վառվում,— հնչեց նրա ջղային ծիծաղը:

— Իմ հայրենիքում կինը կվախենա մութ գիշերով տանը մենակ մնալ:

— Բայց ես մենակ չեմ: Դուք այստեղ եք,— և նորից հնչեց նրա հեգնոտ ծիծաղը, որով տիկին էլոիզը ուզում էր 20
խայթել նրան:— Այնպես չէ՞, դուք ինձ կպաշտպանեք, եթե շարագործները հարձակվեն մեր տան վրա, ինչպես հարձակվում են ձեր երկրում:

Արմենիերը ոչինչ չասաց. նա կանգնել էր կլավիրի մոտ և փորձում էր վերհիշել այն գամման, որ հնչում էր ինչպես վանքի զանգերի ղողանջ:

— Ուզո՞ւմ եք ձեզ սովորեցնեմ կլավիրի վրա նվագել:

Արմենիերը տխուր պատասխանեց.

— Ինձ համար ուշ է արդեն... Մեղանում ասում են քա- 30
ռասունի մեջ սովորողը գերեզմանում կնվագի:

— Բայց դուք շատ հեռու եք քառասունից:

— Համբերություն չունեմ, տիկին էլոիզ:

— Հենց դրա համար էլ պիտի սովորեք նվագել:

— Կիթաոի վրա գուցե, թե չէ իմ հայրենիքում ո՞րտե-
ղից է այս գործիքը, և ո՞վ գիտի, ես պիտի ունենա՞մ տուն և ընտանիք:

— Այստեղ այնքան լավ աղջիկներ կան... Ընտրեցեք մեկ-նումեկին և տարեք ձեզ հետ:

Արմենիները շագաց տիկին էլուզի ոչ դողացող ձայնը և ոչ տխուր շեշտը:

— Նրանցից ոչ ոք ինձ հետ չի վերադառնա իմ երկիրը:

— Այն ժամանակ դուք մնացեք այստեղ:

— Զեմ կարող, ես պետք է վերադառնամ:

Ստեղները միալար դողանջում էին այն գամման, որ հիշեցնում էր վանքի զանգերը:

10 — Իսկ ձեր եկեղեցիներում չե՞ն նվագում...

— Ոչ, տիկին: Մեզանում միայն երգում են:

— Եվ երևի սքանչելի է խումբը երգիչ աղջիկների և տղա-ների:

— Աղջիկներին և կանանց արգելված է երգել մեր եկեղեցիներում: Նրանք կարող են միայն աղոթել և այն էլ պետք է առանձին կանգնեն:

— Խեղճ աղջիկներ:

20 — Այո, տիկին, նրանք խեղճ են: Նրանք ոչ միայն շեն կարող եկեղեցում երգել, այլև շեն կարող սիրել և գուցե թե իրենց սրտում գաղտնի սիրեն մեկին, բայց շեն կարող այդ մասին հայտնի ասել: Նրանց շատ կանուխ են ամուսնացնում: Մեզանում ասում են՝ գդակդ զարկիր աղջկա մեջքին, եթե աղջիկը վայր չընկավ, ուրեմն ժամանակն է ամուսնացնելու...

— Եվ ամուսնացնում են:

— Եվ ամուսնացնում են: Իմ ազգականուհին, որ հիմա հագիվ լինի տասներկու տարեկան, արդեն երկրորդ տարին է, որ կինն է մի վայրենի մարդու, որը նրան հայր կսազեր: Իսկ ինչքան կայտառ աղջիկ էր Մայրանը: Ամուսնության հենց առաջին գիշերը նա վախից մունջ դարձավ, մունջ և անդամալույծ... Եվ այդպես էլ ես թողի նրան:

30 — Աստված իմ...

— Ահա թե ինչպես են նրանք խեղճ:

Արմենիները լուռ մոտեցավ պատուհանին: Մութ էր. դրսից լսվում էր միայն անձրևի ազմուկը. մի ջրորդանից թափվում էր անձրևաջուրը... Ինչո՞ւ հիշեց Մայրանին... Այն երկրում էլ խավար գիշեր է և ա՞յս անձրևն է գալիս, թե պարզապես

գիշեր է, գարնան սպիտակ աստղերով... Տեսնես հիմա ի՞նչ է անում նանին: Երեկ քուրսու վրա ոսպ է փռել և հոգնած աշ-
քերով շոկում է քարերը: Հանկարծ դռան ետևից կամաց կան-
չեր. «Ես եմ, նանի... Խաչերն եմ... Դուռը բաց»:

Տիկին էլոիզն աչքերը շեր հեռացնում նրանից: Արմենիե-
րը ձեռքերը կրծքին խաչել և նայում էր մութ խավարին: Տի-
կինն զգաց, որ նա մտքով հեռու էր: Եվ ինքն իրեն հանդիմա-
նեց, որ ավելորդ հարցասիրությունը պատճառ եղավ վերհի-
շումների:

Այդ րոպեին եթե Արմենիերը գլուխը շրջեր և նայեր տի- 10
կին էլոիզին, նա կտեսներ այնպիսի հայացք, այնպիսի աշ-
քեր՝ սիրով և քնքշանքով լի, որ կմոռանար ցնորքը: Բայց նա
անշարժ նայում էր խավարին: Թվաց թե լսեց շան խուլ հա-
շոց շատ հեռվից, գուցե ժմուղների այն գյուղից կամ ավելի
հեռվից:

— Ինչքան միանման են հաշում շները... Կարծես թե մեր
Բողարի հաշն էր:

— Ուզո՞ւմ եք ձեզ համար մի բան նվագեմ... Գերմանն
ուշանում է:

Արմենիերը շրջվեց: Նա կարծես մոռացել էր, որ օտարի 20
տանն է, և այդ տանը մարդ կա...

— Նվագեցեք:

Երբ տիկին էլոիզը վեր կացավ և քայլեց, այնպես քաղցր
խշշաց նրա զգեստը:

Հնչեց նույն վայսը... Երբեմն թվում էր: Թե մութ գիշերին
ստեպի վրայով անցնում է եռաձի կառքը և զրնգում են բոժոժ-
ները, երբեմն մեկը և երկուսը թավ զողանջում են հեռվից,
կարծես նավը գնում էր ծովի հեռուն և այնտեղից այդ հրնչ-
յունները հրաժեշտ էին տալիս սիրելի ափին:

Պատի վրա այն նկարն էր, որի ապակին իր մեջ էր հա- 30
վաքել լույսի շողեր և արտացոլում էր ինչպես պատուհանից
ներս ընկնող աստղալույս: Արմենիերը նայեց նկարին և իս-
կույն աչքերը դարձրեց դեպի տիկին էլոիզը, որ ինքնամոռա-
ցության մեջ ետ էր թեքել գլուխը, և մոմերի լույսով ցոլանում
էր նրա նուրբ պարանոցը: Նկարը պատճենն էր այդ պատկե-
րի... Նույն մոխրագույն գանգութները, նույն փոքրիկ քիթը,

շքեղ ունեցերով, որ փքվում էին կրթով, լույսի տակ երե-
վացնելով վարդազույն արյունը,— նույն հրեական շրթունք-
ները՝ հազիվ նշմարելի աղվամազով: Նույնաձև էր նաև զգես-
տը, այն տարբերությամբ, որ երկնագույն էր և ոչ սև, բայց
փնջերը նույնն էին, նույն վառ կարմիր վարդերը: Նկարի էլոի-
զըն ավելի երիտասարդ էր: Նա նստել էր բազմոցին և ծընկ-
ների վրա պահում էր բացված գիրքը:

Արմենիերը նորից համեմատեց նկարը... Տիկին էլոիզը
չունեւր այն կանաչ ուլունքը, որի ծայրից կախված էր ընկույ-
զի մեծության սև և տափակ մի քար: Իսկ այդ քարը և ուլուն-
քի կանաչ շարանն ստվերագծում էին նկարի կնոջ երիտա-
սարդ և գեղեցիկ դեմքը:

Երբ տիկին էլոիզը նվազը վերջացրեց, Արմենիերը մոտե-
ցավ նրան.

— Իսկ որտե՞ղ են այն ուլունքները,— և մատը մեկնեց
նկարին:

— Ուզո՞ւմ եք ցույց տամ,— նրանք կողք-կողքի գնացին
դեպի փոքրիկ պահարանը՝ կարմիր փայտից և սաղաֆներով
զարդարած:

Այդ բոպեին անձրևախառն քամին հանկարծ խփեց պա-
տուհանին, և կաթիլներն աղմուկով թմրկահարեցին: Նրանք
լուռ նայեցին իրար:

— Մեծո՞ւմ են պատուհանը:

— Ոչ, անձրևն էր...

Տիկին էլոիզը դարակից հանեց ուլունքների շարանը:

— Մայրս է նվիրել իմ հարսնության օրը,— մեղմ և
թախծոտ ասաց տիկին էլոիզը, կարծես կարոտեց և՛ մորը,
և՛ հարսնության երջանիկ առավոտը:

Ինչ-որ բան է փորագրված քարի վրա,— և Արմենիերը
քարը պահեց լույսի դեմ:

— Այո... գրված է amor vincit omnia, որ նշանակում է
«երը հաղթում է ամեն ինչի... շոտլանդական քար է:

Քարի վրա քանդակված էր նաև մի աղջիկ, որի ոտքերի
առաջ ննջում էր պարտված առյուծը:

Արմենիերը ձեռքերը մեկնեց: Նա կամեցավ ուլունքները
կախել տիկնոջ պարանոցով, ինչպես նկարի վրա էր: Նրա

մատնեբը շոշափեցին էլոիզի ջերմ պարանոցը: Տիկինը խոնարհեց գլուխը, և նրա գանգուրները շոյեցին Արմենիերի այտերը: Նրանք իրար շէին տեսնում, այնքան մոտ էին աչքերը:

Պատուհանի տակ նորից աղմկեց քամին և ծառերը խշշացին:

— Իմ սիրելի երեխա...

Տիկին էլոիզը գրկեց նրան, համբուրեց և ամուր սեղմեց կրծքին, կարծես վախենում էր, որ գարնան քամին նրան կխլի իր գրկից:

Առավոտյան Մատիլդան, աղախինը տիկին էլոիզի, եկավ այրի կին Աշինգերի տունը Գրունշտրասսեի վրա, որտեղ բնակվում էր Արմենիերը: Մատիլդան տանտիրուհուն հարցրեց. «Վե՞ր է կացել պարոնը...»: Տանտիրուհին բախեց նրա սենյակի դուռը և ներսից պատասխան շառնելով՝ դուռը կամաց հրեց: Ներսը ոչ ոք չկար. սեղանի վրա բաց էր այն գիրքը, որին հավատո գիրք էր անվանում Արմենիերը, տանտիրուհուն արգելելով ձեռք տալ գրքին, բրբ նա հավաքում էր սենյակը: Սեղանի վրա մոմը մինչև վերջը վառված էր. հատակին թափված էր ծխախոտի մոխիր: Աթոռի թիկնոցի վրա 20 փռված էր նրա սյուրտուկը, որից ջուր էր կաթում:

— Չկա մեր երիտասարդը,— և տանտիրուհին դուռը դրեց:— Նրեում է, որ նա շատ ուշ է վերադարձել, որովհետև ես քոն չունեմ և շատ ուշ եմ քնում... Իսկ երեկ գիշեր այնպիսի անձրև էր, ծառերն այնպես էին աղմկում, որ ես անկողնում երկար ժամանակ արթուն էի և ինչեր շէին երևում իմ աչքերին: Իսկ նա չեկավ, որովհետև եթե գար, ես նրա ոտնաձայնը կլսեի: Մինչև անգամ անկողին չի մտել, այլ պառկել է շորերով: Այ կտեսնեք, որ այդպես է եղել... Փառք Աստծո, տասը տարի է այրի եմ և շատ կենվորներ եմ տեսել և 30 նրանց այնպես եմ ճանաչել, որ նույնիսկ ոտնաձայնից եմ ճանաչել, ինչպես իմ հանգուցյալ ամուսինը ճանաչում էր նամակները, թե ով է գրել և ում են գրել և ինչ է գրված նամակի մեջ...

Մատիլդան զարմանքից բերանը բաց էր արել, կարծես պոստմենյատեր Աշինգերի այրին նրան հրաշք էր պատմում, ինչպես երեկոյան իր եղբայրը, որ գյուղից էր եկել, պատմում էր, թե հարեան գյուղում մի կով ծնել է ոչ թե իսկական հորթ, այլ հորթի գլուխ, միայն մի գլուխ, առանց իրանի և ոտքերի, և որ հորթի գլխին կպած է եղել պոչը, նույնպես իսկական պոչ, և հորթի գլուխը ծնվելուց հետո երեք անգամ բառաչել է ու մեռել:

Իսկ տիկին Աշինգերը պատմում էր.

- 10 — Պատահում էր, որ հոգնած տուն էր գալիս հանգուցյալը: Հանում էր մի նամակ և ասում. «Մարթա, այս նամակն ուղարկել են կառապան Հանս Տրաուբենին, որի տունը ռուսների նոր աղոթատան դիմացն է... Եվ նրանք գրում են, որ հայրը մահացել է գյուղում»: Եվ իսկապես այդպես էր, ճշմարիտ աստված: Նա հագնում էր ու ֆրակը, հագնում էր նաև սև ձեռնոցներ, որովհետև գիտեր, որ կառապան Հանս Տրաուբեն կարդալ չգիտե և իրեն պիտի խնդրի կարդալ այդ նամակը, որից հետո բոլորը պիտի ողբային ծերունու մահը: Եվ իմ հանգուցյալ ամուսինն առաջինն էր ասում մխիթարանքի խոսքը, նույնիսկ պաստորից առաջ: Եվ կառապան Հանս Տրաուբեն այդ օրից դառնում էր իմ ամուսնու բարեկամը և եթե նրան փողոցում հանդիպեիր, նա հեռվից կանչում էր. «Բարև ձեզ, պարոն պոստմենյատեր»,— և մինչև անգամ առաջարկում էր կառք նստել, որովհետև հոր մահվամբ Հանս Տրաուբեն ժառանգություն ստացավ... Այդպիսի մարդ էր իմ հանգուցյալ ամուսինը: Կամ բերում էր մի փոքր ծրար, այնքան փոքրիկ, որ կարելի էր ասել, թե տասը խոսքից ավելի չէր տեղավորի, բայց նա ցույց էր տալիս ծրարը և ծպտում. «Մարթա, վաղը կարող ես շնորհավորել դատավորի կնոջը... Ինչպե՞ս է նրա կրտսեր աղջկա անունը»: «Ամալյա է անունը, տեր իմ...»: «Այս ծրարի մեջ Ամալյայի երջանկության բանալին է... Հիշո՞ւմ ես այն թնդանոթածիգ կապիտանին, որ այս ամառ գնդի տունին ողջ ողջ կուլ տվեց տասներեք ձուկ»: Եվ իսկապես, նա կուլ էր տվել տասներեք կենդանի ձուկ, և ամբողջ քաղաքում խոսում էին այդ մասին: «Ահա այս նամակով պարոն կապիտանը խնդրում է դատավորի դուստր Ամալյայի ձեռքը»: Եվ ինչ. մի շաբաթ

հետո դարձյալ իմ ամուսնու ձեռքով ուղարկում էին պատասխանը և ամիսը շրուրած, մեզ ևս կանչում էին հարսանիքի։ Ահա թե ինչպիսի պոստմեյստեր էր իմ հանգուցյալ ամուսինը. նստում էինք երկուսով, քանի որ աստված մեզ արժան չհամարեց զավակ ունենալ, — նստում էինք, նա խմում էր երեկոյան թեյը (նա սիրում էր ծաղկով թեյ, և հիմա էլ դեռ այդ ծաղկից պահում եմ), և միասին զրուցում էինք։ Ամբողջ քաղաքում դեռ ոչ ոք չգիտեր, թե ով է դժբախտացել և կամ ով է, որ պիտի երջանկանա, և միայն մենք գիտեինք... Այդպիսի մարդ էր իմ ամուսինը։

10

Արդեն Մատիլդան զգացվել էր այրի Աշինգերի զրույցից, և խեղճ աղջկա աչքերի մեջ արցունք էր երևում, այնինչ տանտիրուհին դեռ պատմում էր, մեծ եռանդով սրբելով ափսեները, որ ամենևին յուզոտ չէին, այլ միայն փոշոտ էին, և այդ փոշին վկայում էր, որ պոստմեյստեր Աշինգերի մահից հետո ափսեներն այլևս չեն փայլել սեղանի վրա։

— Իսկ ինչ երիտասարդ է Արմենիերը, Աստված իմ... Կարող եմ ասել, որ ահա տասը տարի է այրի եմ և այդպիսի երիտասարդ չեմ տեսել։ Ինչքան եմ երախտապարտ տիկին Պարրոտին, նաև երախտապարտ եմ տիկին էլոիզին։ Շնորհակալ եմ, որ չեն մոռացել երախտիքն իմ հանգուցյալ ամուսնու... Իսկ իմ ամուսինը պատահում էր, որ բուբին, երբ փողոցներում կրակ էին վառել, որպեսզի մարդիկ կարողանան շարժվել, իմ հանգուցյալ ամուսինը, որի նման պոստմեյստեր մինչև անգամ Պետերբուրգում չկար...

20

Այդ զարմանալի Աշինգերը ձյունամրրիկին ծրարներն անձամբ էր տանում ռեկտոր Գևորգ Ֆրիդրիխ Պարրոտին (աայն ժամանակ որդին՝ Ֆրիդրիխը, որ ռեկտոր է այժմ, դեռ երիտասարդ էր...»): Այդ հեռավոր ժամանակներից Աշինգերի այրին ինչպե՞ս պիտի հասներ եկեղեցի, որտեղ նա հանդիպել էր երկու տիկիններին և ապա տիկին Պարրոտը նրան հարցրել էր.

30

— Զգիտե՞ք մի հարմար սենյակ առաքինի տան մեջ մեր բարեկամ Արմենիերի համար... Եվ որ տանտիրուհին հոգա նրան, դաստիարակի, որովհետև նա խնամքի կարոտ է...

Մի ժամից հետո տիկին Աշինգերի խոսքը նորից դարձավ Արմենիերին։

341

— Ահա շուտով կլրանա վեց ամիս, ինչ նա ապրում է իմ տանը և ես միշտ փառք եմ տալիս Աստծուն, որ հանդիպել եմ աղպիսի մարդու: Ո՛չ աղմկում է, ո՛չ նրան հարբած եմ տեսել, ո՛չ ուրիշ անիրավություններ է անում, ինչպես օրինակ՝ նա՛,— և տանտիրուհին այս խոսքի վրա ձայնը ցածրացրեց, մատը մեկնելով դեպի ձեղունահարկը,— նույնիսկ ամոթ է նրան պարոն ուսանող ասել... Նա լավ կաներ շրջեր տոնավաճառներում և բռնցքակովով փող աշխատեր: Ա՛յ, եթե ողջ լիներ իմ հանգուցյալ ամուսինը, նա նրան ցույց կտար: Բայց ես, այրիս, ի՞նչ կարող եմ անել: Իսկ Արմենիերը՝ անմեղ աղավնի է... Դեռ ամիսը չլրացած ծեծում է դուռս և ասում. «Կարելի՞ է, տիկին Աշինգեր... Ահա այս ամսվա վարձը՝ յոթ ուրբլին»: Եվ վճարում է: Ես գիտեմ, որ նրա թոշակը քսանհինգ ուրբլի է և յոթ ուրբլին ինձ է վճարում, բայց դրա փոխարեն ես նրան հատկացրել եմ ամենալավ սենյակը՝ երկու պատուհանով և ծաղիկներով,— տիկին Աշինգերը բացեց սենյակի դուռը,— նաև ինքս եմ հավաքում սենյակը, լվանում եմ նրա ներքնաշորը և խնամում եմ, ինչպես մայրը որդուն: Հենց մի շաբաթ առաջ նա ինձ՝ թե «Տկար եմ, տիկին Աշինգեր»: Եվ ես նրան այնպիսի մուգ թեյ տվի և իմ տղրուկներով արյուն առա նրանից, և նա մյուս օրը ոտքի կանգնեց... Իմ տղրուկները մինչև անգամ բուրգմեյստերի կնոջն են առողջացրել... Նաև պատահում է, որ մի տեղ կարը քանդվում է, և թեև ասեղ է հարկավոր: Տղամարդ լինելով նա անհոգ է և մինչև անգամ չի նկատի, եթե կարը քանդվելով հասնի Ռիգա, և կամ մի կոճակ այնպես է կախվում, որ խղճահարվում ես, թե ինչո՞ւ է նա այդպես կախվել, ինչպես իմ ամուսնու ֆրակի կոճակները, և ամոթ է ասել տաբատի կոճակները, որոնցից մեկն ու մեկը միշտ օրորվում էր թելի վրա, ինչպես հարբած գլուխ, և ես դեռևս միտք եմ անում, թե արդյոք նրա բոլոր կոճակները վայելուչ տեսքով էին, երբ հանգուցյալին դրին դագաղի մեջ...

Մատիլդան հառաչեց, որովհետև զգայուն էր և շէր կարող առանց հառաչելու լսել մահվան մասին:

— Եվ առանց խոսքի առնում եմ նրա տաբատը կամ ժիլետը, կարում եմ քանդված կարը, ամրացնում եմ կոճակը, որովհետև մտածում եմ, մեր քաղաքում նա հարազատ մայր

շունի և քույր շունի և կին շունի և մինչև անգամ խղճի ընդդեմ է, որ այդպիսի մարդը շրջի առանց կոճակի... Իսկ սենյակը ոչ մի պակասություն չունի: Եթե Դոմբերգի գազաթին արև կա, արևն այս սենյակի մեջն է: Իսկ այս բազմոցը, որ տեսաք, իմ ամուսնու սիրած բազմոցն էր: Ես այս սենյակը տեղափոխեցի, թեև կոնտրակտի մեջ չի հիշատակված,— տեղափոխեցի, որպեսզի Արմենիերի օթևանը բոլորովին շքեղ լինի, ինչպես բարոնի որդու բնակարանը: Եվ ամենևին չեմ փոշմանել, քանի որ նա արժանի է... Իսկ այն մեկը,— տանտիրուհին մատը նորից վեր բարձրացրեց,— չեմ կարող ասել, թե ինչպիսին է... Ամբողջ ձեռունահարկն զբաղեցնում է տարին տասնութ ութլով և ինն ամիս է ոչինչ չի վճարել: Եվ մինչև անգամ վախենում եմ նրան խոսեցնել... Իսկ Արմենիերը, չեմ կարող ասել, ինչքան բարեհոգի է: Երբեմն այնպես է երգում, այնպիսի քաղցր ձայնով է երգում, որ պատի ետևից ես լսում եմ, լաց եմ լինում, հիշելով իմ հանգուցյալ ամուսնուն: Իսկ թե ինչքան խելոքն է, այդ մասին էլ խոսք չկա: Իզուր չէ, որ պարոն պրոֆեսորը բոլոր հայերից միայն նրան է ընտրել:

— Այո, իմ պարոնն ևս ասում էր, որ նա խելոք է,— ընդհատեց Մատիլդան,— ես ինքս եմ լսել նրա զրույցը տիկնոջ հետ... Նա ասում է, որ եթե այսպես գնա, հերր Արմենիերը կարող է մինչև անգամ պրոֆեսոր դառնալ:

— Եվ կդառնա... Անպատճառ կդառնա: Նա գիշերները համարյա չի քնում և շարունակ կարդում է: Տեսա՞ք մոմը, մինչև վերջ վառված էր: Իսկ երեկոյան դեռ բոլորովին նոր էր մոմը:

— Իսկ իմ տիրուհին ևս նրան շատ է սիրում:

— Օ՛հ, տիկին էլովը հրեշտակ է... Ամեն անգամ նրան ուզում եմ այցելության գնալ և շնորհակալ լինել նրա բարեխոսության համար, բայց դեռ չեմ գնացել:

— Երբ տանը քաղցրավենիք է լինում կամ կարկանդակ, իմ տիրուհին ինձ հարցնում է. «Մատիլդա, պահե՞լ ես Արմենիերի բաժինը...»:

— Հապա Արմենիերն ինչպիսի գովեստով է խոսում տիկնոջ և պարոն Աուսլենդերի մասին: Նա ասում է, որ հավիտյան չի մոռանա այդ տունը:

— Տիկին Աշինգեր, միայն ձեզ եմ ասում,— և Մատիլդան շշնջաց նրա ականջին,— իմ տիրուհին ասեղնագործում է տղամարդու այնպիսի կրծկալ, որ ամբողջ քաղաքում ոչ ոք չունի։ Սև թավիշ է, վրան ոսկեթելերով և մարգարիտներով այնպիսի շուշաններ, որ կարծես նոր են քաղել։ Իսկ վզի վրա՝ վարդերի ժանյակը և երկու թիթեռ. մեկն սպիտակ, մյուսը՝ դեռ չի սկսել, այլ միայն նշան է արել...

10 — Ա՛յ-ա՛յ-ա՛յ,— և այրի Աշինգերը հիացմունքից փափուկ ձեռքը խփեց իր այտին և այդպես էլ պահեց ձեռքը։
— Եվ ո՞ւմ համար է գործում։

— Ես այնպես եմ միտք անում, որ պարոն պրոֆեսորի համար չի գործում, քանի որ գույները և նախշերը երիտասարդի են։

— Ուրեմն... Ա՛յ-ա՛յ-ա՛յ...

— Միայն խնդրում եմ, տիկին Աշինգեր, ոչ ոքի... Որովհետև դեռ չի վերջացրել և կարելի է, որ ուզում է անսպասելի նվիրել...

20 Տիկին Աշինգերը ոչինչ չպատասխանեց, այլ ճապաղած աչքերով նայեց Մատիլդային, ձեռքն այտի վրա... Նա խոր միտք էր անում, թե առաջ որի՞ն պատմի՝ կողովագործի կնոջը, որ ապրում էր նրա տան ներքնահարկում, թե՞ հարևան վարսավիրի կնոջը։ Եվ որոշեց, որ ավելի լավ է սկսել մահուղավաճառի կնոջից, քանի որ նա տիկին Աշինգերի տղրուկներն ավելի զորավոր է համարում վարսավիրի տղրուկներից։

— Իսկ շուտո՞ւմ պետք է նվիրի,— սթափվեց պոստմեյստերի այրին։

30 — Զեմ կարող ասել։ Այս առավոտ իմ տանտիրուհին թեև գունատ էր, բայց երբ պարոն պրոֆեսորը գնաց, վերցրեց թավիշը և սկսեց ասեղնագործել։ Առաջ նա ճաշից հետո էր գործում, երբ քնում էր պարոն Գերմանը, իսկ այսօր առավոտյան կանուխ սկսեց...

— Ուրեմն շտապում է։

— Եվ ինձ ասաց, որ ծնկները փաթաթեմ, դրովհետև իրեն վատ է զգում։ Երեկ նա թեթև էր հագնվել և երևի մոսել է։

— Երեկոները դեռ ցուրտ է... Իսկ ես ինչպես եմ մրսում։

— Երբ նրան փաթաթեցի, իմ տիրուհին հարցրեց, թե. Մատիլդա, դու գիտե՞ս տիկին Աշինգերի տունը Գրունշտրասսեի վրա: Ես պատասխանեցի՝ այն տունը չէ՞, որտեղ հերր Արմենիերն է ապրում... Հիշո՞ւմ եք, տիկին Աշինգեր, ձմեռը ծննդյան տոնին մի անգամ եկա և պարոնի համար կարկանդակ բերի:

— Հիշում եմ, սիրելիս, և հիշում եմ, որ համեղ կարկանդակ էր...

— Ես այդպես էլ ասացի իմ տիրուհուն: Իսկ նա այնպես մանրամասն նկարագրեց տունը, թե երկու պատուհան ունի, 10 որ նայում են փողոցին, կարմիր աղյուսե տուն է, դարպասը կանաչ գույնի և դարպասի առաջ երկու լորենի...

— Եվ ի՞նչ լորենիներ...

— Իմ տիկինն այնպես նկարագրեց, որ առանց մոլորվելու գտա ձեր տունը և դեռ հեռվից տեսա երկու լորենիներ...

— Որ տնկել է իմ հանգուցյալ ամուսինը, Մատիլդա, իմ և նրա լորենիները, երբ մենք նորապսակներ էինք և...

Բայց արցունքը նրան խանգարեց և պոստմեյստերի այրին գոգնոցով սրբեց արցունքը:

— Իմ տիրուհին ասաց. «Մատիլդա, գնա Արմենիերի առողջությունը հարցրու, նաև ողջունիր տիկին Աշինգերին և իսկույն վերադարձիր»: Նա ասաց, որ վատ երազ է տեսել և սիրտն անհանգիստ է: 20

— Բայց ո՞ւր է Արմենիերը, — զարմացած հարցրեց տանտիրուհին և կարծես միայն այդ վայրկյանին նա հասկացավ, որ տիկին էլոիզն աղախնին ուղարկել էր Արմենիերի մասին տեղեկանալու:

— Ո՞ւր կարող է լինել, — և նորից բացեց դուռը, երկուսով ներս մտան, կարծես ենթադրում էին, որ Արմենիերը կարող էր սենյակում լինել և կամ աննկատ ներս մտնել այն 30 ժամանակ, երբ պատշգամբի վրա այրի Աշինգերը Մատիլդային պատմում էր հանգուցյալ պոստմեյստերի մասին:

— Ուրեմն նա հագել է կապույտ սյուրտուկը... նաև զրթառը չկա: Իսկ այդ սյուրտուկը դեռ թաց է...

Մատիլդան հետաքրքրությամբ նայում էր պատից կախված նկարին:

— Այդ նրանց գլխավոր տաճարն է... Ինքը Հիսուսը գիշերով իջել է երկնքից, մուրճով խփել է գետնին և ասել է. «Այստեղ կառուցել մի տաճար...»։ Եվ այդտեղ էլ կառուցել են։ Իսկ այն սարը, որ հեռվում երևում է, Մատիլդա, սուրբ սար է... Դա Արարատն է... Որտեղ Նոյի տապանն է իջել, իսկ այժմ այնտեղ հերթ պրոֆեսորը ցցել է մի խաչ, որ ինքս տեսել եմ, որովհետև այդ խաչը պատրաստել է Իոհան Յիգլերը, իսկ նրա կիսն իմ հանգուցյալ ամուսնու հորեղբոր աղջիկն է...

10 Մատիլդան նայում էր այնպիսի սնահավատ երկյուղով, կարծես այդ նկարն էլ սուրբ էր, և նա տատանվում էր՝ խաչակնքե՞լ, թե՞ համբուրել։

Բայց այդ ժամանակ ձեղունահարկից լսվեցին ինչ-որ ձայներ։ Տիկին Աշինգերը ձեռքը զարկեց ազդրին։

— Ա՛յ... Արմենիերը այնտեղ է։ Այդպես էլ է, Մատիլդա... երևի ես մառանումն եմ եղել, որ նա բարձրացել է վերև։ Մատիլդա, — և նա ձայնը մեղմեց, կարծես վախենում էր վերևից լսեին, — ինձ դուր չի գալիս նրանց բարեկամութունը... Իհարկե, ինձ անհարմար է Արմենիերին զգուշացնել, բայց դու ասա տիկին էլոիզին, ասա իմ անունից, և թող Արմենիերն այլևս նրա հետ, — տանտիրուհին ցույց տվեց ձեղունահարկի կողմը, — բարեկամ չլինի... Այ, տեսնո՞ւմ ես, — և ձեռքը մեկնեց դեպի տրորված անկողինը, — վերևի կենվորի շնորհքն է։ Իսկ մինչև այդ, Արմենիերն այսպիսի բան չէր անում... Բոլորը նա է սովորեցնում։ Ինն ամիս է վարձը չի վճարել և դեռ ճանապարհից հանում է ազնիվ երիտասարդին։

Տիկին Աշինգերն սկսեց հարդարել անկողինը։ Նա Մատիլդային խնդրեց բարձրանալ ձեղունահարկը, ուր հավանորեն պետք է լիներ Արմենիերը։

30 — Ես այնտեղ ոտք չեմ դնի, մինչև հարգելի պարոնը չվրճարի իր պարտքը... Կտուրն էլ կաթի, ես դարձյալ չեմ բարձրանա։

Մատիլդան փայտե սանդուղքով վեր ելավ։

Դեռ սանդուղքի վրա լսեց, որ մեկը կարծես գողգոթում էր։ Երբ մոտեցավ դռնակին, Մատիլդային թվաց, թե ներսը խոսում են անժանոթ լեզվով։ Նա դուռը բախեց։

— Դուռը բաց է,— նորից դղրդաց մի ձայն:

Աղջիկը ներս մտավ: Մխի մեջ նա տեսավ մի վիթխարի մարդ, որի գլուխը հասնում էր առաստաղին: Նա առանց շապիկի էր, և նրա մերկ կրծքի վրա ինչ-որ սև գծեր կային: Մարդը ձեռքին բռնել էր երկար սուսեր: Նկատելով աղջկան, նա թիկնոցով իսկույն ծածկեց մարմինը և երկու քայլ արեց դեպի աղջիկը: Բայց այդ վայրկյանին Մատիլդան անկյունում նըշմարեց ուրվականի պես զարհուրելի մի բան, որ գլխին ուսանողի գդակ ուներ և ատամներով բռնել էր այրվող ծխամորճը:

10

Մատիլդան սարսափից ճշաց, փակեց դուռը և իրեն նետեց պատշգամբ:

Տիկին Աշինգերը դուրս վազեց սենյակից: Պատշգամբ բարձրացավ նաև կողովագործը, որ բակում կիտել էր կողովները և այդ ըոպպին ուզում էր դարպասը բաց անել կողովները շալակով տանելու համար: Նա առաջինը նկատեց աղջկա վայր իջնելը, բայց մինչև բարձրանար, տիկին Աշինգերն արդեն գրկել էր ուշագնաց Մատիլդային:

— Ջուր, մի գավաթ ջուր,— կանչեց տանտիրուհին:

Կողովագործը ջուր բերեց:

20

Տանտիրուհու կանչին դուրս վազեց նաև կողովագործի կինը, նրա հետևից երկու երեխան: Նրանք բոլորը բարձրացան պատշգամբ:

Մատիլդան ուշքի եկավ:

— Այնտեղ... Կտուրի տակ սատանա կա... Նա ծխում էր ծխամորճը, իսկ մի ուրիշը թուրը ձեռքին պահապան էր կանգնել:

— Հիսուս Քրիստոս,— և տիկին Աշինգերն ահից այլևս ոչինչ չասաց: Կողովագործի կինը գիրկն առավ փոքրին: Բոլոր կանայք լուռ նայեցին միակ տղամարդուն՝ կողովագործին, որը նույնպես լուռ էր:

30

Ձեղունահարկի բնակիչը, որից այնքան գանգատվում էր տանտիրուհին, Օտտոկար Դրիշն էր, մեկը այն առաքինի ուսանողներից, որոնք մեղրագինին խմում էին ձիու պես, բռնցքակովի մեջ առյուծ էին, զվարճանում էին ինչպես ազատ թռչուն, բայց և գիտեին եղի նման չարքաշ աշխատել:

347

Մոտենում էին քննությունները և մի շաբաթ էր, որ Դրիշը ձեռնառնարկում, ուր լույսն ընկնում էր կտուրի մեջ բացված կտոր պատուհանից,— սերտում էր *anatomia regionum...*

...Այն, ինչ որ Մատիլդայի աչքին երևաց, որպես զարհուրելի ուրվական, մարդու կմախք էր՝ ոչ բոլոր ոսկորներով, որ հավաքել էր Օտտոկար Դրիշը սուրբ Մարիամի մատուռի մոտ, այնտեղ, ուր Ալեքսանդր I-ը հողին էր հանձնել ռուս-կորները զանազան ժողովուրդների: Եվ որքան հետ պակասում էին մի քանի կողոսկրներ, ուստի Դրիշն իր մարմնի վրա ածուխով նկարել էր այդ ոսկորները:

Իսկ մնացածը՝ ինչ տեսել էր Մատիլդան, իրական էր: Օտտոկարը իր բերետը հագցրել էր գանգին և ծխամորճը կոխել էր նրա բերանի խոռոչը և ոչ միայն գոց արտասանում էր հարյուրավոր ոսկորների անունները և սուսերով ցույց էր տալիս ոսկորը, այլև կմախքի հետ բարձրաձայն խոսում էր.

— Օ, *maxilla superior* (և սուսերի ծայրով դիպչում էր վերի կզակին), որը տիկին Աշինգերին նմանեցնում է զանազալ կապիկի, նաև դուք *vertebrae collus*, որ թաղվել եք նրա ճարպի մեջ... Ապա այդ նիհար *costae*-ները (և սուսերի ծայրը ցատկաձեղնում էր կրծքի վանդակի ոսկորների վրայով և ոսկորները ստեղծների նման ձայն էին հանում), այս ոսկորն վանդակի մեջ, ով անհայտ *homo sapiens*, քո սիրտը արդյոք ըմբոստացե՞լ է երբեկից, բաբախե՞լ է մի վսեմ նպատակի համար, թե եղել է հում մսագունդ:

Օտտոկար Դրիշը այդպես էր ուսանում ոսկրաբանությունը և *pelvis*-ի ոսկորների հետ խոսում էր այնպիսի քնքշությամբ, որպիսին ոչ ոք չի խոսել սիրած կնոջ հետ:

Նկատելով անծանոթ աղջկա հանկարծակի աներևութանալը և լսելով նրա ճիշդ, նաև աղմուկը պատշգամբի վրա,— Օտտոկարը շտապ հագնվեց և իջավ ներքև այն ժամանակ, երբ բոլորը լուռ նայում էին կողովագործին, իսկ նա նայում էր կողովների կույտին, մտածելով, որ իդուր կորչում է ժամանակը, և այսօր հագել թե վաճառի երկու կողով:

Սանդուղքի վրա տեսնելով Օտտոկարին, կողովագործը բարևեց նրան և հանդարտ ասաց.

— Լավ կատակ չեք անում, պարոն ուսանող...

Եվ իջավ բակը՝ դարպասը բաց անելու:

— Ի՞նչ է պատահել,— Օտտոկարը սիրալիր նայեց Մատիլդային, զգալով, որ դուռն այդ աղջիկը բացեց: Մատիլդան հարդարեց մազերը և գոգնոցը, նույնիսկ թեթև շիկնեց: Նա աչքերը գետին խոնարհեց: Այնքան անմեղութուն կար նրա դեմքին, որ Օտտոկարը խղճահարմեց:

— Ձեզ երևի վախեցրեց կմախքը և իմ անհամեստ տեսքը: Ներեցեք. ինձ...

Մատիլդան թաքցրեց ժպիտը: Տիկին Աշինգերը ակնհայտ դժգոհ էր այդպիսի վախճանից: Նա սպասում էր, որ Մատիլդան նախահարձակ լինի, ապա կխառնվի կողովագործի կինը և ապա ինքը մի անգամից կթափի կուտակված մաղձը: 10

Բայց այդպես չեղավ: Մատիլդան ամոթխած ասաց.

— Ես բարձրացա տեղեկանալու Արմենիերի մասին և հանկարծ... Աստված իմ:

Այդ ժամանակ դարպասով ներս մտավ մահուդավաճառի կինը, նրա ետևից վարսավորի կինը, ապա մի կին, որի ամուսինը ոչ մահուդավաճառ էր և ոչ վարսավոր, այլ վաղուց խեղդվել էր ջրում, նաև շորորորդը, որ կին չէր, այլ ձկնորս էր և ապա հինգերորդը՝ ընկնավոր Վասիլիսան, և երբ վեցերորդը երևաց, որը հայտնի չէ, թե ինչու ներս մտավ ճիւղալը գլխին գցած, կողովագործի կինը իսկույն նկատեց բացակայումը իր երկրորդ տղայի և հասկացավ, որ նա էր փողոցում հրդեհ գցել: Կինը դուրս գնաց, գնաց և Մատիլդան, պատշգամբի վրա թողնելով տիկին Աշինգերին, որը հետզհետե բորբոքվելով հանկարծ ժայթքեց: 20

Օտտոկարը մի պահ նայեց բազմության, ապա վեր բարձրացավ և քիչ հետո վերևից կախվեց կմախքը, գանգի վրա կանաչ բերետը, ծնոտների մեջ՝ ծխամորճը և ձեռքին պիստոլետ: Կանաչք վախից ճշացին և դարձրին երեսները, իսկ որոնք երիտասարդ էին, գոգնոցները քաշեցին դեմքներին և այդպես փախան: Միայն ձկնորսը, որ կին չէր, այլ պառավ տղամարդ, ծխամորճը բերանից հանեց և թքեց: 30

Ֆրաու Ֆոգելզանգի պանդոկում այդ ձկնորսը հետո պատմում էր, որ իբր թե կմախքից կախված է եղել նաև հողան-

դական երշիկ և այնպես է կախված եղել, որ ձկնորսը ամաչել է պատմել:

15

Գիշերը չէր քնել և արդեն լուսադեմն էր, երբ փակեց գիրքը: Անձրեք դադարել էր: Պատուհանից երևում էր լուսաբացի պարզկա երկինքը:

10 Նա տնից դուրս եկավ: Փողոցը լուռ էր: Տների վրա ծրփում էր գաղջ մշուշը: Աղլուս բարձած մի դրոգ երևաց փողոցի ծայրին և անհետացավ: Թեև դրոգը հեռու էր, բայց նրա աղմուկը դեռ լսվում էր, ինչպես խուլ որոտ: Նա ծովեց դեպի գետը: «Ռուսական ծայրամասում» (այդպես էր կոչվում ռուսների արվարձանը) նա հանդիպեց մի մարդու, որ միայն շապիկով կանգնել էր դռան առաջ և ծխում էր: Երբ անցավ նրա կողքով, զգաց թարմ հացի հոտ... Իրենց թոնիրը հիշեց: Այնքան քաղցր էր այդ ծխահամ հոտը լուսաբացին:

Մարդը զարմացած նայեց նրա ետևից և մտածեց. ո՞վ գիտե ով է... Տեսքից՝ պարոն է, բայց ինչու առավիտ կանուխ թրև է գալիս այս կողմերը: Երևի լուսացրել է մի վաճառականի կնոջ հետ:

20 «Ռուսական ծայրամասից» այն կողմ քաղաքը վերջանում էր: Էստ ձկնորսների ցաք ու ցրիվ խրճիթները, որ նման էին անտառի մրջնաբներին, նաև քանդված հողմաղացը ավելի էին հաստատում, որ այն կողմը ոչ միայն քաղաք չկա, այլև չկան այդպիսի խղճուկ տնակներ, և կան միայն ծառեր, բլուրներ և տխուր դաշտեր, որոնց միջով սահում է էմբախը:

Նա բռնեց գետակի արահետը և գնաց, մինչև արահետը կորավ չոր խոտերի մեջ: Արևը խփեց դիմացի բլուրին: Նա հասավ մի փոքրիկ բարձրության, որտեղ ծառերը շրջապատել էին ինչ-որ ավերակի: Ճգնարան էր, թե հին եկեղեցի, գուցե և մնացորդ մի բերդի, որ ով գիտե, երբ էր ավերվել: Դեռ մնում էր դռան հետքը. մի կաղնի բուսել էր ավերակի ներսը և հետզհետե խարխլել էր պատերը:

30 Չորս կողմը խաղաղ լուռություն էր: Ներքեր՝ հանդարտ ծրփում էր էմբախը, երբեմն միայն մի ալիք խշշալով լիզում էր գետափի ավազը: Այդ խաղաղ լուռությունը պատեց նաև նը-

րան: Բնության այդ խորշը նրան հարազատ թվաց. կարծես այդտեղ եղել էր նաև ուրիշ անգամ, շատ վաղուց, այն տարիները, երբ հորթարածի հետ հանդ էր գնում, հորթերը հանգրստանում էին գետի հովում, մտնում էին գով քարայրները և կամ ջրի մեջ կանգնած ննջում էին: Իսկ հորթարածները հավաքվում էին ուռինների տակ կամ Ծղնախաչի ստվերում, և հասակավոր հորթարածը պատմում էր, թե իբրև շատ առաջ եղել է մի որսորդ, և ամբողջ ձորերը և բլուրները խիտ անտառ են եղել... Իբրև թե որսորդը հալածում է եղնիկներին, որոնք երբ հասնում էին այդ տեղը, իսկույն աներևութանում էին: Այն ժամանակ որսորդը գլխի է ընկնում, որ այդ հողը սուրբ է, այլևս որս չի անում, այլ դառնում է ճգնավոր և կառուցում է Ծղնախաչի մատուռը... Այնտեղ էլ ավերակի մեջ բուսել էր մի սալորենի, որ արդեն ցցաչափ էր, և ճյուղերին կապել էին գունավոր թելեր՝ շար աչքի դեմ... Նրան նույնիսկ թվաց, որ այս ավերակի ներսը բեմ կա, բեմի վրա՝ կարմիր խաչքար: Պատերի ճեղքերում պետք է լինեին հողե ճրագներ՝ առանց ձեթի, և պատերը պետք է սևացած լինեին վառած մոմերից:

Արևը հետզհետե բարձրացավ: Գիշերվա անձրևից թաց ավազահողը տաքանալով գույնը փոխեց: Միայն երբեմն ծառերից վայր էին ընկնում անձրևաջրի կաթիլները: Հեռու երեվում էր Դորպատը... Ահա համալսարանի սպիտակ սյուները, սուրբ Իոհանի տաճարը, աշտարակը Սիգիզմունդ վազայի և Քարե կամուրջի աղեղը: Նավակներն իբրև սև կետեր անկարգ լողում էին գետի վրա: Քամին քաղաքի կողմից երբեմն բերում էր այնպիսի խուլ աղմուկ, որ չէր լինում ջոկել ոչ մի ձայն: Նա գտավ նաև Գրունշտրասսեն...

Տիկին Աշինգերի լորենիները միացել և երևում էին, ինչպես մի սև թուփ: Գուցե հենց այդ վայրկյանին տիկին Աշինգերը Մատիլդային պատմում էր լորենիների և իր հանգուցյալ ամուսնու մասին:

Նա նստեց քարի վրա: Մի գորշ խլեզ քարի վրայով բարձրացավ վեր՝ արևի տակ տաքանալու: Դուրս սողաց նաև մի ուրիշը և կանգ առավ առաջինի կողքին: Ավերակի մեռած քարերը կարծես կենդանացան: Նա մի քանի բույսեր նայեց խլեզներին, որոնց փորի տակը բարախում էր:

Քամուց ծառերն օրորվեցին, և անձրևաշրի կաթիլները վայր ընկան... Նա ետ նայեց. կարծես ծառերի մեջ մեկը ման էր գալիս, խշշացնելով խոտերը: Այդպես էր նաև գիշերը, երբ դուրսը վարար անձրև էր, իսկ տիկին էլոիզը փոքրիկ աղջկա նման գլուխը դրել էր նրա ծնկներին և ննջում էր: «Մի գնա, դեռ մի գնա», — կարծես երազի մեջ աղերսում էր նա: Իսկ ինքը հարթում էր նրա ժապավենի կարմիր փնջերը, որ այլևս նման չէին բացված վարդերի, այլ հիշեցնում էին անձրևածեծ և հողմից քրքրված կակաչներ: «Դու նորի՞ց կգաս... Դու ինձ չե՞ս անիծի, իմ սիրելի երեսա», — և գրկում էր նրա պարանոցը, նորից էր համբուրում, ապա սեղմվում էր նրան, կարծես սենյակում ցուրտ էր, տիկին էլոիզը մրսում էր: Իսկ ինքը լուռ էր... Թվում էր թե հաշմ է, ընդարմացել է և ոչինչ, ոչինչ չի հիշում:

Այդ ամենն այնպես անակնկալ եղավ... Մոմերը վառվում էին. սեղանի վրա իր տետրակներն էին և քարե տախտակը: Նկարն արտացոլում էր կապույտ աստղալույս... Ահա կգա պրոֆեսոր Գերմանը, ուրախ ձայնով կողջունի Արմենիերին, կհամբուրի տիկին էլոիզի ճակատը, բաց կանի նրա տետրը և կբացականչի. «Ինքը էվկլիդեսը այսպես չէր նկարի: Բայց և այնպես այս եռանկյունին մի քիչ ծուռ է, այնպես չէ, իսկ այս գիծը ավելորդ է, հավաստացնում եմ, որ առանց այս գծի էլ կարելի էր ապացուցել, որ ճշմարիտ էր ժերոուսի Պյութագորոսը...»: Սակայն պրոֆեսորն ուշանում էր, և Մատիլդան չկար: «Լա՞վ է ինձ հետ», — և տիկին էլոիզը այնպես էր նայում, որ Արմենիերը պատասխանում էր այնպիսի հայացքով, որ երկուսն էլ հասկանում էին, թե այդպես շատ լավ է, և այդպես կարելի է ապրել նույնիսկ եղեգնյա վրանի տակ, մի հեռավոր լճակի ափին, որտեղ ուրիշ ոչ ոք չկա և աշխարհում ոչ ոք չկա, այլ միայն ծառեր կան, որ աղմկում են, որպեսզի քաղցր լինի շնչալը և քամին շաշում է, որ ցուրտ լինի, և ջերմությունը մնա միայն նրանց գրկի մեջ և իրար գրկած լսեն, թե ինչպես ջրորդանի մեջ երգում է անձրևը:

Պատուհանը ծեծեցին: Տիկին էլոիզը վեր թռավ: Արմենիերը դուռը բացեց: Նախասենյակի կիսամութի մեջ նա նշմարեց Մատիլդային, որ հեհհե ներս մտավ:

— Ինչ անձրեւ է, Աստված իմ,— Մատիւղան սենյակի շեմքում կանգնեց:

Նրա դեմքը կարմրել էր: Անձրեւը քրքրել էր աղջկա մազերը և զգեստն այնպես էր փակցրել մարմնին, որ գծագրովում էին մարմնի բոլոր մասերը: Կարծես մարմարե արձան էր, որին հագցրել էին մարմաշե զգեստ, և անձրեւն ավելի էր գեղեցկացրել աղջկա մարմինը: Տիկին էլոիզը նախանձով նայեց այդ պարզ և երիտասարդ գեղեցկության:

Արմենիերին նկատելով՝ Մատիւղան շփոթվեց.

— Իսկ ես կարծեցի, թե դուռը պարոն պրոֆեսորը բաց 10
արեց... Բարի երեկո: Ինչպիսի՞ անձրեւ է...

— Մատիւղա, գնա և շորերդ փոխի...:

Աղջկա մուտքի հետ կարծես ընկավ մի ինչ-որ շղարշ, և ամեն ինչ մերձացավ: Արմենիերը նայեց տիկին էլոիզին: Նրա աչքին նիհար և գունատ երևաց տիկին էլոիզը: Առաջին անգամ նա նկատեց նրա երկար մատները: Նրանք շոր էին և ոսկրոտ: Ինչո՞ւ է նա այդպես գլուխը թեքել և ձեռները հուսահատ դրել է ծնկների վրա:

— Իսկ ինչպե՞ս պիտի գա պարոն պրոֆեսորը,— խոհանոցից ասաց Մատիւղան և երևաց քաթանե զգեստով, որի 20
մեջ նա նման էր գյուղական աղջկա:

Արմենիերը ամոթ զգաց: Նրա արեւելցու գիտակցության մեջ պատահածը հանկարծ թվաց նամարդ գործ: Դիմացը կանգնեց բարի պրոֆեսորը, որ ահա ով գիտե ինչ դժվարությամբ խավար փողոցներով տուն է գալիս և թրջվում է շտապելով, որ հարցնի նրա դասը: Իսկ ինքը... Արմենիերը նայեց Մատիւղային, և կարծես աղջիկը ևս հանդիմանում էր նրան.

— Լավ չէ, պարոն Արմենիեր... Ձեզ այնքան է սիրում պարոն պրոֆեսորը, նաև իմ տիրուհին է սիրում, բայց դուք... Ահա 30
վշտացրել եք իմ տիրուհուն, և նա լուռ է. կգա պարոն պրոֆեսորը և նա էլ շատ կվշտանա, որովհետև նա շատ է սիրում տիկին էլոիզին, շատ է սիրում, բայց դուք...

Հետզհետե այդ գիտակցությունը սաստկացավ: Նա նույնիսկ վախ զգաց, ինչպես միամիտ տղան, որ խաղ է արել և խաղի ժամանակ փշրել է մի թանկագին սկահ և խաղով

տարված դեռևս չի գգում, թե ինչ է փշրել, և թե որքան նվիրական էր այդ անոթը մոր համար: Բայց ահա գգաց, նկատելով բեկորները... Զգաց և խաղը վերջացնելով՝ ուզում է իրար միացնել բեկորները, բայց մատները դողդողում են, և չեն միանում բեկորները...

— Մատիլդա, կրակ արա... Ցուրտ է,— տիկին էլոիզը շալը փաթաթեց ուսերին: Շալը ծածկեց ժապավենի կարմիր փնջերը և ուլունքի շարը:

Արմենիերը հավաքեց տետրերը և քարե տախտակը:

10

— Դուք արդեն գնում եք,— և տիկինը նրան նայեց համբաղերսանքով:

— Ուշ է:

— Սպասեիք մինչև անձրևը դադարեր:

— Տաք անձրև է,— և նա տրորեց գլխարկի եզրը,— կարող եմ խնդրել այս գիրքը...

Երբ Մատիլդան մոմը բռնած բաց արեց դուռը, քամու ալիքը ներս խուժեց, և անձրևի կաթիլները թրջեցին տիկին էլոիզի դեմքը: Մոմի լույսով նա խավարի մեջ միայն մի ալիքնաթարթ տեսավ Արմենիերի սիլուետը, և այլևս ոչինչ չերևաց:

20

...Գիշերը չէր քնել և ընթերցել էր «Վերթերը»... Նրա գրգռված երևակայության մեջ իրականը և այդ գիրքը, և հիշողությունները խառնվել էին: Երբեմն աչքին երևում էր տիկին էլոիզը, երբեմն այդ գրքի կինը՝ Շարլոտան, նրան պատկերանում էր տեսիլքի նման, ինչպես այն կինը, որ ձյունափոշու մեջ ձեռքով արեց և սահնակով սլացավ:

Երբ ծառերն աղմկում էին, նրանց կատարներն իրարից հեռանալով բաց էին անում երկնքի կապույտ շերտը: Արտեվանունքների միջից նա վեր էր նայում, և թվում էր, թե ծառերի բարձր ճյուղերը ճոճվում են ջինջ կապույտի մեջ: Խոտերը սլսվում էին: Խշխշան շորերով մի կին ման էր գալիս ծառերի արանքում, և երբ հանդարտվում էր քամին, այդ կինը թաքնվում էր մթին ավերակում: Երբեմն պատահածը նրբան հրազ էր թվում, մեկը այն շողշողուն երազներից, որոնցով նա զարդարել էր իր աղքատ պատանեկությունը: Եվ միտն էր գալիս Հաղպատի վանքը, ժամերգությունն ուխտի օրերին...

Նիհար, դեղնած երեսով մի պատանի դպիր, որի ուրարը փաթաթվում է ոտքերին, նիհար դպիրը խնկարկում է ուխտավորներին: Բուրվառից թռնում են ածուխի կայծեր, և խուճկի ծուխի հետ բարձրանում է բորբոսնահոտ, որից գլուխը պլտրտվում է: Ծոմ է, և ոտքերը քաղցից դողում են... Արդեն երեք անգամ խնկարկել է սրբոց պատկերներին և խորանին և քարե ավազանին, խոնարհելով խնկարկել է նաև եկեղեցական դասում՝ Անտոն եպիսկոպոսին, որ փափուկ բարձերի վրա չոքած ննջում էր, խուլ Հովհաննես վարդապետին, որ խոժոռ է նայում երիտասարդ դպրին և փնթփնթում է, որ դպիրը չի թեժացրել կրակը, և կայծերը ճայթում են, գրավելով ուխտավորների և ժամասացների ուշադրությունը՝ ահա արդեն խընկարկել է նաև աշխարհական դասում լոռվա մելիք Փարսադանին, որ չուխայի թևերը վեր քշտած ձեռքերը կոխել է արծաթակուռ գոտու մեջ, գոտի, որ ահագին ծանրություն ունի և որի մեջտեղից բարակ շղթաներով կախված են ոսկեզօծ գնդեր: Նա արդեն խնկարկել է մյուս սղամարդկանց, որոնց բրդոտ փափախները և բոի արտաքինը կիսախավարի մեջ հիշեցնում են քարափի ցից քարերը, նաև ինչ-որ կոճղեր և ցցաշորի, երբ անտառում աղչամուղչ է: Նա քաղց է զգում, գլուխը պլտրտվում է: Վերջին բուրվառն է բարձրացնում դեպի վերնատան տախտակամածը, որտեղ շար են ընկել կանաչք: Վանքի նեղ լուսամուտից հանկարծ ներս է ընկնում արևի շողը: Խոնկի ծուխը ոլորվում է շողի վրայով: Արևի շողով ցուլանում է այն լոռեցի աղջկա երեսը: Նա գլուխը փաթաթել է ծաղկավոր աղլուխով և վերնատան մահաջառի մոտ կանգնած նայում է երիտասարդ դպրին: Բուրվառի ծուխը շղարշում է նրա դալար մարմինը. աղջիկը կարմրում և ցած է խոնարհում աչքերը, զգալով, որ իրեն երկար է նայում դպիրը:

10

20

30

Այդ աղջիկը երկու անգամ էլ ուխտ եկավ Հաղպատ և այլևս չերևաց: Հետո, Համբարձման տոնին, երբ ուխտավորներն աղբյուրի մոտ քեֆ էին անում, իսկ հարս ու աղջիկ ընկուզենու ճյուղից կախել էին ճոճքը և զվարթ կանչերով ճոճվում էին անդունդի վրա, նա տեսավ մի նորահարսի, որի լաջվարդ զգեստը փռվում էր քամուց, ընկուզենու ճյուղը ճոռում էր, երբ հարսը թափով բարձրանում էր ընկուզենուց էլ վեր և

բարձրերում կանչում էր արտույտի նման: Երիտասարդ դպիրը ճանաչեց այն աչքերը, որ մի անգամ ամոթխած խոնարհվել էին:

Երբեմն միտն էր գալիս այդ լուռների աղջիկը, ինչպես մանկության ցնորք: Նրա հետ զարթնում էին լուռվա սարերը՝ գաթններն ամպերի մեջ, լանջերին մթին ծմակներ... Ապա ծառերը խշշում էին, և գալիս էր այն կինը, որի մարմինը թալանաց նրա գրկի մեջ, գալարվեց ինչպես կրակը, որ վաղուց է բռնկվել տան ներսը, հետզհետե լափել է մերձակա իրերը, ապա շարագուշակ բոցերով լուսավառել է խավար պատուհանները, մոլեգնած խփել է առաստաղին և ինչպես հրեղեն սյուն ահա այրվում է խավարի մեջ...

Գարնան արևը բորբոքել էր նրա արյունը, և արյունն անզուսպ եռում էր, ինչպես կյանքը տաքացած հողի մեջ: Ժրջան մրջյունները դես ու դեն վազվզելով կրում էին ծղոտներ և սերմեր, որ մնացել էին հողի երեսին: Կարմիր զատիկները շղթայվել էին ձու դնելու մոլուցքով: Ոսկեփորիկ իշամեղուն երբեմն կնճիթը թաթախում էր քաղցր խեժի մեջ և խեժի բուրով արբած թռչում էր՝ լողանալու արևի շողերով: Մառերի մթին խորքում սուր ձայնով կտկտացնում էր կտցարը:

Այնտեղ հիմա վար են անում, հարաքաշ են իրենք, Միրզամը, Ղլիճ Ղազարի խալիսը: Ամբողին լծել են իրենց Զեյրան եզը և Ղլիճ Ղազարենց Միրանը: Մալաղոնդի Ղևոնդը չուխան մեջքին քլավանդ արած բռնվել է վեսկու պոզերից, իսկ հայրը հորովել է ասում, և նրա ձայնից թռչում են Քանաքեռի քարափները: Ագռավները ծանր-ծանր գնում են ակոսների հետ և կտցում են արևերես ընկնող ճիճուներին: Նոր ակոսներից տաք գոլորշի է բարձրանում: Նանին աղլուխի մեջ հաց է կապել և ասում է. «Խաչեր, սիրտս հանդի հաց ուզեց... Ղաղեղ առնի նանին, մի էս հացը տար հանդին նշանց տուր, բեր: Հրեն զագարակի արտերը վարում են... Տար, բալա ջան»: Հացն առնում էր և չէր գնում զագարակի արտերը, այլ գնում էր Ապրանքափոսի բաղը՝ պարսատիկով քար գցելու կաշաղակի բներին կամ քչքան առվի վրա ջաղաց շինելու...

Իսկ ինչ կասեն վանքում, եթե իմանան այդ պատմությունը, եթե խաշատուր դպիրին տեսնեն տիկին էլոիզի հետ... Նա հեգնոտ ժպտաց: Եվ աչքին պատկերացան խցերը, վան-

քի գալիթը, ձիթհանքի քարերը, որտեղ հիմա արեկող են արել վանականները... Ահա կարծես գետնի տակից դաշտամուկի նման դուրս եկավ Կուզ Բաղդասար վարդապետը՝ իր օղլին՝ Նա հոտոտեց մուկի նման և մանր քայլերով արագ-արագ գրնաց և իսկույն մտավ Շիրաճի Բարսեղ սարկավագի խուցը. «Խաբա՞ր ես, խաբա՞ր ես, քանաքեռցի խաչատուր չիք-դպիր լյուտեռականաց հետ... միանգամայն է...»։ Իսկ Շիրաճին դեռ նոր է զարթնել քնից և կեղտոտ եղունգներով քաղցր քորում է մարմինը և միայն մնչում է... Մուկը դուրս է վազում մի ուրիշ խուց, որտեղ ամբարապետ Կյուրեղ հայր-սուրբը վիթխարի քրեղանի մեջ մածնաբրդոշ է արել և թոնրի կրակով խորոված ուլի մսերը բրդոշի հետ մատնեքով մղանում է բերանի քարանձավը։ «Ինքյար օլանըն իմանը...» և ամբարապետն ավելացնում է այնպիսի բառ, որ խցի մոնթը, որը ջրամանը ձեռքին կանգնել է,— ամոթից շրջում է երեսը։ Եվ ի վերջո իր օղլին լուրը տանում է ձիթհանքի քարերի վրա արեկող արած վանականներին՝ Զրպուն Բարսեղ եպիսկոպոսին, Մարտիրոս վարդապետին, որ կոչվում է «կենդանի նահատակ», տիրացու Իգնատիոսին, որ ճան է խաղում դուքանչի Դանել վարդապետի հետ, ապա գալիս են Շիրաճի Բարսեղը, ամբարապետ Կյուրեղ հայր-սուրբը և ահագին աղմուկով բոլորը ղողղում են, բամբասում, քրքրում են նրա անունը, ինչպես ազոավները լեշի միսը... 20

Հետզհետե մտքի թելը բարակեց։ Քնի և երազի սահմանում նորից երևաց տիկին էլոիզը... Ինչքան չքնաղ էր նրա դեմքը կիսաստվերում... Աչքերի մեջ պղտոր փայլ կար, շրթները փակում էին մուգ կարմիր արյունով։ Երբեմն նա աչքերը փակում էր և կույրի նման շոշափում նրա գլուխը, դեմքը, կարծես ուզում էր հոգու մեջ հավիտյան դրոշմել նրա պատկերը։ Երբեմն մոտ էր պահում նրա գլուխը և նայում էր առանց աչքերը թարթելու, կարծես ասում էր. «Ի՞նչ կա քո աչքերի մեջ, սիրելի երեխա, որ գրավել է ինձ... Ասա, ի՞նչ կա...»։ Բայց նա բառ չէր արտասանում, այլ երբ այդպես մոտ նայում էր նրան, ամուր գրկում էր և երկար-երկար համբուրում... 30

* Ուրացողի հավատը...

Շոգ էր... Վանքի հարավային դարպասը փակ էր: Ինքն իջնում էր դիվանատան նարդիվաններով: Ատենադպիր Թագե վարդապետը նրան ուղարկել էր ձեթի: Վանքի գավթով արագ անցավ թվանքչի Թումասը... Նրա ետևից հազիվ էր հասնում կոնդեցի Սահակ եպիսկոպոսը: Նա գնում էր, և վեղարը փոփոում էր: Նրանք մոտեցան դարպասին: Թվանքչի Թումասը դարպասի փոքր դուռը բաց արեց, իսկ կոնդեցին ամբողջ մարմնով դուռը կալնեց: Կարծես ուզում էր դուրս գալ, և դուռը նեղ էր: Նա հետ քաշվեց... Իրար ետևից ներս մտան վեց-յոթ օտարականներ, տարօրինակ զգեստներով: Ապա թվանքչին բացեց մեծ դարպասը և ձիերը քաշելով՝ ներս մտան հրացանավոր մարդիկ: Նրանք ձիերը տարան ախոռատան կողմը, իսկ օտարականները՝ կոնդեցուն շրջապատած եկան դեպի վանք... Ինքը ձեթի ամանը ձեռքին կանգնել էր: «Է՛յ, տանձի գող քանաքեռցի,—բղավեց կոնդեցին,—ի՛նչ ես ճանառի նման ռեխո բաց արել... Մեռա նիզեալք ասելով: Արի շուղաբը տուր է, ուսյալ անզգամ: Մոտեցավ նրանց: Այդպիսի դիմագծեր նա իր կյանքում չէր տեսել... Ռուսներ չէին... Մի նիհար մարդ խմբից անջատվեց և նրան ուսերեն հարցրեց. «Դո՞ւք եք հերը դիակոնուս Աբովյանը...»: «Այո, ես խաչատուր դպիրն եմ, գրագիր դիվանատան և թարգման»: «Ձեր ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդարը, Թիֆլիսում մեզ ասաց, որ վանքում միայն դուք կարող եք թարգման և ուղեկից լինել մեզ: Ծա պրոֆեսոր Պարրոտն եմ...»: «Էս դարիբականներին տար աթոռակալ սրբազանի կուշտը, տես ինչ կասի... կարող են գիանլու մարդիկ լինեն, մղայիթ կաց»: Պարրոտը նայում էր մեկ դպիրին, մեկ եպիսկոպոսին և ոչինչ չէր հասկանում: Ձեթի ամանը դրեց նարդիվանի վրա և նրանց առաջնորդեց Մաղկավոր էյվանի հայաթը:

Շոգ էր: Արևն այրում էր: Նա գրատը քաշեց քարի ստվերը և կողքի վրա դարձավ: Շորի մեջ փաթաթած գիրքը դրեց գլխատակին... Քունը հաղթում էր: Մտքի մեջ հարավային դարպասն էր: Ամառվա շոգ ցերեկը, երբ վանքի բակում օքմին չէր երևում, թվանքչի Թումասը մեկնվում էր դարպասի ստվերում: Նա ասում էր, թե դարպասի տակով զլզլան հով է փչում... Էլոիզը երեկոյան ինչքան նման էր իր պատկերին: Երիտասարդ, բոլորովին երիտասարդ աղջիկ էր, երբ պռոշները կարմրել էին.

ուսը շափաղ էր տալիս, սպիտակ ուսը... Գնում են՝ ինքը և աղ-
 ջիկը... Թվանքի Թումասը դուռը բաց կանի, թե՞ ոչ: Դուռն
 ինքն իրեն բացվում է և փակվում: Բոլորովին մենակ կանգնել է
 վանքի բակում: Աղջիկը չկա... Բայց ո՛չ վանքն է երևում, ո՛չ
 խցերը, ո՛չ Ղազարապատը: Մացառներ են, վայրի խոտ և ուղ-
 տափուշ... Այնպես են խճճվել, կարծես երբեք արորի խոփը չի
 առել այդ հողը: Մի բարակ ճանապարհ է նշմարում խոտերի
 մեջ... Գնում է ճանապարհով, օձ է երևում՝ կանգնում է: Մի ձայն
 ասում է. «Խաչատուր, վանքի քանքանի օձերն են, մի վախի...»:
 Գնում է նեղ արահետով: Լափռի փշեր են՝ վրան սև թրթուրներ... 10
 Թրթուրն բարակ ոստայնի թելով կախվում է մի կարմիր կա-
 րիճ: Վախեցած առաջ է վազում և ինքն իրեն հարցնում. «Կա-
 րիճը մի՞թե կբարձրանա ծառը...»: Ծռ է նայում՝ կարիճը
 գալիս է, ոնց է գալիս, պոչը մեջքի վրա պահած վազում է,
 ինչպես բրդոտ շուն... Բողարն է... Բողար, անիրավ, էս ո՞ր-
 տեղից... Այլևս արահետը չկա, այլ կանաչ բլուր է, գագաթին
 մի քար: Բարձրանում է քարի վրա, ուզում է տեսնի, թե ո՞ւր է
 վերջը մացառուտի. չորս կողմը մարդու հետք չկա, ո՞ւր է ըն-
 կել ինքը... Կանգնել է ոչ թե քարի վրա, այլ մի ավերակ եկե-
 ղեցու բեմի վրա: Ո՛չ զբոդ կա, ո՛չ ջահ, ո՛չ վարագույր... 20
 Եկեղեցին սյուներ չունի և զմբեթ չունի: Բաց դռնից նայում է
 դուրս: Հանկարծ թփերը շարժվում են, խոտերն օրորվում են:
 Եվ մեկ-մեկ թփերի արանքից, խոտերի միջից դուրս են գալիս
 երեխաներ և մտնում են դռնով: Նրանք երկար ճանապարհ
 են անցել և շարշարվել են: Ահա մեկի ճակատը փուշն արյու-
 նոտել է, այն մյուսի թշերն է շանգոել, երրորդը քրտնած
 հեղձ է... Բոլորը նայում են խելոք աչքերով: Նրանք դեռ գա-
 լիս են, գալիս են և վերջը չի երևում... Ինչքան գալիս են, այն-
 քան եկեղեցու պատերը հեռանում են: Ներս մտնողները նըս-
 տում են քարերի վրա և լուռ նայում են իրեն: Ինքը թևի տակ 30
 ունի մի գիրք... Բաց է անում այդ գիրքը: Բոլոր բառերը կար-
 միր են, միայն իր անունն է սև թանաքով: Կարդում է, և կար-
 դացած բառերն իսկույն չքանում են, կարծես իր շնչով
 այրվում են կարմիր բառերը և կայծերի նման թռնում են...
 Հանկարծ երեխաների միջից ոտքի է կանգնում պրոֆեսոր
 Պարոտը և ձայն է տալիս. «Բարձր կարդա...»: Եվ նա ձայնը

բարձրացնում է... Բայց ինչո՞ւ թե՛ր ծանրացավ և այլևս չի կարողանում շրջել էջը: Գիրքն էլ ծանրացավ: Մատեններն այրվում են, գիրքը կարծես պղնձից է ձուլած և տաքացել է... Նա ուզում է գիրքը վայր դնել, բայց մատները ձուլվել են գրքին: Ու մեկ էլ բռնկվեց գիրքը: Շորերի վրա կաթկթում է կարմիր պղինձը... Կաթում է և այրում: Մուխ է... էլ ոչ ոք չի երևում: Ուզում է կանչել, բայց ձայնը կոկորդից չի ելնում... Նա բարձր է պահում վառվող գիրքը, որ կրակը հեռվից տեսնեն... Կապույտ ծուխի մեջ երևում է նանին... Գալիս է դանդաղ, պառավ կնոջ քայլերով: Գալիս է և հաճախ կռանում. կարծես «ծտի պաշար» է քաղում: Նրա հետ գալիս է մի աղջիկ, զառ մանդիլը գլխին... Ինչո՞ւ է այդպես հագել էլոիզը: Եվ ո՞րտեղ է հանդիպել մորը: Կանչում է, բայց ձայնը նրանց չի հասնում, կանչում է ոչ յուր ձայնով, այլ բարակ ու քաղցր ձայնով: էլ չի կանչում, բայց այդ ձայները գալիս են, այդ ձայները դեռ հնչում են:

Նա աչքերը բաց արեց: Խնչ ձայներ են... Երազի մեջ է, թե արթուն է... Աչքերը տրորեց և նստեց: Իսկ այն ձայներն ահա պարզ լսվում են և հնչում են ինչպես երազի մեջ: Նա

20 շուրջը աչք ածեց, ապա նայեց վերև:

— Կռունկները, կռունկները...

Եվ ձեռքերը վերև պարզեց:

Կռունկների երամը գնում էր բարձրերով: Նրանց կանչերը զրնգում էին ջինջ օդի մեջ, և երկնքի յոթ կամարն արձագանքում էր այդ ձայներին:

16

էմբախի վրա լողում էր մի նավակ:

Արմենիերը վերևից ձայն տվեց, և նավավարը, որ կարծես նիրհել էր, գլուխը բարձրացրեց վեր: Այդ ամայի ափերին նրա համար անակնկալ էր որևէ մեկին հանդիպել: Նավակը նա մոտեցրեց ափին:

Արմենիերն արագ իջավ, ցատկեց նավակը և միայն այդ ժամանակ նկատեց մի փոքրիկ աղջկա, որ անշարժ նստել էր նավավարի դիմաց: Արևը ողողել էր նրա մուգ դեղին մա-

գերից մինչև բոբիկ ոտքերը: Առաջին հայացքից փոքրիկ աղ-
ջիկը թվաց դեղնամոմից սարքած տիկնիկ, որ չի թարթում
աչքերը, չի խոսում, այլ միայն նստում է՝ ձեռքերն անշարժ:
Սակայն աղջիկն աչքերը թարթեց և միամիտ անմեղությամբ
նայեց պղտոր ջրին, որի երեսին լողում էին տերևներ և չոր
ճյուղեր, որ ո՛վ գիտե ինչ դաշտերից հավաքել էր գիշերվա հե-
ղեղը:

— Աղջիկս է,— ասաց նավավարը, որսալով նրա ուշադիր
հայացքը.— հիվանդ է, պարոն... Ասում են արևը և գետի զովը
նրան օգտակար է:

10

— Իսկ ինչո՞ւ է հիվանդ:

— Չգիտեմ... Այսպես մոմի նման հալվում է, հալվում է
և մի օր էլ... Ի՞նչ ասեմ: Չորրորդ երեխաս է, պարոն...

— Եվ չորսն էլ այսպե՞ս են:

— Չորսից երեքն այսպես էին և հիմա չկան: Սա չորրորդն
է:— Հայրական այնպիսի քնքշանք կար նրա դեմքին,— ասում
են, որ պետք է լավ սնել, կաթ և յուղ և ձու տալ: Իսկ ո՞վ է
մեզ տվել կաթ և յուղ և ձու... Ահա իմ ամբողջ օրվա աշխա-
տանքը,— և նա ոտքով հրեց ուռկանի կույտը, որի տակ, նա-
վակի հատակին, թարմ ձկներ էին,— այս էլ դժվար է... Հիմա 20
ծուկը սիրում է ծանծաղ ափ, որտեղ և աքե կա և խոտ: Իսկ
ծանծաղ ափերը մերը չեն...

— Հապա ո՞ւմն են:

— Պարոններին են... Այ, տեսնո՞ւմ ես այն կաղնին:
Նրանից այն կողմ բարոն Կելենբախի հողերն են: Եվ գետն է
նրանը, և ձուկը, և հողը, և անտառը, և մարդիկ էլ նրանն են...
Իսկ ի՞նչ ձուկ կա, ի՞նչ ձուկ կա,— նա լռեց, հասկաց-
նելով, որ այնտեղ շատ լավ ձուկ կա,— ձուկն էլ գիտի, թե
որտեղ է ապահով: Այս կողմերում այնքան սոված մարդիկ են
շրջում... Եվ ձուկը մեր կողմերով խորքով է գնում և այնպես 30
զգույշ է, որ չես բռնի: Իսկ այնտեղ՝ այնտեղ ուրիշ բան է:
Կարող ես ձեռքով էլ հանել, ինչպես թե տակառից հանես:
Այդպես է: Ասոված այդպես է բաժանել. լավ հողերը և դաշ-
տերը տվել է պարոններին, անտառներն արջերին է տվել,
իսկ մեզ... Այ թե ինչ է տվել,— և նա թիակը թողնելով օդի
մեջ, ձեռքով կիսաշրջան գծեց: Նա պղտոր գե՞տն էր ցույց

361

տալիս, գետի աղքատ ափերը, դիմացը նստած հիվանդ աղջրկա՞ն, թե՞ այդ ամենի հետ միասին նաև իր ցնցոտիները:

— Իսկ մեզ մոտ այդպես չէ... Այնտեղ ամեն մարդ կարող է ուզած ջրում ձուկ բռնել:

— Ո՞րտեղ ձեզ մոտ:

— Հայերի երկրում:

Նավավարն այդպիսի երկրի անուն չէր լսել: Եվ այդ նրան ճնշեց այնպես, ինչպես հասարակ մարդկանց ճնշում է խրթին բառը:

20 — Չեմ լսել և չեմ կարող ասել,— մոռաց մարդը,— բայց կարող եմ ասել, որ ես էլ օտարական եմ, և այս կողմերի մասին էլ ասում էին, թե ազատ երկիր է և ապրելը հեշտ է... Բայց այդպես չէ: Աշխարհում որտեղ մի կուշտ կա, այնտեղ հարյուր քաղցած կա: Ահա ես հիսուն տարեկան եմ և շատ աշխարհներ եմ տեսել, Մոսկվայի հրդեհն եմ տեսել, եղել եմ Բերեզինայի կովում և նույնիսկ մինչև Պրուսիա քշել եմ ֆրանսիացիներին և երկու ձմեռ ձմեռել եմ Ստոլեկում... Կա այդպիսի տեղ լեհաստանում: Այնտեղ է, որտեղ, ասում են, պան Տվերնիցկին մերոնց լավ ջարդել է... Տոնավաճառի մի

20 զինվոր պատմեց ինձ: Նա էլ մեր կողմերից է և վիրավորվել է, բայց ոչ Ստոլեկում, այլ Կավրենիշկի մոտ... Եվ ահա,— բայց այդ խոսքին մի ուժեղ ալիք խփեց նավակին, ջուր ցայտեց, և փոքրիկ աղջիկը վախից աչքերն արագ թարթեց.— վախեցա՞ր, Մարֆուշա,— աղջիկը թույլ ժպտաց:

Նավավարը լռեց, մոռանալով ասելիքը: Նրա հայացքը պղտոր և մութ էր, ինչպես էմբախը, որ անաղմուկ հոսում էր, լուռթյան մեջ թաքցնելով մի ահավոր ուժ: Նավակն էլ հնադարյան էր, նավավարն էլ քրքրված և թրջված զգեստով, նույնիսկ ուղկանի շատ հանգույցներ կապկապած էին զանազան թելերով,— բայց և այնպես թե՛ նավակը և թե՛ նավավարը դեռևս այնքան դիմացկուն էին, որ այդպես կարող էին լողալ թեկուզ մի դար:

Արմենիերը նայում էր աղջկան. «...Մոմի նման հալվում է, հալվում է և մեկ օր էլ...»: Նրա մանկական ուսերն այնքան նիհար էին: Աղջիկը բոբիկ ոտքերը մեկնել էր արևի տակ և չէր հագնում ջրին նայելուց: Երբ երկու ալիք իրար էին զարնվում,

նա ժպտում էր, ինչպես հիվանդ երեխան, որին մայրը մոտեցրել է պատուհանին, և պատուհանից նա նայում է իր ընկերներին, որոնք բակի մեջ խաղում են շան լակոտի հետ: «...Ճըշմարիտ որ հավում է... Եվ շուտով կհանգչի նրա ճրագը...»:

Նա մի ինչ-որ նմանություն տեսավ այդ աղջկա և Եղսան հոքրի Մայրանի միջև. երկուսն էլ վտիտ էին, համարյա հասակակից, երկուսն էլ պատառոտված շորերով և ոտաբոբիկ: Մայրանի հյուսերը սև էին, իսկ Մարֆուշան ուներ մուգ դեղին մազեր: Բայց երկուսի աչքերը նույնն էին արտահայտում: Կարծես այդ մանուկներն իրենց կյանքում տեսել էին մի ահավոր սարսափ, որ նրանց մինչև մահ պիտի հալածեր:

10

Արմենիերը երեսը շրջեց: Գետը հետզհետե հանգստացրեց նրան... Այլևս չէին լսվում կռուկների կանչերը: Միայն երբեմն մանր կոհակները գետի միջից երամ-երամ վազում էին դեպի ափերը և երբ ընկնում էին ավազի վրա, ավազը խուզվում էր:

— Իսկ նա ուզում էր մեզ ազատություն տալ,— ինքն իրեն խոսելով մտածում էր նավավարը.— և կտար, բայց մեր թագավորը չթողեց, և պրուսացին չթողեց, և անգլիացին չթողեց... Այսպես էլ մնացինք, պարոն...

20

— Ինձ ինչո՞ւ պարոն ես ասում,— սրտնեղեց Արմենիերը:

— Ինչո՞ւ,— նավավարը դառն ժպտաց,— որովհետև այդպես է... Ամեն բանից երևում է, որ պարոնը ես չեմ:

— Ես գլուղացու որդի եմ:

— Կարող է... Այժմ ասում են այնպիսի պարոններ են դուրս եկել, որոնք ժողովրդի հետ են: Այ հենց նրանք, որոնք Պետերբուրգում կրակեցին թագավորի վրա: Իսկ Վարչավայում նույնը չի... Դպրոցի աշակերտները և պարոն ուսանողներն առաջինն են հարձակվել բերդի վրա: Իսկ Վարչավայի բերդը, կարող եմ ասել, որ բերդ է, և ոչ թե հողե ֆորտեցիա... Իսկ ժողովուրդը տեսել է, որ պարոններն իրենց հետ են, ուրեմն՝ տվե՛ք գններալներին... Դեռ երկար կքաշի այս պատերազմը... Եվ ո՞վ է իմանում, գուցե մի բան լինի:

30

— Ի՞նչ ես սպասում, որ լինի:

Նավավարը շեշտակի նայեց Արմենիերին:

— Պարոն... Եվ կամ եթե այդ ձեզ հաճելի չէ՝ եղբայր, սիրելի եղբայր, այստեղ ես եմ և դու ես, վերև Աստված է լսում, ներքև միայն այս խեղճ երեխան: Եվ ուրիշ ոչ ոք չի լսում մեզ,— նա կռացավ դեպի Արմենիերը,— ինչի՞ է սպասում աղքատ գյուղացին: Աղքատ գյուղացին սպասում է մի կտոր հողի և ազատություն: Եվ ուրիշ ոչինչ չի սպասում: Եթե նա հաղթեր, մեզ կտար և՛ հող, և՛ ազատություն:

— Ո՞վ կտար:

— Կատակ եք անում, պարոն եղբայր... Դուք ինձնից լավ
10 գիտեք, թե ով կտար:

— Պատվովս եմ երդվում, որ չգիտեմ: Եվ որտեղի՞ց պետք է իմանայի: Ութերորդ ամիսն է այս երկրումն եմ և ուսանում եմ միայն գիտությունների: Իսկ այդպիսի բանի տեղյակ չեմ...

— Եվ տեղյակ չեք լինի, ձեր գրքերում չեք գտնի իմ ասածը: Իսկ ով գիրք չի կարդում, այլ ժողովրդի մեջ է, նա գիտի, թե ով կտար հող և ազատություն,— և կարճատև լռությունից հետո շարունակեց.— Ֆրանսիացին կտար, ինքը նապոլեոնը կտար... Ստոնեկում, որտեղ մեր գունդը ձմեռել էր, կար մի գերի Ֆրանսիացի: Նրա մի ոտքը ցուրտը տարել էր, և նա մեր գնդի խոհանոցում սպասավոր էր: Իսկ անունը Միշել էր, Միշկա, եթե մեր լեզվով ասենք... Մի գիշեր ես պահակատեղից վերադարձա խոհանոց, որ տաքանամ: Տեսնեմ Միշկան կրակի առաջ նստել ծխում է: Մխում է և միտք է անում: Իսկ թե ի՞նչ է միտք անում, հայտնի բան է, թե ինչ միտք կանի գերի գինվորը, որը չգիտե, թե ինչպես են տունը, երեխաները, արդյոք մեռե՞լ են, թե՞ դեռ հիշում են... Վերջապես: Իրար ողջունեցինք, և ես էլ սկսեցի ծխել: Խոհանոցում մեզնից բացի ոչ ոք չկար, այ ինչպես հիմա... Եվ այսպես էլ դիմաց-դիմաց նստած էինք: Ի՞նչ ասաց Միշկան: Նա հառաչեց և ասաց. «է, Վասիլիյ (այդպես են կոչում ինձ), հիմարացաք, դուք շատ հիմարացաք: Ախր արդեն գրված պատրաստ էր մանիֆեստը: Եվ նա պետք է ինքը կարդար Կրեմլի հրապարակում: Իսկ դուք լսեցիք Կուտուզովին և թագավորին լսեցիք: Գոնե սպասեիք մի տարի, ազատություն ստանայիք և հող ստանայիք և ապա մեզ խոսեցիք»... Միշելն էլ այսպես ասաց, և այս իսկական ճշմարտություն է, որ ոչ մի գրքում չի գրված:

Նա պատմում էր հմայիչ ձայնով: Նրա խոսքերից ճառագում էր մի ջերմություն, որ հետզհետե գրավել էր Արմենիս-րին: Նրա պարզ բառերի մեջ ինքը՝ իմաստուն ճշմարտություն էր՝ արևի նման հստակ... Նա քաղցր էր պատմում, ինչպես Միրզանը ձմռան գիշերին պատմում էր Շարմաղ աղջկա և յոթ հղբոր հեքիաթը:

— Ծշմարիտ է և այն, որ հասել է ահեղ դատաստանի օրը: Ամեն տեղ կռիվ է, պատերազմ: Ժանտախտը, որ ուղղակի հնձում է... Ասում են, Տուլայի նահանգում գյուղացիները հըր-
գեհել են իրենց տերերի ագարակները, որովհետև հայտնվել է 10
մի սուրբ, որ քաղաքի հրապարակում երեք անգամ ասել է. «Հրդեհեցեք հարուստ տները և վաճառատները, որովհետև նեղը այնտեղ է բնակվում»: Ինքը նահանգապետը հրամայել է սպանել խռովարարին, բայց ժողովուրդն սկսել է կրակի տալ խանութները և հարուստ տները... Իսկ խեղճների նահանգում, ասում են, ժողովուրդը փախել է ստեպները, փախել է թաթար-ների երկիրը, և ամբողջ քաղաքում մնացել է միայն քաղաքա-պետը, և նա էլ հրամանի է սպասում, թե ում հանձնի պաշտոնը: Դոնի կազակները իրենց ատամանին գաղտնի ուղարկել են անգլիական թագավորի մոտ՝ «չենք ուզում այլևս հպատակ
լինել ռուսաց թագավորին, այլ կամենում ենք քեզ ենթարկ-վել...»: Իսկ Վոլգայի կողմերում սով է. ժողովուրդն, ասում է, ամեն ինչ կերել է, ծառերի կեղևն է կերել և կավ է կերել, և հի-մա բոլորը ճանապարհ են ընկել դեպի Մոսկվա, ամբողջ ժո-ղովուրդը՝ ծերեր, երեխաներ, կանայք, աղջիկներ, ռուսներ, թաթարներ, ղալմիսներ, բաշկիրներ, բոլորը, բոլորը... Եվ գա-լիս են ասելու՝ կամ հող տվեք, հաց տվեք, կամ մենք մորեխի պես կոչնչացնենք ձեր քաղաքները: Հապա, այսպես է... Թեև մենք գիրք չենք կարդում, բայց տեղյակ ենք աշխարհի բանե-րին: Պատահում է, որ տոնավաճառում ենք լսում, պատա-հում է, որ գինվորներից ենք լսում, իսկ անցած օրը, երբ ես Քարե կամուրջի տակ պարապ կանգնած էի, մոտեցան երկու լեհ ուսանող և կանչեցին ինձ: Ես ասացի, որ իմ նավակը նրանց վայել չէ, որովհետև ես ալյուր էի տեղափոխել: Նրանք զայրա-ցան և համառեցին: Այն ժամանակ ես նրանց տարա մինչև հին գորանոցները... Իսկ նրանք, տեսնելով, որ ռուս եմ, սկսեցին

խոսել իրենց մայրենի լեզվով: Ծն թիավարում էի և լսում... Ծն մինչև անգամ դանդաղ էի թիավարում, որովհետև շատ էի ուզում լսել նրանց խոսակցությունը: Իսկ նրանք պատմում էին, որ պրուսացիք միացել են ռուսներին և ուրեմն լեհացիների բանը վատ կլինի, և որ իբրև թե պան խլոպիցկին վերավորվել է, բայց և մարշալ Դիբիչն է լավ կերել... Եվ ասում էին, թե մի ուրիշ գեներալ է գալիս և որ Դիբիչին կանչել են Պետերբուրգ, գլուխը կտրելու, որովհետև նրա պատճառով շատ ժողովուրդ է փչացել:

- 10 Արդեն երևացին ձկնորսների հյուղակները և այն ավերակ հողմաղացը, որ այդպես էլ պիտի մնար մինչև ինքն իրեն փտեր: Նրանք հանդիպեցին մի քանի նավակների, որոնք վերադառնում էին քաղաքից:

— Վասյա, Վասի՛լիյ...— և մեկը ձեռքով արեց:

— Սատանա, դե... Առանց լակելու չի կարող,— մոռաց նավավարը:

Շուտով երևաց «ռուսական ծայրամասը»:

— Այ, մայրիկը... Տես,— և աղջիկը ձեռքը մեկնեց,— մա՛ր...— թույլ ձայնով կանչեց նա:

- 20 Մոտեցան ավիին:

— Գուցե ձեզ տանեի մինչև Քարե կամուրջը,— առաջարկեց նավավարը:

Մի կին գրկեց աղջկան և նավակից հանեց: Արմենիերը ոտքը դրեց ցամաքին: Մայրն աղջկա հետ գնաց դեպի գետնափոր տնակը:

Նավավարը նավակը քաշում էր ցամաքի վրա:

Արմենիերը դատարկեց բոլոր գրպանները և ամաչելով մոտեցավ նրան:

— Շատ եք վճարում, պարոն...

- 30 — Ավելին լուսեմ, որ վճարեմ,— ապա արագ հեռացավ:

Արվարձանի ցեխոտ փողոցներով նա գնում էր գլուխը կախ: Նույն ճանապարհով նա տուն էր վերադառնում: Այլևս չկար լուսաբացի մշուշը: Փողոցներում գորշ առօրյան էր... Ահա այստեղ նա զգաց թարմ հացի հոտը: Բաց դռնակի մոտով նա անտարբեր անցավ: Նրա գլխում ուրիշ մտքեր էին...

Խռիչան շորերով ալն կինը մնաց ծառերի մթին խորքում։
Նույնիսկ արեւը ալն չէր, ալն ոսկի արեւը, որի տակ կողք-կող-
քի պառկել էր խեղճների զույգը և կարմիր զատիկները շղթայ-
վել էին ձու դնելու մոլուցքով։

Քաղաքում ուրիշ արեւ էր, գնդիկ և սպիտակ երեսով մի
տանտիրուհի, որ շորացնում էր գութերի ջուրը, եղաններով
ցանցում էր խոնավ խոտը։ Լվացքը փռել էր ցանկապատի
վրա, նայում էր լվացքաջրի գոլորշու միջից և չէր թափանցում
գետնափոր տնակները։

ԴԵՊԻ ԼՅԱՌՆ ՄԱՍԻՍ

Դեմը դաշտն էր անծայր, իսկ հեռվում—Մասիսը,
Լյառն այն վսեմ, որի ճանապարհով մի օր
Բարձրացել էր ինքը և սառցանիստ
Գեղեցկությամբ գերվել:

Ե. Զարեկ

1

Հնթրիքից հետո պրոֆեսորը երիտասարդին դիմելով,
ասաց.

— Այժմ անցնենք մեր գործին, սիրելի դիակոնուս...

10

Նրանք քաշվեցին պրոֆեսորի առանձնարանը: «Գործը»
— ծխելն էր և այն զվարճալի զրույցը, որ ծխելու հետ սկսում
էր պրոֆեսոր Պարրոտը: Բայց այս անգամ նա սենյակի
դուռը ամուր փակեց և երբ ընկղմվեց վոլտերյան բազկաթոռի
մեջ, շասաց, ինչպես միշտ. «Մուխ է և ունայնություն աշ-
խարհը, Սաադի,— եթե քեզ ճիշտ է թարգմանել իմ Liebling-ը»:
Նա վառեց պարսկական կեռասյա կոթով ծխամորճը: Մոմը
լուսավորում էր նրա դեմքի կեսը, և երբ կապույտ ծուխը
բարձրանում էր այդ լուսավոր կողմով, թվում էր, թե շարժ-
վում էին նրա գանգուրները՝ ծխագուլյն և ծխի նման ոլորուն:

20

Երիտասարդը նստել էր մոմակալի մոտ, ձեռքին՝ ունե-
լին, որ այն ժամանակ անբաժան էր մոմի ճրագից, որով-
հետև նրանով էին սարքում ճրագի պատրույգը: Երբեմն ծխի
միջից երիտասարդին էր նայում մի զննող աչք: Դիակոնուսը
հիշեց, որ այդ երեկո պրոֆեսորը տուն եկավ մտազբաղ և
մռայլ: Նա ամբողջ օրը եղել էր Դոմբերգի գագաթին՝ նոր

աստղադիտարանում... Երբ տուն եկավ, նույնիսկ չգզվեց երեխաներին: Երիտասարդը ծովափ մեջ որոնեց նրա աչքը: Բայց աչքը փակ էր... Պրոֆեսորը ննջում էր... Գուցե ցավում է մի տեղը: Երիտասարդը կարեկցանքով նայեց այդ փոքրիկ և թեթև մարդուն, որի նիհար և ոսկրոտ դեմքի վրա շատ պարզ երևում էր մոմի լույսը և ստվերը: Նա այլևս չէր ծխում:

Պարրոտը խուզ ձայնով ասաց.

— Ես ձեզ, սիրելի Արովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկություն, բայց պետք է խնդրեմ, որ ոչ ոքի չասեք, նույնիսկ տիկին Առալենդերին:

10

Այդ ամենը հանկարծակիի բերեց երիտասարդին: Կար մի սառնություն պրոֆեսորի խոսքի մեջ: Նա ուրիշների ներկայությամբ էր նրան ազգանունով կանչում: Իսկ ինչո՞ւ հիշատակեց տիկին էլոիզին: Կարծես թե ներս մտավ այդ կինը, և խշշաց զգեստը, ինչպես թե քամի անցավ չոր խոտերի վրայով... Ոչ, այդ պատրույզն էր, ճարճատեց մի վայրկյան, թրթռացին ստվերները, և նորից լույսը խաղաղվեց:

— Իմ սիրելի Արմենիեր, այսօր ես նամակ ստացա իմ մի բարեկամից, որը վերջերս եղել էր ձեր երկրում և այժմ Սանկտ-Պետերբուրգումն է: Նա ինձ միանգամայն ծածկաբար տեղեկացնում է, որ ձեր հայրենակիցները հետ են առել իրենց երդումը և նոր վկայություն են տվել, որ մենք Արարատի գագաթը չենք բարձրացել...

20

— Ինչպե՞ս, — ճշաց երիտասարդը և թռավ ոտքի: Նա նման էր դատապարտյալի, որին հայտնում են, թե վեր կաց, ահա գալիս են քեզ տաննն այնտեղ, ուր պատրաստ է գերեզմանի փոսը: Նա լսում է դահիճի քայլերի ձայնը և մի վայրկյան սառած կանգնում է, բռունցքները սեղմած, աչքերի մեջ և՛ ահ, և՛ ցասում:

— Ինչպե՞ս թե չենք բարձրացել, — բռնորովին մեղմ հարցրեց երիտասարդը, սակայն այդ մեղմությունն ավելի զարհուրելի էր, քան առաջին ճիշդը:

30

— Ես խնդրեցի, որ չվրդովվեք, իմ ազնիվ բարեկամ, — կարեկցանքով ասաց պրոֆեսորը:

— Գուցե լուրը սխալ է:

300

— Դժբախտաբար ճիշտ է:— Նրանք լռեցին: Մոմն ուրախ վառվում էր: Պահարանի ետեւը մի մուկ սղոցում էր տախտակը: Նա ևս լռեց, իր համար մի շարագուշակ բան զգալով ընդհատված ձայների մեջ:

— Այնուամենայնիւ, հարկավոր չէ հուսահատվել,— և պրոֆեսորն սկսեց քայլել մանր և համաշափ քայլերով, ձեռքերը մեջքին բռունցք արած: Նա մոտեցավ պահարանին և դառնալով երիտասարդին՝ հանդարտ և ինքնավստահ ասաց,— ճշմարտությունը մի օր կհաղթի... Մեզնից հետո ուրիշները կբարձրանան, և նրանք կտեսնեն մեր հետքերը: Իսկ մինչ այդ ես կարագացնեմ իմ գրքի լույս տեսնելը, և թող այն ժամանակ խոսեն, որքան կամենան:

Դիակոնուսը լուռ մտածում էր: Ինչքան մտածում, այնքան նենգ և ստոր էր երևում այդ դավադրությունը: Ո՞վ կազմակերպեց. Հովհաննես վարդապետը, լուսարար Սիմեոնը, թե՞ այն կիսախելագար եպիսկոպոսը, որ կատաղի հայհոյանքով հարձակվեց նրա վրա, երբ ներս մտան վանքի բակը: Հայհոյեց, բայց երբ վանքի դպիրը ծոցից հանեց այն սրվակը, որի մեջ արդեն հալվել էր Արարատի գագաթից վերցրած սառույցը, այդ կիսախելագար վանականն առաջինը հարձակվեց նրա վրա և սրվակը խլելով, սկսեց ճակատին և ձեռքերին քսել այն ջուրը, որ բերել էին Նոյյան տապանի սառցադաշտից: Հետո հարձակվեցին ուրիշ վանականներ՝ ճպճոտ և թարախոտ աչքերով, ինչոր անդամալույծ մուրացիկներ, այլանդակ մարմնով խենթեր, որոնք անտիրական շների նման թափառում էին վանքի բակում և շուտով բորբոսնած կիսամերկ և զարհուրելի մարմինների մի գունդ խլրտում էր ահռելի գոռում-գոչյունով, կարծես թպրտում էր մի վիթխարի մորմ, որի մարմնի վրա վխտում էին նրա անթիվ ձագերը:

Վանքի երեքմանի դպիրը մոռացել էր այդ և այդպիսի դառնություններ: Նրա հիշողության մեջ պարզվել էր պղտոր դիրտը, և ինչպես քարից ընկնող կաթիլներ, մաքրվել էր հինը ժամանակի ընթացքում, և նա հիշում էր վանքի շինարիները, որից այն կողմ աննզր դաշտն էր՝ Բարդուղյան լեռները, դեպի արևմուտք՝ մի այնպիսի հարթավայր, որ նման էր ծովի, և որի մեջ ընկղմում էր արևը: Նրա աչքերի առաջ հառնում

էր վանքը՝ դարմանի և ցորենի շեղչակույտերով, նախիրներով, որոնց բառաչը խլացնում էր երեկոյան զանգահարությունը, և այդ ժամանակ վարժատան սաներն ու խցի մոնթերը վազում էին դեպի գոմերը, որպեսզի մածնատան պառավներից խնդրեն մի-մի քրեղան թարմ կաթ: Նա հիշում էր զրույցներն այն թափառական գզրարների, որոնք ձմեռներն ապրում էին ճգնաժողովի անմարդարնակ խուցերում, գզում էին բուրդ և բամբակ, և միալար աղմուկի մեջ գզարը պատմում էր երգելով և երգի հետ ալիք-ալիք դիզվում էր բամբակը...

10

Նրա աչքերն արցունքով լցվեցին. նա սեղմեց շրթունքները և ջանաց, որ արցունքները սառչեն և չթափվեն: Չախ այտի մկանները խաղացին:

Մի քիչ հեռու կանգնել էր պրոֆեսորը և ինչ-որ բան էր մտածում. գուցե և աննպատակ նայում էր դարակի գրքերին:

Հանկարծ երիտասարդը գրկեց նրա երկու ձեռքը, և նրա ձայնը դողաց.

— Ես խնդրում եմ ներք իմ հայրենակիցներին... Այս գործի մեջ խառն է մեկի շար ձեռքը, և իմ հայրենակիցները իրենք էլ չեն իմացել թե ինչ են արել: Իսկ ես գիտեմ, **թե** 30 ինչքան են ծեծել այն խեղճ գյուղացիներին, մինչև նրանց ստիպել են հետ առնել առաջին երդումը... Բայց ե՛ս եմ վկան, ե՛ս,— և նա ուժգին զարկեց կրծքին: Նրա ջինջ աչքերի մեջ արցունքի շղարշի միջից ցուլանում էր անխարդախ կիրքը,— պատվո խոսք եմ տալիս և երդվում եմ իմ կյանքով...

— Ես քանի անգամ խնդրել եմ, որ այդպիսի բառեր չասեք,— ընդհատեց պրոֆեսորն այն տոնով, որով նրան սովորեցնում էր պարզ հնչել բառերը, բարձրաձայն ընթերցել, արտահայտությունների մեջ զուսպ լինել, չերդվել ո՛չ Աստծո անվամբ և ո՛չ ազնիվ խոսքով, այլ ասել միայն ճշմարիտը,— մի 30 խոսքով դաստիարակի այն սառն եղանակով, որով գերմանացի պրոֆեսորն անխնա մկրատում էր արևելցու հախուռն բնավորությունը, համարելով այն հետևանք ասիական խավար միջավայրի: Դիակոնուսն ուրիշ ժամանակ դպրոցականի նման կուղղեր իր սխալը, բայց այս անգամ նա ազատ արձակեց սանձերը.

371

— Ես կապացուցեմ, որ մենք բարձրացել ենք գագաթը, որ նրանք անազնիվ ստախոսներ են... Եվ ես կիմանամ, թե ո՞վ է ստիպել գյուղացիներին ուրանալ իրենց երգումը... Միայն խնդրում եմ ներքե նրանց, իմ խեղճ, իմ անբան հայրենակիցներին...

Եվ զսպված արցունքները ցայտեցին: Նա հեկեկաց, ինչպես երեխան, որ լսում է մոր հանդիմանությունը, բայց հանկարծ բաց է ընկնում մի ջիղ, մի մկան, ամեն ինչ խառնվում է և այլևս չի կարողանում արցունքները պահել...

10

2

Նա վերադարձավ յուր սենյակը... Փորձեց դասերը պատրաստել և չկարողացավ: Ապա վերցրեց մատիտը, որպեսզի շարունակի գծագրել այն քարտեզը, որի վրա նա աշխատում էր մեծ եռանդով, միտ ղենելով իր գծած հայերեն առաջին քարտեզը («աշխարհացույցը» — ինչպես ծաղկանկարել էր արդեն), որ նվիրել էր բարերարին՝ Ֆրիդրիխ Պարրոտին, — բայց աչքն ընկավ այն վանդակին, որտեղ պիտի գծագրեր Մասիսները, և մատիտը մի կողմ դրեց: Նա ընդոստ թռավ տեղից և գնաց դեպի անկյունը:

20

Այնտեղ «մյուշրին» էր, գույնզգույն թիթեղներով զարդարված սնդուկը, որ Միրզամի հետ միասին գնել էին Երեվանի Չարսու բազարում: Կողպեքի լեզվակը մի քանի անգամ զրնգաց տխուր և երկար ելևէջով, ինչպես թառի սիմը: Մյուշրին բացվեց և բարձրացավ մի հնամենի բույր: Այդ սնդուկի մեջ էր այն ամենը, ինչ նրան մնացել էր իբրև հիշատակ հեռու հայրենիքից. քաթանն մի շապիկ, որ ուներ մոխրաջրի և աթարի ծխահոտ, մի զույգ չորաբ, որ պաշարի հետ դրել էր հորաքույրը՝ Օսան խաթունը, մի քանի գրքեր, որոնցից խոնավության և խունկի հոտ էր գալիս, ճրագուի մոմեր, խունկ, որ հետն առել էր օտար աշխարհում ծխելու, երբ բուլորին հայրենի տոները: Կարմիր աղլուխի մեջ փաթաթված էր ուրարը, սարկավազի ջիբրոն և սաղրի քոշերը, որոնցով տնից ճանապարհ էր ընկել:

30

372

Նա մի կողմ հրեց այդ բոլորը և սնդուկից հանեց սև դեյթանով կապած թղթերը: Քանդեց դեյթանը, և աչքին ընկան զմուռսով կնքած ծրարները, մի դեղնած թուղթ, որի վրա հագիվ ընթերցվում էին կիստորի թանաքով գրած առաջին ընդօրինակումը Մաշտոցից: Կար և սպիտակ թերթ, որի եզերքը ծաղկագրել էր վանքի դիվանատան ծաղկարարը: Թղթերի այդ կապոցից նա վերցրեց մի տետր և մոտեցավ սեղանին:

Այդ տետրի մեջ էին նրա ճանապարհորդական տպավորությունները, գրված թարմ հետքերով... Նա ազահույթյամբ գլխեց կարդալ... Յուրաքանչյուր տողը, նույնիսկ ջնջված բառերը նրա հիշողության մեջ արթնացնում էին ամբողջ ուղևորությունը՝ Մսրա դռներից մինչև լեռան գագաթը...

«Մխայր, խաղայր հորձանուտն Արաքս... Որդն կարմիր, ըստ տաճկաց հնչմանն՝ զրբմըզ»: Դիտում էին Արաքսի կոհակները, երբ Շիմանը նրանց կանչեց: Նրանք տեսան նախիրը, որ գալիս էր, և բոլորի կճղակները, մուրթները, նույնիսկ մի քանիսի կուրծը, և փորի տակ ներկված էին կարմիր, ալ կարմիր. կարծես կովերն անցել էին արյան լճերով: Թուրք նախրապանը հասկացրեց օտարականներին, որ նախիրն անցել է սեզ խոտերի միջով, որոնց վրա վխտում են կարմիր որդերը: Նրանք գնացին նախրապանի ցույց տված կողմը և տեսան որդերով ներկված դաշտը, կարծես իրարից հեռու մորթել էին մատաղացու եզներ և արյունը շաղ տվել խոտերի վրա: Բեհագել ֆոն Ադլերսբրոնը, որ հավաքում է զանազան տեսակի խոտեր, գեոուններ և քարեր, մի փոքրիկ սրվակ լցրեց այդ որդերով, իսկ Արմենիերն ասաց, որ երբ վերադառնան, նա վանքում ցույց կտա մի ծերունու, որն այդ որդերից պատրաստում էր ոսկեգույն կարմիր:

— Այս երիտասարդը մեզ շատ օգտակար պիտի լինի, — գերմաներեն ասաց պրոֆեսորը: Իսկ ինքն ամաչեց, ենթադրելով, որ նրանց ձանձրացնում է իր անտիղի զրույցով. «հեծեծ-մունք և ահ. սիրտ իմ ահէ մաշեր...»:

Արևն արշավում էր դեպի մուտքը, երբ նրանք մոտեցան Սուրբ Հակոբի վանքին:

Եվ նրա մտքի առաջ հառնեց խոժոռ վանահայրը՝ բիրտ, ինչպես շրջապատի ապառաժները, քրձագգեստ և բոկոտն,

10

կողտ մագերով, որ դուրս էին ցցվել մինչև իսկ ականջներից։ Միրուքի սև մագերի միջից երևում էր ահագին բերանը։ Վանահայրը մի կիսավայրենի մարդ էր, որին աքսորել էին այդ հեռավոր մենաստանը, և էջմիածնում վաղուց էին մոռացել նրա գոյության մասին։ Այդ մենակյաց մարդը զարհուրեց, երբ այդքան բազմություն տեսավ և նրանց մեջ՝ օտարոտի արտաքինով գերմանացիներին։ Նա իսկույն փակեց վանքի դարբասը և ներսից ինչ-որ բան գոռաց։ Շները, որոնք իրենց կյանքում ավելի հաճախ գազանների էին տեսել, քան մարդկանց, վանահոր մոռնոցի վրա այնպես գազազեցին, որ քիչ էր մնում վանքի պարիսպներից թռնին ցած և նրանց բզկտեին։ Այն ժամանակ դարպասին մոտեցավ հայ դպիրը. նա խնդրեց, սպառնաց, ապա նորից խնդրեց, մինչև վանահայրը բաց արեց դարպասը, շներին նախօրոք փակելով գոմի մեջ։ Բայց և այնպես այդ մենակյաց վանականը հրաժարվեց օրհնել այն խաչը, որ «անհավատներն» իրենց հետ տանում էին դեպի գազաթ։

«Սեպտ. 27—Հայելի լեռան շողա ի թևս մարմանդարեք Զեփյուռոսի...»:

20

Նրանք ծվարել էին Քիփգյուղից բարձր, ժայռերի խորշում։ Երրորդ վերելքն էր։ Նու էին դարձել նրանք, որոնք սարսափել էին՝ շնչելով Արարատի ցուրտ մառախուղը և տեսնելով խորանդունդ վիհերը, քարանձավները, որտեղ երեք չէր թափանցել արևի շողը։ Սահակը՝ Ակուտի գյուղացիներից մեկը, չէր վախենում ոչ ցրտից, ոչ սառցակույտից։ Նա սարսափում էր լեռան կատարից։ Նրան թվում էր, որ մարդ արարածը չի կարող ոտք դնել այնտեղ. կամ կայծակը կզարկի, կամ գետինը մի ահավոր զորությամբ կշորացնի այդ ոտքը, կամ հանկարծ քարափը կճեղքվի և մեղավոր մարդը կընկնի դեհեն։

30

Քիփգյուղից բարձր, ժայռերի խորշում վառվում էր նրանց խարույկը, առաջին կրակը, որ լեռան լանջին այդքան բարձր վառել էր մարդը։ Փայտը քիչ էր. շալակով էին բարձրացրել, և դրա համար նրանք աշխատում էին կլանել ողջ ջերմությունը։ Կռակի լույսով պրոֆեսորն ինչ-որ նշումներ էր անում։ Նա նույնիսկ դուրս սողաց խորշից և սկսեց դիտել աստղերը։

374

— Զանաւարի սիրտ կլինի կերած,— ասաց ակուռեցին, սեղմվելով Արուվյանին, որի հոգեւոր կոշումը նրան հաւատ էր ներշնչում, թե գուցե Աստծուն ընդունելի է այդ վերելքը, և ուրեմն այն կյանքում նրան կարմրած շամփուրներով շնն խարանի, ինչպես սպառնում էր վանահայրը:

Լուռ էին: Խարույկը հանգչում էր: Ինքը ձեռքերը պահել էր տաք մոխրակույտի վրա... Այն ի՞նչ էր փշրվեց և զարհուրելի դղրդոցով զլորվեց անդունդը, սառցակո՞ւյտ էր, քարածա՞յռ, թե՞ լեռան կատարը ցնցվեց: Լսում են. կարծես ծղրտում են ձորում. հավար են կանչում՝ ահե՛... հե... և արձագանքը դղորդ դրնգում է ձորի քարանձավներում, քրքշում են, ծիծաղում են, ծափ են տալիս, և նույնիսկ պարզ լսվում է սուրմանների զրնգոց, դազմայի արծաթների ձայն: Իսկ հիմա վշշում է, միայն վշշում է. ինչ-որ մոտիկ տեղ սառցաջուր է կաթում՝ զրընգ, զրընգ, կարծես կաթիլներն ընկնում են պղնձե կուժի մեջ: Սահակի ականջները վշշում են. նա գետին է խոնարհում ականջը: Պրոֆեսորը դիակոնուսին հարցնում է, թե ինչո՞ւ է այդպես անում «Իսահակը...»:

— Նրան թվում է, թե ժայռերի տակով ջուր է գնում...

Հանկարծ դարձյալ ահագին աղմուկ: Էլի փվվեց մի բան: Քամին բերում է ձյունավազի հատիկներ:

— Բարձրանանք, պարոններ, արդեն լուսարացը մոտ է,— ասում է պրոֆեսորը: Նա նորից է չափում: Սահակը զարմացած նայում է ծանրաչափին: «Ի՞նչ տեսակ մարդիկ են էս նեմեցները... Նրանք էլ խաշապաշտ են... փառք քեզ Աստված, փառք քեզ»: Ապա Սահակը գոտիկից հանում է կացինը և սկսում է սառույցի վրա ոտնատեղ փորել, առնում են ձեռնափայտերը և սկսվում է վերջին վերելքը:

Քամին վրա է հասնում և ի սփյուռս աշխարհի ցրում մոխիրն առաջին կրակի, որ վառել էին նրանք մարդու ձայն չլսած բարձունքում:

Բարձրանում են: Լուսադեմի խավարն է՝ Ադամա մութը, այն ժամը, երբ թանձր խավարից ճառագում է լույսը: Աստղերը գունատվում են: Խորունկ երկնքում դեռ վառ են մի քանի սպիտակ աստղեր: Նրանք ավելի մեծ են, ավելի ջինջ... Ահա Լուսաստղը... Կապույտ սառույցների մեջ ցուլանում է աստ-

դերի սպիտակ դեղնավուն լույսը: Թվում է, թե ոտքերի տակ ոշինչ կարծր բան չկա և բարձրանում են՝ կոխելով սառած ամպերը, բարձրանում են դեպի անհունը, ուր կան միայն աստղեր:

Նա սկսեց տրորել քունքերը: Հոգնել է. քնելու ժամը վաղուց է անցել, բայց այս գիշեր քունը հեռացել է: Սառնություն է զգում: Կարծես հոգու մեջ է ցուրտ լուսթյունը, լուսթյունը՝ անեզր, անպարփակ, ինչպես այն լուսադեմին:

10 Մի ինչ-որ թերթ է ընկած տետրի արանքում... Ինքն է գրել. ահա պահել է ճրագի վրա, և նույնիսկ մի տեղ թուղթը դեղնել է...

«Ի հանդարտության մարմանդ հոգմարի մեղմիկ զեփյառին:

«Իմեցի երբեմն զբոսնուլ ի ծոց Մասուց սուրբ լերին...

«Ո՛ւր ես առավոտ, քաղցր արշալույս, արև գերարփին...»:

Արևելքում ամպերը շարժվում են: Ահա մեկը ձգվում է ինչպես հազարամյա կաղնի. երկու սև ամպ կանգնել են դիմաց-դիմաց, գոյացնելով ամպեղեն կիրճ: Ավելի խորունկ՝ գանգուրների նման ամպեր են, կարծես սպիտակ ոշխարներ են մակաղել: Բայց ահա մոխրագույն են դառնում ամպերը, 20 կապտում են. նրանք նման են միսկարների պղնձին: Ահա ամպերի սև կիրճի մեջ շողաց առաջին ճառագայթը, և, ինչպես կաս-կարմիր անիվ գլորվելով, գալիս է արևը, շողում է կատարը, ինչպես պղնձյա վահան, և ցուլքերի մեջ անէանում են աստղերը:

Ի՛նչ ահավոր վայրկյան է, ի՛նչ խորհրդավոր ժամ... Ամբողջ դաշտը խավարի մեջ է. ինչպես կապույտ վրան երևում է Արազածի գագաթը, և ուրիշ ոշինչ չի երևում՝ բացի արևի գունդը և Արարատի սկավառակը:

— Ահա կատարը, — բղավեց Պարրոտը:

30 Արև է, անդորր. սառույցներ, լուսթյուն, սպիտակ լուսթյուն: Նա փակել է աչքերը և դեռ չի նայում, չի ուզում նայել. դեռ դողում է սիրտը հուզմունքից, և հոգնությունից դողում են ոտքերը: Ապա հանկարծ ետ է քաշում ձեռքը, տեսնում է արևով ողողված սառցադաշտը, վազում է խելագարի նման թևերը պարզած, վազում է դեպի արևի կարմիր գունդը, դեպի սառցածայուները: Ապա փռվում է գետնին, համբուրում է գե-

տինը, ինչպես ուխտավորը համբուրում է հայոց լեռան նախա-
ստեղծ կատարը...

Նա ժպտաց: Վերհիշեց այն վայրկյանը, երբ ինքնամո-
ռացության մեջ գրկեց ակուտեցուն, ապա փաթաթվեց Պարրո-
տի վզով:

Գերմանացին ասաց.

— Զգուշ, ծանրաչափը կշարդեք:

Իսկ ակուտեցին, որ բերանը բաց նայում էր սառցադաշ-
տին, ահ ու դողով հարցրեց.

— Հայր սարկավագ, բա ո՞ւր ա տապանը...

10

Նրանք իրար նայեցին խոր, շատ խոր:

— Տապանը չի՞ եղել,— պատասխանեց վանքի դպիրը:

Ակուտեցի Սահակը ցնցվեց այդ պատասխանից: Նա մո-
տեցավ իր հարևանին, որ սառույցների մեջ ամրացնում էր
պրոֆեսոր Պարրոտի կապարե խաչը: Նրանք իրար հետ խոսե-
ցին, ապա աներկյուղ նայեցին արևից լուսավոր սառցադաշ-
տին: Նրանց աչքերից ընկավ խավարի վարագույրը և պարզ
աչքերով էին նայում այդ երկու ռամիկ նախավկաները:

— Մենք չե՞նք բարձրացել լեռան գագաթը,— հանկարծ
մռնչաց նա և լռեց: Սարսափելի էր այդ ձայնի արձագանքը
գիշերային լռության մեջ:— Դուք չեք հաղթի, խավարի որ-
դիք...

20

Նա դեն դրեց տետրը և առավ փետուրե գրիչը:

Նա գրում էր զայրույթի սրբազան կրակով, և աչքերի մեջ
վառվում էր ատելությունը: Երբեմն կծկվում էր դեմքը, եր-
բեմն ժպտում էր արհամարհանքով, և մաղձ էր կաթում դեմ-
քից: Այդպիսի բոպենները սովորեցնում են ցմահ ատել, և այդ-
պես է սկիզբ առնում ճամփաբաժանը:

ՈՐպես գրեմ, որ սիրելիդ իմ հասկանա ալեկոծումը
հոգավույս: Օ՜, խստապարանոց և սոնքացյալ ջլբուրակերքն
առաքելաշավիղ, աթոռո, որ զանազանեն միայն օգուտ որ-
կորի և ի մեջ թանձրացյալ խավարամտության մնան իբրև
անմաքուր խոզ ի տիղմն: Անարգեցին, ձաղկեցին և դարձրին
ինձ իբրև խսիր արտաքո դրանն, երբ ես էի և մնայի խոնարհ
դպիր: Անհաց, անշոր և անպաշար տարագրեցին ինձ, երբ
ի կատարումն ցանկության իմ բարեբարի, որ և իմ կամքն էր,

30

ուղի ընկա առ ի սովորել դուզն ինչ գիտություն ի պետս հայ մանկանց: Որպես բորենի մի կամ լավ է ասել շնագայլ Սահակ վարդապետի նարդիվանի մոտ հարձակվեցին ինձ վրա չիք վարդապետն Հովհաննես, Ղազար վարդապետն խոզ կոչեցյալ, Ծնոք տիրացու Քյորոզլուն և այլք, որք առավել եպերելի են, քան որ գրեցի: Չամաչեցին հոգևոր կոչումից և թուք տեղացին իմ երեսին, ստորացնելով ինձ, որպես անարժան զավակի, նզովյալ լուտերականի և այլ այսպիսի անարգանաց խոսքեր, որ չեմ մոռացել և չեմ մոռանա, որքան շունչ իմ կա և կմնա: Եվ, այժմ փոխարեն մխիթարության և սփոփանքի առ ի մեղմել մենակյաց գոյություն իմ ի մեջ օտարաց, որք, ճշմարիտ է, սիրեն ինձ առավել, քան կոչեցյալքն եղբայր ի Քրիստոս,— այժմ լուր հասավ ինձ, որ սևասիրտ և սևագլուխ էջմիածնեցիք երդմամբ ուրանան վերելք մեր, որ է մեծագործություն և պարծանք միանգամայն ոչ միայն իմ, որ կամ և կը մնամ նվաստ որդի Հայաստանի, այլև համայն ազգին: Այստեղ անվանի գիտնականք ոչ դադարեն փառաբանել սխրագործություն մեր, իսկ այդտեղ հայրենիքն իմ իբրև վեհերոտ և խալդախ ոմն ուրանա երդումն առաջին: Օ՛հ, մեղանչին, մեղանչին շարաշար. քանզի անպարտ է հայրենիքն իմ հայսմ ամենայնի, և ինքն ևս տառապի ի բարբարոս ձեռաց այնոցիկ, որք իբրև վարձկան հովիվ, միաբանելով զայլերին, հոշոտեն և լլկեն զանմեղ հոտն: Աղոթիր առ Աստված, որ սիրելին քո՝ Խաչիկն անհայրենացյալ մնա ցայն օր մինչև իսպառ չքացին հաստապարանոցք...»:

Թեթևություն իջավ սրտին: Տեսորը դրեց սնդուկի մեջ: Երբ ետ եկավ, սեղանի վրա նա տեսավ սուսամբարի մի շոր տերև, որ ընկել էր թղթերի արանքից: Նա վաղուց չէր տեսել այդ տերևը, որ մի օր ինքն էր դրել «Գիրք Պիտոյից»-ի մեջ:

30 Իբրև անավարտ ընթերցման նշան: Ապա տերևը կորել էր թերթերի մեջ: Նա կուսցավ տերևի վրա, ձեռքերը բոլորեց չորացած տերևի շուրջը: Նա շնչում էր հաղիվ զգացվող բույրը նույն ագահությամբ, ինչպես լեռան լանջին կլանում էր սառչող մոխրի ջերմությունը:

Վեր կացավ: Հոգնած էր: Այլևս չէր բուրում տերևը: Նա ձեռքերը գրպանում՝ սկսեց քայլել: Նայեց պատից կախված

մի նկարի, որի վրա էջմիածինն էր, գույգ Մասիսները և ուղտերի հեռացող քարավանը: Նա երկար նայեց այդ նկարին, ապա աչքերը փակեց: Նրա առաջ պատկերացավ այն, որ իսկականն էր, այն առանձինը և ուրույնը, որ չէր նկատել օտարական նկարիչը: Այն, որ և՛ սիրելի էր, և՛ դառն:

Ապա ջուր խմեց, մոտեցավ, որ բաց անի պատուհանը: Հանկարծ նկատեց դպիրի իր սև կապան, որի վրա արդեն փոշի էր նստել: Նա նայեց զարմանքով. կարծես սենյակ էր մտել մի օտարական, որ նման էր իր հին ծանոթին, որի դեմքն ինչ-որ վաղուցվա բան էր հիշեցնում: Նա կապան 10 առավ, շուտ ու մոտ տվեց, ինչպես հնավաճառը, որ ուզում է որոշել գինը մի հնացած զգեստի, որ վաղուց է վայր ընկել տիրոջ ուսերից:

Սև կապան նա գցեց պահարանը: Սենյակը կարծես զվարթացավ:

Ապա հանգցրեց մոմը:

ԳՈՐԾ ՄԱՅՐԱՆԱ, ԴՍՏԵՐ ՄԿՐՏՈՒՄԻ

1

Այդ օրը Երևանի հայոց վիճակային կոնսիստորիան, որի ատենապետը թեմական առաջնորդի փոխանորդ Ստեփանոս 20 արհին էր, Մսաբլուր մականունով, քննել էր չորս գործ:

Առաջինը խոյեցի ոմն չորս աստիճան ջահընկալ տիրացու Թադեոսի «ապօրինի շաղաշարության» գործն էր «մեղավոր աղախին» այրի Աննայի հետ: Երկրորդը վերաբերում էր Քրդեանի քահանա տեր Ղազարին, որը բինայում մի նորածին մանուկ մկրտել էր ոչ թե սրբալույս մյուռոնով, այլ կովի արդար յուղով: Ավելի հետաքրքիր էր երրորդ գործը՝ «հաղագս ոչ հոժարելու ժողովրդականաց Երևանա քաղաքի տալ զտերունի կողոպուտս ննջեցելոց յուրյանց»:

Գործը հարուցել էին քաղաքի ծխատեր քահանաները, 30 որոնք Երևանի բնակիչներից պահանջում էին չխախտել «կողոպուտի» վաղեմի սովորությունը, ըստ որի մեռած մարդ-

կանց զգեստը պատկանում էր թաղող քահանային: Երևան-
ցիների այդ նոր սովորությունը քահանաները համարում էին
նաև սրբապղծություն, հիշեցնելով, որ ինքը՝ Քրիստոս թաղ-
վել է բուրդովին մերկ: Այդ «գործի» մեջ մինչև այժմ մնում են
բնակիչների խնդրագրերը, նաև քաղաքի ավագների բանավոր
զանգատները: Ավագներից մեկը՝ մյուլքադար Սահակ Տեր-
նդիազարովը հայտնել է, որ իրենք ամառում են ցույց տալ
ննջեցյալների մերկությունը, մանավանդ, երբ մեռածը իգա-
կան սեռի է: Հոգեկոր ատյանի անդամներին նա հիշեցրել է,
10 որ «այլազգիները» լկտիաբար ծիծաղում են, երբ քամին
շարտում է դիակի մահվան սավանը: Մյուսը՝ ուստաբաշի
(«պարագլուխ արհեստավորաց») Սաղաթել Իսկանդարովը
հայտնել է, որ իրենք մեռելներին թաղում են նոր զգեստով,
իսկ հները նվիրում են աղքատներին և կամ մահացածի մեր-
ձավորներին: Վիճակային կոնսիստորիան դժվարանալով կամ
չկամենալով վճիռ արձակել, գործը մատուցանում է ի վերջ-
նական տնօրինության «առ ոտս նորին ամենաբարձր վեհա-
փառության առաքելաշաղկիղ եպիսկոպոսապետ և պատվական
հայրապետ ամենայն հայոց Տեառն Ներսեսի ամենախմաստ
20 կաթողիկոսի»:

Զորորդ գործը ժամանակին նշանավոր գործերից է և
հայտնի է «Գործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի» անունով:
Ստույգ է, որ դեռ 1838 թվի օրագրությունների մեջ հիշատակ-
վում է այդ պատմությունը, որի բուն սկիզբը պիտի ընդունել
1829 թվի ձմեռը, Մայրանի ամուսնության գիշերը:

Գործի բովանդակությունը հետևյալն է:

1829 թվի ձմեռը, քանաքեռցի այրի Եղսանը իր դուստր
Մայրանին տասը տարեկան հասակում («ի 10-րդ հասակի»)
բռնությամբ ամուսնացնում է երևանաբնակ ոմն Նիկողայոս
30 Սուքիասովի մոտ: Պսակի գիշերը՝ եկեղեցում, ինչպես հայտնի
է առաջին քնությունից, Մայրանը պսակող քահանային չի
տալիս իր համաձայնությունը: Ըստ Մայրանի ցուցմունքի,
քահանան բռնադատում է նրան համաձայնության և մինչև
իսկ փայտով ծեծում է Մայրանին («զանյաց զնա փայտիվ»):
Վկաներից մեկը պատմում է, որ Մայրանը եկեղեցում աղաղակ
չի բարձրացրել, իսկ եթե նա գլխի նշանով է հայտնել իր

անհամաձայնությունը, ապա ինքը չի տեսել, քանի որ հարսի
երեսը ծածկված էր քողով, և նա կանգնած էր երեսը դեպի
պսակող քահանան: Ինքը փեսան՝ Նիկողայոս Սուփրասովը,
հայտնել է, որ Մայրանը սուրբ սեղանի առաջ անհամաձայ-
նություն չի հայտնել, այլ թե պսակող քահանան տեսնելով, որ
աղջիկը չի կամենում խոնարհել գլուխը, բռնությամբ խոնար-
հեցրել է:

Պսակից հետո, երբ նրանք մտնում են ամուսնության
առաջաստը, Մայրանը փախչում է և մի քանի օր թաքնվում
ձյունի տակ (ստարիքի անկատարելության պատճառով չկա-
րողանալով դիմադրել յուր ամուսնու՝ Սուփրասովի արական
զորության,— երբ նրանք մտել էին ամուսնության առաջաս-
տը,— Մայրանը փախչում է և թաքնվում է ձյունի տակ):
Վկաներից երեքը՝ Քանաքեռի տանուտեր Վիրապը, Հարու-
թյուն Աբովը և մի ուրիշը, որոնք կանչված են եղել հարսանի-
քի «վասն հացակերության», առանձին խնդրագրով վկայել են,
որ Մայրանն այն ժամանակ չէր հասկանում, թե ինչ է ամուս-
նական կյանքը, և այդ գիշեր «աղջիկը դարձավ լալ և անդա-
մալույժ երկար ժամանակ և հետ առողջանալույն ոչ գնաց
առ այրն»: Եվ այդպես նրանք բնակվում են «անսեր և ան-
ջատ ի միմիանս»: Մայրանի երկարատև հիվանդության փաս-
տը չի հերքել և ինքը՝ Նիկողայոս Սուփրասովը, որը երեք
տարուց հետո Զեյվա գյուղում գտնում է մի այրի կին՝ դարձյալ
Մայրան անունով և «մտանելով ընդ նմա յամուսնութիւն»,
այդ անպսակ և ապօրինի հաղորդակցությունից ունենում է
երկու զավակ: Այդ ժամանակ մահանում է Մայրանի մայրը՝
Ծղսանը, և աղջիկն այդ օրվանից դառնում է կատարյալ որբ:

Հոգևոր ատյանը աներկբա է համարում, որ Մայրանին
անկատար հասակում ամուսնացրել են բռնի և հակառակ սե-
փական ցանկություն: Ինչ վերաբերում է պսակող քահանայի
զանահարության փաստին, անհավատալի չհամարելով աղջկա
ցուցմունքը, ատյանը կարծում է, որ Մայրանը ամոթխած
եղանակով է հայտնել իր անհամաձայնությունը, և պսակող
քահանան, շնշմարելով այդ, բռնությամբ առ իրար է խոնար-
հեցրել նրանց գլուխները: Ատյանը հաստատում է նաև Մայ-
րանի երկարատև հիվանդության փաստը, և այն, որ Նիկո-

10

20

30

զայոս Սուբիասովը տեսնելով, որ իր օրինավոր կին Մայրանը քաղմադիմի հնարներից հետո չի համաձայնվում կենակցության, Զեյվա գյուղում ամուսնանալու մտադրությամբ «բնակություն» է սկսում նրա վրա սիրահարված այրի Մայրանի հետ, առանց պսակի և առանց հոգևոր կառավարության թույլտրվության:

- Կոնսիստորիայի վճիռը, ինչպես ընդունված էր այն ժամանակ, գրված է չափազանց ընդարձակ և մանրամասն: Ցուրաքանչյուր կետ հաստատված է եկեղեցական և արքունի օրենքների ճշգրիտ հիշատակությամբ: Օրինակ. սուրբ Սահակ հայրապետի սահմանած 27-րդ հոդվածը պատվիրում է ամուսնություն չանել՝ մինչև միմյանց հաճությամբ տեսնելը, սուրբ Բարսեղի 219-րդ հոդվածն արգելում է պսակադրելը՝ մինչև տղան հասնի յուր չափին և ճանաչի յուր հաճույքը: Այդ բոլոր հոդվածները բերված են համոզելու, որ Մայրանը իրոք մանուկ էր և պատրաստ չէր ամուսնության: Հոգևոր ատյանի օրագրության մեջ հիշատակված են լևոն և Կոստանդիանոս բարեպաշտ թագավորները, Եզեկիել մարգարեն, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը և Նիկիայի ժողովի վճիռները, կարծես ատենադպիրը կամեցել է փայլել եկեղեցական և արքունի օրենքների զարմանալի գիտությամբ:

- Արդար ճանաչելով Մայրանին, հոգևոր ատյանը որոշում է թույլատրել նրանց նոր պսակադրությամբ կենակցելու միմյանց հետ, եթե կամենան, իսկ եթե ոչ՝ ազատ արձակել ամուսնանալու, որոնց հետ կամենան. Նիկողայոս Սուբիասովին ենթարկել եկեղեցական ապաշխարության երկու տարով՝ մյուս Մայրանի հետ ապօրինի կենակցելու և այդ շաղկապից երկու զավակ ունենալու համար. երկամյա ապաշխարության ենթարկել նաև մյուս Մայրանին, որ համարձակվել է ունենալ ամուսնական կապ Սուբիասովի հետ, գիտենալով առաջին Մայրանի կենդանությունը, իսկ պսակող քահանա տեր Մարգարին կարգալուծ անել, որովհետև նա տեղյակ էր Մայրանի անկատար հասակին: Սակայն տեր Մարգարի մահվան պատճառով սույն վճիռը թողնվում է «Աստծոյ կամքին»: Նաև ապացուցված համարել Մայրանի մոր այրի Նղսանի մեղավոր բռնադատությունը և նրա մահվան պատճառով պատիժը թողնել

ոչ թե Աստծո կամքին, այլ նրա ահեղ վրեժխնդրության: Եւ որովհետեւ, համաձայն տերունական Կոճղ Օրինացի հոդված 43-ի (հատ. 10) պսակի լուծման գործերը ենթակա են Սյուն-հոգոսի անբեկանելի վճռահատության, ուստի Երեւանի հայոց վիճակային ատյանը սույն վճիռը առանց ի կատար ածելու, մատուցանում է ի հաստատություն Սյունհոգոսին էջմիածնի:

Ուրեմն Մայրանը դեռ պիտի մնար «օրինավոր կին» Սուքիասովի, որի արական զորությունից նա սարսափահար փախել էր մի ձմռան գիշեր, փախել էր ինչպես եղջերուն ահավոր վտանգից: Նա պետք է դարձյալ լսեր անարգ նախատինքը, որ այն խավար դարում թափում էին ամուսնաթող և անպաշտպան կնոջ վրա: Նա պիտի լսեր, եթե մի շար կին բամբասեր նրան և անվաներ անառակ լիրբ: Կանայք դարձյալ պիտի խուսափեին նրանից, որովհետեւ այդ կապը կարատավորեր նրանց անունը: Տղամարդիկ երես պիտի դարձնեին՝ բամբասանքի ահից: Եվ, մինչև չէր լինի Սյունհոգոսի վճիռը՝ նա պիտի շղթայված մնար առաջին հարսնության առաջատի կայմին:

Այդպես էր այն դառն ժամանակ, որի մասին հայ ոմն Շամախի քաղաքից անստորագիր նամակով գանգատվել է իրեն՝ «երիցս երանեալ» Ներսես կաթողիկոսին. «դու գիտում ես ժամանակիս շարությունը, որ զուր տեղից մարդոց վնասում են... Ես մին օրեր անցրած շատ բան տեսած մարդ եմ, ահա հիմիկ իմ մխիթարությունս սուրբ եկեղեցին է, որ իմ հոգուս փրկությունը խնդրեմ, բայց որ տեսնում եմ էդ սուրբ տեղերն էլ պիղծ մարդերով ապականված, էն ժամանակ հուսահատվում եմ և վայ ինձ, չեմ իմանում որտեղ գնամ...»:

Ապականված էր եկեղեցին և նրա մարդիկ: Ոտքից մինչև գլուխ ախտավոր էր և մարմնավոր իշխանությունը: Արքունի և հոգևոր օրենքները գոյություն ունեին այդ ապականությունն անխախտ պահելու: Անլեզու մշակների բազմությունը հեծում էր ահռելի ծանրության տակ, և հազարները սուզվում էին դեպի չքավորության հատակը: Երկրի և մարդկանց վրա հետզհետե թանձրանում էր ասիական խավարը, որի մեջ, ինչպես վկայել է մի տաղանդավոր ժամանակակից, հագիվ խլրտում էին առաքինության կրակները:

Քանաքեռցիներն Աբու Հայաթի մոտով բարձրանում էին ղեպի գյուղը: Նրանց հետևում էր մի մանկամարդ կին, փաթաթված սպիտակ շարսավի մեջ: Ամայի էին այգիները և բարակ ճանապարհը, որով գնում էին: Այդ ամայության մեջ շարսավով կինը նման էր սրածայր գերեզմանաքարի, որ պոկվել էր մահմեդականների հանգստարանից և գնում էր գյուղի վրա: Ավելի մոտ թվում էր, թե սպիտակ գերեզմանաքար չի շարժվում, այլ գերեզմանից դուրս է եկել մի թարմ դիակ, որին հենց նոր փաթաթել էին սպիտակ քաթանի մեջ և իջեցրել մոռացության խորքը:

Վերադառնում էին բոլոր քանաքեռցիները, բացի Հարություն Աբովը, որը նույն ժամին Ձորագյուղի կողմից իջնում էր Զարսուի վրա: Նա քայլում էր նեղ փողոցներով, որոնց երկու կողմը կավե ցածր և կիսախարխուլ պատեր էին, կիսով չափ գետնի մեջ ցածր դռնակներով, որ համարյա միշտ փակ էին: Պատերի ետևից մարդաձայն չէր լսվում, կարծես ամայի էին տները, որոնց բնակիչները հեռացել էին, ով գիտե, որտեղ: Տասնհինգ տարի էր ռուսները զբաղվել էին Երևանը և միայն 20 Շհարի մահալյում էին կառուցել քարաշեն երկու տուն և մի գորանոց՝ ոչ հեռու սարդարի ջավահիր ամարաթից: Զարսուն և մանավանդ խուլ թաղերը ավելի էին խարխուլ, որովհետև բնակիչները դժվար էին բարձրացնում այն աղյուսը, որ հին կամարներից ընկնում էր ժամանակի հետ: Շատ տներ ավերվել էին ռուս-պարսկական պատերազմին, մի մասն անմարդաբնակ էր, որովհետև նրանց տները ռուսների ահից փախել էին և օտարության մեջ հիշում էին իրենց հին բակի ուռիները: Մնացողները ևս չէին հորոգում իրենց տները. կյանքի թանկության հետ միասին ժամանակն առհասարակ անհանգիստ էր: Ոմանք 30 ակնկալում էին սարդարների վերադարձը, իսկ ոմանց համար կյանքը դառնության հին լուծն էր, որ պիտի մաշվեր այդ լուծը քաշողի պարանոցի հետ:

Փողոցների կեղտոտ լճակներից բարձրանում էր զարշահոտություն: Շատ թաղերում կիսավեր էին առուները, և այլևս չէին ծաղկում բախշաները: Զկային և պարսիկ միրաբները,

որոնք ջուրը, իրեն կենարար դեղ, բաշխում էին մինչև վերջին կաթիլը: Կանաչ էին միայն հին բարդիները և շինարները, որոնք անտերությունից ավելի փարթամացել և վայրենացել էին, երբեմնի մշակված պարտեզները դարձնելով մութ անտառ:

Անմարդաձայն փողոցներով իջնում էր Հարություն Աբովը՝ լեզգիների աշխարհից եկած առասպելական Աբով պապի ծառանգը, որին ազգականներն անհայտ է ինչու անվանում էին «Միրզա ամի» կամ «Միրզամ»: Նա ավագն էր Աբովների հին տոհմի:

Փաղաք գալու առթիվ նա հագել էր տոնական իր միակ 10
զգեստը՝ Քիրմանի շալե չուխան: Բուխարա սրածայր գլխարկըն ավելի էր բարձրացնում նրա հասակը, իսկ մեջքի արծաթ գոտին երևացնում էր ճկուն մարմինը: Նրա հուշիկ քայլերից զրնգում էին գոտուց կախ հրահանը և հովվական մեծ դանակը:

«Միրզամի» ողջ արտաքինի վրա ևս երևում էին խանության հետքերը: Կարծես ամեն ինչ, նույնիսկ գոտու զրնգոցը, վկայում էր, որ երբեմնի թարխանը այլևս չի հագնելու նոր զգեստ: Այն, ինչ վրան էր, պիտի մաշվեր տիրոջ հետ և այդ մաշված շորերի մեջ տեղը պիտի գերեզման իջներ: Այդ էին ասում գդակի մաշված մորթին, դալամքյար արխալուղի 20
կտրտված թելերը և մանավանդ չուխայի խունացած կուրծքը, որ ծերունին ծածկել էր նույն չուխայի փեշով: Ամենից նոր նրա ծաղկանկար գուլպաներն էին՝ զարմանալի նախշերով: Մանր քառակուսիների մեջ գունավոր թելերով սպիտակի վրա վարպետահին գործել էր վարդեր ու գույնզգույն նարգիզներ: Կային և հեքիաթային կենդանիներ, թռչուններ և զանազան նշաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը երբեմն ունեցել է իր իմաստը: Գուլպաների եզերքին սև թելերով ծուռ ու մուռ ձգվում էր մի բարակ գիծ, որ կտրատվում էր և մանր կետերի հետ միասին նմանվում արաբական գրերի: Կարծես «Միրզամը» 30
մեծ մանուկ էր, որին մայրը հագցրել էր այդ «նորափեսայի» գուլպաները և ահա նա մոլորված գնում էր խուլ փողոցներով, և այդ փողոցներում փնտրում էր մի սիրելի դուռ:

Հետզհետե մեղմանում էին նրա խղճի խայթերը, Մայրանի հետ կապված այն ներքին վրդովանքը, որ ինչպես ամոթ ալրում էր նրա դեմքը: Այն ձմեռ Եղսանը՝ Մայրանի մայրը,

ի թիվս ուրիշ բարեկամների, խնդրել էր նաև Միրզամի խորհուրդը՝ Մայրանի ամուսնություն մասին: Եվ Միրզամը չէր հակառակել: Նա նույնիսկ վկայել էր, որ փեսացուն՝ Նիկողայոսը կայքով մարդ է: Իսկ հարսանիքին, ինչպես հայտնի է գործից, «վասն հացակերության» ներկա էր եղել նաև Հարություն Աբովը: Սակայն Միրզամը դիտակցում էր և մի ուրիշ հանցանք, որ նրան խարաղանում էր առաջինից ավելի անխընա: Նա գնում էր իր մտերիմ մարդու մոտ, մի մարդու, որին ծերունի Միրզամը սիրում էր ավելի, քան հարազատ որդուն: Միրզամը պարծենում էր նրանով, այդ երբեմնի շարտղայով, որին քանի անգամ ուսերի վրա Ապրանքափոսի բաղից տարել է տուն: Այդ սիրելի մարդը դեռ երիտասարդ ժամանակ ամբողջ հոգով հակառակ էր Մայրանի ամուսնության: Նա Միրզամին սպառնացել էր զլուխն առնել և այլևս չվերադառնալ Քանաքեռ, եթե մանկահաս աղջկանը («քյորփա ըխսուն») ստիպելին հարս գնալ: Միրզամը չէր լսել նրա աղերսը և սպառնալիքը, նրան ևս համարելով դեռահաս տղա, որ դեռ չի ճաշակել դառն կարիքը: Եվ ահա կյանքը հաստատեց, որ ճշմարիտ էր ոչ թե ինքը՝ հազար շար ու բարի տեսած ալեհեր մարդը, այլ այն սիրելի տղան, որի անփորձությունն ինքը ծաղրում էր:

Առաջին հանցանքի գիտակցությունը Միրզամը մեղմացնում էր շվաք անելով անպաշտպան որբի վրա: Անարգանքի թունավոր ծովում Մայրանի համար նրա տունը միակ կղզին էր: Միրզամը համառությամբ հետամուտ էր Մայրանի «գործին», կարծես իր խղճի վրայից սեփական մատներով քերում էր արյունոտ կեղտը: Նա այդպիսով զգում էր հոգու թեթևություն, սակայն ոչ մի կերպ չէր դիմանում իր հարազատ մարդու հանդիմանող հայացքին:

Միրզամն ահա գնում էր այդ մարդուն պատմելու հոգևոր ատյանի վճիռը: Նրան մերթ թվում էր, որ այն մարդը գոհ է լինելու վճռից, մերթ կասկածում էր՝ հիշելով վճռի վերջին բառերը.

— Ի վճռահատ զննություն Սյունհոդոսին էջմիածնի...

Կարծես այդ բառերը գալիս էին գետնի մթին խորքերից, որտեղ հավերժական խավարն է և մեռելների երկիրը:

Գնում էր Միրզամը ծանոթ փողոցներով և ինչքան ավելի էր մտնում փողոցների լաբիրինթի խորքը, այնքան խաղաղվում էր նրա անհանգիստ միտքը: Տների, պատերի և փողոցների դանդաղ մահը, որին ականատես էր, նրան կարծես հաշտեցնում էր մի այլ մահվան՝ մոռացության հետ: Երբ մտածում էր Մայրանի և այն հին ժամանակների մասին, նրա հիշողության մեջ բացվում էին հենց այդ փողոցները, միայն շատ-շատ տարիներ առաջ: Նրա միտքն ընդհատվում էր, երբ տեսնում էր հնամյա փառահեղ մի դարպաս, սակայն առանց պատերի, առանց ներսի տան և ծաղկած բախշայի: Անցնում էր 10 քարե կամրջակի վրայով և շարդված քարերը վկայում էին, որ շատ վաղուց ջուր չի հոսել այդ առվակով: Եթե այդ խուլ փողոցում նա չտեսներ մի իշապանի, որ անիծելով հրում էր իշին, պառավ թրքուհիներ, որոնք պզտոր լճակում ողողում էին հին կարպետներ, կիսամերկ մանուկների, որոնք խաղում էին մոխրակուլտի վրա, վերջապես եթե մի բախշայից չսվեր թառի լացող նվագը, մի փակ դռան ետևից աղչկային մի ձայն զվարթ չբրբջար, ենթացրելով, որ մարդ չի անցնում փողոցով,— եթե այդ ամենը չլիներ, Միրզամը կմտածեր, որ հրաշքով ընկել է մի այլ քաղաք, որտեղ նույն խանձված մահապատերն են, նույն նայիդ քարերը, դռնակների նույն թաղբանդ կամարը, բայց չբացել է արևելյան քաղաքի շքեղությունը, և այն մարդիկ, որոնք ծաղկած պարտեզներում վայելում էին այդ շքեղությունը:

Մի փողոցում դիմաց-դիմաց երկու շինարի սաղարթը խառնել էին իրար: Նրանք փողոցի վրա կապել էին կանաչ կամար և սարյակների միր երամը ճովողում էր սաղարթի թանձրության մեջ: Պատի տակ սալ քար էր: Նրանի՞ց էր, որ հազար-հազար մարդ նստել էր այդ քարի վրա, թե անձրևն ու քամին էին վացել,— ստվերի մեջ քարը կապույտ ցուր էր տալիս, ինչպես ջնարակած կավն անթր:

Միրզամը նստեց քարի վրա: Նա շատ լավ գիտեր այդ տեղը: Պատի ետևը սեյիդ էհսանի տունն էր, այն նշանավոր սեյիդի, որի անվան հետ կապված պատմությունները աշուղական երգերի նյութ դարձան: Սեյիդ էհսանը Միրզամի հոր քերվան էր: Աշնանը, երբ նրանք վերադառնում էին ուխ-

- տից, մի գիշեր հյուր էին մնում այդ տանը: Ամեն տարի նույնն էր ու թեև ուղղափառ մուսուլմանները նզովում էին այդ բարեկամությունը, սեյիդ էհսանը շարունակում էր այն, յուրաքանչյուր տարի Միրզամի հորը պարգևելով նոր խալաթներ և նրանից ստանալով նույնքան և ավելի արժեքավոր ընծաներ: Սեյիդն ուներ մի աղջիկ, անունը Ֆաթմա: Աշուղի երգը նրան անվանում է «գրախտային հավ և դաշտի շուշան»: Միրզամն աղոտ հիշում էր աղջկա նշածև աչքերը և սպիտակ ատամները, որոնք լույս էին տալիս թուխ երեսին: Եվ ահա տեղի է ունենում մի սովորական դեպք, որով այնքան հարուստ էր սարդարների Արևելքը: Քոռ-Հուսեյն խանը փախցնում է Ֆաթմային: Սեյիդ էհսանը հնար չի գտնում հարեմից ազատելու Ֆաթմային: Գալիս է մի դերվիշ և սեյիդին սովորեցնում հմայելու գաղտնիքը: Նրանք երկուսով դուրս են գալիս դաշտը, ուր կանայք խմբերով շանաքում էին բամբակը: Կախարդությամբ և, ով գիտե, ինչ կերպ դերվիշը կանանց աչքերի առաջ («առ աշոք տեսիլ», ինչպես նույն մարդու մասին գրել է ժամանակակից մի գրիշ) երևացնում է պղտոր գետ... Կանայք բարձրացնում են փեշերը և սրունքները մերկ քայլում, իբրև թե անցնում են պղտոր ջրով: Քաղաքում իրար են խառնելով, և ամբոխը վազում է տեսնելու հրաշքը:

- Մյուս օրը այդ անմեկնելի և խորհրդավոր ուժը դուրս է հանում սարդարի կանանց Զավահիր ամարաթի ներսից ելնում են չքնաղ վրացուհիներ, խափշիկ կանայք, հայուհիներ՝ ցորնագույն մորթով, լազստանից գերի առած աղջիկներ, չերքեզ կանայք և պարսիկ գեղեցկուհիներ,—մի խոսքով Քոռ-Հուսեյն սարդարի ամբողջ հարեմը: Սեյիդ էհսանը սրունքները մերկ կանանց մեջ ճանաչում է իր աղջկանը և վազում է դեպի ամարաթի դուռը: Բերդի պահակները հագիվ են փակում դարպասները, որպեսզի անդիմադրելի այդ զորությունը չխայտառակի սարդարին:

- Դերվիշը նույն դիշերը փախչում է քաղաքից: Սեյիդ էհսանին կուրացնում և քշում են Ղազվին: Ասում են, որ դեռ շատ տարիներ ապրել է կույր սեյիդը: Նա դուրս է գալիս Ղազվինից և նստում հյուսիսից եկող ճանապարհի եզրին: Երբ գալիս էր քարավանը, նա ողջոճում էր քարավանի պե-

տին և հարցնում «իրավան շհարից»։ Եվ այդպես շատ տարիներ նա ողբացել է իր գերութունը։

Այդ պատի հետևն էր սեյիդ էհսանի տունը, և երբեմն հենց այդ քարի վրա նստում էին Միրզամի հայրը և նրա քիրվան։

... Փողոցով անցան երեք թուրքեր, որոնցից մեկը թափաղի մեջ գլխի վրա տանում էր խոնշան։ Միրզամը լսեց, թե ինչպես նրանք ասացին իրար.

— Մեր քուլաներում ինչ գործ ունի էս հայր...

Ապա նրանցից մեկը հետ նայեց։ Նա տեսավ Միրզամի դեմքի ալեղարդ խաղաղութունը և գլուխը կրծքին կախեց։

Մերունին վեր կացավ։

10

3

Դեպի Կոնդը Գյուրջի քարվանսարան էր, գդակ կարողների և մաշակարների փոքր ու միանման կրպակներով։ Դեպի հարավ՝ բերդի կողմը, խուրդավաթ վաճառողների մրջնոցն էր։ Այդտեղ էին նաև պղնձագործները, դարբիններն ու պայտարները, որոնց մուրճերի աղմուկը, քուրաների բոցը, պողպատի ու պղնձի սուր զրինգը խլացնում էր Չարսուի բազմաձայն ժխորը։ Առանձին թաղ էին կազմում ներկարարները, համետ կարողները, բրուտները և կաշեգործները։ Երբ իջնում էր մառախուղը, դարբինների և պղնձագործների կրակները մառախուղների մեջ առանձին խորհրդավորութուն էին տալիս մրից սևացած մարդկանց, որոնք ծանր մուրճերով կարծես գետինն էին զարկում, և գվվում էր գետինը, կայծերի շատըրվանով լուսավորում մառախուղը։ Արհեստանոցների մյուս թաղերն ընկզմում էին մառախուղի մեջ։

20

Եվ ընդհակառակը, արև օրերին առաջինները նման էին հրդեհից խանձված գետնափոր տների, այնինչ ներկարարների թաղում ծփում էին լաջվարդ, ալաջա «գյուլգյաղ» և այլ գուլնի կտավե զուլերը։ Անխտիր բոլոր թաղերն էլ կեղտոտ էին, պայտարների առաջ աղբի և սմբակների քերվածքի դեզեր էին, կաշեգործների դիմաց մաղեղեն, հում և բորբոսնած կաշվի կտորներ։ Ներկարարները քացախած ներկերը թափում էին հենց արհեստանոցի առաջ, և այդ գունավոր ջրերի գուրբից բարձ-

30

րանում էր կծու զարշահոտ: Նույնիսկ անտիրական շները, որոնք հարյուրներով էին վխտում, մանավանդ դասաբխանայում, չէին մոտենում այդ աղտոտությանը և բաղնիսների տաք մոխրակույտը գերադասում էին բորբոսնած կաշվի դեզերին:

20 Հաղարավոր արհեստավորների մեջ չէր կարելի տեսնել առողջակազմ և վարդերես մեկին: Նրանք վտիտ էին, մեռելագույն և անկրակ աչքերով: Միայն դարբիններն էին հաղթամարմին, բայց նրանք էլ կուզ էին. կայծերից այրված նրանց աչքերը ուռել էին ցավազար կարմրությամբ և ավելի ահարկու էին մրից սևացած երեսի վրա: Ոմանք, ինչպես ներկարարները, համարյա ամբողջ օրը արևի երես չէին տեսնում, նրանք գետնի տակն էին, որտեղ թաղված էին ներկի խոր կարասները: Մշտական խոնավության մեջ ներկերի թույնը հյուծել էր նրանց: Նրանք ավելի նման էին վհուկների, որոնք գետնի խավարից հրկար ձողերով դուրս էին քաշում վառ գույներով ներկած կերպասներ, կտավ և բրդե գործվածքներ: Առավոտից մինչև մութը աշխատում էին, ոմանք՝ ինչպես կաշեգործները՝ մինչև ծնկները ջրի մեջ, ոմանք՝ գլուխը վեր չհանելով, ոմանք՝ թանձր ցեխի մեջ, ինչպես բրուտները: Նրանք նման էին թիապարտների, որոնց անողոր կարիքը ցմահ շղթայել էր անուրախ և անհուսաշող կյանքին: Շատ հազվադեպ էր հնչում երգը, և եթե այնուամենայնիվ երգում էին, ապա կսկծում էին իրենց օրերի դառնությունը, երգում էին լացի և անել կյանքի երգը, սիրտ մաշող արևելյան մի երգ այն մասին, որ կյանքը փակ դուռ է, ուզում ես լաց եղիր, ուզում ես ծիծաղիր, միևնույն է, նա երբեք չի բացվի: Նվ պատահում էր, որ մի ծեր դարբին ծանր մուրճին կռթնած լսում էր այդ երգը և կաշվե գոգնոցով սրբում կարմրած աչքերը:

30 Բայց միայն այդ չէր երևանի հռչակավոր Ջարսու բազարը: Ավելի ճիշտ՝ խլուրդի այդ բները ամենևին էլ բազար չէին համարում նրանք, որոնց կրպակները ծածկված շուկայումն էին: Նրանք ծաղրում էին այդ խեղճ արհեստավորներին և նրանց շուկան անվանում «Քյուլխանե», այսինքն մոխրանոց և կամ «Բիթ-բազար», այսինքն ոչլի բազար, որովհետև այդ արհեստավորները գործ ունեին չունևոր մուշտարիների հետ, և բացի այդ, նրանց թաղումն էին գտնվում այն մանր սա-

րաֆները, որոնք շնչին գնով գնում էին պարտքի տակ խեղդ-
վող գյուղացիների վերջին թաղիքը, միթե՞ վերմակը, շուխան,
Սակայն տարբերությունը միայն այն չէր, որ ծածկված Չարսուփ
սովդաքյարները արհեստավորների շուկային անվանում էին
«Բիթ-բազար», իսկ իրենցը՝ «Խան-բազար»։ Տարբերությունն
ավելի խորն էր. մաշակարի համար մուրազ էր խմել Չարսուփ
չայխաննի թեյը՝ ծաղկավոր և ոսկեակար ֆինջաններից, այն
նշանավոր թեյը, որ ուներ վարդաչրի բուրմունքը։ Նա խմում
էր առվի պղտոր ջուրը և կամ այն հասարակ թեյը, որ ինքը
չայչին էր պտտացնում արհեստանոցից արհեստանոց։ Այնտեղ 10
նստում էին հորասանի խալիների վրա, այստեղ՝ մաշված
փոստի կամ խսրի վրա։ Այնտեղ օդը հագեցած էր շորացած
մրգերի, հնդկական հիլի, պարսկական դումաշ կտորների, հո-
տավետ թուֆունի, Հալեպի սապոնի, քահաբաբահի, ռահաթ
լոխումի, Զուլայի ջավզի, քաղզի բադամի և այլ տեսակ
քաղցրավենիների, օծանելիքների և թանկարժեք կերպասների
բույրով... Նույնիսկ անօթեան շները, որոնք ցնկնում էին
տաք աղբակույտերի մեջ, — նույնիսկ շներն էին երկյուղում
նշանավոր Չարսու բազարից։ Նրանք մթնով մոտենում էին
նրա բարձր կամարներին, և հարեցած այն եղեմական բույ- 20
րով, որ ելնում էր կողպած դարպասների ճեղքերից, — շները
ոռնում էին և հուսահատությունից հաչում լուսնի վրա։

Անհայտ ճանապարհորդ Անտոնիո Զիովանելլին, կապու-
ցին վանական, որ ճանապարհորդել է Տրապիզոնից մինչև
Պարսից ծոցը, այսպես է նկարագրում Երևանի նշանավոր շու-
կան. «Գլխավոր դարպասից կարող են ներս մտնել ղուլզ ուղ-
տեր կողք-կողքի, եթե նույնիսկ նրանք բարձված են բեռնե-
րով։ Մի հույն ոսկերիչ, որ բազմաթիվ անգամ ճանապարհոր-
դել է Թավրիզից Տրապիզոն և հակառակը, ինձ վկայեց, որ 30
իբր թե դարպասի ճակատին զարդերով քանդակված է Շիր-
հոսրով շահի ֆերմանը, որով շահը սահմանել է առևտրի կա-
նոնները։ Իսկ մի տեղացի վաճառական, որի խանութում ես
եղել եմ շորս անգամ և տեսել եմ այնպիսի գորգեր, որոնք
արժանի են իմ հայրենի Ֆլորենցիայի Santa Maria Novella
տաճարի հատակը զարդարելու, — ինձ ասում էր, որ հույնը
խաբել է և որ ճակատի զարդերը ոչինչ չեն վկայում, բացի

կառուցող վարպետի շնորհքը: Ես ավելի եմ հավատում այդ տեղացի վաճառականին, որ հայ էր ազգով, քան հուլյին, որովհետեւ, ինչպես հիշատակեցի իմ ուղեգրութեան սկզբում, հուլեաները ինձ նենգութեամբ խաբեցին, ինչպես նենգ և խարդախ է նրանց հավատը*:

«Ես ականատես եմ եղել, թե ինչպես քարավաններն անվերջ մտնում էին դարպասներից ներս, և նրանց բեռները գոյացնում էին բլուրներ: Մի անգամ նույնիսկ հաշվեցի, թե քանի ուղտ եկավ մի քարավանի հետ: Ես հաշվեցի մինչև չորս հարյուր տասը, բայց իմ բարեկամը խանգարեց ինձ, հայտնելով, որ իրենց երկրի սովորությունն արգելում է օտարին հաշվել ուրիշ վաճառականի քարավանի ուղտերի թիվը:

«Շուկայի ընդհանուր ձևը նման է քառակուսու, բայց ունի երեք գլխավոր դուռ, որոնք գիշեր-ցերեկ բաց են: Մեջտեղն ընդարձակ տարածություն է, որտեղ կարող են նստել մինչև տասը հազար ուղտ և դեռ ավելի: Կան անհամար շատորվաններ և ավազաններ. բացի այդ, կան անասունների ջրի ամբարներ՝ զանազան բարձրության, նայած անասունի վզի երկարության: Ես չեմ կարող պատմել բոլոր հրաշալիքները, որին ականատես եմ եղել այս քաղաքում: Այսպես, օրինակ, մի անվանի պարսիկի խանութ, որի տերը հսկում էր նաև արքունի գանձարանին,— նման էր գոհարի: Խանութի առաստաղը գունավոր ապակի էր, իրար շատ սեղմ հազդրած: Ապակու վրայով հոսում էր ջուրը. վերևից արևն ընկնում էր ջրի վրա, և ջրի ու գունավոր ապակիների միջով հատալի գորգերի վրա նկարում էր այնպիսի տեսարաններ, որ միանգամայն կախարդական էին: Յուրաքանչյուր ականթարթ նրանք փոփոխվում էին, և երկար նայելուց չէր զգացվում հատակը, կարծես գտնվում եք երկնքի խորքում, և ձեր ոտքերը կախված են տիեզերքի վրա:

«Շատ վաճառականներ այնքան ոսկի և ականեղեն ունեն, որ կարող են դնել ամբողջ քաղաքներ: Սակայն նրանք-գուրկ են

* Տրապիզոնում մի հույն, որի տանն էր իշխ Անտոնիո Ջիովաննիլլին, փոխում է խալացու մատանիի թանկարժեք բարը, և տերը միայն էրզրում հասնելուց է նկատում այդ: Ակնարկը դրա և նման պատահարների մասին է: Ա. Բ.:

նախաձեռնություն ոգուց: Այդ առաքինությունից մասամբ օժտված են հայ վաճառականները, բայց բնությունը միաժամանակ նրանց այնքան թերություններ է ընծայել, որ ընդհանուր առմամբ նրանք ավելի վատթար են, քան պարսիկները: Հայերը ծածկամիտ են, ձևանում են թշվառ, որպեսզի իրենց գանձերը փրկեն իշխանության արթուն աչքից: Նրանք ինձ հիշեցնում են այն միայնակ ծառը, որ բուսել է անտառի եզրին, և որին առավել զայրությանմբ խփում է հողմը և շար կայծակը, որին կրծում են որդերը և բզեզները, և որը ենթակա է անտառի եզրով անցնող անասունների հարձակման: Բայց և այնպես նա մնում է, թեև անպտուղ և առանց նոր ընձյուղների»:

10

Անտոնիո Ջիովանելլին պատմում է սիրամարգների և դրախտային թռչունների մասին, որոնք ազատ շրջում էին Չարսու բազարի բակում: Նա գրում է, թե շուկայում այնքան ուտելիք կար, որ կթավարարեր քաղաքին հինգ տարի, եթե այդքան ժամանակ քաղաքը պաշարված մնար: Նա գրում է և շատ միամիտ բաներ. նկատելով գորգերով պատած մի ընդարձակ տարածություն, որտեղով անցնում էին ուղտերը, ձիերը և մարդիկ, Ջիովանելլին աննկարագրելի վրդովվում է, որ ասիացիները շոալությունը հասցրել են խելագարության: Նա այդպես էլ չի համոզվում, որ գորգերը հնացնելու ընդունված ձևն էր այդ՝ փոել արևի և անձրևի տակ, որպեսզի ավելի պայծառանան գույները: Հետաքրքիր է այս անհայտ ճանապարհորդի դիտողությունն այն մասին, որ Չարսու բազարում գողություն չկար, և սինիների մեջ ոսկին թողնում էին խանութում և միայն մի գույնզգույն թել, որ կապում էին որմից որմ, ցույց էր տալիս խանութի տիրոջ բացակայությունը:

20

Իտալացի վանականի նկարագրությունը վերաբերում է 18-րդ դարի առաջին կեսի Երևանին: Ու թեև անցել էր մի դար, այնուամենայնիվ, մնում էին այդ անհուն հարստությունը վկայող բազմաթիվ կիսախարխուլ կրպակներ, որոնց մի մասն իսպառ քանդել էին ռուսները և աղյուսներն օգտագործել բերդի նոր գորանոցի համար: Քառասնական թվականներին դեռ շատ բան էր մնում այդ երբեմնի շահաստանից: Ճշմարիտ է, այլևս չէին դարկում շատրվանները, բայց Չարսու բազարի ներսը դեռ երևում էր այն բակը, որտեղ իջևանում էին քարավանները:

30

և օտարերկրյա վաճառականները: Այդ բակի ներսն էին նաև առևտրական տների պահեստները, որոնց արտաքինը բոլորովին չէր մատնում գետնահարկ նկուղներում դարսած ահագին հարստությունը: Անփոփոխ էին առևտրի կարգը և առևտրականների սովորությունները: Շարք-շարք կրպակները կազմում էին միջանցքների լաբիրինթոս, ծածկված աղյուսների բարձր թաղ-բանդով, որի կլոր լուսամուտներից արևը կախում էր ոսկե սյուներ:

Միջանցքներում լուսավորություն ավելի չէր, քան ասիական բաղնիսում: Եվ այդ անրջական լույսի մեջ օրորվում էին բարակիրան և դանդաղաքայլ պարսիկները. նրանք քայլում էին օրորալով, գլորում էին ոսկեհատ թաղքեհները, կարծես զբոսնում էին մզկիթի բակում: Խանութները ցուցանակ չունեին. ապրանքը կիսով չափ դուրսն էր, և նրանց շողշողուն գույները զվարթացնում էին հին կամարների մոայլությունը: Պատերից կախված էին զառ լաշակներ, վարդագույն աղյուխներ, դալամբյար և եզերքը հաշյա կերպասներ. դանավուզի և պարսկական թավիշի թոփերը կազմում էին բարձր սյուներ: Կրպակների մի շարքում ոսկերիչներ էին, մյուսում վաճառում էին արծաթե կոճակներ, արմավե թասեր, ուլունքե քսակներ, պարանոցի մարջան, էքենոսյա սանրեր, յահուդ մատանիներ, սուրմա-դուզմա, կրծքի քորոցներ և օղեր, նաև այն յալդուզ ոսկիները, որով այն ժամանակ գեղեցկուհիները զարդարում էին իրենց լույս ճակատները: Կային խանութներ, որտեղ կարելի էր տեսնել բոլոր տեսակի թրերը և դաշույնները. Դամասկոսի պողպատյա թրից, որի փղոսկրե կոթի վրա փորագրված էին տիրոջ բազումը զորացնող աղոթքներ,— մինչև զարափափախ թարաքյամանների ահարկու խանչալը:

Ինչպիսի գորգեր չկային Չարսու բազարում՝ Բայբուրթի խորանավոր խալիչայից մինչև Թաքյանհամադի թաղիքները: Կային խալիներ, որոնց լայնքը ավելի էր քսան խան արշինից. կային և մետաքսե թելերով հյուսած մանր գորգեր, որ կարելի էր թաշկինակի նման դնել գրպանը: Շատ գորգերի վրա կարելի էր տեսնել մի ամբողջ դիցաբանություն, բոլոր մանրամասնություններով. կարծես շնաշխարհիկ նկար էր, որ հարկավոր էր շրջանակել և դնել ապակու տակ: Ինչպիսի՝ ծա-

զիկներ, ինչ մրգեր, ինչ անդրծովյան թռչուններ, որոնք ասես
կենդանի էին և թաքնվել էին կախարդական պարտեզներում:
Մի քանի գորգերի վրա հյուսել էին որսի տեսարաններ, անա-
պատ՝ ուղտերի հեռացող քարավանով, բաշը կրակե գուլն
առյուծ, որ զուրս է գալիս որջից ավելի ահավոր, քան ինքը
կենդանի առյուծը: Բայց ամենից ավելի բազմություն հա-
վաքվում էր այն գորգերի առաջ, որոնց այրում էր կանացի
մերկ մարմինների նկարը: Նույնիսկ մորուքները հինալած և
պատկառելի ախունդները չէին կարողանում անխռով անց-
նել առանց մի ակնթարթ նայելու: Երիտասարդները երազում
էին նրանց, ինչպես այն փերիներին, որոնք ապրում են ջնե-
նաթի մշտադալար պարտեզներում: Հաշիշից դեղնած մի դեր-
վիշ ժամերով նայում էր այն գորգին, որի վրա հյուսել էին
մերկ տղայի վարդագույն մարմինը, ձեռքին ոսկեթև բազե:

19

Կրպակների առաջ ծփում էր բազմազգի և բազմալեզու
մարդկանց ծովը: Հայեր, թուրքեր, պարսիկներ, սեյդիյի թա-
թարներ, թարաքյամա՝ որոնք աչքի էին ընկնում գլխի սև ապա-
րոշներով, եգիպտացիներ, վերջապես լեռնական հրեաներ,
որոնք տարբերվում էին իրենց քաղցնական ծալ-ծալ մի-
րուքներով և երկար ջուլբաքներով: Արևելյան խայտառղես
տարազներին չէր մերվում «կվարտալնի դեսյատնիկների»
գորշ մունդիրը: Բոլորը նրանց անվանում էին «սալդաթ» կամ
«ղազախ»: Այդ ոստիկանները մեծ մասամբ նախկին զին-
վորներ էին, որոնք մասնակցել էին ռուս-պարսկական պա-
տերազմներին: Նրանք արդեն հասակավոր մարդիկ էին, և
ոմանց կուրծքը զարդարված էր արծաթյա մեդալներով: Նրանք
ունեին մինչև ականջները հասնող փարթամ բեղեր և ճյուղա-
վոր մորուք, որ ծփում էր կրծքի վրա: Մանր թուրը և ալե-
բարդն ավելի էին խստացնում նրանց անհրապույր արտաքի-
նը: Նրանցից մի քանիսը հանդարտ ննջում էին գլխավոր
մուտքի պահականոցում, իսկ մյուսներն իրրե օրենքի պա-
հապաններ, շրջում էին միջանցքների լաբիրինթոսում, իսկ
ավելի շատ այն կրպակների առաջ, որտեղ վաճառում էին
չոր մրգեր: Նրանք կերակրվում և ապրում էին Չարսու բազա-
րում: Հաղթողի գերագույն իրավունքով նրանք մտնում էին
շախմատ և իսկույն տեղը խնդն էր մատուցում մի բաժակ:

20

21

Նրանք անցնում էին մրգավաճառի խանութի մոտով, և մի անհաղթահարելի ուժ նրանց մղում էր հաճելի նախունայի: Եվ վերջապես պարապ ձանձրույթից նրանց բռնեցին իշնում էր մի համշարու վզակոթի, և պարսիկ մշակն առանց բողոքի գետնից բարձրացնում էր գդակը, իսկ նրա շուրջը հնչում էր ստրկական քծնող քրքիշը:

- Նրանք չէին մոտենում ո՛չ գորգավաճառի, ո՛չ ոսկերիչի և ո՛չ էլ ճոթեղենի խանութներին: Այդ շարքերում ավելի հաճախ, մանավանդ ճաշից հետո, թափառում էին մանր շինով-
10 նիկները՝ շերմախտից դեղնած ուռներ, որոնց, ով գիտի, որ հանցանքի համար ներքին նահանգներից քշել էին «աշխարհի ծայրը»: Վաճառականները նրանցից չէին վախենում, այնինչ «ուռուս սալդաթները» քաշվում էին շինովնիկներից, որոնց ներկայությունը ոստիկաններին ստիպում էր ավելի հարգել օրենքի տառը: Այդ շինովնիկներից ոմանք ունեին իրենց սիրած իրը՝ մի թանկարժեք գորգ կամ արծաթյա գավաթ և կամ պարսկական թուր: Նրանք երազում էին գնել այդ իրը, որպես հիշատակ ասիական աշխարհից: Սակայն չէր գալիս այդ երջանիկ օրը, որովհետև թղթախաղն ու գինին կլանում էին նրանց ուժիկը: Այնուամենայնիվ, նրանք հույս ունեին, իսկ մինչև այդ երբեմն դիտելով բավականություն էին ստանում և կամ սև պղնձադրամով գնում էին պարսկական պարզ մի շիբուխ, դարձյալ որպես հիշատակ: Չարսուի սովորաբար-
20 ները նրանցից այլ օգուտ էին ստանում: Այդ կորած մարդիկ չնչին վարձով վաճառականներին ցույց էին տալիս օրենքը ոտնահարելու ամենադյուրին ձևը, երբեմն նրանց համար խնդրագրեր էին գրում և առհասարակ իրենք ևս աշխատում էին բարեկամություն պահել որևէ խանութպանի հետ՝ ավելի հեշտ ապրելու համար:

- 30** Վերջապես, նրանցից ոմանք Չարսու էին մտնում իրենց կանանց հետ: Նրանց հետ գալիս էին և այն կանայք, որոնք ըստ հին սովորության կրնակակոխ գնում էին զորամասերի հետևից, կազմելով բանակի անխուսափելի մասը, ինչպես այն մարկիտանտները, որոնք անհայտ է, թե ինչ կերպ երեվում էին դեռ ծխացող ռազմադաշտում՝ ասեղներով, հայելիներով և հազար մանրուքով: Ահա այդ կանայք, ինչպես և

իրենց ամուսինների հետ եկող կանայք էին, որոնք, կարելի է ասել, կենդանացնում էին Չարսու բազարը, որի կամարները հազիվ թե մինչև ռուսների մուտքը տեսած լինեին որևէ կնոջ: Նրանց բոլորին անվանում էին «մաթուշկա», երբեմն «հանրմ», ինչպես բոլոր ոստիկաններին՝ «սալդաթ»: Հին Չարսու բազարում օտարոտի և զարմանալի էին այդ կանանց զգեստները, բաց երեսները և այն, որ ուրիշները տեսնում էին շարժվող մարմնի ձևերը: Նրանց մեջ կային շեկ ու կապուտաշյա կանայք, որոնք բարձր ծիծաղում էին առողջ կրծքով: Այդ ծիծաղը հնչում էր սանձարձակ կրքով. կարծես կանաչ 10 մարգագետնի վրա վրնջում էր էգ ձին: Եվ այդ ժամանակ երիտասարդ վաճառականներին թվում էր, թե գորգի միջից դուրս է եկել այն կինը, որի մարմինը հրդեհվում էր գորգի գույների հետ...

* * *

Չարսու բազարում կար և մի խորշ, որտեղ չէին մտնում ոչ միայն ոստիկանները և ռուս շինովնիկները, այլ նույնիսկ տեղացի վաճառականներից ոմանք: Այդ մասում ևս նույն ձևի կրպակներ էին, ինչպես մյուս միջանցքներում: Սակայն կրպակների առաջ ապրանք չկար, և չէր աղմկում մարդկային ժխորը: Սովորաբար շքեղ չէր և այդ կրպակների ներսը: Գորգերի վրա նստած մարդիկ կամ քաշում էին դայլանը և կամ դանդաղ զրուցում թեյի բաժակները դատարկելով նույն դանդաղկոտությամբ: Նրա մտնում էր հաճախորդը, նրանք առաջարկում էին թեյ կամ մոտակա սրճարանից բերել էին տալիս մի գավաթ սուրճ:

Այդ անշուք արտաքինով կրպակները ողջ շուկայի կենտրոնն էին, այն ժամանակվա բորսան: Այդտեղ սարաֆներն էին, որոնք իրար էին փոխանակում բազմատեսակ դրամները՝ պաճախ ոսկի, մինալթուն, աբասի, դռան, արծաթ մանեթներ, ռուսական թղթադրամ՝ «ասեղնացի»: Նրանց մոտ կարելի էր գտնել անգլիական, հոլանդական և այլ երկրների դրամներ: Սարաֆները և փոխանակում էին, և մանրում, և դրամ փոխադրում Տրապիզոնից մինչև Բուշիր և ավելի հեռու: Միա- 30 ժամանակ և այդ խանութները քաղաքական լուրերի կենտրոն

էին, և նույն ճանապարհներով, որոնցով նրանք ստանում էին այդ լուրերը, Երևան էին մտնում և դուրս գալիս մաքսանենգները:

Թավրիզ—Տրապիզոն առևտրական ճանապարհի Բայազետի վրայով ընկնելը,— որով օտարերկրյա վաճառականներն ազատվել էին ռուսներից սահմանված տրանզիտային բարձր մաքսից,— սաստիկ հարվածել էր Չարսու բազարի առևտրականներին: Եվ միայն սարաֆներն էին, որոնք ոչ միայն տեր էին մաքսանենգների խոտոր ուղիներին, այլև ճարպկութեամբ օգտվում էին բազմաթիվ դրամների անընդհատ փոփոխվող արժեքից: Նրանցից շատերն իրոք ունեին այնքան հարստություն, որ կարող էին գնել ամբողջ քաղաքներ, ինչպես նկատել է Անտոնիո Զիովանսելին:

• • •

— Ի՞նչ եկար, սաֆա եկար, Արթին քիրվա...

Այդպես ասաց Միր Բադիր Իսֆահանլին, Երևանի հայտնի սարաֆներից մեկը, երբ Միրզամը կռահալով ներս մտալ նրա կրպակը:

— Ղալֆե բերիք Արթին քիրվայիս... Ինչպե՞ս ես, հալդ, ավհալդ...

Միրզամը հրաժարվեց սուրճից: Նա հարցրեց սարաֆի ողջությունը:

— Ի՞նչ հալ, Արթին քիրվա... Մերը գնաց. գնդակ էլ գցես չի հասնի անցածին: Գնաց խեր բարաքյաթը...

Միրզամը բարի և միամիտ նայեց սարաֆին: Մի՞թե նրա համար ևս ցամաքել է երբեմնի լիությունը: Միրզամը կսկիծով հառաչեց: Կարծես սարաֆը նրան հիշեցրեց մեռած հարազատի սիրելի անունը: Ապա նա գրպանից հանեց մի մեծ ոսկեդրամ, որ հայտնի էր «պողոմպեռյալ» անունով: Սարաֆը ձեռքի փոքրիկ կշեռքով կշռեց դրամը և պահեց ծնկի տակը: Նա փոխաբանը համրեց արծաթե և պղնձե դրամների մի բուռ և ռուսական մի քանի ասիգնացիաներ:

— Սա՛ կուտրեց մեր մեջքը, Արթին քիրվա,— և սարաֆը խշշացրեց թղթադրամը.— Ի՞նչ կա սրա մեջը, ախր...

— Հե՛լ զատ, Միր Բադիր, հե՛լ զատ...

Եվ Միրզամը հրաժեշտ տվեց հին ծանոթին:

Թելումով Սիմոնի «մաղաղայում» նա գնեց սաղրի քոշեր, մի կապ քթախոտ և երեխաների համար խոշկյաբար: Երբ նա հագնում էր նոր քոշերը, Թելումով Սիմոնը նկատեց նրա զարմանալի գեղեցիկ գուլպաները:

— Թազա փեսայի ջորաբ ես հագել, Միրզա ամի...

Միրզամը թափ տվեց գուլպաների փոշին և ինքն էլ հիացավ, կարծես գուլպաները նոր էր տեսնում: Եվ նորից հիշեց Մայրանին: Առավոտյան, երբ նրանք պատրաստվում էին քաղաք գալու, երևաց Մայրանը՝ մաշված շարսավի մեջ: 10
Կինը շարսավի տակից մեկնեց այդ գուլպաները և ձեռքերով հասկացրեց, որ գործել է Միրզամի համար:

Երեւոնին գնեց նաև մի գյուլի աղյուխ և դուրս եկավ Չարսու բազարից: Կարծես մի ծանրություն ընկավ այդ ալեհեր երեխայի սրտից, երբ մտածեց, որ երեկոյան, երբ խոշկյաբարը կբաժանի մանուկներին, քթախոտը կտա պառավին, ծաղկավոր աղյուխն էլ կտա Մայրանին, որ ինչպես ամաշկոտ օտարական, նրանց էյվանում սպասելու է մինչև Միրզամի վերադարձը:

...Միրզամը գնում էր ճահճուտների միջով՝ այն բարակ ճանապարհով, որ Չարսու բազարից անցնում էր դեպի Շիլաչի մահլան: Շուրջը՝ կիսավերակ այգիներում փոքրիկ տնակներ էին՝ հնձանների նման: Բարդիների արանքից նշմարվում էր Պողոս Պետրոս եկեղեցին: Ծահճուտի մեջ նստել էին գոմեշները: Մխում էր այն բաղնիսը, որի ջրերը գալիս էին ճահճուտներից: 20

Միրզամն արդեն մոռացել էր Չարսուն, սեյիդ էհսանի տան կապույտ քարը, իր սրտի մորմոքը՝ հին քաղաքի և նրա լիության հանդեպ, որ թոնլ էր ինչպես Չարսուի սիրամարգը: Նորից զարթնել էր Մայրանի հոգսը, այն, որ ճնշում էր նրան, սրտի արյունոտ այն խոցը: Մի անբացատրելի վախ կաշկանգում էր նրան. թվում էր, գնում է մի մութ անտառով, որտեղ հազար հարամի նրան սպասում են ծառերի ետևը: 30

Գնում էր վախից ու կասկածից խեղճացած, կարծես քաշում էին ահեղ դատաստանի:

- Երևանի արքունի դպրոցի («նահանգային վարժարան») արտաքինը դաժան և անհրապույր էր, ինչպես Նիկոլայ կայսեր կազարման: Մի հարկանի քարե տան երկու թևերին ուռնների օրոք կառուցել էին ֆլիգելներ, որոնք դպրոցի շենքից անջատված էին ներսի բակով: Թե՛ ֆլիգելները և թե՛ դպրոցի շենքը շրջապատված էին հաստ պարսպով, որի վրա, ինչպես փայտե զինվորների տողան՝ երևում էին սուր ցցերը: Այդ պարիսպը և ցցերի շարքը դպրոցը նմանեցնում էին նաև բանտի:
- 10 Դարի ոճն էր այդ, դպրոցը բանտ էր, երկուսը միասին՝ արքունի զորանոց՝ ծանր, մռայլ և ամենը unheimlich, ինչպես ասել էր էմիլիա Լոոզեն՝ նահանգային վարժարանի տեսչի գերմանացի կինը, երբ ամուսինը նրան ցույց էր տվել իրենց բնակարանը՝ ներքևի ֆլիգելում:

- Բոլոր պատերը դրսից ծեփած էին դեղնակարմիր կրաքարով, որ արևից կորցրել էր կարմիրը և նման էր վառած կավի: Բայց ամենամռայլը ծանր դարպասներն էին և պողպատե զինանիշները, որոնք ամրացված էին դարպասների ճակատին: Երբ արևը խփում էր դարպասներին՝ զինանիշի երկգլխանի արծիվների ստվերը բաց պատուհանից ընկնում էր դասարանի ներսը: Արծիվներն անցնում էին պատերի վրայով, և երկյուղած աշակերտները չէին համարձակվում նրանց ձեռք տալ: Իսկ Իվան Բոնդարչուկը՝ առաջին կլասսի վայելչագրության դասատուն, ձգվում էր ճակատի, կարծես պատի վրայով անցնում էր իմպերատորի ստվերը:
- 20 Սովորաբար երկաթե դարպասները կողպ էին: Անցուղարձը լինում էր այն փոքրիկ դռնակներով, որ բացվում էին հենց դարպասների մեջ: Աշակերտներից շատերը դպրոցի բակն էին մտնում կողքից, որտեղ պարիսպն ավելի ցածր էր և մի քանի տեղ փշրվել էին փայտե ցցերը:

- 30 Դպրոցի երեք կողմն անմարդաբնակ տարածություն էր: Հետևի մասում պարիսպը սահմանակից էր մի կիսավեր այգու: Շրջապատի ամայությունն ավելի էր խստացնում շենքի մռայլությունը, մանավանդ ամառը, երբ աշակերտները ո՛վ գիտե որտեղ էին, իսկ դիմացի հատ ու կենտ մացառները և արևից

խանձված խոտը ծածկվում էին փոշու ծանր շերտով: Միայն կանաչ էր մի հին շինարի, որի կլոր ստվերում հանգստանում էին հիվանդ հորթերը և էշերը, որոնք խանձված խոտի համար ամառվա շոգին գալիս էին նույնիսկ Զորավորի թաղից:

Այդ ամառի տարածությունը, որ քաղաքի կամերալ մատ-
յանում արձանագրված էր իբրև «ոչ ոքի չպատկանող անապատ
առանց սահմանի», — կենդանացնում էին ուղտերի քարա-
վանները, որոնք նախիջևանից բերում էին աղ և բրինձ, Օր-
դուբադից՝ չոր միրգ: Ուղտապանները այդտեղ էին գիշերում և նրանց խարույկը բարձրանում էր մինչև շինարու ճյուղերը: 10
Ընթերցելով Անտոնիո Զիովանելլու ուղեգրությունը, կարելի
է կասկածել, թե արդյոք նրա նկարագրած ծառը այն շինարին
չէ՞ր, որին խանձում էր խարույկի բոցը, մաշկում էին ուղտերը՝
իրենց կեռ պարանոցները քսելով նրան և բազմաթիվ կեղև-
կեր բզեզներ ձմեռում էին նրա կեղևի տակ: Երևանի արքունի
դպրոցի գործերի մեջ դեռ մնում են գրություններ՝ ուղղված
այդ շինարու դեմ: Տեսուչ Լազարիյ Հաջի-Ֆոտիկը գրում է, որ
այդ մենավոր ծառը աշակերտների մեջ առաջացնում է «թա-
խիծ և հանցավոր ցրվածություն» («наводит уныние, а так-
же преступную рассеянность»), իսկ առաջին կլասի վերա- 20
կացուն տեղեկացնում է տեսչին, որ աշակերտները գերադա-
սում են դուրս փախչել դեպի շինարին, քան թե խաղալ
դպրոցի բակում՝ ըստ դպրոցական կանոնադրության: Կա և
գրագրությունների մի ամբողջ կապ, որ կոչվում է «գործ
անտիրական ուղտի, որ հայտնվել է դպրոցի բակում անհայտ
կերպով»:

Հետկեսօրյա ժամն էր: Դասարանները դատարկ էին. դա-
տարկ էր և դպրոցի բակը: Վերի ֆլիգելից լսվում էր աղմկալի
խումփոց: Իվան Բոնդարչուկը՝ առաջին կլասի դասատուն,
խմել էր կես փարչ պղտոր գինի և ընկել մեջքի վրա: Զերմախ- 30
տի «չար ոգուն» նա հալածում էր այդ ձևով, միաժամանակ և
կարճելով երկար օրը: Նրա ծառան՝ յասաուլ Ֆեդրոն, լիգել էր
պնակները, խմել գինու մնացորդը և գլուխը կախ ձայնակցում
էր տիրոջը՝ խոռացնելով նրանից ավելի սաստիկ: Նրանց եր-

կուսի դիրքը, ինչպես և սենյակի խառնիխուռն իրերը հիշեցնում էին ռազմադաշտը, որտեղ Իվան Բոնդարչուկը կարծես խփվել էր մեջքից և միանգամից սառել, իսկ նրա թիկնապահը զբրկվել էր փշրված ոտքը և արդեն ավանդում էր վերջին շունչը:

Դպրոցի բակում արթուն էր միայն մի մարդ՝ ոմն Հովհաննես, որ յուրաքանչյուր ամիս «մի մանեթ արծաթը ստացա» նախադասության դիմաց դրոշմում էր բութ մատը: Նա լվացել էր դասարանների հատակը, հոլանդական վառարանները և հորի մեջ դատարկում էր արտաքնոցի աղբի սալակները, որոնք Երևանում նշանավոր նորամուծություն էին և իբրև այդպիսին՝ ծաղրի առարկա:

Հանդարտ էր նաև ներքևի ֆլիգելում: Սենյակներից մեկում, որի պատուհանները նայում էին դեպի լինարին,— այդ ժամին մի մարդ գորգի վրա շորեքթաթ գնում էր: Մարդը հանել էր սյուրտուկը և շտիբլետները: Նրա մեջքին, ինչպես ձիու վրա, նստած էր կապուտաշյա մի երեխա՝ սպիտակ և կլոր երեսով: Երեխան քաշում էր մետաքսե դեյթանը, որ սանձի նման հագցրել էր հոր գլխին և միաժամանակ հոր երկար ծխամորճով խփում էր «ձիուն», որ պտույտ էր անում, երբեմն մեջքը ցնցում, որից երեխան զվարթ ծիծաղում էր: Ներսի սենյակից լսվում էր կանացի ձայն և օրորոցի թրխկոց: Մայրը կռացել էր օրորոցի վրա, օրորում էր և երգում:

Այգ մարդը արքունի դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար երիստաֆոր Արտեմիչ Աբովյանովն էր, հաշատուր Աբովյանը, իսկ երգող մայրը՝ նրա կինը՝ էմիլիա Լոռզե-Աբովյան:

«Ձին» գլուխը դարձրեց դեպի լոյդ քարտեզները, որ ծածկում էին սենյակի մի պատը, երբ զգաց, որ հեծվորն ալլևս չի քաշում սանձը: Երեխան նույնիսկ փորձեց իջնել: Հայրը գլուխը բարձրացրեց: Դուռն ամուսնացնել էր Միրզամը. կանգնել էր և բարի ժպիտով նայում էր այդ անմեղ տեսարանին:

— Միրզա ամի,— և նա վազեց դեպի դուռը: Ներսի սենյակից կինը գլուխը դուրս հանեց, աչքերով բարևեց, ապա փակեց դուռը, որպեսզի աղմուկ չլսվի:

Տիկին էմիլիան արևելցիներին չէր սիրում: Նրանք բոլորը բարձրախոս էին և շունչին հանդարտ ու խուլ ձայն, ինչպես

ինքը և յուր ազգակիցները: Գերմանուհին չէր սիրում ժանա-
վանդ ամուսնու գյուղացի բարեկամներին, որոնք նրա սեն-
յակների մաքուր հատակին թողնում էին տրեխների փոշոտ
հետքը, ծղոտի փշրանք, իսկ ներսը՝ կծու և անախորժ հոտ,
որ բարձրանում էր նրանց շուփաններից, կեղտոտ փափախնե-
րից և տրեխների հում կաշվից: Նրանց հեռանալուց հետո նա
քթին էր մոտեցնում վարդաջրի մեջ թաթախած թաշկինակը,
իսկ սպահանցի Ասատուրը՝ նրանց տան սպասավորը, բաց էր
անում պատուհանները, հատակը սրբում, մինչև «այլազգի
կինարմատը» հանգստանար և այլևս քթի տակ չասեր անհաս-
կանալի բառեր, որ մոգական զորություն ունեին Ասատուրի
համար: Բայց նույնիսկ խստապահանջ գերմանուհու համար
Միրզամը բացառություն էր: Նրան նույնիսկ հաճելի էր Edel-
mann Mirsaam-ի ներկայությունը:

Դռան մոտ Միրզամը քոշերը հանեց և մաքուր գուլպա-
ներով մոտեցավ ցածր թախտին: Նա հանեց և մեծ թաշկինա-
կը, որ կապած էր գոտուց, և սրբեց երեսի քրտինքը: Փոք-
րիկ երեխան նստեց նրա ծնկանը: Մերունին զգուշությամբ
գրկեց երեխային. կարծես փխրուն իր էր, որ ամուր սեղմե-
լուց կփշրվեր: Տարվա այդ ժամանակ հազվագյուտ էր թարմ
միրգը, բայց Միրզամը գրպանից հանեց երկու կարմիր խըն-
ձոր: Մաքուր և շողշողուն էին խնձորները, որոնց կարմրու-
թյունը ավելի նկատելի էր՝ սպիտակ և փափուկ ձեռքերի մեջ:
Նույնիսկ հայրը, որ արագ հագավ շտիբլետները և կոճկեց ժի-
լետը,— նույնիսկ հայրը հիացած նայեց այն բարիքներին, որ
դեռ ընծայում էր Աբով պապի այգին, այն հին այգին, որի ծա-
ռերի տակ խաղալով անցել էր նրա կանաչ մանկությունը:

— Միրզամ, էս մեր ճաքած ծառի խնձորը չի՞:

— Զէ, որդի, սրանք շահալմասի են: Սամթով պահես, մին-
չի աշուն կմնա...

— Դե, պոպոշ ջան, գնա, բալիկս,— և ձայն տվավ կնոջը:
Սենյակի դուռը բացվեց, տղան գնաց՝ քարշ տալով մետաքսե
զեյթանը:

— Ո՞նց եղավ,— անհամբեր հարցրեց նա, մատները խը-
րելով մազերի մեջ: Միրզամը շփոթվեց և նորից հանեց թաշկի-
նակը... Ինչքան խաղաղ էր այդ մի քանի րոպեն, երբ դռնից

նայում էր, երբ խնձորները հանեց, «արքայական» խնձորները: Կարծես սկսվում էր սովորական գրույց: Միրզամն ափսոսաց, որ երեխան գնաց: Մենակ՝ երես առ երես, ավելի դժվար էր: Ապա նայեց նրա կապտավուն աչքերին, նրա պարզ աչքերին, որ մարմանդ ցույցում էին, ինչպես աստղերը ջրհորի սև ջրի մեջ՝ խորը, խորը: Ու թեև այդ աչքերը նայում էին անհամբեր հետաքրքրությամբ, բայց նրանց խորքում Միրզամը տեսավ հին, շատ հին, իրեն շատ ծանոթ և սիրելի պատանու պատկերը: Եվ ծերունու հիշողության մեջ զարթնեց այդ պատանու վաղեմի անունը, որ այլևս չէր արտասանվում: Այդ մարդը՝ շրջապատված գրքերով, օտար և նրան անծանոթ իրերով և նույնքան օտար զգեստով, այդ մարդը իր հաշերն էր, շար հաշերը, հաշոն, հաշատուրը, ծիծեռնակի բուն քանդողը, այն շար տղան, որ ուներ մի ծեր շուն, շանը կապում էր ձիերի ախոռում և ստիպում, որ շունը խոտ ծամի:

10

Միրզամի ձայնը դողաց.

— հաշեր, բալա ջան, էսպես եղավ եղելությունը...

20

Երբ նա լսեց իր կորած անունը, մի ինչ-որ բան պղտորվեց ներսը, կարծես մի ձայն կանչեց նրան հեռու արտերից, և նա զգաց իրենց հողերի հոտը, իրենց տան հացի համը, լսեց իրենց նարգիզի բառաչը և Զանգուի վշշոցը Քանաքեռի ձորում:

Ինչ-որ մկաններ դողում էին Միրզամի հոգնած դեմքին: Դողդողում էին նաև ձեռքերը, որ ծերունին դրել էր գրասեղանի ծայրին: Նրան թվաց, թե փոքրացել է այդ սուրբ ծերունին, փոքրացել է ինչպես չորացող ծառը: Ինչքան փոքր էր նրա դեղնած ձեռքը, որ դողում էր մրսող թռչունի նման: Ապա անարատ ակնածությամբ նայեց նրա ալեհեր մազերին:

30

Իսկ Միրզամը հանդարտ ձայնով պատմում էր «գործին» քննությունը, նրա ընթացքը: Մեծ պատմող էր ծերունին: Շատ օտարականներ են վկայել նրա պատմելու արվեստը: Բարոն Ավգուստ Ֆոն Հաքստհաուզենը Միրզամի հեթաթները հիշում էր նույնիսկ Պետերհոֆում. «Բարեկեցեք նաև Հարություն բեյին,— գրում էր նա իր նամակի մեջ,— որի հեթաթները մեծ զվարճություն պատճառեցին պալատական դքսուհիներին, որոնց հաղորդեցի ես մի անձրևոտ գիշեր, որքան իմ

հիշողութիւնն ընդունակ էր դեպքերը շարադրելու այնպես հմուտ, ինչպես Զեր Միրզամը»:

Նրա գլխով շատ դեպքեր էին անցել, որոնց նկարագրութիւնը նա, հետզհետեւ զարդարելով, դարձրել էր կիսաիրական առասպել: Մայրանի «գործի» քննութիւնը ևս նա պատմում էր իբրեւ հին զրույց: Պատմում էր, և ինչպես վարպետ պատմող, ընդհատում էր հետաքրքիր տեղում, սրբում էր ճակատը, երբեմն խառնում էր մանրամասնութիւնները և հանկարծ ինքն իրեն հարցնում.

— Ո՞րտեղ մնացի... Հա՛, էն էի ասում, որ էդ խոսքի վրա աղբաթը խեր Վիրապը թե՛ սրբազան հայր սուրբ, ամբողջ Քանաքեռի ջամահաթը աղաչանք պաղատում է ազատութիւն անլեզու երեխի համար. վերեւ Աստված, ներքեւ՝ դուք,— և Միրզամը պատմելու ժամանակ ևս երեսը դեպի վեր բարձրացրեց, ձեռքերը տարածելով:— Էն կողմից «Կոնսիստորի ղալամդանը» (այդպես էր հոգևոր ատյանի ատենադպրի ավելորդ անունը) մի խոսք ասաց տեր Մաթևոս վարդապետին, նա էլ նրան գլխով արեց: Հա, էն էի ասում...

Միամիտ պարզությամբ Միրզամը կարծում էր, որ վճիռը փշացրել է «Կոնսիստորի ղալամդանի» գաղտնի խոսքը: Ատենադպիրը երևանցի էր և հակառակ կողմի՝ Նիկողայոս Սուքիասովի հետու ազգականը: Այդ էր նրա կասկածի աղբյուրը: Եթե չլիներ «ղալամդանի» ապօրինի միջամտութիւնը, այն ժամանակ հոգևոր ատյանը վճիռը կսահմաներ ավելի կտրուկ, և Մայրանը գերութիւնից կազատվեր:

— Վերջը, քեզ գլխացավանք չլինի, այ որդի, շատ շալիշ եկանք ես էլ, մեր օրհնած Վիրապն էլ. էն եթիմն էլ արտասուքը աչքերին արզա արեց,— վերջաբանը եղավ էսպես, որպես քեզ պատմեցի: Հիմա ինչ բանի գլուխ ես դնում, ինչ ճանապարհ ես շանց տալի, էդ էլ դու ասա:

«Որդին» նրա պատմութիւնից հետզհետեւ հուզվելով՝ սենյակում անհանգիստ քայլում էր: Նա երբեմն մոտենում էր պատուհանին և պարսպի ցցերի արանքից նայում դուրս:

Նրանք գնացել էին այն բլուրով, որի վրա սպիտակին էր տալիս ճանապարհը: Վաղուց, շատ վաղուց նա շէր տեսել Մայրանին: Վերջին անգամ նա իրենց բակով անցավ իբրեւ

ստվեր: Ինքը կանգնել էր էյվանում, բարեկամները դիլիջան-
սի վրայից վերցնում էին նրա իրերը: Էյվանից նա էմիլիային
ցույց էր տալիս իր հայրենի աշխարհը՝ մինչև կապույտ մշուշի
մեջ երևացող Արարատի գագաթը, որի մասին նա նրան
այնքան էր պատմել: Երկու անգամ բակով անցավ մի բա-
րակ կին՝ չարսավի մեջ: Այդ կինը մոտեցավ նրանց, չարսավի
տակից երևաց կնոջ մաշված ձեռքը, և կինը համբուրեց բարե-
կամի ձեռքը, որպես խոնարհ հարգանքի նշան: Ապա անցավ
բակով որպես ստվեր: Իսկ նա շճանաչեց իր քեռու աղջկան,

10 պատանեկության օրերի Մայրանին:

— Ճանապարհը, Միրզամ... — և գլուխը տարուբերեց. —
էլ ճանապարհ չկա՛: Չկա՛, Միրզամ...

Երունին տեղը ձգվեց: Ինչպե՞ս թե ճանապարհ չկա.
հապա հաշերի անունը, նրան ճանաչող բազմաթիվ մեծամեծ-
ները, Հովհաննես եպիսկոպոս Սահառունին, որ երգվում է
նրա անունով, Սինոդի պրոկուրորը, վերջապես ինքը՝ Աշտա-
րակեցին, Հայոց կաթողիկոսը, որ ճանաչում էր Աբով պապի
ուսումնական ժառանգին, վանքի նախկին դպիր և այժմ «աղա
սմատրիտել» հաշատուրին, որի անունը հայտնի էր մինչև ան-

20 գամ Պետերբուրգի շհարում:

Միրզամը պարծենում էր այդ կապերով: Նաև շույում էր եղ-
բորորդու ինքնասիրությունը:

— Դու որ շանես, էլ ո՞ւմ ոտն ընկնենք: Քո արինդ ա,
հաշեր... Դու որ դարիբ ղուրբանի համար, եղբդի յադի հա-
մար էդքան շալիշ ես գալի, բա մեր ջանին յարա կուղե՞ս:
Ախր ջանի յարայից էլ բեթար է էս ցավը: Մի թուղթ գրի
Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, ես իմ ձեռք տանեմ, աջը առ-
նեմ, ասեմ՝ սրբազան, էսքան լավություն եմ արել էս սուրբ
օջախին, օր ծերության մուրազս անկատար մի անի: Ի՞նչ
30 պիտի ասի. որ... Կանի, հաշեր, կանի... Դու թուղթը գրի: Չէ՞
ախր մեղք է էն բառաչող եթիմը:

Միրզամը լռեց: Նա վախեցավ, որ հաշերը կզառնա և իր
երեսով կտա հանդիմանության և նախատիքի մուրը: Եվ տե-
ղը կուչ եկավ: Իսկ եղբորորդին Միրզամին չէր լսում: Նա կըշ-
ռադատում էր այն միակ ելքը, որ ցույց էր տալիս ծերունին:
Նրա համար իրոք որ գծվար էր այդ ճանապարհը: Նա այդ

աղին բռնել էր շատ անգամ, և միշտ նրա առաջ ցցվել էր հաստ պարիսպը և փակ դուռը: Նա բախել էր այդ դուռը, և աղերսել, և արտասովել, և հուսահատությունից զայրացել էր: «Արովյանն ասաց ինձ,— գրում է գերմանացի բանաստեղծը,— երբ նա ինձ ուղեկցում էր դեպի էջմիածին, թե կարծեք նրա գլխին սառը ջուր էին մաղում, երբ նա ոտք էր դնում հին պարիսպներից ներս: Այսպես մեծացավ նա լացի, աղոթքի և պահքի մեջ, մի վայրենի, ամեն ազնիվ բանի համար բնացած և անբնական հեշտությանց մեջ ապականված շրջապատում»:

10

— Միրզա ամի, քանի անգամ գրեմ, քանի ասեմ... Արի- լուր որ գնում էր Ամարաթ, դեռ էն ժամանակ խնդրեցի: Դրանից առաջ վեհափառը Զանիբեգովի միջոցով ինձ իմաց էր արել, որ Մայրանի արձակման թուղթը կտա: Ո՞ւր է, տվե՞ց: Խեղճորդինով Սուլմոնի ոսկիները պիտի լինեին, որ Մինոզը չհասը հաս աներ: Շամախեցի Բարխուդարը Թոմա Ղորղանովի ջեբերը լցրեց և էն քյորփա աղջկանը առավ: էս էլ քանի անգամ է, որ կոնսիստորը քննում է Աստծո լույսի պես պարզ էս գործը: Ասում ես գրի. ախր ո՞ւմ գրեմ, ի՞նչ գրեմ...

— Այ որդի, դե խնդրելով կլինի, բա ո՞նց: Մին էլ գրիր: 20 Բա պտի գրես, որ ռահմի գան,— և նրան համոզելու որպես վերջին միջոց՝ Միրզամը ձայնին տխուր շեշտ տալով ասաց:— Նանիդ էլ թամբահ արեց, թե կմտնես Խալատուրի մոտ, կասես, որ մի ճար անի:

— Նանի՛ն... Մաջալ չեմ գտնում, որ վերևանամ տուն:

Եվ նրա աչքի առաջ պատկերացավ կուշ եկած մայրը, միշտ ինչ-որ աշխատանքի՝ օջախի առաջ, տանը, գոմում, ցախատանը,— ոտքերին հին քոշեր, միշտ ինքն իրեն խոսելիս: Ամեն ինչից դժգոհ այդ կինը կարծես դառնացել էր, որ մահը նրան մոռացել է: Ահա պառավ նանին՝ սև խորշոմներով, մի 30 քիչ անփուլթ հագնված, ինչպես պառավները,— ավլում է բակը և անիծում հավերին, հորթերին, շանը, որ հետևում է պառավին, ինչպես սովեր և սպասում է, որ պառավը լցնի լոռաջուրը:

— էն էլ խեղճ է, Խաչեր... Ոտքերի սանջուն էլի բռնել է: Առաջներս կիրակի է, ուզում ես ձին ուղարկեմ, արի՛:

407

— Հազար հոգս, հազար ցավ: Կիրակի են թողնում: Ինսպեկտորից հրաման կա, որ վեդոմոստները վերջացնեն, ուղարկեն: Վերջացնեն, կվերևանամ:

Մյուս սենյակից ներս մտավ էմիլիան: Նա ձեռքը մեկնեց Միրզամին: Մերունին բարեկեց, ինչպես բարեւում էին այդ ժամանակ՝ մատները հազիվ հպելով:

— Լա՞վ ես, — հարցրեց էմիլիան: Այդ նրա իմացած հայերեն խոսքերից մեկն էր, որ գերմանուհին արտասանում էր ճիշտ:

10 Միրզամը ժպտաց:

— Ինչի չես գալի դեպի մեզ: Նանին քեզ համար փոխինձ ա մաղել...

Միրզամը և Խաչերը ծիծաղեցին: Փոխինձի հետ կապված էր մի զվարճալի դեպք, որ այն օրից Քանաքեռում հիշում էին: Երբ առաջին անգամ նրանք մտան Քանաքեռ, նանին հյուրերի համար խաշիլ եփեց: Զիմանալով ուտելու կերպը՝ էմիլիան վառել էր շրթունքները և վեր կացել:

20 Գերմանուհին բնազդով զգաց, որ ծիծաղը իրեն է վերաբերում: Նա ներս քաշվեց, ինչպես խխունջը և նորից անցավ ննջարանը: Միայն ամուսինը նկատեց նրա զուսպ դժգոհությունը:

Խոսակցությունը դարձավ ուրիշ նյութերի: Միրզամը հաղորդեց, որ եղանակը չորային է, գիշերները կանաչը մրսում է: Գյուղացիները երկյուղ էին կրում երաշտից: Այնինչ շատերը դեռ չէին վճարել «օդունփուլին» և ոչ էլ ցորենի տասանորդը:

30 — Էսպես որ գնա, շատերի ծովսը կհանգչի: Հիմա որտեղի՞ց տան մի խալվար զագարակ, տասնութ խալվար ցորեն: Էնպես տուն կա, որ կրակը տաս խանձահոտ չի լինի: Ընկել են հետին չքավորության դուռը: Մի շաբաթ առաջ քյոխվան ստացավ թագա խարջի պուրիկացիան. էս սհաթին ասում է, ստիպմամբ խարջը հավաքի, տուր խազնեն: Թագավորական ճանապարհի բեգլառն էլ մի կողմից: Տասը թուման վեց մինալթուն էլ պիտի աթոռահաս տանք: Մի խոսք, ամեն կողմից նեղությունը ժողովրդին խեղդում է, չենք իմանում ոնց կլինի:

Նրա սիրտը ճմլվում էր, երբ նրան գանգառվում էին կոռու բեգյառի ծանրությունից: Բայց դրանով էլ վերջանում էր նրա վերաբերմունքը: Նման խոսակցություններ նա չէր սիրում, որովհետեւ ներքնապես զգում էր, որ անօգնական է նույնիսկ խորհուրդ տալու: Սակայն նա ինքնասեր էր և չէր սիրում ուրիշներին ցույց տալ, որ ինքը չի կարող նույնիսկ խորհուրդ տալ: Նա նրանցից չէր, որոնք չոր սառնությամբ անդամահատում են միջավայրը իբրեւ կենդանի մարմին, մերկացնում են մաշկը, մկանները և փնտրում ախտի բունը, որպեսզի մաքառեն այդ ախտի դեմ: Միրզամի առասպելախառն պատմություններն ավելի գեղեցիկ էին, քան նրա չոր զրույցը խարջի և բեգյառի մասին: Բռնկվող խարույկի նման նրա կրակները խավարի մեջ շքեղ լույս էին տալիս և հանկարծ իջնում: Թվում էր, թե խավարը նրան կլանեց:

10

Այդ օրը նա Միրզամին ոգևորությամբ պատմեց Վաշինգտոնից բերած բամբակ մաքրող առաջին մեքենայի մասին, որ տեղավորել էին բերդի պարսպի տակ, և որի մոտ կանգնած էր «զրուգինսկի 4-րդ բատալիոնի» պահակը: Ոչ մի գյուղացի չէր մոտեցել այդ «հրաշքին», ոմանք բերդի և պահակի ահից, մեծ մասը՝ անգիտությունից և անհետաքրքրությունից:

20

Միրզամը ևս անտարբեր լսեց: «Վաշինգտոն շհարի մաշինը» ոչ նրան էր վերաբերում և ոչ էլ Քանաքեռին: Ուստի նա ոչ մի բան չհարցրեց, այլ խորհրդավորությամբ, որպես գաղտնիք, նրան հայտնեց գյուղի նշանավոր նորությունը:

— Սե Ղահրամանի տղան էս մի շաբաթ է չի երևում: Գլուխն առել ա փախել Բայազեթի կողմերը:

Սե Ղահրամանի տղան առաջինն էր, որ փախել էր Քանաքեռից, երբ քյոխվան ստացել էր խարջի «պուրլիկացիան»: Նրան սպառնում էր կամ բերդի զնդանը կամ սովորաբարի շրջաօթան, որ նրան ցմահ պիտի շղթայեւ պարտքի մուրհակին, և այդ օղակը հետզհետեւ պիտի սեղմեր նրա և նրա երեխաների վիզը, քանի որ ամեն տարի նույն ձևով «ստիպմամբ խարջը պիտի տար խազնային», ինչպես պատմեց Միրզամը:

30

— Բա տունը, երեխեքը...

— Դուռը վրանները փակել է, գնացել...

Նա ուսերն իրար քաշեց, կարծես ցուրտ էր, և մրսում էր։ Ապա դանդաղ մոտեցավ պատին։ Նրա աչքերն աննպատակ սահեցին ծովային քարտեզի վրայով։ Նույն անտարբերությամբ թերթեց դարակի վրա ընկած գիրքը։ Մի պատահական էջի վրա կարդաց։

«Օ՛, նպատակ, բարձր նպատակ... Առ իմ բոլոր ուժերը և ցանկությունները։ Ես մոլորված շրջում եմ աշխարհում, ինչ փուլից, եթե ես չպիտի անմահանամ...»։ Նա զարմացած դարձրեց առաջին էջը՝ Հերդեր, «Lebensbild», երկրորդ հատոր...

- 10 Հետո շրջեց և լուռ նայեց Միրզամին։ Ինչքա՛ն հեռու էր այն, որ կարդաց։ Հեռու, ինչքան Օստգենի երկիրը, որտեղ ապրել է Հերդերը, հեռու էր Երևանից։ Այն երկիրը, որտեղ եղել է և ինքը...

— Արևը թռավ, հաչեր... Ես գնամ։ Գնամ։ Մինչև հասնեմ, մութը կկոխի։

Միրզամը քոշերը հագավ։

Նրան ուղեկցեց մինչև դարպասի դուռը։ Հրաժեշտ տալուց Միրզամը նորից հիշեցրեց նամակի մասին։

— Կգրեմ, Միրզամ, էս գիշեր կգրեմ։

- 20 Նույն գիշեր նա կատարեց իր խոստումը։ Նա գրեց մի նամակ ամենայն հայոց կաթողիկոսին։ Բայց անհայտ է, թե ինչու, այդ նամակում նա գործածեց կոշտ ոճ և սպառնական խոսքեր։ Արդյոք նրան հուզե՞լ էր Միրզամի պատմածը, զայրացե՞լ էր էմիլիայի դժգոհության համար, Հերդերի գի՞րքն էր պղտորել նրա մտքերը, թե՞ աչքի առաջն էր Սև Ղահրամանի տղան, որ սարսափից իրեն գցել էր Արաքսի մյուս ափը և իր անունը դարձրել ավելի ահավոր սարսափ։

«Ձերդ Բարձր Սրբազանություն,

Ողորմած Տեր,

- 30 «Ահա երեք անգամ գրով և մի անգամ բերանացի խնդրամատույց եղա Ձերդ Բարձր Սրբազանության քանաքեռցի ողորմելի կին Մայրանի մասին, բայց, ինչպես նկատում եմ, քանի որ այսքան ամիսների ընթացքում ոչ մի կերպ չվճռվեց այս

գործը, ուրեմն և տարիները կլրանան և նույնպես կմնա անկատար: Թողնում եմ և այն, որ իմ ամբողջ կյանքում հարկից և կարեկցությունից ստիպված միայն մի անգամ սուլյնօրինակ խնդրով դիմեցի Ձերդ Բարձր Սրբազանության և Ձեր միջնորդությամբ Սյունհոդոսին. բայց որովհետև չեմ գտնում ոչինչ բավարարություն այս արդար և աստվածահաճո գործի, օտարի և ոչ անձնական, ուրեմն թող ների ինձ Ձերդ Բարձր Սրբազանությունը վարվել տերության օրենքների համեմատ, ոչ իբրև խաչատուր Ձեր որդի, այլ իբրև աստիճանավոր արքունական: Այն ժամանակ, կարծում եմ, ինչպես և հայտնի է Ձեզ, կուսակալը և տերությունը, որոնք ինձ քաջ ճանաչում են, կըհարգեն իմ արդար բողոքը և կբարեհաճեն ինձ տալ բավարարություն: Եվ սուլյնօրինակ գանգատներից միայն կառաջանան անպատեհություններ սուրբ Աթոռիդ համար, որ ես չեմ կամենում և լինելով հայազգի, մի անգամ ևս պահպանելով իմ հարգությունն առ սուրբ Աթոռը, այս վերջին անգամ խնդրում եմ ժամանակ նշանակել՝ թե երբ կվերջանա գործը և կամ միանգամայն մերժել, որպեսզի արդար իրավունքով և տերության միջոցով ազատեմ այս ողորմելի որբ և այրի կնոջը:

«Սպասելով պատասխանի՝ մնամ ամենայն հարգությամբ 20 և ջերմեռանդությամբ որդի՝

Ձերդ Բարձր Սրբազանության՝

Խոնարհ ծառա

Խաչատուր Աբովյան:

Նամակի լուսանցքի վրա մեկը մակագրել է՝ «Ընկալայ 17-ին մայիսի»:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

Այս նամակի հետ վերջանում է Մայրանի պատմությունը: Միայն շատ տարիներ հետո մի անգամ ևս հիշատակում են Մայրանին: Բայց այդ ժամանակ արդեն կենդանի չէին ո՛չ Միրզամը և ո՛չ նրա եղբորորդին:

Կ Յ Ո Ր Ե Ս

O tempora, o mores...
Օ՛ Զանգեզուր. օ՛ Կյորեա...

1

Քաղաքն ուներ երկու անուն՝ Գորիս և Կյորեա: Երրորդ անունը՝ Կ ո Ր Ի ս, — տալիս էր միայն մի մարդ՝ դեղավաճառ Քյալլա Մատուրը, որը քաղաքում հռչակված էր որպես փիլիսոփա և հին գրքերի սիրահար: Գուցե այդ գրքերից էր նա հանել քաղաքի Կորիս անունը, որ իդուր ճգնում էր տարածել: Նրան համա-
միտ էր միայն ժամհար Պարսեղը, որը և միակ ունկնդիրն էր
10 Քյալլա Մատուրի ձեռագիր խորհրդածությունների՝ ճշմարիտ հավատի, ամուսնալուծության և «Երից տարրի փոխակերպման մասին»:

Քաղաքն ուներ երկու անուն, և այդ երկու անվան մեջ, ինչպես ընկույզի երկու կճեպի մեջ, պարփակվում էր մի քաղաք երկու իմաստով, մի բնակավայր՝ երկու տարբեր ժողովրդով, որոնք ունեին իրենց առանձին սովորությունները, առանձին շահերը, և մինչև անգամ նրանց անունները տարբեր էին, և պատահում էր, որ այդ երկու ազգերը իրար լեզու չէին
20 հասկանում: Մի կողմը «տարականներն» էին, կամ ինչպես կյորեսեցիք էին ասում՝ դ ա Ր Ի բ ա կ ա ն ն եր ն էին, — մյուս կողմը բուն Կյորեսն էր և նրա միջնաբերդը՝ Շենը, և նրա նշանավոր պարագլուխները՝ Ղաթրինի Աղալուն, որ բեռնած էջը գետնից բարձրացնում էր, Պարան-Պարան Ավանեսը, որի ձայնը հասնում էր մինչև Դրնգանի ձորը, Գյուրջի Օբին, որի լեզ-

վից վախենում էր մինչև անգամ քաղաքագլուխ Մաթևոս քեյլ:

Ղաթրինի Աղալուն, Պարան-Պարան Ավանեսը, Գյուրջի Օբին և շատ ուրիշ կյորեսեցիներ, լինելով բուն Կյորեսի պարագլուխները, ժամանակակից չեն եղել: Այդ մի դինաստիա էր հողագործների, բրուտների, ներկարարների, դարբինների և տավարածների, ցեղային դինաստիա, որ ի դեպ գլխավորում էր բուն Կյորեսի և նրա միջնաբերդ Շենի կռիվը Գորիս քաղաքի և նրա «օտարականների» դեմ: Ղաթրինի Աղալոյի ժամանակ Գորիսը դեռ քաղաքագլուխ չուներ, և քաղաքը դեռ չէր տարածվել մինչև Մեծ կամուրջը: Ղաթրինի Աղալուն դեռևս կարող էր Գորիսի վաճառականներից երեքին խուրձի թուկով շալակել և սպառնալ նրանց թափել ձորը, եթե վաճառականները Թավրիզի կտավը չծախեն յուզի հետ բարաբար: Նրա ժամանակը հեշտ էր. ինքը՝ Շենն ուներ իր կտավագործները, իր դերձակները, իր իջևանատները, որտեղ գիշերում էին ուրիշ երկրներից քարավաններ: Վերջապես, Ղաթրինի Աղալոյի ժամանակ վաճառականների մեծ մասը դեռ «ղարիբական» չէր, այլ կյորեսեցի էր, այսինքն վար ու ցանք ուներ և մինչև անգամ ապրում էր Շենում, առևտուրն անելով Գորիսի շուկայում:

10

20

Այլ էր Գյուրջի Օբին և նրա ժամանակը... Գորիս քաղաքն ուներ երեք հարկանի բանտ, այնքան ընդարձակ, որ կարող էր Շենի կեսը մեջն առնել, ուներ ուրիշ կալանատուն՝ ս ու բ ա հ ա ն ո ց, միայնակ կալանավորների համար,— այնտեղ էր նստում գավառապետը, այնտեղ էր ձիավոր պահակների ղորամասը և Պենզայի 686-րդ դրուժինան: Գյուրջի Օբին զզզված շորերով, ինչպես հետին մուրացկան, հարբած դուրս էր գալիս Շենի միջնաբերդից և ծածանելով զգեստի ծվենները, քաղաքի հրապարակում հայհոյում էր քաղաք հիմնողին, նրա գլխավորին, Կյորեսը կռւյր դանակով մորթողներին ...Այն ժամանակ իրենց մաղազաններից դուրս էին գալիս Գորիսի առևտրականներ Եփրատ Երեմը, Մալակրովնի Նիկոլայը, Բադիրին Չանթա-Ռեխ Գալուստը, եղբայր Բադիրովները և զվարթ ծիծաղում էին, ինչպես եթե հրապարակում կապիկ պար ածենին: Բայց երբ Գյուրջի Օբին սկսում էր խաղ ասելով տեսնել Գորիսի անվանի քաղաքացիներին, այն ժամանակ

30

նրա շուրջն էին հավաքվում հացթուխները, խմոր հունցողները, կոշկակարի աշակերտը, որին վարպետը ջրի էր ուղարկել, մշակները, որոնք անկյուններում սպասում էին, թե նրանց ով հացափոր աշխատանք կտա և մինչև անգամ քաղաքազուկս Մատվեյ Մատվեյիչը, նույն ինքը՝ Մաթևոս բեյը չէր կարող կտրել Գյուրջի Օբու այդ լեզուն:

Կար Գորիս և կար Կյորես: Երկու տարբեր ժողովուրդ էին, և տարբեր էին նրանց լեզուն, սովորությունները, անունները, և մշտաբորբոք կրակի նման նրանց միջև վառվում էր հին կռիվը: Թե ինչ ազգի մարդիկ էին և ինչ լեզվով էին խոսում նրանք, այնքան էլ հեշտ չի պատմել: Շենում ասում էին, որ գորիսեցիք խոսում են շա՛ն լեզվով:

— Խոջա Բաղիրի թոռները մեր Բողարի նման են հաշում... Նրանք ի՛նչ մարդիկ են: Մեր կծոտողի ճակատը նրանց ճակատից արդար է,— այդպես էր ասում Աթա. ապերը, երբ Գորիս քաղաքից վերադառնում էր:

— Կյորեսի լեզուն շենավարի է... Ափսոս չի մեր բլադարոգնի լեզուն,— այդպես էր ասում տիկին Օլինկան՝ Մատվեյ Մատվեյիչի կինը, Անիկա տյոտային, երբ նրանք
20 նստում էին ֆրապ խաղալու:

— Հայ Գրիշա, Միշա, Մաշո, շեմ իմանում էլ ինչ շաշո... Ափսոս չի մեր Մանգասարը, մեր Մանուշարը, մեր Սոնան... Հերս որ հարսին կանչում էր Մանիշա՛կ, Մանիշա՛կ, տասը մանիշակ էր բացվում,— այդպես էին խոսում ամենամոլեռանդ կյորեսեցիք, որոնք ծաղրում էին Գորիսի օտարականների ոմանց շլյապան, անվանելով կլիբո և ծղաման, ոմանց կանանց՝ անվանելով շինովի տիկնիկ, ոմանց միրուքն էին ծաղրում, անվանելով կոտուռուռ և այլ այնպիսի խոսքերով, որ գրքի մեջ ընդունված չեն: Կյորեսեցիք ծաղրում էին քաղաքացիներին, հորինելով մականուններ՝ Պրիստավի Թազի, Թեփոած Եփրեմ, Ամբարի կատու Սողոմոն՝ ավագ եղբայրը Ավագիմովների, որոնք վաճառում էին ալյուր և բրինձ:

Եթե մի այդպիսի հին կյորեսեցու հարցնեիր, թե ինչ ազգից էս, նա կասեր տոհմի անունը՝ Ավետանց, Շալունց, Բազունց և ո՛վ գիտի ինչպիսի ազգանուններ,— որովհետև նրանց

լեզվով ազգ նշանակում էր տոհմ, գերդաստան, տուն, որի բոլոր անդամներն իրար հետ կապված են արյան կապով: Իսկ եթե նրան բացատրեիր, որ ազգությունն ես հարցնում, այլ ոչ թե տոհմը, նա կպատասխաներ.

— Կյորեսեցի եմ... Զանգեզուրի մարդ եմ,— կարծես «Զանգեզուրի մարդ» այդ նույնպիսի ազգ է, ինչպիսին ոուսը, անգլիացին, թուրքը:

— Աթա ապեր, բա դու հայ չես:

— Ա քեզ մատաղ, դե ես ի՞նչ իմանամ ինչ եմ, է՛... Թողնում են գլխիս մեջ հուշ մնա, որ իմանամ, թե ես ինչ եմ... 10
էսպես որ գնա չեմ իմանա, թե ես Աթան ե՞մ, թե՞ էն աղբա-
նոցում հաշոդը...

— Վերջը, Աթա ապեր, բա դու հայ չե՞ս...

— Դե հայ եմ մի տակով մի գլխով: Որ ավազանում մկրտված եմ, ուրեմն հայ քրիստոնյա եմ, էլի՛: Հո անհավատ նասրանի չեմ... Հիմա որ հայ եմ, ի՞նչ եմ արել: Գլուխս հո մեղորոտ չեմ արել: Ոչ ու փուշ լինի խոջա Բաղիրի թողը, երկու բեռ ցորեն տարա...— Բայց ընդհատենք Աթա ապոր զրույցը, որովհետև բնիկ կյորեսեցի լինելով, նա խոսում է ծոր տալով և ծանր-ծանր, կարծես լառերը ձուլելով թափում է և դեռ երկար կպատմի, թե ինչպես խոջա Բաղիրի թողը նրան խաբեց և երկու բեռ ցորենի դիմաց տվեց մի ոչ ինչ բան՝ մի քանի ար- 20
շին չիթ, պառավի համար հալավացու, երկու գրվանքա շա-
քար, մի քիչ բոնոթի, այն էլ կեսը հող: Ընդհատենք Աթա ա-
պորը և հարցնենք, թե խոջա Բաղիրի թողներն ի՞նչ ազգից են:

— Շան ազգից են խոջա Բաղիրի ճետերը... Նրանք էն ազ-
գիցն են, որ խիղճ ասածդ չունի: Նրանք նասրանի են, նրանք մուլթանի են, նրանք մարդ պոկող ազգից են...

— Աթա ապեր, նրանք էլ հայ են, տեղացիներ են, հայ վաճառականներ են Գորիս քաղաքից, մինչև անգամ կարող է, 30
որ խոջա Բաղիրը քո Օհան պապի խաչեղբայրը եղած լինի:

— Որ նրանք հայ լինեն, ես հայությունից դուրս կգամ,— Աթա ապերը սկսում է զայրանալ,— հայը ես եմ, Ղուրդանց Իսոն է, որ ցամաք հացին Աստված է կանչում,— չկա՛: Հայը վար կանի, ծառ կտնկի, շալակով փայտ կբերի, քերծ կբանդի,

հայր խեղճ ու կրակ ռահաթ է էս ձորերում բառաչող: Խոշա
Բաղիրի ժառանգներն ի՞նչ հայ են, կամ Ավագիմովներն ի՞նչ
հայ են, ասենք նրանց պապի անունը հայ է: Իսկ եթե ասում
ես, որ խոշա Բաղիրն իմ Օհան պապի խաչեղբայրն եղած լի-
նի, ուրիշն էլ ասի, չհավատաս: Իմ Օհան պապի խաչեղբայրը
եղել է Բակունց Վիշապը, որ մի նստելում յոթ հաց կուտեր...
Ա՛յ, թե ով է եղել իմ Օհան պապի խաչեղբայրը... Իսկ խոշա
Բաղիրը ուրիշ ազգից է, և կարող է, որ զիւանի եղած լինի:

10 Կյորեսն ուներ իր սուրբերը՝ Կանաչ եկեղեցի, սուրբ Մար-
տիրոս («իմ երեսս նրա ոտի տակ» — կասեր Անա զիզին, երբ
սուրբի անունը տար), Եզան Սուրբ, Ճգնավոր և այլ այսպի-
սի ուխտատեղեր հին և հնավանդ, ինչպես այն ընկուզենինե-
րը, որ ով գիտե, քանի հարյուր տարի աղմկում էին Մատուռի
ձորում: Ոչինչ եկեղեցական չկար այդ ուխտավայրերում՝ ոչ
գիր, ոչ խաչ: Քարափոր այրեր էին բարձր քերժերի լանջին և
կամ խուլ ձորում խոխոջող մի աղբյուր և մի քարակույտ:
Միայն Կանաչ եկեղեցին ուներ ժայռի մեջ փորած սանդուղք-
ներ, որ իբր թե յոթը տարի փորել էր մի մենակյաց, թեև Սա-
յու Մադին, Կյորեսի նշանավոր քերժ քանդողն ասում էր.

20 — Զորս փութ կորեկ տվեք, թե յոթ շաբաթում էդքան
չքանդեմ, իմ հոր տղան չեմ:

Կյորեսն ուներ այդպիսի ուխտատեղեր, մրոտած պատե-
րով, հողե սև ճրագներով, օջախի քարերով, որ երբեմն տա-
քանում էին մետաղների կրակից, և երբ ծուխը բարձրանար, մի
ժերունի նայում էր, թե քամին որ կողմն է քշում ծուխը: Այդ
միամիտ ծերունին հավատում էր, թե ծուխը որ կողմը գնար,
այն կողմի արտերն այդ տարին շատ բերք կտային...

230 Եվ պատահում էր, որ ծուխը գնում էր դեպի Մլանգի տախ-
տը, որտեղ խոշա Բաղիրի քսան օրավար արտերն էին: Մերու-
նին բարկանում էր.

— Ես պիտի իմ ոչխարը քեզ մատաղ անեմ, որ դու հացը
խոշա Բաղիրի որդիներին տա՛ս:

Եվ ասում են, որ մի անգամ, երբ մատաղի ծուխը փար-
թամ քուլաներով գնացել է քաղաքի վրա և մինչև անգամ փըռ-
վել է քաղաքի շուկայի վրա, Զդին Հաբուղ անունով մի բնիկ

կյորեանցի սուրբ Մարտիրոսի մատուռի առաջից կիսանկի կաթ-
սան գրկած տարել է Նզան Սուրբի ձորը, ասելով.

— Նզան Սուրբ, եթե դու էլ սուրբ Մարտիրոսի նման լիրբ
ես, մատաղը կածեմ շների առաջ...

Երբեմն պալատնաւորը, այսինք Գորիս քաղաք-
ցիք Նփրատ Երեմը, Անիկա տյոտյան, տիկին Օլինկան, Կի-
զակով Իսակը հանդերձ ընտանյոք, Սահակ Սերգեյիչը՝ թագա-
ւորական ուսումնարանի տեսուչը, Ավագիմով եղբայրները,
Ճաղարին Մուղրովը՝ արծաթյա մեղալնեղով, Կարճիկ Կեք-
րեյի աղջիկները, նավթավաճառ Գեորգին, Լալազարանց տունն 10
իրենց նշանավոր աղջիկներով, որոնցից մեկը՝ Հերսելյան
ամենալքնաղն էր քաղաքում և կոչվում էր «թեք կոտրած հրեշ-
տակ», որովհետեւ Հերսելյան քայլում էր ձախ ուսը մի քիչ
բարձր, — երբեմն այդ ահագին բազմությունը լիքը զամբյուղ-
ներով ուխտ էր գնում սուրբ Մարտիրոս, գնում էր զուգված-
զարդարված, գույնզգույն հովանոցներով, որոնցից ամենա-
գեղեցիկը՝ երկնագույն մետաքսե, — հով էր անում օրիորդ
Հերսելյային, և երիտասարդ շինովնիկների ու գործակատար-
ների մի խումբ, որ հետևում էր Լալազարանց աղջիկներին և
մանավանդ թեք կոտրած հրեշտակին, — հիանում էր Հերսել- 20
յայի խշխշան շորերով, բարակ մարմնով և նրա երկնագույն
հովանոցով:

Երբ պալատնաւորն ուխտ էր գնում, Շենը դժգոհում էր, կար-
ծես եկողներն ալլադավան էին: Գորիսեցիք էլ էին մատաղ ա-
նում. մինչև անգամ Լալազարանց Հերսելյան, բարձրացնելով
զգեստի փեշերը, ծնկաչոք մտնում էր Կանաչ եկեղեցին և այդ
ժամանակ երիտասարդ շինովնիկներից մեկը փռում էր մի
թերթ, որ ավազը չծակծկի նրա մարմար ծունկը: Նրանք էլ էին
մոմ վառում, ոչ այն դեղին մոմը, որը ճրագուից թափում էր
սապոն եփող Սավադը, այլ սպիտակ և զառ նշանով մոմեր: 30

Պատահում էր, որ օրիորդ Հերսելյան և կամ Սահակ Սեր-
գեյիչի դուստր Սուսաննան, համբուրում էին մատուռի քարը
և մինչև անգամ խաչակնքում էին:

— Հողս գլխիդ, — նրանց հետևից ասում էր մի կյորեանցի
պառավ, — տեսնես բուլվարում քանիսին ես պաշպչել: էլ
սուրբը քեզ հի՞նչ անի...

Եվ դուրս էին գալիս եկեղեցուց, գործսեցիք ընկուզենի-
ների տակ մատաղը մորթում էին, իսկ նրանք, որոնք կյորեսե-
ցի էին, քաշվում էին վեր իրենց զուռնա նաղարայով, հին պա-
րերով և հարս ու աղջիկ ծառերից կախելով պարանները, ճոճ-
վում էին խոր անդունդի վրա, փոփոացնելով գգեստները: Քա-
ղաքացիները նայում էին նրանց, և օրիորդ Հերսելյան ստու-
դենտ Ռուբենին ուսներեն ասում էր.

— Երանի նրանց...

Երբեմն Կյորեսն ու Գորիսն ընդհարվում էին հենց ուխ-
10 տավայրում: Եվ նույնիսկ քահանաները չէին կարողանում
հաշտեցնել նրանց: Ծաղրով, ծիծաղով կյորեսեցիք քշում էին
բ ու լ կ ի ու տ ո ղ ն եր ի ն: Այդ ժամանակ մի հարբած բրուտ
մտնում էր Կանաչ եկեղեցու քարանձավը և այսպես էր գոռ-
գոռում.

— Ապա դու սո՞ւրբ ես... էն որ նավթ ծախող Գեորգը քո
պատին մոմ կպցրեց, ինչի՞ նրա մատները շրոնեցիր չկպցրե-
ցիր քո պատին: Ապա չե՞մ ասել քեզ, որ քսան մանեթի դի-
մաց երկու եզս տարավ, ինձ սոված թողեց: Ի՞նչ է, նրա մոմը
20 ոսկի զառով էր, հա՞... է՛, Կանաչ եկեղեցի, դու էլ ես ղալբա-
ցել,— և հարբած բրուտն սկսում էր հանգցնել քաղաքացի-
ների մոմերը, գետնովն էր զարկում մոմերը և շարունակում
էր նախատել սուրբին,— ա՛յ, ասում եմ, դրա վերջը որ շտաա,
դուռդ կպատեմ... Դու սո՞ւրբ ես, թե յոթը դռան հաշող շուն...

Այդպես ամեն ինչով տարբեր էին Գորիսն ու Կյորեսը և
մանավանդ Շենը՝ Կյորեսի միջնաբերդը: Տարբեր էին նրանց
լեզուն, սովորությունները, տարբեր ազգ էին, և նույնիսկ նրանց
հավատն ուրիշ էր: Նրանք կողք-կողքի ապրում էին, և նրանց
միջև կռիվն անպակաս էր, հին կռիվը, ինչպես հին էր ձորը և
ձորի գետը:

30

2

Ինչպես ձորը և ձորի գետը...

Բայց նույնիսկ ձորի գետը քանդում էր Կյորեսի կողմը,
որովհետև Գորիսը փովել էր բարձրադիր տափարակի վրա
միանման տներով, որոնք բաժանվում էին հավասար քառա-
կուսիների և ամբողջ քաղաքը նման էր զինվորական ճամբա-

րի։ Այնտեղ ամեն ինչ այնպես էր, ինչպես քաղաքի Սպիտակ բանտում։ Փողոցներն ուղիղ միջանցքներ էին՝ հավասար լայնությամբ, տները միանման կամերներ՝ մեծ ու փոքր, երկուերեք կամ չորս պատուհանով, որոնք պատած էին երկաթե խիտ վանդակով, ինչպես բանտի պատուհանները։ Փողոցներում մայթերը նույն չափի էին՝ նույն քարով սալած։ Տների առաջ միանման ծառեր էին՝ ուռենի, բալ, ընկուզենի և երբեմն դեղին ակացիա։ Յուրաքանչյուր տուն զբաղեցնում էր չորս հարյուր քառակուսի սաժեն, որի անկյունում, փողոցի վրա, տունն էր, մի կամ երկու միանման հարկ,— իսկ մնացածը՝ 10 պարտեզն էր նույն ծառերով, ինչ որ փողոցում՝ ուռենի, բալ, ընկուզենի, խնձոր և երբեմն դեղին ակացիա։

Գորիսն ուներ մի թագավորական ուսումնարան՝ ու ու ս ա ց շ կ ու և մի հայոց դպրոց։ Ուներ մի բանտ, մի ուսաց ժամ, մի հայոց եկեղեցի, մի բիլիարդանոց, որի պատուհանները փակ էին, որովհետև անտիրական կատուները սիրում էին օթեանել այդ ապահով ներքնահարկում,— մի հյուրանոց երեք սենյակից, մի բաղնիս, որի դուռը ժանգոտել էր իբր թե ներսի գոլորշուց, բայց դռան առաջի խոտերը վկայում էին, որ այլ էր պատճառը. գուցե ճշմարիտ էին նրանք, որոնք իբր թե բաղնիսի ավազանների մեջ տեսել էին կանաչ գորտեր։ Քաղաքն ուներ մի ժամագործ՝ Սահաթսազ Սանդրոն, որը նաև ոսկերիչ էր և սրում էր թարաքյամա քոշվորների դաշույնները։ Կար մի կանդիտեր, որ սրճատան հետևի մասը դարձրել էր գինետուն, որովհետև Գորիսի բնակիչները սուրճը համարում էին տիկի ն Օ լ ի ն կ ա յ ի խ մ ի չ ք, իսկ տիկին Օլինկան միայն կիրակի օրերն էր սուրճ խմում։ Քաղաքն ուներ լիմոնադի մի գործարան, որ հիմնել էին Շոր աղբյուրի կողքին։ Երեք տարուց հետո տեղը գործարանը ծախել էր ուրիշին և գնացել Բաքու՝ պատրաստի հագուստեղեն վաճառելու։ Քաղաքում պատմում էին, 30 որ նա իր հետ փափուկ փող էր տարել և իբր թե հեռանալուց առաջ նա համբուրել էր Շոր աղբյուրի քարը և ասել էր. «Շեն մնաս, Շոր աղբյուր, իմ հարստությունը դու տվիր»... Քաղաքն ուներ միայն մի գործարան և այն էլ լիմոնադի գործարան՝ առանց ծխնելուլզի, և երջանիկ այդ քաղաքում ուրիշ ոչ մի ծըխնելուլզ չէր մրոտում փիրուլե երկինքը։

Բայց ոչ այդ գործարանը, ոչ հյուրանոցը և ոչ նույնիսկ «Սասուն» տպարանը, որտեղ տպում էին հարսանյաց հրավերներ, գավառային վարչության բլանկներ և զանազան պուրլիկացիաներ տուրքի, քոշի և զինվորականության մասին,— ոչ այդ ամենը և նույնիսկ տիկին Օլինկայի Հայ կանանց միությունը քաղաք չէին կազմում, Գորիսը չէին, որի միջուկը, այսպես ասած պարունակությունն էին վաճառականները և շինովները, դյուբյան դարները և մեծամեծները, ինչպես կասեր Աթա ապերը: Նրանք էին բուն օտարականները, որոնց դեմ կռվում էր իսկական Կյորեսը և նրա միջնաբերդը՝ հին Շենը:

Ինչքան էլ ձորի գետը քանդեր բուն Կյորեսի կողմը, և Գորիսը բարձրադիր լինելով զերծ մնար, այնուամենայնիվ գետը չէր քանդում կյորեսացիներին, այլ «պալտոնավոր օտարականները», որոնք հետզհետե դուրս էին մղում Շենը իր հին հողերից և ջրովի խոտհարքներից, փակում էին ճանապարհները և այլևս ոչ Ղաթրինի Աղալու կար, ոչ Պարան-Պարան Ավանես, որ դիմադրեր նրանց, այլ մնացել էր մի խեղճ Գյուրջի Օբի՝ շորերը գզգզված, աղքատ, արքա՝ օրավարձ մշակների, ջրկիրների, այրիների և որբերի, որոնք դեռ մնում էին Կյորեսի միջնաբերդում, իբրև պաշարված զորք, որ սպառել է հացը և վերջին կաթիլ ջուրը և դեռևս մի քանի զինվորներ շարունակում են կրակել՝ իրենց աղաղակներով խլացնելով բերդի մեջ մեռնողների կանչերը:

Գորիսը հաղթել էր: Ու թեև հին կռիվը շարունակվում էր, բայց այդ պաշարվածների հուսահատ դիմադրություն էր և ոչ թե հավասարների պատերազմ: Պատահում էր, որ Կյորեսի տղաները գետում լողանալու ժամանակ ընդհարվում էին «բուլկի ուտողների» հետ, մինչև անգամ նրանց ծեծում էին, քարերով քշում էին դեպի քաղաքը,— բայց այդ մանկական խաղ էր, ինչպես արդեն խաղ էր և այն, երբ Կյորեսի հարբած ուխտավորները ծաղրով և անհագին գոռում-գոչյունով Կանաչ եկեղեցու ուխտից քշում էին Կիզիկով Իսակին՝ հանգերձ ընտանյոք, նավթավաճառ Գեորգուն, Նփրատ Նրեմին, Ավագիմով եղբայրներին, և մինչև անգամ քշում էին Ճաղար Մուրովին, որի կուրծքը զարդարված էր մեղալներով:

Կյորեսը մեռնում էր, ինչպես մեռնում էր Խուռուփի ձորի վերջին կաղնին... Ամեն տարի մի ճյուղ շորանում էր, անձրևները մերկացնում էին անտառի հողը, և հողի խորքից հետքզհետե ցցվում էին տձև ժայռեր՝ սապատավոր և ահռելի:

Տեսնելով վերջին կաղնին, ոչ ոք չէր ասի, որ երբեմն Շհարի Տախտը, որտեղ քաղաքն էր, և նաև Տախտի հարևան ձորերը պատած են եղել խիտ անտառով, որից մնացել է միայն մի կաղնի Խուռուփի ձորում: Այդպես էլ ոչ ոք չէր ասի, թե երբեմն Կյորեսը, նրա միջնաբերդը՝ Շենը իր թաղերով եղել է աղմկոտ փեթակ, և այնտեղ, ուր միայնակ խոխոջում է Ղաթրինի աղբյուրը, մի ահագին գյուղ կար քարանձավների մեջ, քերծների գլխին... Որ Սալ կամուրջը, որից մնացել է միայն մի կամար,— եղել է ժողովուրդների կամուրջ, քարավանների կամուրջ, և անհամար բազմություններ են անցել այդ կամուրջով, ինչպես հետո անցնում էին թագավորական ճանապարհով:

Հետզհետե ամայանում էր Կյորեսը: Անդունդն էր սուզվում հողագործների ազգը: Ով մեռնում էր, առանց բարձրացնելու այն քարը, որ ընկնում էր հին տան պատից, ով ծախում էր վերջին հորթը պարտքի դիմաց և կամ գերի էր գրվում մի վաճառականի կամ գլուխը փեշի տակ գնում էր օտարություն՝ Բաքու և Անդրկասպյան երկիր, մինչև Քերքի, մինչև Բուխար և ավելի հեռուններն էր գնում քարանձավում ծնված կյորեսեցիներ: Այսպես «օտարականները» բնիկներին մղում էին օտար երկրներ, և իզուր էր Գյուրջի Օբին սպառնում, թե մի օր նրանք գերությունից ետ կգան և բուլվարի ծառերից մեկ-մեկ կկախեն «պալտոնավորներին»:

Այդ սպառնալիքը վաճառականներին միայն զվարճություն էր պատճառում, և երբեմն Բաղիրին Չանթա-Ռեխ Գալուստը՝ ճոթի մաղազալի տեր, մի շիշ օղի էր խոստանում Գյուրջի Օբուն, եթե նա խանութի առաջ կանգներ և երգեր «Գորիսի գովքը»,— մի երգ, որ կապել էր Նիազանց Անդրին և որով ծաղրում էին Գորիսի վաճառականներին և չինովնիկներին՝ ո՛րի ազահությունը, ո՛րի պարտք ուրանալը, ո՛րի կաշառակերությունը և ո՛րի ընտանեկան կեղտը...

Հատ ու կենտ կյորեսեցիներ էին մնացել, որոնք հավատում էին, թե Գորիսի վերջն էլ կգա. բայց թե ի՞նչ վերջ կլի-

ներ այդ,— նրանք չգիտեին: Միայն Աթա ապերը, մի հարգե-
վոր ծերունի, իբրև տեսիլք նկարագրում էր այն ժամանակը,
երբ բազարի տեղն ինքը կամ մի ուրիշ կյորեսեցի վար կանի,
պրիստավ Վասիլի տներինց վեր նորինց խոտհարքներ կդառնան,
և Կանաչ աղբյուրը, որի ակը խցկել են Սպիտակ բանտի
տակ,— նորինց կհորդա: Այդպես էր ասում Աթա ապերը՝ ծոր
տալով և երգելով, ինչպես երգելով խոսում էին հին կյորեսեցիք:
Բայց ո՞վ պիտի բացեր Կանաչ աղբյուրի ակը և ինչպես պիտի
բացեին,— Աթա ապերը չէր ասում, այլ միայն պատմում էր
10 այն օրերի մասին, երբ ինքը հոտաղ տղա էր և եզները պա-
հում էր այնտեղ, ուր հիմա Սպիտակ բանտն է... Պատմում էր
Սալ կամուրջի և կորած ճանապարհների մասին և պատահում
էր, որ նրան լսելով մեկը մոռանում էր առօրյայի հոգսը:

Իսկ Կյորեսն այնուամենայնիվ մեռնում էր: Մի կողմից
գետն էր քանդում գետափի պարտեզները, երբեմն փլվում էին
քերծերը՝ ծածկելով լանջերի փոքրիկ արտերը. հողը հողագոր-
ծի ձեռքից գնում էր, և այդ անխուսափելի էր, ինչպես մահը,
ինչպես արևի մայրամուտը... Բայց նրան ամենից ավելի մա-
շում էր Գորիսը՝ վաճառականների և մեծամեծների քաղաքը,
20 որի մոտ Կյորեսը՝ ինչպես մի բուռ ձյուն խարույկի մոտ:

Մի անգամ Կյորեսում եղավ մի գեպք, որից հետո նույն-
իսկ Գյուրջի Օբին այլևս չերևաց քաղաքի հրապարակում, և
այնպիսի ահ պատեց Կյորեսին, ինչպես՝ եթե հանկարծ պայ-
թեր կաստի խութը:

Խաչի անունով մի մարդ՝ բուն Կյորեսից,— որին անվա-
նում էին Մմակի Խաչի, որովհետև տարին բոլոր նա շրջում էր
անտառներում և վայրի ձորերում և այնքան էր մեծակ շրջել,
որ ասում էին, թե Մմակի Խաչին խոսել չգիտե, այլ՝ մոնչում է
գազանի նման,— Մմակի Խաչին աղվեսի, կզաքիսի և լիսեմ-
30 նի մորթիների մի շալակ տանում է Միրումովների մաղազան:
Շատ վաղ ժամանակ Մմակի Խաչին նրանցից պարտք էր առել
տասնմեկ մանեթ: Եվ այդ ժամանակից տարին երկու անգամ՝
գարնանը և խոր աշունքին, Մմակի Խաչին երկու շալակ մորթի
էր բերում:

— Նրա՛ վիզը կմաշի, բայց Միրումովների դրած լուծը չի մաշի,— ափսոսում էին կյորեսեցիք, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր լուծը և իր մաշվող վիզը:

Մմակի խաչին մտածում է, որ այս անգամ կազատվի պարտքից, որովհետև մորթիների մեջ կային երկու աղվեսի արծաթափայլ մորթի, որ հազվագյուտ է: Միրումովների մաղազայում նրան ասում են, որ պարտքից դեռևս մնում է քառասունչորս մանեթ և երեք աբասի:

— Երեք աբասին էլ քո գլխին մատաղ,— և Միրումով Կյուբին, որին անվանում էին Կույր գայլ, համրիչը դնում է **10** տեղը:

Ասում են Մմակի խաչին գողացել է, ինչպես՝ եթե վրան կրակ թափեն: Եվ փախել է առանց ետ նայելու...

Երեք օր փնտրել են նրան: Փնտրել են որսորդ ընկերները, փնտրել են եզնարածները, մինչև անգամ տանուտերին են հայտնում, երբ մի օր մի հորթարած լուր է բերում, թե կաչին քերծի տակ երևում է մի դիակ: Գնում և քերծի գլխից ճանաչում են Մմակի խաչու դիակը: Զորն այնքան խորն է և անառիկ, որ հնար չի լինում իջնել՝ ոչ պարանով և ոչ այլ կերպ: Եվ վերևից հող են թափում դիակի վրա:

20

Այդ օրերին ջրաղացպանը պատմել է, որ ինքը գիշերով կաչին քերծի կողմից լսել է մի ամենի գոռոց:

— Քանդվե՛ս դու, Գորիս,— լսել է ջրաղացպանը:

Այդ դեպքից հետո Գյուրջի Օբին այլևս չերևաց քաղաքի հրապարակում, և այնպիսի ահ պատեց Կյորեսին, ինչպես՝ եթե հանկարծ պայթեր լաստի խութը:

3

Գորիս քաղաքի միջուկը, այսպես ասած պարունակությունը կազմում էին վաճառականները և պետական պաշտոնյաները՝ դյուքյանդարները և մեծամեծները,— ինչպես նրանց անվանում էր Աթա ապերը: Այդ մի ամբողջ բանակ էր, որ իր քարաշեն զորանոցները կառուցել էր գետահովտում և Շհարի Տախտից ուժրակոծում էր մինչև խուլ գյուղերը՝ անտառների խորքում, բարձր լեռների լանջին և այնպիսի խոր ձորերում,

որի բնակիչներն իրենց գյուղի ճանապարհի մասին այսպես էին ասում.

— Մեր շենի ճանապարհը կարգին ճանապարհ է... մինչև անգամ բռնած էշն էլ կանցնի:

Գորիսը կենտրոն էր՝ վարչական, ռազմական և տնտեսական կենտրոն մի լայնածավալ գավառի, որ ամենաընդարձակըն էր Անդրկովկասում և տարածվում էր Սեանա լճի հարավային լեռներից մինչև Արաքս: Լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով կտրտված այդ աշխարհում ապրում էին այլացեղ և այլադավան ժողովուրդներ՝ նստակյաց և վաչկատուն, խաշնարած և հողագործ և այնպիսի ժողովուրդ, որ ոչ հողագործ էր և ոչ խաշնարած, այլ անտառաբնակ էր, և ոչ ոք նրանց մասին ստույգ բան չգիտեր, և նույնիսկ ասում էին, որ նրանք առանձին ազգ են՝ ա յ ղ ու մ են և երկրպագում են բարձր ծառերի և իբր թե մութ ծմակներում նրանք շրջում են առանց զգեստի:

Այդ ընդարձակ գավառը՝ Զանգեզուրը լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով բաժանված էր բազմաթիվ մահալների: Իրենք՝ մահալները բաժանվում էին իրարից անջատ մանր գյուղախմբերի և հաճախ կարելի էր լսել այսպիսի խոսք.

— Մինչ սարի սեռը մեր երկիրն է, էն երեսը Աղվանու երկիրն է:— Նույն գյուղացիներն իրենց գյուղին «հայրենիք» կամ «երկիր» էին ասում, հարևան գյուղին՝ «օտար երկիր» կամ «ղարիք տեղ»:

Շհարի Տախտի բնակիչները գրավել էին այդ ամեն «երկիրները»,— ինչպես մի իրական պետություն զենքի ուժով գրավում է իսկական երկրներ: Մահալները և գյուղերը՝ մինչև վերջին բնակավայրը, որ նույնիսկ գյուղ չէր հաշվում, այլ ձմեռանոց,— այդ ամբողջ երկրներն իրար մեջ բաժանել էին

30 Գորիսի վաճառականները և շինովնիկ մեծամեծները: Բաժանել էին կովով, և ուժեղին բաժին էր ընկել ամենից հարուստ մահալը: Այսպես՝ Միրումովները հնուց անտի տիրում էին Մինքենդի բոլոր գյուղերին,— այն լեռնային մահալները, որոնք այժմ կազմում են Քյուրդիստանի հյուսիսային մասը: Բայանդուրից մինչև Շոթանան սեփական ժառանգությունն էր

Բաղիրովների առևտրական տան: Սիսիանի մի մասը՝ Որոտան գետից ձախ, տիրում էին Ֆրանգուլովները: Զորերը՝ Ավագիմովների միահեծան թագավորությունն էր, Կյուրեսը և քաղաքամերձ շորս գյուղ բաժանված էին առևտրական երկու տների միջև: Յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալի գյուղերում ուներ մանր ու մեծ խանութներ և ահագին թվով մանր վաճառականներ, որոնք խանութ չունեին, այլ ձիերի վրա, երբեմն սեփական մեջքի վրա այդ խանութների ապրանքը բարձրացնում էին մինչև լեռան ծերպը, եթե այնտեղ ծխում էր մի օջախ

10

Նրանք ոչ միայն վաճառում էին շիլեյ, մահուդվարի, Իրանի դադաք, փոնձա, շալ, շաքար, նալ ու մեխ, սաղսի, նավթ, սաղրի քոշ և այլ ալյուսի ապրանքներ, որ քարավաններով ստանում էին Թավրիզից, Շուշուց (ռուսական մանուֆակտուրան՝ Պրոխորովի, Կրատնիկովի, Վիտովի, Յինդելի և ուրիշ ֆիրմաների մեծաքանակ պահեստները Անդրկովկասի հարավի և Հյուսիսային Իրանի համար կենտրոնացված էին Շուշի շահաստան քաղաքում),— ստանում էին Բաքվից և մինչև անգամ Տրապիզոնից էին ստանում,— նրանք ոչ միայն վաճառում էին, այլ յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալում մենաշնորհ իրավունքով գնում էր բուրդ, ցորեն, անասուն, յուղ, պանիր, հավաքում էր գորգեր՝ թիրմահի, եան, խորասան, մարդաշենք, պատնոց,— կարպետներ՝ դարախլու, շղթաշղթա և առանց դարդի,— նրանք հավաքում էին պղնձե ամաններ՝ կուժ, կուլա, ջամ, մարթաք, սինի, բադիա, կաթսա,— ինչ որ ձեռք ընկներ և հալելով՝ իբրև կարմիր պղինձ, ուղտերի նույն քարավանով ուղարկում էին Թավրիզ, հորասան և Ծգդան շահար:

20

Այդ առևտրական տները նաև յուրատեսակ բանկեր էին: Նրանց ձեռքում էր դրամը. նրանք վաշխ էին առնում՝ մանեթին երեսուն, քառասուն և ավելի: Միրումով Կյուբին, որին անվանում էին Կուլր գայլ, իր որդիներին սիրում էր ասել պապից լսած խոսքը.

30

— Որտեղից լացի ձայն լսես, ներս մտիր. կամ մարդ է մեռել, կամ սոված են, կամ տան տիրոջ ձեռքը նեղ տեղն է:

Տո՛ւր, պարտք տուր, չա՛րմխիր, էնպես մխիր, որ հո՛ւր հա-
վիտյան դռանդ կլանչի:

Եվ մեխում էին, շղթայում էին ծանր շղթաներով, և որոնք
սարերում ազատ վրնջացել էին, նրանք դառնում էին բեռան
ձի: Հետզհետե ուռչում էին ս ա ն ա դ ի դ ա վ թ ա Ր ն երը և
դ ա բ զ ի մ յ ու շ ը ի ն երը, այն փոքրիկ սնդուկները, որոնց
մեջ հազար մուրհակ և հազար անուն կար:

Պատմում են, որ Ֆրանգուլով Բադալ ապերը մի անգամ
նստած, բաց ու խուփ էր անում աչ բուռը:

10 — Ապեր, էդ ի՞նչ ես անում,— հարցնում է որդին:

— Ա՛յ որդի, նայում եմ բոխս և փառք եմ տալիս աստ-
ծուն, թե էս ահագին մահալը ո՞նց եմ պահում բոխս մեջ...

Զամբա Մատուրը՝ հռչակավոր վաշխառուն, երբ բաց էր
անում մյուշրին, մուրհակների դարսը զսպանակի նման վեր
էր թռչում:

— Կարդա՛, — ասում էր որդուն: Եվ որդին առնում էր
առաջին մուրհակը.

— Վեր առիմ և պարտ եմ քառասունվեց մանեթ... էյվազ
եղըր օղլի...

20 — Էդ չի,— ընդհատում էր հայրը:

— Վեր առիմ... Հիսուն մին մանեթ... Գիշունց Տանիել...

— Է՛դ չի...

— Վեր առիմ... Մեհտի Ղուլի իմամվերդի:

— Թիվը քանի՞ է,— հարցնում էր Զամբա Մատուրը:

— Հուլիսի 25-ը:

— Էսօր 16-ը չի՞:

— 15-ն է:

— Էդ մեկը հանի... ասում են Մեհտի Ղուլի իմամվեր-
դին երկու լավ մատակ ունի,— և այդ մուրհակը հանում էին:

30 — Կարդա՛, — և շարունակում էր ընթերցումն, ինչպես
միալար ժամերգություն:

Կային այնպիսի առևտրականներ, որոնք իրենց մահալում
միահեծան տեր էին, բառիս լրիվ իմաստով: Նրանք դատ էին
անում, եղբայրը եղբորից բաժանում էին, խառնվում էին ա-
մուսնություն գործերի, կալանավորում էին, ծեծում և արյան

գին էին որոշում,— մի խոսքով մահալում խան ու սուլթան էին։ Նրանց ձեռքի տակ էին գյուղական գրագիրները, տանուտերերը, և մինչև անգամ պրիստավը լսում էր նրանց,— որովհետև նրանք բոլորը կերակրվում էին խոջայի հարուստ սեղանից։

Առևտրականների չափ, գուցե և ավելի, Գորիսն ուներ բեյեր և պաշտոնյաներ։ Կային երեք Ներսես բեյ՝ Հաստ Ներսես բեյ, Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյ և Պրիստավի Ներսես բեյ։ Կային Կեվեր բեյ՝ Ճաղար, այսինքն կապուտաշյա և Բալասան Կեվեր բեյ։ Կային երկու Զիլֆուղար բեյ՝ հայ և թուրք, որոնց միջև կար միայն մի տարբերություն. տարին երկու անգամ հայ Զիլֆուղար բեյի տունն օրհնում էր տեղի Զավեն քահանան (Տեղի գի բազումը՝ ինչպես նրան անվանում էին), իսկ թուրք Զիլֆուղար բեյի տունն օրհնում էր մուլլա Մուսին։ Ուրիշ և ոչ մի տարբերություն չկար երկու Զիլֆուղար բեյերի միջև։ Վերջապես կային բեյեր, որոնք մի հատ էին, ինչպես Գորիսում մի հատ էր տիկին Սլինկան, Փոշտի Անտոնը, Եփրատ Երեմը, նավթավաճառ Դեորգին և ուրիշները... Կար մի Ասատուր բեյ, որ ասունաս շէր խաղում, այլ սիրում էր որձ այծի միս, կար Պավլի բեյ որ «Մշակ» թերթի անխափան բաժանորդն էր, կար Վաղարշակ բեյ՝ զար գցող, կար Խանլար բեյ՝ շուն պահող, կար... և այլ ինչպիսի բեյեր չկային երանելի Գորիս քաղաքում։

Այդ բեյերից ոմանք շառավիղն էին ազնվական հին տոհմերի և ունեին կալվածքներ, որոնց հասույթով անկարոտ ապրում էին։ Այդպիսին էր, օրինակ, Պավլի բեյ Օրբելյանը, «Մշակ» թերթի հավատարիմ բաժանորդը, որ առանձնացած ապրում էր իր տանը, ինչպես իշխանը դոյակում, հագնվում էր հին տարազով, և ասում էին, թե իբր գավառապետը նրան չի սիրում, որովհետև Պավլի բեյը իր այգում վեճի էր բռնվել ուսա քահանայի հետ և հաստատել էր, թե հայոց կրոնն ավելի հին և ավելի ճշմարիտ է։ Այդպիսին էր նաև Համբարձում բեյը, որ երբեմն գյուղ էր գնում՝ տաքացրած թան ուտելու իր ազգի տանը։ Այդ ժամանակ նրա շուրջն էին հավաքվում ազգական ծերունիները, և մունդիրը հանելով Համբարձում բեյը ննջում էր բարձերի վրա, իսկ ծերունիները շարունակում էին պատմել վաղի ժամանակներին։

Կային այդպիսի բեյեր՝ հին տոհմերից, բայց բեյերի մեծ մասը կեղծ ազնվականներ էին, որոնց հայրերը 1851 թվի բեկական հանձնաժողովին (бекская комиссия) ներկայացրել էին ինչ-որ թղթեր իրենց ծագման մասին՝ Տաթևի վանքից, խանի ժամանակներից, և նույնիսկ գնդապետ Սարովինի ձիապան հուղին հաշողացրել էր բեյի կոչում ստանալ և վերադարձել էր իբրև հուղաբախշի բեյ: Բեյերի մի մասն այդպես էր ձեռք բերել կոչումը, իսկ մյուսները նախկին տանուտերերի, գրագիրների և հարուստ հողատերերի որդիներ էին, որոնք պետական ծառայության մտնելով, կոչվել էին բեյ. մի սովորություն, որ մնացել էր պարսկական տիրապետության ժամանակից:

Առևտրականների նման բեյերը ևս ունեին իրենց ազդեցության մահալները և գյուղերը: Ոմանք այդ ազդեցությունն ունեին ի ծնե, որովհետև այդ գյուղերի չրարքի հողերը նրանց հայրական սեփականությունն էր: Ոմանք այդ ազդեցությունը ձեռք էին բերել «քրտինքով», և մի անգամ ձեռք բերածն արդեն անքակտելի էր:

Բեյերի բույլը բոռերի նման վխտում էր գավառային վարչության դիվանում (դավթարխանա), գլխավորական և հաշտարար ատյաններում (սուդարան), հարկային տեսչության մեջ,— վխտում էին՝ աղմկելով սապոգների պղնձե խթաններով, ոմանք թրերով, ոմանք ճռաքնելով սապոգները: Ընդարձակ սենյակներում գործավար, սեղանապետ և քարտուղար բեյերի խմբերը մինչև ճաշ հնչեցնում էին իրենց ձայները՝ թավ, երբ Համզա բեյ Մահմուդբեկովը պատմում էր մի «անառակ» անեկզոտ, խապոտ, երբ Հաստ Ներսես բեյը վերջացնում էր ռապորտի պատճենը և մեջքը հենելով աթոռին, ասում էր. «Դա՛-աս..., երեկ լավ ժամանակ անցկացրինք... и не скучала душа моя...»: Իսկ մի հեռու սենյակից լսվում էր աղվեսահաշ արագ-արագ և սուր ձայնով, ինչպես հաշում է տնային շնիկը կատվի վրա, որ նայում է պատի գլխից և բեղը չի շարժում: Եվ բոլորն էլ ճանաչում էին ավագ գրագիր Նազար բեյի ձայնը և առանց տեսնելու գիտեին, որ նա բարկացել է շինական ի վրա...

Գորիսը կենտրոնն էր Զանգեզուրի ընդարձակ գավառի, որտեղ ապրում էին այլացեղ և այլադավան բազմաթիվ ժողովուրդներ: Բայց այդ կենտրոնն ուներ իր կենտրոնը, այսպես ասած քաղաքի միջուկը և այդ՝ Գորիսի շուկան էր:

Գորիսի շուկան...

Ո՞ր ծայրից սկսել և ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա, որովհետև յոթ ճանապարհ էր մտնում շուկան՝ յոթ միանման և լայն փողոցներ, որոնցով մտնում և դուրս էին գնում ահագին քարավաններ, բեռներ, մալականի ֆուրգոններ, *10* խաշենի սայլեր և մարդիկ՝ հազար, տասը հազար մարդ, — մանավանդ ամառը, երբ Սալյանից, Մուղանից, Լենքորանից հազար-հազար քոչվոր բարձրանում էր Զանգեզուրի ամառային արոտները, — և ամբողջ ամառը նրանք առնում և ծախում էին Գորիսի շուկայում:

Ո՞ր ճանապարհով մտնել շուկա և ո՞ր ծայրից սկսել... Մտնել լեռա՞ն ճանապարհով, որտեղ բերում էին պանրի և յուղի բեռներ, բուրդ, հազարավոր ձիեր, ոչխարներ, — և այդ ամենն այնպիսի աղմուկով, որ մինչև անգամ շներն իրար էին խառնվում, և հենց քաղաքային ինքնավարութայան առաջ բարձր գոռոցով թեմիր-միսկյանլու մի շոբան ժխորի մեջ կանչում էր իր շանը՝ «Ալաբաշ հե՛յ, Ալաբաշ, Ալաբաշ...», կանչում էր այնքան բարձր, որ քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը դուրս էր գալիս քաղաքային դռամայի պատշգամբը, որպեսզի հանցավորին պատժի, բայց հանցավոր չէր գտնում, այլ գրտնում էր անասունների հեղեղ, որ սարերից տրաքված մտնում էր քաղաք:

Արդյոք սկսե՞լ հարավից, որտեղից շուկա էին բերում ձրմերուկի և սեխի սարեր, Բարկուշատի բրինձ, Օրդուբադի չիր, *30* թուզ և ուրիշ ինչ մրգեր չէին բերում, ուղտերի մեջքին, զրնգահա-զրնգ՝ զանգեռով, բոժոժներով և փնջերով զարդարված ուղտերի մեջքին: Բայց առաջին քարավաններն արդեն վայր են դրել բեռները, ուղտերը նստել են և փակել են ճանապարհը: Ուղտերը տռռ գոռում են, և մի ուղտապան կեռգլուխ մահակով խփում է նստած ուղտին, կատաղած խփում է, և ուղտը կեռ ու

մեռ ուրորում է վիզը և, հեռվից այնպես է երևում, թե մի վիթ-
խարի օձ գալարվում է բեռների արանքում... Արդեն այնտեղ է
քաղաքային ոստիկան գա ր ա դ ա բ ու լ դ ի Մուխանը՝ որին
հրամայված է կարգ պահել հրապարակի այդ մասում և բաց
պահել ճանապարհը: Բայց Մուխանը տեսել է Օրդուբադի շիրի
և թուզի բեռները, լցնում է գրպանները և նույնիսկ գլխարկի
մեջ է լցնում:

Ո՞ր ճանապարհով մտնել այդ հարուստ շուկան...

10 Լավ է շուկա մտնենք ոչ լեռներից իջնող ճանապարհով, ոչ
հարավի և ոչ թ ա գ ա վ ո Ր ա կ ա ն ճանապարհով, որով Շուշի
քաղաքից բերում էին շաքար, մանուֆակտուրա և երկաթեղեն:
Մենք շուկա մտնենք Կյորեսի ճանապարհով,— այն հին ճանա-
պարհով, որով Գորիս էին մտնում ձորերի մեջ կորած գյուղե-
րից՝ ցաքուտեցիք, մեզարցիները, նորուեցիք, ձորկեցիները և
ուրիշները:

20 Գետից այն կողմ ճանապարհը բարձրանում է ջրաղաց-
ների կողքով: Այստեղ դեռևս հին Կյորեսի հետքերն են... Ահա
կանաչ ընկուզենու տակ ննջում է ալրոտ ջրաղացպանը: Ծառից
կապած երկու էջ գլուխ-գլխի կանգնել են, կարծես խոր մտքի
30 են և այնքան են խորասուզված, որ չեն զգում ճանճերի խայ-
թոցը: Այստեղ դեռևս հին Կյորեսն է... Ծանապարհին ընկած է
մի կոտրած նալ, այստեղ-այնտեղ թափված են խուրձերից
վայր ընկած հասկեր: Շենից մի աղքատ կին ջրաղացի առաջ
փռել է վերջին պարկ ցորենը, այն ցորենը, որին ջրաղացպանն
անվանում է հ ա վ ի կ ու տ...

Արդեն հետ մնաց վերջին ջրաղացը այն իմաստուն ջրա-
ղացպանով, որ հազար հեթաթ գիտեր: Նա իր կյանքը անց էր
կացրել այդ ձորում և ձորի ջրաղացում: Գիշեր մինչև լույս
ջրաղացը բանում էր, իսկ ջրաղացպանը եթե չէր ննջում,—ջրա-
30 ղացի դռանը նստած կամ օջախի մոտ՝ պատմում էր իր հե-
թիաթներից մեկը,— պատմում էր հայերեն և թուրքերեն, որով-
հետև նրա ջրաղացն աղուն էին բերում և՛ հայերը, և՛ թուրքե-
րը: Նա հնագույն կյորեսեցի էր և նրա ասելով Ղաթրինի Աղա-
լոյի մահից հետո Կյորեսում ապրելը հա ր ա մ էր: Նրա կար-
ծիքով առհասարակ մ ա Ր դ -օ լ ա ն ը քանի գնում ժ ե ո ա -
ն ու մ էր, այսինքն փոքրանում և վայրենանում էր... Մարդ՝ ա-

ռաջվա մարդն էր, ոսկորը հաստ և գորեղ: Մարդ էր Ղաթրինի Աղալուն, մարդ էր Յուլ Օհանը, որի ձայնից Դրնգանի ձորում գազանները թաքնվում էին: Եվ նա պատմում էր Յուլաքարի և Յուլ Օհանի մասին, որ և մենք կպատմենք, լսած լինելով ջրաղացպանից, — որովհետև՝ այդ վերջին ջրաղացից մինչև քաղաք ուրիշ նշանավոր բան չկա և երկրորդ՝ մի անգամ լսած լինելով այդ պատմությունը, չի կարելի չվերհիշել, — երբ դեպք է լինում անցնել Կյորեսի վերջին ջրաղացի կողքով:

Վաղ ժամանակ Շենում՝ հին Կյորեսում ապրել է մի մարդ, անունն Օհան: Այն ժամանակ Շենն այժմվա ձորերում չէր, այլ 10
ավելի հյուսիս, այնտեղ, ուր ձորի մեջ երևում է մի կոտրած վանք, որի ճակատաքարին դեռևս կարդացվում է. «Թիւ ՌԺԴ ...ես Մելիք էգան կառուցի)...»: Այդ ձորի գյուղում ապրել է Օհանը, որ կոչվել է Յուլ, նախ որ նրա ձայնից Դրնգանի ձորում գազանները թաքնվում էին և ապա նույնիսկ երեցկիներ նրանից հանգիստ չունեին: Եվ մի պատարագի երեցին հայտնում են, որ Յուլ Օհանը քշել է վերի թաղի կողմը: Քահանան շուրջառն ուսին, ինչպես պատարագում էր, թռչում է դեպի տուն և ձեռքն աղնելով բահի կոթը՝ վազում է: Նրա ետևից վազում են վերի թաղի մարդիկ, որոնց կանանց նույնպես շար- 20
շարել էր Յուլ Օհանը: Քահանայի տնից նրանց դեմ է դուրս գալիս Յուլ Օհանը, գրկի մեջ երեցկիներ, որի կիսամերկ մեջքը դեպի քահանան էր: Այդ տեսնելով, երեցը բացականում է. «Յուլ Օհանի բահի կոթն իմից գորեղ է, ժողովուրդ, և քանի այդպես լինի, աշխարհում շատ մարդու կին իմ կնոջ նման կնստի՝...»: Երեցը շուրջառը գետնին է գցում, հեռանում է գյուղից: Այլևս նրան չեն տեսնում: Իսկ Յուլ Օհանն ապրում է շատ տարիներ, և այդ տարիներում, երբ դղրդար նրա ձայնը, կանայք անհանգստանում էին՝ նույնիսկ իրենց ամուսինների գրկում:

Նրան միայն ծերությունը հաղթեց: Բայց նույնիսկ օր ծերության, երբ աչքերը պարզ չէին տեսնում և քայլելու ուժ չու-
նեին, Յուլ Օհանը չէր մոռանում կանանց: Իրենց տան առաջ նա
ցցել էր մի քար, աղբյուրի ճիշտ դեմը: Երբ կանայք աղբյուրն
էին գալիս կամ աղբյուրի ջրում լվանում էին ցորեն, բուրդ,
Յուլ Օհանը պառավ գայլի նման քարանձավից դուրս էր գա-

լիս և քարի գլխից նայում էր աղբյուրի կանանց, որոնք բարձրացնում էին կուժը և օրորվելով գնում, ոտքերը մերկ մտնում էին ջուրը և թևերը քաշած ցորեն էին լվանում: Ասում են քարի գլխից Ցուլ Օհանը տեսնելով աղբյուրի կանանց, հիշում էր նրանց մայրերին և ոմանց անունը շշնջում էր*:

Ահա ետ մնաց և վերջին ջրաղացը, նրա հետ և այն ամենը, ինչ մնացել է Ղաթրինի Աղալոյի և ավելի վաղ ժամանակներից: Այստեղից սկսվում է քաղաքը: Առաջինը՝ հենց քարափի գլխին, նավթի պահեստն է: Չորս-հինգ գյուղացի երեխաներ, շները մատններից կախած կանգնել են: Նրանք մի քանի անգամ համրել են իրենց սև փողը, ստուգել են խցանը՝ կարտոֆիլից կամ մասուրի փայտից,— բայց դարձյալ սպասում են, որովհետև նավթավաճառ Գեորգին նարդի է խաղում Բալասան Կևեր բեյի հետ:

— Սե-բրի Սիբիրստա՞ն, Գեորգի Մինայիչ... Զա՛ռ, դուք բարա, քարերը թուփ արա:

Իսկ նավթավաճառը միայն կրկնում է.

— Զառ, քեզ տեսնեմ, զառ,— և զառերը «դուշեշ» չեն բերում: Նրեխաներն սպասում են և դեռ կսպասեն այնքան, մինչև խաղից կշտանա Բալասան Կևեր բեյը, և կամ երևա մի հաճախորդ, որ նավթ է գնելու բեղոնով...

Նավթի պահեստից մինչև Նազար բեյի տունը հին շուկան է, շուկայի այն մասը, որ վաղ ժամանակ միակ շուկան էր, բայց արդեն դարձել էր իսկական շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ առևտուր անելը հավասար էր կոտոր ընկնելուն: Հին շուկայում մեծ մասամբ բնիկ կյորեսեցիներ էին, որոնց Գորիս քաղաքի իսկական շուկան քշում էր դեպի Շենը և վաղ թե ուշ նրանք պետք է կամ օտարություն գնային, կամ ետ վերադառնային հայրենի տունը ձորերի մեջ: Ներկարարներ, համետ կարողներ, սաղրի շմուշկի վարպետներ, հնակարկատներ, դարբիններ, որոնք զոդում էին խոփը, բայց անիվ չէին կապում, ո-

* Ղաթրինի ձորից հյուսիս, երրորդ ձորում, որտեղ մնում են անհայտ գյուղի քարայրները և կոտրած վանքը, դեռ մնում է Ցուլ Օհանի ցից քարը, որին անվանում են Ցուլաքար: Մի ժամանակ չրիքը կանայք ուխտ էին գնում, և ինչպես ոմանք վկայել են, Ցուլաքարը գեռ զորավոր էր, ինչպես ինքը՝ առառպելափան Ցուլ Օհանը:

րովհետեւ շինականները՝ ցաքուտեցիք, մեղարցիները, նորուեցիք
 և ձորկեցիները սալ շունեին,— փափախ կարողներ, որոնք
 փափախ էին կարում ալ թե բուխարայի, ալ գառան հասա-
 րակ մորթուց (սմոթալ փափախ), եզան, էշի, ձիու և ջորու
 պայտարներ, որոնք գիտեին ձիու մաշված նալը հարմարեցնել
 էշի մանր ոտքին,— երկու վարսավիր՝ Դալլաք Բոզին և Քթեան
 Ասրին, որոնք մանգաղի նման ածելիներով թրաշում էին շի-
 նականներին, տզրուկ էին պահում և աշնանը՝ կալի ժամանակ
 իբրեւ մուրացկաններ շրջում էին տնե-տուն, հավաքելով ամբողջ
 տարվա վարձը,— և ալ այսպիսի վարպետներ զարդարում էին 10
 հին շուկան։ Միակ ճոթավաճառը Մանգասար դային էր...
 Նրա խանութի նման երկրորդը չկար ամբողջ Գորիսում, և կար-
 ծես Մանգասար դային խանութն այդպես պահել էր, որպեսզի
 ցույց տա, թե ինչպես էին ճոթի խանութները Աղա Մամմադ
 խանի ժամանակ։ Կամարակապ թաղ բանդի հատակը ծած-
 կըված էր գորգերով։ Գունագեղ կտորները դարսված էին իրար
 վրա՝ մինչև առաստաղը։ Ենքը՝ Մանգասար դային, նստում էր
 գորգի վրա՝ մի ծունկը ցցած... Գալիս էր մի մուշտարի,
 նստում էր նրա կողքին, և նրանք զրուցում էին։ Ապա մուշ-
 տարին հարցնում էր զանաւուզ արխալուղացուի գինը։ 20
 Մանգասար դային չէր շտապում։

— Կտամ է՛, կտամ տանես... Վերջին թոփն է, տար հագի։
 Մանգասար դային որ մեռնի, էլ պրծավ զանաւուզը, թռավ
 թիրմահին,— և զրույցը շարունակում էին։

Այդ հին շուկայում կային և մի քանի խանութներ, որոնք
 ցուցանակ ունեին, ինչպես իսկական շուկայի խանութները,
 բայց ներսը դարակները դատարկ էին, եթե չհաշվենք ճրագի
 յոթանոց ապակիները՝ ծղոտների մեջ, զազանի սա-
 պոն, մի ձրկու կապ պարան և այդ ամենը թանձր փոշու մեջ,
 որ նշան էր, թե այդ ապրանքներին վաղուց ձեռք չէին տվել։ 30
 Բայց խանութները ցուցանակ ունեին. նրանցից մեկի վրա ու-
 սերեն գրված էր՝ «Մանրուքի խանութ թեյ շաքար
 Ակոբ Ապինցե» և ինքը՝ Ափունց Ակու ամին առավոտ
 կանուխ խանութը բաց էր անում, ինչպես մյուսները, բարի
 լույս էր տալիս հարեաններին և անցնում դախլի գլուխը,
 ինչպես մյուս խանութպանները։

Ափունց Ակու ամին վաղուց էր մոռացել զազանի սապոնի և ճրագի յոթանոց ապակիների առքի գինը: Նա ապրում էր այն նամակներով և ծանրոցներով, որ օտարության տեղից հայրենիք էին ուղարկում ձորկեցիները: Յուրաքանչյուր փոստի Ակու ամին իր դրացուն խնդրում էր «աչքը խանութի վրա պահել», ինչպես առաջ, երբ Ակու ամին գնում էր խոշա Բաղիրի մաղաղայում մազանդա իմանալու... Ակու ամին գնում էր փոստը և ստանում նամակների և դրամական ծանուցազրերի մի կապ, ապա վերադառնում էր խանութը և աչքի էր անցկացնում հասցեները.— «Գորիս քաղաք մանրուքի խանութ Ակոբ Ապինցեկին» ռուսերեն և տակը՝ ծրարի վրա, հայերեն՝ «Ակու դայի նամակս շուտ հասացնես մեր գյուղը իմ հայր Առաքել Գիշունցին» («Երեկ խեղճի ականջով դիպել է Առաքելի մեռնելը»,— ասում էր Ակու ամին, վերցնելով մի ուրիշ ծրար): «Նամակս հասնի ի ձեռն Վարդազարի Տերակուփին ի գյուղն Ձորեկ» («Երեկ հենց Վարդազարն էստեղ էր...»): «Շատ բարևս կհիշեմ քեզ Ակու ամի» և ուրիշ ոչինչ,— բայց Ակու ամին ձեռագրից ճանաչում էր, որ գրողը որբեայրի Հերիքնազի փոքր տղան է:

20 Ակու ամին ստանում էր նամակները, դրամը, ծանրոցները: Ձորկեցիները գալիս էին և առնում իրենց նամակները, դրամը և ծանրոցները: Ակու ամին գիտեր, թե որ ձորկեցին է գրագետ: Եվ նամակների մեծ մասն հենց այդտեղ էլ կարդում էր Ակու ամին միալար ձայնով և միայն, երբ դժբախտ լուր էր, նա ցամաք հազում էր և ականոցների վրայից նայելով նամակատիրոջ գունաթափ երեսին, կարդում էր. «որ իմանաս ապեր մեր Անդրեասի աջ կուռը մնաց շարխի տակ, և նա լազարեթում պառկած է...»:

— էս լավ է, որ լազարեթում պառկած է,— ընդհատում էր **30** Ակու ամին,— ուրեմն փորձանքն անցել է, որ լազարեթում պառկած է,— և շարունակում էր ընթերցել. «Շատ բարև մեծ քեռականոջ, Ավանին և երեխաներին և շատ բարևս նմանապես Ավետիսին, Ոսկանին և Ասար բիբուն ասա Կաքավ աղբյուրը դեռ միտս է և նաև բարի կամեցողաց...»:

— Զա՛ն որդի,— ասում էր նամակատերը, անհայտ է նրա՞ համար, որ տղան դեռևս կարոտում է գյուղի Կաքավ աղ-

բյուրը, թե՛ նրա՝ որ ժմեր Անդրեասի աջ կուռը մնաց շարխի տակ...»:

Ափունց Ակու ամին ստանում էր ձորկեցիների նամակները, հարեանը՝ ցաքուտեցիների, նրա հարեանը՝ Բաղամ Բախշին, ստանում էր նորուեցիների նամակները... Այդ խանութներում նամակները կարդում էին, ուրախանում էին, եթե լուրը բարի էր, դժբախտության դեպքում մխիթարում էին, և բոլոր դեպքերում նամակների պատասխանն ինքը՝ Ակու ամին գրում էր ձորկեցիների համար, հարեանը՝ ցաքուտեցիների և Բաղամ Բախշին՝ նորուեցիների համար:

10

Ի՞նչ վարձ էին ստանում նրանք,— հայտնի չէր: Միայն հայտնի էր, որ Ակու ամին, նրա հարեանը և Բաղամ Բախշին երբեմն տասը-տասնհինգ օր, նույնիսկ մի ամիս ժամանակով ինչ-որ գումարներ շահով տալիս էին մյուս մանրավաճառներին, և նրանք ձիշտ ժամանակին վերադարձնում էին ձեռաց փոխ առած գումարը: Երբեմն էլ, երբ գյուղից Բաքու կամ Անդրկասպյան երկիր ուղարկում էին մի ծանրոց, մեջը չորաթան, ձավար, փոխինձ, բրդե գուլպա,— ուղարկողը մի թաշկինակ ձավար կամ մի տասնյակ ձու բերում էր Ակու Ամուն, ասելով.

20

— էս էլ քո բաժինը, Ակու ամի... Քույրդ խնդրեց երեխայի հասցեն լավ գրես...

Այսպես էր այն հին շուկան՝ նավթի ամբարներից մինչև Նազար բեյի տունը, որ արդեն դարձել էր Գորիսի իսկական շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ դեռ բուրում էր հին Կյորեսը և Շենը՝ նրա մեռնող միջնաբերդը...

5

Այլ էր իսկական շուկան՝ Գորիսի սիրտը:

Նազար բեյի տնից մինչև դավթարխանան, այնտեղից ուղիղ գծով մինչև Մաթևոս բեյի տունը, ապա մինչև դրոժինայի զորանոցը և հայոց հկեղեցին,— մի կատարյալ քաղաք էր, փոքր Մոսկվա, ինչպես ասել էր քաղաքագլուխը մի խնջույթի,— Այսրկովկասի Հայդեբերգը,— ըստ բժիշկ Տիկրան Պետրիչի (բժիշկ Տիկուշ),— որը նույն-

30

պես քաղաքի զարդն էր, ինչպես «Սասուն» տպարանը, լիմոնադի գործարանը, ինչպես Սպիտակ բանտը և ուսաց եկեղեցին:

Այդպես էին քաղաքի հուշակավոր վաճառատները, ինչպես, օրինակ՝ Կիզիրինի մագազինը («Նաղեժդա»), Ֆրանսիական ապրանքների մագազինը, «Գրուժբա» ընկերությունը, Ավագիմովների վաճառատունը և Պասաժը՝ նորագույն շուկան, ակենդանի և գոհարեղենի խանութներով: Իրար հետևից ձգվում էին հարյուրավոր խանութներ միայն ուսական մանուֆակտուրայի, ապա գալիս էին մանրուքի խանութներ, այնպես ճոխ զարդարված, որ մինչև անգամ խանութի դռներից կախված էին ժանյակներ, մետաքս թել, գույներզգույն երիզներ և ուլունքներ՝ այնքան առատ, որ խանութի դուռը չէր երևում: Շատ խանութների առաջ, հենց հրապարակում դարսված էին ապրանքի հակերը, որովհետև խանութները լիքն էին, և լիքն էին պահեստները... Շուկայի բազմությունը խոնավում էր հարուստ խանութների առաջ, մոլորվում էին անցքերի լաբիրինթի մեջ, գնում էին հակերի կամարների տակով և հանկարծ դեմ էին առնում ավելի շքեղ խանութի:

Մի խանութի առաջ ուսական ալյուրի բուրգեր են՝ այնքան բարձր, որ խանութից երևում է միայն գավառապետի դիվանի վերին հարկը: Բուրգերի շուրջը խոնաված մարդիկ մրջյունի մեծություն և մրջյունի պես կրում են ալյուրը, որ թեև մի քիչ կծված է, բայց Ամբարի կատու Սողոմոնը, Ավագիմովների ավագ եղբայրը, երդվում է, որ ֆուրգոնները ջուրն են ընկել, և ալյուրը մի քիչ խոնավացել է, «թե չէ ալյուրն իսկական Կուբան է և սամեռնի, եթե վնասով չեմ ծախում»... Ամբարի կատուն ասում է «սամեռնի» և ձեռքը խփում է մսոտ այտին: Նա երդվում է, ըստ սովորության, ինչպես բոլոր վաճառականները, թեև կարող է չերդվել, որովհետև գիտի, որ Միսիանի, Տաթևի և Գորիսի մահալներում արտերը խանձվել են, և հաց չկա: Ամբարի կատուն այդ շատ լավ գիտե, ինչպես և լավ գիտե, որ յուրաքանչյուր փութի մեջ ունի երեսուն կոպեկ մաքուր շահ: Նրա գործակատարները կշռում են, վաճառում են, իսկ ինքը դախլի գլխին՝ առավոտից մինչև երեկո մատները խաղացնում է փողի մեջ:

— Քեզ թաղեմ, խնամի, եթե մի քոռ կոպեկ օգուտ ունեմ էս գործում... իմ օգուտս այ էն առաջին տեսակ ալյուրի մեջ է, որ չեն առնում,— խոսք է ասում մի մարդու, որն ուզում է խնամի Սողոմոնին առանձին տեսնել և ալյուրը ապահով խնդրել։ Ամբարի կատուն վաղուց է նկատել այդ, բայց ուշացնում է առանձին խոսելը և խոսում է նրանց հետ, որոնք դժակով են։ Նա և՛ դրամ է ընդունում, և՛ հաշվում է, և՛ խոսում է հաճախորդի հետ։

— Չե՞ս երևում դայօղլի... վեց արասի, վեց արասի երկու մանեթ, վեց արասի, էս էլ մի վեց արասի։ Կնունքն էլ մենակ կերար... վեց արասի... Ա՛յ բարով, հազար բարի...— և Ամբարի կատուն ձեռքը մեկնում է զեյվեցի Իսաջանին.— որ սա էլ է եկել՝ ուրեմն Ղափանի մահալում էլ հաց չկա,— և գործակատարին կարգադրում է.— Տաբուրետ տուր Իսաջանին... Ո՞նց ես, քեֆ, հալ... Վեց արասի, վեց արասի...

Իսաջանը դեռ անտարբեր նայում է դախլի առաջ հավաքված մարդկանց, որոնք վճարում են ով երկու փութի, ով երեք, ով նույնիսկ մի փութի գին։

— Դու ես պահում էս հացապակաս ժողովրդին... Օրհնյալ լինես, Սողոմոն...— Ամբարի կատուն ժպտում է։

— Կարո՞ղ եմ չպահեմ, Իսաջան... Շան չարչարանք եմ քաշել, մինչի Արմավիրից ալյուրը բերել եմ... Տալի՞ս են որ։ Չեն տալիս, ասում են չկա։ Էնտեղ էլ պինդ սով է։ Բայց ի՞նչ արած. որին խնդրելով, որին տեսնելով, մի կերպ հասցրել եմ էստեղ, թե ինչ է բանեկամներս կուշտ մնան։ Էն կանաչ մեռուներ վկա, որ վնասով եմ ծախում։

Ավագ գործակատարը քթի տակ ժպտում է։ Միայն նա գիտե, որ Ավագիմովները ալյուրը Կուբանից չեն բերել, այլ Շուշի քաղաքից և ջրի գնով գնել են կայազորի համբարակից, որը զորքի համար ստացել է նոր ալյուր... Միայն գործակատարը գիտե և քթի տակ ժպտում է։

Մանուֆակտուրայի խանութներից ելնում է լպստիկի, սատինի և գունավոր չիթերի բույր։ Ներսում հատակը, դիմացի պատը և երկար զաստոյկան պատած են հաստ գորգերով։ Դրանից է, որ այդ խանութներում ձայները խլանում են և նույնիսկ լեռնցի մարդիկ շշնջում են, ինչպես մեռելա-

տանը: Գորգերի վրա փափուկ աղմուկով փռում են կտորների հակերը, ապա մի թոփի ծայրից բռնելով ծաղկավոր շալը ծալ-ծալ նստում է, և գուլները ծփում են: Լսվում է մկրատի զնգոց. «Շնորհավոր լինի, բարով մաշես...». և ուրիշ անկյունից է լսվում խուլ աղմուկը, չթի կտորի ծաղիկները մարմանդ փայլում են, և նորից է ծփում գուլների ծովը:

- Ներսը կիսամութ է: Արևի լույսը մինչև խորքը չի հասնում. խորքում կապույտ ցուլքով վառվում է մի ճրագ, որից ավելի խորունկ է թվում ճոթի մաղազան: Այնտեղ ինչ-որ դրոշակ բացվում ու փակվում է: Ձայներն իջնում են գետնի տակ, ձայները կորչում են և ապա նորից բարձրանում են խորքից: Մաղազանների տակ խորունկ պահեստներ են, որտեղ գիշերօթիկ մութ է: Ի՞նչ գանձեր կան այնտեղ... Ահա հեռու անկյունից, որտեղ կապույտ ցուլքով վառվում է ճրագը, դեպի դուռն է գալիս գործակատարը, ուսին կտորների հակեր: Հաճախորդներին այնպես է թվում, թե գետնի տակ մաղազայի շափ տասը մաղազա կա՝ խորունկ, շատ խորունկ, որտեղ գառ-ատլասները մթնում լույս են տալիս, ինչպես ոսկու շեղչեր: Զրընգ-զրընգ ոսկին և արծաթը և պղինձը կաթկթում են
- 20 դրամարկղի մեջ, թղթադրամը խշխշում է, ինչպես ծաղկավոր չիթը:

- Դրեի շորս չարեք... իսկական Յինդելի՝ արջանշան: Սրանից լավ վերմակի երես կլինի: Ուզո՞ւմ ես բութա-մախմուր տամ,— և բաց է անում թավիշը՝ կանաչ-ոսկեգույն, նշաձև պուտերով: Մի այլ գործակատար ձեռքին խաղացնում է պարսկական թաշկինակների փունջը: Ինչպե՞ս են խշխշում, ի՞նչ նախշ, ի՞նչ բույր: Մի հաճախորդ, որ հարսանիք ունի, գնել է ինչ որ տանը պատվիրել են և դեռևս նայում է դարակներին՝ չի՞ մոռացել ոչինչ, իր պառավ մոր համար արդյոք չգնի՞ր այն սև շալը, թե մայրը հին շալը մինչև մահ հագելով մաշի...
- 30

Գործակատարի աչքից վրիպում է նրա տարակուսանքը: Եվ ահա փափուկ քայլերով մոտենում է ինքը, մաղազայի տերը, անվանի խոշա Մակիշը: Նա բրդի նախշուն գուլպաներով է, ինչպես տանը,— քայլում է՝ ասես ման է գալիս իր պարտեզում:

— Անխիղճ, էսքան ապրանք որ ծախել ես, ինչո՞ւ մի վարդ թաշկինակ չես նվիրել,— գործակատարին հանդիմանում է խոջան: Հաճախորդները հետ են քաշվում: Խոջա Մակիչը գործակատարի ձեռքից խլում է թաշկինակների փունջը:

— Էս էլ իմ խալաթը... Ուրախ ժամի լինի,— և նա, որ հարսանիքի համար ամեն ինչ գնել էր, ընդունում է նվերը, խոջա Մակիչին և նրա ձեռքով մարդկանց հրավիրում է հարսանիքի,— պառավ մոր համար գնում է սև շալը, նաև ուրիշ ապրանք, խոջա Մակիչի նիսիայի դավթարում իր անվան դիմաց թողնելով մի թեթև պարտք:

10

— Հազար անգամ ասել եմ, մի թողնեք մուշտարին դատարկ ձեռքով խանութից դնա,— խոջա Մակիչն ինքն է անցնում զաստոյկայի ետևը, իսկ մուշտարին, որ արդեն մոտեցել էր դռանը, հտ է վերադառնում:

— Առքի գնից էլ պակաս տուր, միայն դատարկ ձեռքով մի թողնի գնա... Մեզ համար է ամոթ: Գինը քանի՞ ես առել...

— Գյազը վեց շալի,— վախեցած պատասխանում է գործակատարը:

— Բա սրա գինը վեց շալի է՞, որ ասել ես,— խոջա Մակիչը զայրանում է, որ գործակատարը գյազն ութ շալանոց մահուդվարի ու բենակը առաջարկել է վեց շալի:

20

— Սխալմունք է, կպատահի, Մակիչ ապեր,— այն կողմից միջնորդում է ավագ գործակատարը:

Իսկ նա, որ այդ գնից դժգոհ գնում էր ուրիշ խանութ, արդեն տնտղում է կտորը:

— Սա խալիս մահուդվարի է, քո իմացած թանձիֆը չի: Դե որ բերանից դուրս է թռել վեց շալի, թող վեց շալի լինի: Էդ էլ քո բախտը: Ծա կհամարեմ, թե ջեբիցս փող եմ կորցրել. քանի՞ գյազ կտրեմ:

— Կտրի ինը գյազ...

30

Խոջա Մակիչը գյազը շուլալում է կտորի մեջ, ծալ-ծալ թափվում է կարմիր հալավացուն: Ապա խոջան վերադառնում է մաղազայի խորքը, որտեղ մարմանդ ցուք է տալիս կապույտ ճրագը:

Իսկ ի՞նչ է կատարվում արհեստավորների խանութների առաջ և խանութների մեջ... Կարծես լեռներից մի ամբողջ գո-

439

րաբանակ է իջել՝ բոբիկ, մերկ և առանց գլխարկի, և մի օրում հարկավոր է այդ բանակը հագցնել:

Ահա թափվել են դերձակների խանութների վրա: Քսան-
երեսուն կարած արխալուղ է դուրս հանել Դարգի Հանեսը.
«Պա՛հ-պա՛հ-պա՛հ... Եղար խանի տղա»,— կանչում է դեր-
ձակը, արխալուղը հագցնելով մի լեռնցու: Իսկ նա զմայլված
կանգնել է, և շողում են նրա առողջ ատամները:— «Իսկը բեզ
վրա է կարած...»: Լեռնցին թևերը չի շարժում ու թեև թևերի
տակ սեղմում է, բայց արխալուղն այլևս ուսերից չի հանում,
10 այլ ուզում է այդպես, իբրև խանի որդի երևալ հայրենի լեռնե-
րում:

Մի ուրիշ տեղ Չաքմաչի Վեսկանը նստեցրել է մի թուրք
սարվորի, և երկու հոգով նրա ոտքին են քաշում սապոգը.
«Հը՛...»,— և երկուսով տնքում են, տնքալով քաշում են:
«Մտավ հա՛, մտավ... Մատներդ մեջը խաղացրո՛ւ, խաղաց-
րո՛ւ...»— և նորից են քաշում, զոռով հագցնում են, և ահա
սարվորը զարմացած նայում է, թե ո՛ւր կորան ոտները:

«Մի քիչ ման գաս կրացվի»,— քրտինքը սրբելով ասում
է Չաքմաչի Վեսկանը, մի ուրիշին նստեցնելով:

20 — Վեսկան քիրվա, ա՛յ Վեսկան քիրվա,— ներս է մտնում
մի վիթխարի հովիվ, ետևից շունը.— կոշիկ կկարե՞ս...

— Կարեմ, կարեմ... Մատներդ մեջը խաղացրո՛ւ, խա-
ղացրո՛ւ— և Չաքմաչի Վեսկանը քաշում է ութերորդ զույգը.—
կարե՛մ, կարե՛մ...

— Համա մի քիչ ճրճըռ կդնես տակը:

Ճոճոռան կոշիկն առանձնապես հարգի էր սարվորների
մոտ: Նրանք սիրում էին, երբ կոշիկը ձայն էր հանում, և հո-
վիվը, որ շունն ետևից մտել է խանութ, այդ է խնդրում:

— Էդ մի քիչ դժվար է:

30 — Ինչի՞ է դժվար, չաքմաչի քիրվա:

— Դրա համար հարկավոր է քսան ձու, մի գրվանքա
յուղ...— և հովիվը բերում է քսան ձու և մի գրվանքա յուղ:

— Հիմա կլինի՞:

— Հիմա որ կլինի... Երեք օրից կոշիկներդ պատրաստ են:
Էնպես ճրճըռ դնեմ մեջը, որ մինչի Ղարաբաղ ձայնը լսվի,—

և հովիվը, ոտքի շափը թողած, գնում է: Իսկ Չաքմաշի Վեսկանը աշակերտներից մեկին պատվիրում է «մի լավ ձվածեղ քսան ձվից»: Հովվի բերած ձվերը և յուզն ուտում են, ապա կոշկակար վարպետը դանակով կտրատում է մի բարակ կաշի, թաթախում կեղտոտ նավթի մեջ և չպրտում աշակերտին:

— Էս կդնես էն հայվանի կոշիկի տակ: Էնպես ճոճոա որ...

Մայր հրապարակում ուրիշ առևտուր է: Սարերից և գյուղերից քշած բերել են հազարավոր ոչխար, կով, ձի, եզ: Չոդառեն բոր գործի են: Նրանք մոտենում են ոչխարի հոտին, ձեռքով տրորում են ոչխարի մեջքը և կողքը, մի ակնթարթում հաշվում են հոտը և հարցնում են. «Հիսուն ոչխարին ի՞նչ տամ»... Միջնորդները, որոնց ձեռքով են առնում և վաճառում անասունները, իսկույն մոտենում են:

— Աստված բարի տա,— և իրար են միացնում շոգառի և ոչխարատիրոջ ձեռքը:

— Հատին չորս մանեթ, որը հավանեմ:

— Հատին հինգ մանեթ:

— Կով գին է, Էս իմ աստված: Առավոտյան Հաջի Բաղիրը ծախեց չորս մանեթով:

— Չորս մանեթ մի աբասի:

— Աստված բարի տա,— և միջնորդը համարյա գոռով իրար է միացնում նրանց ձեռքերը և բղավում է.

— Չորս մանեթ երկու աբասով հիսունը ջոկիր:

Կանչ, աղմուկ, շների կլանչոց: Հովվական շները, որոնք ոչխարի հետ սարից իջել են, անհանգիստ են, երբ օտար մարդիկ քշում են ոչխարը, և տերը նրանց չի կանչում՝ «Չամբար քո՛ւս, Ալաբաշ հասի»,— այլ բարկանում է շների վրա և նույնիսկ նրանց վրա մահակ է բարձրացնում: Շները լռում են և գլուխը կախ միտք են անում, թե ի՞նչ կատարվեց, որ տերը իրենց վրա մահակ բարձրացրեց, այնինչ ուրիշները ոչխարը քշեցին:

Մի այլ անկյունում ձիերը վրնջում են, և նրանց հետ զիլ և արծաթահնչյուն վրնջում են քուռակները... Շո՞գ է, ծարավ են, նրանց ճնշում է բազմության աղմուկը, անհանգիստ են այն խորթ ձեռքերից, որ ահա քանի անգամ բաց արին ձիու բերանը,— թե՛ նրանք կարոտել են լեռնային արոտները, որտեղ փոփռում է խոտը, և ոչ սանձ կար, ոչ այսքան մարդ:

Հրապարակում կլանշում է մի շուն, կով է բառաշում, մարդիկ բարձրագույն աղաղակում են հայերեն, թուրքերեն, ժխորը հետզհետե սաստկանում է, ժխորը հասնում է մինչև Մեղրաքերձ, և ժխորին խառնվում է զինվորական փողը, որ հնչում է զորանոցի կողմից... Երբեմն հանկարծ լռում են, ինչպես ճնճղուկների երամը, երբ գետնի երեսով անցնում է անգղի սովերը: Զիավոր ոստիկանների գլուխն անցած, հրապարակը ճեղքելով սլանում է գաղառային պահակախմբի պետ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը... Ավազակները սարից նախի՞ր են

10 քշել, մա՞րդ են սպանել, հարձակվել են փոստի վրա՞, թե՞ ուրիշ դեպք է եղել,— դեռ ոչ ոք չգիտե, և ժողովուրդը ճանապարհ է տալիս. «Խուրշուդ բեյը Բարկուշատ գնաց»,— ասում են իրար և բոլորը հասկանում են, որ այն կողմերում «բան կա»...

Երբեմն շուկայի հրապարակով անցնում էր Պենզայի 686-րդ դրուժինայի ջոկատը՝ թմբուկի սուր կտկտոցով, բահերի ու զենքերի զրնգոցով... Առջևից գնում էր երիտասարդ սպան, որ դիտամբ ծռել էր ճանապարհը, որովհետև ձանձրալի էր անցնել Գորիս քաղաքի խուլ փողոցներով:

Ջոկատը վերադառնում էր զինվորական վարժությունից,

20 կամ երևում էր բանտարկյալների խումբը գորշ խալաթներով, ոտներին շղթա (նրանց տանում էին հող փորելու) կամ սլանում էր Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը՝ ետևից ձիավորները,— հրապարակում աղմուկը դադարում էր, ինչպես ճնճղուկների ծվծվոցը, երբ գետնի երեսով անցնում է անգղի ահարկու սովերը:

Այդ ժխորից՝ մարդկանց և անասունների կանչերից ազատ էր Պասաժը: Այնտեղ ազնիվ լուսթյուն էր: Այնտեղ ամեն ինչ ազնվացեղ էր և առաջին պրորբի: Ակնեղենի և գոհարեղենի խանութների կողքին կային խմիչքի և նպարեղենի մեծ խանութներ, որտեղ չէին վաճառում ոչ տեղական գինի և ոչ տեղական ձուկ, այլ վաճառում էին ֆրանսիական լիկյորներ, Հավանայի սիգար, Հոենոսի գինի և այսպիսի կոլոնիալ ապրանքներ, որոնց գնորդները բեյերն էին և չինովնիկ մեծամեծերը, նաև ոռու քահանան, որի մասին ժամհար Պարսեղը լուր էր տարածել, թե նա եփած խխունջ է ուտում:

30

Երբեմն մի լեռնցի կամ քոչվոր մի թուրք մուրդաված մտնում էր այդ խանութներից մեկնումեկը, օրինակ, Կ ու ռ դ ը բ թ ա, որ Պասաթի հարուստ խանութներից էր.— «Բաշլըղ ունի՞ս, քրիվա»,— և հովիվը շմած նայում էր շողշողուն դարակներին։— «Ա՛յ, էնտեղ կա...» Կուր դը բեժայից ցույց էին տալիս ժամագործ Սանդրոյի խանութը.— «էնտեղ լավ բաշլըղ կա, լավ ծամոն կա, էշի փալան էլ կա...»:

Պասաթի վաճառականները բուխարա փափախ չէին ծածկում, ինչպես բուն շուկայի առևտրականները, որոնց ժողովուրդը վաղեմի սովորությամբ անվանում էր խ ո ջ ա: Պասա- 10 ժում մահուդ չուխա չէին հագնում, այլ կոստյում և ծածկում էին շլյապա, իսկ Եփրատ Երեմը խանութ էր մտնում սպիտակ ձեռնոցներով և այնպես անթերի հագնված, որ Լյուդմիլլա Լվովնան, գավառային նոտարի կինը, ամուսնուն հանդիմանում էր, օրինակ բերելով Եփրատ Երեմին: Պասաթում ամեն ինչ ազնիվ էր և ազնվացեղ. այնտեղ ուսերեն էին խոսում, և նույնիսկ Հ ա յ ո ջ կ ո ն ս ի ս տ ո Ր ի ա յ ի քարտուղարը, որ ուսերեն չգիտեր, Պասաթի կողքով անցնելիս խոսում էր այդ լեզվով:

Երբեմն խոջաններից մեկն այցելում էր Պասաթի խանութը, 20 որի տերը նրա որդին էր՝ նոր վաճառականը, հին վաճառատան ոսկե ճյուղը: Խոջան նստում էր... վ ե ն ս կ ի աթոռի վրա, որ նրան մատուցում էր որդին.— «Ապեր, լիկյոր բաց անե՞մ...»: Ապերը լուռ նայում էր դարակներին՝ անհայտ, անծանոթ իրերին:

— Ա՛յ տղա, էն գիզի-բիզի բաներն ի՞նչ են,— և խոջան մահակը մեկնում էր դեպի ժորժ Բորմանի շոկոլադները:

— Ապեր, շոկոլադ են... էս էլ Դ ե գ ի կանֆետ է, էս էլ Դ վարժօղլու հալվա է Ադեսից,— և որդին արծաթե պատառաքաղով մեկնում էր մի կտոր Դ վարժօղլու հալվա: 30

— Հալվան ի՞նչ է, նրա տված օգուտն ի՞նչ լինի,— ապերը վերադարձնում էր հալվայի կտորը.— ղանաՎուդ կտոր լիներ, Իրանի զադաք լիներ հա՛... Կանֆետ ծախելով մարդ չես դառնա, ա՛յ որդի...

Բայց այդ խոսքին ներս էին մտնում Լյուդմիլլա Լվովնան և բժիշկ Տիկրան Պետրիչի կինը՝ Սառա Կասպարովնան, նաև

մի փոքրիկ շնիկ՝ կապույտ ժապավենով: Ապերը զարմացած նայում էր շնիկին:

— Փառքդ շատ, աստված... Սա էլ կասի, որ շուն է և շան ազգից է...— Շնիկն սկսում էր հոտոտել կանֆետի թղթերը՝ վազվզելով խանութում, ապա հաշում էր մի տղայի վրա, որ դրսից պատուհանով ո՞վ գիտի ինչու նայում էր խանութին:

— Պուշոկ, նե սմե՛յ, Պուշոկ... Երեմ նիկիտիչ, խավիարը հիանալի էր...

10 Խոջան զարմացած նայում էր տիկիններին. նրանք բուրում էին ինչպես խանութը, և նրանցից յուրաքանչյուրը մի ոսկեզառ կանֆետ էր:— «Երեմ նիկիտիչ...» և խոջան ինքն իրեն մի քանի անգամ կրկնում էր. «Ուրեմն խոջա Մակիլը, Մուգումին Մկրտիչը դառավ նիկիտ... Քեզ փա՛ռք աստված...»: Եվ աթոռի վրա խոջան ննջում էր, ու նրան օրորում էին կանանց և յուր որդու կլկշան ձայները:

Այդպես էր Պասաժը, Գորիսի բուն շուկայի ոսկե զարդը:

20 Բայց և այնպես նա բուն շուկայի ճյուղն էր, ինչպես հին շուկան՝ ներկարարների, համետ կարողների և պայտարների գետնահարկ խանութներով հին շուկան արմատն էր, արդեն զառամյալ արմատը, որ այնուամենայնիվ կապված էր բունի հետ: Եվ այսպիսով, նավթի պահեստներից մինչև Մաթևոս բեյի տունը, այնտեղից դուրսինայի զորանոցը և հայոց եկեղեցին՝ մի ամբողջություն էր, մի ամբողջական շուկա, որ կենտրոնն էր Գորիս քաղաքի և կենտրոնն էր Զանգեզուր ընդարձակ գավառի՝ Սևանա լճից հարավ, մինչև Արաքս:

6

Բացվում է առավոտը:

30 Զորերի մթնում հագիվ է նշմարվում Շենը: Բարակ ծուխը խառնվել է գիշերվա մշուշին, և շեն երևում ոչ քարափոր տնե-
րը, ոչ Կյորեսի հին եկեղեցին, այլ միայն նշմարվում են ժայռերի կատարները մշուշի մեջ: Իսկ քաղաքում, արև է... Տների թիթեղյա կտուրները ցուցույում են, գոյացնելով կաթնագույն լույսի ծով, որի մեջ, ինչպես դեղին յուղագունդ, լողում է ուսաց եկեղեցու ոսկե գմբեթը:

Հետզհետե ղարթնում է Գորիսը:

Մսավաճառներն առաջինն են բացում խանութները, Ահազին կեռերից գլխավայր կախված են եզներ և ոչխարներ, որոնք դեռ երեկ մայում էին: Արևն ընկնում է նրանց կարմիր մսերին, և ահազին դմակները, ինչպես պղնձե վահաններ, արեւի ցուրը նետում են դեռ քնած տների վրա: Խանութի հատակին ընկած են եզների գլուխներ՝ վիթխարի եղջյուրներով: Մեկի շնչափողից կաթկթել է արյունը: Մի ոչխարի գլուխ՝ սառած աչքերով զարմացած նայում է արևին: Ծզան կճղակի մեջ դեռ կանաչ է խնձորախոտի տերևը:

10

Ահա գալիս են առաջին գնորդները, որոնք միս չեն առնում, այլ փորոտիք, աղիքներ, ոտքեր և գլուխ: Շուկայի պահակ Կետանը խսիրի մեջ փաթաթում է մի գլուխ և ութ ոտք: Մսավաճառ Պետրուսը նրանից դրամ չի վերցնում, այլ միայն Կետանին պատվիրում է ցերեկով իրենց այգին ջրել: Գալիս է հարչ և նի պահող Թեատորոսը, որի ճաշարանում երկու կոպեկի «կես պոքցի» քաղբաշ են ուտում Ամիր Աստանը, սալդաթ Երանոսը, Ճուլուն Կեին, Քյաթառան, քարահունջեցի Ճաղար Պետին և այս կարգի մարդիկ, որոնք գիշերում էին կիսավերակ քարանձավներում, խոտի դեզերի մեջ և բուլվարի ցանկապատի տակ: Գալիս է Թեատորոսը և յուր ճաշարանի համար շալակած տանում է ճարպի կտորներ, աղիք և եզան գլուխ:

20

Մսավաճառների խանութների առաջ գլխահակ շրջում են շները, որոնք դեռ գիշերն են զգացել թարմ մսի հոտ և անհանգիստ խլրտացել են մսի խանութների շուրջը: Շները գլուխը կախ ման են գալիս, կարծես նրանք ինչ-որ լուրջ բանի են, ինչպես Սպիտակ բանտի պահապանները, որոնք գիշեր-ցերեկ պարիսպների վրա գնում գալիս են: Շներից ոչ մեկը չի հանդրգնում մոտենալ մսի խանութներին: Շները հին են, ինչպես Գորիսում հին է Շղավթարխանան: Նրանք սեփական կողերի վրա փորձել են, որ եթե մոտենան մսավաճառների խանութներին, ղա սա բ Պետրուսը կարող է նրանց գլխով զարկել տասը գրվանքանոց կշռաքսրը, քիթը մեծ իվանը՝ կշարտի մեծ դանակը, իսկ Դանգա-Բուռուն Ասրին իր երկար ոտքով շանն այնպես կխփի, որ շունը երեք անգամ օդի մեջ կպտըտ-

30

վի և այլևս երբեք չի պտտվի: Շներն այդ լավ գիտեն և դրա համար հեռու են շրջում և կամ շեն շրջում, այլ սովից լիզում են իրենց ոտքը կամ կլափելով բերանը՝ ճանճ են որսում, այն ուռած ճանճերը, որ մինչև անգամ դավթարխանայից առավտները հավաքվում են մսի խանութների վրա... Միայն երկու շուն հեռվից հեռու, ինչպես հուղարկավոր, հետևում են խարչենի Թևատորոսին, որ տանում է եզան մորթած գլուխը:

- Արևը հետզհետե բարձրանում է, և արդեն երևում են առաջին միս առնողները:— Պետրուս ամի, մի լավ կ ո լ ո լ ա կ ա ց ու կ տրի,— ասում է բ ա խ կ ա լ Այազը: Ահա եկավ Փոշտի Անտոնը, որից հետո մեկ-մեկ երևում են մանր աստիճանավորները: Շուկայում խանութներն իրար հետևից բացվում են: Առավտտի ջինջ օդում լսվում են մետաղի սուր և անդուրեկան ձայներ: Այստեղ մի դուռ ծալեցին և կպցրին պատին, այնտեղ աղմուկով հետ քաշեցին երկաթե կապը (և բոլորը գիտեն, որ խանութն աղմուկով բացողը մ ե լ ո չ ն ի Բախշին է), մի այլ տեղ զնգաց ցուցանակի թիթեղը, վերջապես ահա Պասաժի խանութների դռներն էլ բացվեցին, բայց ոչ կողքի, այլ դեպի վեր, որովհետև նրանք հ ն ա ր ո վ են շինած և հնարով էլ զնգում են:

- Արդեն միս, հաց և կանաչի է առել ոուս քահանայի աղախինը՝ բոծ Մառուսյան, որի և ոուս քահանայի մասին անառակ լուրեր էր տարածում տիրացու Պարսեղը՝ Տեր զի բազումի հավատարիմ օգնականը, մոլեռանդ հավատացյալ և խիստ ոռոսատյաց: Արդեն միս, հաց և կանաչի են առել Մառուսյան, ս տ ր ա ժ ն ի կ Վասիլի կինը, Պաշխտի Ավանեսը, կոնսիստորիայի դ ա լ ա մ դ ա ն ը, Վաղարշակ բեյի ծառան, ֆայտոնչի Իբիշը, Չաքմաչի Վեսկանը կե: ո շ խար է տարել, որովհետև երեկոյան նշանդրեք կա: Ահա հայոց ուսումնարանի վարժապետ պ ա ր ու ն Արշակը ևս երկու գրվանքա միս առավ և ոսկորից բռնած սուռն է տանում՝ հետևից մի պառավ շուն, որը ճանաչում է մսավաճառ Պետրուսի բոլոր հաճախորդներին, որոնց մեջ ամենաբարին պարուն Արշակն է:

Հայոց ուսումնարանի վարժապետ Արշակն էլ միս առավ, և հանկարծ մսավաճառի խանութի առաջ ծանր-ծանր քայլերով երևաց ինքը՝ Ներսես բեյը, ոչ այն Ներսես բեյը, որ կոչվում

է Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյ և ծառայում է դատարանում և ոչ էլ այն Պրիստավի կոչված Ներսես բեյը, այլ Հաստ Ներսես բեյը՝ գավառային վարչութիւնի սյունը:

— Պետրոս,— կանչում է Ներսես բեյը և կես րոպե այլևս ոչինչ չի ասում:

Սվ կարիք չկար, որ ասեր, նրա փոխարեն ասում էին նրա ուռած և արյունով լցված աչքերը, հաստ շրթունքը, որ կարծես չորրորդ կզակն էր, ձյունափայլ բոլորը և նույնպես ձյունափայլ տղուժուրկան՝ խնամքով արդուկած և կոճկած մինչև վերջին կոճակը: Հանդարտ ծփում էր նրա մարմինը, ինչպես 10
ահագին ժայռ, որ ցցվել է ծովի մեջ և շողշողում է արևից: Ներսես բեյը ոչինչ չէր ասում և չէր նկատում այն մանր շինովնիկներին, որոնք նրա կողքից ահով են անցնում: Գարահաբուլդի Մուխանը, նա, որ գրպանները սիրում էր լցնել Օրդուբադի շիրով, արձանացել է և այդպես մի շաբաթ արձանացած կմնա, եթե Ներսես բեյը հրամայի: Բայց Ներսես բեյը ոչ մանր շինովնիկներին է նկատում, ոչ տեսնում է Մուխանի արձանը, այլ խոր հագում է՝ խոռալով և շատ խոր,— Ներսես բեյը դեռ հագում է «հարուստի հագով», իսկ մսավաճառ Պետրոսը բարձրացրել է սպիտակ քաթանը, որի ետև, մյուս գնորդներին աչքից հեռու, կախված էին երկու ուխար՝ ոսկեգույն դեմակներով:

— Դոմացու ուղարկի,— և Ներսես բեյը երեսը շրջում է դեպի դավթարխանայի շենքը՝ շուկայի դիմաց: Ներսես բեյը գնաց, և գավառային վարչութիւնի առաջ խռնված ժողովուրդը պատկառանքով դեռ նոր է նրան ճանապարհ տվել, այնինչ դոմացուն արդեն նրա տանն է և գարահաբուլդի Մուխանը քրտինքը սրբելով խառնում է տիկին Վարսենիկի, առաջ գովում է միսը:

Մսավաճառ Պետրոսը Հաստ Ներսես բեյից ևս դրամ չէր առնում, ինչպես շուկայի պահակ Կետանից, որը ուխարի մի դիխի և ութ ոտքի դիմաց ցերեկը պիտի ջրեր Պետրուսի այգին: Իսկ դոմայի, կոլուակի, բողբաշի, յախնիի մսացուի դիմաց Հաստ Ներսես բեյը տարվա սկզբին, երբ բոլոր առևտրականները պատենտ էին առնում, հարկային տեսչին ի միջի այլոց ասում էր:

— Ի՞նչ առևտրական է այդ Պետրոսը որ... խեղճ աղքատի մեկն է, սիրելի Նիկիֆոր Վասիլիչ, և դուք ինքներդ եք իմանում...

Ահա երևաց ինքը՝ քաղաքի հայրը, քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյը, նրա ետևից կիսահամր-կիսախուլ Կիրին, որ քաղաքային այգու պահակն է, քաղաքային ինքնավարության (դ ու մ ա) ծառան և միաժամանակ տիկին Օլինկայի սպասավորը՝ ծանրութուններ տեղափոխելու, գորգերը լվալու, Շոր աղքյուրից կծերով ջուր բերելու շաբաթ օրերը, երբ տիկին Օլինկան իբրև երեք լվացարարուհու կարգադրիչ, սկսում էր լվացքը... Այն ի՞նչ էր կատարվում քեզ հետ, իմ հայրենի քաղաք։ Այդ օրերին չէր կարելի անցնել ոչ միայն նրանց տան առաջով, այլ նույնիսկ հարևան փողոցով չէր կարելի անցնել... Անհամար բարձրից միլիոն բմբուլ թռչում էր քաղաքի և տների վրա, ինչպես ուռենու սերմերը մայիսին։ Բմբուլը թռչելով հասնում էր մինչև դատարանի շենքը և նստում էր խեղճ գրագրի ունքերի վրա։ Եվ ամբողջ քաղաքը գիտեր, որ նրանց տանը լվացք կա։ Իսկ երբ բմբուլի ամպերն անցնում էին, բակը, ցանկապատը, նույնիսկ փողոցի պատերը սպիտակում էին փռած լվացքից։

Մինչդեռ մենք զբաղվեցինք տիկին Օլինկայի լվացքով, արդեն շուկա մտավ քաղաքագլուխը և նրա անբաժան թիկնապահ Կիրին։ Մաթևոս բեյը, մոտենալով մսավաճառների խանութին, միայն վերահասու է նրանց մաքրության։ Նա գերադասում է մրգավաճառների խանութները, որոնց տները, նրա անձնական թույլտվությամբ, գրավել են նաև հրապարակի և մայթի մասը՝ ձմերուկի և սեխի դեզերով և խաղողի կողովներով։ Խանութի ճակատից մինչև հրապարակը, որտեղ ձմերուկներն են,— փռված է հաստ կտավ, մրգերն արեից պաշտպանելու համար։ Այդ անուշահոտ բուրգերի և մրգավաճառի խանութների միջև ընկնում է մի նեղ անցք, այնքան նեղ, որ երկու մարդ կողք-կողքի դժվար են անցնում։ Բայց հենց այդ նեղ անցքն էլ քաղաքագլխի սիրած վայրն է ամբողջ քաղաքում։

Մաթևոս բեյը, նրա հետևից Կիրին շտապում էին ոչ թե մսավաճառների մոտ, այլ անմահության այդ դրախտը։ Առանց զմայլանքի չի կարելի նկարագրել այն տեսարանը, երբ

Բիժո Ակյալը, նշանավոր մրգավաճառը, Մաթևոս բեյի քթին էր մոտեցնում դեղին կանաչ սեխը, որի վրա դեռ մնում էր ցողի մի քանի կաթիլ: Եվ Մաթևոս բեյը, որ ալեհեր էր, երեխայի նման հիանում էր, Բիժո Ակյալի ձեռքից սեխն առնում և հոտոտում էր: Ապա այդ սեխը խանութպանն առանձնացնում ու բերում էր ձմերուկ, ի՛նչ ձմերուկ... Իսկ Մաթևոս բեյն արդեն մտել է հարևան խանութը, որովհետև նրա աչքին են ընկել մուգ մանիշակագույն սալորները: Եվ նա մանրամասն հարցնում է, թե ո՛ւմ այգուցն է, արդյոք սառը մառանում կդիմանա՞ մինչև նոյեմբերի 4-ը (տիկին Օլինկայի ծննդյան օրը), կարելի՞ է մուրաբա եփել այդ սալորից, այդ ֆեհնոմենալ շլորից, ինչպես ասում էր Մաթևոս բեյը:

Օրվա այն ժամն էր, որին ժողովուրդն կոչում էր դատավորի թեյի վախտ, այսինքն ժամը 11-ը անց էր և դատավորները դեռ նոր էին գնում դատարան, որի առաջ խոնված սպասում էր հազար մարդ: Դատավորի թեյի վախտըն էր, բայց Մաթևոս բեյը դեռ չէր հասել մրգավաճառի վերջին խանութին: Հակառակի նման այդ խանութները շատ էին, բոլորը մի շարքի էին և կարծես դիտմամբ հավաքվել էին, հենց դումայի շենքի տակ, քաղաքագլխի ճանապարհի վրա: Քաղաքում՝ դումայի մի քանի անդամներ, որոնք պրոգրեսիստ էին, բամբասում էին Մաթևոս բեյի այդ պակաս կողմը և պատրաստվում էին նոր ընտրություններին նրան սև քվե տալ: Բայց այդ միայն բամբասանք էր, իսկ Գորիսում ո՛ւմ չէին բամբասում, մինչև անգամ նավթավաճառ Գեորգուն էին բամբասում, թե իբրև նավթի պահեստը նա կառուցել է ջրաղացների առվի մոտ, որպեսզի... Զարմանալի քաղաք էր Գորիսը:

7

Առավոտից լսվող առանձին ձայները՝ մի անհանգիստ շան հաչոց, քաղաք՝ մտնող նախիրի բառաչ, քարավանների ղողանջը, ներսես բեյի հազը, խանութների բացվող դռների աղմուկը, վերջապես այն ձայները, որ հետզհետե բարձրանում են դարբնոցներից և թիթեղագործների արհեստանոցներից, — այդ ամենը, դեռևս անախորժ աղմուկ են, նման այն աղմուկին,

որ արձակում է նվազախումբը վարագույրից առաջ: Բայց ահա դիրիժորը բարձրացնում է ձողիկը, և նվազախումբը ներդաշնակ հնչեցնում է բարդ սիմֆոնիան:

- Այդպես էլ ժամը 11-ից անց, երբ քաղաքագլուխն ստորագրում էր առաջին թուղթը, քաղաքի անկարգ ձայներն իրար հարմարելով սկսում էին ներդաշնակ հնչել, գոյացնելով մի քաղցրալուր նվագ: Պատահում էր, որ մի ձայն դուրս էր թողնում այդ աղմուկից, ինչպես կեղծ հնչյուն նվազախմբում: Պատահում էր, որ մի հովիվ սարերից իջնող մարդկանց և անասունների հեղեղի մեջ կորցնում էր իր շանը և հենց փողոցում կանչում էր. «Ալաբաշ, հե՛յ, Ալաբաշ...»: Այդ ձայնին իսկույն պատշգամբ էր դուրս գալիս քաղաքագլուխը, որպեսզի խլացնի այդ աններդաշնակ ձայնը և մինչև անգամ զայրանում էր, ինչպես զգայուն դիրիժորը, բայց նույն մարդկային ժխորըն ինչպես հեղեղ խլացնում էր այդ անպատեհ և անհարիր կանչը: Եվ նույնիսկ եթե այդ ժամանակ բոլորովին մոտիկ մի արլոր շոգից կատաղած կանչեր, եթե երկու շարաճճի գիմնազիստներ, անցնելով դալլաք Բոզու վարսավիրանոցի կողքով, կանչեին՝ «դալլաք Բոզի, գլուխդ խոզի» և ինքը՝ հին շուկայի պատվելի վարսավիրն ընկներ նրանց հետևից և բարձրաձայն ասեր. «Այ, ես ձեր խրատողի...», — միևնույն է, ոչինչ այլևս չէր խանգարի այն ութմը, որով ընթանում էր քաղաքի աղմուկը:

- Նա շուկա էր մտել յոթ ճանապարհով, նա հոսում էր դավթարխանայի, քաղաքային ինքնավարության, դատարանի, ոստիկանական վարչության, հարկային տեսչի, պետական գանձարանի և սուբահանոցի՝ նախնական կալանատան յոթ դարպասներից, որոնք բացվում էին շուկայի վրա: Ինչպես բարակ առու, այդ աղմուկը գալիս էր ճոթի մաղաղանների խորունկ խորքերից, որտեղ լեռնյիների խրոխտ ձայները խլանում էին... Եվ ինչքան արևը բարձրանար, այնքան զորեղանում էր նվագը և արևի թեքվելու հետ, երբ դեպի լեռներն էին վերադառնում գյուղացիները և քոչվորները, — այդ սիմֆոնիան մոտենում էր իր վախճանին:

Այդ պահին քաղաքի ամենահետաքրքիր անկյունները ոչ մանուֆակտուրայի խանութներն էին, ոչ պետական հիմնարկ-

ները և ոչ էլ նույնիսկ Պասաժը: Դատարանում դատավորներն առանձնացել էին խորհրդակցության, և մի ամբողջ ժամ նրանք չէին կարողանում քրեական դատավարության Կոճղ օրինացի մեջ գտնել այն հոդվածը, որով կարելի է հարևանի գոմշի պուշը թրով կտրող հանցագործին պատժել, և արդեն երդվյալ հավատարմատար Ֆեոկտիստ Իվանիչն առաջարկում էր գործն ուղարկել նոր քննության, որովհետև շատ մ ու թ էին հանցագործության հանգամանքները... Գավառային ինքնավարության մեջ այն ժամն էր, երբ Համգա բեյ Մահմուդբեկովը թավ ձայնով «անառակ» անեկղոտներ էր պատմում, իսկ Նազար բեյը աղվեսահալ էր տալիս... Այդպիսի ժամ էր քաղաքային ինքնավարության մեջ և հայոց վիճակային կոնսիստորիայում, այդպիսի խաղաղ ժամ էր, որովհետև Տեր զի բազումը վաղուց էր կնքել ծննդյան երկու վկայականները:

Նույնիսկ փողոցները խաղաղ էին: Ծառի շվաքում կարելի էր հանդիպել մի քանի գյուղացիների, որոնք կամ սեխ էին ուտում, կամ փռել էին գնած ապրանքը և նորից նոր հաշվում էին՝ անընդհատ կրկնելով. «Հո չխաբե՞ց մեզ էն շան որդին...»: Բայց հետաքրքիր չեն սեխ ուտող գյուղացիները և կամ նրանք, որոնք իրար երեսի նայելով դժվարանում են զրտնել, թե գյազը 27 կոպեկով մահուդավարին ինչքա՞ն կանի, եթե իրենք գնել են 5 գյազ և մի շարեք:

Քաղաքում այդ պահին ամենահետաքրքիր տեսարանը խոհանոցներումն էր և ոչ թե սենյակներում, որտեղ նույնիսկ Հերսելյան՝ «Թևը կտրած հրեշտակը» շրջում էր տնային զգեստով և լուներ այն հմայքը, որ ուներ, երբ հագնում էր խշխշան շորերը և պահում էր երկնագույն մետաքս հովանոցը:

Ամենահետաքրքիրը խոհանոցներում էր...

Ներս մտնենք Հաստ Ներսես բեյի տան դարպասով: Արդեն դարպասի մոտ զգացվում է այն բույրը, որով անսխալ կարելի է որոշել, թե ի՞նչ վիճակումն է դոլման: Արդյոք ա՞յն, երբ փակ կոկոնի նման հազիվ է երևում մի կտոր վարդագույն միս, երբ հետզհետե փքվելով իր մեջ է կլանում շոգին և չոր մրգերի հյութը, և խաղողի տերևների արանքներում բրինձի հատիկները խաղում են... Կաթսան փրփրում է, շոգին երբեմն բարձրացնում է կափարիչը պ ու ֆ անելով, և կափա-

րիշը զնգալով նստում է: Կաթսայի այդ շնչառությունը հիշեցնում է Ներսես բեյի հետկեսօրյա քունը, երբ հաստ շրթունքները ուռցնելով քնի մեջ նա պուֆ էր անում, արձակելով հոտավետ շունչ:

Մեծ կաթսայի կողքին շար են ընկել բազմաթիվ ջամեր, բադյաններ, կոթավորներ, պղնձե պնակներ, որոնց պարունակությունը և կետ նպատակը նույն դրաման է: Մեկի մեջ տաքանում է սերկևիլի և նռան ջուր, որ պիտի եռու միայն միանգամ, ապա ծաղկավոր կոթամանի մեջ աղախինը պիտի իջեցնի մառանը, սառեցնելու: Նա պիտի երևա այն ըռպին, երբ մեծ ափսեի մեջ խոհանոցից դուրս կգա դրաման, և Ներսես բեյը նրա գոլորշին կհանգցնի նռան և սերկևիլի սառած ջրով: Նրա կողքին տաքանում է հիլի և դարչինի լուծույթը, ավելի հեռու չորանում է այն կարմիր հացը, որ Ներսես բեյը մատնելով պիտի փշրի դրամայի ջրալի հյութի մեջ: Խոհանոցում այլ պղնակների մեջ կանաչի է՝ քաղցր սոխ, կինձ, կոտեմ, առանձին դարսված են սպիտակ բողկի պահուսնակները,— ոչ այն բողկի, որ հասնում է մի ամսում, այլ այն, որ մի տարում հազիվ է հասնում, բայց երեք տարի համը պահում է:

Խոհանոցում Ներսես բեյի կինը ձեռքի աղացով սուրճ է մանրում և գանգատվում է, որ ֆրանսիական ապրանքների մագազինից այլևս հարկավոր չէ սուրճ առնել, այլ հարկավոր է առնել Եփրատ Երեմից, որի սուրճը Լյուդմիլա Լվովնան շատ է հավանել: Նա գանգատվում է, բայց ականջը կաթսայի կողմն է. յուրաքանչյուր քլթոց, կափարիչի յուրաքանչյուր զրնգոց նրա համար նշաններ են դրամայի ձևավորման: Տանտիկինը ձեռքի փոքրիկ շերեփով չափ է տալիս այդ բարդ շարժման: Ինչպես նավավար նա վարում է ճաշի նավը մինչև վերջին նավահանգիստը, մինչև...

Բայց այդպես էր բախտը Գորիսի շատ առաքինի և անվանի տիկիներին, նրանց այդ էր վիճակված՝ բմբուլի բարձերը փքված պահել, անկողինը փափուկ, ճաշն անթերի և առատ, տունը հարուստ,— իմանալ սուրճ եփել և հյուրերին զբաղեցնել մինչև սուրճը և ապա լուտո կամ թուղթ խաղալ: Այդ էր նրանց վիճակը, և նրանցից շատերը նույնիսկ ամուսնու պաշտոնը չգիտեին, այլ միայն գիտեին, որ նա դավթարիսա-

ն ա յ ի մ ե ժ ե ռ ի ց է և նրանից բարձր միայն երկու բեյ կա՝
այսինչը և այնինչը, իսկ մնացած բոլոր բեյերը նրանից քաշ են,
նրանց կանայք՝ իրենից քաշ են, նրանց երեխաներն ի՞նչ են,
որ խաղան իր երեխաների հետ: Նրանք կարող են ունենալ գի-
լ ա ն ա ռ ի մուրաբա, իսկ իրենք՝ սերկևիլի, նրանց սերվիզն
արծաթից է, իրենցը՝ արծաթ ոսկեջրած,— մի խոսքով, մի աս-
տիճան պիտի բարձր լինեին այն բեյերից, որոնցից աստիճա-
նով բարձր էր տան տերը:

Այդպես էին այդ կանայք՝ բազմաթիվ երեխաների մայր,
խոհանոցի անօրեն, հյուրընկալուհի և դեռևս ինչքան պարտա-
կանություններ ունեին նրանք... Ահա դիմաց-դիմաց պատու-
հանից խոսում են երկու այդպիսի տանտիրուհի.

10

— Վարսենիկ, էդ ինչո՞ւ ձեր լույսերը ամբողջ գիշեր
վառվում էին... Հյուրերդ ուշ գնացին, հա՛...
— Ի՞նչ ուշ, սհաթի տասներկուսին չարեք էր պակաս, որ
գնացին... Աղչի, տաք էր, տաք... Սիրտս ուզում էր ճաքի:

— Է, տաք ասում ես պրծնում... Գիշերը աչքերս չեմ փա-
կել: Դու դեռ լավ ես: Ուզում եմ գնամ Շուշի. ասում են պրո-
ֆեսոր Բահաթուրովը եկել է... Ժ ե ն ս կ ի յ հիվանդությունից
նա լավ է...

20

— Բախտավոր ես... Ես էլ կգայի, եթե երեխան չլիներ...
Պատուհանները փակում են, և երկու սիրելի հարևանուհի-
ները իրար հասցեի շնչջում են.

— Զողեմ գլուխդ, թե քո մարդը քեզ Շուշի կուղարկի...
Դու երեխան մահանա բռնի:
— Էդ դեղնած կերպարանքիդ Բահաթուրովն էր պակաս...

Եվ միայն կարելի է զարմանալ, թե որքան խելոք էին այդ
կանայք և ինչ եռանդի տեր էին, որ այդքան զբաղմունքից հե-
տո դեռևս ժամանակ էին գտնում կտրելու փողոցը, որպեսզի
փորձեն հարևանի մուրաբայի համը, այն մուրաբայի, որի եփե-
լու կերպը քաղաքն երից բերել է Վարվառա Մինաևնան,
տիկին Վառփնկան, Վ ա ռ ի -բ ա ջ ի ն, ինչպես նրան կանչում
էր լվացարարուհի Մինան: Նրանք ժամանակ էին գտնում վեր-
ջին մոդայի պ ե լ եր ի ն ա յ ի ձ և ս ն ընդօրինակելու, նույնիսկ
մտնում էին կանացի դերձակ Մացակի տունը, իբրև թե պա-

30

453

տահմամբ, բայց նպատակ ունենալով տեսնել այն կոֆտան, որ պատվիրել է տիկին Օլինկան և որի մասին այնքան շատ էին խոսում լալազարանց տանը: Եվ ինչի՞ մասին կարծիք չէին հայտնում և ինչ կարծիքներ չէին հայտնում նրանք...

— Ստուգենա Ռուբենը շատ կսխալվի, եթե Հերսելյային առնի: Նրա մեջն առողջ չի...

— Ամբրումովի տղան չի բարիշում խորթ մոր հետ: Ասում են տեր Զավենը գնացել է հաշտեցնի...

10 — Սահակ Սերգեիչի մեծ աղջիկը լկսոված է... Երեկ գիշեր նրան բուլվարում տեսել են ռուս օֆիցերի հետ...

— Է՛, ժամանակս փոխվել է, զարգացել են, լուսավորվել են... Մեզնից ծնվածն էլ մեզ չի հավանում...

— Տեղն է, Սահակ Սերգեիչի կնոջ տեղն է... Ասում էին աղջկադ հեռու մի ուղարկի, կ'լկսովի, թե թող ուսումը տեղ տա, բժիշկ պիտի դառնա: Դե հիմա թող բժիշկ դառնա... Կդառնա՞, ինչպես չէ:

Այդպիսի կարծիքներ հայտնում էր նաև տիկին Վարսենիկը, ոչ միայն պատուհանից զրուցելով հարևանուհու հետ կամ այդ նպատակով հյուր գնալով մի տուն, որտեղ իրար էին փոխանակում լուրերը, լուր էին փոխ առնում, ինչպես փոխ էին առնում մի աման նավթ, որովհետև ցերեկով մոռացել էին գնել, — առժամանակով առնում էին լուրը, ինչպես մի անգամի համար հարևանից վերցնում էին փլավ քամելու պղնձե մաղը: Տիկին Վարսենիկն այդ բանով զբաղվում էր նույնիսկ խոհանոցում, գոլմայի ձևավորման ամենապատասխանատու րոպեին, երբ կրակի հզորացումը կամ մի ավելորդ համտես կարող էր փչացնել ամեն ինչ, ինչպես եթե նավավարը՝ աչքը դեպի ծովային ճայերը, նավը հանկարծ զարկեր ստորջրյա քարի...

30 Բայց տիկին Վարսենիկի ձիրքն էլ հենց այն էր, որ նա կարող էր ֆրանսիական ապրանքների մագազինի սուրճը վատաբանել և նույն ժամին կրակից հանել մի փայտ, որի ջերմությամբ նաև և սերկերի ջուրը կսևանար: Տիկին Վարսենիկն իր աղախինին պատմում էր.

— Ասում են երեք օր առաջ Շենում մի կին գնացել է բանջարի, հասել է մինչև Մատուռի ձորը... Քանի միտս է, գի-

նու փարլը դիր առվի մեջ, մի քանի էլ դամբուլ քաղի էն ծայրի ծառից,— իսկ ինքը բաց է անում կաթսայի կափարիչը և գոլորշուց, բույրից, ավելի ճիշտ, եռացող ջրից հասկանում է, թե ինչ է կատարվում կաթսայի խորքում:

— Գալիս է, պապան գալիս է, հետն էլ մի մարդ կա,— ճշարտվ ներս է վազում տիկին Վարսենիկի փոքրիկ աղջիկը, որին մայրը պահակ է դրել փողոցի անկյունում:

— Գալիս է, պապան գալիս է և հետն էլ Նազար դյադյան է,— ճշարտվ ներս է վազում տիկին Վարսենիկի փոքր տղան, որ ավելի հեռվում էր դիրք պահել:

10

— Գալի՛ս են,— ճշում են երեխաները, ինչպես նավաստիները կկանչեն.

— Ցամաքը երևաց, ցամաքը...

Այստեղ տիկին Վարսենիկի ձիրքը հասնում է կատարելության, մինչև տանտիկնության արվեստի բարձրունքները:

— Կաթսան մի կողմ դիր,— և հյուրի համար ավելացնում է ճիշտ այնպիսի գավաթ, ինչպիսին դրել է ամուսնու համար:

— Բողկը ջրից հանի,— և շտապում է հինգ րոպեում զգեստը փոխել, հարդարել իրեն, փոքր տղայի գոտին շտկել, աղջկանը հիշեցնել, որ Նազար դյադյային հարկավոր է բարեվել և այդ տագնապի մեջ մոռանում է բուժ մատի մուրը, որ կնկատի երեկոյան, երբ շարունակի պատմել այն կնոջ մասին, որ երեք օր առաջ գնացել էր Մատուռի ձորը...

20

Ներսես բեյի և նրա հյուրի՝ Նազար բեյի, ներս մտնելուց հետո ճաշն իսկույն չի սկսվում, թեև Ներսես բեյը դեռևս ուպորտ գրելուց էր քաղց զգացել, ավելի ճիշտ նրա քթովն էր ընկել դոլմայի հոտը, ինչպես տիկին Օլինկայի բարձերից մի բմբուլ հասել էր մինչև դատարան և նստել խեղճ գրագիրի ունքին: Ներսես բեյը քաղցած էր, բայց կային անխուսափելի ծեսեր, ինչպես բողկը անխուսափելի էր դոլմայից: Այդ ծեսերից վեհագույնը կատարվում էր այգում, երբ Ներսես բեյն իր սեփական ձեռքով, վարունգի թփերի մեջ փնտրում էր երկու երեք փոքր վարունգ, ծաղիկը դեռ պուշին, փոքրիկ փշիկներով, ինչպես երեխայի աղվամազը, այն նուրբ վարունգը, որ բերանի մեջ հալվում է և որին Ներսես բեյը մեծարում էր տասնյակ

30

փաղաքշական բառերով՝ պիկուլիա, կուլուլիա, պի-
ծի-միծի Բաղդասար, Կլապիդոն Իվանիչ, բի-
բուլի և այլ այսպիսի բառերով, որոնցից մի քանիսը յուր
ժամանակ ուղղված էին տիկին Վարսենիկին: Բայց ահա նա
գտավ այն վարունգները, որոնց, Ներսես բեյի ասելով, աստ-
ված Քարահունջի օղու հետ միաժամանակ աշխարհ է ուղար-
կել, որպեսզի մարդկային հոգին չձանձրանա...

Եվ ճաշը սկսվում էր...

- Սկսվում էր այն ճաշը, որից հետո տիկին Վարսենիկի
10 աղախինը կանչում էր լվացարարուհի Մինային, և երկուսով
միասին առվի ջրում մոխրով լվանում էին պնակները, կաթ-
սանները, մեծ ու փոքր ափսենները... Եվ մինչև արևը մայր մըտ-
ներ, նրանք լվանում էին: Իսկ ներսը, հով սենյակում, դի-
վանների մեջ ընկզմած քնել էին Ներսես բեյը և Նազար բեյը,—
տիկին Վարսենիկը գնացել էր իմանա, թե արդյոք չե՞ն այրվել
տիկին Վառինկայի գաթաները, մեծ տղան պապայից ծածուկ
ընկուզենու տակ ծխում էր, փոքրը փետում էր թիթեռի թևերը,
մեծ աղջիկը պատուհանից ո՞վ գիտի ինչու նայում էր դուրս,
իսկ փոքրն սպառնում էր պապային ասել, որ ժորժիկը ծխել է
30 և մամային ասել, որ մեծ քույրը դարձյալ պատուհանից շեր
հեռանում:

Փողոցում լուսթյուն էր: Լսվում էր միայն ամանների
զնգզնգոցը և Ներսես բեյի միալար պուֆերը, կարծես
դեռևս կաթսայի մեջ դոլման եռում էր:

8

- Ամբողջ քաղաքում բեյերը քնել են հետկեսօրյա քնով, և
քանի նրանք քնած են, հարկավոր է պտույտ անել քաղաքի փո-
ղոցներում, որովհետև շներն էլ քնած են: Իսկ Գորիս քաղաքի
շները կատվի ձագեր չէին, ինչպես Լյուդմիլլա Լվովնայի շնիկը,
30 որի մասին խոշա Մակիլը մի անգամ ասել էր.

— Փառքդ շատ, աստված... Սա էլ կասի, որ շուն է և շան
ազգից է:

Գորիսում հայտնի շներ կային, ինչպես օրինակ՝ Սիմոն
բեյի Թորոշը, որից ամբողջ թաղը դողում էր, և նույնիսկ մու-

րացեկանները սիրտ չէին անում նրանց բակը մտնել: Նրանք շներ չէին, այլ շղթայած առյուծներ և վագրեր, ինչպես խան-լար բեյի Զինդառ շունը, որ տիրոջ հետևից գնում էր գյուղե-րը հավ հավաքելու, այսինքն աչքին ընկած հավը կուլ էր տա-լիս և մնում էր անպատիժ, կարծես թ ա գ ա վ ո Ր ա կ ա ն խ ա ր չ հավաքող էր: Հապա պրիստավ Աղալոյի Զանգե-Զրանգին. նրանց փողոցով անց ու դարձը դադարում էր, երբ լուր էր տարածվում, որ պրիստավ Աղալոն էլի մեղք է եկել շներին և նրանց արձակել է: Վերջապես փաստ է, որ 1913 թվի դեկտեմբերի 4-ին Գորիսի քաղաքային դուման քննության 10 առավ շների հարցը, որովհետև Սիմոն բեյի Թորուշը կծել էր Փոշտի Անտոնի քիթը՝ պարտականության կատարման, այ-սինքն նամակատարության ժամին: Այդ առթիվ դումայում մեծ կռիվ ծագեց պրոգրեսիստների և հետադիմականների միջև, և միայն արհեստավորության դեպուտատ Չաքմաշի Վեսկանը, որ ոչ առաջադիմական էր և ոչ հետադիմական, այլ պ ա գ վ ա-լ ա կ ա ն էր (նա այդպես էր ասել Բարի աջողումի գինու նկու-ղում),— և միայն Չաքմաշի Վեսկանի առաջարկով դուման որոշեց դեղամահ անել քաղաքի անտիրական շներին (պարոն Արշակի ասելով՝ այդ էլ թաներ իր բ ու լ ն ա ր մ ա տ ը. շներից 20 մեկը ցերեկով գողացել էր դուրսը տակառի մեջ թրշոց դրած պ ա դ ո շ ը):

Այդպիսի անվանի շներ կային Գորիսում, որոնք որդոց որդի ապրելով միևնույն տանը, վարժվել էին իրենց տերերի բնավորության, իսկ մի քանիսն այնքան էին երես առել, որ իրենց վարքն ու բնավորությունը նմանեցնում էին տերերին: Օրինակ, Նազար բեյի շունը, երբ գյուղացին փափախով մըտ-ներ նրանց բակը, աղվեսահաշ էր տալիս՝ արագ-արագ և սուր ձայնով և ձայնը կտրում էր, երբ գյուղացին փափախը հանում էր: Տեր զի բազումի Չամբարը ոռնում էր, երբ լսում էր ոռ-սաց եկեղեցու զանգերի ձայնը: Զիլֆուզար բեյը (հայ) մի շուն ուներ, որ երբեք չէր հաչի, եթե նույնիսկ կես գիշերին գյուղա-ցիները թափվեին նրանց բակը: Բայց եթե նրանք գային առանց ոչխարի, առանց պանրի և յուղի, շունը քիչ էր մնում շղթան կտրեր, կարծես նա էր կաշառք հավաքում:

Գործիսում այնպիսի շնոր կային, որոնք լափում էին դոմայի մնացորդը և տիրոջ նման հետկեսօրյա քնով քնում էին և նույնիսկ քնի մեջ պ ու ֆ էին անում, ինչպես Ներսես բեյի շունը։ Շները զարթնում էին, երբ հնչեր տիրոջ ձայնը։ Այնուհետև նրանք արթուն պահակ էին մինչև լուսաբաց։ Տերը կարող էր կ ա ն ա շ ս ե ղ ա ն ի շուրջը նստել մինչև վերջին ուրվին, կարող էր բիլիարդ խաղալ, կարող էր հարբած տուն գալ,— ամեն ինչ ապահով կարող էր անել, քանի շունը կար... Մի խոսքով, եթե դատական հին գործերում ձեզ պատահի

10 հանդիպել այսպիսի արտահայտության՝ «Նա ինձ համար շուն չէր, այլ բերդ էր»,— իմացեք, որ այդպես ասողը գործեսցի էր։

Քանի շները քնած են, հարկավոր է պտույտ անել քաղաքի փողոցներում և մի քանի տուն մտնել։ Բայց հարկավոր չի մտնել Հաստ Ներսես բեյի հարևան տունը, որտեղ ապրում է Խուրդա կամ Կարճիկ Ներսես բեյը, որովհետև այստեղ էլ ամեն ինչ նույնն է՝ աննշան տարբերությամբ։ Կարճիկ Ներսես բեյը դոմա չի կերել, այլ կոլուակ, նա մեջքի վրա չի քնած, այլ կողքի, և նրա շան երկու աչքերը կապույտ են, իսկ Հաստ Ներսես բեյի շան մի աչքը երկնագույն է, մյուսը՝ կապույտ։

20 Մնացածը նույնն է, նույն այգին, նույն շորս երեխան, որից մեծ աղջիկը պատուհանի առաջ սպասում է, թե երբ կանցնի հարևանի գիմնազիստ տղան,— այն բակից էլ մի աղջիկ տեսնում է Ժորժիկի ծխախոտի ծուխը։

Հարկավոր չի ներս մտնել այս տունը նաև այն պատճառով, որ երկու հարևաններ իրար թշնամի են, և դառն է պատմել նրանց թշնամությանը, որովհետև կարող են կարծել, թե երկու Ներսես բեյերը չնչին մարդիկ էին, եթե նրանց երկարամյա գոտության առիթը հղել էին նրանց շները, ավելի ճիշտ՝ Հաստ Ներսես բեյի շունը, որ մի գիշեր կապը կտրել և թռել էր

30 հարևանի այգին և այնտեղ հարևանի շան հետ շնություն էր արել և այդ ոչ թե այգու մութ խորքում, այլ նոր մարգերի մեջ, այնտեղ, ուր Կարճիկ Ներսես բեյի կինը ցանել էր ծրուսաղեմի լոբի, ռեհան, կինձ և գլխավորն է՝ կ ա տ ա ղ ա ծ վ ա ր ու ն գ, այն վարունգը, որի սերմերը Քութախից ուղարկել էր հարկային տեսչության ավագ ռեիզոր իշխան Ալլախիարին, երբ

պաշտոնական գործով եկել էր Գորիս և յոթ օր հյուր էր եղել Կարճիկ Ներսես բեյին: Իշխանը դեռևս Գորիսումն էր, երբ ամբողջ քաղաքը խոսում էր Քութաիսի կատաղած վարունգի մասին, որը բերանում չի հալվում, ինչպես Հաստ Ներսես բեյի սիրած պիծի-միծի Բաղդասարը, այլ հասնելու մոտ պայթում է ահագին աղմուկով, ինչպես նկարագրել էր իշխանը,— պայթում է ինչպես ումբը, և ամբողջ քաղաքն անհամբեր սպասում էր այն օրվան, երբ ինչպես ումբ պիտի պայթեր առաջին կատաղած վարունգը, որի սերմից Կարճիկ Ներսես բեյի կինը հինգ հատիկ էլ չէր տվել իր հարևանուհուն և մինչև անգամ Լալազարանց տանը այդ առթիվ ասել էր.

10

— Անցյալ տարի կոֆեն կրակի վրա մի քցելու ցիկ ուրիա ուզեցի, թե՛ ես էլ հյուր ունեմ, ինձ հերիք չի... Հապա ես էդ կմոռանամ...

Բայց գծտության առիթն այդ չէր, այլ շների մոլությունը, որի ընթացքում կատաղած վարունգի ծիւրը արմատախիլ տրորվել էին: Կարճիկ Ներսես բեյի կինն այդ համարել էր նախանձից տրաքված հարևանուհու գործը, և յոթ օր երկու հարևան պարսիզներին լսվում էին մերթ հանդարտվող և մերթ բորբոքվող կոլի աղմուկ, անեծք և անվայել խոսքեր... Յոթ օր, յոթ գիշեր երկու տունը նման էին երկու բերդի, որտեղից լքսվում էին ումբակոծության ձայներ: Հաստ Ներսես բեյը նիհարեց, որովհետև նրա կինն այդ օրերին ոչ դուժա էր եփում, ոչ կոլուլակ, այլ եփում էր այնպիսի խառնափնթոր կերակուր, որ կվայելեր խարչ և նի պահող Թևադորոսին: Ներսես բեյը միայն սովից խեղճացավ և խեղճանալով հանձնառու եղավ, որ Կարճիկ Ներսես բեյը մի ոչինչ մարդ է, գնչու է և նույնիսկ ասաց, որ հարկային տեսուչ Նիկիֆոր Վասիլիլը նրանից շատ է անգոհ...

20

Իսկ հարևան բերդում ումբակոծությունը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ Կարճիկ Ներսես բեյը խոստովանեց, թե անցյալ տարի իշխան Ալլախիարին գիշերվա կեսին գնաց պարտեզ և որովհետև շատ ուշացավ, ինքը ևս գնաց պարտեզ և ջրածակի մոտ, ասինքն այնտեղ, ուր առուն պատի միջով մտնում է հարևանի պարտեզը,— այդտեղ ինքը տեսավ իշխա-

30

նին և տիկին Վարսենիկը նմանապես իրենց պարտեզումն էր... Կարճիկ Ներսես բեյն ուրիշ ոչինչ չխոստովանեց իր կնոջը, որովհետև նախ այդ նկատելուց հետո նա անմիջապես տուն էր վերադարձել և ապա նա չկամեցավ անառակ պատմությունով վարակել իր կնոջը: Նա միայն այդ խոստովանեց, որովհետև կինն իսկույն դեմքը ձեռքերով ծածկեց, ինչպես ամոթխած կին, որ այդ ձևով պաշտպանում է իր կուսական լսողությունը:

10 Դրանից հետո երկու բերդերի միջև սկսվեց խրամատային խուլ կռիվ, և երբ տիկին Վարսենիկը մի աղջիկ ծնեց, թվաց թե նրա կողմը հաղթեց, և հույս կար, որ կնունքի առթիվ կարող էր վերջանալ նրանց կռիվը, բայց երկու շաբաթ հետո Կարճիկ Ներսես բեյի կինը ևս մի աղջիկ ունեցավ, և նրանք այդպես էլ շաշտովեցին:

Ի պատիվ երկու Ներսես բեյերի պետք է ասել, որ անձնատուր լինելով իրենց կանանց, նրանք այնքան հեռու չգնացին և իրար ոչ մի անվայել խոսք չասացին: Նրանք նույնիսկ իրար հետ խոսում էին, երբ հարկային տեսչության տեղեկագրերը Կարճիկ Ներսես բեյը ռապորտով ուղարկում էր իր հարևանին: 20 Մինչև անգամ շինովնիկների կլուբում, երբ բարակա էին խաղացել, Հաստ Ներսես բեյը հարևանին շատ ազնիվ և քաղաքավարի ասել էր.

— Թուղթը ձերն է, հավաքեցեք...

Ահա այդ շնչին թշնամության պատճառով հարկավոր չի մտնել Կարճիկ Ներսես բեյի տունը: Նաև կարող ենք խանգարել Լուսիկին՝ Կարճիկ Ներսես բեյի մեծ աղջկան, որը օգտըվելով հետկեսօրյա խաղաղությունից, Ժորժիկի նամակի պատասխանն ահա տանում է դեպի պատը՝ չրածակի գլխին: Իսկ Ժորժիկն ընկուզենու տակ անհամբեր ծխում է և սպասում է ազդանշանին: 30

Կարճիկ Ներսես բեյի տնից վերև դարձյալ բեյի տուն է՝ Խուրշուդ բեյի տունն է: Այդպես էր Գորիս քաղաքում. երբեմն մի շարքի ընկնում էին քսան-քսանհինգ բեյի տներ, ինչպես ճոթի մաղազաները: Երբեմն այդ շարքն ընդհատվում էր վաճառականների տներով և նաև մի այնպիսի տնով, որի տե-

ըր ոչ բեյ էր, ոչ վաճառական, այլ օրինակ՝ Ափունց Ակու ամին էր, ձորկեցիների նամակառուն:

Զորորոգ տունը, որ երկու միանման ճակատ ուներ, որովհետև նայում է երկու միանման փողոցների,— նշանավոր էր և՛ տան տերով, և՛ տնկեցով, ինչպես Գորիսում անվանում էին ուրիշի տանը վարձով ապրողին: Այդ տան ներքնահարկում, ճիշտ այնպիսի զերգամբայում, որտեղ տիկին վարսենիկը ձմեռվա համար պահում էր կարտոֆիլ, թթու կաղամբ, սոխ, ձմռան բողկ, նաև այնպիսի իրեր, որ ամառ-ձմեռ այդ կիսամութ ներքնահարկում էին՝ հնաձև թամբ, կոտրած տակառ, թիթեղի կտորներ, որ մնացել են տան կտուրից, պարսկական լազան և այլն,— ճիշտ այդպիսի զերգամբայում ապրում էր Հայաստանցի Ավետիսի ընտանիքը:

10

Ինչպե՞ս էր նա ընկել այդտեղ և ո՞ր գավառից էր,— հայտնի չէր. միայն եթե նրա մասին հարցնող էր լինում, պատասխանում էին, որ Ավետիսը փախստական է Հայլըստունի կողմերից, և նրա խոսած լեզուն այն կողմի լեզուն է: Այդքան էին պատասխանում, որովհետև Գորիսում խեղճ մարդկանց մասին երկար չէին խոսում: Միայն պարուն Արշակը հայոց պատմության դասին պատմելով Մշո երկրից՝ ծխական դպրոցի սաներին հարցնում էր.

20

— Կարդացել եք չե՞՞ Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը»...

— Կարդացել ենք, բոլորս միաբերան կարդացել ենք,— գոռում էր մի շարահմի:

— Ահա Հայաստանցի Ավետիսն այդ երկրից է: Այդ արցունքի հովիտից, որ կոչվում է Հայաստան, իսկ հնում՝ Նաիրի երկիր.— և պարուն Արշակը շարունակում էր դասը:

Հայաստանցի Ավետիսը Մուշից էր, թե վանից, թե Ալաշկերտից էր,— ո՞վ գիտեր, որովհետև Գորիսում միայն պարուն Արշակը և Սասուն գրախանութի մարդիկ գիտեին Մուշը և վանը և Ալաշկերտը, իսկ մնացածների համար այդ ամենը յոթը սարից այն կողմ մի մութ երկիր էր, մի անհայտ Հայլըստուն, որտեղից երբեմն գալիս էին մաղ ծախող զընչուններ, լարախաղներ, որոնք խաղից առաջ խաչակնքում էին հանուն Մշո Սուլթան սուրբ Կարապետի, գալիս էին օտարոտի

30

տեսքով մարդիկ, որոնք ոչ ուսն էին, ոչ զիլանի քուրդ, ոչ կլայնի անող լեզգի, ոչ խոյեցի կլլան էին, այլ Հայր սուս ուսցի էին:

Ինքը՝ Հայաստանցի Ավետիսը, ոչինչ չէր պատմում: Նրանից այդ մասին չէին հարցնում: Նրան միայն ասում էին.

— Ավետիս, մի սաժեն քար է պետք... Հի՛նչ ես ասում,— իսկ Ավետիսը ոչինչ չէր ասում, այլ տաս օր իր էշով գետից մի սաժեն քար էր կրում:

— Ավետիս, անտառապահին ես ասել եմ փայտի հա-
10 մար... Քանի եղանակները լավ են...— և ասողն ուրիշ ոչինչ չէր ասում, որովհետև գիտեր, որ Խուրշուդ բնյի փայտը կրելուց հետո Ավետիսը պիտի կրի նրա փայտը. էլի և յուր սեփական մեջքով թագավորական անտառից պիտի կրի նրա փայտը:

Իսկ մոտիկ հարևանները միայն այն գիտեին, որ Ավետիսի ապրած գերզամբան լիքն է գեշ, սև և պեպենոտ աղջիկներով, որոնք երբեմն արևի տակ նստում էին, և ով նրանց տեսներ՝ միտք էր անում, թե Հայրստունցին ինչպես պիտի տեղաց անի այդքան աղջիկների, և նրանց ո՞վ կառնի:

20 Բայց առնում էին: Երկու տարին մի անգամ Ավետիսը տուն գալով, հետը բերում էր կոշկակարի մի աշակերտի, որ մանկուց քել էր, մի կաղ երիտասարդի, որ բրուտի արհեստանոցում կավ էր շաղախում,— վերջապես մի նախրապանի, որը, լսելով, ուներ իր սեփական կովը և նույնիսկ Խուռոփի ձորում ուներ սեփական այգետեղ: Միայն մի անգամ կոշկակարի քել աշակերտը, բրուտի մշակը և նախրապանն աչքի տակով նայում էին Ավետիսի մարդու գնացող աղջկան, և մի շտաբ հետո ներքնահարկում հարսանիք էր... Վերի հարկից մի գիշերով տալիս էին մեծ կարպետը, մի քանի ափսե, պղինձը,
30 հարևանները ով մի քիչ յուղ, ով բրինձ, ով մի հնամաշ զգեստ, որ եթե հարսնացուին փոքր էր, Ավետիսի կինը պահում էր նրանից կրտսեր աղջկա համար:

Մախքի մեծ մասը հոգում էր տիկին Օլինկան, Հայ Կանանց Միության երկարամյա նախագահուհին: Եթե քրքրենք այդ Միության ժապավիճակ հաշվեմատյանը, գրանցված

կգտնենք հետևյալը. «Հայաստանցի Ավետիսի դստեր կնուն-
թին հինգ ռուբլի դրամով» և կամ «Հայաստանցի Ավետիսի
դստեր ամուսնության տասը ռուբլի»: Անարդարացի կլիներ
կասկածել այդ գրանցումների ճշտության,— նախ որ բոլորի
դիմաց կա Ավետիսի ահռելի բուժի դրոշմը և ապա դեռ մինչև
այժմ էլ ոմանք գորիսեցիներից հիշում են, թե երբ Հայաստան-
ցի Ավետիսին աղջիկ էր ծնվում, հարեաններն ասում էին.

— Ավետիսն էլ մի հինգանոց աշխատեց...

Եվ վերջապես Կյորեսից մինչև Նորու, այնտեղից Ձորեկ
և Ցաքուտ այժմ ինչքան գեշ, սև և պեպենոտ աղջիկ ու կին կա, 10
ամենքը սերվել են Հայաստանցի Ավետիսից:

Կարելի է նաև այլ վկայություն բերել. այդ գյուղերում,
ինչպես և Կյորեսում, կա հայրստունցու հարսանիք
արտահայտությունը, որ նշանակում է անաղմուկ հարսանիք՝
առանց կերոնների, առանց մականունների, այսինքն հրա-
վիրված հարսանքավորների, որոնք ունեին իրենց նշանը՝
վառած մոմը և ունեին մակարապետը, որի նպատակն էր խմել
և խմեցնել մականներին, ջարդել և փշրել գավաթները, երբ
հարկ լիներ, պարել տալ ամենամոթխած աղջիկներին, հար-
սանիքը ձգձգել, եթե հարսանքատանը գինին սպառելու վրա էր, 20
իսկ աղջկա հայրը ժխտ էր, կովեցնել երկու տոմսի և հաշ-
տեցնել հին թշնամիներին,— մի խոսքով մականները հրոսա-
խումբ էին, որ տիրում էին հարսանքատանը և տնեցիներին
այնքան, մինչև գինու զորությունից պարսվեին: Եվ երբ պա-
տահում էր, որ գինին քիչ էր, մակարապետը կանչում էր.

— Մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում...

Եվ գինին գալիս էր, ով գիտե, որտեղից և ինչպես, աղջկա
հոր բարեկամներն էին օգնում, թե՛ հենց ինքը՝ մակարապետը
ուղարկում էր մի նշան, որով Շոր աղբյուրից էլ կարելի էր
գինի հանել,— բայց գինին գալիս էր, և հարսանիքը շարունա- 30
կում էր բորբոքվել:

Այդպես էր այն տունը ներքնահարկում, որի տերը թեև
Գորիսի բնակիչ չէր հաշվվում և ոչ էլ Կյորեսեցի էր, այլ միայն
Հայաստանցի,— սակայն 1897 թվից ապրում էր միևնույն
գերզամբայում: Ու թեպետ Ավետիսը մի էշով քսան տան քար

էր կրել, բայց ինքը ոչ տուն ունեւ, ոչ տնատեղ, այլ ունեւ յոթ աղջիկ, միշտ յոթը, որովհետեւ մեկին մարդու տալուց հետո, դեռ տարին չըլողած, ծնւում էր նրա նման մի աղջիկ, և նույնիսկ պատահում էր, որ հարսնամայրն աղջկա հարսանիքին պարում էր երկու հոգով:

— Հերիք է, մեղք ես, աղջի,— ասում էին հարեանուհիները Ավետիսի կնոջ, երբ Ավետիսը նորից մի հինգանոց էր աշխատում, իսկ կինն սկսում էր անիծել ամուսնուն: Կինն այնպես դառն էր դժգոհում և այնպես էր նկարագրում ամուսնու զորութիւնը, որ հարեանուհիները՝ տիկին Վարսենիկը, Խուրշուդ բեյի կինը, Անիկա տյոտյան երբ լսում էին քար կրող Ավետիսի ոտնաձայնը, բարձրանում էին պատշգամբը՝ լսող խաղալու:

Հայաստանցու բնական զերգամբայի գլխին ապրում էր ինքը տանտերը՝ Պավլի բեյ Օրբելյանը: Ամեն կողմից նշանավոր այդ բեյը ոչ միայն «Մշակի» անխափան ընթերցողն էր և չէր ծառայում պետական հիմնարկում, այլ առանձնացած ապրում էր տանը, ինչպես իշխանը դշաւում,— Պավլի բեյը ոչ միայն հայտնի էր ուսա քահանայի հետ ունեցած ընդհարումով, այլև ունեւ իր անձնական նպատակը: Ինչպես Հաստ Ներսես բեյը, նա միայն ռապորտ չէր գրում, չէր ուտում և չէր քնում և քնելուց հետո բարակա չէր խաղում, այլ ուտելուց և քնելուց հետո Պավլի բեյն առանձնանում էր այգու խորքը և այնտեղ մտածում էր... Սյունյաց նախարարութեան հին և գալիք ժամանակների մասին:

Գորիսի բեյերի մեջ նա միակն էր, որ պատրաստի ծխախոտ չէր ծխում, այլ Եփրատ Երեմի խանութից գնում էր դատարկ գլանակներ, որոնց Պավլի բեյն իր ձեռքով լցնում էր մեղրաջրով թրջած ծխախոտ: Այդ գլանակների տուփի մեջ լինում էր մի անակնկալ՝ թղթի թիթեռ, գունավոր դրոշակ և այլն... և ահա ամբողջ փողոցի երեխաները հավաքւում էին Պավլի բեյի բակը, երբ նրանք լսում էին, թե Պավլի բեյը բաց է անում նոր տուփ: Եվ այդ օրերին վաղ էր Հայաստանցի Ավետիսի աղջիկներին, որովհետեւ մինչև անգամ վեց տարեկան տղան կծեծեր հարսնացու աղջկան, եթե նրանք չմտնեին ներքնահարկը: Իսկ Պավլի բեյը սպասում էր այնքան,

մինչև բակը լցվեր տղա երեխաներով և տուփը բաց էր անում:
Տուփի միջի գունավոր դրոշակը կամ թղթի թիթեռը Պավլի բե-
յը պատշգամբից գցում էր ներքև, երեխաներն իրար վրա էին
թափվում, իսկ տան տերը զվարճանում էր: Ամեն կողմից
նշանավոր Պավլի բեյը եթե երեխաների մեջ նկատում էր 12—
14 տարեկան տղաների, նրանց մեկ-մեկ կանչում էր պատըշ-
գամը և նրանց ականջը թեթև ոլորելով. պատվիրում էր.

— Ականջդ կկտրեմ, եթե լսեմ, որ ուրիշ ազգից ես աղ-
ջիկ առել... Հայ աղջիկ կառնես, իմացա՞ր...

Իսկ տղաները՝ ականջները քորելով իշնում էին և միտք 10
էին անում, թե ի՞նչ պիտի անեն Հայրստունցի Ավետիսի գեշ,
սև և պեպենոտ աղջիկը:

9

Այն փողոցը, որտեղ մեծ մասամբ բեյերի տներն էին
և նրանցից մեկի՝ Պավլի բեյի ներքնահարկում ապրում
էր Հայաստանցու ընտանիքը, — այդ փողոցը կոչվում էր
Մանուշար Բեյի փողոց: Որքան էլ քաղաքը փոքր էր
և շուներ ոչ մի ծխնելույզ և գործարանի շշակ շուներ, այլ ուներ
հարուստ շուկա, զորք, բանտ, եկեղեցի և ներկայացուց-
չական վայրեր, այսինքն պետական հիմնարկներ, — 20
այնուամենայնիվ քաղաքը քաղաք էր, ուներ քաղաքագլուխ,
քաղաքային դոմա, փողոցներն անուններ ունեին՝ հաստատ-
ված քաղաքային դոմայի և նորին գերազանցության՝ գեներա-
լալ նահանգապետի կողմից: Այսպես՝ մի փողոցը կոչվում
էր Մանուշար Բեյի փողոց, մյուսը՝ թագավորական, եր-
րորդը՝ նահանգապետ Կավալյովի անվան, չորրորդն այն առա-
ջին գավառապետի, որ ռազմա-աչքաշափով նկարահանել էր
գետահովիտը, ապա քանոնով բաժանել հավասար վանդակ-
ների, յուրաքանչյուրը շորս հարյուր քառակուսի սաժեն: Բայց
թեև գեներալ նահանգապետը հաստատել էր, և փողոցների 30
անունները փակցրած էին պատերին, տները համարակալած
էին (և դեռևս պրոգրեսիստները դժգոհ էին քաղաքագլուխ Մա-
թևոս բեյի պակաս կողմից): — այնուամենայնիվ ժողո-
վուրդը, այսինքն Կյորեսը՝ Շենը իր բոլոր թաղերով և հարե-

վան գյուղերը ոչ փողոցի անուն էին տալիս և ոչ տան համար-
նրանք ասում էին՝ Կալին պա, և բոլորը պատկերացնում
էին հին կալերը քարափների գլխին, որ դարձել էր քաղաքի
գլխավայրը, ավելի հիշատ, այն վայրը, որտեղ գիմնագիստ-
ները մեջքի վրա պառկում էին և կամ նվագում էին կիթառ,
ձանձրույթից թքելով դեպի ձորը, դեպի ձորի հին մարադները:

- Կյորեսեցիք, եթե ցույց էին տալիս մեկի տան տեղը, ասում
էին՝ Սիմոն բեյի տան գլուխը, և բոլորը գիտեին,
որ խոսքը այն Սիմոն բեյի տան մասին է, որի շան ահից
10 մինչև անգամ մուրացկանները մուտք չունեին, Սիրաքին
թումբը, — և նույնիսկ նրանք, որոնք երբեք չէին տեսել այդ
երբեմնի բուրը, գտնում էին քաղաքի այն մասը, որտեղ Ավա-
գիմովների տներն էին, ռուսաց դպրոցը և փոստը, Գոմշի
փոստը՝ շուկայի նոր մասն էր, Պասաժը՝ մինչև քաղաքային
գումայի շենքը: Այդ տեղն այդպես էին կոչել շատ հնում, այն
ժամանակ, երբ այնտեղ աղբյուրներ կային, որոնց ջրերում
նստում էին Կյորեսի գոմեշները: Այժմ ոչ գոմեշներ կային, ոչ
նրանց աղբյուրները, բայց հին անունը մնացել էր և դեռ հնչում
էր այդ անունը, ինչպես Պասաժի հիմքերի տակ խոխոջալով
20 գնում էին հին աղբյուրները...

- ✓ Այն փողոցում, որ կոչվում էր Հին ճանապարհ,
ապրում էին արհեստավորներ, մեծ մասամբ բնիկ կյորեսեցի
նրանք ընտրել էին այդ գետափը գուցե նրա համար, որ
հեղեղման վտանգի պատճառով այդ փողոցի տնատեղերն
աժան են եղել, — գուցե և այն պատճառով, որ գետից այն
կողմ նրանց հայրական բոստաններն էին՝ բակլայի, կարտո-
ֆիլի և դդուռի անսպառ բերքով, որ այնուամենայնիվ զար-
նանամուտին սպառվում էր, որովհետև արհեստավորների մեջ
այնպիսի ուտողներ կային, ինչպես օրինակ, Չաքմաշի Վես-
կանը, հյուան Ասանը և թամբագործ Թևին, որոնք եթե երեքով
30 միասին մակար գնային, հարսանքատիրոջ շունը սոված
կմնար:

Այդ փողոցում ապրում էին հյուսներ, քարտաշներ, կոշկա-
կարներ, թիթեղագործ, ներկարար, նաև մի քանի բեյեր, որոնք
մյուս բեյերի շրջանից դուրս էին, ինչպես օրինակ՝ երրորդ
ներսես բեյը, որ կոչվում էր Պրիստավի ներսես բեյ, որով-

հետև մի ժամանակ նա եղել էր պրիստավի գրադիրը: Բայց այժմ մնացել էր միայն անունը, և ոչ ոք նրան բանի տեղ չէր դնում՝ ոչ իրենք բեյերը, ոչ կինը և ոչ հարևանները: Մի ոռւրուց ավելի նրան կաշառք չէին տալիս, ավելի հաճախ տալիս էին մի արծաթ արասի և երբեմն ոչինչ չէին տալիս, այլ միայն ասում էին.

— Ներսես բեյ, էս անգամ կներես...

Հին ճանապարհի տները մի հարկանի էին՝ առանց բացառության: Թեև այնտեղ էլ տնատեղերը գնել էին հավասար մեծությամբ՝ յուրաքանչյուրը շորս հարյուր քառակուսի սաժեն, բայց որովհետև եղբայրներն իրար մեջ բաժանել էին միասին գնած տնատեղը, ուստի տների թիվն ավելի էր: Եվ երբ ծայր էր առնում երեխաների մահլալակովը՝ կոժվը տարբեր փողոցների երեխաների միջև, ձմեռը՝ ձյունագնդերով, շնան դեմ՝ արևածաղկի գլուխներով, եգիպտացորենի կոթերով, նետ-աղեղով, երբեմն քարերով և նույնիսկ շներով՝ երբ յուրաքանչյուրն իր շան շղթան թևին փաթաթած գնում էր կովի,— Հին ճանապարհի տղաները միշտ հաղթում էին և պատահում էր, որ հաղթողները հակառակորդին քշում էին մինչև շուկա և մանկական մի նետ դիպչում էր գարադարուղի Մուխանին, կամ դդումի կլեպը թռչում էր քաղաքային դումայի պատշգամբը:

Նրանք կոչում էին «ռուսներին» դեմ, այսինքն բեյերի և վաճառականների տղաների դեմ, որոնք սովորում էին թագավորական դպրոցներում՝ Գորիսում և այլ քաղաքներում, իսկ Հին ճանապարհի տղաները՝ Կյորեսի հայոց ուսումնարանում: Վերջիններս չունեին ոչ համազգեստ և ոչ էլ դպրոցի նշան՝ գլխարկի և գոտու վրա: Հայոց դպրոցի երեխաները տրեխներով էին, տարվա մեծ մասը գլխաբաց: Դպրոցից հետո նրանք աշխատում էին տանը և բանջարանոցներում, օգնում էին ծնողներին՝ արհեստանոցներում, և պատահում էր, որ դպրոցից վերադառնալով, ներկարար Նեսու տղան հագնում էր հոր մեծ կոշիկները և ներկի դուլերը ձեռքին հոր հետ գնում էր աշխատանքի:

Եվ դեպք էր լինում, որ տուն գալուց Մանուշար բեյի փողոցում «ռուսները» կտրում էին Նեսու տղայի առաջը...

Այն կողմից մեկը լուր էր բերում, և ահա Հին ճանապարհից թռչում էին նրա ընկերները շներով, քարերով, նետ-աղեղով, մահակներով, և նույնիսկ մեծերը դժվար էին դադարեցնում նրանց քարե կարկուտը:

Ամառը կռվի վայրը գետն էր, Հին ճանապարհի տակով անցնող գետը: «Ռոսսերը», այսինքն գիմնազիստները, որոնք ամառային արձակուրդին տուն էին եկել,— խմբերով գալիս էին լողանալու, որքան էլ շատ լինեին նրանք և նույնիսկ իրենց հետ բերեին մեծահասակ մեկին, այնուամենայնիվ այդ էլ նրանց չէր փրկում կռվից, երբ նրանք մտնում էին Հին ճանապարհի տղաների կառուցած լողարանները:

— Մեր ջրերից դուրս եկե՛ք,— գետի մյուս ափից բղավում էր այդ տղաներից մեկը, երբ վաճառականների և բեյերի տղաներն արգեն հանվում էին, ավազի վրա շարելով իրենց փայլուն գոտիները, սպիտակ գլխարկները, որոնց պղնձե նշաններն արևից փայլվում էին:

— Կորի, ռա՛դ իլ,— թղավում էր մի գնդիկ գիմնազիստ՝ ձյունաթույր մարմնով, ինչպես ձյունաթույր էր նրա սպիտակեղևներ, որ տաժանելի աշխատանքով լվացել էր լվացարարուհի Մինան:

— Ասում եմ դուրս եկե՛ք մեր գյուղից,— զայրացած բղավում էր Հին ճանապարհի տղան, որ առավոտ կանուխ տեից փախել էր, որովհետև գետափի ազատ պարտեզները նրան կանչել էին կեռաս ուտելու, փրցնելու մի քանի պատիճ բակլա, մի բանջարանոցից գողանալու կարտոֆիլ և գետափին՝ քարակույտերի հետևը խորովելու բակլան և կարտոֆիլը, որ նրա կ'ճաշն էր, կ'ընթրիքը:

— Չե՛ք գնում,— և զայրույթից նրա դեմքը կարմրում էր, ինչպես եթե տղան երեսին քսեր գողացած բալը: Ապա առաջին քարն այն կողմից վզզալով ընկնում էր գետի մեջ, լողացողներից մեկ-երկուսը, որոնք սրտով էին, դուրս էին թռչում և նրան քշում էին դեպի պարտեզների խորքը: Եվ հաղթանակով վերադառնում էին...

Բայց նրանք դեռ նոր էին մտել ջուրը, երբ պարտեզներից Հին ճանապարհի տղաների խումբը, որ մինչ այդ, ո՛վ գետի,

որի պարտեզն էր ասպատակում,— նրանց խումբը, ինչպես վայրենիների ցեղ, շրթունքները բալի հյութից կարմրած, բութիկ և ցնցոտիների մեջ, իսկ ոմանք առանց ցնցոտիների, այլ մի շապիկով,— և արևից սևացած մարմիններով այդ սևամորթներն, ինչպես վայրենիների ցեղ, դուրս էին թռչում պարտեզներից, մոշի թփերից, թրմփալով վայր էին ընկնում ծառերից և վազում էին դեպի գետը՝ ով ձեռքին արևածաղկի կոթ, ով բանջարանոցից պոկում էր մի ձող, որի վրա փաթաթվել էր լորին, ով կտրում էր ուռենու ճյուղը, ով վազում և գոգը լցնում էր մանր քարերով, և նրանք թռնում էին՝ պատերի վրայով, շամբուտների միջով, բութիկ ոտքերով կոխելով և՛ ավազ, և՛ խոտ, և՛ փուշ։ «Ուտոա՛»... հնչում էր նրանցից մեկի ձայնը, և սևամորթները սլանում էին։ Սպիտակներն ահաբեկված իրենց գցում էին մյուս ափը, ոմանք շորերն առած փախչում էին հեռու, ոմանք քարերի ետև դիրք մտած՝ փորձում էին ընդդիմանալ հեղեղին, որ գալիս էր աղմուկ-աղաղակով...

10

Նրանց բաժանում էր գետը, բայց հաճախ Հին ճանապարհի տղաները գետին չէին նայում, և շոր չէին հանում, այլ շորով իրենց գցում էին ջուրը և լողում էին՝ ջրի մեջ բարձր բռնած ուռենու ճյուղը և արևածաղկի ցողունը, որով մյուս ափին նրանք պիտի ծեծեին։

20

Երբեմն կոիվը թորթոքվում էր, անցնում էին ձեռնամարտի կամ խլում էին նրանցից մեկի գոտին, մյուսի գլխարկը կամ գերի էին վերցնում մի սպիտակ գիմնազիստի, որ վախից թարս էր հագել շապիկը և չգիտեր ո՞ր է կոշիկի մեկը։ Սպիտակը լալիս էր, կանչում էր մամա... Իսկ Հին ճանապարհի տղաները խոսում էին, թե ինչո՞վ ծեծեն նրա բաց մսերը՝ եղինջի թփո՞վ, թե՞ եգիպտացորենով։ Սակայն պատահում էր, որ նրանցից մեկը մեղքանո՞ւմ էր, թե՞ հիշում էր իր մորը, որ այդ գիմնազիստի հոր տան լվացարարուհին էր կամ նրանց վաղեմի հացթուխն էր։ Եվ նա երեսը շրջելով ասում էր.

30

— Թողեք կորչի գնա...— և նրանք թողնում էին, որ գեթին արցունքը սրբելով շորերը հագնի։

Նրանցից ոմանք զարմացած նայում էին նրա սպիտակ շապիկին՝ հզերքը կարմիր կար, նայում էին մաքուր կոշիկներին, գուլպաներին և նախանձում էին: Նրանց մեջ տղաներ կային, որոնք միայն մի շապիկ ունեին, քաթանե հաստ շապիկ, որ հագնում էին միայն ձմեռը: Ծվ այդ փոքրիկ վայրենիներն այնպես էին նայում, ինչպես նախամարդը կնայեր Տեր զի բազում ավագ քահանային:

«Ռ ու ս ն երը» հեռանում էին, սպառնալով հեռվից, երբեմն ապահով հեռվից քար էին շարտում, և այն ժամանակ

10 Հին ճանապարհի տղաները նրանց քշում էին մինչև թագավորական փողոցը, մինչև Մանուշար բեյի փողոցը և վերադառնում էին գետափ, որտեղ նրանք թագավոր էին:

Հին ճանապարհը թեև խուլ փողոց էր, բայց նշանավոր էր իր ալամ Եսիր տղաներով: Նրանց հայրերը՝ արհեստավորներ, ապա խարչների Թևատորոսը, որի ճաշարանում երկու կոպեկով «կես պորցի» թողբաշ էին ուտում Ամիր Աստանը, սաղատ Երանոսը, Ճոլուն Կևին, Քյաթառան, Նաև Բազարնիկ Խաչին, որ սեփական տուն ուներ Հին ճանապարհի վրա,— այդ մարդիկ կազմում էին մի առանձին խավ, մի քարացած շերտ, որ գալիս էր հին Կյորեսից, ինչպես Հին ճանապարհը Կյորեսի հին ճանապարհն էր դեպի Միջնահանդ, դեպի Սպիտակ քարերը՝ այն խոտհարքներն ու արտերը, որ վաղ ժամանակ հղել էին Կյորեսի հողագործների կալվածքը:

20

Այդ փողոցը տանում էր դեպի Շենը հին շուկայի հրապարակով, այնտեղ, ուր ներկարարի կարասներն էին, Մանգասար գայու հնաձև խանութը, համետ կարողներ և դարբիններ և որտեղ Ափունց Ակու ամին աշխարհի շորս ծայրից ստանում էր ձորկեցիների տխուր նամակները...

Հին ճանապարհով էր անցնում Շենի նախիրը, երբ տավարածը նախիրը քշել էր Սանդ աղբյուրի ձորը: Կյորեսցիներից նրանք, որոնց կալերը ջրաղացների մոտ էին, այդ փողոցով էին խալած կրում, որովհետև քաղաքի մյուս փողոցներում արգելված էր երթևեկությունը խոտ և հունձ կրողների, նախրի և նախրապանի: Հին ճանապարհը Կյորեսն էր Գորիս քաղաքի մեջ, Կյորեսն էր երկարածոր լեզվով, դժվար անուններով և խրթին բարբառով, իր գերի երեխաներով, որոնք Շենի

✓

տղաների հետ միացած կռվում էին բուլկի ու տողների դեմ, շարունակելով հին կռիվը, որ գալիս էր Ղաթրինի Աղալոյի առասպելական ժամանակներից:

Այդ հին փողոցում հին էին այն մի քանի տները, որոնց մասին դժվար էր ասել, թե ինչպես էին ապրում, բայց խոսք պիտի ասել, որովհետեւ նրանք ըստ ամենայնի հետաքրքիր մարդիկ էին, նրանք հին կյոթեսեցիներ էին և իրենց գործերով անուն էին հանել, ինչպես Զիֆուղար բեյը՝ կաշառակերությամբ, Պավլի բեյը՝ «Մշակ» կարդալով, Քյալլա Մատուրը՝ ձեռագիր շարադրություններով, լիմոնադի գործարանի տերը՝ 19
Շոր աղբյուրի ջրով և այլն:

Հին ճանապարհի այդ բնակիչները ո՛չ արհեստավոր էին, ո՛չ վաճառական և ո՛չ բեյ: Նրանք երբեք մաճ չէին բռնել և ոչ էլ գիտեին իրենց պապեկան կալի տեղը: Նրանք միայն լավ գիտեին Բարի Աջողումի գինեւունը, որի առաջ մեծ ընկուզենին նրանց համար միշտ ստվեր ուներ, ինչպես Բարի Աջողումը՝ գինի: Նրանք լավ գիտեին գետը և գետափի պարտեզները, Կյոթեսի բուրբ ձորերը՝ հեռու և ահավոր, գիտեին անտառը, որ ինչպես մութ ճանապարհ սկսվում էր քաղաքի կողքից և անընդմեջ գնում էր մի օր, երկու օր, տասն օր գնում էր և անցնում 20
էր Արաքսը՝ ուռն-պարսկական սահմանը և այնտեղից էլ ով գիտե ուր էր գնում անտառն իր գաղտնի ճանապարհներով:

Նրանք գինի խմողներ էին, նրանք անվանի մակարապետ էին, գլխավորն այն հրոսախմբի, որը երբ հարսանիքի գինին պակասում էր, բղավում էր՝ «մենք հո հայրստունցու հարսանիք չենք անում...»:

Նրանց սննդատու մայրը գետն էր և անտառը: Փարնանամուտին, երբ գետը պղտոր գալիս էր, հոնը մինչև ափերը լի և պատահում էր, որ ափերից դուրս գալով գետը հեղեղում էր եզերքը, քանդում էր թույլ կամուրջները, արմատահան պուկում էր ծառերը և խորքում քարեր գլորում այնպիսի դղրդոցով, որ թվում էր թե փլվում են լեռները, — այդ ահարկու ժամին, երբ Հին ճանապարհի բնակիչներն ահ ու դողով էին լսում գետի որոտը, — նրանք՝ աղ ու հացի եղբայրները, ջրերի մեջ որսում էին այն ձուկը, որ հարավից բարձրանում էր գեպի լեռնային աղբյուրները:

Գարնանամուտին Սալյանից, Ղարաբաղի տափաստաններից, մինչև անգամ շոգ լենքորանից հազար-հազար մարդ, ուխար, ուղտ, ձի քոշով և քարավաններով բարձրանում էին Զանգեզուրի լեռնային արոտները։ Այդ ահագին բազմությունն անցնում էր Դուլուն Կարիի, Խանձատ Խուղու և աղ ու հացի մյուս եղբայրների կառուցած փայտե հասարակ կամուրջով։ Նրանք կամուրջի վարձ էին հավաքում, բուրդ, ուխար, գրամ և այդ ամենը գնում էր գինու և զվարճություն։

- 10 Նրանք փորձված ձիավարներ էին, և պատահում էր, որ Հաստ Ներսես բեյը կամ մի ուրիշ բեյ Բարկուշատի խաներից ընծա էր ստանում այնպիսի հրեղեն նժույգ, որին բեյը վախենում էր մոտենալ։ Եվ ահա կանչում էին Հին ճանապարհի վարժ ձիավորներին, բազմությունը հավաքվում էր հրապարակում և Դուլուն Կարին, մահն աչքի առաջ, խեղճացնում էր կատաղի նժույգին։ Վերջապես նրանք որսորդներ էին խուլ ծմակներում և ձորերում, որտեղ ուխարի մոռացված աղաքարի վրա գիշերով իջնում էին պախրաները։

- 20 Ձմեռը գետը սառչում էր, ձուկն իջնում էր հարավ, որսը թաքնվում էր, ով գիտե, ինչ որջերում, և պակասում էր նրանց գինեղորմը։ Այն ժամանակ լուրեր էին պտտվում, թե Չորեկից կորել է մի երինջ, կորել է խոշա Բաղիրենց կովը, գիշերով մարդ է մտել Տեր գի բազումի մեղվանոցը, և ձմեռն ի՞նչպիսի լուրեր չէին տարածում Գորիս քաղաքում։ Եվ նաև շշնջում էին, թե Խուռուփի ձորում գտել են կորած երինջի գլուխը, կովի հետքերը գնացել են մինչև գետափ և իբր թե Տեր գի բազումի մեղվանոցից մի արկղ մեղու թափել են ջուրը և ջրի ափին թողել են դատարկ արկղը։ Եվ ով շշնջում էր, ավելացնում էր նաև Դուլուն Կարիի, Խանձատ Խուղու և մյուս եղբայրների անունը և լուում էր։

- 30 Ըի՛շտ էր այդ, թե չար բամբասանք էր,— դժվար է ասել... Բայց ստույգ է, որ ամառ-ձմեռ, ամեն երեկո Հին ճանապարհով հարբած տուն էին վերադառնում եղբայրներից երկուսը, երեքը, երբեմն մի ամբողջ խումբ։ Նրանք քայլում էին, շուխանների փեշը կրծքով պատած մինչև ուսը, գդակները ծուռ, գանդաղ օրորվում էին, օրորալով երգում էին հանկարծ փողոցի

մեջ տեղը կանգնելով, անհայտ է ինչու, հայհոյում էին, ինչպես մի ժամանակ Գյուրջի Օբին հրապարակում հայհոյում էր:

Երբ որոտում էին նրանց ձայները, ներսես բեյը,— այն, որ կոչվում էր Պրիստավի ներսես բեյ,— նա էլ թաքնվում էր դարպասի անկյունում կամ շտապում էր տուն մտնել: Նրանք բեյերին չէին սիրում, նաև չէին սիրում, երբ իրենց փողոցում հանդիպում էին մի վաճառականի, որին մի մութ քամի բերել էր այդ խուլ փողոցը:

— Թող կորչի գնա՛... — ասում էր ընկերն ընկերոջը, իսկ վաճառականն արագացնում էր քայլերը, ինչպես սպիտակ գիմնազիստը, որ ահից կանչում էր մորը... 10

10

Մենք սկսեցինք հին ջրաղացներից, որոնք գետի աջ ափին են, ընկուզենիների տակ, և որտեղ ծերունի ջրաղացպանը, երբ չէր ննջում, պատմում էր Յուլ Օհանի ժամանակներից, երբ ցորենն իբր թե հրին կորիզների չափ էր, և չկար այն հավի կուտը, որ շալակով ջաղաց էր բերել մի աղքատ կին: Ապա անցանք նավթի պահեստի մոտով, որտեղից սկսվում էր քաղաքը և նկարագրեցինք հին շուկան՝ Գորիսի շուկայի արհամարհված ծայրը, որտեղ առևտուր անելը հավասար էր կոտոր ընկնելուն: 20

Այնտեղ կային ներկարարներ, որոնք ներկում էին կարասի կապույտ և թուխ մրուր և տորոնի կարմիր և ապա ներկած կտավները զուլ-զուլ փռում էին քարափների վրա և գույների խաղով զվարթացնում էին հին շուկան: Այնտեղ կային կանացի շալակ կարող վարպետներ, որոնք կարմիր քոչ էին կարում նորահարսի համար, կանաչ՝ միջահասակ կնոջ և նուան կլեպի գույն՝ այն սլառավ ալաների համար, որոնք գուցե հագնում էին վերջին գույգը: Այդ շուկայում էր այն ղանավուզը և թիրմահին, որ ամբողջ քաղաքում այլևս չկար, և միայն Մանգասար դային ուներ: 30

Այնտեղ էին հին դարբինները, որոնք անիվ կապել չգիտեին, բայց խոփը զոգում էին ինչպես պողպատե թուր և այնպիսի շղթաներ էին կռում, որ յոթ գույգ եզ քառասուն օր ծանր

գութանը քաշում էին քար հողերում,— և շղթան շէր կտրվում։ Այդ շուկայում էին դալլաք Բոգին և նույնպես դալլաք Ասրին, որոնց երբեմն կանչում էին հիվանդից արյուն առնելու, նաև կանչում էին զարդարելու նորափեսայի մազերը։

- Վ Շատ հին մանրավաճառներ կային այդ հին շուկայում՝ ընտիր ծամոնի, մեղրամոմի, մախաթ ասեղների, ոսկրե կոճակների, ծիլավոր կանֆետի և քթախոտի այնպիսի մանրավաճառներ, որոնք մի ծամելու ծամոնը փոխում էին երկու ձվի, կես գրվանքա մեղրամոմը՝ մի ծաղկավոր գուլպայի հետ։
- 10 Նրանք գիտեին, որ ձորկեցի Ադի դային քաշում է դարաբոնոթի, լսկ նորուեցի Բադի դային՝ կապովի բոնոթի։

Վ Այստեղ նաև կային երբեմնի մանրավաճառներ Ափոնց Ակու ամին և Բադամ Բախշին և նրա հարեանը, որոնք ոչ լամպի ապակի էին ծախում և ոչ Ղադանի սապոն, այլ նամակը հեռու բռնած կարդում էին խանգարված ձայնով, կարծես ճոռում էր խանութի ժանգոտ դուռը։

«Եվ կհարցնեմ ձեր որպեսությունը, նաև ինձ բարի հիշողաց...»։

- 20 Այդպես էր Կյորեսի հին շուկան՝ խեղճ և խարխուլ ու թեև այնտեղ շաքարի գրվանքան մի կոպեկ թանկ էր բուն շուկայից, այնուամենայնիվ, Ցաքուտ, Նորու, Մեզար և Ձորեկ գյուղերում, ինչպես և Շենում՝ Կյորեսի մեռնող միջնաբերդում գյուղացիներ կային, որոնց ասելով նոր շուկայի շաքարը երեխաների բերանում շուտ է հալվում, և նրանց ատամների տակ կապույտ կայծ չի տալիս, ինչպես հին շուկայի շաքարը։ Իսկ ձորկեցի Ադի դային ասում էր.

— Կյորեսի զարա բոնոթին որ չլիներ, հիմա Ադի դայի չկա՛ր...

- 30 Այդ գյուղերովն էր ապրում Կյորեսի հին շուկան։ Նրան պահում էր Շենը, որ ամենքից մոտիկն էր։ Պատահում էր, որ երեկոյան Շենից մի երեխա վազելով բարձրանում էր հին շուկան։

— Վարդան դայի, նանին ասաց մի չերթ շաքար տա։
— Դու ո՞ւմ տղան ես։
— Ցամաք Ավանի տղան եմ։

— Հիվանդ ունե՞ք...

— Չէ՛, վարդան դայի, տունը մարդ է գալու...

— Զլինի՞ մեծ քրոջդ ուզող կա:

— Եսի՛մ... — և երեխան նիհար ուսերն իրար էր անում, և նրա տխուր աչքերի մեջ վարդան դային տեսնում էր իր հարցի պատասխանը:

— Նանուդ ասա՛ թե ձու կա, ձու ուղարկի... Ուզող կա: Հա, էն սապոնի պարտքն էլ թող ուղարկի:

— Էգուց նանին գնալու է Սիմոն բեյի տանը խմոր հունցի...

Այդպես էր առուտուր անում հին շուկան, որի մանրավա- 10
ճառները երբ ձանձրանում էին, բերանն էին գցում ծամոնի մի կտոր կամ սկսում էին լույսի դեմ պահել ձվերը, որոնց անա-
րատությունը նրանք ստուգել էին քսան անգամ... Եվ կամ
վերցնում էին եզան պոչից ճանճաքշին, և ճանճերի հետ բարձ-
րանում էր փոշու ամպը: Երբեմն Բադամ Բախշին քոշերը
քստացնելով մոտենում էր պալատարին, որը ծառի ստվերում
ենջում էր.

— Հերիք քնես, հարևան...

— Է՛... — և պալատարը ճմլթկալով հորանջում էր, հորան- 20
ջում էր կոտորելով մեջքի և բազուկների մկանները, և չէր վեր-
ջանում նրա հորանջյունը, ինչպես արձագանքը, որ գալիս է
բարձր սարից՝ նախրապանի կանչից և դեռ յոթ ձորում յոթ
անգամ պիտի դրնգա:

— Տաքը զոռում է, հա՛...

— Մի բադյա նոր քաղած թուֆ լինե՛ր, ի՛նչ կուտե՛ի...

Մոտենում էր երրորդ հարևանը՝ ասիական դերձակ
Դարզի վանները, որ շալե շալվարի աղվեսիքի վրա նեղվել էր
քաղցր նիխչից և ջրակալած աչքերով այլևս չէր ջոկում ասեղը:

— Վաներ, ասում եմ մի բադյա թուֆ լինե՛ր...

Իսկ վաները դեռ ենջում էր: Եվ հանկարծ քնից զարթնե- 30
լով, Դարզի վաներն ասում էր.

— Ա՛յ թե մի բադյա նոր քաղած թուֆ էր եղել...

Բայց պատահում էր նաև, որ Բադամ Բախշին, Դարզի
վաները և այն պալատարը վճռում և գնում էին Մեղրաքերծի
տակ թուֆ ուտելու և հետո, մի քանի ամառ, նրանք պատմում

էին, թե ինչպես մի անգամ երեքով գնացին Մեղրաքերծի այգիները...

- Մենք սկսեցինք գետափի շրաղացներից և Կյորեսի հին շուկայի միջով մտանք իսկական շուկան, որ Գորիսի թագն էր, նաև տեսանք այդ թագի գոհարը՝ Պասաժը, գոհարեղենի և ակնեղենի խանութներով, Եփրատ Երեմի կողոնի ալ մագագիններով՝ Կուր դը բեժա, Դրուժբա, Նադեժդա և նույնիսկ Սասուն անունով, որ մյուս անունների մեջ օտարոտի էր, ինչպես Հայաստանցի Ավետիսը բեյերի և վաճառականների փողոցում։ Որքան մեր ուժն էր, աշխատեցինք ճշմարիտ նկարագրել Ավադիմովների ավագ եղբայր Սողոմոնին, որին մենք չենք անվանել Ամբարի կատու, այլ գործ ենք ածել ժողովրդական անունը, — Ամբարի կատու Սողոմոնի ծանր զբաղմունքը և անկաշառ մտահոգությունը՝ սոված գյուղացիներին ապահովելու ալյուրով և այն վաճառել առքի գնից պակաս, ինչպես երդվում էր նա, ձեռքը խփելով մեռու աջրած երեսին։ Ոչինչ չենք ավելացրել խոջա Մակիչի բնածին բարության վրա և նորից վկայում ենք, որ նրա սահմանած հաստատուն կանոնն էր հաճախորդին դատարկածնուն ետ չվերադարձնել, որովհետև այդ նրա համար անպատվություն էր, ինչպես եթե հյուրը նրա սեղանից վեր կենար առանց մի կտոր հաց կտրելու։ Իսկ ինչ վերաբերում է նորահարսին նվիրած վարդ թաշկինակին, այդ կարող է հաստատել հենց, օրինակ, նորուեցի Սիմոն Նարինյանը («Նարինի թու Սիմին»), որն ի տրիտուր երեք արշին պատանքի կտավի, երեք տարի հետո խոջա Մակիչին նվիրել էր իր միակ կովը, նաև ասել էր.

— Աստված թող գլխիդ խռով շանի իմ կովը, խոջա Մակիչ...

- 30 Նույն արդարամտությամբ նկարագրեցինք Եփրատ Երեմի առևտրական կշիռը Գորիս քաղաքում, նրա խոսակցությունը կուղմիլա կվովնայի հետ, հոր՝ խոջա Մակիչի ներկայությամբ։ Ասում ենք առևտրական կշիռը, որովհետև Եփրատ Երեմը քաղաքում այլ կշիռ ևս ուներ, ավելի ճիշտ՝ կշիռներ ուներ։ Նա պարագլուխն էր երիտասարդ վաճառականների, քաղաքային դումայի դեպուտատն էր, և պրոգրեսիստները,

որոնք դժգոհ էին քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյից և սպառնում էին նոր ընտրություններին նրան սև քվե տալ, իրար մեջ գաղտնի խոսում էին, որ նոր քաղաքագլուխ պիտի լինի Եփրատ Երեմը՝ Լյուդմիլլա Լվովնայի բարեկամը և գավառապետի հետ բակարա խաղացողը:

Նրա խանութը հավաքատեղի և կենտրոն էր քաղաքի բարձր մտավորականության՝ բժիշկ Տիկրան Պետրիչի, անտառապետ Արամ Արկարիչի, թագավորական դպրոցի տեսուչ Սահակ Սերգեյիչի և հաշտարար միջնորդ Սուդակինի, որը լի բերալ էր, հիանալի գիտեր լատիներեն և իբրև թե ոտանավորներ էր գրում... Այդ ընտիր հասարակության ժամադրավարն էր Եփրատ Երեմի խանութը: Իսկ ինչ վերաբերում է Լյուդմիլլա Լվովնային, նա այդտեղ միշտ գալիս էր իր շնիկի հետ, տիկին Սարրա Կասպարովնայի ընկերակցությամբ և սուտ է, թե իբր Եփրատ Երեմը այգիներում շոշափել է Լյուդմիլլա Լվովնայի պատիվը:

Գավառային պահակախմբի պետ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյ և Պենզայի 686-րդ դրուժինայի երիտասարդ սպայի մասին հարեանցի ակնարկեցինք, ինչպես հարեանցի հիշեցինք այն հովվին, որ հրապարակի ժխտի մեջ կանչում էր իր կորած շանը՝ անհանգստացնելով քաղաքագլուխ Մաթևոս բեյին: Այդ այն պատճառով, որ նրանք՝ Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը, երիտասարդ սպան և շուն որոնող հովիվը, պատահական էին շուկայում, ինչպես գետնի երեսով անցնող անգղի ստվերը: Այդ սակայն չի նշանակում, թե Ավթանդիլ Խուրշուդ բեյը աննշմարելի անձնավորություն էր Զանգեզուրում... Նա այնքան ահարկու էր, երբ, օրինակ, անտառից գութանի փայտ կտրած գլուղացիներին կանչում էր հարցաքննության: Նա ծառ շատ էր սիրում և մինչև անգամ ափսոսում էր դալար ճյուղին, ուստի և գլուղացիներին ծեծում էր եզան ջիլերից հյուսած մտրակով...

Գորիսում առավոտն էլ այդպես էր բացվում՝ մսագործների խանութների հետ միաժամանակ: Արևն ընկնում էր դեղին դմակների վրա և առաջինը մոտենում էր շուկայի պահակ Կեռանը, ապա մյուսները միևնույն կարգով ու ծեսով, ինչպես նույն ծեսով ճաշում էր Հաստ Ներսես բեյը: Գուցե միայն կի-

բակի՝ օրերն այդ կարգը խանգարվել, որովհետև երբեմն կիրակի օրերը միս էին առնում ներկարար Նեսին, լվացարարուհի Մինան, և պատահում էր, որ Հայաստանցի Ավետիսն էլ մի գրվանքա միս էր առնում։ Այդ ժամանակ խոշաներից մեկն ասում էր.

— Շեն քաղաք ես, Գորիս, որ մինչև անգամ դարիւր Հայրաստունցին էլ է միս առնում...

Գարադա-բուլդի Մուխանի ձեռքով միսն ուղարկեցինք Հաստ Ներսես բեյի տունը ոչ այն դիտումով, որ ցույց տայինք, թե ինչքան սերտ բարեկամություն կար Ներսես բեյի՝
10 գավառային վարչության դիվանապետի՝ Զանգեզուրի կեսագավառապետի և մի խեղճ պաշտոնյայի միջև, որը թեև աստիկան էր և թուր ուներ նարնջե ծոպերով, բայց լինելով բուն կյորեսեցի, երբեմն տրեխ էր հագնում և գնում էր խոտհնձի։ Մեր դիտումը չէր ցույց տալ նրանելի համերաշխությունը սանդուղքի երկու ծայրերի, որովհետև այդ նպատակով կարող էինք ասել, որ Ներսես բեյը, հետկեսօրյա քնից առաջ, երբ արձակում էր տուժուրկայի կոճակները, հարցնում էր կնոջը.

20 — Վարսեն, Մուխանին բան-ման տվի՞ր...

— Տվի, Ներսես բեյ, մի հին շալվար ունեիր, տվի...

Միսը Մուխանի ձեռքով ուղարկելով՝ մեր բուն նպատակն էր խոհանոցի խորքից լույս աշխարհ հանել տիկին Վարսենիկին, որը թեև Հաստ Ներսես բեյի կինն էր և ուներ չորս երեխա, բայց միևնույն ժամանակ Գորիսի Հայ կանանց միության փոխ-նախագահուհին էր, և շնորհիվ նրա եռանդուն ջանքերի, Զանգեզուրի գավառապետը մուծել էր տասը ռուբլի՝ հօգուտ որբերի և այրիների... Պատահում էր, որ տիկին Վարսենիկը ճաշից հետո շտապում էր իմանա, թե արդյոք չե՞ն այրվել
30 տիկին Վառինկայի գաթաները, բայց միաժամանակ տիկին Վառինկայից նա տեղեկանում էր Միության առկա գումարի մասին, որովհետև տիկին Վառինկան կանանց միության գանձապահուհին էր և դրամը պահում էր իր սեփական դրամների հետ, հնաձև սնդուկի մեջ, որի բանալին ոսկե շղթայով կախված էր տիկին Վառինկայի կրծքից, իսկ նրա կուրծքը՝ ամենաապահով վայրն էր Գորիս քաղաքում:

Ներկայացնելով Պավլի բեյ Օրբելյանին, նպատակ ունեինք ցրելու այն կարծիքը, թե Գորիսի բեյերը միայն ուտում և քնում էին, որպեսզի երեկոյան բակարա խաղան, մի քիչ բամբասեն, ապա կուշտ ուտեն և քնեն խոր քնով: Այդ կարծիքը կարող էր ստվեր գցել Օրբելյանների տոհմի վերջին շառավիղի՝ Պավլի բեյի անվան և մոռացության տալ այն, ինչ նրա պատմական արժանիքն էր: Պավլի բեյը «Մշակ» էր ընթերցում և ոչ «Նիդավետպուլի նահանգային տեղեկատու» ռուսերեն լրագիրը. փողոցի տղաներին նա քարոզում էր հայ աղջիկ առնել և վերջապես նա էր հայաստանցու ընտանիքին օթեանել, որովհետև այն ամենի ժամանակ, երբ Զանգեզուրն ռուսացում էր, Պավլի բեյ Օրբելյանն օր ու գիշեր մտածում էր հայոց-թագավորության, ավելի ճիշտ, Սյունյաց նախարարության վերականգնման մասին:

Նրա մահից հետո մնացած գրությունները և մանավանդ անձնական օրագրերը վկայում են, որ երբ Հաստ Ներսես բեյը փոխ-նահանգապետին ռապորտով ղեկուցում էր, թե Միծեռնավանքի ուխտագնացության օրն անհայտ ավազակներ հարձակվել են ուխտավորների մատաղացու անասունների վրա, և երկու կողմից հրացանաձգություն է եղել,— նույն այդ դեպքի մասին Պավլի բեյ Օրբելյանը, գուցե հենց նույն օրը, այսպես է գրել:

«Արյունարբու և գազանաբարո ավազակներ, ազգով թուրք և դարա-մամադ ցեղից գինված հարձակվեցան ուխտավորաց վերա, և քաջն Ավան Ղուրդանց ի գեղջեն Մխրթարա սպարապետի, Թորոս Թելունց նույն գեղջեն, Աբեթնակ Տաթևացի և երեկի Զոհրաբ, մականվանյալ Զննչիլ-Ղուան՝ Աղվանից գեղջ, միահամուռ արշավելով դարբադադ արին ավազակներաց, հետ խլելով գերի վարչալ ոչխարն և ուխտն կատարեցին Սյունյաց Սահակ իշխանի գերեզմանի վերա: Նաև այս իմանալի է, որ Հաջի Սամուի գավառամասի պրիստավն Վոսկրեսենսկի, ազգով ռուս, հովանավոր է վերոգրյալ դարա-մամադ ավազակաբարո ցեղին և ինքն է մեծ կաշառու և հայատյաց: Ուրիշ փաստեր նմանապես կհիշատակենք ժամանակին»:

Այդպես է գրել Պավլի բեյն այդ սովորական դեպքի մասին, իսկ շատ բեյերի՝ նա այնպես է պախարակել, որ նրա

գրածը, ինչպես Գորիսում էին ասում, գազեթ քցելու բաներին:

«Մեկիք-Հյուսիսիսյանց խանչալ բեյի պապն եղած է մատուռից մոմ գողացող և Մուհամմեդի կրոնն ընդունելով եկած է հայրենիքն մեծ անիրավությամբ: Ռուսաց տիրապետության օրոքն նա կրկին հավատափոխ է լինում. բայց ժողովուրդն նրան միշտ անվանում է հաջի Հյուսիսին... Խուրընդ բեյի հայր Աթա բեյը յուր կոչումն ձեռք է բերած յուր կնոջ շանքերովն, արն եղած է գեղեցկագեմ և թեթևաբարո...»:

- 10 Պավլի բեյի օրագրերից հայտնի է անում և այն, որ նա մասամբ ծանոթ էր հին Սյունիքի պատմության: Վարարակնի կառուցումը նա մանրամասն է գրել, ըստ երևույթին նյութեր քաղելով տոհմական ինչ-որ ձեռագրերից: Պավլի բեյը հետաքրքիր բացատրություններ է տալիս Զանգեզուրի հարավում ապրող այրումներին մասին, նրանց համարելով վաղեմի արևորդիների մնացորդներ: Տաթևի շարժական սյուների մասին նա մի մեկնություն ունի, որ վերջանում է այսպես.

- 1 Փիլիպպե Տեր Սյունյաց, դու որ քո սուրն խրեցիր հայրենի հողն և քարն սյուն դարձավ քո սուրն, այժմ մինչի երբ պիտի ճոճես այն և երբ պիտի հասանի այն օրն, երբ Սյունյաց ազատանին նորից տիրե Գողթան երկրին, Երնշակին, Վայոց ձորին, Կապանին և Հաբանդին մինչև Փայտակարան...»:

11

Բայց մենք վերջին անգամ դարձյալ դառնանք Գորիս քաղաքի երկսեռ հասարակության:

- Առաջին հարցը, որ ինչպես ասում են ծառանում է մեր առաջ՝ այն է, թե ի՞նչ մարդիկ էին Գորիսի բնակիչները, և այդ ոչ այն իմաստով, թե ինչպես էր նրանց արտաքինը,— որովհետև աշխարհի բոլոր անկյուններում էլ կան հաստ ու նիհար մարդիկ, մարդիկ, որոնք հոգնում են քնելուց և որոնք իրենց կյանքում մի անգամ կուշտ քնելու կարոտ են:

Գորիսում էլ կային տեսակետ ունեցող տիկիներ, ինչպես օրինակ, տիկին Օլիսկան և տիկին Վառնիկան, որից

առաջինը գերադասում էր մ ա ղ ա շ ա Ր թթուն, իսկ երկրորդը՝ չոր թթուն: Եվ նույնիսկ նրանք կարող էին վիճաբանել և մինչև անգամ կարող էին իրար ծանր խոսք ասել:

Սակայն մեզ ոչ այդ է հետաքրքրում և ոչ էլ այն, որ Հաստ Ներսես բեյը մի քանի գավաթ խմելուց հետո երբեմն յուր կնոջն անվանում էր բ ի բ ու լ ի և պ ի կ ու լ ի ա, — անվանում էր նույնիսկ հյուրի ներկայությամբ, որից շառագու-
նում էր տիկին Վարսենիկի երեսը: Մեզ հետաքրքրում է Գո-
րիս քաղաքի բնակիչների հոգևոր շահերը և թե հանուն
ինչի նրանցից շատերը պուֆ անելով մրոտում էին այն փի- 10
րուզե երկինքը, որ քաղաքի վրա կախվում էր արծաթ և ոսկի
աստղերով, և որին մի անգամ անարգել էր նույն Հաստ Ներ-
սես բեյը, Ճաղար Մուղրովի մեղալներով զարդարված կուրծքը
նմանեցնելով Գորիսի երկնքին:

Ի՞նչ հոգևոր շահեր ունեին Գորիսի բնակիչները և ի՞նչ
ազգի մարդիկ էին և ի՞նչ լեզվով էին խոսում... Ոչ մի հոգևոր
շահ չունեին Գորիսի բնակիչները, ընթերցող, և նույնիսկ քա-
ղաքի ավագ քահանա Տեր գի բազում տեր Զավենը՝ լուսավոր-
չական հավատի գավազանը, երկու Զիլֆուղար բեյերի տները
կօրհներ, եթե թուրք Զիլֆուղար բեյը նրան աջահամբույր 20
տար: Իսկ ինչ վերաբերում է բեյերի հոգևոր շահերին, ապա
նրանք հոգի չունեին, որ հոգևոր շահ ունենային: Միայն Պավ-
լի բեյն էր, Օրբելյանների վերջին շառավիղը, որ առանձնու-
թյան մեջ ակնկալում էր Սյունյաց նախարարության վերա-
դարձը: Իսկ Հաստ Ներսես բեյը և մյուս բեյերը գիտեին,
որ աշխարհում կա պ ե տ և ս տ ո Ր ա դ Ր յ ա լ և արանքում
հարկավոր է թուղթ խաղալ, ուտել և ծանծրանալ. ծանծրույ-
թից հորանջել, հորանջելով բամբասել, աղջիկներին տ ե ղ ա ջ
անել, տղաներին դարձնել ավելի բարձր պաշտոնյա, այսինքն
դարձյալ տեղաց անել նահանգային դեպարտամենտներում: 30

Նույնն էին նաև խոջաները, և միայն նրանց որդիները,
որոնք պրոգրեսիստ էին և Պասաժում խանութ ունեին, — պա-
տահում էր, որ Եփրատ Երեմի խանութում զրուցում էին Պե-
տական դոմայի օրինագծերի մասին և հաշտարար միջնորդ
Սուղակինը՝ ս ա Ր ս ա փ ե լ ի լ ի բ եր ա լ, ինչպես նրան ան-

վանում էր Լյուդմիլլա Լվովնան,— կարծիք էր հայտնում, թե Մարկով 2-րդի ճառից հետո զեմստովոյի իրավունքները կսահմանափակվեն, այնինչ Տիկրան Պետտիշը, որ ոչ պրոգրեսիստ էր և ոչ լիբերալ, այլ անկախ մտածող էր, հակառակ կարծիքի էր:

- Պատահում էր, որ Եփրատ Երեմի խանութում ծայր էր առնում այդպիսի վեճ համապետական խնդիրների և ոչ, օրինակ, մազաշարի և շոր թթուի շուրջը, բայց այդ վեճն էլ վերջանում էր հորանջյունով և եթե նույնիսկ հորանջյունով չվերջանար, այլ վերջանար մի շիշ խերեսով, որ Եփրատ Երեմը բաց էր անում ի նշան հաշտության,— դարձյալ հոգեվոր շահից չէր այդ վեճը, այլ այն ահռելի ձանձրութից, որ քաղցր ծորում էր ամբողջ Գորիսում:

- Նույնիսկ եթե ասենք, թե տարին մի անգամ Հաստ Ներսես բեյն ունենում էր հոգևոր շահ, երբ, օրինակ, պարոն Արշակը նրան մատուցում էր մի պատվավոր տոմս, որի վրա գեղեցիկ գրչագրով նույն պարոն Արշակը գրել էր. «Մեծապատիվ պարոն Ներսես բեյ, Գորիսի հայոց ծխական դպրոցի սիրող-սիրողուհիների խումբը խնդրում է Ձեզ Ձեր ներկայությամբ պատվել թատերական հանդեսը հօգուտ...»— երբ Ներսես բեյը հետ կենսօրյա քնից հետո ընդունում էր պատվավոր տոմսը, հարցնում էր, թե ուրիշ ո՞ւմ են հրավիրել, համեմատում էր իր աճուռը և կարգը մյուս բեյերի աթոռների ու կարգերի հետ և ապա մի արծաթ ռուբլի էր տալիս,— տարին մի անգամ հոգևորը ստվերի նման երևում էր, և այդ կարելի է մանրամասն պատմել, որովհետև այդ պատահում էր տարին մի անգամ,— բայց դարձյալ չի կարելի ասել, թե ի՞նչ ազգի էր Ներսես բեյ Ջումշուգովը և ի՞նչ լեզվով էր խոսում և առհասարակ ի՞նչ լեզվով էին խոսում Գորիսի բեյերը, որոնց տները տարին երկու անգամ օրհնում էր քաղաքի ավագ քահանան, և տնեցիները՝ մեծից մինչև փոքրը կուսնում և համբուրում էին հայ լուսավորչական խաչը:

Այդ ամենադժվարն է ասել, թե ի՞նչ ազգի էր Զիլֆուղաբ բեյը, որ վարժ խոսում էր թուրքերեն և ռուսերեն, իսկ հայերեն թե՛ մական հաջորդին ասում էր աճուրդ, հայ

դպրոցի աշակերտին՝ մոնթ, հայ գյուղացուն՝ էշ հայ վան, հայ ուսուցչին՝ վարժապետ, Գորիսի Հայ կանանց միությանը՝ Տիկին Օլիմպի կուբ, հայերեն թերթին՝ վարժապետի գազեթ, որի տան դահլիճի պատերը զարդարված էին էջմիածնի, Լոռիս-Մելիքովի, Մադաթովի և այլ գեներալների նկարներով, որոնցից մեկին՝ Ֆլիգել-ադյուտանտ Բեժանբեգովին զարմանալի նման էր Զիլֆուղար բեյը. նույն նեղ ճակատը, ունքերը՝ ոգնու փշերի նման ցից, քիթը բարձր, բայց ոչ մտտ, այլ շոր և կաշին պիրկ, այնպես որ, երբ Զիլֆուղար բեյն ասում էր՝ «իմ հորս պապը Խաչենի Մելիք-Թունյանն էր», — ձայնը քթի մեջ դմբղմբում էր, ինչպես կարասի մեջ:

10

Իսկ Ասատուր բեյը ոչ մի լեզվով չէր խոսում, այլ արձակում էր հնչյուններ և ձայներ՝ բըռռ... որ նշանակում էր, թե նա ճաշից դժգոհ է, որովհետև Ասատուր բեյը ոչ ասունաս էր խաղում և ոչ նարդի, այլ սիրում էր որձ այծի միս. դա՛աս, որ նշան էր հավանության, նաև վկայում էր աշխարհի ունայնությունը, որովհետև այդ ասելով Ասատուր բեյը հառաչում էր: Քառասուն տարի նա եղել էր գավառային արխիվարիուս, և ումանք դրանով էին բացատրում նրա լեզու չմանալը, որովհետև քաղասուն տարի նա մեռած թղթերի հետ էր խոսել, այսինքն ասել էր բրռռ, երբ գտել էր, որ ժամանակին նոտարը սխալ էր վավերացրել հողի վկայագիրը. ասել էր դա՛աս, երբ ձեռքն էր ընկել քսանհինգ տարի առաջ գավառապետի ռապորտը Գորիս գետի վրա կամուրջ կապելու անհրաժեշտության մասին և վերջապես՝ հը՛մմ էր ասել, որ նշանակում էր, թե կասկածում է հաշտարար միջնորդի հաշվետվության՝ աղետյալներին հատկացրած նպաստի մասին:

20

Այդպիսի լեզվով էր խոսում Ասատուր բեյը, և ումանք այդ բացատրում էին գավառային արխիվի միջավայրով, բայց Ասատուր բեյի կնոջ ասելով նա հենց սկզբից այդպես էր: Այդ կարծիքը ճշմարտության մոտ է, որովհետև երբ վրա հասավ Ասատուր բեյի վախճանը, այսինքն երբ ուրիշ մարդիկ նրան կանչեցին հարցաքննության, Ասատուր բեյը ոչ մի բառ չկարողացավ արտասանել և միայն ասաց՝ հոլ-հոլ-աբի-հոլ: Այնքան ասաց, որ նրան ազատ թողեցին, և նա յոթ օր

30

էլ իր տնեցիներին ասաց այդ մութ հնչյունները և մեռավ, իր հետեից հավիտյան անմեկնելի թողնելով շորս հնչյունը՝ հոլ-հոլ-աբի-հոլ:

Ավագ գրագիր Նազար բեյը ոչ մի լեզվով չէր խոսում, այլ աղվեսահաչ էր տալիս: Բալասան Կեեր բեյն ասում էր՝ «Սե-բիր-Սիբիրբաստան... Զառ, դու բարա, քարերը թուփ արա...»: Եվ միայն Պավլի բեյ Օրբելյանն էր խոսում և գրում գրոց լեզվով, որից մի նմուշ արտագրեցինք: Բայց այդ լեզուն մեռած լեզու էր՝ ինչպես Տեր զի բազումի լեզուն, երբ նա թագի և շուրջառի ծանրությունից քրտնած սկսում էր իր քարոզը.

— Ժողովուրդ հավատացյալ, որպես տեր մեր Հիսուս Քրիստոս ասացյալ է օղտն ոչ անցանի ասղի ծակովն, նմանապես և...

Իսկ ինչ վերաբերում է վաճառականներին, ապա նրանց երիտասարդ սերունդը, որ պրոգրեսիստ էր, խոսում էր շալ հայերեն, այսինքն ռուսախառն հայերեն, ինչպես, օրինակ, Եփրատ Երեմը, որ այսպես էր խոսում, երբ ի նշան հաշտության բաց էր անում խերեսի շիշը.

— Պա մոնմու դրուժբա լուշշե դալմադալ... Տիկրան Պետիշ, համարի թե մի ոչինչ դարազումեննի էր էդ Մարկով վտարոյի ասածը... Խմենք, գասպադա...

Մենք արդեն տեսանք, թե ի՞նչ լեզվով էր խոսում Ավագիմովների ավագ եղբայրը՝ Ամբարի Կատու Սողոմոնը. յուրաքանչյուր խոսքից հետո նա ասում էր՝ վեց աբասի, վեց աբասի,— և ինչպես պատմում էին, առավոտյան, երբ բացում էր խանութը, նա հարևանին ասում էր.

— Բարի լույս... վեց աբասի, վեց աբասի:

Իսկ Քյալլա Մատուրը՝ դեղագործ և փրիխտփա, խոսում էր մի հազվագյուտ լեզվով և միայն նա էր այսպես խոսում.

— Բարոնայք, Զանկագորու կավառի Կորիս քաղաքն լուսավորյալ է...

Իսկ խոջաները՝ խոջա Մակիշը, Միրումով Կյուքին, Ֆրանգուլով Բադալ ապերը, մինչև անգամ Զամբա Մատուրը, որ խոջա չէր, այլ վաշխառու էր,— նրանք բոլորը խոսում էին թուրքա և պարսկախառն մի լեզվով, որ պրոգրեսիստ վաճառական-

ների լեզվից տարբերվում էր այնքան, որքան Իրանի և Մոսկովի կտավը. մեկն ասում էր սա նա ա դ, մյուսը՝ վ ե կ ս ե լ, մեկը դրամը թումանով էր հաշվում, մյուսը՝ ռուբլիներով, հայրը կտավը չափում էր գյազով, որին ասում էր խ ա ն ա ր-
շ ի ն, իսկ որդին ռուսական կտավը չափում էր ռուսական ար-
շինով: Այդքան էր զանազան նրանց լեզուները, որոնց Աթա
ապերն անվանում էր շան լեզու: --

Ուրիշ էր Կյորեսի լեզուն, որով խոսում էին Հին Ճանա-
պարհի բնակիչները, հին շուկայի արհեստավորները, և խոսում
էին կամուրջից այն կողմը՝ Շենի բոլոր թաղերում, Ցաքուտ, 10
Նորու և Չորեկ գյուղերում, — այն լեզուն, որին տիկին Օլին-
կան անվանում էր շ հ ն ա վ ա ր ի լեզու, ստորադասելով իրենց
ք ա դ ա ք ա վ ա ր ի և բ լ ա դ ա ր ո դ ն ի լեզվին:

Ինչ չքնաղ լեզու էր Կյորեսերենը... Չուտեիր և շխմեիր, այլ
միայն այդ լեզվով խոսեիր կամ լսեիր, թե ինչպես քաղցր
և նուրբ հնչյուններով խոսում էր լվացարարուհի Մինան, ինչ-
պես էր ծոր փալիս, ասես ոչ թե խոսում, այլ ճախարակի առաջ
բարակ երգ էր ասում, և բառերը նստում էին, ինչպես փա-
փուկ մալանչները: Հապա Դուռն Կարին... Կռանում էր սառն
աղբյուրի վրա, կուշտ խմում և, ջուրը բեղերից կաթկթելով, 20
ասում էր խ ու վ ա յ... և այնպես էր ասում, այդ բառն այն-
պես էր զրնգում, որ եթե աղբյուրը նորահարս լիներ, ամոթից
քողը կքաշեր երեսին... Իսկ Աթա ապերը, երբ բարկանար, այն-
պես մի ւ մ ք ո կասեր, որ Մեղրաքերծը կզրնգար:

Գորիսի ոչ մի փողոցում լեզուն այնքան վճիտ չէր, ինչպես
Հին Ճանապարհի վրա: Այդ լեզու չէր, այլ կարոտ, տխրու-
թյուն, զայրույթ. այդպես Ղաթրինի ձորում երգում էր կաթավը
և մթնում կարկաշում էր Ցուրտ աղբյուրը:

— Տիեյերի հացերը մրսել են, — կասեր Աթա ապերը,
շուխայի փեշից պոկելով փուշը, որ կպել էր արտի մեջ, — բայց 30
այնպես կասեր, կարծես խնդրում էր մի կարպետ, որ ծածկի
արտերը:

— Հորա՛ է, հո՛րա, — և էլ ուրիշ ոչինչ չէր ասի Աթա ապե-
րը, բայց այդ մի բառը կասեր դանդաղ, ծանր և արքայավայել,
կասեր ինչպես հանդերի պատրիարք, և ով Կյորեսեցի էր, նա

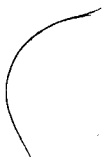
Հասկանում էր, թե ո՞ր կորան վաղեմի պարարտ հողերը և շար-
մաղ ալյուրը:

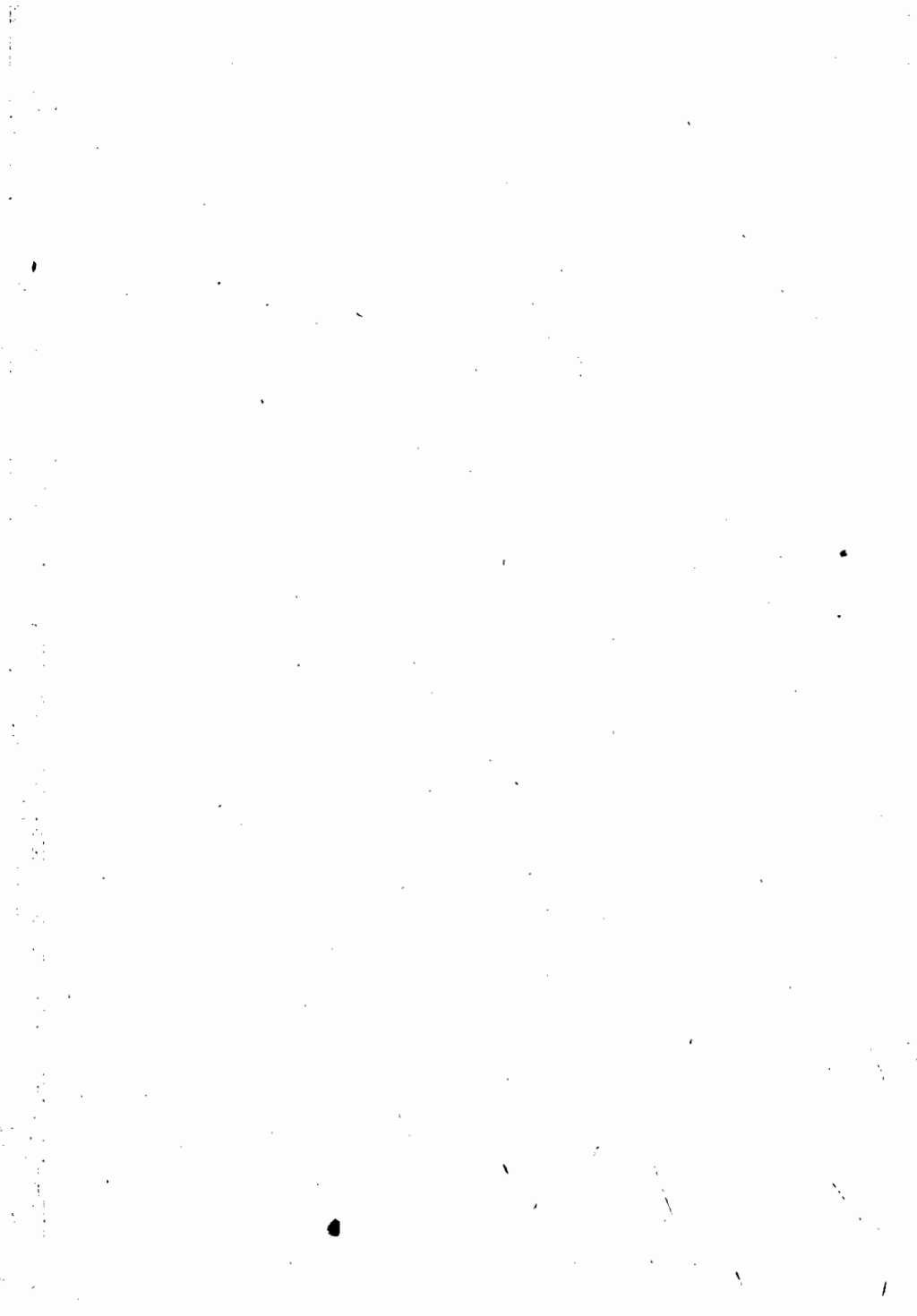
Իբրև Քուրմենում չկար քեզ բարարար,
Դառն ես գտեմ, հե՛յ Զանգեզուր...

Աթա ապերը կարտասանեի երկու տող «Գորիսի գովքից»,
բայց այնպես կասեի, որ իբրև իջնում է խոր ձորերը և բարձ-
րանում է բարձր լեռները, և լեռնային քամու նման լեզուն
պտույտք է անում դեպի երկինք:

Այդքան գեղեցիկ և հնչեղ էր Կյորենսի լեզուն: Նա մի չքնաղ
գորգ էր՝ նախշերով և վարդ ծաղիկներով մի հին գորգ, ինչպես 1
Մինայի աղջիկ ժամանակ գործած գորգը, որ փոված էր Հաստ
Ներսես բեյի դահլիճում: Ինչքան հանում և մաշվում էր, այն-
քան շքեղանում էին գորգի գույները, և պատահում էր, որ Մի-
նան, երբ այդ հին գորգը տանում էր գետը և լվանում էր,—Մի-
նան լաց էր լինում, և նրա հետ լաց էր լինում Կյորենսի լեզուն...

ԿԻՆՈՐԵՄԱԳԻՐ

Զ Ա Ն Գ Ե Զ Ո Ւ Ր

(Նախերգանք և 7 մաս)

Մ ա ս ն ա կ ց ու մ ե ն

Աթա ապերը

Մակիշը՝ նրա որդին

Մակիշի մայրը՝ Մինա զիզին և կինը՝ Սոնան

Մակիշի ընկերը՝ Պուղանը

Կոմունարները՝ Լեոնը, Բախշին, Կարազինը, Հայկը, «Ար-
ջը», «Ջաղացատերը» և Բադին

Քրիստը և Գարեգինը

10

151-րդ գնդի հրամանատար Բուհչումյան

«Սպարապետը» և Գեդեոն վարժապետը

Գնդապետ Կուտոն

Պարույրիկ Ամիրջանովը և կապիտան Տեր-Պետրոսովը

Սմբատ Խոջարազունցը՝ «կամենդատ զանգեգուսկի» և
բանտի պետ

Բրիտանական մայոր Նիքոնը

Պաշտոնավորը և Քյոխվան

Գիլա բիրին

Չետանց վանեսը

20

Ջիլֆի՝ գառնաբաժ տղա

Մինասը

Գզիրը

Խմբապետ և ձիավորներ

Փահանա և վանանայր

Ժողովուրդ

489

1920 թ. հունվար ամիսը Զանգեզուրում:

Խավարի մեջ էկրանի կտեփց լսվում է ձյունամորրիկի ոռնոց, ձիերի դոփյուն՝ սառույցի վրա, զենքերի աղմուկ, ինչոր բացականչություններ, վրնջոց, ապա մի բամբ ձայն որոտում է:

— Ողջույն Սյունյաց քաշերին...

Դարձյալ խավարի մեջ՝ խուլ և երեք անգամ հնչում է արծազանքը՝ ուռռա, ապա հնչում է զինվորական նվագախումբը, որը չի երևում: Նվագախումբը մղկտալով նվագում է «Բայբուրտի մարշը»:

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայբուրտ...

Բացվում է էկրանը:

Տողաշար՝ երկու կարգի կանգնել են Սյունիքի «հետևակ վաշտերը». առաջիները ռեգուլյար բանակի տեսք ունեն, իսկ նրանց հետև կանգնել են «ինքնապաշտպանության խմբերը», գյուղացի երիտասարդներ, ոմանք տրեխներով, ոմանք մորթի փափախներով: Նրանց հետև՝ երրորդ շարքի վրա կանգնել են ձիավոր խմբերը՝ Կուռոյի, Ներսեսի, սիսիանցիների, — այն խմբերը, որոնք մեծ մասամբ գտնաբերված էին դաշնակցական տղերքից:

Խորքից, զինվորների շարքերի միջով, գալիս են՝

«Սպարապետը» և բրիտանական միսիայի մայոր Նիբբոնը, գնդապետ Կուռոն և մայորի ադյուտանտը, Գեղեոն վարժապետը և մայորի հայ թարգմանը, ապա «Լեռնահայաստանի» հրամանատարության շտաբի 2—3 սպաներ, ամենից վերջը՝ Բոշկա-Ջախարը, Ջախար Յուլյանը, որը թեև «մինիստր» է, բայց հաստամարմին լինելու պատճառով հետ է մնում շտաբի սպաներից:

Նրանք ընդունում են զորահանդեսը:

Զինվորները լուռ են: Նրանց դեմքերը մռայլ են, սառը և նույնիսկ դաժան: Կարծես շարքերը քարացել են:

— Ողջույն Սյունյաց սպարապետին, — բղավում է Բոշկա Ջախարը կանացի ձայնով, որ անբնական է նրա հաստ մարմնի համար:

Հետեակը չի արձագանքում, միայն ձիավոր խմբերից անկարգ լսվում են ուռայի աղաղակներ: Մայրը Նիրբունի աչքից չի վրիպում այդ, ինչպես և այն, որ հետեակի կրտսեր հրամանատարներից մեկը՝ բղավելով ուռռա, բռթում է կողքի զինվորին, որպեսզի նա ևս բղավի, բայց այդ զինվորը լուռ է, մռայլ է, կարծես քարացել է:

Զորահանդես ընդունողները հասնում են փոքրիկ հրապարակը, որտեղ դրված է մի սեղան: Ծրևում է եկեղեցու զանգակատան կեսը: Զորահանդեսը տեղի է ունենում ինչ-որ հրապարակում, որի մի կողմը վանքն է, ապա կողպ խանութներ: 10 Պատշաճ հեռավորության վրա կանգնած է «դաշնակցական ամբոխը», այսինքն նախկին շինովնիկներ, որոնք այժմ ծառայում են «Լեռնահայաստանի դիվանում», — երկու օրիորդ և մի տիկին, մի ազգասեր և բարեգործականի տիկին:

Զյուն է, ցուրտ, ձյունամրրիկ է, բայց նրանք եկել են տեսնելու «Քանկազին հյուրին»՝ բրիտանական միսիայի մայրը Նիրբունին և զորահանդեսը:

Զորահանդես ընդունողները, երեսով դեպի զորքը, կանգնում են սեղանի կողքին: Սեղանի վրա խաչ և Ավետարան: Մարձահասակ և ծերունի քահանան, գլուխը բաց և շուրջառն ուսին, 20 դուրս է գալիս զանգակատան կամարների խորքից: Մայրը Նիրբունը կուսնում, սեղմում է նրա ձեռքը, և ծերունի քահանան նրան խաչակնքում է:

Եկեղեցու զանգերի ղողանջով, ձիավորների առաջին խումբը, որ ձիերից վայր է իջնում, երբ հրամանատարությունը հասնում է երդման սեղանին, — առաջին ձիավորները մոտենում են երդման սեղանին: Նրանք համբուրում են խաչը և ավետարանը: Քահանան միալար ձայնով ինչ-որ աղոթք է կարդում:

ձիավորները մոտենում են շորս-շորս: Նրանցից մեկը պահում է ձիերը, երեքը մոտենում են սեղանին, ապա նրանցից առաջինը վերադառնում է ձիերի մոտ և գալիս է նա, ով պահում է ձիերը: 30

Այդպես գալիս են առաջին շորսը: Այդ ժամանակ մայրն ինչ-որ բան է ասում անգլերեն. լսվում է միայն «Վերդեն»

թաղը: Թարգմանը թարգմանում է գնդապետ Կուռոյին և սպարապետին՝

— Զանգեզուրը բնական Վերդենն է...

— Եվ այս Վերդենը մենք ոչ ոքի չենք զիջի,—ասում է գնդապետը:

Գալիս են ձիավորների երկրորդ շորսը՝ նույն կարգով: Այդ նույն ժամանակ ձիավորների թիկունքում՝ նրանց մեջ, որոնք սպասում են հերթի, տեղի է ունենում հետևյալը.

Մի ձիավոր խնդրում է մի երիտասարդ ձիավորի՝

10

— Լավ... պաշի, հետո արի թքի...

— Զէ, չեմ անի:

— Դե լավ, մի պաշի, մենակ կռացի վրան... խանչակդ քարը վեր չի բնկնի հո...

— Ասեցի՝ չեմ անի:

— Ուզում ես մեզ կրա՞կը քցես...

Գալիս են ձիավորների երրորդ շորսը:

Այդ րոպեին ամբողջ ճեղքելով հրապարակ է մտնում Սմբատ Խոջաբաղունցը՝ բանտապետ և պարետ կամ, ինչպես ինքն էր իրեն անվանում՝ «Սմբատ, կամենդանտ զանգեզուրսկի»... Ինչո՞ւ է ուշացել՝ խմո՞ւմ էր, թե՞ անհետաձգելի գործ ուներ,— բայց նրա դիրքը, քայլվածքը, նրա երկու թիկնապահները՝ յափունջիների մեջ, որոնք բազմությունը ճեղքում են, բայց չեն հանդգնում առաջ գալ, այլ միայն ճանապարհ են բացում Սմբատի համար,— այդ ամենը ցույց է տալիս, որ Սմբատն ինչ-որ ուժ է, իրական ուժ, ավելի հզոր, քան «թանաք լիզող» Գեղեոն վարժապետը և «միսիստր» Բոչկա-Ջախարը: Սմբատը ազդեցիկ ֆիզուր է, ու թեև արտաքինով տարբերվում է զինվորական տարազ հագած սպաներից, բայց «գործերով», թալանով, մարդասպանություններ և վայրագություններով անուն հանած ֆիզուր է:

30

Մայրո նիբբունի աչքից չի վրիպում, որ Սմբատը հարբած է: Բոչկա-Ջախարը ինչ-որ բան է շշնջում Գեղեոն վարժապետի ականջին (շշնջում է, թե ռմեզ համար մեծ խայտառակություն է Սմբատի այդպես երևալը): Մայրը որևէ անհանգստություն չի ցույց տալիս, այլ միայն հետաքրքրություն դի-

տում է Սմբատի էկզոտիկ ֆիգուրը: Սմբատը լուռ և լուրջ կանգնել է, իբրև Հեռահայաստանի երևելի դեմքերից մեկը:

Երգման սեղանին են մոտենում այն շորսը, որտեղ մի ձիավոր մյուս երիտասարդ ձիավորին համոզում էր, թե հարկավոր է խաչը և ավետարանը համբուրել գոնե առերես: Ձիավորը՝ բուկը բռնելով՝ վերջին ըոպեին ևս խնդրում է երիտասարդին իրենց «կրակի մեջ չքցել...»: Երեքով այդ երիտասարդին են հանձնում ձիերի սանձերը, իրենք մոտենում են երգման սեղանին: Խաչի վրա առաջինը խոնարհվում է նա, ով համոզում էր: Այդ դիրքով նա հետևյալն է նկատում:

10

Երիտասարդը շորս ձիերի սանձից բռնած՝ ձիերի մոտեցնելուն իրար է մոտեցնում: Նա ձիերի արանքումն է: Ձիերն իրար հոտոտում են, ձիերից երկուսը վրնջում են, երիտասարդը բղավում է նրանց վրա, և այն ըոպեին, երբ առաջին ձիավորը՝ խաչ և ավետարանը համբուրելուց հետո, մոտենում է ձիերին և ահա երիտասարդը ստիպված պիտի գնա դեպի սեղանը (իսկ ձիերի վրնջոցի վրա բոլորի ուշադրությունն այն կողմն է),— այդ ըոպեին երիտասարդը նորից ձիերի մոտեցնելուն իրար է մոտեցնում, նրանք ավելի կատաղի են վրնջում, ծառս են լինում, երիտասարդը երկու ձիու սանձը բաց է թողնում, ձիերը փախչում են, մնացած երկու ձիու սանձը նա կոխում է առաջին զինվորի ձեռքի մեջ, որը շարժել է այդ անակնկալից,— իսկ երիտասարդը վազում է դեպի փախչող ձիերը, նրա ետևից փախչում է նաև մի ուրիշ զինվոր՝ երկրորդ ձիու տերը:

20

— Ասածն արեց, էլի...,— ասում է առաջին զինվորը երիտասարդի ետևից:

Հետզհետե խավարում է:

Խավարման մեջ դեռ լսվում են զանգերի մեռնող ղողանջը և ռազմական քայլերը՝

— Քար քարի վրա չի մնա, Քայրուրտ...

30

2

Սենյակ՝ կահավորված ոչ հարուստ, բայց թանկ արդուզարդով: Այդպիսի սենյակներ կային Գորիսի խոջա-վաճառականների տներում և կոչվում էին «զալ»: Կահկարասին՝ եվրոպա-

կանի և ասիականի անճաշակ խառնուրդ, բայց ամեն ինչ թանկագին է, որովհետև իրերը ինքը խոշան է գնել «վաղ ժամանակ»:

Նստել են մայրը Նիրբոնը, նրա աղյուտանտը, նրա թարգմանը, «սպարապետը» և Գեդեոն վարժապետը: Գնդապետ Կուռոն քարտեզի վրա ցույց է տալիս ճանապարհը և ասում է.

— Բաքվից Թուրքիա ամենակարճ ճանապարհն անցնում է Զանգեզուրի վրայով: Այդ միակ շոսեն է...

Թարգմանը թարգմանում է և առհասարակ հետագա ամբողջ խոսակցության ժամանակ այսպես է. հաճախ թարգմանն ու խոսողը միաժամանակ են խոսում և զուգընթաց հընչում են բառեր՝ անգլիերեն և հայերեն, անգլիերեն և ռուսերեն:

Անգլիերեն բառեր: Խոսում է մայրը. Թարգմանը՝

— Բրիտանական միսիան հավաստիացնում է, որ Զանգեզուրը կազմում է Հայաստանի հանրապետության տնրաժանելի մասը և...

Նույն միսիայի մի այլ մայրը Բաքվում նույն բառերով հավաստիացնում էր, որ Զանգեզուրը կազմում է Ադրբեյջանի հանրապետության տնրաժանելի մասը:

20 «Սպարապետը».—

— Մեր հույսը մեր մեծ դաշնակիցներն են և մեր զենքը:

— Ինչո՞վ կարող է օգտակար լինել բրիտանական միսիան:

— Թող Ադրբեյջանը դադարեցնի արշավանքը Զանգեզուրի դեմ:

Գնդապետ Կուռոն.—

— Եթե նրանք կարողանան պաշտպանել Բաքուն հյուսիսից...

Մայրն ակնհայտ զգաստանում է, կորչում է նրա «գիվանագիտական լրջությունը»: Բանն այն է, որ, ինչպես ասում են, զնդապետը խիսեց մեխի գլխին: Միսիայի բուն նպատակն է հեշտացնել Ադրբեյջանի վիճակը «Հյուսիսի վտանգի», այսինքն Կարմիր բանակի արշավանքի դեմ: Գնդապետ Կուռոն այդ լավ է հասկանում: Եվ շարունակում է.

— Եթե ընկավ Բաքուն, այն ժամանակ միակ ամրոցը Զանգեզուրն է... Հակառակ դեպքում կարմիրներն այս ճանա-

պարհով կարող են միանալ Թուրքիային, և դաշնակից հրամանատարութիւնը կհանդիպի մեծ անխորժութիւններին...

— Գնդապետ, կարմիրները մեզ համար վտանգ չեն... Թող նրանք շուտ գան և շատ գան...— ընդհատում է «սպարապետը»:

Դուրսը ձյունամրրիկ է: Քամին ձյունի բյուրեղները զարկում է լուսամուտին: Ապակիները զրնգում են,— «սպարապետը» և մայորը այն կողմն են նայում: Նրանց թվաց, թե բախեցին պատուհանը:

Գնդապետը մոտենում է սեղանին: Լռութիւն է:

Մայորն ինչ-որ բան է ասում. հատկանալի է միայն «բուշևիկ» բառը, որ հնչում է երկու անգամ:

Քարգմանը՝

— Ձեր հանրապետութիւնը դեռ երիտասարդ է, որպեսզի բուշևիկները նրա համար վտանգավոր չլինեն... Ուստի մայորը զգուշացնում է ձեր ներքին թշնամուց, ձեր բուշևիկներին...

— Օ՛հ, ոչ,— և «սպարապետը» արհամարհանքով ժպտում է:

— Նրանք անվտանգ վայրում են, և, բացի այդ, գնդապետը (ցույց է տալիս Կուռոյին) նրանց լավ է ճանաչում՝ դեռևս Դենիկիների ֆրոնտին:

Մայոր Նիբբոնն և ուրախ է, և գոհ է: Նա բազմիմաստ 20 ժպտով ոտքի է կանգնում և սեղմում գնդապետ Կուռոյի ձեռքը: Բոլորը ոտքի են: Թվում է թե հրաժեշտ են տալիս, և ամեն ինչ ասում է լուռ տեսարանը՝ միասնական ճակատ Կարմիր բանակի դեմ:

Հետզհետե խավարում է:

3

Նույն սենյակն է կամ նման մի սենյակ:

Գնդապետ Կուռոն զայրացած գնում գալիս է սենյակում: Արձանի նման կանգնել են պարուլիկ Ամիրջանովը՝ կոնտր-ռազվեդկայի պետը և Սմբատ Խոջաբաղունցը՝ «կամենդանտ 30 զանգեզուրսկի» և բանտապետ:

Գնդապետը սեղանի վրայից վերցնում է մի թուղթ և ժամածեղով բերանը, կատաղած կարդում է:

— էռ-կա-պե... Զանգեզուրի կոմիտե: Զահրումար... Եվ նորից է քայլում:

Նրանց դիրքը և ամբողջ պատկերը վկայում են, որ մի ժամ, գուցե երկու ժամ է տեւել այդ ամենը, և գնդապետը երկար է խոսել, պարուչիկ Ամիրջանովը փորձել է պաշտպանել իրեն, Սմբատը՝ հարբած աշխատում է ոտքի վրա մնալ և ոչ մի խոսք չի ասում:

— Դուք հասկանո՞ւմ եք, պարուչիկ, ինչ ասել է էռ-կա-պե... (Եվ կարծես վերհիշում է, կարծես հանդարտվում է, կարծես երազի մեջ է): Դա մի զարմանալի նուրբ և փափուկ թել է, մետաքսե թել է, հասկանո՞ւմ եք, որ փաթաթվում է ձեր վզին, պարուչիկ, սեղմում է (մատնեբրով սեղմում է պարուչիկի կոկորդը) և հետո չկա պարուչիկ, չկա գնդապետ, չկա ազատություն, չկա հայրենիք, կարգ,— այլ կա միայն ոչլուտ սվոլոչ... 10

Մոտենում է պատուհանին: Ձյունամրրիկ է: Պատուհանից երևում է բանտի դարպասը, պարսպի գլխին պահակ զինվորը կուչ է եկել:

Գնդապետը դառնում է Սմբատին.

— Եվ դարպասները կողպ են, պատերը հաստ են, գիշեր-ցերեկ հսկում են պահակները, բայց ահա ձեզ... (և ձեռքով ցույց է տալիս այն թուղթը, որ Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեի թռուցիկն է բանտարկված կոմունիստների մասին)... էռ-կա-պե... Դրան ասում են էռ-կա-պե... Ի՞նչ կասի պարոն բանտապետը: 20

Սմբատը խոնարհած գլուխը թարձրացնում է վեր. նրա դեմքն ալելի ահարկու է, քան գնդապետի դեմքը: Եվ այդ դեմքն ասել չգիտեմ, այլ միայն գիտեմ փշրել, ջարդել, կոտորել: Գնդապետը կարծես դիտմամբ գրգռում է նրան:

— Ազգը ձեզ է վստահել իր թշնամիներին, որոնք թուրքից վատ են.

30 — Ես դրանց...,— Սմբատն ուզում է խոսք ասել, բայց և հարբած է, և գազազած է, և առհասարակ խոսել չգիտեմ, այլ գիտեմ միայն փշրել, ջարդել, կոտորել...

Եվ կատաղությունից վայր է նետում յափունջին, ընկնում է գլխարկը, ցցվում է մի ածդահա մարդ՝ հաղթ, ցուլի նման և զինված, ինչպես վայրենի զինված էին դաշնակ խմբապետները:

Սմբատն իրեն դուրս է նետում:

Փողոցում ձյունամորրիկի պտույտք: Կիսամութ է:

Խոշարաղունց Սմբատը՝ բանտապետը, կուրծքը դեմ է տալիս հողմին, հազիվ է կանգնում, բայց կանգնում է: Նրա արնախառն աչքերը, գզգզված՝ մազերը: Սմբատը ճոճվում է և քայլում:

Մի մարդ նրան տեսնելով թաքնվում է փողոցի անկյունում: Մարդը վերարկուի օձիքը բարձրացնում և սեղմվում է պատին:

Նրան թվում է, թե Սմբատը իրեն նկատել է, գուցե և հե- 10 տապնդում է: Բայց Սմբատը քայլում է ամայի փողոցով:

— Դահիճ,— նրա ետևից ասում է մարդը և հեռանում:

Սմբատը քայլում է, ճեղքելով ձյունամորրիկը:

5

Բանտի կամերան:

Զրազի աղոտ լույսով երևում են դեմքեր՝ 5—6, գունատ, նիհար դեմքեր: Մի գեղեցկադեմ երիտասարդ: Նա, ինչպես մյուսները, լսում են Գարեգինին՝ Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեի անդամին: Կամերայում երևում են նաև ուրիշները, որոնք ստվերի նման քայլում են պատի տակ: Նրբեմն լսվում է շղթաների զրնգոց: Վերին հարկում՝ քայլերի դոփյուն: Այդ ձայները լսում են, և այն ժամանակ միայն լռություն է, բանտի ահավոր լռություն:

Գարեգինը՝

— Մեզ նորից են կանչելու հարցաքննության... էլի եմ կրկնում՝ ամեն ինչ քցեք ինձ վրա: Ասեք ոչ մի բանից խաբար չեք, ասեք՝ Գարեգինն էր...

Ունկնդիրներից մեկը, ըստ երևույթին գոհ՝ հեռանում է: Այն գեղեցկադեմ երիտասարդը մտածում է, մտածում է և նայում Գարեգինին: Նա դժգոհ հարցնում է.

— Հապա դո՛ւ...

— Ես,— և Գարեգինը դառը ժպտում է,— ձեզնից շատերը տուն ունեն, երեսա ունեն, իսկ ես...

Երիտասարդը գլուխը տարուբեր է անում: Նա համաձայն չի: Գարեգինը շարունակում է.

— Դուք դեռ անփորձ եք... Դուցե շղիմանաք և ավելին ասեք... Հետո, միևնույն է, նրանք ինձ կենդանի բաց չեն թողնելու: Գրա համար էլ ինձ վրա քցեք ամեն ինչ: Բայց...

Մյուսները ևս հավաքվում են նրա շուրջը: Գարեգինը սրտի խորքից, ինչպես վերջին կտակ, ասում է.

— Բուրդդ պիտի երդվեք, որ եթե ձեզ բանտից ազատեն, մինչև վերջ պիտի կռվեք հեղափոխության համար...

10 — Մենք միասին կկռվենք,— բացականչում է երիտասարդը:

Այդ վայրկյանին բանտի դարպասը խփում են: Լսվում է նաև մատուցների կրակոց: Կալանավորներն իրար են նայում՝ ի՞նչ կարող է լինել:

Բանտի դարպասն է՝ փողոցի վրա: Սմբատը ճակատը հենել է դարպասին, որպեսզի վայր չընկնի: Նրա ձեռքին՝ բաց մատուցներ: Այդ նա էր դարպասը խփում, նա էր կրակեց մատուցներից:

30 Բանտի փոքր դռնակից հսկիչի աչքը դուրս է նայում, ճանաչում է բանտապետին, ապա բաց է անում փոքր դուռը, և բանտի բակն է մտնում Սմբատը:

— Ուրեմն ի՞նչ...,— հարցնում է բանտապետը արյունոտ տրանսի մեջ,— հարցնում է անիմաստ, և հերթապահ հսկիչը ահից չգիտե ինչ պատասխանի:

— Հը, ուրեմն ինչ,— և հարբած օրորվում է: Երևում են երկու ուրիշ հսկիչներ, որոնք վախենում են մոտենալ: Նրանցից մեկը ներս է վազում:

— Ես ո՞վ եմ...

— Դու... Դուք... պարոն բանտապետն եք:

30 — Զէ, չէ, ես ո՞վ եմ...

— Դուք...— վախեցած կմկմաց հսկիչը և չգիտե ինչ պատասխանի:

— Ես ո՞վ եմ,— նորից է հանում մատուցները: Հսկիչը դողում է:

— Ես խոջաբաղունց Սմբատն եմ, չէ՞...— և ձեռքը խփում է կրծքին:

— Այո, հրաման ձեզ...

— Դե բաց արա բոլշևիկների կամերը...

Սմբատը մաուզերից կրակում է, դուրս են վազում հսկիչներ, պահակներ: Վերին հարկի վանդակներից ներքև են նայում կալանավորները:

Սմբատն օրորվելով նետվում է ներս:

Բանտի ներքնահարկ և կիսախավար միջանցքը: Լսվում է ոտնաձայներ և բանալիների զրնգոց:

Պահակը, որ զինվորի զգեստով է, դռան անցքով շշնջում է.

— Հարբած է,— և կանգնում է դռան մոտ:

10

Նույն կամերն է, ներսում՝ կալանավորները դեպի դուռն են կրում մատրասներ, բարձեր, տաբուրետներ: Մեկը տաբուրետը ձեռքին՝ կանգնել է: Ծրագը տանում են դեպի անկյունը: Գրեզինը բղավում է.

— Ցած նստեք...

Ծրեքը նստում են՝ մեջքները հենած դռան առաջ դարսած իրերին: Մեկը կանգնել է կամերայի անկյունում:

— Բաց արա դուռը... Ծա դրանց,— միջանցքում բղավում է Սմբատը:

Հսկիչներից մեկը փորձում է բանալին: Հրում է: Ներսից 20
ռեզմում են: Գրեզինը դռան անցքից կանչում է.

— Վերջ տվեք ձեր անիրավություններին...

Այն գեղեցկագին երիտասարդը, որ նստել է ներքև և դուռը պահողներից է, նրան մի կողմ է քաշում, շշնջալով.

— Կկրակի շուճը...

Դրսից Սմբատը գազազած հրում է: Հրում են նաև հսկիչները, որոնցից երկուսը ձևացնում են, թե հրում են:

— Բաց արեք...— բղավում է Սմբատը: Նորից են հրում: Դուռը կիսաբաց է լինում, բայց ներսից ուժ են անում (մոտենում են նաև հեռու կանգնածները) և դուռը նորից փակում են: 30
Սմբատը մի կողմ է հրում հսկիչներին, որոնցից մեկն ընկնում է, ապա մի քանի քայլ ետ գալով, առաջ է վազում և ոտքով դռանն այնպես է խփում, որ դուռն ավելի է բացվում և այդ հարվածից ներսը, հրողներից մեկը գլորվում է:

Ներսում՝ շփոթ, իրարանցում: Բայց այդ տևում է մի վայրկյան: Գրեզինն առաջ է նետվում, բղավելով՝

— Պինդ կացեք...

Դուռը նորից են փակում: Այդ գեղեցկադեմ երիտասարդը վեր է բարձրանում և դռան անցքից (глазок) կանչում է՝

— Նամարդ, ուժդ կալանավորի վրա ես փորձո՞ւմ...

Նրա կանչը որոտալով արձագանքում է միջանցքում: Սըմբատը վայրկենաբար մաուզերը կոխում է դռան անցքի մեջ և կրակում ներս:

Երիտասարդն ընկավ: Կամերայում ճրագը հանգավ:

10 Կրակոցի ձայնին ի պատասխան, աղմկում են մյուս կամերաները: Հետզհետե հզորանում է աղմուկը: Դռներ են ծեծում, կանչում են, զրնգում են շղթաները:

Գազազած բանտապետը մաուզերով դեռ խառնում է դռան անցքը: Թվում է, թե ուզում է մաուզերը հանել՝ չի կարողանում. կամ իրոք ուզում է անցքը լայնացնել: Կատաղությունից նա իրեն կորցրել է և արդեն խելագարի է նման: Իսկ աղմուկը սաստկանում է:

Այս անգամ մեջքով է հրում: Ներսը լուռ է, խավար է:

Նրա ձեռքից մաուզերն ընկնում է: Դռան մոտ կանգնած պահակ զինվորը ոտքով մի կողմ է հրում մաուզերը:

20 Սմբատը խելագարի նման է: Նա ձեռքերը բարձրացրած երկու քայլ է անում, բայց գլխով հենվում է պատին, ինչպես հենվել էր բանտի դարպասին: Ուժաթափ է, հարբած է, ցնորվածի նման է:

— Կացին բերեք... — բայց ոչ ոք նրան չի լսում: Հսկիչները նայում են, ինչպես խելագարի: Իսկ դռան մոտ պահակ կանգնած զինվորը նայում է ակնհայտ ատելությամբ և զայրույթից հրացանը ավելի է սեղմել՝ բարձրացնելով գետնից:

— Ուրեմն, ես... Սմբատ Խոջաբաղունց, կամենդանտ զանգեզուրսկի, — և ցնորվածի նման գլուխը խփում է պատին:

30 Այդպես հետզհետե քարանում է համր պատկերը և միայն շղթաներ են զրնգում՝ հատ-հատ, խուլ և ատելությամբ Սըմբատ Խոջաբաղունցին է նայում պահակ զինվորը:

«Սյունիքի դիվանի» շենքը:

Փողոցից ներս են մտնում երկու հոգի: Մեկը մեզ ծանոթ պահակ զինվորն է, մյուսը մի պարթև ծերունի է, հագին շալ չուխա: Նա ձեռքին մահակ ունի: Ոտքերը ձյունոտ են, և երեւում է, որ հեռվից է գալիս:

Սանդուղքներով իջնում, բարձրանում են ինչ-որ մարդիկ: Զինվորը ծերունուն ճանապարհ է բաց անում: Նրանք երևում են նախասենյակում: Զինվորը նրա ականջին ինչ-որ բան է ասում և անհայտանում է:

10

Կիսախավար միջանցք: Գրասենյակի դռներ: Սուսաննան՝ մեքենագրուհի, դուրս է գալիս միջանցք: Անցնում է պարուլիկ Ամիրջանովը: Նայում են իրար: Պարուլիկը ներս է մտնում մի դռնով: Միջանցքում երևում են պաշտոնյաներ, որոնք ցարական շինովնիկի տարազով են, որովհետև նրանց մեծ մասը ծառայել է հենց այդ շենքում, Զանգեզուրի գավառապետի դիվանում: Այդ նույն բազմությունն է, որ հրապարակի վրա դիտում էր զորահանդեսը և «թանկագին անգլիացիներին»:

Միջանցքում երևում է այն պարթև ծերունին՝ Աթա ապերը: Նա շվարել է, բայց աշխատում է իրեն չկորցնել: Զինվորներից մեկին հարցնում է՝

20

— Մեծավորը ո՞ր օթախումն ա...

— Էստեղ բոլորը մեծավոր են, որի՞ն ես ուզում,— հեգնում է շինովնիկը:

— Ամենամեծին,— և շինովնիկը գլխով նշան է անում գեպի ծայրի դուռը, որ չի երևում վարագույրի ետև:

Դռան առաջ մի զինվոր պահակ է:

Աթա ապերը գնում է գեպի այդ դուռը:

Ներսը՝ գնդապետ Կուռոն, Գեղեոն վարժապետը և պարուլիկ Ամիրջանովը:

30

Գեղեոն վարժապետը՝

— Այո, բայց ինչո՞ւ առանց դատի... Զէ՞ որ մենք դեմոկրատիկ հանրապետություն ենք...

Գնդապետ Կուռոն Գեղեոն վարժապետի հետ չի կարող խոսել, ինչպես պարուլիկ Ամիրջանովի հետ: Ավելին. նրա հան-

501

դեպ գնդապետը տածում է որոշ հարգանք, որովհետև Գեղեոն վարժապետը Զանգեզուրում «պերսոն» է և նույնիսկ «Ազատ Սյունիքի» խորհրդի նախագահն է։ Ուստի կեղծ մեղմությամբ գնդապետը պատասխանում է.

— Կամերը դեռ լիքն է... Պարուլիկը կարող է նաև ուրիշներին բերել։ Դատեցեք։ Միկնույն է դատարանը պետք է արձակի նույն վճիռը՝ բոլշևիկներին և թուրքերին...— գնդապետը ձեռքով ցույց է տալիս, թե պիտի մորթել նրանց։

10 Ներսը՝ դռան մոտ, վարագույրի ետև, ինչ-որ խլրտում։ Ըստ երևույթին, դռան պահակը չի թողնում, որ Աթա ապերը ներս մտնի, բայց նա ներս է մտնում այն վայրկյանին, երբ գնդապետը ձեռքով ցույց է տալիս, թե ինչ պիտի անել թուրքին և բոլշևիկին։

Բոլորը զարմացած նայում են։ Նրանց է նայում ժերունին՝ վեհ և հանդարտ։

— Ձեր մեջ մեծը հո՞ւ ա...

Նրա միամիտ հարցին գնդապետ Կուռոն ժպտում է։

— Ի՞նչ է, ապեր։

— Տյու հո՞ւ,— մատը մեկնելով մի քայլ է անում։

20 — Ասա։

Ծերունին լռում է, ասես հավաքում է իրեն, որովհետև այն, ինչ պիտի ասի և ծանր է, և ահավոր։

Ապա լռության մեջ մի քիչ դողդոջ ասում է.

— Որդուս... դիակը տուր։

Լռությանը սաստկանում է այնքան, որ նույնիսկ հարեվան սենյակից լսվում է «Կողմ»-ի աղմուկը։ Գեղեոն վարժապետը հայացքը թաքցնում է։ Նրանք հասկացան, որ ներս մտնողը հայրն է գիշերով բանտում սպանված բոլշևիկի։

— Նրան թաղել են,— մռայլ ասում է Կուռոն։

30 — Չեն թաղել,— հանդարտ պատասխանում է Աթա ապերը, հասկացնելով, թե՛ «չես խաբի, ես լավ գիտեմ...»։

Պարուլիկ Ամիրջանովը դժգոհ է։ Նա մոտենում է, որ ժերունուն դուրս տանի, բայց գնդապետ Կուռոն նրան աչքով հետ է պահում։ Ծերունին կանգնել է ժայռի նման։

— Ապեր, գնա... Մենք նրան կթաղենք,— ասում է Կուռոն։

— Պարուն վարժապետ, բա ինչո՞ւ ես լռել: Ուրեմն, հայրը որդուն մեռած էլ չտեսնի՞...

Գեղեոն վարժապետը գլուխը բարձրացնում է, ուզում է քան ասել, բայց նկատելով գնդապետի դեմքը, հայացքը դարձնում է դեպի պատուհանը:

Գնդապետը տեղից վեր է կենում:

— Կարճ կապի: Մեր օրենքը չի տալիս թշնամու դիակը:

— Էդ հո՞ւնց օրենք ա, որ դիակից էլ ա վախենում...

— Շատ պիտի խոսե՞ս, — և ծերունուն է մոտենում պաշուչիկ Ամիրջանովը, բռնում է նրա թևից, բայց Աթա ապերը 10 տեղից չի շարժվում:

Գնդապետը վառում է ծխախոտը:

— Բա պիտի խոսեմ, բա հո՞ւնց... ախր ծնող եմ: Բա հինչ պատասխան տանեմ մորը...

Մերունին անհողդողդ կանգնել է: Պարուչիկը կատաղած ապտակում է Աթա ապորը:

— Առ քեզ պատասխան...

Գնդապետը նետում է լուցկին:

Մերունու բերանից արյունը կաթկթում է արխալուղի վրա: Բայց հանդարտ ու վեհ ասում է, բառերը հնչեցնելով մեկ-մեկ: 20

— Նա իմ փոքր տղան էր... ես է՛լ տղա ունեմ: Էս իմ պատասխանը, բա նրա՞ն հինչ պատասխան կտաք: Նրան էլ սպանեցիք՝ բա ժողովրդին հինչ պատասխան կտաք...

Գնդապետը ծխում է: Մխի քուլան ծածկում է ամեն ինչ:

7

Մուխ չէ, այլ ձյունամրրիկ է:

Անցավ ձյունամրրիկի ալիքը: Բանտի ամալի բակը, քարե քարձր պատեր:

Նրկու հսկիչ և այն պահակ զինվորը թաղել են դիակը: Վերջին բուռ ձյունախառը հողը լցրին և հավաքելով բրիչն ու 30 քահը, հեռացան:

Քամին ձյուն մաղեց, ձյունը ծածկեց և աննշան հողաբլուրը, և այժմ միայն բանտի ամալի բակն է, մռայլ պատերը, պատի գլխին՝ դրսի պահակը տխուր զննում է՝

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայրուրա...

Քարատակ տուն:

Ձմեռվա գիշերը կես է: Քուրսու վրա վառվում է այն փոքրիկ լամպը, որ կոչվում է առագուրիկ նրագ: Լամպը հազիվ է լուսավորում քուրսու շուրջը:

Քուրսու մոտ թիկնած ննջում է Աթա ապերը: Նրա դիմաց նստած է Մինա գիզին: Քուրսու վրա, սինու մեջ ձավար է: Մինա գիզին մատներով մաքրում է ձավարի քարերը: Նինջը հաղթում է, մատները քնում են,— ինքը գլուխը կախում է սինու վրա, ապա ցնցվում է, նորից է քարերը մաքրում և նորից քունը տանում է:

Քուրսու վրա մռռում է կատուն:

Այդ խեղճ խաղաղությունն օրորում է Սոնան՝ նրանց հարսը: Սոնան չոքել է օրորոցի առաջ: Օրորում է, և քնաբեր ուրթմով թիկթիկում է օրորոցը: Սոնան՝ երեսի քողը կիսաբաց, կռացել է օրորոցի վրա և առանց բառերի օրոր է ասում:

Դրսում լսվում է ոռնաձայն: Մակիչը ներս է մտնում, մի վայրկյան նայում է: Սոնան ալլևս չի երզում, համր հայացքով նայում է ամուսնուն: Մայրը զարթնում է և ասում.

20 — Այ որդի, դե, եկ, էլի...— Սոնան ծածկում է հարսնության քողը:

Մակիչը նայում է ճրագին, ապա մորը հարցնում է.

— Տանը նավթ կա՞:

— Ճրագի միջինն է,— ասում է մայրը:

Մակիչը տատանվում է, ապա ասում է Սոնային:

— Դատարկիր մի ամանի մեջ, տուր...,— ապա դառնում է մորը.

— Նանի, ձավարը առավոտը կմաքրես:

Մայրը զարմացած նայում է: Քունն աչքերին: Եվ երբ Սոնան գավաթը ձեռքին մոտենում է, որ ճրագի նավթը դատարկի, պառավն ասում է.

— Վրիա՞... էդ շտե՞ղ ես տանում...

— Քյոխվի կանցելարում կառավարության ժողով ա, նավթը կլիսել ա...

— Բա, էդ հո՞ւնց կառավարություն ա, որ ինքը ժողով անի, նավթը ես տամ...

Սոնան դատարկում է նավթը: Ճրագը հանգչում է: Լսվում է Մինա զիզու զարմանքի բացականչությունը՝ «վրիա», ապա դուռը փակվում է, և դրսից՝ Մակիչի հեռացող ոտնաձայնը:

Աստղալույս չկա: Միայն ձյունի շափաղն է և ժայռերի սև ստվերները: Քնած տների արանքով անցնում է Մակիչի սիլունետը: Երբեմն չի երևում, այլ միայն լսվում է ոտնաձայնը՝ ձյունի վրա: Մի շուն հաչում է: Նրա հաչոցը հետզհետե ուժեղանում է, ապա նվազում, որից հասկացվում է, որ Մակիչն անցավ այդ տան կողքով: Հեռվից մի շուն արծազանքում է, և արծազանքը դղրդում է ձորի գլուղում:

10

Բացվում և իսկույն փակվում է մի դուռ:

Ներսը՝ ճիշտ առաջին ճրագի նման մի տուգուրիկ ճրագ հանգչելու մոտ է: Մարդ կա, բայց դեմք չի երևում, այլ ինչ-որ ձեռք, ինչ-որ գիրք: Մթնում մի ձայն՝

— Ա՛, ոտս կոխեցիր, է...

Մակիչը նավթը լցնում է ճրագի մեջ, պատրույգը բարձրացնում է: Խոր և ամալի քարանձավ է: Ընդհատակյա բջիջի ժողով:

Ճրագի լույսով առաջինը երևում է այն դեմքը, որ ձյունամրրիկի մեջ թաքնվեց փողոցի անկյունում և բանտապետ 20 Սմբատի ետևից ասաց. «դահիճ»:

Այդ Քրիստն է, Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեի անդամը:

Նրա կողքին Լևոնն է, այն երիտասարդ ձիավորը, որ ձիերը կռվացնելով, խուսափեց երդվել խաշով և ավետարանով: Նա զինվորի նույն տարազով է, ինչպես զորահանդեսին:

Երբ Մակիչը ճրագի պատրույգը բարձրացնում է և լուսավորվում են Քրիստի և Լևոնի դեմքերը,— կիսամութ անկյունից փափախով մեկը բրդոտ թաթը մեկնում է ճրագին, որպեսզի կպցնի ծխախոտը: Քիչ է մնում ճրագը հանգչի: Պուղանը, սրա- 30 խոս մի երիտասարդ, բամփում է նրա գլխին և հեռացնում ճրագը:

— Արջ, հերիք է ծուխ տաս:

Նվ ծխի քուլան թանձր բարձրանում է: Պուղանը շարունակում է.

— Հնկերներ, սրա ծուխը կտրեք... մի օր սա իրա ծուխով մեզ բռնել ա տալու:

Ժպտում են: Մեկը ծխողին հրում է քարանձավի խավար անկյունը:

Պուղանը՝

— Բա մենք մտնենք էս աղվեսի բունը, սա էստեղ թոնիր վառի՞...

Մակիչը ճրագը բարձրացնում է, և ճրագի լույսով երևում են քարատակի խավար խորքերը: Նստած են 10—12 հոգի: Լուում 10 են: Մակիչը ճրագը դնում է Քրիստի առաջ:

Քրիստը շարունակում է ընդհատված խոսքը.

— Ուրեմն, մենք պիտի սպասենք մինչև Կարմիր բանակը մտնի Բաքու... Եվ երբ մոտենան մեր սարերին...

— Տեսնես աչք կլինի...

Լեոնը լույսի տակ թերթում է «Կոմունիզմի այբուբենը»: Պուղանի աչքն ընկնում է մի նկարի:

— էս ո՞վ է:

Լենինն է:

— Լենինը սա՞ է,— Պուղանը խոր, շատ խոր նայում է 20 նկարին:

Քրիստը, Լեոնը և Մակիչը նայում են Պուղանին: Խորքից մի քանի գլուխներ ձգվում են, որ տեսնեն նկարը:

Հետզհետե խավարում է, և դեռ չխավարած՝ լսվում է Պուղանի ձայնը.

— Ա՛խ, թեև ունենայի, թոնի մի անգամ Լենինին տեսնեի...

Հետզհետե լուսանում է:

Ամայի ձոր: Մի ժայռ, որի ստորոտում քարանձավի դուռը քամուց փակվում և բացվում է:

30 Դուռը երեբում է:

Լեոնեբում բուք է, ձյունամրրիկի ոռնոց:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

1

Գարնան երեկո:

Դյուղի հրապարակներից մեկը՝ մի ամայի կալ, որտեղ գերանների և քարերի վրա նստոտել են գյուղացիները: Աթա

ապերն է, Չետանց Վանեսը, մի պաշտոնավոր, այսինքն՝ գյուղական վաշխառու և առևտրական: Երևում է Պուղանը՝ գինվորի տարազով երկու երիտասարդի հետ, որոնք հրացանով են: Մերունիների շարքում նստած է Բախշին՝ բանվորի արտաքինով մեկը:

Չետանց Վանեսը «կովի» է բռնվել Աթա ապոր հետ: «Կովիվն» այն մասին է, թե մուսավաթի բանակը կարո՞ղ է մտնել Զանգեզուր, թե՞ ոչ:

— Բա հունց, է՛, Շունց,— ծոր տալով ասում է Աթա ապերը,— ապա երկու քարից շինում է կիրճի նման մի բան. բռնոթամանը՝ մուսավաթի բանակն է, տերողորմյան՝ դաշնակցական զորքը: 10

— Դե անց կաց, տեսնեմ...

Չետանց Վանեսը մատնեցողով, իբրև մուսավաթի զորք, ուզում է անցնել կիրճով: Աթա ապերը կիրճը սեղմում է և ասում է.

— Հրեդ, է...— ընդհանուր ծիծաղ:

Պուղանն այն կողմից ձայն է տալիս.

— Եկողն ուրիշ է, ուրիշ...

Չետանց Վանեսը հարցնում է.

— Հո՞վ ա կյամ, է՛...

— Հրեն կյամ ա Իվան ախպերը...

— Բերնիդ մատաղ, Պուղան:

— Ռուսը մեզ օգուտ է,— խոսակցությանը խառնվում է Պաշտոնավորը,— գան, ճանապարհը բաց անեն, գնանք Բաքու առուտուրի... 20

— Էն քու տեսած Բաքուն չկա,— հեզնում է Բախշին: Պաշտոնավորը խոժոռում է: Նրա փոխարեն հարցնում է Աթա ապերը.

— Բա խի՞:

— Էս ա կտեսնի,— և Բախշին աչքով է տեսում Պուղանին: Այն ժամանակ Չետանց Վանեսը դեռ շարունակելով մտածել «Իվան ախպոր» մասին, ասում է. 20

— Բոլշևիկը կյամ ա, կյա, վնաս չունի, թաք կյամու-նիստը կյա վեշ...

— Ի՞նչի...

— Այ որդի, նրանից փիս են պատմում: Ասում են օրենք, հավատ,— և ձեռքի շարժումով շարունակում է միտքը՝ թե կոմունիստները «օրենք, հավատ» չեն ճանաչում:

— Նրանց ես եմ տեսել,— ասում է Բախշին,— երկուսն էլ լենինի ծրագրին են:

— Լավ, էդ որ ասում են լենին, հի՛նչ մարդ ա...

Այդ խոսքի վրա հրապարակով անցնում է գյուղի դաշնակցական խմբապետներից մեկը: Նա ուզում է մոտենալ հրապարակում նստածներին, մինչև անգամ Պաշտոնավորը նրան տեղ է անում՝ նստի, բայց որովհետև մյուսները լռում են և ճնշվում են նրա ներկայությունից,— խմբապետը հեռանում է, ցույց տալով, որ իբր թե մի տեղ էր գնում և պատահաբար մտավ հրապարակը:

— Մաուզերը տես, մաուզերը...

— Կոթն էլ արծաթ...

— Զէ, ոսկի...

— Բա էլ ի՞նչ խմբապետ, որ կոթն էլ ոսկի չլինի:

Այդպես ծաղրում են նրան Պուղանը, Բախշին և զինվորներից մեկը: Պաշտոնավորը դժգոհ, գուցե նաև երկյուղից, հեռանում է:

Բախշին նրա ետևից ասում է.

— Բաքու գնացողին տես... կարծես պիտի գնա մասլոնչի դառնա...

— Է՛հ...— խոր հառաչում է Աթա ապերը,— ե՞րբ պիտի մեզ մի լույս բացվի...

Տխուր են: Մտածում են:

Այդ ժամանակ Պուղանը շրջվում է ետ: Նրա թիկունքում նստած ննջում է աշուղը: Պուղանը նրան արթնացնում է.

— Խաղ ասա, է՛... ի՞նչ ես քնել:

Նրան տեղ են տալիս, և աշուղը նվագում է, երբեմն երգում է.

«Զծաղկած վարդը պուկում են,

«Խոսեք, Զանգեզուրի լեռներ...

«Զահեկներին կոտորում են,

«Ասեք, Զանգեզուրի լեռներ...

Պուղանը աշուղին՝

«Հեն ա կյամ են, է՛, կյամ են...»

Աշուղը խլում է նրա խոսքը և երգում է նոր կրկնակ.

«Հեն ա կյամ են, հեն ա կյամ են...»

Ունկնդիրները ժպտում են՝ նրա համար, որ «կյամ են», նաև նրա, որ իրենց աշուղը հնարամիտ է, իսկ Պուղանը բուռն ուրախությամբ գլխարկը գետնովն է տալիս.

— Ախր, ե՞րբ պիտի լինի... (խավարում)

2

Անձրե է:

10

Կիսամութ ալգի:

Մի տակառ պառկեցրել են. տակառի խորքում մոմ է վառվում: Մեկը կիսով չափ մտել է տակառի մեջ և գրում է: Մարմնի կեսը դուրսն է. անձրե է կաթկթում, բայց տակառի խորքում և լույս է, և լույսը դրսից չի երևում, և անձրե չի կաթում:

Հազիվ երևում է Քրիստի դեմքը: 5—6 ստվերներ: Զանգեզուրի ընդհատակյա կոմիտեն քննում է ապստամբության հարցը: Կարմիր Բանակն արդեն մտել է Ղարաբաղ:

— Էհ, իմ ճանապարհը երկար է,— ասում է Մակիչը:

20

Տակառի մեջ գրողը ինչ-որ թուղթ է տալիս Քրիստին:

Վերջինս մոմի լույսով կարդում է՝ կնքում է, տալիս է Մակիչին.

— Մի լավ ընկերոջ ձեռքով...— Մակիչը թուղթը պահում է:

— Անց կացրու սահմանը...— Քրիստը ձեռքը մեկնում է:

— Մակիչ... ուրեմն, սկսում ենք,— ասում է Քրիստը և սեղմում է Մակիչի ձեռքը: Հազիվ նշմարվող ժպիտ: Մակիչը քայլում է դեպի դուռը:

Դուրսը սարսափելի անձրե է: Այգու մեջ տնակը, որտեղ 30 ժողով էր: Ներսը ոչ թե անձրե էր, այլ կտուրը կաթկթում էր:

Հանկարծ որոտում է, կայծակը լուսավորում է ալգին, տընակը: Մակիչի սիլուետը: Եվ երբ խավարը թանձրացավ, թվաց, թե խավարը կլանեց Մակիչին:

լուսանում է:

Շաղոտ արտերի մեջ կաքավի ձայնը: Լորը թռավ կանաչներից: Մագոմ է արևը. մայիսի առավոտը Զանգեզուրում:

Մակիչը արահետով բարձրանում է: Ամբողջ գիշերը ճանապարհ է կտրել: Նա շինելի փեշերը խրել է գոտու մեջ և գնում է ամայի լեռնալանջով, կանաչների միջով:

Ոչ մարդ կա, ոչ մարդաձայն:

20 Զախ՝ խոր ձորն է՝ ժայռեր, ձորի խորքում՝ ջուրը, մյուս ափը՝ կանաչ անտառ:

Մակիչը քայլում է հիացած առավոտի գեղեցկությամբ: Մի արտում մոռացել են բահը: Մակիչը քարափի գլխից նայում է ներքև:

Հեռվից լսվում է հովվի սրինգը:

Մակիչը նայում է: Ներքև՝ ձորում հովիվը ոչխարն արոտ է հանել:

Մակիչը հանգստանում է, սրբում է քրտինքը: Նա եկել է դժվար արահետներով, եկել է գաղտագողի և զգույշ նայում է շուրս կողմը:

20 Լեռան գլխին լսվում է ձիերի դոփյուն, մարդկանց ձայններ: Թնդանոթները ձիերի վրա բեռնած՝ ցեխի մեջ թրջված, ջարդված, ով գիտե որտեղից ուր են տանում զինվորները՝ կես գյուղացու կես զինվորի զգեստով՝ ցեխոտ, հոգնած:

Մակիչը թաքնվում է: Նրանք անցնում են:

— Հենց ասում եմ՝ քցեմ էս ձորը, կորչի գնա...

— Կտրվի մեր օրը...

Մակիչը նայում է նրանց ետևից: Երբ նրանք հեռանում են, Մակիչը կորչում է:

Նա մի անգամ ևս երևում է թփուտների մեջ, երբ իջնում է 30 գյուղի վրա:

Թփուտների մեջ կանգնել նայում է հայրենի գյուղին՝ Զանգեզուրի գյուղին՝ ժայռերի մեջ և խոր ձորերում:

կիսամութ:

Լեոնը հանում է շինեւը: Մակիչը գավկոմի տված թուղթը կարում է նրա փափախի ներսը: Լեոնը հագնում է ուրիշ զգեստ: Մակիչը նրան՝

— Լեոն, քեզ տեսեմ... Մեր հույսը դու ես:

Բացվում է նույն քարանձավի դուռը, և դուրս է գալիս մի հովիվ՝ մահակով և մեծ փափախով մի հովիվ:

Մակիչը նայում է նրա ետեկից:

Կես գիշեր է:

Տանը միայն օջախի լույսն է: Բուխարու ուրվագիծը: Կաթնան օջախի քարերի վրա:

Մակիչը կրակը մի կողմի է քաշում: Ապա սրբում է մոխիրը: Ձեռքը կոխում է և բարձրացնում է մի սալ քար, որի վրա էր օջախի կրակը և կաթնան: Ապա թնն ավելի խորն է կոխում և թաքստոցից հանում է երկու ատրճանակ: Քարը դնում է տեղը: Սոնան մոխիրը փռում է քարի վրա, և օջախը նույն օջախն է, նույն կրակը, նույն կաթնան...

Ծրդիկից ներս է ընկել լուսնի արծաթ սյունը: Մակիչը 20 ատրճանակները տեղավորելով, կամաց ասում է.

— Սոնա...

Սոնան կանգնել է նրա կողքին, երեսի քողը կիսաբաց: Մակիչը ձեռքը մեկնում է, թվում է թե պիտի գրկի նրան: Սոնան քողն իջեցնում է, բայց Մակիչը հանում է նրա երեսի կարմիր քողը, արագ համբուրում է քնած երեխային, դեմքի վրա լուսնի լույսը:

— Լավ է,— ասում է Մակիչը. լա՞վ է, որ Սոնան անքող է (և իրոք, լավն է Սոնան բաց երեսով), թե՞ այլ մտքով է ասում Մակիչը: 30

Նրանք դուրս եկան:

Սոնան կանգնել է դռան մոտ: Ժայռերի սովերները լուսնի լույսով, Քնած գլուղը: Մակիչն ահա հեռացավ, բայց հանկարծ ետ նայեց և մոտացավ Սոնային:

Կնոջ երեսին արցունք:

— Սոնա, ամոթ է... — գրկում համբուրում է: — Գնա տուն, ցուրտ է...

Ծվ հեռանում է:

Սոնան արձանի նման կանգնել է: Կանգնում է այնքան, մինչև հեռվում հալվում է Մակիլի վերջին ոտնաձայնը, և այլևս ոչինչ չի լսվում, այլ միայն լսվում է գետի վշշոցը:

6

10 Մակիլն անցավ փողոցով: Մի ստվեր թաքնվեց: Մակիլն այդ զգաց, ետ նայեց, բայց փողոցում ոչ ոք չկա:

Կարծես գետնի ընդերքից լսվում է խուլ աղմուկ: Աղմուկում են ապստամբների «շտաբում»՝ խոր քարանձավում, որի դռնից, երբ Մակիլը դուռը բաց է անում, երևում է լույսի շերտ, լսվում է հզոր աղմուկ, ապա, երբ Մակիլը ներս է մտնում, ամեն ինչ լուռ է:

— Տես էն ո՞վ էր ման գալիս..., — ասում է Մակիլը, և երկու հոգի հրացանով դուրս են գնում:

— Էս էլ քեզ կարմիր կտոր, — և Մակիլը հանում է Սոնայի քողը: Մեկը առնում է քողը, պահում է ճրագի դեմ:

30 — Դու լավ ես գրում, — ասում է Մակիլը ընկերներից մեկին՝ Հայկին: Նա առնում է քողը:

— Ի՞նչ գրեմ:

Մակիլը մտածում է. այդ ժամանակ «Արջը» ասում է.

— Կիրի՝ շեն կենա թազա օրենքը...

— Գրիր՝ Կեցցե Խորհրդային իշխանությունը...

Հայկը դուրս է գնում, քողը թևի տակ:

Քարանձավի խորքում Կարագինը կռացել է գնդացիների վրա: Հավաքում է: Մեկը լցնում է գնդացիների ժապավենը. մի քանի գնդակ բռի մեջ, ասում է.

30 — Թե ազատես, դու ես մեզ ազատելու... — և մեկ-մեկ գնդակները մտցնելով բները, խոսում է. — Էս մեկը պարուլիկ Ամիրջանովին, էս մեկը մինիստր Զախարին...

— Նրան երկուսը դիր, — բղավում է «Արջը», — փորը հաստ է, չի անցնի:

Քարանձավի անկյունում Բախշին, յուզուտ տուժուրկան ուսերին
երգում է՝ «Смело мы в бой пойдем...» — երգում է առանց բա-
ռերի, նմանեցնելով բայաթու։ Նա երգի եղանակը սովորեցնում
է զուռնաչուն։ Վերջինս «որսում է» եղանակը։ Երգի հետ լըս-
վում է զուռնայի կտրտվող, երբեմն սխալ, երբեմն ճիշտ նը-
վազը։ Երբեմն սովորեցնողի ձայնը և սովորողի նվազը կոր-
չում են ընդհանուր աղմուկի մեջ, իսկ երբեմն պարզ լսելի է,
որ զուռնաչին այնուամենայնիվ սովորեց եղանակը, և նույ-
նիսկ մի ուրիշը մատներով թմբկահարում է։

— Կարագին, — ասում է Մակիչը, — ազդանշանը երեք 10
անգամ... — և Մակիչը ցույց է տալիս իր ատրճանակը։

Կարագինը գնդացիի ճանաչում է։ Մեկը շալակում է անիվ-
ները, մյուսը՝ փողը... գնում են։

Խավարում։

7

Գոմի ճրագի լույսով մեկը ձին քաշում է դուրս։ Մեզ ծա-
նոթ խմբապետն էր, որին հրապարակում Պուղանը և Բախշին
ծաղրեցին։

Նա յափուռն էր ուսեց, նստեց ձին։ Գոմի ճրագը հանգամ-
անախտի մեջ լավում է ձիու հեռացող դոփյունը։ 20

Մակիչը նայում է ցուցակին։

— 67..., — ցուցակը ծալում է։ Ապա նվաճում է ապս-
տամբներից մեկին՝ անունը՝ Բադի։ Մակիչն զգում է, որ Բա-
դին ինչ-որ բան է ուզում ասել։

— Հը՞, ինչ կա...

— Ոտքերս բոբիկ են...

— Առ իմը, — և ապստամբներից մեկը նստում է, որ
տրեխները քանդի։

Մարդը տատանվում է, նորից ինչ-որ բան է ուզում ասել,
բայց այդ ռուպին դրսից լավում է կրակոց։ 30

Զգաստանում են։

Ապա դուռն աղմուկով բացվում է, և ներս են մտնում այն
երկու հոգին, որոնք դուրս էին գնացել իմանալու, թե ինչ
ստվեր էր պտտվում նրանց շուրջը։ Հրեղով ներս են բերում
քյոֆվի գզիրին։

— Ընկեր պետ, այ, սա էր...

Մակիլը նայում է նրան: Գզիրը՝ նիհար, ահից խելքը կորցրած, դողդողում է և միևնույն ժամանակ աղերսում է թողութուն:

— Թող կորչի գնա,— ասում է Մակիլը: Կոմունարներից մեկը նրան բռնելով հրում է, բայց այդ բռնածին ներս է մտնում Պուղանը և երկու հոգի: Նրանք թեքին փաթաթել են հեռախոսալարերը: Լարերը շարտում են մեջտեղ, և Պուղանը քրտինքը սրբելով ասում է.

10 — Դե, թող հիմա խոսեն:

— Ուռա,— թնդում է քարանձավը:

8

Խավարի մեջ խուլ զանգահարություն: «Հավարի» զանգեր են: Հետզհետե ուժեղանում է և հանկարծ կտրվում:

Երեք գլուխ՝ «սպարապետը», գնդապետ Կուռոն և Գեդեոն վարժապետը:

Ներս է մտնում պարուլիկ Ամիրջանովը՝ ետևից գյուղից փախած խմբապետը:

20 — Լարերը կտրված են... 2-րդ ճակատը չի պատասխանում...

Գեդեոն վարժապետը շտկում է ականոցները: Նա՝

— Ապստամբություն... Հայ գյուղը ապստամբի՞ իր կառավարության դեմ...

— Ոչինչ չկա սարսափելի...,— ասում է «սպարապետը»,— վաղը ժամը 12-ին վերջացրեք այդ անկարգությունը...

Գնդապետը նայում է պարուլիկ Ամիրջանովին: Վերջինս պատվի է առնում՝ ճշան համաձայնության, և նրա հետ հեռանում է խմբապետը, որ բերել է ապստամբության լուրը:

Խավարի մեջ պարզ լսելի զանգահարություն:

30 Մակիլը նայում է ժամացույցին:

— Լուսանում է, Պուղան...,— Մակիլն ականարկում է, որ գնալու ժամանակն է:

Պուղանը դուրս է գնում, նրա հետ՝ մի տասնյակ...

Սկեզեցու զանգերը «հավար» են կանչում: Զանգահարում է Բախշին:

Լույսը նոր ճառագում է:

Աթա ապերն աչքերը բաց է անում, լսում է զանգերի ձայնը, նստում է տեղը, դարմացած նայում է: Թախտի վրա Մակիշի շտրորված անկողինը:

— Էն հի՞նչ հավար է...

Նայում է Սոնային: Սոնան չի քնել: Կռացել է օրորոցի վրա:

10

— Աղչի, չե՞ս քնել...

Սոնան գլուխը թաքցնում է, սրբում է արցունքը:

— Մակիշն ո՞ւր է:

Սոնան գլխով է անում դեպի դուրս: Աթա ապերը «շտապ» հագնվում է:

— Այ պառավ, վեր է՛, է... Երեխան...— և բռնում է քնած Մինա զիզուն:

Զանգահարություն:

Մեկը սարսափած վեր է թռչում:

— Խուրքերը եկան...

20

Մի բակում կինը՝ կովկիթը ձեռքին մոտեցել է, որ կովը կթի, բայց լսում է, և հորթն օգտվելով նրա շվարումից, ծծում է մորը: Կինը նկատում է այդ և դեն է հրում հորթին:

— Բախտդ բանեց, հա՞ռառկած...

Զանգահարություն:

Պուլանը գլուղից դուրս եկավ: Վերջին տունը հա՞մնաց: Սարահարթ: Գիշերային ճրագ: Երեք սպա քնել են: Կապիտան Տեր-Պետրոսովը առնաձայն լսեց, գլուխը բարձրացրեց, նայեց ժամացույցին: Ժամը հինգն է: Պուլանի ընկերները շրջապատել են տունը: Երկու ընկերով՝ Պուլանը կանգնել է պատշգամբում՝ դռան առաջ: Սանդուղքի վրա հրացանը գրկած քնել է պահակ զինվորը: Նրա գլխավերև կանգնել է Պուլանի ընկերներից մեկը:

30

Զանգահարություն:

546

Պաշտոնավորը դարպասը կողպում է՝ նայում է դռան ա-
րանքից: Փողոցով անցան շորս զինվորներ:

Կարագինը գնդացիի տեղավորում է թփերի արանքում:
Նրանք ձորի պռունկին են: Զինվորներից մեկը ներքև է նայում՝
խոր ձորին: Թփերի արանքից երևում է ճանապարհը, որ իջնում
է դեպի գյուղը: Կարագինը գնդացիին ամրացնում է՝ փողը դե-
պի ճանապարհը:

Սպաների սենյակն է: Պուղանը և մի զինվոր ներսն են:
Վայրկյանի լուռթյուն: Կապիտանը բարձրացնում է գլուխը:
10 Պուղանի աչքն ընկնում է սեղանին, որի վրա դարաված են
նրանց ատրճանակները, թրերը. պատից կախված է մի կա-
րաբին:

— Դուք բանտարկված եք,— ասում է Պուղանը:
Ներս են մտնում նաև երկու ապստամբ:

— Ի՞նչ,— և կապիտանը վեր է կենում, կամենալով մո-
տենալ զենքերին: Պուղանը հանում է ատրճանակը: Զարթնում
է երկրորդ սպան:

— Ո՞վ է մեզ բանտարկել,— հարցնում է Կապիտան Տեր-
Պետրոսովը:

20 — Հեղափոխական կոմիտեն...

Կապիտանը դարձնում է հեռախոսը: Պատում է: Պուղանը
բարձրացնում է ձեռքը:

— Նեղություն մի քաշի...

Զանգահարություն մոտիկ և հզոր:

Մակիչը բարձրացնում է ձեռքը և զանգահարն այլևս չի
զարկում:

Նկեղեցու բակում հավաքվել են մոտ 50 զինված մարդիկ:
Բակն են մտնում ուրիշ գյուղացիներ:

Մակիչը բարձրացել է մի քարի վրա...

30 — Ընկերներ, ահա բացվում է լույսը, և գալիս է մեր կար-
միր օրը...

Աթա ապերը զարմացած նայում է: Նրա կողքին Զետանց
Վանեսն է, հրապարակի նրա «հակառակորդը»: Աթա ապերն
ասում է Զետանց Վանեսին.

— Ուրեմն, կյամ ե՞ն...

Հայկը, որ Սոնայի քողը տուն էր տարել գրելու, ճեղքում է բազմությունը և Մակիչի մոտ բաց է անում կարմիր դրոշը: Հազիվ նշմարվում են առաջին տառերը: Թնդում է ուռան...

Դրոշը ծածանվում է:

Մակիչի ֆիգուրը քարի վրա՝ որպես ամհհի արձան:

Կիսամութ: Կիսալույս:

10

Դհուը դմբդմբում է: Զուռնան նվագում է, «Смело мы в бой пойдем»: Եվ հեռու է, և ջինջ է նվագը՝ մարդկանց խուլ ձայների և դոփյունի հետ: Տեսնելու չափ պարզ դողդողում են **10** ելեկտրոններ:

Նրանք բարձրանում են: Գլուխներ են. նրանց վրա ծրփում է դրոշը: Երբեմն երևում են առանձին ֆիգուրներ՝ անցնում են կածանով, կամուրջով, վիմափոր տների մոտով: Բարձրանում են և ինչքան բարձրանում, այնքան խլանում է նվագը, բայց և երբեմն հզորանում է, երբ ապարատը մոտենում է ցույց տալու՝ թե ինչպես մի տեղ նրանց միացան երեք հոգի, մի այլ տեղ՝ մեկն ինչ-որ դարպաս է ծեծում, շուն է հաշում, մի կին՝ միամիտ հարցնում է.

— Առավոտ կանուխ էս հինչ կա՞...

20

Գիլա բիբին պատասխանում է.

— Ախի, թագա օրենք են դուրս բերել...

Պաշտոնավորը դժգոհ նայում է դարպասից:

Երկու հոգի հրացաններով մոտենում են՝ միանման շարքերին: Բայց Պաշտոնավորը նրանց կանչում է, ինչ-որ շնչում է: Հրացանավորներից մեկն ասում է.

— Մենք հենց իմացանք գնում են թուրքերի վրա,— և հրացանները պահում են:

Քյոխվան, ինչպես գյուղում անվանում էին դաշնակցության կոմիսարին, հին տանուտերի տիպն է և նույնիսկ վզով **30** կախում է տանուտերության նշանը: Բայց ներս է վազում գզիրը, որը տանուտերի դռնից գաղտագողի նայում էր: Ասում է, որ ապստամբները գալիս են, և քյոխվան իսկույն հանում է տա-

նուտերութեան նշանը և այդպէս քարացած և քունը դեռ գլխին,
նայում է:

Սպաների սենյակն է: Սպաները չկան: Պուղանն «օյին» է
արել. ապստամբներից շորս հոգի ծիծաղում են: Պուղանը փո-
ղը դրել է ականջին, «խոսում է»...

— Ցենտրալնի, ցենտրալնի... Բաքու, դա Բաքու... Բա-
րիշնա ջան, իգդե կրասնի արմի... Ախր ժողովուրդը կոտոր-
վեց... Հը՞... կյամ են, հենա կյամ են... մենք շրմփացրինք
մերոնց... Հա՛, հա՛, գասպաղին աֆիցերներին տարան Թալիշ,
10 եղան գոմը...

Նորից է պտտում փողը:

— Օրիորդ... Հայրստունի կողմերը ի՞նչ կա... Մարդ-մուրթ
մնա՞ց, թե՞ բոլորն իրար կերան...

Պուղանը նկատում է, որ ապստամբներից մեկը սեղանի վրա
ինչ-որ բաժակ է տնտղում, գրպանելու մտադրութեամբ: Փողն
խսկույն կախում է և խստութեամբ նայում է նրան: Ձեռքով նը-
շան է անում, որ հերիք է: Հարկավոր է դուրս գալ:

Նորից մարշը:

Մի մայր գուրս է գալիս տնից և կախվում է որդու՝ Բազու
20 թևից:

— Ո՞ւր ես գնում,— Բադին ազատում է թևը, ավելի
ճիշտ ետևից եկող մորը մի կողմի է քաշում: Մայրը զարմա-
ցել է:

Երբ հեռանում է որդին՝ մայրն ինքն իրեն ասում է.

— Սե լինի Բաքուն, է... էս սաղ Բաքուն արեց...

Ձիերի դոփույն:

Սարահարթի վրա արշավում են պարուլիկի ձիավորները:
Նրանք շատ են, և նրանց վերջը չի երևում:

Ետ մնաց վերջին տունը:

30 Նրանց դիմաց բերում են բանտարկած սպաներին: Ապս-
տամբներից մեկն ուզում է վրա քշել կապիտան Տեր-Պետրո-
սովին ապստակելու նպատակով:

— Շարքի,— բղավում է Մակիշը, բռնելով նրա թևը:—
Խմբապետ հա չե՞ս...

Լուռ և նու Սպաներին իջեցրին:

Այնտեղ, որտեղ նրանք հանդիպեցին սպաներին, փոքրիկ կիթն է, որի միջով ճանապարհը բացվում է սարահարթի վրա: Այդ միակ ճանապարհն է: Մակիչը այդտեղ շորս հոգու պահակ է նշանակում, նպատակ ունենալով գյուղից ավելորդ մարդկանց երթևեկությունը կտրել:

Պուղանը Մակիչին է հանձնում մի հեռադիտակ:

Պարուլիկ Ամիրջանովն արշավում է՝ հտեից ձիավորներին խումբը:

Հինգ հոգի ճեղքում են կիրճը և գնում են դեպի դիրքերը: Նրանք ուշացած ապստամբներն են:

10

Մակիչը Պուղանին ինչ-որ դիրքեր է ցույց տալիս: Այդ մի բլրակ է՝ ճանապարհի աջ կողմը:

Արտերի մեջ թաքնված պահակը, որ բավական առաջ է, մի անգամ կրակեց:

Պարուլիկ Ամիրջանովը կանգ առավ:

Ապստամբները դիրքերումն են:

Իր տան պատուհանից քյոխվան նայում է սարահարթին: Նա սպասում է, տատանվում է:

Զիավորներն արշավում են:

Մի խումբ ապստամբներ պառկել են թփերի հտեր: Նրանք նկատեցին արշավող ձիավորներին, որոնք ճեղքվեցին երկու մասի:

20

Բլրի գլխին ծփում է դրոշակը:

Մակիչը նայում է հեռադիտակով:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

1

Փոքրիկ բլրակ: Միայնակ ծառ:

Մակիչը նայում է հեռադիտակով: Զիավորների մի խումբ արշավում է դեպի այն թփերը՝ ձորի գլխին, որոնց հտե թաքնված է Կարագինի գնդացիները:

30

Մակիչն ատրճառակից կրակում է ազդանշանք:

Զիավորները՝ թրերը հանած արշավում են՝ ինչպես հեծելազորը շեղ դժով, իրարից հեռու:

519

Գնդացիք բացվեց:

Գլորվեց մի ձի: Զիավորն ընկավ: Մի ձի ծառս եղավ: Զիավորների աջ թևը դարձրեց ձիերի գլուխը: Գնդացիք «որոնում է» նրանց: Զիավորները նահանջում են դեպի ձորակը:

Մի ձիավոր մտնում է ձորակը: Զիերը արածում են ձորի արտերի մեջ: Պարուշիկ Ամիրջանովը մեկին ինչ-որ հրամայում է: Այդ ձիավորը վազում է, նստում է ձին, ձիերը նստում են՝ 15—20 գինվոր:

10 Պարուշիկ Ամիրջանովը նրանց առաջարկում է աջ կողմով մոտենալ գյուղին և կտրել նահանջի ճանապարհը:

Պուղանի տղաները սողում են կանաչի միջով: Նրանցից մեկը ետ է մնում, գլորվում է փոքրիկ փոսը և տապ է անում, հրացանը թաքցնելով խոտի մեջ...

Պուղանը նկատեց ձիավորներին, որոնք ձիերը դեպի աջ էին քշում...

Կրակեցին...

Զիավորները հեռացան, թաքնվելով բլրի ետևը:

Մակիչը՝ միջին զորամասով սողում է առաջ՝ դեպի քարափները...

20 Պարուշիկ Ամիրջանովը գինվորների գլուխն անցած սողում է դեպի նույն քարափները:

Գնդացիքը կտկտում է:

Զորում ձիերն անհանգիստ են: Մի ձի վրնջում է:

2

Մակիչը մոտենում է քարափներին:

Պարուշիկը քարափներից հարյուր քայլի վրա է...

Կարագինը նկատում է սողացող դաշնակցականներին:

Մակիչը մոտեցավ քարափներին:

Գնդացիքը բացվեց դեպի կանաչ արտերը:

30 Քարափի գլխից կրակում են Մակիչի հետ եղած ապատամբները:

Պարուշիկ Ամիրջանովը նահանջում է: Նրա տղաներից մեկը կողքը բռնեց, երկու քայլ գնաց, օրորվեց և ընկավ:

Պարուշիկը մտավ թփուտը:

Կարագինը գնդացիրն ուղղեց դեպի թփուտը:

Գնդացիրը կտկտում է:

3

Գնդացիրի կրակոցի ձայները հասնում են գյուղը:

Պաշտոնավորը և քյոխվան. ապա շրջանը հետզհետե բացվում է, և երևում է մի կտուր, կտուրի վրա հավաքված կանայք և տղամարդիկ:

Լեղապատառ վազում է գզիրը: Նա բղավում է:

— Վայ ամա՛ն, հայերն իրար կոտորեցին:

10

Քյոխվան քաշվում է տուն, ճակատին շոր է կապում, մըտնում է անկողին:

Պաշտոնավորը՝

— Ժողովուրդ, բա հի՞նչ եք ասում... Ախր, «մեր տղորցը» կոտորեցին:

Բաղու մայրը՝ (նա, որ ասաց. «Սև լինի Բաքուն...» և ուղեց որդուն դուրս հանել շարքից) լսելով այդ, ծնկներին է խփում, կրծքին է խփում և ճշալով վազում է:

— Ամա՛ն, երեխայիս սպանեցին...

Ժողովուրդն իրար է անցնում:

20

4

Մակիչը վայր դրեց հեռադիտակը, և շորս հոգով շտապում է դեպի Պուղանը:

Զիավորները աչ թևից քաշում են դեպի գյուղը: Նրանց մտադրութունն է գյուղը մտնել թիկունքից, շրջապատել ապստամբներին:

Պուղանը կռվի է բռնվել:

Զիավորները դանդաղ, բայց քայլ առ քայլ իջնում են գյուղի վրա...

Թփուտների միջից մեկ-մեկ դուրս են սողում դաշնակները: Նրանք կուզեկուզ գալիս են: Նրանք գալիս են դեպի քարափը, որ սարահարթի գլխավոր դիրքն է:

30

Մակիլը Պուղանի դիրքից կրակում է:
Գրոհում են... Զիավորները նահանջեցին:
Դեպի միջին դիրքն են մոտենում դաշնակները...

Այնտեղից Հայկը բարձրանում է և բղավում է.
— Մակիլ, հե՛յ,— և ձեռքով անում՝ թե վերադարձիր,
թշնամին երևաց:

Հենց այդ րոպեին նրան խփում են:

Մակիլը նկատեց և վազում է դեպի միջին դիրքը, դեպի քա-
րափը:

10 Մեռնող կոմունարը կանչում է.

— Զո՛ւր...

5

Այն կիրճը, որտեղ Մակիլը չորս հոգու պահակ է թողել...

30—40 կին, տղամարդ խոնվել են, աղմկում են: Նրանք
ուզում են անցնել սարահարթը:

Հեռու կանգնել է Պաշտոնավորը և մի գյուղական կիսախն-
տելիգենտ տիպ: Նրանք իբրև թե բանից տեղյակ չեն և մի դար-
պասի առաջ նստել են: Նստել են, բայց ականջը դեպի ժողո-
վուրդն է: Անցնում է գզիրը, որ լեղապատառ վազել էր, բղա-
վելով, թե հայերն իրար կոտորեցին: Պաշտոնավորը նրա ա-
կանջին ինչ-որ բան է ասում: Նա գնում է դեպի ժողովուրդը:

Խոնված ժողովուրդի մեջ երևում է Աթա ապերը:

Բադու մայրը հարձակվում է նրա վրա.

— Բա հայը հային կսպանի՞...

Աթա ապերը հանդարտ պատասխանում է.

— Բա իմ տղան հայ չէ՞ր...

Ժողովրդի միջից գզիրը բղավում է.

— Թողեք հաց տանենք, ջուր տանենք...

Պահակ զինվորներն իրար են նայում: Նրանք բաց են թող-
30 նում ժողովրդին:

Պաշտոնավորը և «կիսախնտելիգենտ» տիպը դարպասով
ներս մտան: Բակում նրանց դիմավորեց քահանան:

Քարափի գլխին Մակիշը նկատում է ինչ-որ գլուխներ, որոնք խոտերի մեջ կռանում-բարձրանում են: Նրանք բավական մոտեցել են գնդացրին:

Նկատելով նրանց, Մակիշը կրակ է բաց անում և գրոհում է...

Դաշնակները գրոհում են միջին դիրքի վրա:

Սարահարթով վազում է մի կին:

— Մակի՛շ, ժողովուրդը...

Մակիշը տեսավ ժողովուրդին:

10

Ժողովուրդը սարահարթի վրա: Մեծ մասը գնում է դեպի

Պուղանի դիրքերը:

Բլուրի վրա, որտեղ միայնակ ծառն էր, ծածանվում է դրոշակը:

Դաշնակները գրոհում են:

— Ետ քշեք ժողովուրդին,— բղավում է Մակիշը:

Երեք զինվոր վազում են դեպի ժողովուրդը: Նրանք ինչ-որ բղավում են դեպի կիրճը, որտեղ պահակ զինվորներն արդեն իզուր, աշխատում են պահել ժողովրդի նոր ալիքը:

Գյուղացիներից մի քանիսը հրացանով են:

20

Նրանք վազում են դեպի միջին դիրքը:

— Պինդ կացեք, տղերք,— բղավում է մեկը և դիրք է մտնում:

Ժողովուրդի ներկայությունը բարոյալքում է զինվորներին, ոմանց ոգևորում է: Կանոնավոր ճակատը դարձավ խռնված ամբոխ, որտեղ մի կին քաշում է ամուսնու թևից, մի մայր համարյա դիրքերի մոտից բղավում է.

— Արյուն մի՛ արեք, հե՛յ, ձեզ մատաղ...

Պուղանը չգիտի ինչ անել... Ետ է նայում: Մի քանի հոգի չկան: Իսկ թշնամին ահա աչ կողմից շրջապատում է, և առաջին ձիավորներն արդեն մարագներն են հասել:

30

Խոտերի մեջ ընկած է Հայկը:

Աթա ապերը գրկում է նրան...

— Զո՛ւր,— ասում է վիրավորը, Աթա ապերը մոտեցնում է ջրի կուժը:

Բախշին, որ միջին դիրքումն է, տեսնելով մոտեցող թըշնամուն, դուրս է թռչում դիրքից և բավական մոտենալով, պառկում է քարի տակ:

Նա կրակում է:

Դաշնակներից երեքը մտել են արտի «միջնակը» և քարափից 50 քայլի վրա են: Նույնիսկ Բախշին չի նկատում, որ կողքով սողում են դաշնակները:

Դաշնակները, թվում է, թե հեռացան գնդացիներից:

Մակիչը միջին դիրքերումն է...

10 Կիրճի կողմից մեկը բղավեց.

— Փախեք, հե՛յ... ձիավորները մտան գյուղը...

Պուղանի դիրքերը դողացին... Մեկը հրացանը գցեց: Վազում է դեպի ժողովուրդը: Երկու հոգի հրացանով են փախչում: Պուղանը բղավում է.

— Ո՛ւր եք փախչում...

Հանկարծ բլուրի ետևից, թրերը հանած, դեպի Պուղանի դիրքերն են արշավում քսան ձիավոր: Կանայք ճշալով ետ են գնում: Պուղանը վազում է դեպի միայնակ ծառը, դեպի դրոշակը:

Քարափի վրա ձեռնառումը գցեցին: Փռչի:

20 — Կարա՛գին, գնդացի՛րը, — որոտում է Մակիչի ձայնը:

Աթա ապերը, Գիլա բիբին, մի ուրիշ գյուղացի վազում են դեպի քարափի դիրքերը: Այնտեղից էլ հետ են փախչում մի քանի հոգի, որոնք նկատեցին Պուղանի թևի նահանջը:

Կիրճը պահող ապստամբները վազում են դեպի դիրքերը, մեկը տատանվեց, հետ մնաց: Փախչում է դեպի գյուղը:

Գնդացիքը կտկտաց և կտրվեց:

Մի կոմունարի խփեցին թիկունքից:

Ձեռնառումի ծխի մեջ կրակում է Մակիչը:

30 Կարագինը գնդացիքը զլորեց ձորը:

Խճաքար լանջով զլորվում է գնդացիքը: Մի բակ: Մի կին՝ ձեռքը ճակատին պահած նայում է վերև: Շղթայած շունը հա-

չում է: Գնդացիքը գլորվելով մտավ այդ բակը: Շունը հետ փախավ: Կինը և վախեցած, և զարմացած ասում է՝

— Վրիա՛... էս աղքատի գութանն ումն ա՛:

Գնդացորդները նահանջում են կրակելով:

Կարագինը երեք հոգով վազում է դեպի քարափի դիրքերը:

Պուղանը, խլելով դրոշը, վազում է դեպի քարափի դիրքերը, ետևից մի քանի զինվոր:

Փախչում են կիրճով: Փախչողների մեջ կան՝ ապստամբներ, կանայք, տղամարդիկ: Ոմանք շվարել են: Չհտանց Վանեսը, նաև երկու ծերունի առաջ են գնում:

10

Պարուշիկ Ամիրջանովը նստեց ձին, նստեցին նաև նրանք, որոնք ձիերը պահել էին ձորում:

Քարափի դիրքերը դաշնակների ձեռքին են:

Աթա ապերը վազում է: Վազում են Չհտանց Վանեսը, երեք-չորս գյուղացի:

Կիրճի մոտ՝ ուշագնաց լալիս է Մինա զիզին:

Կարագինը կրակելով քարափից թռավ ներքև:

Գիլա բիրին ծնկները խփելով՝ վազում է գյուղի փողոցներով:

Դռան շեմքին՝ Սոնան...

20

Գնդակը դիպավ Մակիշի ձեռքին: Ատրճանակն ընկավ: Երկու ձիավոր թրերը հանած տասը քայլի վրա են:

Քարափը դաշնակների ձեռքին է:

Բախշին իրեն գցեց մի պատից: Պաշտոնավորը վեր թռավ, բռնեց նրա փեշից՝

— Ո՛ւր ես փախչում, ինկեր...— Բախշին դարձավ դեպի նա, որ խփի, Պաշտոնավորը սարսափած, բաց թողեց փեշը: Բախշին թռավ ներքև:

— էդ ո՞ւմ եք սպանում,— որոտաց Աթա ապոր ձայնը: Գյուղացիները՝ Աթա ապերը, Չհտանց Վանեսը և մյուսները ձիավորների արանքում են: Ձիերը կանգ առան:

30

— Մակիշ, քեզ ազատիր,— բղավում է Պուղանը:

Թիկունքից երկու հոգի բռնում են Մակիշին՝ հենց ժողովըղի մեջ,— Քյոխվան դեն նստեց գլխաշորը, դուրս եկավ վերմակի տակից և հարդարելով իրեն, կախեց տանուտեղու-թյան նշանը:

Պուղանը փախչում է, ետևից ձիավորը: Պուղանը թռավ
պատի վրայով:

9

Գյուղի փողոցներով արշավում են ձիավորները:
Անկարգ կրակոցներ: Գյուղացիների սարսափած դեմքերը:
Երկու հոգի թաքնվեցին մարագի մեջ:

Անկյունից մեկը կրակում է:

Կարագինը գլխաբաց փախչում է:

Ձիավորները նրա ետևից, կորցրին նրան: Մի ուրիշը՝

10 ձիուց իջնելով, վազում է կտուրով:

Կարագինն ընկնելով ծուղակը, ներս է մտնում մի պատա-
հական բակ: Այդ Գիլա բիրու բակն է, որտեղ առավոտյան Գիլա
բիրին կով էր կթում:

Կարագինը մտնում է տուն, դուռը դնում:

Ամայի բակ: Քարափոր տուն՝ ժայռի մեջ, մի բարձր և վան-
դակապատ լուսամուտ, դարձյալ ժայռի մեջ: Կտուրով վազող
ձիավորն իրեն զգում է այդ բակը: Դռնով ներս են մտնում եր-
կու ձիավոր:

Նրանք մոտենում են: Կարագինը ներսից կրակում է: Ձիա-
վորներից մեկը բռնում է թևը. նա վիրավորվեց: Գալիս են ուրիշ
20 երկու հոգի: Նրանցից մեկը ձեռնառումբը բարձրացնում է, որ
խփի: Այդ վայրկյանին Գիլա բիրին ճշալով ներս է վազում,
ընկնում է ձեռնառումբով ձիավորի ոտքերը:

— Ամա՛ն, հարսս, հիվանդ հարսս...

Ձիավորը տատանվում է:

Գիլա բիրին մոտենում է դռանը: Կամաց ասում է Կարա-
գինին, որ դռան ետևից լսում է.

— Ես եմ, բաց արա...

Դուռը բացվում է և իսկույն փակվում: Գիլա բիրին վա-
30 զում է առան անկյունը:

Քիչ հետո դուրս են գալիս Գիլա բիրին և «հարսը», նրա
թևին կոթնած: Դուռը դնում են: Նրանք անցան բակի կողմով:

— Դե, հիմա ի՞նչ կասես,— ձեռնառումբը պայթում է:
Փռչի:

Ամայի մարագի մեջ. Գիլա բիբին և «հարսը»: Կարագինը հանում է «հարսի» շորերը: Գիլա բիբին ասում է.

— Մակիչին բռնեցին:

10

Խոր ձոր է:

Հինգ ձիավոր դեռ շարունակում են հետապնդել:

Պուղանը երեք հոգով հետ է նահանջում: Զիավորներից մեկը կանգնում է: Նեղ կապ է, ձիերը դժվար պիտի անցնեն: Պուղանը և ընկերները կրակում են:

Զիերից առաջինը խրսնում է: Վերջին ձիավորը հետ է 10 փախչում:

Զիավորները շրջում են ձիերի գլուխը: Այլևս չեն հետապնդում:

Պուղանն ընկերների հետ կորչում է ձորում:

Խավարում:

11

Գնդապետ Կուռոյի դեմքը: Խոսում է հեռախոսով:

— Բռնե՛լ եք: Շնորհավորում եմ, պարուլիկ... Այո՛, այո՛, խիստ հսկողությամբ...

Հետզհետե բացվում է պատկերը:

20

Նստած է Գեդեոն վարժապետը, Կուռոն նայելով Գեդեոն վարժապետին, ասում է հեռախոսով.

— Ո՛չ, պարուլիկ... Զե՛ որ մենք դեմոկրատիկ հանրապետություն ենք, — և հեռախոսի փողի միջով քրթչում է:

Խավարում:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

1

Պարուլիկ Ամիրջանովը կախում է հեռախոսը: Նրա կողքին կալանքից ազատված սպան է՝ կապիտան Տեր-Պետրոսովը: Դիմացը՝ երբեմն ահով, երբեմն շողոքորթ սիրալիկ կանգնել է 30 քյոխվան, տանուտերության նշանը կրժեքին:

Պարուշիկը՝

— Գլուդից կհավաքես ութ հարյուր փութ ցորեն... Եթե փախածներին չբռնեն բերեն...

Քյոխվան ցնցվում է: Հեռվից զուռնա-դհուլը նվագում է մարշը՝

— Քար քարի վրա չի մնա, Բայբուրտ...

Քյոխվան հանդգնում է ասել՝

— Ութ հարյուր փու՞թ... պարուն պարուշիկ...

— Ոչ մի խոսք... Մարշ...

10 Քյոխվան նայում է վախեցած՝ նաև սիրալիի շողոթորթու-թյամբ հետ է գնում:

Հետզհետե խավարում է:

2

Հրապարակն է, գյուղական կանցելարի առաջ, իսկ վերևը՝ «շտաբի օթախներն» են, որտեղ է Ամիրջանովը և կապիտանը:

Դհուլ-զուռնան «Բայբուրտի» մարշով կանչում է ժողովի: Հրապարակում երևում են գյուղացիներ: Նրանք հավաքվում են: Դրնգում է գզիրի՝ մեզ ծանոթ այն գյուղացու ձայնը, որը լեզապատառ վազեց, բղավելով, թե՝ «հայերն իրար կոտորեցին»:

20 Մի քարափից նա կանչում է՝

— էհե-հե՛յ ժողովուրդ... մեյդանում ժողով է, հե՛յ...

Ձայնը արձագանքում է:

Մի կին «չանչ» է անում, ասելով՝

— Չոռը քեզ, բայդուշ...

Հրապարակ են մտնում երկու գյուղացիներ: Նրանցից մեկը՝ անունը Մինաս, մոտենում է զուռնաչուն: Երբ վերջինս շունչ է առնում, Մինասն ասում է նրան.

— էս ոնց է քո բանը... Երեկ «ուռա», էսօր «տարանի-նա»..., — այսինքն՝ երեկ ապստամբների երգն էիր նվագում,

30 այսօր դաշնակցականների մարշը:

Չուռնաչին նվագում է և զուռնայի ծայրը դարձնելով դեպի քյոխվան, որը սանդուղքի գլխից նայում է հրապարակի ժողովուրդին, — ուսերով հասկացնում է, թե՝ «ի՛նչ անեմ, ահը մեծ

է, քան մահը»։ Քրիստիան իջնում է սանդուղքով։ Մի գլուղացի Մինասին ասում է.

— Կամ աղն է պակաս, կամ՝ մաղը...

— Ժողովուրդ, լսողություն,— կանչում է քրիստիանը հավարում։

3

Այն ձորը, որտեղ Պուղանը հետ քշեց հետապնդող ձիավորներին։

Քերծի տակ կանգնել են Պուղանը, Կարագինը, «Արջը» և Բախշին։

10

— Ո՞նց անենք,— հարցնում է Պուղանը։

Իրար երեսի են նայում։

Գառների մայուն։

Քերծի գլխից, ձորի խորքում նկատում են մակաղած գառների։ Մի տղա թաքնվել է թփի տակ։

Իջնում են ձորը։ Մյուսները պահվում են, որպեսզի տղային չփախեցնեն, և մոտենում է միայն Պուղանը։

— Զիլֆի՛,— տղան ոտքի է կանգնում։

Զիլֆին Պաշտոնավորի գառնարածն է, գզգզված, մեծի հին շոր և փափախ դրած մի գեղեցիկ տղա։

20

— Զիլֆի, վազի մի խաբար բեր...

Տղան մի րոպե տատանվում է, ապա գնում է։

4

Քրիստիան ժողովուրդին արդեն հայտնել է պարուշիկի հրամանը։ Ժողովուրդը գրգռվել է։ Մինասը մեկին հրելով, առաջ է տանում մինչև կենտրոնը, որտեղ կանգնած են Պաշտոնավորը, քահանան, այն «կիսախնտելիզենտ տիպը» և այս կարգի մարդիկ, նաև քրիստիանը։

Մինասը բոլորի առաջ «մաշկում է» մարդու քրքրված շուխան։ Մեջտեղ կանգնել է մերկ, կմախքի նման մի մարդ, որ ամաշելուց շուխան իսկույն ծածկում է։ Լոռթյան մեջ Մինասը գոռում է.

30

— Բա սրան ո՞վ հաց կտա...

529

լռում են, ապա խուլ գոռում են.

— Բւ՛ւմ ցորեն ունի, շուն լինի...

— Կես փութ էլ չեմ տա...

— Բւ՛ւմ տնից փախած կա, թող նա տա,— ասում է Պաշտոնավորը: Մեկը կանչում է՝

— Բւ՛ւռան քցել էին գյուղը... Ժողովուրդն ի՞նչ մեղ ունի...

Գառնարած տղան գյուղի մոտ անցավ ձիավորների կողքով, որոնք ճանապարհը կտրել են:

«Պաշտոնավորը» բազմության մեջ նկատում է գզիլին,
10 նրա ափանջին ինչ-որ ասում է, գզիրը գնում է:

— Ժողովուրդ...

Բայց քոխվի կանչը ոչ ոք չի լսում: Գոռում են:

Մի ծերունի հարցնում է քահանային:

— Տեր հայր, բա ո՞նց կլինի...

— Մարդ, ասված է՝ տուր զկայսերն կայսեր և զաստուծույն աստուծո...

Ծերունու և քահանայի խոսակցությունը տեղի է ունենում անակնկալ լռության մեջ, որովհետև ժողովուրդի աղմուկի վրա պատշգամբն է դուրս եկել Ամիրջանովը, նայում է վերևից, և
20 ներքևում իսկույն լռում են:

Պարուլիկը կապիտանին ձեռքով նշան է անում, որ իջնի ներքև:

Ահաբեկված նրան է նայում ծերունին, ասես վերև հենց ինքը «կայսրն» է, որի մասին ասաց քահանան, իսկ նրանից բարձր նույնպես ահարկու աստվածը:

Պաշտոնավորը հիացած նայում է պարուլիկին:

— Վլաստն էնպես կլինի, է... մեռնեմ նրա թրին...

Ժողովուրդը լուռ է:

Ջուռնաչին ի պատիվ «վլաստի» նվագում է կոխի վայրենի
30 եղանակ:

Կապիտանը իջնում է ներքև, երևում են 4 հոգի հեծելազորից, որոնք ձիերը հանում են հենց հրապարակին կից գոմից:

Տեր-Պետրոսովը գնում է դեպի նույն շենքի ներքին հարկը, որի վերև պատշգամբն է: Պատշգամբի ստվերի մեջ ներքնահարկը չի երևում:

Ժողովուրդն այն կողմն է նայում, իսկ զուռնաչին, զուռնայի բերանը դեպի պատշգամբը ցցած, դեռ փչում է «վլաստի» պատվին: Նվագի զիլ ըռպեին Մինասը խփում է զուռնային, զուռնան ճշալով լռում է:

Քար լռութուն:

Ներքնահարկից դուրս հանեցին Մակիչին:

Ժողովուրդը սիրտ չի անում նայել, մեծ մասը շրջում է դեմքը, ոմանք հեռանում են, հեռանում է նաև Մինասը և նույնիսկ Պաշտոնավորը շրջում է երեսը:

Զիբըր նստում են. ձի է նստում ուղեկցող սպան:

10

Պաշտոնավորը, երբ երեսը շրջում է, նկատում է Զիլֆուն, որը հրապարակ է հասել այն ըռպեին, երբ հանեցին Մակիչին: Տղան ահից քարացած նայում է և չի զգում, թե ինչպես «աղան»՝ Պաշտոնավորը, կամաց-կամաց մոտենում է նրան: Պաշտոնավորին զբաղեցնում է այն, թե իր գառներն ուր է թողել Զիլֆին:

Այդ նույն ժամանակ Մակիչն ասում է՝

— Ժողովուրդ, մենք նորից կգանք...

Խուլ աղմուկ է:

Պաշտոնավորը գոռում է Զիլֆու վրա՝

20

— Գառներն ո՞ւր են...

Տղան հանկարծակիի եկավ: Եվ մինչև կարողանում է ասել՝

— Սոված էի... Եկա հացի,— Պաշտոնավորը նրան ապակում է: Տղան գլորվում է և՛ հարվածից, և՛ անակնկալից, և՛ նրանից, որ զգեստի փեշերը ոտքերին փաթաթվեց, բայց իսկույն ոտքի է կանգնում՝ փախչելու, հիշելով, որ իրեն լուրի են ուղարկել:

5

Մակիչին տանում են փողոցով:

30

Դեմքի կեսն արյունվա է, թաշկինակով կապած:

Նրա ձեռքերը կապկապել են մեջքին, և երկու ձիավոր բռնել են պարանի ծայրերից: Առջևից գնում է կապիտան Տեր-Պետրոսովը:

Մակիչը գնում է՝ գլուխը բարձր պահած: Հարևան կտուր-
ներից նայում են կանայք: Մի կտուրից կանչում են:

— Շներ, — այնտեղ կանայք թաքցնում են կանչողին:

Ուղեկցող սպան նույն կողմն է նայում:

Խավար բանտ է: Նեղ երդից ընկել է արևը: Գետնի վրա
պառկել են Աթա ապերը, Չետանց Վանեսը և այն երեք գյու-
ղացիները, որոնք վերջին բոպեին, ընկնելով ձիավորների ա-
րանքը, Մակիչին փրկեցին թրի մահացու հարվածից:

10 Աթա ապերը նախազգում է: Վեր է կենում և դուռն ճեղքից
միայն տեսնում է ձիավորների և սպայի գլուխները: Բայց նա
լսում է մի ձայն...

— Մակիչ...

Սպան ձիու գլուխը պահում է, նայում է շորս կողմը, ոչինչ
չի տեսնում: Մակիչը նկատում է մի կնոջ, որը ծեծում է
կուրծքը:

Աթա ապերը լսում է այդ կանչը և հառաչում է.

— Ուր ես, Մակիչ...

Նույն կինը երեսը շրջել և մրմնջում է՝

— Քոռանա քեզ բերող մայրը...

20

6

Գզիրը երեք ձիավորների կանգնեցրել է խոտի «թառի»
առաջ: Նա ասում է, ցույց տալով խոտը.

— էս էլ նրանցն է...

Զիլֆին վազում է նրանց կողքով: Զիավորներից մեկը
նրան բռնելով ասում է.

— Բարձրացիր, խոտը վերևից թափիր...

— Հորդ նոքա՞րն եմ, — պատասխանում է տղան, դուրս
է պրծնում նրա ձեռքից, փախչում է:

30 Գզիրը պարանի ծայրից քար է կապում, գցում «թառի»
գերանով:

Զիավորները գնում են փողոցով: Նրանց դիմաց գալիս է
մի կին՝ ուսին կուժը: Կինը սեղմվում է պատին, որպեսզի ճա-
նապարհ տա: Մակիչը ջուր է ուզում: Կինը մոտեցնում է կուժի

532

քերանը: Զուր է ուզում և ձիավորներից մեկը: Կինը մեջքը նը-
րան դարձնելով, ասում է.

— Աղբյուրն առաջներիդ է...

Եվ շարունակում է ճանապարհը:

Զիլֆին ետ է նայում: Գզիրը պարանից բռնած բարձրա-
նում է դեպի «թառը»: Զիլֆին առնում է մի քար, պտտում է
պարսատիկը, քարը բաց է թողնում:

Գզիրի ահաբեկված դեմքը: Քարը դիպավ նրա գլխա-
վերևը:

Հեռվում՝ Մակիշը և ձիավորները: Այլևս տներ չկան, այլ 10
միայն երևում է կիրճը, որտեղ պահակ են շորս ձիավոր:

7

Աթա ապոր տան բակը:

Զիավորները ձիերը կապել են գութանից, սյուներից...
Ներսը խուզարկում են: Սոնան, երեխան գրկած, արձանացել է:
Խուզարկողներից մեկը ինչ-որ նկար է նայում: Բանտում
սպանված բուլլեիկի նկարն է: Փշրում է: Մեկը՝ հացը տաշտից
հա թափում է, մյուսը հրացանի կոթով փշրում է «ուրագը»,
գարին լցնում են հացի տաշտի մեջ և դուրս են տանում՝ դնում
են ձիերի առաջ: Մինա զիզին օգտվելով առիթից, վերցնում է 20
որդու նկարը, սրբում և պահում է թևի տակ:

Նկատելով հացի թափելը և տաշտը դուրս տանելը, Մինա
զիզին միայն ասում է.

— Սրանք հայե՞ր են...

Հետզհետե խավարում է:

8

Նույն ձորն է:

Պուղանը դուրս է թռնում թաքստոցից:

Համարյա գլորվելով, իրեն ներքև է գցում Զիլֆին:

— Մակիշին տարան,— և տղան քրտնաթոր հեռում է, 30
ձեռքով ցույց է տալիս, թե որ ուղղությամբ տարան: Պուղանը,
Կարագինը, նաև երկու կոմունարները մի ակնթարթ իրար են
նայում և թռնում են, իսկույն չքանում են, այնպես, որ Զիլ-

Ֆին զարմացած նայում է, և նրան թվում է, թե այդ ամենը մի տեսիլք էր խոր ձորում:

9

Արև է:

Լեռնալանջի արտերն են, թփերը, — այն լանջերը, որտեղով գյուղ մտավ Մակիչը:

Մի մարդ թփերի մեջ «ցաքի փուշ» է կտրում: Թփերի մեջ նրա էջը: Մարդը գլուխը բարձրացնում և զարմացած նայում է: Ապա հետզհետե անցնում է թփի ետևը, բայց շարունակում է նայել նույն ուղղությամբ:

Ձորի գլխին, այնտեղ, ուր Մակիչը հանդիպել էր թնդանոթ տանող զինվորներին, միայնակ կանգնել է կապիտանը: Նա սպասում է, որ մյուսները ետևից հասնեն: Ապա հետզհետե երևում է մի ձիավոր, վերջապես Մակիչը, որի ետևից՝ պարանի ծայրերը բռնած, գալիս են երկու ձիավոր:

Մակիչը նայում է խոր ձորին:

Հենց այս թփի տակ նստել էր:

Մակիչը մի րոպե կանգնում է, շունչ է քաշում, ապա դառնում է ձիավորներից մեկին (մյուսը ծխախոտ է փաթաթում)։

— Էս կոճակները քանդես... խեղդում են:

Եվ վիզը մեկնում է մյուս ձիավորին, որպեսզի նա արձակի կոճակները: Երբ ձիավորը կռնում է, որ արձակի, Մակիչը ուստյուն է անում դեպի ձորը, խրվում է լանջի ավազահողի մեջ, քարերը գոռալով գլորվում են, ձիերը խրտնում են, մինչև ձիավորները զենքերը հանեն և կրակեն, Մակիչը՝ երբեմն գլորվելով, երբեմն թռնելով, քարի ետևն է անցնում այն րոպեին, երբ վերևից կրակում են:

Սպան ձիու գլուխը շրջում է հետ, մյուսները ձիերից իջնում են և հարմար տեղ են փնտրում, որ քարափից իջնեն...

Մակիչը վազում է, ետևից քարշ տալով պարանները:

Ձիավորներից մեկը իրեն գցում է լանջով:

Կրակոցի ձայնին՝ Պուշանը, Կարագինը և նրանց երկու ընկերը գլուխները բարձրացնում են: Նրանք վազում են: Նրանք նկատեցին իրար անցած կապիտանին և ձիավորներին:

Կրակեցին: Զիավորները հետ են փախչում:
Հետապնդողը ձորում լսեց կրակոցի ձայները և շվարած
կանգնել է...

10

Անտառի մեջ արագ վազում է Մակիչը:

Պարանի ծայրերը փաթաթվում են թփով, Մակիչը վայր է
ընկնում... Շրջվում է, շարշարվում է, ուզում է ազատել ոտքե-
րով, չի կարողանում, բարկացած քաշում է, կապն ավելի է ամ-
րանում, կռանում է ատամներով պոկի, փշերը երեսը ծակ-
10 ծրկում են...

Հուսահատությունը հետզհետե հաղթում է:

Մակիչի վայր ընկնելուն և հուսահատության զուգահեռ,
կատարվում է հետևյալը:

Մացառուտում թաքնված գյուղացին Պուղանին ցույց է
տալիս քարափը, որտեղից Մակիչն իրեն գցեց: Նրանք իջնում
են:

Ավազների մեջ խրվելով, դժվար բարձրանում է հետա-
պնդողը:

Նրա կողքով անցնում են: Պուղանն ուզում է նրան խփել,
20 բայց Կարագինը չի թողնում:

Իջնում են:

Խոտերի մեջ նշմարվում են հետքեր:

Մակիչն անցել է ջրով:

11

Մակիչը քնել է, ավելի շուտ նվաղել է:

Հանկարծ լսում է, որ կանչում են.

— Առա՛ւ... —

Մակիչն արձագանքում է...

Մակիչի կապերը կտրել են: Մեկը հավաքում է պարանի
30 կտորները թաքցնում քարի տակ:

Մակիչը հետզհետե բացում է ընդարմացած թևերը՝ նախ
ձեռքերը, ապա բազումները, ապա ամբողջ թևերը և այդ մար-
զանքի հետ զարթնում է խինդը և կորովը:

Անտառը, խշխշան հովը, նրանց արտաքինը,— այդ ամենն ասում են, որ նրանք չեն պարտվել և նորից կգան, կգան վերջին անգամ:

Մակիշը ձեռքը տանում է երեսին: Արյունը շորացել է: Ապա առնում է Կարագինի հրացանը և նրան ասում է.

— Կգնաս քաղաք, կգտնես կոմիտեից մեկին... Կասես այս անգամ դուրս չեկավ, բայց եկող անգամ լավ կանենք: Պատասխանը կբերես կարմիր քարի ձորը:

Նրանք հեռանում են անտառի խորքը...

10

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

1

Լույսը նոր բացվում է:

Զիլֆին գառները քշում է գյուղի ամայի փողոցով:

Նկատելով մարագի կիսաբաց դուռը, տղան ներս է մըտնում: Ներսը՝ Սոնան հագիվ նշմարվում է:

Զիլֆին հանում է շուխան: Սոնան նրա մեջքին է փաթաթում հացի պաշարը, որ գառնարածը պիտի տանի թաքնվածների համար:

Զիլֆին շուխան հագնում և դուրս է գալիս:

20

Ամայի փողոցով տղան քշում է գառները:

2

Լուսաբաց է:

Խոր ձորում դեռ գիշերվա ստվերն է: Ձորի անդնդում խշշում է գետը:

Ձորս ձիավոր դանդաղ գնում են, շորս կողմը նայելով: Նրանք այն ձիավորներից են, որոնց դեռ գիշերով պարուշիկ Ամիրջանովն ուղարկել է խուզարկելու թաքնվածների վայրը:

Նրանք դիտելով են գնում, ցրվում են, դուրս են գալիս բարակ արահետից: Նրկուսը հասնում են քարափին, որտեղ վերջանում է արահետը:

30

Լուսաբացի լուսթյունն է:

Լուսթյան մեջ երեք անգամ լսվում է այսպիսի կանչ՝

— Դի՛-տա, դի՛-տա..., — ինչպես հոպոպը կկանչի:

Հենց ձիավորների գլխավերև, ժայռի լանջին, թփերի մի-
ջից Պուղանը գլուխը հանել է: Այդ նա էր կանչում հոպոպի նը-
ման:

Դեռ արձագանքում է կանչը, երբ երկու կոմունար ձորի
մյուս ափից ներս մտան քարանձավը. երկրորդը, որ լվացվում
էր, առավ հրացանը և թաքնվեց քարի ետև:

Մի տեղ քար գլորվեց: Ձիավորներն իրար նայեցին: Երևի
քարայծ անցավ:

10

Ձիավորները նայում են:

Այլևս գնալու տեղ չկա: Ձորն այնքան ահավոր է և վայրի,
որ անհավատալի է թվում, որ այդտեղ մարդիկ լինեն:

Ձիավորները դանդաղ վերադառնում են:

Պուղանը սողում է, ապա թռնում է քարով, ուր որ գնում է՝
ցածր «թառ» է, բերանը թփերով պատած: Թփերի արանքից
երևում է մի գլուխ, որ կռացել է ջրի վրա:

Պուղանի ոտնաձայնից գլուխը պահվում է:

Պուղանը թփերը ետ տալով, ներս է մտնում:

Բնական քարայր է: Կիսամթնում՝ Մակիչը: Թիկն տված և
պառկած կոմունարների գլուխներ, ոտքեր: Պուղանը կամաց
շշնջում է.

20

— Շները հոտ են առել... Նրանք իրար երեսի են նայում:

— Երկու հոգու պահակ դիր, — ասում է Մակիչը:

Երկու հոգի քնից վեր են թռնում, բնագդաբար ձեռքը տա-
նում են հրացաններին: «Արջը» խոր քնել է. Պուղանը նրան
ցույց տալով՝

— Օխտը գիշեր սա պիտի քնի:

«Արջը» շուռ է գալիս մյուս կողքին, ասելով՝

— Սրանից լավ տեղ չկա...

30

Ձիավորները գնում են:

Քարատակից ոչ հեռու երկու կոմունար խոսում են:

Մեկը՝

— Մինչև ե՞րբ մնանք էս ձորում...

Մյուսը՝ Բադին, լռում է, ապա տխուր ասում է՝

537

— Հիմա մորս շարշարում են...

Բադին նայում է հեռացող ձիավորների ետևից:

3

Գյուղի փողոցը:

Ձիավորները կտրել են նախիրի առաջը: Նրանց ավազը հրամայում է.

— Բուլշևիկի տավարը ջոկիր...

Երկու ձիավոր նետվում են առաջ: Գլխից ցույց է տալիս, թե որ կովն է «բուլշևիկի»: Զոկում են:

10 Գնդակի նման մեջ է ընկնում Բադու մայրը, որ որդուն ուզեց դուրս քաշել ապստամբների շարքից: Կախվում է իր կովի վզից, կանչելով՝

— Ամա՛ն, տունս քանդվեց...

Նրա ձեռքից կովը խլում են:

Կինը վազում է:

4

Պարուշիկ Ամիրջանովը նայում է մի կետի: Կողքին նստած է մի սպա:

20 Խավարի միջից դուրս է գալիս Աթա ապերը: Նրան կալանա-տեղից են բերել: Մի քիչ հեռու կանգնում է ուղեկցող պահակը: Աթա ապերը գալիս է դանդաղ, նայում է Ամիրջանովին: Նայեց և ճանաչեց նրան:

Ամիրջանովն ևս ճանաչեց նրան:

— Դու Մակիշի հայրն ե՞ս...

Աթա ապերը գլխով պատասխանում է «այո»:

— Ո՞ւր է Մակիշը...

Աթա ապերը լուռ է: Ապա հանդարտ ասում է.

— Քո զինվորները բռնեցին նրան...

Ամիրջանովը շղայնանում, բայց զսպում է:

30 — Ուրեմն դու չե՞ս լսել, որ նա փախել է...

Աթա ապերը իրոք որ չի լսել փախուստի լուրը: Նա և՛ ներքին ուրախություն է ապրում, լսելով որդու փախուստը, և՛ միաժամանակ աշխատում է չմատնել իր ուրախությունը:

— Հո՞ւնց լսեի,— և ցույց է տալիս ուղեկցող զինվորներին, հասկացնելով, որ իրեն ահա բերել են կալանատեղից:

— Դու գիտե՞ս նրա տեղը,— հարցնում է Ամիրջանովը, բայց Աթա ապերը դեռ չպատասխանած, աղմուկ-աղաղակով ներս է մտնում այն կինը, որի կովը խլեցին:

Կինը ճշում է.

— Ամա՛ն, կովս,— և հանկարծ հարձակվում է Աթա ապոր վրա:

— Դու ո՞նց ես... Մակիշին ես իմ ձեռքով պիտի խեղդեմ, որ ջանս դինջանա... Տղայիս խաբեց, սար ու քոլ քցեց. հիմա 10 էլ տունս քանդում են...

— Մայրիկ, դու գիտե՞ս, նրանք որտեղ են...,— հարցնում է Ամիրջանովը: Աթա ապերը զգաստանում է:

— ...Ինչի՞, սա չի՞ իմանում,— կինը ցույց է տալիս Աթա ապորը,— գիտես սա ոնցն է՛... էս սաղ երկիրը սրա տղեն քանդեց...

Ամիրջանովը նայում է Աթա ապորը: Աթա ապերը հանդարտ նայում է բառաչող կնոջը:

— Կարո՞ղ ես գնաս տղայիդ բերես...,— հարցնում է Ամիրջանովը:

20

— Ծն հենց գնում էի... կովս որ խլեցին...

— Լավ, կովդ ետ կտան,— և Ամիրջանովը նշան է անում ուղեկցող զինվորին:

Կինը զինվորի հետ գուրս է գնում:

Ամիրջանովը նայում է Աթա ապորը:

— Հիմա ի՞նչ կասես...

Աթա ապերը ձեռքերը տարածում է, հասկացնելով, որ ունի չի կարող ասել:

Ամիրջանովը կատաղությամբ և դանդաղաքայլ մոտենում է ծերունուն. խեղդող ձայնով շշնջում է.

30

— Տունդ կվառեմ, մեկ-մեկ կփրթեմ, եթե չասես...

Աթա ապերն ինչ-որ բան է մտածում:

— Քեզ երեք ժամ ժամանակ,— ասում է Ամիրջանովը:

Հետզհետե խավարում է:

539

Գառնեբը ձորումն են:

Լսվում է սրինգի ձայն: Զիլֆին նստել է քարի գլխին, նվագում է: Ապա սրինգը բերնից հանում և զարմացած նկատում է, որ նվագը դեռևս շարունակվում է:

Պուղանը գլուխը հանել և սուլում է նույն եղանակը, ինչ որ սրինգի վրա նվագում է տղան:

Զիլֆին դեռ զարմացած շորս կողմն է նայում, երբ դուրս է գալիս Պուղանը:

10 Քարից իջնում է Զիլֆին, հանում է Սոնայի ուղարկած պաշարը:

— Բա, ուրիշ ի՞նչ կա...

— Բռնոտում են, տավարը տարան...— ասում է Զիլֆին:

— Հո մարդ չեն սպանել:

— Հալա չէ...

Պուղանը մի կտոր հաց կտրելով.

— Զիլֆի, բուշեիկի զորքը որ եկավ, քեզ մի ձի եմ բաշխելու:

Զիլֆին ժպտում է:

20 Խավարում:

Հասարակ սենյակ արհեստավորի տանը:

Գեոնի վրա ճախարակ... Մի կին նստել է ճախարակի առաջ, բայց չի մանում:

Աթոռի վրա նստել է Կարագինը:

Նա գլուխը կոացրել է ներքև, լսում է:

Սենյակում նրանցից բացի, ուրիշ ոչ ոք չկա, բայց պարզ լսվում է մի երրորդի ձայնը:

Կինը գրում է, իսկ երրորդ ձայնը թելադրում է:

30 — Խուսափել ընդհարումներից, ծայրահեղ դեպքում կազմակերպված անցկացնել սահմանը: Ժամ առ ժամ սպասվում է 11-րդ բանակի զորամասերի մուտքը:

Դրսում լսվում է ոտնաձայն:

Կինը գորգի ծալած մասը փռում է, ձայնը լռում է, ինքը նստում է ճախարակի առաջ:

Կարագինը հանում է սապոգը, իբր թե պատրաստվում է քնելու:

Ուտնաձայնը մոտենում է, դուռը բացվում է, և թաշկինակը երեսին փաթաթած մեկը տնքալով հարցնում է.

— Ներողություն, էստեղ ո՞րտեղ է ատամնաբույժը:

Կինը ձեռքով վերին հարկն է ցույց տալիս, իսկ Կարագինը քիչ է մնում դեպի դուռը շարտի սապոգը:

Կինը գորգը հետ է քաշում:

Հատակի տախտակը բարձրանում, և երևում է Քրիստի գլուխը: Նա ստորագրում է թուղթը: Կարագինը թուղթը կոխում է սապոգի մեջ:

Խավարում:

7

Ուղեկցող զինվորը ետևից, իր բակը մտավ Աթա ապերը: Մինա զիզին զարմացած բացականչեց.

— Վըրա՛... — և մեղմ ծեծում է կուրծքը:

Աթա ապերն իբրև թե չի նկատում տնային ջարդված իրերը, որի մի մասը դուրսն է: Նա անտարբեր նայում է ձիավորներին, որոնց ավագին ուղեկցողը ինչ-որ հասկացնում է:

Աթա ապերը առաջինը գրկում է թոռանը և ցույց տալով բակի զինվորներին, կնոջն ասում է.

— Հս դարիբ դոնախներին հաց բան տվել ե՞ս...

Պառավը դժգոհ փնթփնթում է, ձեռքը մեկնելով դեպի հացի տաշտը, որ այնպես էլ բակում ընկած է:

— Այ պառավ, ուզողին հաց տուր, է՛, հացից վնաս չկա...

Զինվորներից մեկը գլուխը խոնարհում է, զգալով ամոթի խայթ, իսկ Աթա ապերը խաղում է թոռան հետ, կարծես ոչինչ չի պատահել, և ամենը մի բարի օր է:

8

Գյուղի եզրին ձիավորները ճանապարհը կտրել են:

Աթա ապոր ուղեկցողը նշանով հասկացնում է պահակներին, որ թողնեն ծերունին անցնի:

Աթա ապերը գնում է:

Ամայի ձորեր:

Մի բարձր քարածայռ, գագաթին թփեր:

Նրկու կոմունարներ, որոնք երկրորդ պատկերում իրար հետ խոսում էին, թե «մինչև ե՞րբ պիտի մնանք էս ձորում»: Բաղին նայում է դժգոհ:

Նա ասում է.

— Մակիշին ինչ... որ բռնեն պիտի սպանեն: էհ, էլ ինչո՞ւ է վախենում սահմանն անց կենա... Շատ-շատ էնտեղ էլ կըսպանեն: Իսկ մե՞նք... Մենք ոչինչ չենք արել: Կասեմ, հենց իմացա թե գնում ենք դիրքերը...

10

— Բա ո՞նց կլինի,— անտարբեր հարցնում է ընկերը և քունը գլխին պոկոտում է ինչ-որ կանաչ, ծամում է:

Բաղին լուռ է:

Աթա ապերը միայնակ գնում է խուլ ճանապարհով:

Կանաչ ուտողը ննջում է և քնի մեջ ասում է.

— Ա՛խ, մի տաք շորվա լիներ...— և քնում է:

Բաղին նկատելով, որ նա քնեց, գրպանից հաց է հանում, ուտում է՝ նայելով ընկերոջը և միևնույն ժամանակ ինչ-որ բան է որոշում:

20

Հետո կամաց վեր է կենում, առնելով հրացանը:

— Կասեմ խաբել էին... Կասեմ շուգեցի իմ հայրենիքն ուրանալ,— և իջնում է, որքան իջնում, այնքան արագացնում է փախուստը դեպի տուն: Աթա ապերը կանգնել է: Նրա կողքին գառնարած տղան է՝ Զիլֆին: Մերունին միայնակ շարունակեց ճանապարհը:

Գառնարած տղան իջավ ձորը:

9

Պարուշիկ Ամիրջանովը և երկու սպա:

Ամիրջանովի ևայնր:

30

— Գիշերով կըրջապատենք...— և Ամիրջանովը ցույց է տալիս, թե ինչպես գիշերով կըրջապատեն և ապա սրի կքաշեն կոմունարներին:

Աթա ապերը աղբյուրից շուր խմեց, նստեց: Նրա աչքն ընկավ մի քանդակի՝ հին գերեզմանաքար է, թե՛ այն քարերից է,

որով զարդարել են աղբյուրի պատը: Քարի վրա քանդակած է մի աղվես, որ գետին է տապալել առյուծին:

Աթա ապերը նայում է, կռահելով խմաստը: Եվ երբ ցուպն առնում է, որ վեր կենա, նկատում է Բաղուն: Նա ևս եկել է աղբյուրից ջուր խմի:

Աթա ապերը նայում է շեշտակի: Բաղին ուզեց հետ դառնա, բայց Աթա ապերը նրան ձեռքով կանչեց: Բաղին մոտենում է և ահով, և շփոթված: Աթա ապերը ցուպի ծայրով ցույց է տալիս քանդակը.

— Սա ի՞նչ է...

10

— Աղվես է,— անգիտակից պատասխանում է Բաղին:

— Սա ի՞նչ է...

— Առյուծ է...

— Աղվեսը մի լինի, այ որդի...

Եվ Աթա ապերը դանդաղ հեռանում է: Բաղին և ամոթահար, և ահ կա սրտի մեջ: Տատանվում է և առանց ջուր խմելու փախչում է դեպի տուն:

10

Տձև ժայռեր են, մեկը մյուսից ահարկու:

Ապարատը սահում է և որքան մոտենում, այնքան պարզ 20 լսելի է պարի եղանակ: Ապա հանկարծ ժայռերը ճեղքվում և նրանց խորքում հետևյալ տեսարանն է:

Պուղանը քարափի գլխին պարում է: Մեկը սուլում է պարի եղանակ: Մյուսը մատներով ծափ է տալիս, երրորդը թմբկահարում է սապոգի ճիտքի վրա: Սուլոցը, ծափը, պարը և մեղմ է, և վայրագ: Չորս բոլոր նստել են կոմունարները: Նրանք հիացած նայում են Պուղանին: Մեկը կանչում է՝

— Պուղան, տերտերի...— Պուղանը պարելով նմանեցնում է տերտերի քայլվածքին, շարժուձևերին...

— Պուղան, խմբապետի,— և Պուղանը գոռոզ խմբապետ 30 է, ահարկու և վայրենի խմբապետ:

Պարը հեռանում է, և միայն խաղում է Պուղանի ստվերը:

Մակիչը նստել, սրբում է հրացանը: Նրա կողքին երկու հոգի նույնն են անում:

— Լավ,— ասում է ապստամբներից մեկը,— որ ասում ես հավասարություն, ուրեմն ջրաղացներն էլ ենք խլելու...։

— Հա, ջրաղացները, հողերը,— ասում է Մակիչը։

Երկրորդ ապստամբը, որ ջրաղացի մի մասի տեր է, գլուխը բարձրացնում է։ Զրաղացի մասին հարցնողը դառնում է նրան։

— Հը, ոնց ես, ասում էիր ջրաղացը մեր ծրագրում չկա...

«Զրաղացատերը» դժգոհ փնթփնթում է։ Էլ զենքը չի մաքրում։

- 10 Ժայռի գլխին քնած կոմունարը զարթնում, նայում է շորս կողմը։ Ընկերը չկա։ Թվում է, թե չի ճանաչում ոչ դիրքը, ոչ օրվա ժամը և դեռ քնի մեջ է։

Պուղանը դիմում է սուլողին։

— Իմ եղանակը փչի,— և փչում է, Պուղանը պարում է ոչ թե ծաղրածուի նման, այլ լեռնցու վայրագ և խրոխտ պար։ Հանկարծ աչքերին բան է երևում, այլևս չի պարում և թևերը պարզած կանչում է։

— Աթա ապերը,— և Պուղանը թռնում է քարից։

Մյուսները վեր են կենում։ Մակիչը լսում է Պուղանի կան-

- 20 չը, վեր է կենում։

Աթա ապերը կանգնել և բարի ժպիտով նայում է Պուղանին, որը վազում է դեպի ծերունին։

— Վաշշ...— և ձեռքը օրորելով Աթա ապերը անշար հանդիմանում է նրանց, թե իբր ինչ ժամանակ է պարելու, բայց և գոհ է, որ նրանց հանդիպել է ուրախության ժամին։

— Ապեր...— և Մակիչը գրկում է հորը։

Աթա ապերը հիացած նայում է որդուն, նայում է բոլորին։

— Բա ոնց եկար,— հարցնում է Մակիչը։

— Քո դիրքապահը որ փախնի...

- 30 — Ո՞նց թե փախնի,— կանչում է Մակիչը, բայց հենց նրա խոսքին քարով ներքև է թռնում երկրորդ դիրքապահը։

— Բադին փախավ...

Ահաբեկված իրար են նայում։

Այն վայրը, որտեղ պահակ են ձիավորները։ Դեռ «կովատեր» կինը չի հեռացել պահակներից, երբ նա նկատում է որդուն։ Բադին նայում է։ Մայրը գրկաբաց վազում է դեպի որդուն։

Ապարատը հեռացել է:

Կոմունարները խմբվել են. առանձին կանգնել է ռադացատերը:

— Ի՞նչ եք մտել էս ձորերը... Գնացեք զորք բերեք, ժողովրդին ազատեք էս դժոխքից,— ասում է Աթա ապերը:

Հետզհետե խավարում է:

11

Մակիչը հրաժեշտ է տալիս հորը:

— Զահել լինեի, ես էլ կգայի, Մակիչ...

— Արի, ապեր...

— Բա տունը,— և Աթա ապերը բարի ժպտում է:— է, տես- 10
նեմ ոնց տղա ես...

Հայրը համբուրում է որդու ճակատը և իջնում է: Մակիչը մի ականթարթ նայում է հեռացող հորը, ապա արագ վերադառնում է:

Կոմունարները հավաքում են հրացանները: Մեկը կոշիկն է հանում: Պատրաստվում են:

Մակիչն ասում է Պուղանին:

— Դու կսպասես մինչև Կարագինը լուր բերի... իսկ մեզ կգտնեք ջուխտ քարի ձորում:

Կոմունարները հեռանում են: Մակիչը Պուղանին՝

— Արթուն կմնաս... կրակ չանես...

20

Պուղանը և լուրջ, և հանաքով պատվի է առնում:
խավարում:

12

Պարուշիկ Ամիրջանովը և կապիտան Տեր-Պետրոսովը: Բա-
ղին գլուխը կախ կանգնել է:

— Այժմ պարզ է,— Ամիրջանովը նայում է կապիտանին:

Վերջինս ոտքի է կանգնում և պատվի առնելով, հասկացնում
է, որ «պարզ է»:

13

Աթա ապերը դանդաղ վերադառնում է:

30

Սովետները կախվել են, արևը թեքվե՞լ է:

545

Խաղաղ օր է: Մերունին գնում է՝ մահակը թիկունքին, ինչպես քայլում են երկար ճանապարհ գնացող գյուղացիք:

Հանկարծ նրա առաջն է դուրս գալիս կապիտանը, ետևից ձիավորների խումբը: Բաղին նրանց առաջն է:

Կապիտանը կանգնում է: Կանգնում է Աթա ապերը: Բաղին չի դիմանում ծերունու հայացքին: Կապիտանը հարցնում է.

— Տեսա՞ր որդուդ:

— Տեսա...— Բաղին ցնցվում է:

— Ի՞նչ ասացիր...

10 — Ասացի՛ գնացեք զորք բերեք, ժողովրդին ազատեք էս դժոխքից,— Աթա ապերն աներկյուղ կրկնում է իր բառերը.

Բաղին ահից քարացել է: Կապիտանը գոռում է.

— Ի՞նչ...— իջնում է ձիուց.— կանգնի՛ր,— և ցույց է տալիս ճանապարհի եզրը:

Աթա ապերը հանդարտ հեռանում է, կանգնում է նրա ցույց տված տեղը:

— Չե՞ս բերի որդուդ,— և բարձրացնում է ատրճանակը:

— Էն որ հայրը իր որդուն կտա ձեր ձեռքը...— Աթա ապերը նայում է Բաղուն:

20 Սպան նայում է: Աթա ապերը խուլ ասում է դեպի Բաղին.

— Առյուծ եղիր, այ որդի...

Կապիտանը կրակում է:

Մերունին ընկնում է, շշնջալով վերջին խոսքը՝

— Մակիչ...

14

Պուղանը մտել է այն քարանձավը, որտեղ առավոտյան կոմունարները թաքնվել էին:

Ինչ-որ ձայներ, վշտոց:

30 Պուղանը թիկնել է քարին, ննջում է... Երբեմն աչքերը բացում է: Ձորում՝ նույն ձայներն են: Պուղանը վախ է զգում: Մենակ է, դեռ մինչև լույս պիտի մնա այդ խավար քարանձավում:

Ձիավորները ձիերից իջան: Ձիերը քաշում են սարը՝ քարոտ կածանով: Բաղին գնում է՝ հարբածի նման: Կապիտանը նրան հարցնում է.

— Էս է՞ Կարմիր քարի ձորը...

Բաղին իբրև թե չի հասկանում. նայում է բութ հայացքով:
Բաղին առաջ է անցնում: Նա տանում է սխալ ճանապարհով:
Զիավորները գնում են:

15

Պուղանը երազ է տեսնում:

Ինչ-որ մարդիկ հետապնդում են իրեն, մտնում են քարան-
ձավը՝ ճիշտ նույն քարանձավը, որտեղ քնել է: Իբրև թե ահա գո-
ղեգող մոտենում են քարանձավին, ահա ներս են մտնում:

Պուղանը կռթնած քնել է՝ անհանգիստ շնչառությամբ: Ներ-
սը կիսախափար է, և ներսից միայն երևում է քարանձավի 10
մուտքը՝ լուսնի լույսով:

Հետապնդողները հասել են մի այլ ձորի: Երեկո է:

Սպան հարցնում է Բաղուն:

— Է՞ս է Կարմիր քարի ձորը...

Բաղին դեռ չպատասխանած, ձորում դղրդում է մի կրակոց:
Արձագանքը որոտում է:

Պուղանն էր կրակողը և այդ եղավ այսպես:

Երբ երազից սարսափած Պուղանը վեր թռավ, քարանձավի
լուսավոր մուտքի առաջ նկատեց մի սիլուետ: Քուն էր, թե ար-
թուն, երազ էր, թե իրականություն, — բայց Պուղանին թվաց, 20
թե և երազն է, և երազի շարունակությունը, և նա ահից խելահեղ
կրակեց դեպի ստվերը:

Մեկը կանչեց՝

— Վայ Մակիչ... Ես եմ:

Կարագինն է, որ մտել էր քարանձավը:

Կրակոցի արձագանքին սպան գլխի ընկավ, որ մոլորվել են:

Բաղու սարսափած դեմքը:

Կապիտանը ետ է դառնում դեպի Կարմիր քարի ձորը, որ-
տեղից լսվեց կրակոցը:

Քարանձավում Պուղանը կրակ է վառել: Կարագինի արյու- 30
նոտ դեմքը:

Պուղանի գնդակը նրան չի դիպել, այլ դիպել է քարանձավի
առաստաղին, քարի փշրանքները քերծել են նրա դեմքը և արյու-
նոտել:

— Պուղան... դո՛ւ ես...

— Սա՞ղ ես...

— Բա որ սպանեիր,— և Պուղանը նրան դուրս է տանում դեպի ջուրը, որ խոխոջալով գնում է քարանձավի առաջով:

Վիրավորը լվանում է՝ երեսը:

— Մակիչն ո՞ւր է...

Մի քար է գլորվում, աղմկում է ձորը:

— Զորում մարդ կա, շուտ...

Լսվում է ոտնաձայներ...

10

Պուղանը և Կարագինը քարանձավից հեռանում են:

Հետապնդողները նկատում են նրանց, կրակում են:

Պուղանը և Կարագինը փախան խոր ձորով:

16

Լուսնյակ գիշեր է:

Կոմունարները ամրացել են մի բլրի վրա:

Գեպի արևելք, բլուրից հարյուր քայլի վրա տափարակ է, ապա Հաքարու գետն է: Վարար, որկուն տված գալիս է պղտոր գետը, ջրերը լայն փռած: Երբեմն քամին հեռացնում է գետի վշշոցը:

20

Մակիչը բլրի գագաթից նայում է դեպի այն կողմը: Ինչ-որ սպասում է, բայց ոչինչ չի երևում, այլ միայն ընդարձակ տափարակ է:

Կոմունարների մեծ մասը հրացանները դարձրել են դեպի արևմուտք: Նրանք այդ կողմից են սպասում հետապնդողներին: Հեռվում լսվում է համազարկ:

Կոմունարներից մեկը, որ այն կողմը դիրքապահ էր, վազում է դեպի բլուրը:

Երկու կոմունար, որոնցից մեկը «ջաղացատերն» է, նայում է գետին:

30

— Էն կողմը մահ, էս կողմը սուր,— ասում է կոմունարներից մեկը: «Ջաղացատերը» յուրովի է հասկանում:

— Գետը մեզ կխեղդի...

— Գալիս են,— բղավում է վազող կոմունարը:

Մակիչը կանգնում է, նշան է անում, որ թաքնվեն: Թաքնվում են, պատրաստվելով կրակել, երբ մոտենան:

Հետապնդողների առաջին ձիավորները երևում են, ապա կորչում են: Կոմունարները դեռ արևմուտք են նայում, երբ հյուսիսից գետափի տափարակով արշավում է ձիավորների խումբ:

Մակիշը նկատեց, կրակեց: Ձիավորները կանգ առան:

Մուժ ձորում միայնակ գնում է Բադին: Թվում է, թե խելագարվել է... Նրբեմն կրակոցի ձայների հետ փախչում է: Ահը, խղճի խայթը և հոգնությունը նրան հետապնդում են:

Հետապնդողները որոշել են երկու կողմից շրջապատել բլուրը: Միակ ելքը պղտոր գետն է:

Ձիավորները ցնցվում են, որպեսզի արշավեն:

10

Արշավում են արևմուտքից նրանք, որոնք թաքնվել էին: Կոմունարները կրակեցին:

Բադին ձեռքերով ականջները փակած վազում է: Գլորվում է և ալլևա շի երևում:

Հյուսիսից ձիավորները արշավում են:

Հանկարծ գնդացիության կրակ է բացվում: Մակիշը նկատում է, որ հյուսիսից արշավողները կանգ առան և նայում են գետի մյուս ափին, որտեղից բացվեց գնդացիության կրակ:

Կարմիր բանակայինների մի զորախումբ, որ գիշերով դուրս է եկել հետախուզության, գետի մյուս ափից կրակ բաց արեց, նկատելով արշավող ձիավորներին:

20

Ձիավորները փախչում են: Մակիշը նկատեց գետի մյուս ափի բանակայիններին:

— Պուղան,— և Մակիշը ծոցից հանում է ապստամբության դրոշը՝ Սոնայի քողը, հագցնում է հրացանին, բարձրացնում է:

— Ուռռա,— բղավում է Մակիշը:

Գետի մյուս ափին նկատեցին կարմիր դրոշը:

Կոմունարները նայում են, թե ինչպես են արշավում կարմիր բանակայինները:

Մակիշը գնում է դեպի գետը: Պուղանը նրանից առաջ է վազում: Գետը վարար աղմկում է՝ պղտոր ալիքներով: Նրբեմն ջուրը տանում է մի արմատախիլ ծառ:

30

Կարմիր բանակայինների մեջ է Լևոնը, որին Մակիշը ապստամբության գիշերը սուրհանդակ ուղարկեց: Մակիշն ինչ-որ բղավում է: Այն կողմից զորախմբի պետը կանչում է:

—Что надо...

— Мне ти надо,— գոռում է Պուլանը և փափախով նը-
շան է անում, թե գետն անցեք և միասին հետապնդենք թշնա-
մուն:

— Не приказано,— բղավում է կարմիր հրամանատարը:
Լեոնն առաջ է վազում, քիչ է մնում գետը քշի նրան:
Լեոնն այն կողմից շարտում է երկար պարանը:
«Ջաղացատերն» ու նրա ընկերը խոսում են: Ընկեր՝
— Ա՞նց ես կենում...

10

«Ջաղացատերը»՝

— Բա հիմա էլ անց չկենամ...

Պուլանն ուրախությամբ գլխարկը գետնովն է տալիս: Մա-
կիչը մտնում է ջուրը, պարանի ծայրն առնում է: Մի քանիսը
հետևում են նրան: Պուլանն ինչ-որ անհանգիստ է: Դիմում է ըն-
կերներին.

— Խոխեք, ռուսերեն ազատողին հունց կա՞սեն...

— Սլաբոննի,— ասում է մեկը:

— Բլեստյաշչի,— առարկում է երկրորդը:

Պուլանին ավելի է դուր գալիս երկրորդը, և նա բարձր կան-
չում է:

20

— Դա զգրաստվույետ բլեստյաշչի կրասնի արմի...

Պուլանը ևս մտնում է ջուրը: Այն ափից պարանը քաշում են:
Լողում են կոմունարները, պզտոր ջրերի վրա ծածանվում է
կարմիր դրոշմ:

Մագում է արևը:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ՄԱՍ

1

Գիշեր է:

Նստել են «սպարապետը», գնդապետ Կուռոն, Գեղեոն վար-
ժապետը: Մտազբաղ դեմքեր են: Սկսվում է քաղաքացիական
30 կռիվը: Ո՞ւմ հետևից կգնա Ջանգեզուրի գյուղը... Այլևս չի ար-
շավում մուսավաթի բանակը, այլ գալիս է Կարմիր բանակը:
Դեռևս որբան կհաջողի նրանց դեմագոգիան... Իսկ հետո՞...

Ցուրտ է: Նրանց վաղը մոայլ է:

«Սպարապետը» դիմում է Գեղեոն վարժապետին:

— Պետք է ժողովուրդին ասել, որ մենք դաշնակիցներից շուտով օգնություն կստանանք...

— Որին ահա սպասում ենք մի տարի,— հեգնում է վարժապետը:

Գնդապետ Կուռոն գլուխը կախել է քարտեզի վրա և անտարբեր է նրանց խոսակցությանը: Կուռոն ասում է՝

— Ուրեմն, քաղաքի էվակուացիան հանձնում ենք պարուշիկ Ամիրջանովին... Երկրորդ ճակատի հրամանատարը կապիտան Տեր-Պետրոսովն է...

— Տեր-Պետրոսյանը,— ուղղում է Գեդեոնը:

10

— Այդ միևնույն է... իսկ շտաբը՝ Տաթև... Հիանալի է... Այնտեղ ձեզ համար ևս ապահով վայր է... պատմական վայր է,— ասում է գնդապետը Գեդեոն վարժապետին:

Հետզհետե խավարում է:

2

Նույն հրապարակն է, որտեղ մի անգամ նստել և խոսում էին Աթա ապերը, Չետանց Վանեսը, և որտեղ աշուղը երգեց: Այժմ Աթա ապերը չկա, Պուղանը չկա, և Բախշին, որ նեղը լծեց Պաշտոնավորին:

Ուրիշ գյուղացիներ են նստել այդ ապահով անկյունում:

20

Տեսարանը բացվում է նույն աշուղի նույն նվագով: Հրապարակի կողքով անցնում է Մինա զիզին՝ թոռանը գրկած:

Մինասը՝ գյուղացիներից մեկը, նրան նայելով ասում է.

— էս չէինք տեսել, էս էլ տեսանք...

Մինա զիզին կանգնել է քարատակի առաջ: Պահակը դուռը բաց է անում, ելևում է Սոնան, նրա ետևից Գիլա բիրբին: Երկուսն էլ կալանավոր են: Պահակը երեխային հանձնում է Սոնային. մայրը կրծքով կերակրում է: Մինա զիզին լուռ կանգնել է: Ներսիս Գիլա բիրբին կանչում է.

— Մինա, հրեն կյամ են, հա...

30

Պահակ զինվորը դուռը փակում է և պառավին ասում.

— Նանի, մի քիչ հեռու կանգնի...

Տխուր է նույնիսկ պահակը: Այդ տխրության մեջ հեռվից հնչում է աշուղի նվագը:

Պարուշիկ Ամիրջանովը մեկնելու պատրաստ է: Նրա կողքին հենց ինքը կապիտան Տեր-Պետրոսովն է, Տեր-Պետրոսյանը, որին նշանակել են հրամանատար երկրորդ ճակատի:

Խավարի միջից գալիս է քյոխվան: Վիճակը լավ չէ: Գյուղում վատ լուրեր են պտտվում, և ահա հեռանում է ինքը՝ պարուշիկ Ամիրջանովը, Պաշտոնավորի գոված «վլաստը»:

Քյոխվան անհանգստությունից ոտքերը փոխնիփոխ կանգնել է:

10 Պարուշիկը կապում է թուրը և սեղմում է կապիտանի ձեռքը:

— Հաջողություն ձեզ...

— Բա... — հազիվ է ասում քյոխվան, երբ Ամիրջանովն անցնում է նրա կողքով:

— Հրամանատարը կապիտանն է, — ընդհատում է նրան Ամիրջանովը:

Քյոխվան շշմած նայում է նրանց:

4

Համրիչի վրա քյոխվան գցում է իր շահն ու վնասը: Տեսնելով, որ վնասը մեծ է, դեն է հրում համրիչը, վզից հանում է

20 տանուտերության նշանը, և ինքն իրեն ասում է.

— Ա՛խ, պրիստավի ռեժիմ, ո՛ւր ես...

Խավարում:

5

Ամիրջանովը դարպասից դուրս եկավ, ետևից թիկնախումբը՝ հինգ ձիավոր:

Հրապարակում նստած գյուղացիները նայում են:

Նրա դիմաց դուրս եկավ Պաշտոնավորը:

— Վրեա՛, — Պաշտոնավորը լացակումած կանչում է, — գնացի՛ր, — ապա նայելով հրապարակում նստածներին, ձեռքերը մեկնում է նրանց, — գնաց, է՛...

30

Ժողովուրդը լուռ է: Մինասը մեջքը դարձնում է:

Մինա զիզին թողանը գրկած վերադառնում է:

Պառավը ձիավորներից վախեցած, հեռու է կենում, ապա լսելով Պաշտոնավորի խոսքը, թե՛ «գնաց, է՛», — նայում է երկրնքին:

— Աստված, վերջի գնալը լինի...

Խավարում:

6

Ամայի լեռներ:

Մաղում է բարակ անձրև: Տխուր մշուշ:

Նրբեմն մշուշը ծածկում է ամեն ինչ, և միայն երևում է լեռան գագաթը, կամ մշուշի մեջ ցցվում է մի ժայռ, երբեմն քամին ծվեն-ծվեն քրքրում է մշուշը, և այն ժամանակ երևում է ջարդված հեռագրասյունը, դաշտային մի բու նստել է սյունի կատարին: Նրևում է քարուքանդ խճուղին, մի ձորակ, որտեղ կամուրջ է եղել, և այժմ միայն ցցված են կամուրջի գերանները:

10

Լսվում են ձայներ՝ մտրակի և մարդկանց աղմուկ: Մշուշի մեջ ցեխոտ լեռնալանջով բարձրացնում են թնդանոթը: Մշուշը ծածկում է այդ պատկերը, և բացվում են դիրքերը՝ Լեռնահայաստանի առաջին, երկրորդ և երրորդ ճակատը:

Ցուրտ անձրև է: Զորքը՝ մահակով, մարակով հավաքած գյուղացի տղաներ, ով «մեղար»-ը գլխին, ով հնամաշ շինելը, և նույնիսկ զինվոր կա, որ գլուխը և կուրծքը պահել է քարի խոռոչում, իսկ ոտքերն անձրևի տակ են:

20

Մի մոռացված ռազմական երկանիվ սայլակ: Դաշտային հեռախոսի լարերը աղիողորմ զրնգում են, կարծես նրանք ևս ասում են այն, ինչ մշուշը, զոռով քշած զորքը և ջարդված հեռագրասյունը՝ «հերիք է գնդակ ցանել և հնձել դիակ»...

Մխում է աթարի կրակը:

Մուխը խառնվում է մշուշին, պատում է էկրանը, հնչում է ծանոթ մարշը, և ապա երևում են ձիավոր խմբերը՝ Կոռույի, Ներսեսի, սիսիանցիների, ղափանցիների ձիավոր հարյուրյակները:

30

Մշուշը ծածկում է ամեն ինչ:

Անձրև չկա:

Արտերի վրա լուսաբացի մշուշը:

Արտերի միջով արահետ, եզերքին մասսերնու թփեր: Արև է: Արահետի վրա երևում են երկու ստվերներ և իսկույն թաքնվում են արտի մեջ:

Արտի միջից բարձրանում է մի գլուխ, Պուղանի գլուխը: Նա ձեռքով է անում ընկերոջը և երկուսով կուգեկուզ գնում են:

Պուղանը և նրա ընկերը՝ մի ուս կարմիր բանակային, ճեղքել են թշնամու գիծը և դիրքերում, նաև թիկունքում հրաման ունեն տարածելու 11-րդ բանակի կոչը՝ ուղղված Զանգեզուրի աշխատավորության:

Բլուրի գագաթին պարզ երևում են թշնամու դիրքապահները: Նրանցից երկուսը կրակ են արել: Խոսում են:

— Տեսնես մեր արտը ո՞վ կհնձի...

— Երանի քեզ, արտ էլ ունես:

Պուղանը լսում է նրանց խոսքերը, մոտենում է երկանիվ սայլակին, թռուցիկ է կպցնում: Մի ձի նայում է անասնական զարմանքով:

Երկու ստվերները կորան:

Նրանք շեն երևում, միայն արտերի մեջ մի երիզ օձաձև տարուբեր է լինում:

Նրանք ձորակով կտրեցին ճանապարհը:

Բլուրի գագաթից դիրքապահների ավագը խշշոց լսեց, նայում է հեռագիտակով:

Հետախույզները թռան պատի վրայով, պատից քարերը գոռալով գլորվեցին: Բլուրից մի անգամ կրակեցին:

Այգի է. հնձան, տակառներ: Շուն է հաշում. մի թռուցիկ կպցրին հնձանի լռնակից: Շան հաշոցի վրա և կրակոցի ձայնին զարթնում է շարդախի տակ քնած այգեպանը:

— Հե՛յ... էլի եկար լոթին գողանա... — կանչում է այգեպանը, ձեռքը մեկնելով հրացանին:

Պուղանն ընկերոջն օգնում է թռնել քարից քար:

Թաքնվում են խոր ձորում, որտեղ խիտ ծառեր են, և խազողի որթերը մագլցել են ժայռի լանջով:

Զանգեզուրի «մերձարևադարձային» ձորը:

Ամառվա արև օր:

Զամբուղի ձորում մի թթենի ծառ:

151-րդ գնդի շտաբը: Քարտեզը փռել են գետնին: Կռացել են քարտեզի վրա գնդի հրամանատարը՝ Բունչուժնին, կոմիսարը՝ Ֆեդոսեևը, մի գումարտակի հրամանատար, շտաբի պետը և Մակիչը:

Հեռվից լսվում է հարմոնի նվագ:

Նվագի հնչյուններով շտաբը քննում է առաջիկա արշավանքի ծրագիրը:

10

Գնդի հրամանատար Բունչուժնին՝

— Այստեղ նրանք կովի շեն բռնվի... Թիկունքը հեռու է:

Մակիչը՝

— Կռիվ կլինի Յայչիի մոտ...

— Իսկ որտեղ է այդ...

— Որտեղ Տաթևն է, նրանց բերդը...— Մակիչը կռանում է քարտեզի վրա.— Ահա Յայչիի ձորը... Զանգեզուրի Դարդանեղը...

Գլուխները խոնարհում են քարտեզի վրա:

Հարմոնի նվագը հզորանում է:

20

Երեք կարմիր բանակային ոտքերը հանել և նստել են գետի ափին: Նրանք երգում են, չորրորդը՝ նվագում հարմոնի վրա:

Քեռի Միտրիչը՝ մորուքով մի կարմիր բանակային, նստում է դիմացը: Նրա կողքին կեռնն է: Միտրիչը ցույց է տալիս դիմացի լեռը:

— Կեռն, այն կողմն ի՞նչ է...

— Դարձյալ լեռներ են...

— Իսկ նրանց այն կո՞ղմը...

— Ձորեր են,— Կեռնը ծիծաղում է, իսկ Միտրիչը՝

30

— Դա՛ս... այ քեզ երկիր...

Խշշում է գետը:

Հարմոնը նվագում է ստեպի ուրախ երգ:

Քեռի Միտրիչը շրջվում է ետ. փոքրիկ փոսթ մեջ «Ջաղացատերը» և «Արջը» կրակ են արել, սաջի վրա թխում են յուփա,

երգն արձագանքում է լեռներում: Հաստ սևահողը շրջվում է, և բարձրանում է խոնավությունը:

Հետզհետե հորովելը հեռանում է և ձայներն ավելի մեղմ են լսվում: Ապա երգն ընդհատվում է գնդացրի կտկտոցով:

Պայթում է առաջին արկը:

Գութանը կանգնեց:

13

Լեռնալանջին Սյունիքի «պատրուգավոր» թնդանոթը:

10 Մի գյուղացի էշին խոտ բեռնած, կուշ է եկել թնդանոթից ոչ հեռու: Նա և վախենում է շարունակել ճանապարհը, և հետաքրքիր է տեսնել թնդանոթի կրակը:

Զինվորները վառում են պատրույգը: Թաքնվում են: Գյուղացին իր մարմնով ծածկում է էշի գլուխը, իսկ իրենը կոխում է խոտի մեջ:

Թնդանոթը որոտաց:

Գյուղացին ահից առաջ է վազում, արկի ուղղությամբ և խելահեղ կանչում է.

— Պա՛հ... Բռլշեիկը փախավ...

20 Արկը պայթում է գութանավորի մոտ: Գութանն արձակում են: Լծափայտի վրա նստած երիտասարդի մի ոտքը չկա, փայտ է:

Ապա երկու անգամ իրար ետևից լսվում է ահուկի որոտ: Խոսում է Կարմիր բանակի հրետանին: Արկերը շառաշով թռնում են, մեկը դիպչում է մոտակա մի սրածայր ժայռի, փոշին ծածկում է ամեն ինչ, ապա փոշու մեջ ճոճվում է ժայռի գագաթը և ահագին աղմուկով փշրվում է:

Դեռ գվվում է արձագանքը:

Գյուղացին գլուխը հանում է խուրձի միջից և ավելի խելահեղ բղավում է.

30 — Պա՛հ... Բռլշեիկը հաղթեց...

Թնդանոթաձիգ սպան, լսելով այդ խոսքը, ատրճանակը հանած, բռնում է նրա վրա, բղավելով՝

— Խ՛նչ...

Գյուղացու՝ վախից շշմած դեմքը:

Բայց նույն վայրկյանին մի գինվոր, որ նրանց «կապն» է, կանչելով գալիս է:

— Պարուն պառուշնի, բուշեհիկի զորքը սարը բռնեց...

Հրետանու մոտ իրարանցում: Փախչում են:

Գյուղացին դեռ շշմած է և չի հավատում, որ այդքան անակնկալ էր և մահը, և փրկությունը:

14

Լեռան լանջից, խոտերի մեջ թաքնվելով, իջնում են կարմիր բանակայինները: Նրանք համազարկ են տալիս, լուռ են, ապա համառությամբ իջնում են:

10

Նրանք կրակում են դեպի բլուրը, որտեղ թշնամին աշխատում է պահել բանակայինների առաջխաղացումը:

Բայց այդ միայն մանյովր է:

Թշնամու գլխավոր ուժերը թաքնվել են գերեզմանատան քարերի ետև:

Նրանք սպասում են, որ բանակայինների շարքերը ավելի մոտենան: Նրանք դեպի շարքերն են ուղղում ձեռքի գնդացիներ:

Գերեզմանատան ետև քսան-երեսուն ձի ձորակում կանգնել են: Այդ գերեզմանաքարերի ետև թաքնված դաշնակցականների ձիերն են:

20

Բլուրից լուռ են: Այլևս չեն կրակում:

Գումարտակի հրամանատարը թուրը հանելով, բղավում է.

— Ուռռա՛...

Արշավում են:

Գերեզմանաքարերի ետևից համազարկ՝ հրացաններից: Թմբկահարում է գնդացիներ:

Առաջին կարմիր բանակայիններն ընկան: Թուրերը դադացին:

Մակիչը հանկարծ հայտնվեց հարևան բլուրի ետևից: Նրա հետ, մոտ տասը ձիավոր՝ Պուղանը, Լեոնը, Բախշին, «Արջը», «Ջաղացատերը» և մյուսները: Դեպի այդ բլուրն են վազում հետևակ կոմունարները:

30

Մակիչը հետևակը թողեց բլուրի վրա և սլանում է դեպի ձորակը:

Գերեզմանաքարերի ետևից նկատեցին, որ ահա՝ Մակիչը կտրում է նրանց նահանջի ճանապարհը:

Դուրս թռան քարերի ետևից:

Կարմիր բանակայինները գրոհում են:

Նահանջողները վազում են դեպի ձորակը, դեպի ձիերը, ոմանք ուղղակի փախչում են:

Մակիչը ձորակումն է:

10 Ով ձի էր հեծել, փախչում է ձորով: Ձիերի մի մասը գերի մնացին:

Բլուրից կոմունարները իջնում են դեպի ձորակը, դեպի իրար խառնված ձիերը:

15

— Գալիս են... Կացնով գալիս են... Կոտորելու են, հե՛յ... — և լեղապատառ փախչում է գզիրը:

— Երեխաներին կթափես փողոցը... որ մորթեն, թող ժողովուրդի առաջ մորթեն...

20 Մի մայր գրկել է երկու տղաներին, իսկ այդպես ասողը տեղացի խմբապետն է: Նա փախչում է:

Պաշտոնավորը քահանային համոզում է.

— Տեր-հայր, բա ի՞նչ ես ասում... Վերջին օրն է... Աղ ու հաց հանենք առաջները:

Մինասը երկու գյուղացու հետ վազում է դեպի կալանատունը:

Պահակը չկա, բայց դուռը կողպ է: Կալանատան դուռը ջարդում են: Քլոխվան թաքցնում է իրերը: Շոր է փոխում:

Գիլա բիրին վազում է:

30 Փողոցով փախչում են երեք ձիավոր: Գիլա բիրին պատից քար է առնում, որ գցի նրանց վրա:

— Փախչում եք, հա՞... —

Մարագի դարմանի միջից դուրս են գալիս երեք թաքնված կոմունարներ:

Երկու հոգի հրացաններն առած, տնից դուրս են փախչում:

Մինա զիզին՝ գրկին թողը: Սոնան վազում է:

— Նանի, մերոնք գալիս են,— պառավը դեռ չի հասկանում, թե ի՞նչ է կատարվում: Սոնան գրկում է երեխային: Երեխայի ուրախ ճիչը:

16

Համազարկ խավարման մեջ:

Կրակում են առանձին կոմունարներ: Կրակում են կարմիր քանակայիններ:

Երկրորդ ճակատի հրամանատար կապիտան Տեր-Պետրոսովը համառությամբ դիմադրում է:

10

— Վաշտ, կրակ:

Հենց այդ վայրկյանին կապիտանը ձեռնառումբի ծուխի մեջ կորչում է և ճոճվելով ընկնում: Կոմունարները սլանում են: Մակիչը թռավ ձորակի վրայով:

17

Վերջին ձիավորները փախչում են գյուղի փողոցներով:

Գնդի հրամանատարը՝ Բունչուժնին լեռան գագաթից նայում է առաջ: Զանգեզուրի պանորամը: Հեռագիտակը պահում է և ասում է Ֆեդոսեևին:

— Գեղեցիկ երկիր է:

20

Գյուղի փողոցներում կրակում են Մինասը և թաքստոցից գուրս եկած կոմունարները:

Մակիչը մոտեցավ գյուղին, նրա ետեքը՝ Պուլանը, Լեռնը և մյուսները:

Քահանան, Պաշտոնավորը, քյոխվան և մի խումբ գյուղացիներ դուրս են եկել աղ ու հացով:

Մակիչի ձին խրտնում է աղ ու հաց բերողներից: Բազմաթյունը ճեղքվում է, և նրանք անցնում են:

Քահանան, Պաշտոնավորը, քյոխվան ահաբեկվել են:

Մակիչը դառնում է Պուլանին:

30

— Մնա, գյուղը կարգի բեր...

Մոտ են վազում Մինասը, մյուս կոմունարները:

561

— Ո՞ւր փախան ձիավորները,— հարցնում է Մակիչը:
Արշավում են:

— Մակիչ,— կանչում է Մինա զիզին: Մակիչը ետ է նայում: Իրենց տան դարպասի մոտ կանգնել են մայրը, Սոնան՝ երեխան գրկին: Մակիչն ուզում է ձին պահել: Ժպտում է, ձեռքով է անում, թե կգամ: Եվ արշավում է:

Երբ նա ձիու գլուխը պահել և հետ է նայում, նկատում է փախած խմբապետի կնոջը, որը երեխաներին փողոց է հանել, ինչպես պատվիրել էր ամուսինը: Մակիչը բարկացած ասում է նրան:

— Երեխաներին տուն տար... ձիու ոտքի տակ կընկնեն:
Արշավում են:
Խավարում:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

1

Պուլանը և մեղմ երգում է, և հագնվում է: Նա քնել է «կանցելարում»: Գետնի վրա պառկած են մի քանի ուս կարմիր բանակայիններ և ջոկի հրամանատարը: Վերջինիս գլխավերևը ատրճանակն է, թուրը:

Դուռը բացվում է, և ներս են մտնում երկու հոգի՝ մեկը 20 մեզ ծանոթ «կիսախնտելիգենտն» է, մյուսը՝ նրան նման մի տիպ: Դուռն պահակը նրանց չի ուզում ներս թողնել, բայց նրանք արդեն ներս են մտել, և պահակը նրանց ետևից ասում է.

— Վաշշ... Հալա ուսումով էլ են...

— Կարելի՞ է,— և մոտենում են:

Պուլանը ձեռքը տանում է շապիկի կոճակներին: Նա ամաչում է, որ այդ վիճակումն են իրեն տեսնում: Նաև զարմացած նայում է, թե առավոտ կանուխ սրանք ի՞նչ գործ ունեն:

— Կարելի՞ է նստել,— հարցնում է «կիսախնտելիգենտը»: 30

Պուլանը նախ ինքն է նստում, որից հետո նստում են նաև նրանք, առանց հրավեր ստանալու:

— Մենք եկել ենք ողջունելու Կարմիր բանակի մուտքը
և... — այդ ժամանակ «Կիսախնտելիզենտի» ընկերը գրպանից
հանում է մի վառոց մաուզերի ձևի: Վառում է ծխախոտը: Պու-
ղանի աչքն ընկնում է այդ իրին և առնում է, «կրակում» է,
զբաղվում է, ինչպես երեխա: «Կիսախնտելիզենտը» կոխում է ըն-
կերոջ ոտքը, այսինքն թե՛ վառոցը իզուր հանեցիր:

Պուղանը կարծես զգում է այդ և հեզնանքով հետ է տալիս
իրը, իբրև երեխա, որին ձանձրացրեց խաղալիքը:

«Կիսախնտելիզենտը» շարունակում է.

— Նաև մեզ զբաղեցնում է Ադրբեջանի հետ վիճելի... 10

— Հալալ ախպոր նման, — ընդհատում է Պուղանը:

«Կիսախնտելիզենտի» ընկերը նկատում է սենյակում քնած
կարմիր բանակայիններին, որոնցից մեկը գլուխը բարձրացնում,
քունը գլխին նայում է նրա օտարոտի արտաքինին և շուտ է գա-
լիս մյուս կողքին: Նա սեղմում է ընկերոջ ոտքը և ցույց է տա-
լիս կարմիր բանակայինների կողմը:

— Այո՛, բայց փոխհարաբերությունների ստրուկտուրան, —
հատկապես վերջին բառն ընդգծում է «Կիսախնտելիզենտը»:

— Սաղ աշխարհը պիտի սովեետական լինի...

— Մենք չենք առարկում... բայց օրինակ... հետաքրքիր 20
է... ի՞նչ է ֆեդերացիայի...

Պուղանը շփում է ճակատը: Ծգնում է պատասխանել, բայց,
զգալով, որ «տիպը» նրան «կապ քցեց», հանկարծ ոտքի է
կանգնում:

— Խաչի, — ներս է մտնում դռան պահակը:

— Էս կոնտրներին տար լցրու գոմը...

Խաչին առանց այդ էլ դժգոհ էր այդ «ուսումով» մարդկան-
ցից: Տանում է: Պուղանը նրանց ետևից ասում է.

— Ես գլուխ չունեմ ձեզ հետ դնեմ...

Ապա կոճկում է շապիկը, մոմռում է նույն երգը: Բայց 30
ինչ-որ մտազբաղ է, անգոհ է: Հանկարծ զարթեցնում է ջոկի
հրամանատարին: Վերջինս վեր է թռնում:

— Սլուշ, Վասյա, — ասում է Պուղանը, — շտո տակոյ ֆե-
գերացիա...

—Федерация... Значит Союз... և նորից պառկում,— брата-
кий Союз... Советских...

Պուլանը նայում է դեպի դուռը.

— Ծն քո վարժապետ հերն... բա շասացի հալալ ախպոր
նման...

Խավարում:

2

Ամառ երեկո:

Սարահարթի վրա տեղավորվել են Կարմիր բանակի 151 և
10 153-րդ գնդերը և Զանգեզուրի կոմունարների զորամասը:

Ձախ՝ Որոտանի ձորն է:

Զիավորների առանձին խմբեր սարահարթի եզրին են, ձո-
րի գլխին:

Ամբողջ օրը բանակն այդտեղ է:

Զիերը ջրում են աղբյուրից: Մի ուս կարմիր բանակային
կռանում է աղբյուրի վրա, նրան դժվար է այդպես խմելը: Զին
մոռթով հրում է նրան հտեից, զինվորը գլխի վրա է դառնում:

Զինվորները ծիծաղում են:

«Ջաղացատերը» պոկում է աղբյուրի մոտ բուսած քեղի
20 ցողունը և ջուր է խմում:

— Ишь как,— և նույն ուս կարմիր բանակայինն ըն-
դորինակում է նրան և ջուր է խմում: Այդ նրան և ընկերներին
դուր է գալիս:

Մի այլ տեղ երկու կարմիր բանակային կրակի շուրջը
նստել են: Մեկը խառնում է փամփուշտների ցինկե ամանը,
որի մեջ ուտելիք են եփում, մյուսը քարով խփում է կոշիկի
մեխին: Վերջինս՝

— Ну и страна... кроме камней ни черту... И за что
кровь проливать то?...

30 — Как за что,— ընկերը գդալով համտես է անում և
բերանն այրելով, շարունակում է.— А нашим братьям
армянам помочь надо...

Անցնում է մի րուբ Միտրիչը՝ հտեից երեք ձի քաշելով.

— А это кто сказал, что не надо... — *Միտրիլը կանգնում է: Ձիերը նայում են կրակին: Առաջին կարմիր բանակայինը բարկացած շարունակում է կոշիկին քարով խփել: Միտրիլը հասկանում է, որ նա էր այդպես ասողը.*

— Что горы, что степь... Всюду наш брат маялся. А теперь, конец. Понял? Своих то доби́ли, ну вот у них остался последний енерал. Покончим и с ним, тогда можна до дому... А трепать языком не надо.

— Ты комиссар, что ли...? — *և հեռախոսի կոճից մի կտոր թել է կտրում, փաթաթում կոշիկին:*

10

— Ну и комиссар... Раз правда, значит комиссар... А что ты малохольный, так сразу видать...

— Ну, ну... С чего видать?

— Так вот видать, как ты портишь народное добро...

Միտրիլը ձիերը քաշում է: Նրա ետևից երկրորդ կարմիր բանակայինն ասում է առաջիններին, կրակի վրայից առնելով ամանը.

— Перцу то дал?

— Видали мы не таких, — *և գդալը բարկացած կոխում է պղնձի մեջ:*

20

Միտրիլը ձիերը կապում է ցցերից: Այդտեղ գեղանկար փռվել են կարմիր բանակայինների և տեղացի կոմունարների մի խումբ: Նրանք զրուցում են:

— *Միտրիլ,* — *կանչում են նրան,* — а скажи, что станет с золотом, когда сквозь́ будет коммуна... — *հարցնողն առաջ է թռնում, գետնի վրա պազելով: Նրանց կողքին ընկած է հարմոնը:*

Միտրիլը չի պատասխանում, մոայլ է: Ապա ծոցի գրպանից հանում է ծխախոտի տուփը. ընկնում է նաև մի բրոշյուր: Հարմոնի տերը ձեռքը մեկնում է բրոշյուրին, կարծելով որ ծղխելու թուղթ է: Միտրիլը խփում է նրա ձեռքին:

30

— Не лапай, — *և գրպանից հանում է ծխախոտի թուղթ՝ գազեթի կտորներ:*

Դանդաղ ծխում է: Մի քանիսը փաթաթում են նրա ծխախոտից: Միտրիչը ծխի մեջ թերթում է այն բրոշյուրը, որ ընկավ ծոցի գրպանից: Կարդում է հատված Լենինից.

—Понял?.. Вот что станет с золотом.

— Так значит,— և հարմոնի տերը շարժումով հասկացնում է իր «անառակ» միտքը և ծիծաղից թուլացած գլուխկոնծի է տալիս: Միծաղում են մյուսները:

—А ты переведи им...

— Понял, совсем понял,— ասում է «Զաղացատերը»:

10 — У нашего брата один язык,— և Միտրիչը բրոշյուրը դնում է գրպանը: Նրա աչքն ընկնում է «Արջ»-ին, որ խոտը շալակած անցնում է նրանց կողքով, բայց հետաքրքրությունից կանգնում է:

Միտրիչը դառնում է նրան:

—А по вашему коммуна как?

— Կոմունա...

—А большевик?

— Յա բաշխիկ,— «Արջը» փափախով սրբում է ճակատը:

—А пролетариат?

20 — էտո նե զնայեթ:

—Как не знаешь?

— Բախշի, էս հինչ ա ասում էս միրուքը,— դառնում է նա մի կոմունարի:

— Արա, ասում ա՝ արաբոշին հինչ պյեն ա...

— Պահ, սարսաղ քնժահեր... Օխտը տարի Բալախանի մասլոնչի եմ եղել, արաբոշին էլ չեմ իմանում...

—Вот, вот... Рабочий и есть пролетариат... А что Советская власть, знаешь?

30 — Սավետսկի վլաստ—մոյ վլաստ.— «Արջը» ոգևորված խփում է կրծքին:

Հարմոնի տերը ուրախությունից ֆրոում է գետնի վրա և արագ ուրթմով ինչ-որ նվագում է: Ապա հանում է իր կոմունարկան, դնում «Արջի» գլխին և իր գլխին է դնում նրա փափախը:

Հարմոնի հետզհետե անցնում է ժանոթ երգին:

— Смело мы в бой пойдем, — և խավարի մեջ դեռևս հնչում է այդ երգը հեռու, ավելի հեռու:

3

էկրանի ետևից լսվում է հրամանատար Բունչուժնու ձայնը՝

— К рассвету всегда надо усилить разведку...

Բացվում է էկրանը:

Բունչուժնին, Ֆեդոսենը և Մակիչը նայում են Որոտանի ձորին: Խորքում ահավոր ձորը, գետը, հեռագիտակի մեջ՝ փայտե բարակ կամուրջը գետի վրա...

10

Ձորի մյուս ափին անառիկ ժայռեր են:

— Да... ничего... — և Բունչուժնին ժպտում է: Նա ակնարկում է, որ այնքան էլ հեշտ չի լինելու կռիվը:

— Если 84-я подоспеет... у них орудия... во... և հասկացնում է, որ 84-րդ բրիգադի հրետանին հզոր է և կշարդի թշնամու անառիկ դիրքերը:

4

Լազերն է:

Մի հայ և մի թուրք կոմունար նստել են: Հայը հաց է հանում, կիսում է: Կողքով անցնում է մի ուրիշ հայ կոմունար. նա հանաքով՝

20

— Ա, թուրքը հայի հաց կուտի՞...

Երեքով ծիծաղում են: Երկրորդը հեռանում է: Երկու կոմունարները մի շինելի տակ պառկում են՝ մեջքը մեջքի:

Մոտենում է Մակիչը: Նրանք քնել են: Հետզհետե լսվում է Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Մակիչը նայում է քնածներին և Լեոնին ասում է.

— Վաղուց էսպես կողք կողքի չէին քնել հայը և թուրքը...

5

Խուլ հնչում է Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

30

Գնում էին ռազմաճակատ Մթնածոթի գյուղերից...

567

Ծակերի ձորը. բարակ կամուրջ: Յոթ մարդ՝ և ծերունի, և երիտասարդ զինված՝ ինչպես պարտիզաններ, անցնում են բարակ կամուրջով և բարձրանում են կեռման արահետով...

Լեռնային լճերի ափերից...

Կապույտ լիճը: Եզերքին ալպյան խոտը և չքնաղ ծաղիկներ... Լճի խորքում արտացոլել է երկինքը, և նույն խորքում երևում է յոթ ստվեր՝ զինված կոմունարների յոթ ստվեր... Նրանք գնում են խոտերի միջով, լճի ափերով, և միայն նրանց պատկերն է երևում լճի հայելու մեջ:

10

Անտառի քնակիչները...

Արևի մայրամուտն է Զանգեզուրի Երկար անտառում... Անտառի խավար խորքից դեպի արևը գալիս են յոթ պարտիզան: Նրանց ստվերները երկարում են: Ստվերները հեռանում են, և հզոր աղմուկով խշշում է անտառը:

Ղափանի հանքափորները...

Հանքի ավերակ մուտքը: Հեղեղը սրբել է հողը, և դեռևս կախված են նեղզծանի ռելսերը՝ ծուռ, ժանգոտ և ջարդված: Մի վագոնետ խրվել է հողի մեջ, և արդեն չորս կողմը բուսել է վայրի կանեփ: Հանքի ավերակ մուտքի առաջ կանգնել են յոթ հանքափոր՝ և ծերունի, և երիտասարդ՝ նիհար, մռայլ և համր:

— Զանգեզուրցիներ, փշրեցեք բռնության շղթաները, — էկրանի ետևից որոտում է մի ձայն:

Հրապարակում բացվում է միտինգը, նույն պարտիզանները՝ յոթն անգամ յոթ, որոնք եկել են Մթնածորի գյուղերից և լեռնային լճի ափերից, եկել են անտառի բնակիչները և մռայլ հանքափորները:

Խոսում է Քրիստը՝

— Թշնամին ամրացել է Յայջիի դիրքերում...

Թնդում է նվագախումբը:

30

լեռներով բարձրանում են պարտիզանները և որքան հեռանում, այնքան խլանում է հաղթական մարշը: Ահա նրանց միացած երկու երիտասարդ, երեք ձիավոր, միայն մի ալեհեր ծերունի:

Հետզհետե խավարում է:

6

Փոքր ձորակ:

Զիլֆին, Պուղանը և երկու ուս կարմիր բանակային: Նրանք բոլորը կանգնել են մի լանջի առաջ, որտեղ միայն խրված է մի կոտրած «պենձիկ» և ուրիշ ոչինչ՝ ոչ դուռ, ոչ լուսամուտ, ոչ պատ, այլ լեռնալանջ է, հողի մեջ, գետնից կես մետր բարձր կոտրած «պենձիկը» Զիլֆին դեն է շարտում, ապա հողը ձեռքով հետ է տալիս, շոր խոտ է հանում, մի ամբողջ խուրձ, ապա երկրորդ խուրձը, երրորդը և հետզհետե խորանում է մուտքը:

Ռուս կարմիր բանակայինները զարմացած նայում են: Նրեք քայլի վրա արձանացել է Պաշտոնավորը: Նրան դեռ չեն նկատել, որովհետեւ մյուսներն զբաղված են գործով: Զիլֆին կարծես գետնի խորքն է մտնում. այնտեղ մի դռնակ է բացվում, ապա երևում է Զիլֆին, նրա ետևից ոչխարները՝ մեկ, երկու, երեք, տաս, քսան, հիսուն, կարծես գետնի ընդերքը ժայթքում է ոչխարներ, որոնք փակ քարանձավից վազում են դեպի արևը, դեպի թարմ օդը:

Պուղանը նկատեց Պաշտոնավորին: Ոչխարը նրանն էր. այդ նա էր նրանց թաքցրել գոմում բռնագրավման հահից:

Զիլֆին ոչխարների առաջը պահում է:

— Զիլֆի, երեքից մեկը ջոկի...

Տղան ջոկում է: Նրան օգնում են ուս կարմիր բանակայինները:

Պուղանը մոտենում է Պաշտոնավորին.

— Դու դիկտատուրի կողմից գաղափար ունե՞ս...

Պաշտոնավորի վախեցած դեմքը:

Պուղանը շարունակում է.

— Քո հոժար կամքով զորքի համար երեքից մեկը տալի՞ս ես, թե՞ չէ...

30

Պաշտոնավորը ահից խեղճացել է:

— Ինչ եմ ասում...

Կարմիր բանակայիները քշում են Զիլֆու շոկած ոչխարները: Նրանց հտեից գնում են՝ Պուղանը և Զիլֆին: Տղան հարցնում է.

— Քեռի, էդ դիկտատուրը հի՞նչ ա...

— Դիկտատուրը նա է, որ դրա նմանների կաշին մաշկես... Նրանց հտեից դեռ արձանացած, բայց դժգոհ նայում է Պաշտոնավորը: Մոտենում է քահանան: Վերջինս հարցնում է.

10 — Բա ասում էիր, ուսը գա լա՞վ կլինի...

— Հս իմ տեսած ուսը չի,— ափսոսանքով և կարոտով ասում է Պաշտոնավորը:

Խավարում:

7

Տաթևի վանահոր կամարակապ խուցը:

Նստել են Գեղեոն վարժապետը և «սպարապետը»: Սենյակում կիսաստվեր է, ցուրտ է և մռայլ: Գեղեոն վարժապետը, կարծես, ինքն իրեն խոսում է.

20 — Կար ժամանակ, երբ մենք մահից չէինք վախենում... Այժմ նրանք... Դուք չե՞ք մրսում,— և փակում է պատուհանը, ապա նայում է «սպարապետին», որը ինչ-որ թղթեր է քրքրում, այրում է մոմի վրա և մի մասը դարսում է առանձին: «Սպարապետը» չի լսում նրա հարցը և քթի մեջ դնում է մի երգ: Նա երկար նայում է մի թղթի:

— Մայրը Նիբբոնի վերջին նամակը... Գուցե պատմության համար,— և դառն ժպիտով նայում է Գեղեոն վարժապետին:

— Իսկ ինչ կլինի պատմության դատաստանը...

— Պատմությունը գրում են արյունով...

30 Գեղեոն վարժապետը նայում է մի կետի: Հետզհետե փոխվում է նրա դեմքի արտահայտությունը:

Միջանցքում՝ ոտնաձայներ: Մտնում են գնդապետ Կուռոն, նրա հտեից պարուլչիկ Ամիրջանովը:

— Ամեն ինչ պատրաստ է,— ասում է գնդապետը և «սպարապետին» է մեկնում մի թուղթ:

Գեղեցիկ վարժապետը ցնցվում է:

«Սպարապետը» թաթախում է գրիչը և մեկնելով Գեղեցիկ վարժապետին՝

— Նախ ստորագրում է ազգային խորհրդի նախագահը...

Գեղեցիկ վարժապետը ստորագրում է բանտարկված կոմունարներին մահալճիւրը:

Սրբում է սառը քրտինքը:

— Պատմությունը գրում են արյունով... — և «սպարապետը» ստորագրում է:

— Եվ ինչպե՞ս նրանք չեն վախենում մահից, — դեռ ինքն 10
իրեն խոսում է Գեղեցիկը:

Գնդապետը թուղթը պահում է մոմի վրա, — ապա թուղթը հանձնում է պարուլիկին, վերջինս գնում է:

8

Երեկո է:

Մի կոմունար լսում է խշշոց: Նա կանչում է.

— Ո՞վ ես... — մի ձայն՝

— Ես եմ...

Դուրս է գալիս Մակիչը, նրա հետ Լեոնը:

— Ուշի՞նչ չկա, — հարցնում է Մակիչը:

20

— Ուշինչ չկա, — Մակիչը նայում է պահակի հրացանի փակադակը, դիտողություն է անում, որ գնդակը փողի մեջ չէ: Շարունակում են ճանապարհը:

Լսվում է մի մեղմ բայաթի: Հետզհետե երևում է ուրիշ դիրքապահ: Նա հրացանը մի կողմի է դրել և նորոգում է տրեխը:

Մակիչը ետևից ուզում է վերցնի նրա հրացանը: Դիրքապահը վեր թռավ:

— Անունդ ի՞նչ է, — հարցնում է Մակիչը:

Դիրքապահը ցույց է տալիս պատռած տրեխը, բորիկ ոտքը: Եվ ասում է.

30

— Որ մեր գյուղը մտնենք, կասեն կոմունարը բորիկ է... Դրա համար էլ...

Մակիչը ժպտում է: Հարցնում է՝

— Բան-ման չերեա՞ց...

— Մենակ մի քարայծ երևաց...

Հեռանում են:

Մակիչը նայում է ձորին, երկնքին: Լեռնը հարցնում է՝

— Շա՞տ պիտի սպասենք...

— Թնդանոթները հասնեն...

Խավարում:

9

10 Քարափի գլխին շարվել են կոմունարները. նստած են, պառկած են, թիկնել են քարին, ընկերոջ թիկունքին: Երգում են Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Մակիչը մոտենում է:

Նրանք լռում են: Նրանց մեջ նստած է Պուղանը:

— Ինչո՞ւ լռեցիք, — հարցնում է Մակիչը, — Պուղան...

Գրկվում են:

— Ի՞նչ կա, չկա...

— Էնպես մի դիկտատուր եմ քցել, որ...

Կոմունարները ծիծաղում են:

— Կոիվը վերջանա... — ասում է Մակիչը, — գնալու եմ սովորեմ...

20 — Հի՞նչ ես սովորելու, — հարցնում է «Ջաղացատերը»:

— Ինչինեբրոխյուն:

— Ես էլ կգնամ իմ ջաղացը...

Ծիծաղում են: Մակիչը կոմունարներին՝

— Մի լավ երգենք մեր ձորերում...

Երգում են պարտիզանների երգը: Երգը հետզհետե զորանում է, երբեմն միայն երգի արձագանքն է լսվում, երբեմն ձորերում որոտում է:

Մակիչը նայում է ձորի մյուս ափին, հեռու, որտեղ արևմուտքի ամպերը դեռ կարմիր են:

30 — Լսո՞ւմ են մերոնք... — և ցույց է տալիս ձորի այն ափը, Տաթևի քարափները:

Հետզհետե երգը խլանում է, և նրա հետ իջնում է խավարը:

Նույն սենյակը Տաթևում: Գիշեր է: Վառվում է մոմը:
Գեղեցիկ վարժապետը կուշ է եկել, կարծես մրսում է: Պա-
տուհանից դուրս է նայում գնդապետ Կուտոն:

Լուսնյակ գիշեր, ժայռերի ստվերները: Ձորում շառաչում
է ջրվեժը:

Բակի սալահատակի վրա երևաց լույսի շերտը, ինչպես
նիզակ: Մեկը լապտերով կանգնել է ինչ-որ տան առաջ:

Քարափի գլխին ստվերներ: Մի տեղ ձի է դոփում:

Խավար միջանցքով գնում է պարուշիկ Ամիրջանովը: Նա 10
չի երևում, և չեն երևում նրան ուղեկցող մաուզերիստները, այլ
միայն լսվում է ոտքի դոփյուն, ապա ձեռքի լապտերի նիզակա-
ձև լույսը:

Լսվում է մի ձայն.

— Ալլահ, աման...

Տաթևի խոր ղնդանը: Ծրագի աղոտ ցուր: Պառկել են, նըս-
տել են, ոմանք քայլում են:

Մի ծերունի թուրք և մի հայ գյուղացի, ապա երկու երիտա-
սարդ, նաև Գարեգինը: Վերջինին է դիմում թուրքը.

— Լավ, ասենք, ես թուրք եմ, բա հայերը ձեզ ինչո՞ւ են 20
սպանում...

Գարեգինը՝

— Մենք ուրիշ ազգ ենք, հայր... Մենք բոլշևիկ ենք:

— Դա ի՞նչ ազգ է...

— Դա մի նոր ազգ է... դա, — և գրկում է թուրքին... —
դա... աղգերի կոփ չի ուզում, այլ կոփ չարուստների դեմ,
խաների դեմ, խեղճ ֆուդարա մարդկանց ազատության հա-
մար...

Ամիրջանովը ներս է մտնում: Քար լուռթյուն: Պարու- 30
շիկը Գարեգինին մատով նշան է անում՝ որ դուրս գա: Գարե-
գինը նայում է շուրջը, հանում է պինջակը, տալիս է ծերու-
նուն.

— Առ, հայր... Թե ողջ մնացիր, պետք կգա:

Թուրքը լալահառաչ իրեն նետում է նրան պաշտպանելու:

— Ո՞ւր եք տանում իմ որդուն...

Թուրքին մի կողմ են հրում: Գարեգինը բղավում է՝

— Ով ողջ մնա, թող ջնջի սրանց... Կեցցե, — բայց հարձակվում են, փակում են բերանը, դուրս են քաշում:

Բարձրանում է աղմուկ, լաց, գոռոց... Երբեմն հանդարտվում է, լսվում է կանացի ողբի ձայն: Պարուշիկ Ամիրջանովը երևում է այլ զնդանում. այնտեղից հանում է ուրիշին:

Հանել են երեք հոգու:

Գնդապետ Կուռոն նայում է պատուհանից.

— Սկսվում է...

10 Գեղեցուն վարժապետը գլուխը պահում է վերարկուի մեջ: Օգտվելով առիթից, գնդապետը բաց է անում պատուհանը:

Լուսնյակ գիշեր է, սև, ծանր ստվերներ...

Քարափի գլխին կանգնել են շորս հոգի: Մեկը պարուշիկ Ամիրջանովն է: Նրանց մեռելագույն դեմքերը... Պարուշիկը ներքև է նայում, ապա մի քիչ հեռանում է քարափի բերանից:

Բերում են մի կոմունարի՝ աչքերը կապած: Երկու հոգի բռնել են նրա ձեռքերից: Նա փորձում է հետ կանգնել, բայց այդ կատարվում է հենց քարափի գլխին և դեռ չէր բղավել՝

— Ընկերներ, — երբ ծոծրակից կրակում է պարուշիկը,

20 և կոմունարն ընկնում է:

Լռություն: Խուլ աղմուկ:

Գնդապետ Կուռոն նայում է:

Բերում են երկրորդին: Նա զինվորի զգեստով է: Երեք քայլի վրա նա հանկարծ դուրս է պրծնում բռնողների ձեռքերից և ահագին ուստյուն անելով, թռչում է քարափից:

Ահից մի կողմ են քաշվում պարուշիկը և մի մաուզերիստ, որը ուզում է մաուզերը կրակել, բայց պարուշիկը նրան նշան է անում՝ թե ավելորդ է, նա այլևս կենդանի չէ:

Գնդապետը ցնցում է դեմքը, երբ կոմունարը ուստյուն է 30 անում դեպի անդունդը:

Նրանց համր շարժումների ընթացքում լսվում է ավելի զորեղ խշշոց, որովհետև երկրորդն ընկավ անդունդը՝ թփերի վրա:

Գլուխը բարձր պահած գալիս է Գարեգինը:

— Կեցցե կոմունիզմը, — որոտում է նրա կանչը, որոտին արձագանքում են զնդանից, նրան բռնողները փորձում են փա-

կել բերանը: Այդ ակնթարթում Գարեգինը ոստյուն է անում. դուրս է պրծնում նրանց ձեռքերից և գրկելով պարուշիկ Ամիրջանովին, ընկնում է անդունդը:

Իրարանցում:

Գնդապետը փակեց պատուհանը:

— Պարուշիկը, — և դուրս գնաց:

Գեղեհն վարժապետը կիսով շափ բարձրացել և այդպես սառել է:

Քարափի գլխից ներքև են նայում գնդապետը և մառախ-
լիստները: Լուսթյուն, մեռելային լուսթյուն: Զրվեծի նույն շա- 10
ռաշը: Գնդապետը դաժան ձայնով՝

— Մնացածներին կապած բերեք, — և ինքն է կանգնում
պարուշիկ Ամիրջանովի տեղը:

Խավարում:

Յ Ո Ք Ե Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1

Մաղում է բարակ անձրև:

84-րդ բրիգադի հրետանին դանդաղ և դժվարությամբ
շարժվում է սարահարթի փափուկ հողերի վրայով: Մի վիթխա-
րի թնդանոթ կանգ է առել, անիվները խրվել են ցեխի մեջ: 20
Հրում են կարմիր բանակայինները, հրում են տեղացի պարտի-
զանները:

Թնդանոթը հանեցին:

Ուղեկցող զինվորները գնում են: Կոմունարներից մեկը,
որ նույնպես օգնում էր, երբ թնդանոթը շարժվում է, նրան չի
ուղեկցում, այլ նստում է քարերի վրա:

Նա տխուր է: Նայում է թնդանոթի ետևից:

Նրա ընկերը մոտենում է:

— Հը՞, — և նայում է հարցական:

— Էն անդերն էլ էնպես գոռում է որ... — և ցույց է տալիս 30
հեռացող թնդանոթը:

— Է, ի՞նչ...

— Ախր, երեխեքը սրտաճաք կլինեն...

— Վեր կաց, վեր կաց,— հանդիմանող ձայնով ասում է
երկրորդ կոմունարը:

Նրանք գնում են թնդանոթի հտեից:

2

Սեղանի վրա վառվում է մոմը:

«Սպարապետը» Կուռոյին՝

— Ամեն ինչ բարենպաստ է, մանավանդ եղանակը... Այժմ
կամ երբեք: Քանի որ նրանք դեռ նոր ուժ չեն ստացել...

Դուրս են գնում:

10 Հնչում է հավաքի փողը:

3

Աստղալույս գիշեր է:

Վանքի բակը:

Զիավոր խմբերը, ձիեր, սպառազինման աղմուկ և իրար-
անցում:

Գնդապետ Կուռոն հրամայում է՝

— Սմբակները փաթաթեք թաղիքով... որպեսզի ոչինչ չը-
զրնգա, ոչ զենք, ոչ սանձ... Յուրաքանչյուր զինվոր իր վրա
կրում է սպիտակ պատանքը...

20 Գնդապետը ցույց է տալիս սպիտակ քաթանը:

Ներքև՝ ձիերը, մաուզերիստները,— դաշնակցական զորքի
ծաղիկը,— խմբապետներ, վաշտապետներ, Կուռոյի, Ներսեսի,
սիսիանցիների այն ձիավորները, որոնք կազմում էին նրանց
գալլավաշտերը:

Մեկը ամրացնում է թուրը, երկրորդը հանում է սապոգ-
ների խթանները, երրորդը ձիու սմբակին թաղիք է փաթաթում:

Երկու մաուզերիստներ. մեկը հանում է վրայի զգեստը
մինչև սպիտակ շապիկը և ապա հագնում է թարս, այսինքն
սպիտակ շապիկը դուրս: Մյուսը, որ ամբողջովին սպիտակ է,
30 գլխին փաթաթում է սպիտակ քաթանը, նմանվելով պատանած
մեռելի:

Ապարատը սահում է ձիավորների վրայով: Կիսամուժ,
կիսալույս է:

Նրկու մաուզերիստներ թաղիք չունեն ձիերի սմբակները փաթաթելու: Նրանք ուղղակի պոկում են ձիու պայտերը, որպեսզի սմբակները չզրնգան...

Մի այլ անկյունում ուրիշ երկուսը նույնպես թաղիք չունեն: Նրանցից մեկը վայր է դնում ձիու սմբակը և մյուսին աչքով առաջարկում է ինչ-որ տեղ գնալ:

Գնում են՝ երկուսն էլ ոտքից գլուխ սպիտակ, ինչպես ուրվականներ:

Խավարը թանձրանում է, որովհետև նրանք մտան վանքի գավիթը: Խավարի մեջ ինչ-որ դուռ զրնգում է:

10

Վանքի ներսը: Գիշերային երկու մոմ և գմբեթից ներս ընկնող աքաղաղույսը:

Դրնգում են երկու ոտնաձայն, ապա խավարի միջից երեւում են երկու սպիտակ ուրվական՝ երկու մաուզերիստները, որոնք ներս են մտել վանքը, որպեսզի...

Բայց ահա մեկը գետնից բարձրացրեց գորգը, մյուսը թուրը հանեց և գորգը ճեղքեց զուլ-զուլ:

4

Կիսամթնում Կարմիր բանակի և կոմունարների դիրքերը:

Մի տեղ խարույկը հանգել է... խարույկի մոտ, հենց գետնի վրա փռված քնել են կոմունարները: Բախշին, որ նստած ննջում է, չի կարողանում հաղթել քունը և կուշ է գալիս քարի տակ:

20

Մեկը քնի մեջ ավելի է սեղմվում ընկերոջ մեջքին, որովհետև փչում է լուսադեմի զովր:

Նույնիսկ ձիերը գլուխ գլխի ննջում են...

Մակիչը փաթաթվել է յափնջու մեջ, գլուխը հենել է Պուղանի մեջքին և քնել է:

Գնդի հրամանատարի վրանը:

Արթուն է միայն դրսի պահակը: Վրանի ներսում քնել են:

30

Մի այլ տեղ ջոկի հրամանատարը դեպի առաջին դիրքերն է ուղարկում չորս կարմիր բանակայինի:

Այդ տեսարանը ևս հեռանում է, հետզհետե հեռանում է ամբողջ բանակատեղին, և թվում է, թե լեռներում մարդ չկա,

577

այլ խաղաղ լուսաբացն է, այն ժամը, երբ մութի մեջ աղոտ ուրվագծվում են լեռները, լսվում է միայն ջրի խուլ ձայնը, խոտերը խշշում են, և ինչ-որ անհայտ հեռվից մի թռչուն անհանգիստ կանչում է բնի մեջ:

5

Վանքի դարպասները բացվում են:

10 Լուռ, առանց աղմուկի դուրս են գալիս ձիավորները: Ձիերը չեն դոփում, թրերը չեն աղմկում, երբեմն միայն մի ձի փռռացնում է ռունգերով, և տերը զայրացած քաշում է նրա սանձը:

Դարպասներից դուրս են գալիս ձիավորները և իսկույն կորչում: Նրանք սպիտակ զգեստով են, ումանք ձեռքի գնդացի ունեն, և այդ ամենը կիսաիրական տեսիլք է, կարծես արշավում են ուրվականներ:

Այդ «պատանեկրաց» արշավանքն է:

Գնդապետ Կուռոն նայում է քարափի գլխից:

Չորը լիքը «չանգ» է... Սպիտակ շանգը սողում է ձորով, լեռներով, և չի երևում ոչ գետը, ոչ դիմացի լեռները:

20 Ձիավորները դարպասից դուրս են գալիս և կորչում սպիտակ շանգի մեջ:

6

Կոմունարների բանակատեղին մի բլուր է, որից ձախ Ուրոտանի ձորն է, աջ՝ լեռնաշղթայի և բլուրի արանքում, — կանաչ ձորակ: Ծանապարհը կիսամթնում սպիտակին է անում՝ բարձրանալով այդ ձորակից:

Բլուրից հեռու այն քարափը, որտեղ Մակիչը հանդիպեց դիրքապահին:

Նույն տեղը երկու դիրքապահներ են: Ցուրտ է, հենվել են քարին, պաշտպանվելով լուսադեմի ցրտից:

30 Կամուրջը շանգի մեջ: Սպիտակ ձիավորներն անցնում են կամուրջով: Կուռոն անցել է կամուրջը և ձին պահած դիտում է ձիավորների անցնելը: Ձեռքով նշան է անում, որ արագացնեն

երթը: Երեք ձիավոր մտնում են գետը, բայց և իսկույն ետ են դառնում, որովհետև վտանգավոր է գետով անցնելը:

Դիրքապահ կոմունարներին մեկը նկատում է շանգը, որի առաջին քուլաները երևացին գետի վրա՝ ձորում, լանջի վրա և նույնիսկ լեռան գագաթին:

Չանգը գալիս է՝ սև, սպիտակ շերտերով, ինչպես ծանր ծուխ, ինչպես շարժվող պարիսպ:

— Արա, շանգը... պահ...

— Ձյուն պիտի գա,— ասում է երկրորդ կոմունարը՝ տեղն ավելի տաքացնելով:

10

Չանգի մեջ ձիավորները դադար առան:

Մի մասը դեռևս անցնում է կամրջով:

Գնդապետը մի խմբապետի նշանով հասկացնում է, որ առաջ անցնի:

Խմբապետն առանձնանում է՝ նրա հետ 8—10 ձիավոր: Գնդապետը ձիավորներից մեկին, որի ձին սև է և նշմարվում է ամպի մեջ, հետ է կանչում, և նրան փոխարինում է սպիտակ ձիավորով:

Ձիավորների հետախույզ տասնյակն առաջ անցավ...

Նրանք դուրս եկան շանգից:

20

Արդեն պարզ նշմարելի են: Բայց իրենք ևս զգացին այդ և հետ դարձան:

Չանգը սողում է, երբեմն ձորի քամու հետ ամպն ավելի արագ է շարժվում, և ամպի առաջին ալիքների հետ անաղմուկ գալիս են սպիտակ ձիավորները:

7

Չորս կարմիր բանակայիններ նայում են շանգին:

— Вот черт...— ասում է մեկը:

— А красиво,— հիանում է երկրորդը, և նրանք շարունակում են առաջ քայլել:

30

8

Չանգի մեջ արշավող ձիերի հետքից քար է գլորվում ձորը:

Դիրքապահ կոմունարները զգաստանում են:

579

Զիավորները կանգնել՝ լսում են քարի աղմուկը:
Կոմունար դիրքապահը ձայն է տալիս.

— Ո՞վ ես...

Չանգի միջից պատասխանում են՝

— Մենք ենք...

— Դուք ո՞վ եք...

— Հայ ենք:

— Ստի հե՞րը, թե դուք հայ եք...— և կրակում է:

Կրակում է նրա ընկերը:

- 10 Զիավորները շեն պատասխանում, այլ առաջանում են:
Խմբապետը ձիուց իջնում է, ձիուց իջնում են ուրիշ երեք
հոգի: Նրանք սողում են և անակնկալ՝ թիկունքից դաշույններով
թրատում են նրանց:

Չանգի մեջ լսվում է հուսահատ ճիչ:

Ամպը ծածկում է ամեն ինչ: Զիավորները ամպի մեջ ձի են
նստում:

9

— Մակիչ, շանգը,— բղավում է Պուղանը:

Մակիչը վեր է թռնում:

- 20 Ամպը մոտ է: Ամպի միջից լսվում է նոր կրակոց:

Մի դիրքապահ դուրս է վազում ամպի միջից, բղավելով՝

— Գալիս են...

Մակիչն արձագանքում է:

— Չորը պահեք...

Բարձրանում են բլտրները:

Կոմունարներից մեկը վազում է դեպի գնդի շտաբը:

10

Սպիտակ խմբապետի և Կուռոյի դեմքերը:

- 30 Սպիտակ ձիավորները փորձում են անցնել ձորակով: Բլու-
րի գագաթից Կարազինը բաց է անում գնդացիքը: Զիավորների
առաջապահը հետ է նահանջում:

Բլուրի գագաթին մի խումբ կոմունարներ: Մակիչը դիրք է
մտել քարի ետև: Նշան է անում՝ գնդացիքը լռում է:

Սպասում են:

Քամին հանկարծ ճեղքում է ամպը...

Լեոնալանջով արշավում են սպիտակ ձիավորները:

Ամպը նորից է ծածկում ամեն ինչ:

Դեպի բլուրն է տեղում գնդակների տարափը:

Սպիտակները սողում են: Երևում են դեմքեր, մեկը արդեն դեն է նետել սպիտակ փաթեթոցը և դաշույնը բերանով բռնած, շորեքթաթ սողում է:

Մի կոմունար դարան է մտել. կրակեց նրա ճակատին, դաշույնով թշնամին գլորվեց:

10

— Պինդ կացեք...

11

Չանգը հետզհետե անցնում է:

Այն ձիավորները, որոնք լեոնալանջով անցան, ճեղքել են կոմունարների և 151-րդ գնդի ճակատը: Նրանց մի մասը կրավում է գրավելու բլուրը, որտեղ կոմունարներն են, իսկ մյուս մասը հետ է սեղմել 151-րդ գնդին:

Մակիլը դիմադրում է:

Սպիտակներից մեկը հանդգնությանը մոտեցավ և այն քարափի վրա, որտեղ թաքնված էր Կարագինը, ձեռնառումը նետեց:

20

Գնդացիքը լռեց: Փոշի է, ամպ է: Մակիլը իրեն նետում է դեպի այն կողմը:

Փոշու միջից գնդացիքը նորից է բացվում: Կարագինի ճակատը արյունել է, բայց շարունակում է կրակել դեպի ձորը, դեպի ձորով համառությանը եկող ձիավորները:

Ահա նրանք բարձրանում են բլուրով:

Լեոնն իրեն նետեց առաջ՝ կրակում է:

Լեոնն է, Մակիլը, Պուղանը...

Կրակելով բարձրանում են դեպի բլուրի գագաթը:

30

Նրանց նկատեցին: Նրանց վրա տեղում է գնդակների տարափ:

Լեոնն ընկավ: Մակիլը շալակում է Լեոնին, մինչև անգամ երկու քայլ հետ է դառնում, վերցնում է Լեոնի հրացանը:

Մոտենում են նոր կոմունարներ...

Չանգը հետզհետե բացվում է:

— Կրակ,— որոտում է գնդի հրամանատար Բունչուժնու ձայնը:

Պայթում է առաջին արկը:

Լսվում է մի ահարկու շառաշ:

Կոմունարները գրոհում են:

Խմբապետներից մեկը դարան է մտել: Մակիչն իջնում է բլուրից, իջնում են կոմունարները, ինչպես պղտոր հեղեղ:

Դարան մտած խմբապետը կրակեց:

10 Մակիչն ընկավ, և ընկնելով ձեռքով նշան է անում հարձակման:

Գրոհում են.

— Մակիչ,— կանչում է Պուլանը:

Մակիչն ուզում է վեր կենալ, թևերը շարժում է այնպես, կարծես թևերը կապկպած են պարանոյվ, և ճիգ է անում կտրատի մահվան կապերը:

Մակիչը մեռնում է:

Երկրորդ անգամ որոտում է 84-րդ բրիգադի հրետանին:

20 Փշրվում է կամուրջը՝ այն ժամանակ, երբ սպիտակ ձիավորների մի խումբ փախչում էր կամրջով:

Այլևս շանգ չկա:

Գետի այս ափին են մնացել գնդապետ Կուռոն, նրա օգնականները: Կուռոն հետ է նայում:

Լեռներից դեպի ձորն են իջնում կոմունարները: Իջնում են կարմիր բանակայինները:

Մի խմբապետ մտավ գետը: Ձին և ձիավարը սուզվեցին ջրի մեջ:

12

Լուսաբաց է:

30 Տաթևում պատրաստվում են փախչելու: Փախչում են:

Ձիեր, ձիավորներ, մինչև անգամ մինիստրներ:

Իսկ վանքի ներսը կատարվում է ահավոր ավերածություն: Վանքը կողոպտում են: Մի մաուզերիստ փշրում է ոսկե ջահը, մեկը շուրջառները լցնում է խուրջինի մեջ, երրորդը թրի հարվածով ճեղքում է վարագույրը, ապա վազում է դեպի ձին:

Դուան մոտ, ձեռքերը սյունին հենած, սարսափահար կանգնել է ժերուների վանահայրը: Կարծես «բարբարոս անօրեններ» են, որոնք կողոպտում են վանքի հարստությունը:

— Իմ ձին, իմ ձին,— Գեղեոն վարժապետն իրեն կորցրել է: Նստում է մի նիհար ձի, նստում է վարժապետի նման, և նստելու ժամանակ վայր են ընկնում ակնոցները, մի ձիու սմբակ փշրում է նրա ակնոցները, և ժամանակ չկա ոչինչ ասելու, որովհետև ահա նորից ահեղի աղմուկով որոտաց թնդանոթը՝ մոտիկ, բոլորովին մոտիկ, այնպես որ սրտից դողողացին վանքի շահերը: 10

13

Կուռոն դիմադրում է:

Այլևս անմիտ է դիմադրելը, բայց և անհնար է գետով անցնելը: Մեկն իջնում է ձիուց՝ իրեն գցում գետը, ջրապտույտը կլանում է նրան:

Կուռոն տատանվում է:

Այդ վայրկյանին Պուղանը գնդակի նման առաջ է վազում առանց ահի, առանց երկյուղի, հանում է ատրճանակը: Կրակում է:

Գնդապետ Կուռոն կախվեց ձիուց: Զին ընկավ գետը: Զին 20 ու ձիավորը կուլ գնացին գետին:

Տաթևի դարպասներից դուրս եկավ «սպարապետը»: Փախչում է:

Դեպի կամուրջն են վազում կոմունարները:

Նրանցից մի քանիսը գերանների վրայով անցնում են մյուս ափը:

151-րդ գնդի հրամանատար Բունչուժնին հեռադիտակով նայում է Տաթևի վանքին և քարափներին:

Վերջին արկը պայթում է քարափների վրա, հենց պարսպի ներքևը: 30

Խավարում:

Արևոտ Զանգեզուրը:

Ինչ-որ շատ հեռվից լսվում է մեղմ հորովելը:

Որոտանի ձորը, գետի սպիտակ փրփուրները:

Եվ գրոհում էին անեղ էսկադրոնները...

Լեռան ետևից երևում է կարմիր հեծելազորի շղթան...

Նժույգները ծառս են լինում:

20 Ձոր է՝ երկու կողմը ուղղաձիգ ժայռեր: Կարմիր հեծելազորը գնում է ձորով: Զուր չկա. ծարավ են հեծվորները, ծարավ են ձիերը:

Ձորում երևաց մի տղա: Ժայռի գագաթից դեպի ձորն են նայում այծերը:

Հեծվորներից մեկը հարցնում է.

— Мальчик, где здесь вода?...

Տղան ուռեերեն չգիտե և նույնիսկ վախենում է՝ չհասկանալով նրա հարցը: Բայց և հետաքրքրությամբ նայում է: Հարցնողը ձեռքով նշան է անում, թե ծարավ է: Նրանցից մեկը հայերեն ասում է.

— Զուր չկա...

20 Տղան ցույց է տալիս «նովը», որ ժայռից ժայռ է անցնում:

Հեծվորը տղային հասկացնում է, թե իրենք չեն կարող բարձրանալ ժայռի գլուխը, և բացի այդ ծարավ են ձիերը: Տղան գլխի է ընկնում: Նովի տակ ինչ-որ փորում է: Հեծվորները զարմացած նայում են, ենթադրելով, որ տղան գետնից ջուր պիտի հանի: Ապա տղան մագլցում է ժայռով, սողում է նովի վրայով և քարը կոխում է նովի մեջ, վարար ջուրը շառաչով թափվում է այն փոսի մեջ, որ նախօրոք պատրաստել է տղան:

Ձիերը մոտենում են ջրի վրա: Հեծվորները զարմացած-հիացած են, իսկ տղան նովի գլխից նայում է ներքև:

20 Քայլում էր 4-րդ հայկական ճեղքանաձիգը...

Բիշանագի լեռները...

Խճուղին: Մի գյուղացի սայլը բարձած, կանգնել է: Նահանջող թշնամին հենց նոր արձակեց նրա եզները և տարավ:

Գյուղացին շվարած կանգնել է:

Լեռնային կիրճով Զանգեզուր է մտնում հայկական 4-րդ հրաքանածիգ գունդը: Գալիս են փողերի նվագով, ծնծղաներով:

Գյուղացու ահը դառնում է զարմանք, զարմանքը ուրախություն, և նա ձեռքերը լայն պարզած, կանգնել է ճանապարհի եզրին: Գունդն անցնում է: Անցնում է սալլաշարքը: Բանակայիններից մեկը հարցնում է գյուղացուն:

— Եզներդ ո՞ւր են...

— Տարան...

Բանակայինը նրա սալը կապում է զինվորական սալա- 10
կից:

Լսվում է նույն երգը: Զանգեզուրի պարտիզանների երգը: Բացվում է այն դաշտը, որտեղ Չետանց Վանեսը վար էր անում: Գութանը, որ խափան մնացել էր, ահա լծում են:

Նույն մարդիկն են, նույն եզները:

Գութանը խրված մնացել է հողի մեջ:

Հնչում է նույն երգը: Զանգեզուրի պարտիզանների երգը:

Արշավում էին Զանգեզուրի պարտիզանները...

Քարահունջի թունելը. թունելի միջից դուրս են գալիս պարտիզանները՝ երգով, նվագով... Քայլում են հնչեցնելով հաղթու- 20
թյան երգը:

Չետանց Վանես ապերը ձեռքը դրել է ճակատին: Գութանն արդեն լծել են, բայց գութանավարը նայում է կոմունարների զորամասին: Այնտեղից նկատեցին: Պուղանը կանչում է՝

— Եհե՛հե՛յ... — և ձեռքով է անում:

Չորերը զրնգում են նրա կանչից: Վանես ապերը ժպտում է գոհ և ուրախ, ապա բռնում է մաճը:

Պարտիզանները հեռանում են, հեռանում է նրանց երգը և հանկարծ թնդում է հորովելը, և ձորերը, լեռները ուրախ արձագանքում են աշխատանքի երգին... 30

Վերջ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

(Մակիչ)

Համառոտ լիբրետտո և խերականքով
և յոթ մասով:

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

1919 թվի ձմեռը: Բուք է, Զանգեզուրում ձյունամրրիկ է:
 Խնջույք է Գորիսում: «Սպարապետը», կապիտան Կուռոն,
 սպաներ, դաշնակ գործիչներ՝ խմում, զվարճանում են, ինչպես
 10 նրանք էին զվարճանում՝ վայրագ աղմուկով: Այդտեղ է ասում
 սպարապետը իր հայտնի խոսքը բուլլեիկների մասին՝ «Թող
 գան, թող շուտ գան, շատ գան...»: Բրիտանական միսիայի մա-
 յոր Նիրբոնը հավաստիացնում է, որ Զանգեզուրը պատկանում
 է Հայաստանին (նույն միսիայի մի այլ մայոր նույն բառերով
 հավաստիացրել էր, որ Զանգեզուրը պատկանում է Ադրբեյջա-
 նին):

Խնջույքին ներկա է Սմբատ Խոջաբաղունցը, քաղաքի պա-
 րետը և բանտի պետը կամ, ինչպես ինքն էր ասում՝ Սմբատ
 կոմենդանտ Զանգեզուրսկի: Մայորի խոսքի ազդեցության
 20 տակ (իսկ մայորը «սպարապետին» առանձնապես ակնարկել
 էր, որ բուլլեիկները իրական վտանգ են Հայաստանի անկախու-
 թյան համար),— նաև «սպարապետի» բաժակաճառից ոգե-
 վորված (նաև խայթված ինքնասիրությունից, որ Սուսաննան՝
 խնջույքի ժամանակ լինում է պարուլիկ Ամիրջանովի հետ),—
 Սմբատը հարբած, կատաղած իրեն դուրս է քշում փողոց:

Գնում է ձյունամրրիկի միջով: Նրա ետևից մի մարդ, նը-
րանից թաքնվելով Սմբատին ասում է «դահիճ»: Զանգեզուրի
պարետը, որ և բանտի պետն է, ցուրտ սառնամանիքին մտնում
է բանտը: Նա որոշել է դատաստան անել բանտարկված բու-
շեիկների գլխին՝ վայրենի ակտ, որ հատուկ էր խմբապետին:

Բուշեիկները կամերայում դիմադրում են (նրանց դռներ
պահակ կանգնած զինվորն իմաց է տալիս Սմբատի մտադրու-
թյան մասին): Սմբատը հարձակվում է: Սմբատի կատաղու-
թյունը հետզհետե հասնում է ահռելի չափերի, մինչ այն առ-
տիճան, որ թվում է, թե խելագարվել է:

10

Դռան արանքից Սմբատը կրակում է և սպանում մի երի-
տասարդ բուշեիկի:

Նույն ձյունամրրիկն է: Լուսացել է: «Ազատ Սյունիքի»
գիվանն է: Կուռոն է, պարուշիկ Ամիրջանովը: Սմբատը և ուրիշ-
ները: Ներս է մտնում մի ծերունի՝ Աթա ապերը, բարձրահա-
սակ մի զանգեզուրցի: Նա եկել է գիշերը բանտում սպանված
որդու դիակը տանի, նա և միամիտ է, և անհողդողդ, և բաց
խոսող, — միևնույն ժամանակ դաշնակները նրա համար «օ-
րենք» են, այսինքն կառավարութուն են, որի հանդեպ նա ունի
ակամա հարգանք: Ի զարմանս ծերունու, «օրենքը» որդու դիակը
չի տալիս: Ծերունին համառում է և վերջն ասում է.

20

— Էդ ինչ օրենք է, որ մի դիակից վախենում է...

Այդ հանդուգն խոսքի համար Սմբատը նրան «պատաս-
խանում է» ապտակով: Ծերունին դարձյալ անհողդողդ վեր-
ջացնում է խոսքը:

— Նա իմ փոքր որդին էր... Ես ուրիշ որդիներ էլ ունեմ:
Ինձ այսպես պատասխանեցիք, հապա նրանց ի՞նչ պիտի պա-
տասխանեք: Նրանց էլ սպանեցիք, բա ժողովրդին ի՞նչ պիտի
պատասխանեք...

30

Ա. Մ Ա Ս

Բացվում է գարունը, 1920 թ. գարունը:

Զանգեզուրն է՝ իր չքնաղ ձորերով, բարձր լեռներով: Զան-
գեզուրի պեյզաժը՝ խորունկ ձորից մինչև լեռան կատարը, որ-
տեղ դեռևս ձյուն կա:

587

Աթա ապերը վար է անում: Նրա հետ վար է անում որդին՝ Մակիշը: Զվարթ են, թվում է, ոչ կռիվ կա, ոչ դաշնակներ կան: Բայց «Հորովելի» ձայների միջից հետզհետե լսվում է ուրիշ կանչ՝ գզիրի ձայնը— զորահավաք է, մեկը այն անվերջ զորահավաքներից, երբ իբր թե «օխտը» օրով, իրենց «հացով և ջրով» զանգեզուրցին պիտի գնար դիրքերը՝ թուրքերի դեմ,— բայց «օխտը» օրը դառնում էր ամիս և ավելի:

Գյուղում Կուռոյի ձիավորներն են, նաև պարուլիկ Ամիրջանովը: Զորահավաքի հետ միասին հրաման կա կալանավորել մի քանի բոլշևիկների, առհասարակ «հակակառավարական» տարրը: Մարգարը՝ մի երիտասարդ, գյուղի բոլշևիկյան ընդհատակյա քարտուղարը, դիմադրում է, երբ նրան ուզում են բանտարկել, և կարողանում է մի հնարով փախչել դաշնակների ձեռքից:

Հավաքվում են գյուղի հրապարակում նրանք, որոնք գնալու են դիրքերը: Լուռ են, մռայլ են, բայց թվում է, թե գնում են սովորական պարտականություն: Նրանց վրա գալիս է մուսավաթի բանակը, և նրանք գնում են պաշտպանեն իրենց: Հրապարակում՝ դժուլ զուռնա կա... Պուղանը՝ սրախոս ու սրամիտ մի զինվոր, Աթա ապոր մյուս որդին, ծաղրածություններ է անում, դառնությունից զվարճացնում է ընկերներին, միևնույն ժամանակ խոսքով, պարով ծաղրում է այն խավը, որից դժգոհ են զինվորները՝ վաշտապետին, կուլակին, վարժապետին... Պարում է ինքը՝ Պուղանը: Նա այլևս միմոս չէ, այլ դժգոհ է, շատ բան հասկացող երիտասարդ, որը այնուամենայնիվ ելք չի տեսնում ստեղծված դրությունից դուրս գալու:

Հենց այն ժամանակ, երբ նա պարում էր, հրապարակ են մտնում Կուռոյի ձիավորները, որոնք կալանավորել են Մակիշին վար անելիս: Զվարճությունը կորչում է. հետզհետե սաստկանում է դժգոհությունը, մանավանդ, երբ լսում են, որ Մակիշին ուզում են տանել Տաթև, Զինվորները բորբոքվում են. «Տվեք Մակիշին»: Նրանցից մեկն ասում է. «Թե պիտի տանենք սպանեք, լավն էն է գա մեզ հետ դիրքերը սպանվի, մի բան, որ էնտեղ էլ են սպանում...»: Պարուլիկ Ամիրջանովը զգալով, որ ավելորդ է դիմադրել այդքան բազմության, զիջում է նրանց,

կեղծ հայտարարելով, թե ուզում էր փորձել նրանց ընկերասիրությունը:

Զինվորները գնում են դիրքերը: Նրանք իրենց հետ տանում են Մակիշին:

Գնում են՝ բայց Ամիրջանովը մտքում որոշել է դիրքերում Մակիշի գլուխն ուտել. այնտեղ ո՞ւր նա պիտի փախչի,— առաջները մուսավաթն է, թուրքերը,— ետևն իրենք դաշնակները: Ո՞ւր պիտի փախչի Մակիշը, միայն հարկավոր է նրան գյուղից հանել...

Մակիշն էլ գիտի այդ, բայց նա հանկարծակիի եկավ: Բանն այն է, որ վարատեղից նա ևս կփախչեր, ինչպես դաշնակների ձեռքից փախավ Մարգարը,— բայց նախ զորահավաքի և բանտարկության լուրը նա ստացավ հենց այն ժամանակ, երբ Կուռոյի ձիավորները նրան արդեն նկատել էին (Մակիշի քույրը՝ Սոնան չէր կարողացել ավելի արագ հասնել վար անողներին), և ապա Մակիշը գյուղական այն երիտասարդներից է, որոնք փախուստն առհասարակ համարում էին իրենց «նամուսին անընդունակ»:

Եվ շատ տխուր զինվորները բարձրանում էին լեռն ի վեր, ապա կորչում են սպիտակ մշուշի մեջ...

Բ. Մ Ա Ս

Զինվորները գյուղից հանելուց հետո, չէր վերջանում Զանգեզուրի գյուղի տուրքը դաշնակ-մուսավաթի պատերազմին:

Հավաքում են հաց և մսացու՝ զորքի համար:

Եվ ինչպես զորահավաքի ժամանակ էր՝ ֆրոնտ քշում էին չարքաշ ընտանիքների զավակներին, իսկ «ուժ ունեցողների» որդիները մնում էին շտաբում, գյուղի հիմնարկներում և վերջապես պահակային ծառայության մեջ,— այնպես էլ հաց և մսացու հավաքելիս հավասար «թավջի» էին անում՝ տունը երկու փութ հաց և մի մսացու: Տուն կար, որ տալիս էր վերջին ոչխարը, տուն էլ կար, որ հոտից տալիս էր մի ոչխար: Մեկը վերջին բուռ սերմացուն էր տալիս, մյուսը բաց էր անում հորի բերանը և չափում էր երկու փութ ցորենը:

Բայց դեռևս այդ վերջին պատուհասը չէր: Գյուղում մնացողները իրենց ձիերով, ումանք նույնիսկ մեջքով պարտավոր էին դիրքերը հասցնել մասցուն, հացը, ռազմամթերքը:

Նվ ահա դիրքերն են բերել այն, ինչ որ գյուղացիները հավաքել են: Դիրքերն են եկել Աթա ապերը՝ Մակիշի հայրը, և ուրիշ գյուղացիներ՝ ծերունի, չարքաշ մարդիկ, որոնց կտրել են վարից, ցանքից: Դիրքերում Աթա ապերը իր որդուն՝ Մակիշին է հանձնում մի գաղտնի թուղթ, որ տվել է Մարգարը:

10 Բանն այն է, որ փախչելուց հետո Մարգարը մասնակցել է բուլշևիկների Զանգեզուրի կոմիտեի գաղտնի նիստին, որտեղ քննել են այն հարցը, թե հարկավո՞ր է ապստամբել և երբ, քանի որ լուրեր կան թե իբր կարմիր բանակը մտել է Բաքու: Զանգեզուրը կտրված էր աշխարհից, և նրանք որոշում են Մարգարին մի կերպ սուրհանդակ ուղարկել, որ անցնի սահմանը և ստույգ լուր բերի: Նաև որոշում են ընդունել, որ հարկավոր է ֆրոնտը լքել և կազմակերպվել՝ հնարավոր ապստամբության համար:

Սակայն կարևորն այդ թուղթը չէ, որը Մակիշը չի էլ կարողանում կարդալ, որովհետև դեպքերն ավելի արագ են զարգանում, քան նա կարող էր ընթերցել նամակը:

20 Նրբ գինվորները լսում են, որ իրենց գյուղացիները եկել են գյուղից՝ գնում են դեպի շտաբը նրանց տեսնելու: Իսկ շտաբի առաջ կատարվում է հետևյալը.

Պարուշիկ Ամիրջանովը օգտվելով այն հանգամանքից, որ գյուղացիների մի մասը բեռները ձիերով է բերել, հրամայում է հանձնել նաև ձիերը՝ գինվորական պետքերի համար: Գյուղացիներն ընդդիմանում են՝ աղերսելով և անկաղմակերպ, ինչպես «մեծավորին» կարող էին ընդդիմանալ հին գյուղացիները: Ամիրջանովը բարկանում է և նրանցից երկուսի ձեռքը քլունգ տալով, կարգադրում է փորել «գերեզման»: Գյուղացիները սկսում են փորել, և նրանցից մեկը նոր է գլխի ընկնում, թե ինչ է փորում: Բայց հենց այդ ժամանակ գալիս են Մակիշը, նրա եղբայր Պուղանը, մի քանի ուրիշ գինվորներ: Գալիս են, և երբ գլխի են ընկնում, թե բանն ինչումն է, Պուղանը հանաքի տալով փորձում է մեղմել և՛ Ամիրջանովի զայրույթը, և՛ լարված վիճակը: Ամիրջանովին խայթում է Պուղանի միամիտ

խոսքը, ինչպես և նրանց ներկայությունը: Հրամայում է ետ վերադառնալ: Պուղանը դեռ բերանը բաց չարած՝ Ամիրջանովը կրակում է, սպանում է Պուղանին:

Այդպես պայթում է առաջին ընդհարումը հենց դիրքերում, Մարքիզի լեռան վրա: Մակիշը հարձակվում է Ամիրջանովի վրա, հարձակվում են շտաբի վրա: Ամիրջանովը վիրավոր փախուստ է տալիս դեպի ճակատի հրամանատարը, նրա հետ փախչում են նաև երկու սպա:

Վիճակն այլևս հանել են: Կամ պիտի մնան, որ ահա ուր որ է երևան Կուռոյի ձիավորները, կամ պիտի փախչեն: Մակիշը վերջին ճանապարհն է ընտրում, նրա հետ 3—4 զինվորներ: «Կամ էս փոսում նրանք մեզ կթաղեն, կամ մենք նրանց»:

Գյուղացիները վերադառնում են գյուղ:

Գ. Մ Ա Ս

Կուռոյի ձիավորները մտել են գյուղը:

Դաշնակների հրամանատարությունը գիտե, որ մուսավաթի բանակն այլևս չկա, որ ուր որ է Զանգեզուրի սահմաններին շուտով կմոտենա Կարմիր բանակը: Նաև գիտե, որ զորքի մեջ, մանավանդ թիկունքում, անխուսափելի են խլրտումները, գուցե և ապստամբությունը: Ուստի որոշել են պատժել ամենայն խստությամբ, ապահով թիկունք ստեղծելու և բանակը պահելու համար:

Նույն ագիտացիան է «դարավոր» թշնամու մասին: Բայց դիրքերում զինվորները ինչ-որ գլխի են, խոսում են, և համարյա բոլորն այն են ասում, թե ուստի դեմ չենք կռվի: Գյուղում էլ նույնն են ասում, մինչև անգամ ունեորները, թե ուսները գան, ճանապարհները բացվեն, գնանք առուտուրի, մեկն ասում է՝ ճանապարհը բացվի, գնամ Բաքու հաց աշխատեմ:

Այս տրամադրությունը փշրելու համար վերևից լուր են տարածել, որ Զանգեզուրի վրա հարձակվողը դարձյալ թուրքերն են, միայն բոլշևիկի անվան տակ, որ գալիս են Ղաղանի թափարները, որոնք եթե Զանգեզուրը գրավեն, պիտի գլխատեն ժողովրդին:

Այդպես են ասում, բայց ավելի կատաղած հետապնդում են բուլշևիկներին:

Ահա ինքը ճակատի հրամանատարը՝ կապիտան Կուռոն, կանչել է Աթա ապորը և նրան ստիպում է ասել, թե ուր է Մակիշը, ստիպում է Մակիշին գտնել և բերել: Գյուղը ահի մեջ է: Մերունին ճարահատյալ համաձայնվում է, որ գնա բերի, որովհետև սպառնում են տունը վառել, ինչպես արդեն վառել են մի քանիսի տները և գյուղում սկսել են հալածանքը:

10 Իր աղջկա՝ Սոնայի հետ հայրը գնում է խուլ ձորերով, գրնում է Մակիշին գտնի: Գնում է նրան ասի, որ փոխի թաքստի տեղը, որովհետև նրա ականջն է ընկել, թե գյուղում Մակիշի տեղն իմացել են:

Մակիշն ընկերների հետ թաքնվել է խոր ձորում: Նրանք տատանվում են. ինչ անել: Այրում են նրանց տները, լուր են առել, թե հարազատներին բանտարկել են և իբր թե պիտի տանեն Տաթև: Մեկն ուզում է հտ վերադառնալ և անձնատուր լինել: Մակիշը խրախուսում է: Վերջապես Մակիշը վճռում է ինքը օրը ցերեկով մտնել գյուղը, որ շրջապատված է Կուռոյի ձիավորներով և իմանալ, թե ի՞նչ կա գյուղում: Նա այդպես է վարվում, որովհետև վախենում է, որ ընկերներից կգնան և ոչ միայն 20 այլևս չեն վերադառնա, այլև չդիմանալով դաշնակների տանջանքներին, գուցե մատնեն իրենց տեղը:

Ճանապարհին հանդիպում են հայրը, որդին և Սոնան: Աթա ապերը Մակիշին չի թողնում գյուղը մտնեն, նա պահանջում է, որ թաքնվածներն իրենց տեղը փոխեն: Նա մինչև անգամ որդուց թաքցնում է, որ իրենից Կուռոն պահանջել է Մակիշի տեղը: Մակիշը կասկածում է հոր խոսքին, ավելի ճիշտ, սիրտն ինչ-որ նախազգում է, բայց լսում է հորը: Նրանք հրաժեշտ են տալիս: Աթա ապերը զգում է, որ վերջին անգամ է 30 տեսնում որդուն:

Կուռոն ուրախանում է, երբ գալիս է Աթա ապերը: «Գտա՞ր»,— հարցնում է: «Գտա»,— ասում է: «Ինչ ասացի՞ր»: «Ասացի, որ դու իմ տղան չես լինի, եթե էս շների վերջը չտաս...»: Կուռոն նրան պատշգամբից ցած է գլորում:

Սոնան տեղյակ չէ: Նա աղբյուրն էր գնացել, և հանկարծ աղբյուրի ճանապարհին նրա առաջն է դուրս գալիս Մարգարը: Նա վերադարձել է: «Ո՞ր է Մակիչը»,—հարցնում է Մարգարը:

Մարգարը գնում է Մակիչին տեսնելու: Մակիչը հորից լսած լինելով, որ գյուղում իմացել են իրենց տեղը և կարող է որ գտնեն, ընկերներին ուրիշ տեղ է ուղարկել, իսկ ինքը մենակ մնացել է քարանձավում, որովհետև ինքը կարող է փախչել: Լուսնյակ է, ներսը կիսամութ է: Մակիչը հոգնած ննջում է, և հանկարծ աչքին երևում է մի զինված ստվեր: Վախից և կատա- 10 ղությունից ենթադրելով, որ արդեն եկել են իրեն բռնեն, Մակիչը կրակում է: Ստվերը վայր է ընկնում, կանչելով «Մակիչ... Մարգարն է»: Բարեբախտաբար գնդակը նրան չի կպել, այլ դիպել է քարանձավի առաստաղին, քարերի փշրանքները քերծել են Մարգարի երեսը:

Մարգարը նրան պատմում է, որ մոտ է Կարմիր բանակը, և հարկավոր է միանալ նրան:

Դ. Մ Ա Ս

Տաթևի վանքը դաշնակների բերդն է: Այնտեղ դիմադրութ- թյան պատրաստություն են տեսնում: Նրանց շտաբն է: Թե ի՞նչ պիտի անեն, այդ դեռ չի երևում,— բայց նրանք արդեն սկսել 20 են բանտարկված բուլլեիկների ջարդը:

Գիշեր է: Տաթևի մոռյլ ժայռերը: Զնդանում նստած են ոչ միայն բուլլեիկներ, այլև սոսկական գյուղացիներ: Մի թուրք գյուղացի հարցնում է՝ թե, ասինք լավ, ինքը թուրք է, իբրև այդպիսին, իրեն սպանում են, հապա հայերը հայերին ինչո՞ւ են սպանում: Գարեգինը, որ դեռևս նախերգանքում կազմակերպել էր կամերի դիմադրությունը Սմբատ Խոջաբաղունցին, թուրքին բացատրում է, թե ովքեր են «նոր հայերը»՝ բուլլեիկները: Հետըզհետե թուրքը հասկանում է, և նրան մահն այլևս սարսա- 30 փելի չէ:

Հանում են բանտից: Նրանց պիտի գլորեն ժայռից: Այդ գործի կառավարողը հենց նույն Սմբատ Խոջաբաղունցն է, բայց իհարկե, «սպարապետի» հրամանով: Բերում են առաջին բուլլե-

վիկին, մոտեցնում են ժայռին և գնդակահարում, գլորում են: Երբ երկրորդին են բերում,—նա դուրս է պրծնում և իրեն գցում է ժայռից ցած, յթողնելով որ խփեն: Երրորդը՝ Գարեգինը հանկարծ իրեն գցում է ցած, բայց հետը տանում է Սմբատին:

Աղմուկ, իրարանցում, թմբուկների ձայն: Հեռացնում են զինվորներին, որովհետև նրանք ակնհայտ դժգոհ են: Մեկը բարձրաձայն ասում է. «Հայր հա՞յ կսպանի...»:

Գիշեր է, լիալուսին:

Մակիչը, Մարգարը, 7—8 թաքնվածներ գնում են: Նրանց տեղն իմացել են: Նրանց հետապնդում են: Լուսադեմին նրանք անցնում են դաշտով: Ինչ—որ հովիվ ոչխարը դուրս է բերել արոտ: Հովիվը նրանց ասում է. «Ո՞ր եք գնում... Գնում եք թուրքսնաք, հա՞... Բա մարդը կփախչի՞ իր հայրենի հողից...»: Հովիվը տխուր նվագում է:

Նրանք հասել են Հաքարու գետին: Ոչ կամուրջ կա, ոչ անցնելու հնար: Վարար, ահարկու գալիս է գետը պղտոր հեղեղի նման, բերանն առած ահագին ծառեր, որ ո՞վ գիտե որ անտառից արմատով հանել է:

Շվարել են, թվում է, թե չեն անցնի, և ահա ուր որ է նրանց հետքերով կգտնեն: Բայց Մակիչը այծեմազ պարանը կապում է մեջքից, երկար ծայրը տալիս է նրանց: 7—8 հոգին բռնում են պարանը և մտնում են գետը: Մակիչը լողում է և նրանց քաշում:

Ահա նրանք Կարմիր բանակում են: Զարմացել են, ուրախացել են: Երևում է, որ Մարգարին այնտեղ ճանաչում են: Հայեր կան, ռուսներ են: Մակիչը փորձում է նրանց հետ ռուսերեն խոսել:

11-րդ բանակի 151-րդ գունդը Մակիչին ուղարկում է հետախուզության: Նրանք գալիս են, անցնում են դիրքերը, հրաշքի նման հայտնվում են իրենց գյուղի մոտերքը, տեսնում են ծանոթ գյուղացիներին, նրանցից մեկին նույնիսկ թուլցիկների կապը տալիս են, ասելով, որ «Բաքվից նամակներ են», հարկավոր է գյուղացիներին բաժանել:

Կարմիր բանակը պատրաստվում է հարձակման:

Մակիչն ունի իր «զորամասը»: Նրանք նույնիսկ ձիեր են ստանում:

151-րդ գունդը հարձակվում է:

Դաշնակների ձիավորները (վաշտապետ ներսեսի հարյուր-
յակը) մերոնց հանկարծակիի բերելով հետ է շարտում: Մեր աջ
թևը նահանջում է: Հասնում է հրետանին: Մակիչը նկատում է,
որ թշնամու բանակում երևում են կանաչք, երեխաներ՝ նրանց
հավաքել են հենց այն դաշտի վրա, դեպի ուր պիտի կրակեն
151-րդ գնդի թնդանոթները: Մակիչը հայտնվում է՝ իր կյանքը
վտանգի ենթարկելով և ստուգելով նախապես, որ դաշնակները
իրենց տեղը թաքցնելու համար են այդ արել:

10

Քայց մի ինչ-որ տեղից նրանք կրակում են: Մերոնք դժ-
վար են կարողանում որոշել, թե որտե՞ղ են նրանք թաքնված՝
արտերի մե՞ջ, թիփերի ետե՞ւ, թե՞ մի այլ տեղ:

Մակիչը հրաման է ստանում անցնել նրանց թիկունքը:

Կարմիր բանակի մի վաշտ գրոհի դիմելով հանդիպում է
ուժեղ դիմադրության: Դաշնակները դիրք են մտել գերեզմա-
նատանը, քարերի ետև և այնտեղից կրակում են հրացաննե-
րից և գնդացիներին:

Վճռական լուպին, երբ 151-րդ գնդի մի վաշտը ահա պետք
է նահանջի, Մակիչը ձիավորների գլուխն անցած թիկունքից
քշում է գերեզմանատան վրա: Իրարանցում: Դաշնակներն ա-
հաբեկված փախչում են:

20

Կրնկակոխ հետևում են նրանց: Մանոթ վայրեր են: Ահա
այստեղ նրանք վար էին անում, ահա և իրենց գյուղը: Մակիչը
մտնում է իրենց գյուղը:

Նա նոր է իմանում հոր մահը:

Մակիչը կոմունարների զորամասի պետն է: Մարգարը
կուսակցական կազմակերպության ղեկավարը: Քայց ղեռես
սկզբից նրանց միջև ինչ-որ հակամարտություն կա, ավելի
ճիշտ, Մակիչը կողմնակից է նախահարձակ լինելու, իսկ Մար-
գարը նրան զսպում է:

30

Դեռևս գերեզմանատան գրավումի ժամանակ, Մակիչը
կատարում է ավելին, քան հրամայված էր, ուշք չդարձնելով որ
կարող է կտրվել հիմնական զորամասից, նա ինքնագլուխ ար-
շավում է, խանգարելով ստրատեգիական պլանը: Նրան նույ-

նիսկ ուզում են պատժել, բայց Մարգարը պաշտպանում է: Երբեմն երկուսի միջև եղած տարաձայնությունը թվում է, թե Սոնայի պատճառով է՝ Մակիչի քրոջ, որին սիրում է Մարգարը:

Բայց այդ վեճը արդեն վտանգավոր չափ է ընդունում, երբ Մակիչը դառնում է կոմունարների զորամասի պետ, Մարգարը՝ քարտուղար: Մակիչն է գյուղում գործ կատարում՝ բռնագրավում, պատժում՝ երբեմն նաև անարդար, իսկ Մարգարը «խառնվում է» նրա գործերին: Մակիչի կարծիքով Մարգարը «քարտուղար» է, ուրեմն միայն թղթի հետ գործ ունի: Մի առիթով նրանք նույնիսկ գնում են կոմիսարի մոտ, որը նրանց բացատրում է, թե ամենից բարձրը կուսակցությունն է:

Մակիչը հասկանում է և դժվարությամբ է հաշտվում: Նա աշխատում է իրեն շտկել, բայց և բնազդով շատ բան է գգում: Նա գիտի, որ հարկավոր է անդադար ինչ-որ բան անել, որ հաղթանակը վերջնական լինի: Եվ հոտ է առնում, որ դաշնակներն ինչ-որ նախապատրաստություն են տեսնում իրենց ծուղակը գցելու:

Այդ է հաստատում նաև նրա հանդիպումը դաշնակ վարժապետի հետ և «վեճը» ֆեդերացիայի մասին և Մակիչի ճշգրիտ պատասխանը, թե բոլշևիկներն ինչպես են լուծելու ազգային հարցը:

2. Մ Ա Ս

Իսկ Տաթևում իրոք որ գաղտնի պատրաստություններ են տեսնում: «Սպարապետն» է, Կուռուն: Նրանք կազմակերպում են վերջին արշավանքը, «պատանեկրաց» վերջին արշավանքը:

Կոմունարները բանակի հետ միասին են: Մակիչը գյուղում բռնագրավել է հաց, միս, — բռնագրավել է ունեւորներից, և նրանցից մեկը, նա, որ ուզում էր ռուսների գալը, — հիմա փոշմանած ասում է, որ «այս ռուսներն իր առաջվա տեսած ռուսներից չեն»: Մակիչը հոգում է բանակի պետքերը:

Իսկ բանակը լեռներում է: Հայ պարտիզաններ, հայ և ռուս կարմիր բանակայիններ վրան են զարկել, լեռներ: Խաղաղ երեկո է: Կարմիր բանակային մեկը դժգոհում է, թե իրենց ինչ գործն էր գալ Զանգեզուր, և ինչ կա Զանգեզուրում՝ լեռներ, ձո-

րեւր և ոչ մի հարթ դաշտ։ Մի ուրիշ բանակային՝ ավելի տարի-
քով, հանդիմանում է նրան և բացատրում է, թե ինչու պիտի
Ջանգեզուրն ազատելու համար օգնել հայերին։

Մակիչը տեղեկանում է, որ դաշնակների հետախույզը եղել
է կոմունարների դիրքերում, նա համոզում է գնդի հրամանա-
տարին, որ դաշնակները կարող են անակնկալ հարձակվել, և
հարկավոր է նախապատրաստվել։

Եվ իրոք, այդպես էլ լինում է։ Կապիտան Կուռոյի ձիա-
վորները գիշերային հարձակմամբ շրջապատում են մեր դիր-
քերը։ Նրանք հեռախոսային կապը կտրում են հենց այն ժամա- 10
նակ, երբ դիրքերից 84-րդ բրիգադի հրամանատարին հայտ-
նում են, որ դաշնակները հարձակվեցին։ Եվ այլևս ոչ մի կէրպ
չեն կարողանում կապվել։

Սկսվում է վերջին կռիվը։

Է. Մ Ա Ս

Մակիչը գրավել է Ալշադաշի բարձունքը։ Այդ մի բարձրու-
թյուն է, որ պահում է միակ անցքը դեպի 151-րդ գնդի դիր-
քերը։

Կուռոյի ձիավորները փորձում են անցնել, Մակիչը կանգ-
նեցնում է նրանց։ 20

Կուռոն որոշում է Ալշադաշը գրավել, Մակիչին հանել այդ
դիրքերից, ապա նոր հարձակվել Կարմիր բանակի վրա։

Մակիչն ինքը նախահարձակման է անցնում։ Կուռոն կը-
տըրվում է իր զորքից։ Նա դեմ է առել քարափին։ Վճռական
րոպեին, երբ մի կողմից Մարգարը և մյուս կողմից կոմունար-
ները, ինչպես և մի վաշտ 151-րդ գնդից դիմադրում են Կու-
ռոյի ձիավորներին, որոնք աշխատում են օգնության հասնել
իրենց հրամանատարին, այդ ռոպեին Մակիչը սեղմում է օղա-
կը, և Կուռոն չկամենալով գերի ընկնել, քարափից ձիով իրեն
զցում է ձորը։ 30

Բայց նրա ձիավորները ճեղքում են շղթան։ Մարգարը վի-
րավորվում է, մի քանիսը սպանվում են։ Մակիչը հասնում է
օգնության։ Նա շալակում է վիրավոր Մարգարին և դիմադրում

է: Դիմադրում են նրա ընկերները: Հետզհետե պակասում են նրանց շարքերը:

151-րդ գունդը թնդանոթները շրջում է դեպի Կուռոյի զորամասը: Խուլ որոտում են թնդանոթները: Հարձակման են անցել: Բայց ռազմաճակատի այս անկյունում արդեն շրջապատել են Մակիչին:

10 Թվում է, թե պիտի կենդանի բռնեն նրան: Մակիչը քարի ետև մտած պաշտպանվում է: Նա օգնություն է խնդրել: Մոտենում է օգնությունը: Բայց դաշնակները համառ գալիս են: Նրանք սողում են ժայռերի արանքով, նրանք ինչ գնով լինի ուզում են Ալլադաշի բարձունքը գրավել:

Մի ռուպե, և ահա խփեցին Մակիչին, բայց Մակիչը ձեռնառումբը նետում է, դեռևս փոշու մեջ ոչինչ չի երևում: Դաշնակները խուճապի մեջ են, բայց հավաքում են իրենց, գրոհում են:

Մակիչը թուրը հանած առաջ է ընկնում...

Հենց այդտեղ նրան խփում են: Ալլադաշի բարձունքից դեպի դաշնակներն է գրոհում 151-րդ գունդը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Ա. ԲԱՆՈՒՆՑԻ ԵՐԿԵՐԻ ԱՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԳԵՐՈՎ),
ՈՐՈՆՔ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ԵՆ ԵՐՐՈՐԻ ՀԱՏՈՐՈՒՄ**

Հովնաթան Մարչ [վիպակ]: Երևան, Պետհրատ, 1927, 87 էջ:

Եղբայրության ընկուզենիները [Համանուն պատմվածքը և «Կյտրես»]: Երևան, Պետհրատ, 1936, 155 էջ:

Երկեր: Երևան, 1955, 687 էջ:

Ամբողջական գործը երեք հատորով: Բեյրութ, տպ. Սեան, հտ. Բ, 1956, 196 էջ:

Երկեր երկու հատորով: Երևան, Հայպետհրատ, հտ. 2, 1964, 628 էջ:

Երկեր: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հտ. 1, 1976, 671 էջ:

Երկեր: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հտ. 2, 1979, 715 էջ:

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԳԴ—«Գրական դիրքերում», հանդես (Երևան)

ԳԹ—«Գրական թերթ», լրագիր (Երևան)

ԵԸ—Ա. ԲԱՆՈՒՆՑ Եղբայրության ընկուզենիները (գրքույկ), Երևան, 1936:

ԽԳ—«Խորհրդային գրականություն», հանդես (Երևան)

ՀՄ—Ա. ԲԱՆՈՒՆՑ Հովնաթան Մարչ (գրքույկ), Երևան, 1927:

ՄՕ—Մեքենագիր օրինակ:

ՆՈՒ—«Նոր ուղի», հանդես (Երևան):

ԲՆԱԳՐԵՐԸ

Ակսել Բակունցի երկերի ակադեմիական հրատարակության այս՝ 3-րդ հատորում ընդգրկված են գրողի առավել ծավալուն ստեղծագործությունները, ինչպես և այնպիսիք, որ ամբողջական վիճակում եղել են ծավալուն: Ներկայումս եղած ծավալի տեսակետից էլ հատորում ընդգրկված երկերը, բացի մեկից, ամենաընդարձակն են Բակունցի գեղարվեստական բոլոր ստեղծագործությունների մեջ: Իսկ այդ բացառությունը «Որդի որոտման» երկից պահպանված հատվածն է, որ համեմատաբար փոքր է, բայց այս հատորում է զբ-վել, քանի որ ծավալուն գործի (վիպակի կամ վեպի) հատված է:

Ա. Բակունցի ամենից ավելի ընդարձակ երկերը եղել են «Կարմրաքար» և «Խաչատուր Աբովյան» վեպերը, որոնցից նույնպես պահպանված են հատվածներ (տե՛ս Մանոթագրությունների համապատասխան բաժիններում):

Հատորի մեջ տեղ գտած մյուս երեք գործերն ամբողջական են:

Այսպես. ներկա հատորում ներկայացված է վեց երկ, ինչպես և մեկ տարբերակ, Նրանցից Բակունցի ամբողջ ստեղծագործության մեջ լավագույնների շարքում են «Կարմրաքարը», «Խաչատուր Աբովյանը», «Որդի որոտմանը» և «Կյուրեւը»:

Բնագրերը ներկայացված են երեք բաժիններով՝ Վեպեր և Վիպակներ, Կիճորեմագիր, Այլ խմբագրում: Առաջին բաժնում գործերը դասավորված են ժամանակագրու-կան կարգով: Պայմանական է այդ բաժնի անվան երկրորդ մասը՝ վիպակներ, քանի որ եթե «Կարմրաքարն» ու «Խաչատուր Աբովյանը» հեղինակը ստուգապես վեպ է համարել, ապա «Հովնաթան Մարլը», «Որդի որոտմանը» և «Կյուրեւը» հեղինակի որևէ նշումի մեջ վիպակ կամ վեպ չեն անվանված, և դրանք մենք ենք վիպակ համարել:

Ի տարբերություն Բակունցի երկերի այս հրատարակության նախորդ երկու հատոր-ների, ներկա հատորում Բնագրային տարբերակներ բաժին չառանձնացրինք, քանի որ այդպիսի տարբերակներ հատորում տեղ գտած երկերից միայն երկուսը ունեն, այն էլ առանձին հատվածների տարբերակներ են: Հեղինակի կենդանության օրոք վիպակներից «Կյուրեւը» և «Հովնաթան Մարլը» տպագրվել են մեկական անգամ, «Կարմրաքար» վեպի հատվածները նույնպես մեկ անգամ են հրապարակվել՝ միայն հրապարակված մասից մի փոքր կտոր 1929 թվականին գետնաշրջվել է մի դասագրքի մեջ, «Խաչատուր Աբովյանի» հատվածները, բացի մեկից («Իրավան Զարսու բազար») դարձյալ՝ մեկ հրապարակում են ունեցել, «Ջանգեզուր» բեմագիրը բոլորովին չի հրապարակվել: Այսպիսով, հեղինակի կենդանության օրոք երկու հրապարակում ունեցել են երկու վիպերից մեկական փոքր հատվածներ: Դրանցից «Խաչատուր Աբովյան»-ի հատվածը բնագրային աղբյուրի արժեք

ունի, քանի որ հրապարակվել է հեղինակի կողմից. «Գրական թերթ», 1934, № 14, Այդ նույն հատվածի հրապարակումը «Խորհրդային գրականության» մեջ (1935, № 1) համեմատել ենք և եղած փոքր տարբերությունները նշել վեպի ծանոթագրությունների մեջ: Այդպես, հատորում բնագրային տարբերակների համար բաժին առանձնացնելու անհրաժեշտություն չզգացվեց:

«Կարմրաքար» վեպի հրապարակված մասից վերոհիշյալ դասագրքի մեջ զետեղված հատվածը բնագրային աղբյուրի արժեք չունի. դասագրքի կազմողները, ըստ երևույթին, «Նոր ուղի» հանդեսում հատվածաբար հրապարակվող վեպից մի հատված ընտրել են (հանդեսի 4-րդ համարից) և իրենք կրճատումներ անելով, զետեղել դասագրքի մեջ: Այնուամենայնիվ, հանդեսում տպված հեղինակային բնագրի և դասագրքային հրապարակման միջև եղած մասնակի տարբերությունները նշված են «Կարմրաքար»-ի ծանոթագրություններում:

Այս հատորում տեղ գտած երկերից որեէ մեկի հեղինակային ձեռագիրը չի պահպանվել. համեմայն դեպս, առայժմ գտնված չէ: Պահպանված են «Զանգեզուր» բեմագրի երկու խմբագրումների մեքենագիր օրինակները, որոնք այսօր այդ երկի բնագրային աղբյուրի արժեքն ունեն: Մյուս ստեղծագործությունների բնագրային աղբյուրներն են նրանց առաջին հրապարակումները՝ կատարված հեղինակի օրոք և երբեմն, հավանաբար, հեղինակի մասնակցությամբ: Ամեն դեպքում այդ հրապարակումներն են հեղինակային կտրած ձեռագրերին կամ, եթե կարելի է ասել, հեղինակի բնագրային միտումներին առավել մոտ գտնվող նմուշները: Եվ գիտական մի հրատարակության համար, վստահելի բնագրեր կազմելու ժամանակ, այդ հրապարակումներն են կողմնորոշող գլխավոր նշանաձողերը:

Այս հատորը կազմելիս մեր գլխավոր նպատակը դարձյալ եղել է հեղինակային նախնական բնագրերի վիճակը հնարավորին չափ ճշգրիտ ներկայացնելը: Տպագիր գրեթե բոլոր բնագրերը վրիպակաշատ են, կան լուրջ աղավաղումներ: Տպագրական և այլ կարգի անճշտություններն ու աղավաղումներն ուղղելիս՝ ջանացել ենք այնքան զգույշ լինել, որ այն, ինչ հեղինակային է, այդ թվում լեզվական, այսպես կոչված, շեղումները, պահպանվեն:

Ուղղագրական նորացումներ կատարելիս՝ նույնպես ջանացել ենք զգույշ լինել: Անշուշտ, 1922 թ. ուղղագրությունը, որով հրապարակված են Բակունցի՝ այս հատորում տեղ գտած երկերը, 1940 թ. ուղղագրության է վերածված լրիվ չափով: Սակայն ուղղագրական բազմաթիվ ձևեր, որոնք այսօր հնացած են, անկախ 1922 կամ 1940 թթ. ուղղագրական կանոններից, աշխատել ենք հնարավորին չափ պահպանել՝ որպես հեղինակային, և դրանցից ժամանակակից գրության տեսք ենք տվել այնպիսիներին, որոնք Բակունցի ժամանակ էլ ունեցել են՝ այժմ ընդունված ձևին համապատասխանող տարբերակ և կամ ինքը՝ հեղինակը մերթ այդ հնացած, մերթ այժմ ընդունված ձևերն է գործածել:

Օրինակ, այնպիսի բերականական ձևեր, ինչպիսիք են բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների հետ որոշիչ հոդ (ը, և) գործածելը, լրիվ չափով պահպանված են, թեև այժմ և արդեն Բակունցի ժամանակ նրանք հնացած էին. ինչպես, օրինակ՝ զյալիցն, տակվն, Գորխսւմն, պարտեզումն, գյուղումն, խոհանոցումն և այլն:

Ուղղադրական մի շարք ձևեր ևս, որոնք նույնպես այժմ հնացած են, պահպանել ենք, ինչպես՝ կես գիշեր, հարց ու փորձ, եռ ու զեռ, վար ու ցանք, ես իմ (այժմ՝ եսիմ), հաաա ու կենտ և այլն:

Բայց շատ դեպքերում էլ ուղղակի անհնար է հեղինակային ուղղագրությունը պահպանել: Օրինակ, Բակունցը հին ձևով հաճախ գրում է՝ ձմրան, ամրան, կամ՝ դյուրեկան, դյուր եկավ: Ժիշտ կլիներ այդ ձևերը պահպանել, քանի որ ժամանակին նրանք ընդունված են եղել և Բակունցի երկերում էլ հետաքրքրական կլինեին ուղղագրության պատմության տեսակետից: Բայց ինչ անենք, երբ նույն բառերը գրողը օգտագործում է նաև՝ ձմռան կամ դուրեկան ձևերով: Որոշեցինք միակերպել՝ բոլորը դարձնելով այժմ ընդունված ձևեր՝ ամռան, ձմռան, դուր եկավ և այլն:

Կամ՝ մի շարք կրկնավորների Բակունցը գործածում է մե՛րք գծիկով, մե՛րք առանց գծիկի, ինչպես՝ շուտ շուտ և շուտ-շուտ, քան քան և քան-քան և այլն: Ժիշտ շհամարեցինք այս զուգահեռությունները թողնել, իսկ միակերպել, կարծում ենք, կարելի էր միայն այժմ ընդունված ձևերին (շուտ-շուտ, պես-պես) համապատասխանեցնելով մյուսները:

Կամ ճիշտ կլիներ արդյոք պահպանել այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են այլ և (այլև-ի իմաստով), մի և ճուշն և այլն, երբ այդպիսիք ոչ միայն երբեմն զուգահեռ կցական ձևեր ունեն հեղինակի երկերում, այլև իմաստի տեսակետից էլ կարող են շփոթության տեղիք տալ:

Առհասարակ, այս հատորի բնագրերը կազմելիս, թերևս, ամենաբարդ աշխատանքը ուղղումների, իսկ էլ ավելի բարդը՝ «շուղղումների» հետ է եղել կապված:

Զգիտենք ինչու, բայց փաստ է, որ այս հատորի բնագրերը ժամանակին հատկապես վրիպակաշատ են տպագրվել: Փոքր-ինչ բավարար է «շովնաթան Մարչ»-ի և «Գրական թերթում» տպված ոչ մեծ բնագրերի վիճակը, իսկ «Կարմաբար» և «Նաշատուր Արմվյան» վեպերի՝ հանգեսներում տպագրված հատվածները դարմանալիորեն լի են սխալներով, վրիպակներով և աղավաղումներով: Նրանցից հետ չի մնում «Կյուրեսի» տպագրությունը գրքույկի մեջ: Բազմաթիվ բառեր, հատուկ անուններ, արտահայտություններ գործածված են երկու, երեք, ավելի ձևերով, և դժվար է որոշել որը ում նախասիրություն է՝ հեղինակի՝, խմբագրի՝, թե սրբագրիչի: Ամեն դեպքում, իհարկե, շանացել ենք հայտնաբերել հեղինակայինը, բայց արդյո՞ք մեզ դա միշտ կամ գոնե հաճախ է հաջողվել: Դժվար է ասել: Եվ կամ առհասարակ, արդյո՞ք մեր կատարած ուղղումները կամ թեկուզ նրանց մի մասը հիմնավոր են:

Մի գիտական հրատարակություն հարկ եղած արժեքը չի կարող ունենալ, եթե կազմողը ծանոթագրություններում չի նշում բնագրերի մեջ իր կատարած ուղղումները: Թե՛ նախորդ երկու հատորներում և թե այստեղ հանգամանորեն նշել ենք մեր կատարած ուղղումները:

Զենք նշել միայն չափազանց ակնհայտ տպագրական վրիպակների ուղղումները, ինչպես, օրինակ, եկեղելու ուղղված է եկեղեցու կամ «աղջկա սիրտ ավելի արագ բռնեց» — ուղղել ենք «աղջկա սիրտն ավելի արագ բռնեց», անձև-ը, որ ակնհայտորեն անձևի-ի իմաստով է գործածված, դարձրել ենք անձև և այլն: Այս կարգի էլ շատ վրիպակներ են ուղղված (գեռ շենք խոսում կետագրական ակնհայտ սխալներն ուղղելու

մասին): Բայց դրանք բոլորը նշելու հարկ չկար, քանի որ որևէ տարակույս կամ տա-
րակարծություն այդպիսիների վրիպակ լինելու վերաբերյալ լինել չի կարող:

Եթե ուղղումը թեկուզ ամենաշնչին չափով կարող է տարակարծություն հարուցել,
նշել ենք: Այս պատճառով ներկա հատորում ամեն մի երկի ծանոթագրությունների մեջ
ուղղումների ցուցակները բավական ընդարձակ են: Եվ դրանով ինչ-որ չափով մեղմվում
են կազմողի հնարավոր անճիշտ մոտեցումները՝ թույլ տրված բնագրերը կազմելու ծա-
մանակ: Այս կիրպ նաև հնարավորություն է տրվում ամեն մի ուսումնասիրողի, ընթեր-
ցողի իմանալու, թե ուղղված այս կամ այն, մեր կարծիքով, սխալը, վրիպումը ինչ տեսք
է ունեցել բնագրային աղբյուրում:

Ավելին. նշել ենք նաև բնագրերում մեր պահպանած այն ձևերը, որոնք հնարավոր է,
որ մի ուրիշի կարծիքով պետք է ուղղվեին:

Այս հատորում տեղ գտած երկերի մեծ մասը Բակունցի մահից հետո տպագրվել է
մի քանի անգամ (տես համապատասխան ծանոթագրությունները). միայն «Հովնաթան
Մարչ»-ն է, որ մեկ անգամ է վերահրատարակվել:

Վերահրատարակելիս այդ երկերում կատարել են խմբագրական մեծ կամ փոքր
կրճատումներ:

Որոշ կրճատումներով է տպագրվել նաև «Զանգեզուր» բեմագիրը: Ներկա հատորում
բոլոր բնագրերը տպագրվում են ըստ եղած բնագրային աղբյուրների լրիվ, առանց ամե-
նափոքր կրճատման:

ՎԻՊԱԿՆԵՐ ԵՎ ՎԵՊԵՐ

ՆՈՎՆԱԹԱՆ ՄԱՐՉ

(էջ 7)

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1927 թ. առանձին գրքույկով: Պետք է գրված լի-
նի 1926 թ. երկրորդ կեսին: 1929-ին առաերին տպագրվել է «На рубеже Востока»
հանդեսում (№ 1, 2, 3): Այնուհետև, տեղ է գտել Բելյուժում 1956 թ. հրատարակված
«Ամբողջական գործը» երկերի ժողովածուի 2-րդ հատորում: Այժմ տպագրվում է երրորդ
անգամ ըստ առաջին հրատարակության բնագրի, որի մեջ կատարել ենք մի քանի ան-
հրաժեշտ ուղղում:

Այստեղ եւս մի շարք անվիճելի սխալներ ենք ուղղել (որոնք նշված չեն ուղղումների
ցանկում). դրանցից են, օրինակ՝ դիտապատ (ուղղել ենք՝ դիտապատ), բավազաբ
(բավազլաբ), Նոյան (Նոյյան), Բեհայշ (Բեհաշ), ցնծղա (ծնծղա) և այլն, ինչպես նաև
ընկած տառերի լրացումները, այդ թվում՝ ք, և որոշիչ հոդերի, ավելորդ տառերի
ջնջումը:

ՀՄ-ի բնագրում սխալ է թույլ տրված (հաղանարար, հեղինակի կողմից). վիպակի
4-րդ և 5-րդ մասերը միևնույն 4 թվահամարն են ստացել, որի հետևանքով վերջին մասն
ունի 8 թվահամարը, թեև 9 մասից է բաղկացած: Սկսած 5-րդ մասից թվահամարն ուղ-
ղել ենք:

Դրանցից զատ կատարել ենք նաև հետևյալ ուղղումները.

էջ 26, տող 31. ՀՄ-ի բնագրում՝ շարունակում էին— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ շարունակվում էին:

էջ 34, տող 5. ՀՄ-ի բնագրում՝ չենք հարգել— ուղղված է չենք հարգել:

էջ 35, տողեր 1—2 և հետո. ՀՄ-ի բնագրում՝ կաթուղիկոս— ուղղել ենք՝ կաթուղիկոս:

էջ 36, տող 24. ՀՄ-ի բնագրում՝ առտնի— ուղղել ենք՝ առտնին:

էջ 56, տողեր 32—33. ՀՄ-ի բնագրում՝ նկատելով Հովնաթան Մարչի հանկարծակիի գալը— ուղղել ենք՝ նկատելով Հովնաթան Մարչի հանկարծակիի գալը:

էջ 57, տողեր 10—13. ՀՄ-ի բնագրում՝ Նախագահն Շանտազարյանը... կարծես ուզում էր, որ առանց նրա խոսելու— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Նախագահն Շանտազարյանը... կարծես ուզում էր ասել, որ առանց իր խոսելու:

էջ 63, տողեր 12—13. ՀՄ-ի բնագրում՝ չեն մտածի— արևմտահայ խոսքի մեջ է, ուղղել ենք՝ չեն մտածել:

էջ 75, տող 23. ՀՄ-ի բնագրում՝ բանին հենած մշակին— ուղղել ենք ըստ շարակարգի բովանդակության՝ բանին հենված մշակին:

Նոր ծթովպիա անունը ՀՄ-ի բնագրում գծիկ ունի. հանել ենք:

Բնագրում եղած մյուս անմիօրինակությունները, բարբառայնությունները և այլն թողել ենք նույնությամբ: Օրինակ, ևտ և հետ զուգահեռները չենք միօրինականացրել: Չենք ուղղել նաև այսպիսի ձևեր՝ Կոլումբոս, մերթընդմերք, հաբրակած (հավանաբար հեղինակային է՝ ոչ թե արդ(ուկ), այլ հաբ(ուկ) բառից կազմված), երկրներից, բծֆակ և այլն:

ՀՄ-ի բնագրում մեծատառերի գործածությունը երբեմն չի համապատասխանում այժմ ընդունված կանոններին. համապատասխանացրել ենք, բացի մի քանի դեպքից (ինչպես, օրինակ, Առժողովմատ):

«Հովնաթան Մարչում» կան գրաբար հատվածներ՝ տպված 1922 թ. ուղղագրությամբ, որոնք ընդհանուր բնագրի կազմում վեր են ածված 1940 թ. ուղղագրության: Ճիշտ կլինի ըստ գործող կանոնի գրաբարյան հատվածները արտահայտել գասական (գրաբարյան) ուղղագրությամբ, բայց թողնել ենք եղածը նույնությամբ, քանի որ, հավանաբար, հեղինակային է, և նոր ուղղագրությամբ գրաբար հատվածներ կան նաև այս հատորի այլ բնագրերում:

«Հովնաթան Մարչում» հերոսները հաճախ խոսում են արևմտահայերեն, և նրանց խոսքում կան անճշտություններ: Բացի երկու դեպքից (վերը նշված է), որն է՝ ճշտում չենք արել. օրինակ, էջ 55, տող 5. կփափագին բնակիլ նոր Երվակիայում արտահայտության մեջ սխալ է նոր Երվակիայում ձևը, քանի որ արևմտահայերենում ներգոյական հոլով չկա (այնտք է լինի նոր Երվակիո մեջ):

Ջգայի քանակ են կազմում նաև Բակունցի հեղինակային խոսքում հանդիպող՝ Զանգեղուրի խոսվածքներին հատուկ անորոշ դերբայի բացառականի ձևերը՝ գրականի մակբայական (-այիս, -ելիս) դերբայի դիմաց. օրինակ՝ էջ 54, տող 34. հայրենասիրությունը փաթեկում է՝ նամակի այդ մասն ընթերցելուց (ճիշտ գրական կլինի՝ ընթերցելիս), էջ 55, տող 26. Հովնաթան Մարչը դոնից ներս մտնելուց (ներս մտնելիս), էջ 74, տող 13. ինչպես ճաններ՝ սեղանին ընկած շաֆարի կտորը լիզելուց (լիզելիս) և այլն: Իր դե-

դանվան ձևի փոխարեն կա գործածված իրեն ձևը (տվյալ շարակարգում ճիշտ չէ)։ Ինչպես՝ էջ 44, տող 27—28. Իրեն՝ լուսավորչի գանգը։ Հեղինակային լեզվում հանդիպում են ժողովրդագրաբարբառային խոսքի նաև այլ ձևեր, ինչպես՝ էջ 78, տող 34. ուզում էր ցույց տա (գրականը՝ ցույց տալ), էջ 69, տող 28. նրազի լուսով (լույսով) և այլն։ Բոլորը նույնությունը պահպանված է։

Լու բառի հոգնակի լուե՛ր ձևն է գործածված (էջ 76, տող 22). նոր ուղղագրությամբ պիտի լիներ լվե՛ր, բայց չենք ուղղել, քանի որ անպայման հեղինակային է, ինչպես որ «Կարմրաքարում» ջուալնե՛ր ձևը)։

38-րդ էջում որպես ծղրիդների ձայն տրված է՝ —Մդի՛—տակ, ծղի՛—տակ, իսկ 41-ում՝ —Մվի՛—տակ, ծղի՛—տակ. երկուսն էլ պահպանել ենք։

ՆՄ-ի բնագրում կան որոշ անկանոնություններ, որոնք նույնպես չենք ուղղել։ Օրինակ, էջ 23, տողեր 14—17. Ճիշտ է, տաբերություն կար, ինչպես սրինակ, այն, որ ռուսական աբխազ երկաթավիղ կոչվեցերով էր, իսկ Մարչը դեղին բառերով կամ այն, որ Մարչը երկրորդ անգամ էր պատմությունը կրկնում.— այստեղ երկրորդ անգամ-ը ավելորդ է, ճիշտ կլիներ այսպես՝ ...որ Մարչը պատմությունը կրկնում էր, սակայն չենք ուղղել։ Կան այսպիսի նաև այլ դեպքեր։

«Հովնաթան Մարչը» տպագրվել է նույն տարին, ինչ «Մթնածոր» ժողովածուն, բայց գրանք բովանդակությամբ միմյանցից հեռու են։ Ըստ երևույթին, գործ ունենք Բակունցի հեղինակային երկու տարբեր գծերի կամ ուղիների հետ։ Եթե «Մթնածորը» գլխավորապես նվիրված է հայ նահապետականության պատմական գերի, հին՝ գյուղի բարոյական արժեքների, նրանց մահացման մասին գրողի ունեցած պատկերացումների, նաև մարդասիրության, հոգեկան մաքրության գեղարվեստական մարմնավորմանը, ապա «Հովնաթան Մարչում» առկա է բակունցյան մի այլ նախասիրություն՝ մի կողմից իրական հայոց աշխարհի, մանավանդ գյուղաշխարհի, մյուս կողմից այդ աշխարհը չիմացողի, բայց նրան սատար լինելու հավակնությունն ունեցողի հակադրությունը։

«Հովնաթան Մարչում» եղած հակադրության բնույթը առավել լսիվով մոտ է «Ռդդի որոտման» երկին բնորոշ հակադրությանը, և ինքը գլխավոր հերոս Մարչն էլ շատ կողմերով հիշեցնում է «Ռդդի որոտմանի» հերոս Պեղեյանին։

Մարչը չի ճանաչում Հայաստանը, Պեղեյանը չգիտի հայ գյուղը, Մարչը արտասահմանից գալիս է Հայաստան մեծ բարեփոխումների ծրագրով, Պեղեյանն այդպիսի ծրագրով մեկնում է Բովեր գյուղակիւ։ Նրկուն էլ ձախողվում են. սակայն, եթե Մարչը ձախողված ու պարտված փախչում է Հայաստանից, ապա Պեղեյանի ձախողումը հանգցնում է հայկական մի գյուղակի ունչացման։

Հետաքրքրական է, որ Պեղեյանին պատկերելուց և նրան որոտման որդի անվանելուց շուրջ հինգ տարի առաջ Բակունցը այդ նույն անունը տվել է Հովնաթան Մարչին (տե՛ս էջ 32, տող 24)։

Իհարկե, այս երկու կերպարների միջև նաև լուրջ տարբերություններ կան. Մարչը գլխավորապես ռոմանտիկ անձ է, նույնիսկ երագող, իսկ Պեղեյանը ուղղի փոխարեն «շարի» ու լծակներ ունեցող ու գրանցով առաջնորդող մարդ-մեքենա է, Մարչը պար-

դպպես անհող ու անպտուղ հայրենասեր է, Պեղեյանը ոչինչ էլ չի սիրում, նա պարզապես «դիրեկտիվ» կատարող է, Մարլի բնույթի մարդիկ իրենք են ձախողվում, Պեղեյանի նմանները ուրիշներին են վնասում՝ հաճախ անդառնալի կորուստներ պատճառելով։

«Հովնաթան Մարլ» երկի նախափորձը եղել է «Երբ որ բացվեն դռներն հուսա» պատմվածքը (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատորը), որը գրվել է հավանաբար 1923-ի ամուրը կամ ամենաուշը հաջորդ երկու թվականներից մեկում։

Թե՛ «Հովնաթան Մարլում», թե՛ հիշյալ պատմվածքում սփյուռքահայ գործիչը գալիս է Հայաստան և պատկերացումների փոփոխում ապրում։ Մասամբ այս երկուսի նման է «Տրանզիտ via Բայանդուր» պատմվածքը, այն տարբերությամբ, որ այստեղ Հայաստան եկողը ոչ թե սփյուռքահայ գործիչ է, այլ նրա ներկայացուցիչը՝ արտասահման ընկած տեղացի. թեև սփյուռքահայ պատկերացումների և իրական երկրի որոշ հակադրություն առկա է նաև այս պատմվածքում։

Ժամանակին Ջ. Եսայանը ընդհանուր առմամբ ճիշտ է բնութագրել «Հովնաթան Մարլ» երկը, ասելով, որ նրա գլխավոր հերոսը ընդհանրացված կերպարն է, «որն է միսինով Հայաստան եկող գաղութահայի, և որուն մեջ որոշ չափով ամեն մեկս կարող ենք ինքզինքնիս գտնել» (Ջ. Եսայան, Պրոմեթեոս ազատագրված, էջ 154)։

«Երբ որ բացվեն...» պատմվածքը և «Հովնաթան Մարլը» նաև ինչ-որ չափով Բակունցի այն գործունեության մի արտահայտությունն են, որի մեջ 1923 թ. նրան ներթափանց Երեմիա Բակունցը՝ գրողի ազդեցանքը, այն ժամանակ Հայաստանի Կ(ր)Կ-ի Կենտկոմի քարտուղար։ Հիշյալ թվականին Երևանում կադմակերպվեց նախկին դաշնակցականների ինքնացրման համագումար, և Երեմիա Բակունցը հորդորել է Ակսելիին այդ համագումարում, ինչպես և մամուլում համապատասխան ելույթներ ունենալ։ Գրողը կատարել է Ե. Բակունցի պահանջը, և նրա մասնակցությունը այդ գործին 1936—37 թթ. դարձավ Բակունցի դեմ հարուցված դիվանդոր մեղադրանքներից մեկը (տե՛ս, օրինակ, «Գրական թերթ», 1936, № 19, 22)։ Գրողի կինը՝ Վարվառա Զիվիջյանը, մեղ պատմել է, թե՛ ինչպիսի ժանր օրեր է ապրել Բակունցը 1923-ին. «նա հենց նոր էր եկել Խարկովից, մտքում մեծ ծրագրեր ուներ Հայաստանի գյուղերում որպես գյուղատնտես աշխատելու, նորություններ մտցնելու, և հանկարծ իրեն խորթ այդպիսի միջոցառման մասնակցելու գրեթե հրամայական հորդոր։ Ձեր կարողանում մերժել, ուժ չուներ և չէր ուզում զբաղվել դրանով. ու տառապում էր»։

Մամուլում հրապարակվեցին գրողի համապատասխան հողմածները (տե՛ս «Երրորդային Հայաստան», 1923, № 206, 215, 261, 262), բայց «Երբ որ բացվեն...»-ը ինչ-ինչ պատճառներով չտպագրվեց։

Իհարկե, ճիշտ չի լինի «Հովնաթան Մարլի» բովանդակությունն ամբողջովին պայմանավորել 1923 թ. դեպքերով։ Այդ դեպքերը պարզապես շարժառիթներից մեկն են եղել։ «Հովնաթան Մարլում» զգացվում է նաև 1918 թ. Կարին—Կարս—Ալեքսանդրապոլ նահանգի ժամանակ գրողի ու՛հեցած ապրումների արձագանքը և մասնավոր խաղաղ տարիների Սփյուռքում գանազան ճոռմախոսությունների առթիվ գրողի ապրած վրդովմունքի արտահայտությունը։

Ո՞վ է Հովնաթան Մարլը։ Երբեմն ենթադրում են, որ նա հայ ռամկավարի կերպարն է։ Ավելի հավանական է, որ Մարլը ներկայացուցիչն է առհասարակ Հայաստանը չիմասող, գրեթե անիրական ազգասիրությամբ վարակված այն գործիչների, որոնց այդ ազգասիրությունը գեղգեղում է մինչև Հայոց լիոնաշխարհում բնակություն հաստատելը և

իրեն օճառի պղպղակ պայթում է իրական Հայաստանի լեռներին հասնելով: Ամերիկա-քնակ Մարլը տարված է «ցեղի անցյալ փառքով», հայոց «ազնիվ արյան» գաղափարով, «Արմենիա, երկիր դրախտավայր»-ով ու հանկարծ երկրում տեսնում է, թե ինչպես «Կոտորած սայլի ճաղի զլխից աջորը կանչեց՝ քունը փախցնելու համար... Մի պառաւով... հարդախառն թրիքը գունդ էր արել և պատերին էր փակցնում», «ցեխում նստած մի գեմեշ...» և այլն: Իրական երկիրը խորթ է հատուկ «միսիոնրով» հայրենիք եկած գործիչի: Հասկանալի վրդովմունք կա «Հովնաթան Մարլում» տեղ գտած բակունցյան անողոք ծագքի մեջ, վրդովմունք Սփյուռքի այն գործիչների նկատմամբ, որոնց համար հայրենիք կոչվածը հեռվից հեռու սիրահետելու առարկա է կամ բարձրակուլ ու զարդարանուն ճառ՝ ասված թե Սփյուռքում, թե հայրենիք այցելած աստեղին: Մարլը հավաքական կերպար է: Եվ այնուամենայնիվ, գրողը ծայրահեղությունների մեջ էլ է ընկել. նա իր խաթմածաղրի սահմանները աստիճանաբար լայնացնելով նրա ոլորտի մեջ է առել նաև շատ քան այն ամենից, ինչ հենց իր համար նվիրական էր գեռես մի ութ-տասը տարի գիրքը գրելուց առաջ:

Լիովին սխալ պատկերացում է այն, թե իրր Բակունցը երգիծելով Հովնաթան Մարլին, Անդրեաս Բալիթյանին, սփյուռքի նրանց շրջապատը, «Բարեխիտաց մարմինը», մոմուլը, արևմտահայ գյուղացի Ավո Բիձուն, ինչպես և՛ «փղշտացիներին, եթովպացիներին, կեսարացիներին, ուռհայեցիներին», ինչ-որ նախապաշարում է ունեցել արևմտահայոց նկատմամբ: Բակունցը այն, թեև, եզակի գրողներից ու մտածողներից է, որոնց լիովին զերծ են եղել արևելահայ—արևմտահայ անբովանդակ շոկոլություններից: Դրա ապացույցն են գրողի ամբողջ կյանքը՝ Արևմտյան Հայաստանի ողբերգության առթիվ նրա հոգեկան տառապանքը, արևմտահայ սովյալներին ու որբերին օգնելու նրա պատրաստակամությունն ու գործնական օգնությունը, նրա երկերում բացառիկ շերտովյալ պատկերված արևմտահայերը՝ Լառ-Մարգարը, Հազրոն, ուստա Նազարը, Դավոն, Մեջիտա մայրիկը և ուրիշներ:

«Հովնաթան Մարլը» հեղինակի բարդ ապրումների արտահայտությունն է, պետք է խորապես հասկանալ այն և սթափ գնահատել. ծաղրի ետևում նկատել անկեղծ հայրենասիրի վրդովմունքը, ցավը, արցունքները:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՍՏ ԷՋԵՐԻ ԵՎ ՏՈՂԵՐԻ

Էջ 10, տող. 2 և հետո. Փղշտացիք ու եթովպացիք— Փղշտացիները Մերձավոր Արևելքի սեմական հին ժողովուրդներից են, Պաղեստինի հարավ-արևմտյան մասի հնագույն բնակիչները: Ըստ Հին կտակարանի, հրեաները Պաղեստինի մի մասը նվաճել են փղշտացիներից, որոնց հետ գրեթե միշտ թշնամական հարաբերության մեջ են եղել: Փղշտացի բառը գործածվում է նաև արհամարհական իմաստով, իրեն՝ սահմանափակ, մակերեսային մտածողություն ունեցող մարդ կամ ոչ յուրային, զրսի: Եթովպացիները կամ հարեշները Նիովպիայի (Հաբեշտանի) սևամորթ բնիկներն են: Եթովպացի բառը նույնպես (հատկապես ռուսերենում՝ էֆիոպ) գործածվել է արհամարհական իմաստով՝ անհասկացող, անկիրթ մարդ նշանակությամբ: 1920-ական թվականներին փղշտացի, եթովպացի անուններով Ե. Զարենցը և նրա մտերիմները կոչում էին ազգային որոշ կադմակերպություններ և սփյուռքահայ այն գործիչներին, որոնք չիմանալով հայրենիքը, նրա

իրական արժանիքներն ու թերութիւնները՝ հեռվից օգային պալատներ էին կառուցում։ Բակունցը ծայրահեղութիւն մեջ ընկնելով «Հովնաթան Մարում» երբեմն հիշյալ անուններով կոչում է ընդհանրապես սփյուռքահայութիւնի որոշ մասին։ Այդտեղից է նաև Նոր Երզնկայի քաղաքանունը (տե՛ս նաև ստորև)։

էջ 16, տող 21. Յուրսն եկն և յուրն գնա ոչ ընկալան— նշանակում է՝ Եկավ յուրա-
յիններէի մօտ, և յուրայինները ճշման շրջուններին (դասական ուղղագրութեամբ՝ «Յիւրսն
եկն, և իւրն գնա ոչ ընկալան»)։ Ավետարանի խոսքն է Հիսուսի մասին (տե՛ս Ավետա-
րան ըստ Հովհաննէսի, Ա, 11)։

էջ 18, տողեր 28—29. Արաքս կայարանի մօտ, Ղամբըլուի շրջան և Արագայան—
Արաքս երկաթուղային կայարանը գտնվում է Հոկտեմբերյան և Արագած կայարանների
միջև, Երևան—Լենինական գծի վրա։ Ղամբըլուն երկաթուղային կայարան էր Հոկտեմբեր-
յանի (նախկին Սարգարապատի) շրջանում։ Արագայանն այժմ կոչվում է Երասխ, այն
Երևանից դեպի Նախիջևան գնացող երկաթգծի ՀՍՍՀ վերջին երկաթուղային կայարանն է։

էջ 19, տողեր 3—4. Բայլամալօր գնում եմ և ապա՝ հին հին դարեր— նկատի ունի
Բ. Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծութիւնը (ու երգի) առաջին տան տո-
ղերը։

Մայր Արաքսի ափերով
Քայլամալոր գնում եմ,
Հին-հին դարուց հիշատակ
Ալլաջ մեջը պտրում եմ։

էջ 20, տողեր 29—30. Եղիա մարգարէի ֆառածի կառքի առասպելը— նկատի ունի
Աստվածաշնչի Հին կտակարանում Եղիա մարգարէի մասին ասվածը. «Երբ նրանք գը-
նում էին և ճանապարհին խոսում, հանկարծ հայտնվեցին հրեղեն կառք և հրեղեն ձիեր,
ու բաժանեցին նրանց երկուսին, և Եղիան մորիկով վեր ելավ երկինք» (Քաղաքաբնիկ
1-ին գիրք, Բ, 11)։

էջ 22, տող 15. Թորգոմյան ցեղ— Թորգոմը Նոյ նահապետի թոռն է (4-րդ սերուն-
դը), ըստ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութիւն», նա եղել է հայերի նախահայրը,
Հայկ նահապետի հայրը։ Հայերը հաճախ են իրենց անվանել Թորգոմյաններ, Թորգոմյան
աուն և այլն։

էջ 23, տող 10. Պետրոս Մեծը ճանճուտների մեջ կանգնած— նկատի ունի Ռուսաս-
տանի կայսր Պետրոս Առաջինին, երբ նա ճանճուտների մեջ ծրագրում էր հիմնադրել Ս.
Պետերբուրգը։

էջ 24, տող 18. Բամբ որոտան—հավանաբար, նկատի ունի Ղ. Ալիշանի «Երգ և
Արշակ II հայոց թագաւորին (350—368 թթ.) և Վասպուրականի Գագիկ զորավարին
(IX դ.)»։

էջ 24, տող 18. Բամբ որոտան— հավանաբար, նկատի ունի Ղ. Ալիշանի «Երգ և
գնացք զօրացն Հայոց ընդ Վահանայ» («Ծն անդր առաջ») բանաստեղծութիւնը (և եր-
գը), որի սկիզբն է՝ «Բամ, փորոտան»։

էջ 24, տող 26. որպէս մի կիւ աբա— նկատի ունի Վ. Շեքսպիրի համանուն ողբեր-
գութիւն հերոսին մենախոսելիս։

էջ 25, տողեր 21—22. Հաջի Խարաբ գյուղն է կամ հին հայոց Բագնաբունը— Հաջի Խարաբ անունով գյուղ, ըստ երևույթի, չի եղել գրողի նշած տարածքում: Հոկտեմբերյանի շրջանում եղել է Հաջի Բայրամ (բնակչությունը՝ հայեր, ազրբեջանցիներ). հավանաբար, այդ գյուղն է նկատի առել Բակունցը՝ անունը քիչ փոխելով: Գյուղի հայ բնակչությունը ծագումով պատմական Բագարանից է, որ գտնվել է Ախուրյան գետի ափին (Բագարան կամ Բագնարան անունով եղել են նաև այլ բնակավայրեր): Հաջի Բայրամ գյուղը 1968-ից կոչվում է Բագարան (գտնվում է Հոկտեմբերյան քաղաքից 27 կմ. դեպի արևմուտք):

էջ 27, տող 2, 8. Տաթմի—կղզի է Խաղաղ օվկիանոսում:

էջ 27, տող 2. Ֆորմոզա—այժմ՝ Տայվան. մեծ կղզի է Չինական ծովում, Չինաստանի հարավ-արևելյան ափից դեպի արևելք ընկած:

էջ 27, տողեր 19—20. Հաղագողի ճանապարհից մտնով գիծ անցկացնում մինչև Բաստղաշարը— Հարդագողի ճանապարհը Միր կաթինն է, որ երկնակամարն հատող թույլ լուսավորությամբ ձգվող ժապավեն է: Այն շուրջ 100 միլիարդ հեռավոր աստղերից բաղկացած տիեզերական պալատիկա է: Բ (բետա) աստղաշարը աստղաբույլ է:

էջ 28, տող 25 և հետո. Արիստակես եպիսկոպոս— հավանաբար, նկատի ունի Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանին, որ հեղինակ է մի շարք աշխատությունների, եղել է Բեմի առաջնորդ:

էջ 28, տող 27. —Առե՛՛ֆ, կեռե՛՛ք, այս է մարմին իմ— Հիսուսի խոսքն է խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի ԻԶ, 26—28, ըստ Մարկոսի ԺԳ, 22—25, ըստ Լուկասի ԻԲ, 19—20): Բակունցը խոսքը բերում է ըստ Մատթեոսի, բայց կես զրաբար-կես աշխարհաբար: Գրաբար ճիշտն այսպես է՝ Առե՛՛ֆ, կեռա՛յք, այս է մարմին իմ:

էջ 31, տողեր 30—31. Ես եմ հոգով ազատ, որի համար է կանավորված երկնք առհայտությունը— տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի (Ծ, 3)՝ «Երանի հոգով ազատե՛՛րին. քանի որ հրանցն է երկնքի բազալիթությունը»:

էջ 32, տողեր 5—6. Եվ երկիր և երկին անցցեն, բայց բան իմ մի անցանիցեն—Հիսուսի խոսքն է ըստ Մարկոսի Ավետարանի. ստույգը՝ Երկինք և երկիր անցցեն, և բան իմ ոչ անցանիցեն. աշխարհաբար՝ Երկինքը և երկիրը կանցնեն, բայց իմ խոսքերը չեն անցնի (Ավետարան ըստ Մարկոսի 13, 31):

էջ 32, տողեր 21—22. հոռոմ ու տանիկ տղաների հետ կովի էր բռնվում—այսինքն՝ հույն ու թուրք տղաների հետ:

էջ 33, տողեր 18—19. Մշո Սուրբան Սուր Կարապետ— մշեցիների, սասունցիների և այլ հայերի մեջ ընդունված խոսք է (օգնության կանչ). խոսքը վերաբերում է Հայաստանի Մուշ քաղաքից 30—35 կմ. դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ս. Կարապետ վանք-մենաստանին, որ ուխտատեղի է եղել (կոչվել է նաև Խնակնյա վանք, Գլակա վանք):

էջ 34, տող 3. զնաց Գայանեի վանքը— խոսքը էլմիածնում գտնվող Ս. Գայանե եկեղեցու մասին է (VII դար): Ըստ ավանդության եկեղեցին կառուցվել է այն տեղում, որտեղ Տրդատ Թագավորի մարդիկ նահատակել են Գայանե կույսին:

էջ 35, տողեր 28—29. Անթուռոյանը ոգևորված պատմում էր այն օրերից, երբ հենց այդ վանքի պատերի տակ կամավորների վեցերորդ գունդը բաճակ էր զարկել: Ոչխարները մայում էին վառվող խարույկի մոտ, եռանդով ու ավյանով լցված կամավորները բրի հաղթածով վանքի թրեթներն էին կտրատում— համեմատել «Մանոթ քաղը» ակնարկի

Համանման նկարագրությունների հետ. «Այստեղ խմբեր կային, «զենք ու զրահից թընդում էին լերինք»... «վեհափառը օրհնում է հայ կամավորներին» և այլն (Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատոր, էջ 406—407): «Հովնաթան Մարշում» Ս. Գայանե եկեղեցու բակն է նկարագրված, «Մանոթ բակը» ակնարկում՝ Մայր տաճարի. երկու զեպքում էլ 1914 թվականի ամառն է (կամ աշունը): Բակունցն այդ ժամանակ էշմիածնի Գևորգյան ճեմարանի սան էր և ակնատես զեպքերին: Կամավորական 6-րդ գունդը (իրականում՝ ջոկատը) կոչվել է նաև հնչակյան ջոկատ. հրամանատարն է եղել Գր. Ավշարյանը, որի զոհվելուց հետո՝ Հայկ Բժշկյանը (Գայը):

«Հովնաթան Մարշը» և «Մանոթ բակը» ունեն այլ նմանություններ ևս (տե՛ս նաև ստորև), որոնք, ըստ երևույթին, մասամբ պետք է բացատրել նրանով, որ նույն թվականին են գրվել՝ 1926-ին («Մանոթ բակը» հրապարակվել է 1926-ի ղեկտեմբերի 19-ին): Ուշադրություն է գրավում նաև այն, որ երկու երկի մեջ էլ առկա է նոր օրերը շհասկացող արևմտահայ հերոս:

էջ 36, տող 3. Ոսկի ճո՞րք— նկատի ունի Հին կտակարանի Ելից գրքի մի հատվածը. Մովսեսը բարձրանում է Սինա լեռը օրենքի տախտակներն ստանալու, մինչ այդ նրա առաջնորդած ժողովուրդը սկսում է երկրպագել քահանա Ահարոնի պատրաստած ոսկե հորթին: Սարից իշնելով Մովսեսը ոչնչացնում է հորթը:

էջ 37, տող 3. —Այստեղ քաղված է Խենթի սիրած աղջիկ Լալան— նկատի ունի Բաֆֆու «Խենթ» վեպի հերոսներին՝ Խենթին ու Լալային, որոնք իրական անձինք են եղել և երկուսն էլ, իբրե, թաղված են Ս. Գայանե եկեղեցու բակում:

էջ 37, տող 28. —Անա մարգարեն: Ու ծովը պիտի ճեղքի— նկատի ունի Մովսես մարգարեն. ըստ Հին կտակարանի Եզրպատուից փախչելու ժամանակ հրեաները հասնում են Կարմիր ծովին, իսկ նրանց ետևից մոտենում էր եգիպտական վրեժխնդիր զորքը. «Եվ Մովսեսը մեկնեց իր ձեռքը ծովի վրա, և Եհովան արևելյան սաստիկ հողմով ամբողջ գիշեր քշեց ծովը, ցամաքեցրեց, և ջրերը ճեղքվեցին: Եվ Իսրայելի զավակները ծովի միջի ցամաքով գնացին, և ջրերը նրանց աջ ու ձախ կողմից պարիսպ եղան» (Ելից, ԺԺ, 21—22):

էջ 37, տողեր 28—29. պիտի գան փղշտացիք, եթովպացիք, կեսաւացիք, ուտնայեցիք, բոլորը— Բակունցը այս խոսքը գրել է իր հերոսի՝ Մարշի անունից. վերջինս նկատի ունի սփյուռքահայության մի ներգաղթ՝ կառուցվելիք քաղաքը բնակեցնելու համար: Կեսաւացիները և ուտնայեցիները արևմտահայեր են. առաջինները Փոքր Հայքի Կեսարիա քաղաքի ու շրջակա գյուղերի բնակիչներն են, ուտնայեցիները նախկին Ասորիքի Եդեսիա կամ Ուրֆա (Ուռֆա) քաղաքի և շրջակայքի հայ բնակիչները՝ բոլորը իրենց երկրից բռնադատված արտաքսված կամ կոտորածի զոհ դարձած առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ու հետո: Վերապրած թե՛ կեսարացիներ, թե՛ ուտնայեցիներ, իրոք, 1920-ական թթ. և հետո ներգաղթեցին ՄԱՍՀ: Վերոհիշյալ թվարկման մեջ, բնականաբար, փղշտացիք և եթովպացիք նույնպես խորհրդանշում են սփյուռքում բնակվող արևմտահայերին, թե՛րևս, նրանց կուսակցական խավը (տե՛ս նաև այս վիպակի ծանոթագրությունների ընդհանուր մասը):

էջ 39, տողեր 1—2. ամենից գերագնիվ և վեհ պատրիարք..., նաև՝ ծերունի. էջ 40, տողեր 1—2. ամենից վեհ ծերունի— նկատի ունի ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ V Սուրենյանցին (գահակալել է 1911—1930 թթ.):

էջ 39, տող 28. տառաբանյա տախտակների առաջ— նկատի ունի ըստ Հին կտակարանի՝ պատվիրանների այն տախտակները, որոնք Մովսեսը բերեց Իսրայելի ժողովրդին (Ելից, ԼԱ, ԼԴ):

էջ 40, տողեր 3—5. Հանկարծ՝ փողերի ձայն, շեփոհները կանչեցին, բմբուկներն այնպես ամուր բեղացին...— համեմատել «Սանոթ բակը» ակնարկի հետ. «Պղնձե փողերը հնչում էին հաղթական մարշով...» «Պղնձե փողերի հաղթական մարշը արձագանքի պես էր հնչում» (Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատոր, էջ 408): Երկու դեպքում էլ էջմիածինն է, տոնահանդես:

էջ 42, տող 34. Լեոն Վեցերոզդ՝ թագավոր Կիլիկիո... Ահա նրա բուրբ— Լեոն Վեցերոզդ Լուսինյանը Կիլիկիայի հայոց պետության վերջին թագավորն է եղել, զահակալի է 1374—1375 թթ., թագված է Փարիզում: Էջմիածնում մեզ տեղեկացրին, որ Լեոն VI-ի թուրք վանքի թանգարանում երբեք չի եղել: Հայաստանի պետ. պատմական թանգարանում պահվում է Լեոն VI-ի պողպատյա՝ դաշույնը՝ փղոսկրյա կոթով, վրան այդ թագավորի բարձրաքանդակը (ազգագրական բաժին, № 3062). այն ստացվել է փարիզաբնակ Պաղոս Սամիրյանից, 1936 թ. փետրվարի 27-ին: Արդյո՞ք 1926—27 թթ. Բակունցն իմացել է այդ իրի մասին, գուցե այլ թուր է նկատի ունեցել. թե՞ պարզապես իր երգիծական խոսքի մեջ առանց վավերականության հիշատակել է Կիլիկիայի այդ թագավորին ու նրա թուրը:

էջ 43, տող 11. Եղե՛լ է հնում Գարեգին անունով հայոց սպարապետ, տող 16. Հայոց վերջին սպարապետ Գարեգինի դրոշը— Որքան կարողացանք պարզել, այդպիսի որևէ դրոշ էջմիածնի վանքի թանգարանում երբեք չի եղել: Հավանաբար, հեղինակը, հայոց վերջին սպարապետ Գարեգին ասելով, նկատի է ունեցել Գարեգին Նժդեհին:

էջ 44. տող 28. Տրդատ թագավորը— նկատի ունի հայոց Տրդատ III թագավորին, որի օրոք Հայաստանում քրիստոնեությունը զարձավ պաշտոնապես ընդունված կրոն (301 թ.):

էջ 44, տողեր 29—30. ուրարտական Ռուզաս թագավորի ֆառ գրույթները, էջ 45, տողեր 21—27. Փանյոթ դառ առաջ ուրարտական Ռուզաս թագավորը կապույտ ֆառի վրա փորագրել է տվել իր կամքը և ասել գալիք սերունդներին նետելայր.

— Ես եկա. Կոյիտի երկրին տիրեցի, ֆաղաֆ շինեցի, այգի տնկեցի. ջրանցքներ անցկացրի և իմ աստվածներին զոհ մատուցի— խոսքը վերաբերում է Արարատի (Ուրարտուի) հայոց հին տերության (մ. թ. ա. IX—IV դարեր) թագավոր Ռուշա (Հոռա) II-ի (մ. թ. ա. 684—645 թթ.) սեպագիր մի արձանագրությանը, որի այժմյանից տարբեր ինչ-որ ընթերցում կարող է եղած լինել Բակունցի ձեռքին կամ, որ ափսոսանք է, Բակունցը փոփոխել է բնագիրը: Տվյալ արձանագրությունը գտնվել է Զվարթնոցում, մի քանի վերժանություն ունի (վերջին հրապարակումը տե՛ս Գ. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 344—346):

էջ 44, տողեր 31—33. Երբ կառքը կանգ առավ այն մուտքի առաջ, որով ֆուռներ էին նետում ու դուրս արել և հերթապահ կանգնել կրակն անշըջ պահելու...— Հավանաբար նկատի ունի Զվարթնոցը, որտեղ պահպանված են ատրուշանի բարեր:

էջ 47, տող 10 և հետո. Որպես կառմիր— ուկնկարմիր ներկ, որ պատրաստում էին Արարատյան դաշտում և այլ վայրերում եղած կարմրավուն որդերից ու օգտագործում միջնադարյան գրչագրերը զարդանկարելիս:

էջ 50, տող 3. Մատթեոս Ուռնայեցիին կվկայեն— Մատթեոս Ուռնայեցիին XII դարի հայ պատմիչ է:

էջ 52, տող 17 և հետո. Եթովպական մամուլ— նկատի ունի սփյուռքահայ կուսակցական թերթերից մեկը կամ, ընդհանրապես, սփյուռքահայ թերթ:

էջ 56, տողեր 5—6. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի հրաշագործությանց պատմությունը— Պետրոս Գետադարձ հայոց կաթողիկոս է եղել 1019—1058 թթ., ունեւր բյուզանդական կողմնորոշում և կարևոր մասնակցություն է ունեցել Անին հույներին հանձնելու գործում (տե՛ս նաև Երկերի այս հրատ. հ. 2, էջ 708—709): Պետրոս Գետադարձի մասին պատմում են, որ նա 1023 թ. հունվարին, ընդառաջ զնալով Բարսեղ II բյուզանդական կայսրին, Ճորոխ գետում կատարել է չրօրհնեցի տոնը, որի ժամանակ, ասում են, թե «Գետի ընթացքը դադարել է» ու դրա համար կոչվել է Գետադարձ: Բալկոնցր հրաշագործությանց պատմությունը ասելով նկատի ունի գետի ընթացքի դադարման այդ պատմությունը:

էջ 59, տողեր 19—20. Կառք բարև չէր առնում, բարև չէր տալիս անցնող ու դարձող ֆարավաններին— նկատի ունի Ա. Իսահակյանի «Աբու լալա Մահարի» վիպերգի հետևյալ խոսքերը.

Ողջւոյն՝ չէր վերցնում, ողջւոյն չէր տալիս անցնող ու դարձող
ֆարավաններին (2-րդ սուրահ):

էջ 62, տողեր 4—8. այս հատվածը նման է Բակունցի որոշ ակնարկներում եղած գյուղաորհուրդների հաշվետվություններին. օրինակ, «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկում նկարագրված ժողովին (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 2, էջ 337—342):

էջ 67, տողեր 21—22.—Երկներ երկին և երկիր...

—Երկներ և ծով ծիրանի:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ (1, Ա) ավանդված Վահագնի ծրնունդի առաջին տողերն են քիչ աղավաղված (երևի գրված են հիշողությամբ): Ընթերցողին է.

Երկնէր երկին, Երկնէր երկիր,

Երկնէր և ծովն ծիրանի:

էջ 68, տող 26. Արաբսը անագին հորձաճէ չի հանում— ասված է որպես «պատասխան» Ռ. Պատկանյանի «Արաբսի արտասուքը» բանաստեղծության հետևյալ տողերի (վերջին քառատող).

էլ չի խոսեց Արաբսը.

Հորձանք տվեց ահագին,

Օղակ-օղակ, օձի պես

Առաջ սողաց մսիեգին:

էջ 81, տողեր 16—17.—Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայության Արաաշիտի
—Տեղայր մարդրիտ ի հարսնության Սաթրեկան...

Արտաշեսի և Սաթենիկի մասին եղած հայկական հին առասպելի տողերն են, որ ավանդված են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ (2, Մ). Թականցը գրել է հիշողությամբ, այն էլ 1922 թ. ուղղագրությամբ, որ չենք փոխել ըստ այս երկի համար մեր ընդունած սկզբունքի: Գրաբար բնագիրն այսպիսին է.

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթենկանն:

Աշխարհաբար՝

Ոսկի անձրե էր թափվում Արտաշեսի փեսայանալու ժամանակ,
Մարգարիտ էր թափվում Սաթենիկի հարսնանալու ժամանակ:

Սա հայոց մեջ եղած, մասամբ ալժմ էլ պահպանվող սովորությունն է, որի օգտագործմամբ Բականցը կառուցել է իր երգիծանքը:

Էջ 87, տողեր 18—19 Cor Cordis Causa. Vitium cordis — *լատիներեն է, Խեղճակում է՝ Սիրտ: Սիրտն է պատճառը: Սրտի արտա:*

Կ Ա Ր Մ Ր Ա Ք Ա Ր

(էջ 89)

Վեպի պահպանված հատվածներն առաջին անգամ հրապարակվել են «Նոր ուղի» հանդեսի 1929 թ. առաջին համարներում, հետևյալ հաջորդականությամբ. № 1 (հունվար, էջ 20—42)՝ սկզբից մինչև 2-րդ մասի կեսերը (վերջը՝ «Խոշա Հիբանը իր վերջին ցանկությունն անգամ չկարողացավ որդուն հայտնել...»), № 2—3 (փետրվար—մարտ, էջ 33—55)՝ մինչև 3-րդ մասի վերջը, № 4 (ապրիլ, էջ 3—30)՝ 4-րդ մասը և 5-ի մի հատվածը (վերջը՝ «Ծրարը դեռ փակ էր»), № 5 (մայիս, էջ 42—59)՝ 5-րդ մասի մնացած հատվածը (վերջը՝ «Ու շունը վերադարձավ»):

Բոլոր չորս հատվածների վերջում տպված է՝ Շարունակելի:

Վեպի մի այլ հատված (ո՛չ Նոր ուղի-ում հրապարակվածի շարունակությունը)՝ «Ջնթթայի ալիբումը» վերնագրով, տպագրվել է «Գրական դիրքերում» հանդեսի № 2—3-ում (փետրվար—մարտ, էջ 1—9): Սկզբում, վերնագրի տակ փակագծում տրված է՝ Մի զլովս «Կարմրաբար» վեպից: Հատվածը բաղկացած է երեք մասից, ընդ որում, մասերի համարակալումը նախորդ հրապարակումների (Նոր ուղի) շարունակությունը չէ, այլ դարձյալ սկսվում է 1-ից: Վերջում Շարունակելի չկա:

Հեղինակի կենդանության օրոք Նոր ուղի-ից (1929 № 4-ից) մի հատված՝ Սզոցա-րանը վերնագրով զետեղվել է Հ. Հարությունյանի, Խ. Սարգսյանի, Տ. Վանյանի կազմած «Կարմիր ուղի: Հայերենի աշխատանքի քրեատմատիա» դասագրքի մեջ (Պրակ Բ, 1929, էջ 131—143):

Այնուհետև, «Կարմրաքարը» տպագրվել է 1955 թ. գրողի Նրկերի երևանյան հրատարակության մեջ, 1956-ին՝ «Ամբողջական գործը» բեյրության հրատարակության 2-րդ հատորում, 1964-ին՝ Նրկերի երևանյան երկհատորյակի երկրորդ հատորում:

Ուղղումներ

Ներկա հատորում դնելով «Նոր ուղի» և «Գրական դիրքերում» ամսագրերի մեջ հրապարակված բնագրերը՝ նրանցում վերացրել ենք տպագրական վրիպակներն ու այլ կարգի աղնհայտ վրիպումներ, ուղղել ենք տարբեր պատճառներով սպրդած աղավաղումները:

Վերացրել ենք մի շարք ուղղագրական անմիօրինակություններ. օրինակ, «Նոր ուղի» բնագրում ունենք այսպիսի զուգահեռ ուղղագրական ձևեր՝ Տեր Նորեմա և Տեր-նորեմա, Խոջա Հիբան և Խոջա-Հիբան, Բալոր Բաբ և Բալոր-Բաբ, Բեկտաբեզով, Բեզտաբեզով և Բեկտաբեզով, վերին կապ, Վերին կապ և Վերին կապ: Ամենուրեք պահպանել ենք հետևյալ ձևերը՝ Տեր Նորեմա, Խոջա Հիբան, Բալոր Բաբ, Բեկտաբեզով (այս ձևք ամենից շատն է գործածված), Վերին կապ:

«Նոր ուղի» բնագրում գցել բայն ամենուրեք (չնչին բացառությամբ) ունի ֆցել (ֆցեցի, ֆցեց, ֆցեցինք) ձևը: Սա հեղինակային է. Ա. Բակունցը 20-ական թվականների երկրորդ կեսին գործածում էր մի քանի րառի, այդ թվում գցել բայի արտասանական-ուղղագրական ձևը (ֆցել), թեև ոչ հետեղականորեն (տե՛ս, օրինակ, «Ձմռան մի գիշեր», «Եղբայրության ընկուզենիները» և այլ երկեր սույն հրատ. 2-րդ հատորում): Նախորդ հատորներում այդ րառի ուղղագրությունը մեծ մասամբ թողել ենք այնպես, ինչպես բնագրերում է, որն է՝ և՛ ֆցել, և՛ գցել: Որոշ դեպքերում էլ հեղինակային խոսքի մեջ ֆցել-ը ուղղել ենք ըստ դասական ձևի, իսկ հերոսների խոսքում պահպանել ենք բնագրայինը: Հավանաբար, ճիշտ չէր լինի խոսքը ժողովրդային դարձնելու միտումով հեղինակի գործածած ֆցեց, ֆցեցինք և մյուս համանման ձևերը բոլոր դեպքերում դարձնել գցեց, գցեցինք և այլն: Որոշեցինք «Կարմրաքարի» և ընդհանրապես այս հատորի մյուս բնագրերը կազմելիս հետեղական լինել և միայն հեղինակային խոսքում այդ ձևերը ուղղել ըստ դասական ուղղագրության (գցել), հերոսների խոսքում թողնել հեղինակայինը (ֆցել): «Կարմրաքարի» բնագրում, որպես բացառություն, երկու տեղ (էջ 182, տող 12, էջ 203, տող 32) հերոսի խոսքում կան գցեք և գցեցին, դրանք էլ միակերպության համար դարձրել ենք ֆցեք, ֆցեցին:

Բնագրերում արտասանական ուղղագրությամբ է գործածված նաև մաբազ գոյականը՝ մաբազ (օրինակ, էջ 97, տող 21, էջ 98, տող 25, էջ 104, տողեր 14, 15 և այլն), որ փոխել ենք դասական ձևի՝ մաբազ:

Զուգահեռաբար գործածված են միթիլ և միթիլ ձևերը. առաջինը դարձրել ենք միթիլ:

Բակունցն ընդհանրապես, նաև այս գործում գործածել է քյաւրֆ, քյաւրնեռն ձևվերը. ամենուրեք նորացրել ենք՝ քաւրֆ, քաւրնեռն:

էջ 90, տող 34. Նմի-ի բնագրում՝ Եվ որտեղ էր լինեք— ուղղված է՝ Եվ որտեղ էլ լինեք:

էջ 91, տող 1. Նմի-ի բնագրում՝ է համարվում— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ էր համարվում:

էջ 95, տող 11. ՆՈւ-ի բնագրում՝ նստածներին և ու դեղնավուն չովսանների մեջ— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ նստածների և ու դեղնավուն չովսանների մեջ:

էջ 100, տողեր 7—8. ՆՈւ-ի բնագրում՝ էն անտեր խոզերն էլ հենց իմանում էին, թե գայլի վրա է վազում, նորաում, իրար տալիս— նորաում-ից հետո ավելացրել ենք՝ էին, ալսպես՝ էն անտեր խոզերն էլ հենց իմանում էին, թե գայլի վրա է վազում, նորաում էին, իրար տալիս:

էջ 105, տող 30. ՆՈւ-ի բնագրում՝ հնչյուն արծար— ուղղել ենք՝ հնչուն արծար:

էջ 106, տողեր 31—32. ՆՈւ-ի բնագրում՝ գտնել մի ձող, որի վրա կարելի լինեք զննելու քաղել— ուղղել ենք բովանդակությունից ելնելով՝ ...որի վրա հետաքննել լինեք զննելու քաղել:

էջ 114, տող 22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մնացել է— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ մնացել էր:

էջ 114, տող 24. ՆՈւ-ի բնագրում՝ զարթնցնում էր— նույն բառը վերջում գործածված է նաև անցում, ըստ այդմ միակերպեցինք, այս էլ դարձնելով զարթնցնում էր:

էջ 121, տողեր 9—10. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Սուլեյման փրկվալի օրդուն երկու հարյուր ուսրլու մուրհակը ծոցի հաստ «կնիշկայի» մեջ պահելուց հետո— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ ուրդուն ձեռք դարձրել ենք ուրդու, այն է՝ Սուլեյման փրկվալի օրդու երկու հարյուր ուսրլու մուրհակը...:

էջ 122, տող 32. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Սանամ մարմուն էլ— ուղղված է ըստ բովանդակության (Սանամը Եփրեմի հորաքույրն է)՝ Սանամ մարմուն էլ:

էջ 124, տողեր 21—22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Փառասունաբերի— ուղղել ենք ըստ միևնույն անվան այլ գործածությունների՝ Փառասունաբեր:

էջ 125, տող 26. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մանղեղներ— ուղղված է՝ մանգաղներ:

էջ 126, տող 20. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կոխ տայի— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ կոխ կտայի:

էջ 126, տողեր 30—31. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կայծեր էին հասնում— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ կայծեր էին հանում:

էջ 139, տող 24. ՆՈւ-ի բնագրում՝ քաղի էին գնացել— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ քաղհանի էին գնացել:

էջ 140, տողեր 22—23. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ճայնոյում էր ֆարին լինել, և հենց այնպես, ըստ սովորության— ուղղել ենք՝ հայնոյում էր ֆարին, լինելին՝ հենց այնպես, ըստ սովորության:

էջ 141, տող 35. ՆՈւ-ի բնագրում՝ դաստիանա— բառը (տվյալ ձևով) մեզ անհասկանալի է, ենթադրաբար ուղղված է դուսադիանա (իբր՝ դուստադ+իանա):

էջ 142, տող 6. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ստորոքստ— ուսերեն стpо́йся բառն է վեպի հերոս Արզումանի բերանում: Ենթադրեցինք, որ վրիպակ և ուղղեցինք՝ ստորջառ:

էջ 143, տող 17. ՆՈւ-ի բնագրում՝ եֆա— դա 1922 թ. ուղղագրությանը է, որ 1940 թ. ուղղագրության տառադարձիս լինում է էֆա, որը ճիշտ չէ (հավանաբար շարելիս յեֆա-ի յ-ն չի դրվել), ուղղել ենք՝ եֆա:

էջ 146, տող 10. ՆՈւ-ի բնագրում՝ դուշմանն է, էլի— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ դուշմանն էմ, էլի:

էջ 147, տող 3. ՆՈւ-ի քնազրում՝ զակոնը քույլատրել չի— շարակարգում ունի չի քույլատրի (պայմանական եղանակի ապառնի ժխտական) իմաստը. հերոսի խոսքում հազիվ թե Բակունցը դեռ քույլատրել չի ձեռք: Ընթացիկով, որ վրիպակ է, ուղղեցինք՝ քույլատրել չի:

էջ 150, տող 28. ՆՈւ-ի քնազրում՝ մաների— այլ դեպքերում (էջ 152, տող 7, էջ 176, տող 28)՝ մանյովը. այստեղ էլ միակերպության համար դարձրինք՝ մանյովը:

էջ 152, տող 19. ՆՈւ-ի քնազրում՝ մի անգամ էլ նստի ձորակի կողմը— պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է ըստ բովանդակության՝ մի անգամ էլ նայի ձորակի կողմը:

էջ 155, տող 17. ՆՈւ-ի քնազրում՝ բանճրանում էր— ըստ բովանդակության ուղղել ենք՝ բանճրանում էր խավարը:

էջ 155, տողեր 28—30. ՆՈւ-ի քնազրում՝ ծանր ժամին, երբ մեղսներն էլ էին փերակում հանգիստ բզզում, մի մառդ ապառնով անկյունում ետ ու առաջ էր փայլում և դիտում— ըստ հատվածի բովանդակության պետք է ասվի, որ այդ ժամին նայինիս մեղսներն էլ էին անհանգիստ բզզում. հավանաբար, ան ժխտական ընկել է: Ուղղել ենք՝ ծանր ժամին. երբ մեղսներն էլ էին փերակում անհանգիստ բզզում, մի մառդ՝ ապառնով անկյունում ետ ու առաջ էր փայլում և դիտում:

էջ 157, տողեր 7—11. ՆՈւ-ի քնազրում՝ Շառերից էր լսել, որ նա, չաղացական Ավան մոմին, անբաժան ու սրտակից ընկերներ են եղել, շատ անգամ միասին որս արել և սպանած կխառը անտառում մաշկել. կազնու նյութից կախել և միասին մի օրում կբխառի միջոց խորովել ու կերել— աղավաղում է տեղի ունեցել, բանի որ՝ ա) վերջում Ավան մոմին չաղացական չէ, չաղացականը ուրիշ է՝ Անգրիին, բ) վնայի այլ հատվածներից հայտնի է, որ Ավան մոմին և Չաղացական Անգրիին սրտակից ընկերներ են եղել, գ) նախադասության մեջ նաև նորի հանգուցյալ հոր է վերաբերում, որը անբաժան ու սրտակից ընկեր է եղել հիշյալ երկուսի հետ, և երեխով միասին են արել նախադասության մեջ Բժարկվածը: Այստեղ նաև միմյանց հաջորդում են վաղակառար ժամանակի ձեռք՝ առանց օժանդակ բայի (որս արել, մաշկել, կախել, խորովել, կերել). ընկերներ են եղել-ի են-ը շատ Թույլ է զգացվում վաղակառարի հաջորդ ձեռքի համար, ուստի ավելացրել ենք մեկ են ետ: Հատվածն ուղղված է այսպես՝ Շառերից էր լսել, որ նա, չաղացականը և Ավան մոմին անբաժան ու սրտակից ընկերներ են եղել. շատ անգամ են միասին որս արել և սպանած կխառը անտառում մաշկել. կազնու նյութից կախել և երեխով միասին մի օրում կխառի միջոց խորովել ու կերել:

էջ 157, տողեր 12—13. ՆՈւ-ի քնազրում՝ իբր թե իր մայրը ետև շիրանի մեծ որդան. Մկրտումին կաթիլ է ծառից...— բովանդակությանից պարզ է, որ ծառից կապողը ոչ թե մայրը, այլ հայրն է եղել. վրիպակի այլ հատվածների համեմատ միակերպել ենք նաև կենսագրությանը: Հատվածը ուղղված է այսպես՝ իբր թե իր հայրը ետև շիրանի մեծ որդան՝ Մկրտումին. կաթիլ է ծառից...:

էջ 157, տող 31. ՆՈւ-ի քնազրում նրիցիկներ— հավանաբար աղավաղում է խառը երեքի կնոջ մասին է. կարող էր լինել խրեցիկներ. բայց ոչ նրիցիկներ (որ երեքի հետ է ապրել): Ուղղված է նրեցիկներ:

էջ 168, տողեր 26—29. ՆՈւ-ի քնազրում՝ Այդ օրվա հնգիզն էլ առջև նշանակի...— չի օժանդակ բայը. ուղղել ենք՝ Այդ օրվա հնգիզն էլ առջև նշանակի էր...:

էջ 160, տող 30. ՆՈՒ-ի բնագրում Բառալէն վնասվեն— այս բառաձևը (բառալէ— պառալենք իմաստով) գործածված է Կարմրաքարի քահանայի խոսքում: Խոսք բա-
ղաձայն արտահայտող տառի (պ) փոխարեն ձայնեղի գործածումը հերոսի արևմտա-
հայ լինելը պետք է ցույց տա, և Բակունցը այլ երկերում այդպիսի հնարանքի դիմած
կա: Սակայն այս քահանայի՝ վնայի այլ մասերում հաճախ հանդիպող բանավոր և
գրավոր խոսքերի մեջ այսպիսի ձայնեղացում չկա, և առհասարակ նրա արևմտահայ լի-
նելու մասին չի նշվում, ուստի ուղղեցիք՝ Պառալէն վնասվեն:

էջ 162, տողեր 8—9. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Նա տեսնում էր չարյաց արմատը՝ գտնե-
լու և միշտ գալիս էր, նույն տեղը հասնում— բովանդակությանից կարելի է ենթադրել,
որ տեսնում-ը վրիպում է. ուղղել ենք՝ Նա փորձում էր չարյաց արմատը՝ գտնելու...:

էջ 163, տող 6. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Ներքին տանն էր ապրում— վնայում և գրողի այլ
երկերում ամենուրեք ունենք ներքի տուն ձևը, ուստի այստեղ ն-ն պետք է իբրև վրի-
պակ սպրդած լինի. ուղղել ենք՝ ներքի տանն էր ապրում:

էջ 164, տող 26. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Գերանների ծայրը կոացել էին—պետք է վրի-
պակ լինի. Բակունցի լեզվում հանդիպում են թվի անհամաձայնության դեպքեր, բայց
նրանք ժողովրդային լեզվից են գալիս, և հոգնակի ենթակայի հետ բայն է եզակի դըր-
վում (օրինակ, «փայլփլեց նրա նշածն աչքերը»): Վերոհիշյալ անհամաձայնությունը
այլ բնույթի է, թվում է ոչ հնդկականային: Ուղղված է՝ Գերանների ծայրերը կոացել էին:

էջ 165, տող 1. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ —Նանի, նա չկա՝ ուղղել ենք ըստ հատվածի
բովանդակության՝ —Նանի, նավթ չկա՝:

էջ 165, տողեր 35—36. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ քրջած մարմնի հոտը—ուղղված է ըստ
բովանդակության՝ քրջված մարմնի հոտը:

էջ 168, տող 28. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Մի անգամ անձրևից վարար ժամանակ— ուղղ-
ված է՝ Մի անգամ, անձրևի վարար ժամանակ:

էջ 170, տողեր 4—5. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Փայլում էր ամեն ինչ. եկեղեցու պղնձյա
խաչից նայել չի լինում— ուղղել ենք՝ Փայլում էր ամեն ինչ. եկեղեցու պղնձյա խաչից
նայել չէր լինում:

էջ 170, տող 35. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ արևին տակ— ուղղված է՝ արևի տակ:

էջ 173, տող 1. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ կամ բուզնոս—ուղղված է կակ բուշնոս:

էջ 176, տող 15. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ —էլ շնմ հավասում— ուղղված է ըստ բովան-
դակության՝ էլ շնավասում:

էջ 180, տող 32. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Ավան— ուղղել ենք՝ Ավան:

էջ 184, տող 23. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ բաղելով— ուղղված է ըստ շարակարգի բովան-
դակության՝ բաղնելով:

էջ 185, տողեր 7—8. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ զարմանք էր պատճառում— ուղղված է ըստ
շարակարգի բովանդակության՝ զարմանք էր պատճառում:

էջ 188, տող 20. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ հաբցրեց— վրիպակ պետք է լինի, ուղղել ենք
ըստ բովանդակության՝ հաբեց:

էջ 189, տող 6. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ —Իճէ ասում է՝— ուղղված է՝ Իճէ ասեմ, է՝:

էջ 190, տող 4. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ իրար բռնվեցին— ուղղված է՝ իրար բռնեցին:

էջ 190, տող 11. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ քուպացավ— ուղղել ենք՝ նա քուպացավ:

էջ 192, տողեր 24—25. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ ոնց են խելի տալիս— ուղղված է՝ ոնց
են խելի գալիս:

էջ 193, տողեր 24—25. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կամուրջը տանելու — ուղղել ենք՝ կամուրջը տանելու է:

էջ 202, տող 36. ՆՈւ-ի բնագրում՝ նրան ասելով — ուղղված է՝ ըստ հատվածի բովանդակության՝ նրա ասելով:

էջ 206, տող 1. ՆՈւ-ի բնագրում՝ կուշ գա — ուղղել ենք ըստ շարակարգի բովանդակության՝ կուշ գալու:

էջ 210, տող 30. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Մեր հեծկտացի ձայնից — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Մեր հեծկտացի ձայնից:

էջ 213, տող 32. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Շուպանց Սեայի տղան — այս Սեա ձեռք ձեռք միմյան է վնասում, այլ դեպքերում նույն անձը կոչվում է Իսա. ըստ այդմ ուղղված է՝ Շուպանց Սեայի տղան:

էջ 215, տող 10. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ոտով գետին դռնում — գետին ձեռք միմյան է իմաստասիրի շփոթության տեղիք տալ, ուստի փոխված է՝ ոտով գետնին դռնում: «Կարմրաքար» վնասի 4-րդ մասի «Նուսարացի» գլուխն արդեն ոտքի էր և նախադասությունում սկսվող ընդարձակ հատվածի սկզբներից (166-րդ էջ) նոր հերոս է ասպարեզ մտնում: Ահա նրա առաջին հիշատակությունը. «Եղևարածի առուն քանդվել է ոտքով Չանեն ծուռ Օհանի դորուղը» (էջ 167, տողեր 11—12): Նույն նախադասության շարունակությունն է «...այնտեղից թափվել Ունանի խամքը: Պարզ է, որ Չանեն ծուռ Օհանը և Ունանը տարբեր հերոսներ են: Օհանը նոր հերոս է, Ունանի մասին վնասի նախորդ մասերում արդեն բավական խոսվել է. օրինակ, վնասի սկզբում (էջ 92) ասված է. «...Ունանը, որը ոչ միայն Կարմրաքարում, այլև շրջակա գյուղերում հայտնի էր որպես լավ մաճկալ»: Ապա նկարագրված է նրա, որպես լավ մաճկալի, հմտությունը վար առնելու: Խոսք կա Ունանի աշխատասիրության մասին, ինչպես և այն մասին, որ «Այդքան աշխատելուց հետո նրա մեկը երկու չէր դառնում» (նույն տեղում):

Նետո՝ Ունանի, որպես հմուտ մաճկալի, մասին այլ բնութագրումներ կան (էջ 93 և այլն): Իսկ վնասի 3-րդ մասի սկզբներում շատ կենդանի, պատկերավոր նկարագրված է Ունանի զարնանային վարը (էջ 138):

Չանեն ծուռ Օհանը, վնասում առաջին անգամ հեղինակային խոսքում հիշատակվելուց հետո, հաջորդ պարբերության մեջ (նույն 167-րդ էջում) հիշվում է մի այլ հերոսի խոսքում այսպես. «Ախ խալիբ, իսկի կլինի, որ Եղևարածի առուն արաբի, Չանեն ծուռ Ուհանի դորուղը քանդի, էնտեղից էլ տա Ունանի խամին...»:

Պարզ է, որ այստեղ Ունանը Օհան-ի բարբառային (զտեգեզուրյան) ձևն է, և զարմալ հստակ է, որ Ուհանը (կամ Օհանը) և Ունանը տարբեր անձեր են: Բայց ահա վնասի շարունակության մեջ, մանավանդ պահանջված վերջին՝ 5-րդ մասում այս երկու հերոսները անընդհատ շփոթվում են՝ նրանցից յուրաքանչյուրը և՛ Ունան, և՛ Օհան է անվանված: Դա ամենից ավելի խմբագրությունում կամ տպարանում սպրդած վրիպակների արդյունք պետք է լինի, բայց նշաններ կան, որ հեղինակն ինքն էլ մեկ կամ երկու տեղ խառնել է հերոսներին:

198-րդ էջում ըստ ՆՈւ-ի բնագրի Ունանը անվանված է Չեանց՝ «առաջ Չեանց Ունանը»: Հաջորդ էջում Չեանցն է կոչվում Ուհանը (էջ 199, տող 20):

197—198 էջերում Բուրք քաթի մոտ նստած գյուղացիները զրուցում են պատերազմի մասին. ահա մի քանի խոսք այնտեղից ըստ ՆՈւ-ի բնագրի (ընդգծել ենք Ունան և Ու-

Տան անունները)։ «—Իսո աճի, հարուստի տունը ղոնաղ եկավ, աղքատի ուր մորթեցին։ Տրաքոցը որ ընկավ, մենք հո էս գլխից ենք ոտան տակի կորչելու,— տխուրությամբ հարեց Ունանը։

Նա նստել էր անկյունում ու մտածում էր իր կրտսեր եղբոր մասին...»։

Պարզվում է, որ այս հերոսը բանակից վերադարձած եղբայր ունի եաշան անունով (մանկալ Ունանի մասին մինչ այս նման բան չէր ասվել)։ Ապա նույն հերոսը հիշում է եղբոր վերադարձը բանակից. «Այս հիշելուց Ունանը ժպտաց»,— ասված է հեղինակալին խոսքում։ Ստացվում է, որ ոչ թե Ունանը, այլ Ուհանը ունի եաշան անունով եղբայր։ Ապա նույն տեղում միևնույն անձի մասին ասված է. «Ունանը միտք ուներ մանկալու՜թյունը թողնելու»։ Սա արդեն վեպի սկզբից հայտնի մանկալ Ունանին պետք է վերաբերի։

Ահա շփոթմունքի մի այլ նմուշ (էջ 199)՝ ըստ ՆՈւ-ի բնագրի.

«— Եվ սով մեծ...— կրկնեց Շուղանց Իսոն։ Ամենից շատ Ունանը սարսափեց այդ խոսքից։ Ու դարձյալ հիշեց եղբորը, իրենց մեծ տունը, երեխաներին, որոնք ճտերի նըման թխսամոր հետևից վազում են, հացն ուտում այնքան ագահ, ինչքան շերամի որդը թթենու տերևները... Շարաթը մի տաշտ հերիք չէր անում։ Եվ ի՞նչ ցորեններ կան այս տարի,— մտածեց Ունանը։— Զաղացալեն իզուր չէր ասում, թե տարին գլխակեր է... Ինաստուն մարդ է զաղացալանը... Միայն նա կարող է ասել, թե ինչ պիտի անել, որ եաշանին զինվոր չտանեն։

— Յարաք տեսես եզինքը ջրե՛լ են,— առաց նա բարձրաձայն, և փեշերը թափ առավ վեր կացավ տեղից, իշավ ներքև։ Նրա ականջին ընկավ Զետանց Ունանի հարցը...

— Տերտեր, գերմանացին խաչապաշտ չի՞... — Ունանը քայլում էր ու մտածում. գերմանացին խաչապաշտ չի՞... Հա՛, եաշանն էլ է ավազանում մկրտված... Ունանն անցավ եկեղեցու մոտով... Ու մի բան Ունանի ներսում պոկվեց...» և այլն։

Շփոթվող հերոսներից մեկը գնում է (եզինքը ջրելու), մյուսը մնում Բոլոր քարի մոտ. նա հեռանում է ավելի ուշ (էջ 204)՝ մաղյանի առաջ խոտ զցելու պատրվակով։ Նա ևս մի քանի տեղ Ունան է կոչվում։ Ունան հանդիպում է նաև երիտասարդների՝ բառեակ մեկնելու տեսարանում, որ «Նոր Ուղիում» տպագրված հատվածի վերջն է։

«Կարմրաքարի» հետագա վերատպույթումներում այս շփոթը լրիվ կամ մասամբ միացել է։

Մանրամասն զննելով Ունան և Ունան շփոթումների բոլոր դեպքերը, եղբակացրինք, որ, այնուամենայնիվ, եաշան անունով եղբայր և «թխսամոր հետևից վազող ճտերի նման» երեխաներով լի տուն ունեցողը մանկալ Ունանն է, իսկ Ուհանը, իրոք, մեկ անգամ Օհան ձևով հիշատակված անձն է, նույն Զանեն ծուռ-ը և Զետանց-ը։ Ըստ այս եղբակացության հետևյալ դեպքերում ճշտել ենք Ունան և Ունան բոլոր շփոթումները.

էջ 181, տող 22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Զետանց Ունանը—ուղղել ենք՝ Զետանց Ունանը։

էջ 197, տող 33. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ունանը— ուղղել ենք՝ Ունանը։

էջ 198, տող 14. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Զետանց Ունանը—ուղղել ենք՝ Զետանց Ունանը։

էջ 199, տող 14. ՆՈւ-ի բնագրում՝ մտածեց Ունանը— ուղղել ենք՝ մտածեց Ունանը։

էջ 199, տողեր 21—22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ունանը քայլում էր— ուղղել ենք՝ Ունանը քայլում էր։

էջ 199, տող 25. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Ունանն անցավ— ուղղել ենք՝ Ունանն անցավ։

Այս ուղղումներից հետո էլ, թերևս մնում է մասնակի հակասություն, որ երեկ զուտ հեղինակային է:

Էջ 226, տողեր 23—24. ԳԴ-ի բնագրում՝ Այդ «սակե կամպանիայից» մի ֆանի հոգի միացել էին «ինտերեսի» համար— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Այդ «սակե կամպանիային» մի ֆանի հոգի միացել էին «ինտերեսի» համար:

Էջ 227, տող 28. ԳԴ-ի բնագրում՝ բազում— ուղղված է բաղնում:

Ձի ուղղված

Բնագրի հեղինակային վրիպումները, անմիօրինակությունները ընդհանրապես չանացել ենք պահպանել, արտառոց դեպքերում ենք ուղղել. դրանք վերը նշվեցին:

Չենք ուղղել մի շարք ուղղագրական ձևեր, որոնք այսօր հնացած են և որոնց մասին սույն ծանոթագրությունների ընդհանուր մասում ասվել է:

Բացի ցեղ, մաբաֆ խոսակցական-ուղղագրական ձևերի մասնակի ուղղումներից ժողովրդային այլ բնույթի լեզվատարրերը այստեղ ևս բոլոր դեպքերում պահպանված են (ինչպես՝ նստի, գալի. ման գալի, ասի, ֆու և այլն): Թողնված են նաև հեղինակային այնպիսի անմիօրինակություններ, ինչպես մերթ հալևո, մերթ ալևո գործածելը կամ՝ պինչակ, կանֆեա, Մաբոզով ձևերը:

Ստորև նշված են բնագրային աղբյուրներում եղած մի քանի այլ ուղղագրական ու քերականական ձևեր, որոնք այսօր դուրս են գրական լեզվի մակարդակից, բայց պահպանված են:

Էջ 126, տողեր 24—25. ՆՈւ-ի բնագրում՝ Բշում կին և արածացնում Քառասնաշրի մտերին ընկած այն բացումները—այսօր գրական կլինեն՝ արածացնում... բացումներում, բայց գերադասեցինք թողնել ժողովրդային ձևը՝ արածացնում... բացումները, որ, հավանաբար, հեղինակային է:

Էջ 127, տողեր 18—19. ՆՈւ-ի բնագրում՝ իբր նրա գիտությամբ են գիշերով Կարմ-բախարի խոտհաբե արածացնում— նույնն է, ինչ և նախորդը. այժմյան գրական ձևը կլինի խոտհաբում արածացնում, բայց թողել ենք հեղինակայինը:

Էջ 127, տող 23. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ճինգ շարը սառել էին— ժողովրդային խոսքից եկող թվի անհամաձայնություն է, որ հաճախ է հանդիպում բազմաթիվ խոսքում: Ինչպես այլ դեպքերում, այստեղ էլ պահպանված է:

Էջ 140, տող 12, էջ 207, տող 11. ՆՈւ-ի բնագրում՝ ֆոզով չափել, ֆոզով կապել— պաշտ էր— ֆոզ-ը ֆուզ բառի իմաստով է գործածված. հնացած ձև է, պահպանել ենք:

Էջ 149, տողեր 17—18. ՆՈւ-ի բնագրում՝ «Ռուսաստանու կողմերից, էծանից ու քանգից, ժողովրդի ավանալից»— բերված է իբրև գյուղացի հերոսի խոսք, ուստի քանգից խոսակցական-ուղղագրական ձևը պահպանեցինք:

Էջ 184, տողեր 26—34. ՆՈւ-ի բնագրում նախադասությունն անհաշտ է, թողել ենք նույնությամբ:

Էջ 203, տող 24. ՆՈւ-ի բնագրում՝ քանգից, էծանից— քանգից ձևը հերոսի խոսքում է գործածված, այստեղ ևս պահպանել ենք՝ ենթադրելով, որ հեղինակային է:

Էջ 221, տող 34. ԳԴ-ի բնագրում՝ ջուպներ— թեև այս ձևը տպված է դասական ուղղագրությամբ և նորով պետք է լինի ջվալներ. բայց գերադասեցինք լուզգել՝ ենթադրելով, որ հեղինակային է:

էջ 224, տող 16. ԳԴ-ի բնագրում՝ շուրջ աւ փառաւ— պահպանեցինք ժողովրդային շուրջ ձեռք, շփոխելով ջուլ-ի:

Պահպանել ենք նաև գրառար հատվածների կամ արտահայտությունների ոչ գրաբարյան ուղղագրությունը. օրինակ՝ էջ 89, տողեր 20—22. ՆՈւ-ի բնագրում՝ «եռրաձոր անդունդ և դաշտաձև հովիտ, զարդարյալ ծաղկոք և առատ բուսոք: Գարունն աստանոր բերե զնմանությունն եղեմի...»— տպագրված է 1922 թ. ուղղագրությամբ, որը մեր բնագրում փոխարինված է 1940 թ. ուղղագրությամբ, ինչպես բոլոր դեպքերում: Թեև ճիշտ կլինեին դասական ուղղագրությունը:

2. Հարությունյանի, Խ. Սարգսյանի, Տ. Վանյանի կազմած և 1929 թ. հրատարակած «Կարմիր ուղի: Հայերենի աշխատանքի քրեստոմատի» դասագրքի Բ պրակի մեջ (էջ 131—143) դրված են «Կարմրաքար» վեպի 4-րդ մասի վերջերից մի քանի հատվածներ «Սողոմոնյանը» վերնագրի տակ: Այն տեղ է գտել դասագրքի 3-րդ մասում, որի խորագիրն է՝ «Արդյունաբերական կապիտալի շրջան»: Այստեղ «Սողոմոնյանը» առաջին հոգվածն է: Կազմողներն այն բաժանել են երեք մասի: Վերջում կա բառերի բացատրություն և հարցեր նյութի վերաբերյալ:

«Կարմրաքարից» բերված են հետևյալ հատվածները. «Փողոցի ծայրին երեաց մի ձիավոր» նախադասությամբ սկսվող պարբերության սկզբից (էջ 173, տող 25) մինչև «...որ խուլ խշշում էին ծեր կաղնիները» բառերը (էջ 187, տող 19): Այս հատվածի տարբեր մասերից դասագրքում կրճատված է շուրջ երկուսուկես էջ:

Որոշ տեղեր ավելացված են բառեր. օրինակ, հենց սկզբից ավելացված են «Կարմրաքար գյուղի» բառերը, որոնց հաջորդում է բնագրի պարբերության սկիզբը՝ փողոցի ծայրին:

Մի քանի տեղ բնագրի մեջ նոր պարբերություններ են թողնված: Փոփոխությունները միայն բնագիրը դասագրքային դարձնելու նպատակ ունեն: Օրինակ, Բակունցի այն ժամանակվա ոճին բնորոշ անելուց, պատմելուց, բացվելուց և նման զանգեզուրյան ձևերը («Գերանը երկու կտոր անելուց», «Նրա մասին պատմելուց» — էջ 183—184, «Խոսք բացվելուց», էջ 185) դասագրքում փոխարինված են անելիս, պատմելիս, բացվելիս և համանման գրական ձևերով («Գերանը երկու կտոր անելիս», «Նրա մասին պատմելիս», «Խոսք բացվելիս»): Կամ արդյաբայտ փոխարինված է արձ-ով և այլն:

ՎԵՊԻ ՍՏԵՂԵՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

«Նոր ուղի» ամսագիրը «Կարմրաքար» վեպը սկսել է հրապարակել 1929-ի հունվարից: Ամսագրի այդ անդրանիկ համարում նախ դրվել են Թումանյանի չորս բանաստեղծությունները (այն ժամանակ անտիպ), Ծ. Զարեցի «Նմապետ Շավարշը», երրորդը՝ Ա. Բակունցի «Կարմրաքարի» առաջին հատվածն է: Մյուս, ինչպես և «Նոր ուղիում» հրապարակված մյուս հատվածները երկի ժանրը (վեպ) նշող ենթավերնագրի շուրջ: 1931 թ. «Գրական դիրքերում» ամսագրի 2—3-րդ համարում հրապարակված հատվածի վերահիշյալ ենթավերնագրից (Մի գլուխ «Կարմրաքար» վեպից) իմանում ենք, որ հե-

դիմակը «Կարմրաքարը» վեպ է համարել: Բացի դրանից, 1932 թ. հունիսի 5-ին գրած ինքնակենսագրության մեջ ևս հեղինակը «Կարմրաքարը» վեպ է անվանում (տե՛ս ստորև): Այս հաշվի առնելով է, որ ներկա հատորում երկը դրել ենք Վեպեր-ի մեջ և Վարմաբար վերնագրից հետո ավելացրել վեպ ենթավերնագրեր:

Քանի որ «Կարմրաքարը» սկսել է տպագրվել «Նոր ուղի» 1929 թ. հունվարի համարից, բնականաբար, հեղինակը պետք է սկսած լիներ այն գրել ամենաուշը 1928 թը-վականին:

Ուշադրություն է գրավում այն, որ «Նոր ուղի» հանդեսի մայիսյան համարում հրապարակված շորրորդ և վերջին հատվածի տակ նույնպես տպված է՝ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼԻ: «Նոր ուղին» լույս է տեսել մինչև 1932 թ. (այսինքն 1929 թ. մայիսյան համարով չէ, որ դադարել է): Կնշանակի «Կարմրաքարի» շարունակության հրապարակումն այդ ամսագրում ծրագրված է եղել, և ինչ-որ բան խանգարել է այդ հրապարակմանը:

Վեպի «Նոր ուղիում» հրապարակված մասի վերջին հատվածներում, ինչպես վերը նշվեց, կան վրիպումներ (Ունան—Ունան և այլն), որոնցից մի քանիսը, կարելի է մտածել, թե հեղինակն է թույլ տվել շտապելու պատճառով: Կարող է տպավորություն ստեղծվել, որ «Նոր ուղիում» հրապարակված վերջին հատվածը հեղինակը շտապով է գրել 1929-ի առաջին ամիսներին՝ ամսագրի հերթական համարին հասցնելու նպատակով, իսկ հինգերորդ հատվածը չի կարողացել «Նոր ուղի» հունիսյան համարին հասցնել, որի հետևանքով էլ մայիսյան համարում նշված ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼԻ-ն մնացել է «անշարունակելի»:

Բայց սա թիշ հավանական է. չէ՞ որ գրողը վեպի հերթական 5-րդ հատվածը կարող էր ներկայացնել ամսագրի հուլիսյան, օգոստոսյան կամ հերթական մի այլ համարի: «Կարմրաքար» վեպի՝ «Նոր ուղիում» տպված մասի շարունակությունը բնավ չտպագրվելու պատճառը, ըստ երևույթին, այլ է:

Ուշադրություն է գրավում նաև այն, որ երկու տարի անց, այս անգամ «Գրական դիրքերում» ամսագրի 2—3-րդ համարում տպվել է ոչ թե վեպի՝ «Նոր ուղիում» հրապարակված մասի շարունակությունը, այլ բոլորովին ուրիշ մի հատված՝ Զանգեզուրի ազգամիջյան կոիվներից մի դրվագի պատկերմամբ: Ավելի հավանական է, որ «Նոր ուղիում» «Կարմրաքարի» հրապարակումը դադարեցվել է բովանդակության մեջ խրմբագրության կողմից հրապարակման ոչ հարմար տեղեր հայտնաբերվելու պատճառով:

Հիշենք, որ «Նոր ուղիում» «Կարմրաքարի» հրապարակումն սկսվելուց մի ամիս առաջ՝ 1928-ի վերջին՝ «Գրական դիրքերում» ամսագրի մեջ (№ 11—12) լույս էր տեսել ընդարձակ մի հոդված՝ «Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունների սոցիալական արժեքը» վերնագրով: Այստեղ գրողը խստագույնս քննադատվում էր իր «գլուղասիրական հակումների» համար: Նույն մեղադրանքով Բակունցը երգիծվել էր նաև «Գրական դիրքերի» մոտակա մի այլ համարում (1929, № 1): Արդյոք սա չի՞ պատճառ դրած, որ «Նոր ուղի» խմբագրությունը (խմբագիրներ՝ Ե. Զուբար, Ի. Սիմոնյան) չտպագրեր վեպի, այսպես ասած, «գլուղասիրական» մասի շարունակությունը: Իսկ երկու տարի անց «Գրական դիրքերում» ամսագիրը կարող էր տեղ տալ վեպի մի այնպիսի հատվածի, որը նման առարկություն չէր հարուցել:

Այսպիսով, «Նոր ուղի» ամսագրի 1929 թ. 5-րդ համարում «Կարմրաքարից» հրապարակված վերջին հատվածի տակ գրված ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼԻ-ն և վերը նշված հանգամանք-

ներք առնվազն ցույց են տալիս, որ Բակունցի վեպը այդ թվականին արդեն ավելիք է հղել, քան այն, ինչ մեզ հասել է: Բայց կան նաև տեղեկություններ, որ վեպը ավարտված է եղել:

Վեպի հիմնական մասն, ըստ երևույթին, գրվել է 1928 թվականին: Դա երևում է նաև այն բանից, որ այդ թվականին համեմատած հարևան նախորդ ու հաջորդ տարիների հետ Բակունցը ամենից ավելի քիչ նոր գրված պատմվածք կամ ակնարկ է հրապարակել: Այսպես. ըստ գրողի մատենագիտության տվյալների («Ակսել Բակունց. կենսագրություն և մատենագիտություն», 1960, էջ 98—110) Բակունցը մամուլում նոր գեղարվեստական երկեր հրապարակել է 1924-ին՝ 4, 1925-ին՝ 14, 1926-ին՝ 20 և մեկն առանձին գրքով («Գալուստի վիկը») = 21, 1927-ին՝ 11-ը մամուլում, 3-ը «Մթնածոր» ժողովածուի մեջ («Այու սարի լանջին», «Մթնածորի» շարքը», «Հառ-Մարգար») և 1-ը առանձին գրքով («Հովնաթան Մարշ») = 15, 1928-ին ընդամենը 2 նոր գեղարվեստական երկ, 1929-ին 4-ը մամուլում, 3-ը «Սպիտակ ձին» ժողովածուի մեջ («Սպիտակ ձին», «Ձմռան մի գիշեր», «Նամակ ուռաց թաղավորին») = 17: Համառոտված. 1924՝ 4, 1925՝ 14, 1926՝ 21, 1927՝ 15, 1928՝ 2, 1929՝ 7:

Այս տվյալների մեջ կլինեն որոշ պակասներ, բայց ընդհանուր առմամբ նրանք ճիշտ են արտացոլում գրողի գեղարվեստական նոր հրապարակումների պատկերը 1924—1929 թթ.: Անշուշտ, որևէ մեկ տարվա մեջ հրապարակված երկերի քանակը չի կարող լինի ճիշտ ցույց տալ նույն տարում հեղինակի գրած երկերի քանակը: Բայց այս դեպքում պետք է նկատի ունենանք, որ բերված տվյալները վերաբերում են փոքրածավալ երկերի՝ պատմվածքների և ակնարկների (բացառությունը «Հովնաթան Մարշ» է), և ապա մեծ մասամբ այդ երկերը հրապարակվել են գրվելուց քիչ ժամանակ անց: Այնպես որ, բերված թվական տվյալները զգալի չափով ցույց են տալիս նաև յուրաքանչյուր թվականին Բակունցի գրած գեղարվեստական երկերի մոտավոր քանակը: Նկատի ենք առել նաև Բակունցի գյուղատնտեսական գործունեության ծավալը նշված տարիներից յուրաքանչյուրում:

Այսպիսով, հիշյալ տարիներից պատմվածքներով ու ակնարկներով ամենից քիչ «ծանրաբեռնվածը» 1928 թվականն է, այդ տարի Բակունցը հրապարակել է մի պատմվածք՝ «Տրանգիտ ՎՅՁ Բայանդուր» («Խորհրդային Հայաստան», հուլիսի 8) և մի ակնարկ «Օձի բերանից» («Խորհրդային Հայաստան», հուլիսի 22), երկուսն էլ ստույգ է, որ գրել է նույն 1928-ին: Թե ուրիշ ինչ գեղարվեստական երկեր է գրել այդ թվականին, ճիշտ ասել դժվար է, բայց 1929-ի սկզբից «Կարմրաքար» վեպի հատվածների հրապարակումն ինքնըստինքյան ասում է, որ 1928-ին նա աշխատել է այդ վեպի վրա: Վերը հիշված հանգամանքները մտածել են տալիս, որ այդ տարի գրողը հիմնականում զբաղված է եղել հենց «Կարմրաքարը» գրելով:

«Կարմրաքարի» մասին կան պահպանված որոշ այլ տեղեկություններ: Օրինակ, 1932 թ. հունիսի 5-ին Բակունցի ձեռքով գրված ինքնակենսագրության մեջ (գրվել է «Հոկտեմբեր-նոյեմբեր» տարեգրքի համար) կա այսպիսի նախադասություն. «Գրել եմ երեք գիրք՝ «Հովնաթան Մարշ», «Մթնածոր» և «Սպիտակ ձին» և անավարտ տպած «Կարմրաքար» վեպը» (ինքնագիրը պահվում է Ծ. Զարենցի անվ. գրակ. և արվեստի թանգարանում): Ինչպես տեսնում ենք, Բակունցը չի գրել անավարտ մնացած «Կարմրաքար» վեպը, այլ նշել է անավարտ տպած վեպի մասին: Եթե նախադասության մեջ

թողնենք միայն «Կարմրաքարի» մասին ասվածը, կունենանք «Գրել եմ... անվարտ-տպած «Կարմրաքար» վեպը», այսինքն՝ վեպը գրել եմ, բայց տպելը մնացել է անա-վարտ: Սա, կարծում ենք, լուրջ վկայություն է այն մասին, որ ինքնակենսագրությունը գրելու ժամանակ՝ 1932 թ. ամռանը, հեղինակը «Կարմրաքարը» ավարտած է եղել:

Փոքր-ինչ առաջ՝ նույն 1932-ի մարտի 10-ին «Գրական թերթում» (№ 2) Բակունցի մասին գրված է. «Նա որոշ ակնոցներով ճանաչում էր Զանգեզուրի հին գյուղը և վերա-րադրում էր այն յուրահատուկ ուժգնությամբ: Ո՞ր է վերակառուցման շրջանի Ակսելը՝ Նրա տուրք դեռ չի երևում: «Կարմրաքարն» առայժմ միայն մի բան է վկայում, որ Ակսելը որոշ իմաստով վարպետ է հին գյուղը նկարագրելիս: Բայց նա «Կարմրաքարի» հաջորդ մասերի վրա թույլս է նստել: Մենք չենք պահանջում, որ նա շտապի «Կարմրա-քարը» լույս աշխարհ հանել առանց իր ուզածի պես մշակման ենթարկելու: Այդ կլինեք անհրժեշտ և վնասակար պահանջ: Սակայն իրավունք ունենք Ակսելից նույնպես պահան-ջելու, որ նա մոտենա սոցիալիզմի կառուցման գիզանտներին, որ նա նույնպես «վերա-կառուցվի»: Մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ այստեղ կա որոշ վկայություն. այն, որ եղել են «Կարմրաքարի» չհրապարակված մասեր, որոնց վրա գրողն աշխատել է, որ նրան ինչ-ինչ մեղադրանքներ ու պահանջներ են ներկայացրել այդ առթիվ: Այս-տեղ չի ասված, որ Ակսելը պետք է ավարտի վեպը, այլ միայն խոսք կա վեպի հաջորդ մասերի մշակման մասին, որ նշանակում է. թե այդ մասերը եղել են (և դա հայտնի է եղել ժամանակակիցներին):

Այժմ մի բանի խոսք վկայություններից ամենակարևորի մասին:

1959 թ. մի շարք անգամ այցելել ենք Ա. Բակունցի այրի Վարվառա Զիվիլյանին, նրա բնակարանում: Զրուցել ենք գրողի կյանքին վերաբերող շատ հարցերի մասին, և այդ զրույցները մեզ օգնել են Բակունցի կենսագրությունը գրելիս: Մասնավորապես «Կարմրաքար» վեպի մասին տրվին Զիվիլյանը հաղորդեց հետևյալը: 1931 թ. «Կարմ-րաքարը» գրված է եղել, բայց վերջին գլխից, որտեղ պետք է պատկերվեր համատա-րած կոնկրետվածումը և Կարմրաքար գյուղում կոլտնտեսություն ստեղծելը:

Վ. Զիվիլյանը պատմում էր, որ 1930—31 թթ. «Կարմրաքարի» ավարտով հետա-քրքրվել է Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի այն ժամանակվա առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանը: Դա զբաղեցրել է նաև Ն. Զարենցին, որը նույնպես շտապեցրել է Բա-կունցին:

1931 թ. Պետերհոֆում (այժմ Պետրոգվորևց) սկսում է գործել Գիտնականի տուն կոչվող ստեղծագործական հանգստյան տունը: Ա. Խանջյանի միջնորդությամբ, նույն թվականի վերջերին, Բակունցը մեկնում է Պետերհոֆ՝ «Կարմրաքարը» ավարտելու հա-տուկ նպատակով: Պետերհոֆում գրողը մնում է շուրջ երեք ու կես ամիս: Վերադառնում է նախատեսված ժամանակից շուտ (ըստ կնոջ պատմածի՝ գրողը փախել է հյուրիսի սառնամանիքից, — ընդհանրապես ցրտից խուսափում էր):

Նույն վկայության համաձայն Պետերհոֆում Բակունցը «Կարմրաքարը» ավարտել էր, մնացած են եղել խմբագրման ու մշակման որոշ աշխատանքներ: Ի դեպ Վ. Զի-վիլյանը վկայում է նաև, որ գրողը Պետերհոֆից բերած է եղել նոր գրած մի քանի պատմվածքներ ևս:

Վ. Զիվիլյանի պատմածների ստույգ լինելը հաստատվում է նաև հետևյալ իրողու-թյամբ: Նրա պատմածի համաձայն, Պետերհոֆում եղած ժամանակ Բակունցը մտերմա-ցած է եղել այնտեղ հանգստացող հայտնի մանկագիր, թարգմանիչ Ս. Մարշակի հետ:

Այդ իմանալով՝ մենք անմիջապես նամակ գրեցինք Մարշալին՝ խնդրելով համառոտակի ներկայացնել իր տպավորությունը՝ ստացած Ա. Բակունցից։ Եկավ պատասխանը, որտեղ ի թիվս այլոց՝ ասված էր. «Ակսել Բակունցի մասին իմ մեջ պահպանվել են ամենապայծառ հիշողությունները։ Նա մի աշխույժ, բարի, ուրախ մարդ էր, հրաշալի պատմող։ Այն ժամանակ, երբ ես նրան հանդիպեցի, նա լի էր մտահղացումներով, որոնք կրավականացնեին շատ գրգռի ստեղծելու համար։ Նա հիանալի գիտեր իր երկրի, իր ժողովրդի կյանքը» (քնադիրը պահվում է Ե. Չարենցի անվ. գրակ. և արվեստի թանգարանում, հրապարակվել է «Գրական թերթում»։ 1964, № 52)։ Պարզվեց նաև, որ Մարշալը խորհրդային գրողների 1-ին համագումարում իր ունեցած կուլյթի մեջ նույնպես խոսել է Ա. Բակունցի մասին (տե՛ս Первый всесоюзный съезд советских писателей, М., 1934, էջ 21)։

Եվ այսպես, գրողի կնոջ վկայությամբ, «Կարմրաքարը» ավարտված է եղել, բայց վեպի ամբողջական ձեռագրի ճակատագիրը առայժմ մնում է անհայտ։

«Կարմրաքար» վեպից պահպանված ընդարձակ հատվածում նկարագրված է առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած ժամանակաշրջանի հայ գյուղը (հավանաբար՝ 1907—1914 թթ.)։ Հատվածն ավարտվում է 1914-ի օգոստոսով. պատերազմն սկսվում է, գյուղից երիտասարդների առաջին խումբը մեկնում է բանակ։

Ինչպիսի՞ն է եղել շարունակությունը։ Կարելի է որոշ կոահոմենսեր տեսել։ Նախ ալեհայտ է, որ գրողը շարունակել է նկարագրել Կարմրաքար գյուղը պատերազմի օրերին (և ոչ թե բանակ զնացողների հետագա ճակատագիրն է պատկերել բանակում ու ռազմաճակատում)։ Այնուհետև պետք է պատկերված լինի ազգամիջյան ընդհարումների շրջանը։ Դրա մի դրվագը, ինչպես ասվեց, հրապարակված է «Ջեյթաի ավերումը» վերնագրով։

Վեպի պահպանված մասում սկիզբ էր առել Արզումանի և Սալբիի սերը, և այնպես, որ պետք է զարգացվեր հեղինակի կողմից, մանավանդ Արզումանի վերադարձից հետո։ Վեպի տպագրված մասում (էջ 153—154) Մկրտումը նկատում է Սալբիի կանացի հրապույրները, և երևում է, որ նա գիտի Սալբիի ու Արզումանի սիրո մասին։ Զի բացառվում, որ Արզումանի բանակ մեկնելուց հետո Մկրտումը ոտնձգություններ աներ Սալբիի նկատմամբ, մանավանդ, որ Սալբինեց տունը հեղեղից վնասվել էր, ընտանիքի նյութական վիճակը ծանր էր։ Մկրտումը կարող էր դա շարաշահել։ Հավանաբար Արզուման—Մկրտում արդեն սկսված ընդհարումը վեպի շարունակության մեջ սաստկացել է Մկրտում—Սալբի խնդրի պատճառով։

«Նոր ուղիում» հրապարակված հատվածի վերջին մասում Ունանը իր եղբորը՝ Խաչանին խորհուրդ է տալիս ծխախոտի ջուր խմել՝ բանակից ազատվելու համար (էջ 212—213)։ Խաչանը տատանումների մեջ էր։ Սա ևս ինչ-որ լուծում պետք է ստանար վեպի շարունակության մեջ (հավանաբար ողբերգական)։

Վ. Զիվիչյանի փոքրածավալ հուշերը պահվում են Մաշտոցի անվան մատենադարանում. Ա. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ. 244, 19, վավ. 4։

Առհասարակ, Արզումանը վեպի շարունակութեան մեջ պետք է, որ կարևոր դեր ունեցած լինի: Հավանաբար, նման դեր է ունեցել նաև Սգորը, որը պահպանված հաս- վածում թուցիկ է պատկերված: Վեպի հետագա մասերում պետք է դեր ունեցած լի- նեն նաև Տեր Նորընթան, Ավան ամին: Ունանը, հավանաբար, հրաժարվում է մաճ- կալութիւնից:

Հնարավոր է, որ հանդես եկած լինեն նոր հերոսներ: Օրինակ, «Զեյթալի ավերու- մը» կտորում կարմրաքարցի նոր հերոս է հանդես գալիս՝ կազ Պուղանը (սա, ան- շուշտ, վեպի սկզբի մասում եղած Գրգըլ Պուղին չէ, ինչպես պարզորոշ կարող է նը- կատել ընթերցողը): Պուղանը Ավան ամու հանձնարարականն է կատարում, ուրեմն «ներա կողմի մարդ է»: Իսկ թե ինչպես է Բակունցն ավարտել վեպը, իրոք, հանելուք է մնում:

Հարց է առաջանում. եթե վեպը 1932-ին կամ թեկուզ հաջորդ տարին ավարտ- ված է եղել, ապա ինչու՞ գրողն այն հրատարակութեան չի հանձնել: Արդյո՞ք դրա պատճառն այն է եղել, որ վերջին գլուխը չի բավարարել և՛ իրեն՝ հեղինակին, և՛ հրա- տարակչութեանը, իհարկե, հակադիր պատճառներով:

Ա. Բակունցի ստեղծագործական կյանքը բաժանվում է 3 շրջանի. ա) 1913-ից սկսած՝ 1910-ական թվականներ, բ) 1924-ից սկսած՝ 20-ական թվականներ և գ) 30- ական թվականներ՝ մինչև 1936 թ. կեսերը: Իհարկե, այս շրջանաբաժանման սահ- մանները ինչ-որ տեղ պայմանական են, բայց և գրողի երկերին ծանոթ ընթերցողը կհաստատի, որ նման երեք շրջաններ, իրոք, եղել են Բակունցի՝ 23 տարի տևած ստեղ- ծագործական կյանքի ընթացքում, և որ այդ շրջաններից յուրաքանչյուրն իր որակա- կան առանձնահատկութիւններն ունի:

«Նոր ուղիում» 1929-ին «Կարմրաքարի» հրապարակված մասերը, անպայման, վերաբերում են գրողի ստեղծագործական կյանքի 2-րդ շրջանին՝ թե՛ գրված լինելու ժամանակով (1928 թ.), թե՛ բովանդակությամբ (նախախորհրդային գյուղ, հայ գեղ- ջուկների կերպարներ, մտածողութուն և այլն): Հավանաբար, նույնը չի կարելի ա- ուել «Զեյթալի ավերումը» հատվածի մասին: Ամբողջութեան մեջ «Կարմրաքարը», թե- րևս, միաժամանակ երկրորդ ու երրորդ շրջաններին վերաբերող երկ է եղել: Գուցե վեպում տեղ գտած որոշ «անմիասնականութիւնն» է, որ գրողը ջանացել է մշակման աշխատանքով հաղթահարել ու, գուցե, նման հաղթահարումն է, որ ավարտին չի հասցրել:

Բակունցի մյուս երկերի համեմատ «Կարմրաքարի» նախակերպարները, նախա- պատմութիւններն ու նախավայրերը որոշելը բավական դժվար է, շատ գնաքերում՝ տեղահար:

Առանձին գրվագներում գրողը կարծես նկատի է առել իր մոր ծննդավայրը՝ Երի- շեն (Վերին շեն) գյուղը, որը մեզ ներկայանում է բակունցյան մի շարք երկերում («Նամակ ուսաց թագավորին», «Ձմռան մի գիշեր», «Ապիտակ ձին», «Շերայրու- թեան ընկուղեհները» և այլն.— տե՛ս Երկերի այս հրատարակութեան 1-ին և 2-րդ հա-

տորներում, նաև համապատասխան երկերի ծանոթագրությունները): Օրինակ, «Կարմ-
րաքարում» կա լատիներ կոչվող վայրը, որ մոտ է վեպում նկարագրված Կարմրա-
քար գյուղին («Նրան ճանապարհ գցեց մինչև լուսե հաշերը», — էջ 189, տող 15), նույն
վայրը կա «Զմուռն մի գիշեր» պատմվածքում, որպես Երիշենին մոտ գտնվող մի տեղ
(տե՛ս այս հրատարակության 2-րդ հատորում):

Այնուհետև. առանձին դեպքերում վեպի գլխավոր հերոսներից մեկի՝ Ավան ամու-
նկարագրությունը հիշեցնում է գրողի երիշենցի պապին (մոր կողմից)՝ Հարություն
Նուրշուգյանին: Օրինակ, «Կարմրաքարում» Ավան ամին ունի «բարի դիմագծեր», «կա-
պույտ աչքեր»՝ «կապույտ աչքերը փոքրանում էին», այնպիսի ժպիտ, «որը լուսավո-
րում էր նրա երծալը, լուսապսակ կազմում սպիտակ գլխի շուրջը», նրա մասին ասված
է նաև «նստում էր տան առաջ, երբ մուքն ընկնում էր: Նայում էր խավարին, լսում
էր ինչ-որ ձայներ՝ մարդու, կովի...»: Նույն հատկանիշներն ունի Արթին (Հարու-
թյուն) պապը «նամակ ուսաց թագավորին» պատմվածքում, ինչպես՝ «...աչքիս ա-
ռաջ երևում է իմ Արթին պապի ալեհեր գլուխը, նրա կապույտ աչքերը», «Երբ նա
ժպտում էր, նրա կապույտ աչքերը փոքրանում էին», «Երիկնամուտին՝ Արթին պա-
պիս նստելու տեղը կամարակապ դարպասի ինչն էր...» և այլն (մանրամասն տեսնել
վերոհիշյալ պատմվածքում):

Այս նմանոթյամբ հանդերձ, Արթին պապը և Ավան ամին քավական տարբեր
կերպարներ են. ըստ երևույթին, Ավան ամու նկարագրության մեջ Բակունցն ուղղակի
նկատի է առել իր պապի մի երկու առանձին հատկանիշը, իսկ հիմնական «բնորոշը»
մնում է անհայտ:

«Շղթայրության ընկուզենիները» պատմվածքում առկա է քահանա՝ Տեր Նորըն-
ծա անունով (թեև թուզիկ է ներկայացված), որի նախակերպարը Երիշենի քահանա
տեր Հակոբը պետք է եղած լինի: Տեր Նորընծա անունով քահանան «Կարմրաքարի»
գլխավոր հերոսներից է: «Շղթայրության ընկուզենիների» և «Կարմրաքարի» տեր Նո-
րընծաները ըստ էության միմյանց նման են (օրինակ, առաջինում նրա «աշխար-
հավեր պատերազմ» արտահայտությունը հիշեցնում է «Կարմրաքարի» քահանային
քեռորդ գրքային խոսքը):

«Կարմրաքարի» ջաղացպան. Անդրիի համար նախակերպար է ծառայել Երիշենի
ջաղացպան Անդրին: Ջաղացպան Անդրի անունով հերոսներ առկա են նաև «Հեռուս Նո-
քարը», «Զմուռն մի գիշեր» պատմվածքներում, «Շղթայրության ընկուզենիներում» և
«Կյուրեսում» կա նիպղանց Անդրի:

Բոլորի մեջ առավել ամբողջական կերպար է «Կարմրաքարի» ջաղացպան Անդրին:
1961 թ. Երիշենում մենք եղել ենք ջաղացպան Անդրու տանը և երկար զրուցել
նրա հետ, կնոջ՝ Հենազ բիբու (Հերիքնազի) ներկայությամբ (տե՛ս նաև Երկերի ալս
հրատ. 1-ին և 2-րդ հատորների ծանոթագրությունները): Անդրին, նույն ինքը Օրդյան
Անդրեասը (այժմ մահացած), Բակունցի մորաքրոջ որդին է, ծնված 1886 թ. Երիշե-
նում, ամուսնացել է 1904-ին, 1906 թվականից մինչև 1949-ը եղել է Երիշենի ջաղաց-
պանը (ոչ մեծ ընդմիջումներով): Ունեցել է վեց աղջիկ, երկու տղա: Անդրի ամին մի-
ջահասակ էր, նիհարավուն, աչքերը կապույտ: Նա գիտեր շատ պատմություններ և քի-
րում էր պատմել: Նաև երգասաց էր, շատ երգեր ինքն էր հորինել: Հակում ուներ խո-
սելու կյանքի առեղծվածների մասին:

Դժվար չէ նկատել, որ «Կարմրաքարի» շաղացպան Անդրու և իրական Անդրու միջև կան շատ ընդհանրություններ և որոշ տարբերություններ: Վերջիններից է, օրինակ, այն, որ հակառակ իրական շաղացպանի «Կարմրաքարի» հերոսը բարձրահասակ է, երկու անգամ է ամուսնացել, ունի մեկ որդի: Բակունցը, իրական շաղացպանին կերպար դարձնելիս, ըստ վեպի փոփոխությունների է կատարել: Նի բացատվում, որ միաժամանակ նկատի առած լինի նաև մի այլ նախակերպար, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ իրական շաղացպանի և վեպի հերոսի որոշակի պատկերացումները կյանքի վերաբերմամբ հաճախ տարբեր են:

Ամեն դեպքում «Կարմրաքար» վեպի նախակերպարների ու նախապատմությունների մասին մտածելիս նկատում ենք, որ Երիշենից բացի, գրողն ունեցել է նաև մի այլ «ակզրնաղբյուր», որ, թերևս, ավելի կարևոր դեր է կատարել: Այսինքն, վեպում կա, եթե կարելի է ասել, բնորոշ այն մի այլ, անծանոթ շերտ:

Գյուղի անունը գրողը պետք է վերցրած լինի Ղափանի շրջանի Կարմրաքար գյուղից: Այդ գյուղին հարևան է Զեյվա գյուղը. վեպում էլ Կարմրաքարին հարևան է Զեյթան:

Ղափանի շրջանում Բակունցը հաճախ է եղել Զանգեզուրի գլխավոր գյուղատնտես աշխատած տարիներին, հատկապես՝ 1925-ին: Բակունցի երկերից մի քանիսի, այդ թվում «Մթնածորի» և «Միրհավի» նախակերպարներն ու նախապատմությունները առընչվում են Ղափանի շրջանի գյուղերի հետ: 1925-ի գարնանը Բակունցը եղել է Ղափանի շրջանի Զեյվա (տե՛ս երրորդ «Դավառական նամականի», — Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատորում) և, հավանաբար, Կարմրաքար գյուղերում: Հնարավոր է, որ նա այլ անգամներ էլ այցելություններ արած լինի այդ գյուղերը: Արդյո՞ք որոշ պատկերներ գրողն այդ գյուղերում եղած ժամանակ է «ճեպանկարել» իր ապագա վեպի համար: Դա ևս հարավոր է, թեև «Կարմրաքարի» մեջ տեղ գտած պատկերումներն այնպիսի մանրամասներ ունեն, այնքան կենդանի են, շոշափելի, որ մտածել են տալիս. թե պատկերվածը գրողին շատ հարազատ է եղել, որ ամենի հետ նա շփվել է ավելի երկար, քան կարող էր լինել մեկ-երկու այցելության ժամանակ:

Մենք կարծում ենք, որ «Կարմրաքարը» գրելիս Բակունցը նկատի է ունեցել նաև 1915—16 թթ. Սիսիանի լոր գյուղում յոթ ամիս որպես ուսուցիչ աշխատած օրերից ստացած տպավորությունները: Լորում անցկացրած ամիսների մասին Բակունցը ինքնակենսագրության մեջ գրել է. «Հետո շատ անգամ այդ թվի հիշողությունները օգնել են ինձ»: Հայտնի է, որ այդ հիշողություններն օգտագործված են «Խոնարհ աղջիկը», «Միրանի տափ» պատմվածքներում, բայց դա «շատ անգամ» չէ, հավանաբար, այդ հիշողությունները գրողին օգնել են նաև «Կարմրաքարը» գրելիս:

Թերևս, դրա նշաններից է նաև որոշ տեղանունների նույնությունը՝ օրինակ, Կարմրաքարում ևս կա Միրանի տափ (էջ 197, տող 28), որ համանուն պատմվածքի գլխավոր տեղանունն է: «Կարմրաքարում» կա նաև Մարցա ջուր (էջ 90, տող 30, էջ 142, տող 2) անունով գետակ. այդպիսին եղել է նաև լոր գյուղի մոտակայքում:

Բայց և Բակունցի ամեն մի երկի, պատումի համար անպայման նախակերպարներ, նախավայրեր որոնելը, որքան էլ հիմնավորված լինի գրողի ստեղծագործելու եղանակի կապակցությամբ, այնուամենայնիվ ավելորդ գալթակողության վտանգ ունի. կան Թոք փաստեր այն բանի, որ Բակունցը առանց որոշակի նախակերպարների ու նախա-

վայրերի անձնական ծանոթություն ունենալու էլ կարողացել է կերտել առաջնակարգ գեղարվեստական կերպարներ, վարպետորեն պատկերել վայրերը, որոնք ինքը երբեք չի տեսել: Դրա լավագույն օրինակները գտնում ենք «Եռաշատուր Արավյան» պատմավեպում: Բացառված չէ, որ «Կարմրաքարի» որոշ հատվածներն էլ այդպիսիք լինեն:

«Կարմրաքար» վեպի պահպանված հատվածները հայ գրականության մեջ բացահայտել են գյուղի կենցաղի, սովորությունների գեղարվեստական պատկերման և մանավանդ գեղեցիկական տարաբնույթ կերպարների կերտման տեսակետից: Ավան ամին, ջաղացպան Անդրին, Ունանը, Տեր Նորենժան, Արզումանը, ռուսա Նազարը, Իսոն, Խոջա Հիբանը, Մկրտումը, Եփրեմը, Գողին և մյուսները իրենց կերպարային շոշափելի անհատականացմամբ, որպես գեղարվեստական բարձրարժեք քանդակներ, հազվագյուտ են ամբողջ հայ գրականության մեջ: Այժմ այդ կարգի հայ գյուղացիները վերացել են ասպարեզից, և նրանք այսօրվա ընթերցողին հանդիպում են և ապրում, խոսում, գործում «Կարմրաքարում»: Հերոսի խոսքի միջոցով կերպար ստեղծելու տեսակետից էլ «Կարմրաքարը», թերևս, անմրցելի է հայ գրականության մեջ. հիշենք Արզումանի բնորոշ, գունեղ արտահայտությունները, որոնցով կենդանի, ընդգծված անհատականություն է մեր առջև գծագրվում:

Հայոց ժողովրդային խոսքի հարստությունները նույնպես վարպետորեն են դրսևորված «Կարմրաքարում». ժողովրդային խոսքի նուրբ մշակում, նրա արտահայտչական գունագեղությունը տեղային բարբառայնությունից հատորեն զտելու առաջնակարգ ներազգացություն,— ահա թե ինչով է բնորոշվում «Կարմրաքարի» խոսքային արվեստը: Այս տեսակետից Հ. Թումանյանը, երևի, ավելի խոշոր հետևորդ չունեցավ, քան Բակունցն է:

Իսկ գյուղական կյանքը՝ պատկերված տարվա տարբեր եղանակներին. գարնան վարը, ամառվա քաղհանը, աշնան հունձը, ահավոր անձրևն ու հեղեղը, գյուղամիջի Բոլոր քարի շուրջ տեղի ունեցող զրույցները,— ամենը անկրկնելի են. և եթե երբեք մեկը որոշի անցյալի հայ գյուղական կյանքը քննության առնել, ավելի վարպետությամբ նկարված, կենդանի, դիպուկ ու մանրամասն պատկերներ, քան ունենք «Կարմրաքարում», հազիվ թե գտնի:

Ընդ չէ, երբեմն զգացվում է «սոցիալական» մոտեցման 1920-ական թթ. պահանջը, բայց համեմատած նույն ժամանակի ուրիշ հայ գրողների երկերի հետ «Կարմրաքարում» դա նվազագույնի է հասնում,— մեծ գեղագետ-վարպետի, իրապաշտ-արվեստագետի վրձինը գույներն ընտրել է հիմնականում իր «ներքին» արվեստագետի մղումով, արտաքին ազդեցությունները «Կարմրաքարի» գոնե «Նոթ» ուղիում տպագրված մասում երրորդական են:

«Կարմրաքարի» կերպարների պատկերասրահում մասնավորապես Ավան ամին ու ջաղացավ է նաև նրանով, որ այդ կերպարի հետագա զարգացումը գտնում ենք Բակունցի երկու այլ ստեղծագործություններում: «Կարմրաքարում» Ավան ամին հայ նահապետականության և՛ զաղափարախոսն է, և՛ ներկայացուցիչը, նա վեպում հեղինակի կերտած գլխավոր դրական հերոսն է, նաև հեղինակային կատարելատիպին առավել

շափով մոտեցած մի կերպար, «Կարմրաքարում» հայ նահապետականությունը դեռևս պահպանվում է, բայց արդեն բավական խարխված է, վեպի տողերում պարզ զգացվում է Ավան ամիի և Տեր Նորընծայի տաղանդավոր նահապետականության անխուսափելի ու վերջնական խարխվման համար: Դրա նշանները «Կարմրաքարում» շատ են՝ Խորա Հիրսանի որդիների կամայականություններից ու սղոցարանի կառուցումից սկսած մինչև Արզումանի արհամարհանքը գյուղի նկատմամբ և գյուղից հեռանալու որոշումը: Ավան ամիին եռանդով պայքարում է այդ երևույթների դեմ: Նա պայքարելու ավյուռն ու եռանդ էլ ունի: Թեև դա դոնգիշտյան պայքար է:

Այս կերպարի զարգացումը տեսնում ենք «Մինա բիրին» պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 1-ին հատորը): Այստեղ Ավանը պայքարելու ասպարեզ լուծի, քանի որ հայ նահապետականության հարցը լուծվել է անդարձ կերպով: Հին հայկական գյուղը իր նահապետականությամբ արագ մահանում է, և ծերացած Ավան ամին, որ գյուղում մնացել է իր «պառավի»՝ Մինա բիրու հետ համակերպվել է իր վիճակին:

«Հին տունը» պատկեր-պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատոր, նաև՝ Ժանդարտությունը) Ավան ամին բոլորովին մենակ է և կյանքի վերջին օրերն է ապրում: Նա շարունակում է մնալ նահապետականության գաղափարախոս, բայց բոլորովին անհույս ու ժամանակավրեպ:

Փ ա ն ք ա զ ու ր յ ա լ լ ը ն ե ր և ա ղ ա ճ ա մ ա Ր ը ն ե ր ի

էջ 90, տողեր 18—22. «Հազարացոց աշխարհից»— հայերը հազարացի կոչել են արաբներին (ըստ Հին կտակարանի արաբները ծագել են Աբրահամի մտերմուհի Հագարի որդուց՝ Իսմայելից), սակայն Տեր Նորընծայի պատմածն այնպես է ընթանում, որ ստացվում է, թե իբր Հազարացոց աշխարհը լեզվեցների իշխանության տակ է եղել: Լեզվեցները Կովկասի լեռնաբնակ ժողովուրդներից են:

էջ 91, տող 10. Զաքարայի բնումը— Զաքարայան ու շրջակայքը եղել են հայկական հիմնական վայր: Գտնվում է Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային լանջերին: Այժմ մտնում է Ադրբեջանական ՍՍՀ կազմի մեջ:

էջ 92, տող 4. արանի բարեբեր. էջ 92, տողեր 21—22. Գնում էր ապարանկի բարձր գյուղերը— նկատի ունի Բարկուշատ գետի հովիտը, որ հնում հայկական բնակավայր է եղել՝ հայտնի իր բերքառատությամբ: Գտնվում է Զանգեզուրից արևելք՝ Բարկուշատ և Հագարու գետերի հովտում (այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմում է): Գորիսի շրջանի լեռնային գյուղերից հայերը հաճախ էին գնում այդտեղ աշխատանքի կամ ագրբեջանցիներից ցորեն ու բրինձ գնելու: Բակուցի երկերում հաճախ է հիշատակվում այդ վայրը, նաև՝ Գեմեր, Գեամեջեր, Բարկուշատի ապարանկ, Բարկուշատ անուններով (տե՛ս նաև այս հրատ. 2-րդ հատորում «Հերոս նոբարը», «Կաղնու գերանը», «Եղբայրության ընկուզենիները» և այլ պատմվածքների ծանոթագրությունները):

էջ 104, տող 2, էջ 105, տող 12. «Հոգ էիր և անգրեն հոգ դարձա»— արտահայտությունը ըստ Առավածաշնչի է. «հոգ էիր և ի հոգ դարձցիս» (Մենդ. Գ, 19), «Եթե հոգի ի նոցան է և դարձցին անգրեն ի հոգ» (Սաղմ. Ճեմ):

էջ 104, տող 10. «հայաստանցի» — այս անունով (նաև՝ հայաստանցի) զանգեզուր-ցիները կոչում էին Արեւմտյան Հայաստանից եկած հայ վերաբնակիչներին:

էջ 121, տողեր 5—6. Յինդլի սատին, Մարզավի «ամենապերձի» հալավացուն — Մորողովը և Յինդլը հայտնի արդյունաբերողներ էին, մանածագործական ձեռնարկու-թյունների տերեր: Հատկապես Մորողով եղբայրները Ռուսաստանի մի շարք վայրե-րում ունեին մանածագործական ձեռնարկություններ, որոնք բարձրորակ արտադրանք էին տալիս (տե՛ս նաև Երկերի այս հրատ. 1-ին հատորում «Հյումրաթի ձոր» ակնար-կը և ծանոթագրությունները):

էջ 139, տողեր 34—36. Շաբի ձախ ծայրին, ձառակի մոտ սպիտակ շորով մի կի՛ն ավելի հաճախ էր բարձրանում... — սպիտակ շորերով կիներ Սալբին է, որը կոացած աշխատող քաղհանավորների մեջ ավելի հաճախ էր բարձրանում մոտակա ձորակում աշխատող Արզումանին նայելու համար: Միրո արտահայտության այս եղանակը առկա է նաև «Խոնարհ աղջիկը» պատմվածքում. «...մեկը, գորշ շորերով մի աղջիկ, ավելի հաճախ էր բարձրանում...» և այլն (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 1, էջ 160):

էջ 160, տողեր 17—18. Մի ճին ձեռագիր էր այդ, որի մի մասը կոչվում էր «Թաճ-գառան խրատուց», «մյուսը՝ «Նրազագիր» — Միջնադարյան հայ ձեռագրերի մեջ շատ են այն ժողովածուները, որոնցում տարբեր նյութերի հետ նաև խրատներ կան (եղ-բատմ ոգեշնհի, խրատմ հառանց, Բանի խրատական և այլն), ժողովածուներում հան-դիպում են նաև երազացույցներ, բժշկարաններ: Այստեղ հիշատակված ժողովածուն պետք է իրապես եղած լինի: Բակունցի նախասիրած գրական հնարաններից մեկն է որևէ հին գրքի լուսանցքներում կամ վերջի ազատ էջերում իր գրական հերոսի արած նշումների ընթերցմամբ ու մեջբերումներով քննաթարքել այդ հերոսին: Կարմրաքա-րում Տեփ Նորընձան քննաթարքված է Թե՛ իր քանակոր խոսքով, Թե՛ ձեռագրի լուսանցք-ներում ու «հիշատակարանի» համար թողնված էջերին արած նշումներով, ինչպես և, իհարկե՛, իր գործելակերպով, մտքերով և այլն: Այս առիթով հիշենք, որ միայն գրքի լուսանցքներում արված նշումների շնորհիվ վարպետորեն է քննաթարքված Վասիլը «Տիգրանուհի» պատմվածքում (Երկերի այս հրատ. 1-ին հատոր):

էջ 162, տող 19. Ինչպես են սինեմաֆի եփում — սինեմաֆի կամ սինեմաֆի բույս է Թիֆեռնածաղիկներից (նաև՝ Մեֆֆայի սեննա), որ գործածվում է իրրե դեղ ստամոք-սաաղիքային ուղու կապերը թուլացնելու և քրոնարտադրման համար:

էջ 170, տողեր 33—34. Պարտ-Արտուրի կրեպոստիցն... — Պորտ-Արտուրը կամ ավելի ճիշտ անունով Լյուշունը քաղաք է Զինաստանում, Դեղին ծովի ափին: 1898 թ. եղել է Ռուսաստանի վարձակալական իշխանության տակ, վեր է ածվել ռազմածովա-յին ամրոցի, որի պաշտպանությունը ռուսական զորքերի կողմից 1904—05 թթ. հայա-նի դարձավ:

էջ 180, տող 17. Ես մի այդպիսի սղացառան էլ սաբեմ եմ Լոռի — գերմանացի վարպետի այս խոսքը, ինչպես և ուրիշ արտահայտություններ, տեղանուններ, նաև Ու-նանի գնալը արանի (Բարկուշատի) թուրքերի մոտ և այլն ակնհայտ են դարձնում, որ ճիշտ չէ այն պատկերացումը, ըստ որի «Կարմրաքարում» հեղինակը Թեկուզ ինչ-որ շափով նկատի է ունեցել Լոռին: Վեպում նկարագրությունների սկզբնաղբյուրը Զանգե-զուրն է:

էջ 185, տողեր 23—24. Սալյանից, Մուղանից և Արաբսի տափառակներէրից— Սալյանը քաղաք է Քուռ (Կուր) գետի ափին (Աղբրեջանական ՍՍՀ): Սալյան անունով կոչվում էր նաև այդ քաղաքի մերձքուռյան շրջանը: Մուղանը տափաստան է Քուռ-արաբսյան հարթավայրի մի մասում, Արաբս ու Քուռ գետերի հատման վայրից հարավ. այժմ մեծ մասը գտնվում է Աղբրեջանական ՍՍՀ-ում, փոքրը՝ Իրանի կազմում: Զրովի մասերում ցանում են բամբակ, օգտագործվում է որպես արոտավայր: Արաբսի տափառակը Արարատյան դաշտավայրի մի մասն է, որ տեղ-տեղ տափաստանային բնույթ ունի, այժմ մեծ մասամբ ջրվում է և բերրատու է:

էջ 186, տող 28. պրիստավ— ոստիկանապետ ցարական Ռուսաստանում:

էջ 186, տողեր 27—29. Արտի ծայրին մնում էր այն կաղնին. որին հարբած պրիստավը քրով զարկել էր: Հաստ շքունքի նման հարվածի տեղում կեղևը սպի էր կապել— Համեմատել «Իվան բեյը» պատմվածքում հետևյալ հատվածի հետ. «Իվան բեյի այգում մի տանձենի կա, բունը ճեղքված: Տարիներին ընթացքում այդ ճեղքվածքի շուրջը լորեն ուռել է, հաստացել նեգրի պոռչի պես ու սպի կաղմել:

Երմուով պրիստավն էր, թրով ծառը ճեղքեց» (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 2, էջ 43), նաև «Իվան բեյը սալորենուն մոտեցավ, ցածիկ էջուղից մի քանի հատ սալոր պոկեց: Հանկարծ աչքին ընկավ ծառը, բունը ճեղքված, որ Երմուով պրիստովը թրով խփել էր» (ն. տ., էջ 54): Անշուշտ, նկարագրված է ինչ-որ իրողություն, միայն ծառը ներկայացված է մե՛րթ կաղնի, մե՛րթ տանձենի, մե՛րթ սալորենի. հավանաբար, հեղինակը ստույգ չի հիշել, թե ինչ ծառ է եղել հարբած պրիստավի թրով ճեղքվածը:

էջ 197, տող 28. Միւրանի տափն էր վարում— Միւրանի տափ անունով հողամաս կա նաև Բակունցի համանուն պատմվածքում (տե՛ս Երկերի սույն հրատ., 1-ին հատորում):

էջ 202, տողեր 31—33. Նրա սիրած գիրքը «Կայծերն» էր, բայց ամենալավը «Քուլ-դար ավազակապետի պատմությունը»:— Նկատի ունի Բաֆթու «Կայծեր» վեպը և րուդարացի հեղինակ Լյուբան Կարավելովի «Քուլդար ավազակապետ» երկը (հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել Պետերբուրգում, 1867 թվականին, 48 էջ):

էջ 210, տող 5. Ժամնաւ Բաւսեղ— այս անունով հերոս կա նաև Բակունցի «Կյորես» երկում:

էջ 226, տող 22. Թագունին Իվան բեյի աղջիկն էր— համեմատել «Իվան բեյ» պատմվածքի հետ (Երկերի այս հրատ., 2-րդ հատոր, նաև ծանոթագրությունները):

Ո Ր Դ Ի Ո Ր Ո Տ Մ Ա Ն

(էջ 234)

Այս երկից պահպանվել է մի ոչ մեծ հատված, որ բաղկացած է երեք գլխից: Հաս-վածի միակ աղբյուրը «Գրական թերթի» 1932 թ. մայիսի 30-ի (№ 10) և հունիսի 10-ի (№ 11) համարներն են, որոնցում հրապարակվել են երկի երեք գլուխները: Երկու հա-մարներում էլ վերնագրի վերևում կա՝ Ակսել Բակունց: Մայիսի 30-ի համարում երկի

բնագրի մեջ Ա. Բակունցի լուսանկարն է (այն, որը հրապարակվում է ներկա հատորում): 1964 թ. տեղ է գտել Երկերի 2-րդ հատորում (որոշ կրճատումով):

Այժմ երրորդ անգամ «Որդի որոտման» երկի պահպանված հատվածը տպագրվում է ամբողջությամբ, ըստ առաջին հրապարակման բնագրի:

Ուղղումներ

«Որդի որոտման» բնագրում եւ քցել խոսակցական-ուղղագրական ձևը հեղինակային խոսքում դասականի փոխեցինք (զցի, զցում):

էջ 237, տողեր 16—17 ԳԹ-ի բնագրում՝ լսվում էր անեղագոչ աղաղակներ— ինչպես ասվել է, Բակունցի խոսքին, մանավանդ հերոսների լեզվին խորթ չէ այսպիսի անհամաձայնությունը (հոգնակի ենթակա—եզակի բայ), և մենք բակունցյան բնագրում սովորաբար չենք ուղղում դրանք: Սակայն «Որդի որոտման» երկում չորս տեղ եւ (տե՛ս նաև ստորև) որոշեցինք ուղղել: Պատճառն այն է, որ հիշյալ անհամաձայնությունը սովորաբար ժողովրդաբարբառային խոսքից է գալիս, իսկ տվյալ չորս դեպքերում հեղինակային խոսքի բնույթը խստորեն գրական է: Այստեղ ուղղված է՝ լսվում էին անեղագոչ աղաղակներ:

էջ 239, տող 10. ԳԹ-ի բնագրում՝ հոռոմցին— ուղղված է ըստ նույն բառի այլ գործածության (էջ 239, տող 12)՝ հոռոմցի:

էջ 239, տող 15. ԳԹ-ի բնագրում՝ ֆյալաբցու— ուղղված է ըստ միևնույն բառի մի շարք այլ գործածությունների՝ ֆյալաբցու:

էջ 242, տող 15. ԳԹ-ի բնագրում՝ դանաղուացի— ուղղել ենք ըստ նույն բառի այլ գործածության (էջ 239, տող 12)՝ դանաղուացի:

էջ 243, տողեր 4—5. ԳԹ-ի բնագրում՝ լսվում էր միայն առանձին բառեր— Այստեղ եւ (տե՛ս 2-րդ ուղղումը) անհրաժեշտ համարեցինք այս անհամաձայնությունը ուղղել՝ լսվում էին միայն առանձին բառեր:

էջ 244, տող 2. ԳԹ-ի բնագրում (1922 թ. ուղղագրությամբ)՝ Սլուծքի պոռվիլն— ուղղված է (1940 թ. ուղղագրությամբ)՝ Սլուծքի պոռվիլ է:

էջ 244, տող 32. ԳԹ-ի բնագրում՝ անձրև և մաղում— ուղղված է՝ անձրև է մաղում:

էջ 244, տողեր 33—34. ԳԹ-ի բնագրում՝ ջուրը նովղաններից բափվում է, ինչպես գյուղի աղբյուրի ծոցակը— ուղղել ենք՝ ջուրը նովղաններից բափվում է, ինչպես գյուղի աղբյուրի ծոցակից:

էջ 245, տող 32. ԳԹ-ի բնագրում՝ ֆառնառով— ուղղված է՝ ֆառնառով:

էջ 246, տողեր 2—4. ԳԹ-ի բնագրում՝ նայում է ասեղով ծակծկված քվերին և տոմսի տիրոջը, կառծես ստուգում է, բն աբղյոճ նա՞ չի ծակծկվել— ուղղել ենք՝ ...աբղյոճ նա՞ չի ծակծկել:

էջ 246, տող 15. ԳԹ-ի բնագրում՝ բոբովում է ձեռքը— ուղղել ենք՝ բարվում է ձեռքը:

էջ 248, տող 16. ԳԹ-ի բնագրում՝ պլուզի— ուղղված է՝ քլուզի:

էջ 249, տող 5. ԳԹ-ի բնագրում՝ բիւքը քամամ— սա ուղեկցորդ (կոնդուկտոր) Արտաշի խոսքի մեջ է: Այլ դեպքերում նրա խոսքի մեջ առկա է բլեք ձևը, ուստի ուղեցիներ՝ բլեք:

էջ 249, տող 10. ԳԹ-ի բնագրում՝ «ինճնանու Մարսը», ինչպես կոչում էին նրան գասընկերներ— ուղղված է՝ ...ինչպես կոչում էին նրան գասընկերները:

էջ 249, տող 26—28. ԳԹ-ի բնագրում՝ նրա առաջին հպատակը եղել է պառավ շունը, որ ծերության նրա հրամանով անցնում էր հատուկ ձողի վրայով— ուղղված է՝ ...որ օր ծերության նրա հրամանով անցնում էր...:

էջ 250, տողեր 28—29. ԳԹ-ի բնագրում՝ երբ կարբի հանդիպում էր «կազմակերպչական բերության»— ուղղված է՝ երբ կարբը հանդիպում էր «կազմակերպչական բերության»:

էջ 250, տողեր 33—34. ԳԹ-ի բնագրում՝ անօգուտ էին այդ սրվակների պարունակությունը— ուղղել ենք՝ անօգուտ էր այդ սրվակների պարունակությունը:

էջ 251, տող 19. ԳԹ-ի բնագրում՝ Զկոտ— ուղղել ենք՝ Զկոտա:

էջ 251, տողեր 21—22. ԳԹ-ի բնագրում՝ դրդապատճառը եղել է տեղացիներից մի զինվորի անվախճան կրկնվող պատմությունները— ուղղել ենք՝ դրդապատճառը եղել են տեղացիներից մի զինվորի անվախճան կրկնվող պատմությունները:

էջ 253, տող 25. ԳԹ-ի բնագրում՝ անձանձուրայք մրնեցնում— ուղղել ենք՝ անձանձուրայք մրնեցնում էին:

էջ 255, տող 5. ԳԹ-ի բնագրում՝ ասաց և փայտի նենվելով վեր կացավ— ուղղված է՝ ասաց և փայտին նենվելով վեր կացավ:

էջ 256, տողեր 13—15. ԳԹ-ի բնագրում՝ տեսան արագ և անվարժ ղեկուց մինչև ծնկները վեր փաշած շավարը, վարտիֆի տուտը և բրդոտ ազդերը— ինչ-որ պատճառով աղավաղում է տեղի ունեցել. եթե մինչև ծնկները վեր է փաշած տարատը և երևում է վարտիֆի տուտը, ապա կերևան ոչ թե ազդերը, այլ սրունքները: Ուստի ուղղել ենք՝ տեսան արագ և անվարժ ղեկուց մինչև ծնկները վեր փաշած շավարը, վարտիֆի տուտը և բրդոտ սրունքները:

էջ 256, տողեր 33—34. ԳԹ-ի բնագրում՝ բազմաթիվ տպավորություններ այնպես էին խառնվել նրա գլխում, խոսելն անգամ դժվարացավ— ուղղված է՝ բազմաթիվ տպավորություններ այնպես էին խառնվել նրա գլխում, որ խոսել անկամ դժվարացավ:

էջ 257, տող 23. ԳԹ-ի բնագրում՝ մուք հարված— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ բուք հարված:

Բնականաբար, այստեղ ևս անխաթար պահպանված են ժողովրդաբարբառային ձևերը, նաև ուղղագրական որոշ հնացած ձևեր, ինչպես օրինակ էջ 237-ում կա՝ ջուալ,— այս ձևն առկա է նաև «Կարմրաբար» վեպում. կնշանակի հեղինակային է:

Բացի վերը նշված դեպքերից, հոգնակի ենթակայի և եզակի բայի անհամաձայնության մյուս դեպքերը չենք ուղղել. ակնհայտ է նրանց գործածության ժողովրդախոսակցական բնույթը. օրինակ, էջ 242, տող 21. նամերները խառնվել էր:

Այս երկում շատ են անհարկի օտար բառերը (որոնց մի մասը միջավայրի երանգավորում ստեղծելու նպատակ ունի)՝ պեբրոն, կառա, պասածիք, պլացկարտ, վակ-

գալ, նամեր, ռայոն, տամբուր, կուպե, ֆանատ և այլն. բոլորի ուղղագրութիւնը պահպանել ենք ըստ «Գրական թերթի» քննարկի (ֆանատ բառի ու-ն պահպանեցինք, քանի որ գլոմբեցիների արտասանութիւնը համապատասխան է): Պահպանել ենք նաև Ստավրապոլ տեղանվան բնագրային ուղղագրութիւնը:

«Գրական թերթի» 1932 թ. մայիսի 30-ի համարում, որտեղ տպւած է «Որդի որոտման» երկի առաջին մասը՝ «Մեր ծանոթը», սկզբից տրւած է խմբագրութեան հետեւյալ ծանոթութիւնը. «Որդի որոտման գրքում հեղինակը նկարագրում է «ձախ» քայլազոյգութեան, վարչարարութեան և կուսակցութեան՝ գլուղում տարվող քաղաքական-տնտեսական աշխատանքների աղավաղման պատկերը: Դիւի մեջ ունենալով պատրաստի «սխեմա» բոլոր խնդիրների նկատմամբ, հերոսը՝ ՈՐՈՏՄԱՆ ՈՐԴԻՆ ստեղծում է ծաղրական վիճակ իրեն համար, շտեմբելով իսկական դասակարգային պայքարը: Մեր թերթի մյուս համարում կտպվի ևս երկու գլուխ»:

Այստեղից եզրակացնում ենք, նախ՝ որ «Որդի որոտմանը» ամբողջ գիրք է, որ այդ գրքից «Գրական թերթը» երկու համարում տպագրելու է 3 գլուխ: Ուրեմն, «Գրական թերթի» խմբագրութեանը գրողը այդքան է հանձնել:

Ա. Բակունցի կինը՝ Վ. Զիվիշյանը պնդում էր, որ «Որդի որոտման» երկը նույնպես ավարտւած է եղել: Թե ինչ ծավալ է ունեցել այդ երկը, դժվար է ասել. արդյոք, իրո՞ք, վեպ է եղել, թե՞ վիպակ: 1964 թ. «Որդի որոտման»-ի հատվածը դնելով գրողի երկերի 2-րդ հատորի մեջ, չեն հիշատակել վերոհիշյալ խմբագրական ծանոթագրութիւնը, փոխարենը դրել են ենթավերնագիր՝ Հատված երգծական վիպակից: Ինչի՞ հիման վրա են ենթադրել, թե վիպակ է: Հավանաբար, հետեւյալ խոսքից. «Մենք հեղինակի մոտ տեսել ենք «Որդի որոտման» վիպակի ամբողջական ձևագիրը» (2. Մը-կըրաշյան. Ակսնը Բակունց, Երևան, 1958, էջ 106): Թեև ժամանակացի վկայութիւն է, բայց վիպակ-ը որեւէ կերպ չի հիմնավորւած, վստահութիւն չի ներշնչում, մինչդեռ երկի ավարտւած լինելու մասին ասվածը հաստատում է Վ. Զիվիշյանի վկայութիւնը:

«Որդի որոտման» երկի պահպանւած մասերից խմանում ենք, որ գլուղ առաքված Պեգեյանը պետք է գործունեութիւն ծավալեր Բովեր գլուղակում, մինչև այն աստիճան, որ այդ փոքր գլուղը քայքայվեր ու վերանար երկրի երեսից: Իս հնարավոր էր ներկայացնել և՛ վեպի ծավալով, և՛ վիպակի: Այդպիսով ստույգ գիտենք, որ «Որդի որոտման»-ը գիրք է եղել և ավարտւած, անհայտ է, ոսկայն ծավալը:

«Որդի որոտմանը» գրելու շարժառիթը փոքր-ինչ պատկերացնելու համար բերենք Վ. Անանյանի մի հիշողութիւնը՝ 1930 թվականին իր և Բակունցի երևանյան մի հանդիպման մասին: Վ. Անանյանը գրում է (տե՛ս նրա «Ընդհանր հայրենի»-ն, Երևան, 1963, էջ 581), որ Բակունցը խորապես ազդված է եղել «Համատարածի» առիթով հայ աշխատավոր գլուղացիների զանգվածային տեղահանութիւններից, վտարվող գեղջուկների անվերջանալի սայլաքարավաններից: Երբ Վ. Անանյանը ողբորվել է գրանցով, Բա-

կունցը նրան հանդիմանել է: Անանյանը հիշում է իր և Բակունցի միջև տեղի ունեցած այս խոսակցությունը.

«— Լավ է, լավ է,— ձեռքներս շփում էի ես:

Նայեց ինձ հանդիմանանքով ու թախծով.

— Իսկ գիտե՞ս, որ շորի հետ թացն էլ են վառում... անմեղներ էլ կան. երեխաներ... կանայք...»:

Ահա հանձին որոտման որդու՝ Պեղեյանի, գրողը փորձել է ներկայացնել այն անհատին, որի նմանների «շանքերով» էր տեղի ունենում այդ ամենը:

Բակունցը իրեն նյութ ընտրելով որոշակի իրադարձություններ և, հավանաբար, որոշակի: անձ, գեղարվեստական ընդհանրացում է կատարել՝ պատկերելով ամեն մի հրահանգի տառին մեքենայորեն հլու, ստեղծագործական ոգի, շրջապատի մարդկանց նկատմամբ սեր շունչեղող անձնավորություն:

Գրողն այդ արել է երգիծանքի, ավելի ճիշտ խայթածաղրի միջոցով, և այսօր տեսնում ենք, որ Բակունցի երգիծական տաղանդը «Հովնաթան Մարչից» հետո «Որդի որոտման» վեպում ավելի բարձր մակարդակի է հասել: Լենինականի կայարանի և շարժվող վագոնի ներսի պատկերումները, երկախոսությունները իրենց վառ, կենդանի գույներով հայ երգիծական գրականության լավագույն էջերից են:

Մենք չկարողացանք պարզել, թե ով է եղել Ի. Պեղեյանի նախակերպարը, բայց որ այդպիսին եղել է, կարելի է ենթադրել երկի գլխավոր հերոսի պատկերման մի քանի մանրամասնությունից: Բովեր գյուղի նախավայրը կարող է թվալ զանգեղության. այդպիսի փոքր, լեռնային, «մոռացված» գյուղեր նկարագրելու նախափորություն Բակունցն ունեցել է (տե՛ս «Մրց», «Աքարում», «Գյուլբահարի համար», «Սարու» և այլ պատմվածքներ ու ակնարկներ): Սակայն երկում կա մի հատված, ըստ որի Բովերի բարձունքից երևում են Արաքսն ու Արարատը (էջ 252, տողեր 16—22), որով բացառվում է Բովերի նախավայրի զանգեղության լինելը: Բովեր անունը դրոշմ, ըստ երևույթի, առել է Լոռուց. այնտեղ այս անունով գյուղի ավերակ կա Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ գյուղի մոտ: Բովեր անունով ձմեռանոց կա Ալավերդու շրջանի Շևոզ գյուղից մոտ 4 կմ. դեպի հարավ: Ենթադրում են, որ հնում այդտեղ եղել է մետաղաձուլարան (բով բառից):

Ժամանակին «Որդի որոտմանը» ազմուկ հանեց ինչպես «Միրանի փողը» (տե՛ս ծանոթագրությունները Երկերի այս հրատ. 1-ին հատորում): «Որդի որոտմանը» նաև օգտագործվեց գրողի դեմ նոր ամբաստանությունների համար (տե՛ս, օրինակ, «Գրական թերթ», 1936, օգոստոսի 25):

Մանրագրություններ ըստ էջերի և տողահամարների

Էջ 234, տող 1 և այնուհետև. Որդի որոտման— այսինքն՝ որոտի որդի: Այս անունով Հիսուսն անվանել է իր երկու աշակերտներին՝ Հովհաննես և Հակոբոս եղբայրներին (Մարկ. Գ, 17): Փոխաբերական իմաստով որդի որոտման առում են անհեղափանց, հոխորտացող, ստամբակ մարդկանց:

էջ 239, տող 7. Բյալարեցի— Քյալարա անունով գյուղ կար Ախտայի (այժմ Հրազդանի) շրջանում, Զանգեթասարում (այժմ Մասիսի շրջան). Բակունցը հավանաբար վերջինն է նկատի առել (այժմ՝ Ղուկասավան):

էջ 242, տող 15. Դանաղունցի— Դանաղուն գյուղ կար Իջևանի շրջանում (Վեդին և Ներքին):

էջ 242, տող 18. Ինչպես ճիմար կույսերը— նկատի ունի Ավետարանի այն հատվածը, որտեղ Հիսուսը որպես օրինակ բերում է տասը կույսերին, որոնք գիշերով զբնում են փեսային դիմավորելու: Նրանցից հինգը հիմար էին, քանի որ լապտերների մեջ ձեթ չէին լցրել, իսկ մյուս հինգը իմաստուն, որովհետև լապտերների մեջ ձեթ էին լցրել: Երբ կեսգիշերին փեսան գալիս է հիմար կույսերը իմաստուններից ձեթ են խնդրում, շտանալով գնում են գնելու, բայց այդ ժամանակ փեսան գալիս է, և պատրաստ հինգ կույսերը նրա հետ հարսանիք են մտնում, դուր փակվում է, և մյուս հինգ կույսերը մնում են դուրսը (Մատթ. ԻՍ, 1—13):

էջ 242, տող 35—էջ 243, տողեր 2—3. Բյուկնուր եղավ կարմիր փալաս, և ծառս եղան զազագուրյան ցուլերը— նկատի ունի իսպանական ցլամարտը, երբ տորերոն կամ մատադորը (ցլամարտիկը) կարմիր լաթը պահում է ցուլի առջևում, որից ցուլը գլուխը գրգռում է, և սկսվում է մարտը:

էջ 244, տողեր 12—14. գնացքը, որ ձեզ տանում է չորհրդոյ ռայոնի սանմանենբա՞վ դեպի Երևան, դեպի Չուֆա...— «Չուֆա» վերնագրով Դ. Դեմիրճյանը երգիծական հոդված ունի՝ հրապարակված 1926 թ.: Նրանում երգիծված է հայերեն զրագրություններում տեղ գտնող կիսագրագիտությունը: Այն ժամանակ Հայաստանի երկաթուղային վագոնների ցուցանակները գրվում էին հայերեն, և Երևան—Ջուլֆա գնացքի վագոններից մեկի վրա Ջուլֆա անունը գրված է եղել աղավաղված՝ Չուֆա, որի աղիթով էլ Դեմիրճյանը գրել է իր հոդվածը (տե՛ս Դ. Դեմիրճյան, Երկրի ժողովածու, հ. 7, Երեվան, 1960, էջ 522—525): Բակունցի երկում այդ Չուֆա-ն դարձել է Չուֆա:

էջ 247, տողեր 34—35. կանցնի աշուտայան Խարիբդայի և անտաղանդայան Սցիլլայի առանձնով: Սցիլլան ու Խարիբդան (կամ Քարիբդան) հին հունական առասպելաբանության մեջ երկու հրեշներ են՝ կանգնած նեղ ծովախորշի երկու կողմում՝ Իտալիայի ու Սիցիլիայի միջև և ոչնչացնում էին իրենց միջով անցնող ծովագնացներին: Անցնել կամ լինել Սցիլլայի և Խարիբդայի միջև արտահայտությունը նշանակում է լինել երկու վտանգների միջև:

էջ 248, տող 29. «Յոթ վերի» զորայունը— ըստ ժողովրդական ավանդույթի Հիսուսի մայրը՝ Մարիամը, սրտում յոթ վերք է ունեցել Քրիստոսի յոթ շարադանքների համար:

էջ 251, տող 6—7. Բնաբան՝ Տեսե՛լ ես գլուղը հովտի մեջ մենակ

Ու շուրջը փոված հին աղբակույտեր...—

2. Քումանյանի Parodia բանաստեղծության (1910 թ.) շորորդոյ քառատողի առաջին երկու տողերն են:

էջ 251, տող 10. Շպեեի ժամանակվա ֆաբեզի վրա— Ի. Շոպենը ցարական պաշտոնյա էր (ծագումով Ֆրանսիացի), 1830 թ. պետության կողմից նրան հանձնարարվել է կազմել Հայկական մարզի պատմատեսական նկարագրությունը և քար-

տեղները, որը և Շոպենը կատարել է. տե՛ս նրա «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи (СПб 1852)» ծավալուն երկը: «Շոպենի ժամանակվա քարտեզ» տեսնով նկատի է առնվում անցյալ դարի 30-ական թթ. քարտեզ:

Ի. Շոպենի անունը մասամբ կապված է նաև Խ. Արովյանի հետ. Շոպենը ջանացել է ամեն կերպ համոզել կառավարությանը և հասարակայնությանը, որ իբր 3. Պարրոտը ուղեկիցների հետ Արարատի գագաթը չի բարձրացել (տե՛ս նաև «Խաշատուր Արովյան» վեպի ծանոթագրությունները):

էջ 251, տողեր 11, 19—22. Քյառա—Հեյդաւ—Ուշադի, Զկոստ, Բովեր, Սաավ-բապով— իբր այս անուններով կոչվել է միևնույն գյուղը. սա ակնհայտորեն հեղինակի երգծական հնարանքն է (Բովեր անունով բնակավայրերի մասին տե՛ս «Որդի որս» մասի» ծանոթագրությունների ընդհանուր մասում):

Խ Ա Չ Ա Տ Ո Ւ Ր Ա Ր Ո Վ Յ Ա Ն

(էջ 260)

Վեպից պահպանված հատվածները մամուլում առաջին անգամ հրապարակվել են ժամանակագրական հետևյալ հաջորդականությամբ. ա) 1934 թ. մայիսի 20-ին «Գրական թերթում» (№ 14)՝ «Իրավան Զարսու բազար», բ) 1935 թ. հունվարին, «Խորհրդային գրականություն» ամսագրում (№ 1, էջ 3—21)՝ «Գործ Մայրանա, դստեր Մըկըրտումի», գ) 1935 թ. փետրվարի 7-ին «Դրական թերթում» (№ 3)՝ «Դեպի լյառն Մասիս», դ) 1935 թ. փետրվար և մարտ ամիսներին «Խորհրդային գրականություն» ամսագրում (№ 2, էջ 3—30, № 3, էջ 1—33)՝ «Արեւի Արմենիեր»:

Առաջին հրապարակումը՝ «Իրավան Զարսու բազար», կրկնվել է «Խորհրդային գրականության» 1935 թ. № 1-ում «Գործ Մայրանա դստեր Մկրտումի» գլխի կազմում (առանց վերնագրի), քանի որ այդ գլխի 3-րդ մասի մի հատվածն է (3-րդ մասի ամենասկզբից մինչև «որի մարմինը հրդեհվում էր գորգի գույների հետ» նախադասությունը ներառյալ):

Հաջորդ երեք հրապարակումները, բոլորը 1935 թ., որևէ չափով չեն կրկնվում և ներկայացնում են վեպից պահպանված երեք հատվածները՝ ամբողջությամբ: Այդ երեք հրապարակումներն էլ որպես բնագրային հիմնական աղբյուրներ տպագրվում են ներկա հատորում՝ անհրաժեշտ ուղղումներով, որոնք նշված են ստորև: Միաժամանակ տրվում են 1934 թ. «Իրավան Զարսու բազար» հատվածի և 1935 թ. «Գործ Մայրանայի» կազմում նրա երկրորդ հրապարակման միջև եղած բնագրային ոչ մեծ տարբերությունները:

Վերոհիշյալ վերնագրերից բացի, հեղինակային հրապարակված չորս հատվածներում չկա այլ վերնագիր, չկա նաև վեպի ընդհանուր վերնագիրը: Ժամանակակիցները այն հիշատակում են «Արովյան» կամ «Խաշատուր Արովյան» անունով: Ամեն դեպքում վեպի՝ ներկա հատորում օգտագործված Խաշատուր Արովյան անունը պայմանական է, ոչ հեղինակային:

Վեպի հատվածների հրապարակումները հետևյալ տեսքն ունեն:

«Թրավան Զարսու բազար» կտորը տպագրված է «Գրական թերթի» վերոհիշյալ համարի ներսի երկու էջերում (էջ 1—2, ներքևի թերթին): Վերնագրից վերև՝ Ակսել Բակունց, ենթավերնագրերը փակագծում՝ Հատված անտիպ աշխատությունից: Թերթի 2-րդ էջում բնագրի մեջ գրողի դիմանկարն է, գրությունը՝ Ակսել Բակունց, նկ. վաստ. նկարիչ՝ Փ. Թեոֆիմովսկին: Այս դիմանկարը հետագայում մի քանի անգամ հրապարակվել է (նաև Երկրի այս հրատ. 1-ին հատրում): Դիմանկարի հեղինակայինը կորած է: Թերթի 3-րդ էջում երկի բնագրի մեջ Հակոբ Կոչոյանի նկարն է՝ «Թավրիզի շուկան»:

«Եռոհրդային գրականություն» ամսագրի 1935 թ. առաջին երեք համարներում տպագրվածք վեպի պահպանված ամենածավալուն հատվածներն են. 1-ին համարում՝ «Գործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի» հատվածի վերևում՝ Ա. Բակունց, 2-րդ համարում՝ «Լիբեր Արմենիեր» վերնագրի վերևում՝ Ակսել Բակունց, 3-րդում՝ Ա. Բակունց: Հատվածներից ոչ մեկի վերջում նշված չէ Շառունակելի:

«Վեպի լյաոն Մասիս» հատվածը տպված է «Գրական թերթի» վերոհիշյալ համարի 3-րդ և 4-րդ էջերում (ներքևի թերթին), վերնագրից վերև՝ Ակսել Բակունց: Հրապարակումն ունի տողատակի աստղանիշերով բերված երեք ծանոթագրություն, որոնք պետք է հեղինակային լինեն կամ համաձայնեցված են հեղինակի հետ: Գրանք են.

1. Հղված է վերնագրից՝ *Հատված պատմական վեպից: Այս ծանոթագրությունը կարևոր է նրանով, որ իմանում ենք, թե հեղինակը ինչ է համարել իր երկը՝ պատմական վեպ, որը և դրել ենք ներկա հրատարակության մեջ որպես ենթավերնագիր:

2. Հղում կա Դիակոնուս բառից՝ *Դիակոնուս—ղպիր, սարկավագ:

3. Արմենիեր բառից՝ *Արմենիեր—հայ:

Պարզ է, որ այս ծանոթագրությունները միայն տվյալ հրապարակման համար են կաղնված և ներկա հատրումը նրանք տեղ չէին կարող գտնել, քանի որ թե Դիակոնուս-ը, թե Արմենիեր-ը նախքան այս հատվածը վեպում (պահպանված մասերում) արդեն հիշատակված են, իսկ տվյալ հատվածն էլ այս հատրում ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հատված է հրապարակվող պատմական վեպից:

«Խաչատուր Աբովյան» վեպի պահպանված հատվածները առաջին հրապարակումներից հետո տպագրվել են 1955 թ. Երկրի միահատորյակում, ուստիև միայն «Լիբեր Արմենիերը»՝ 1956-ին Երևանում «Рассказы» ժողովածուի մեջ, 1964 թ. բոլոր հատվածները՝ Երկրի երևանյան երկհատորյակի 2-րդ հատրում:

Հայերեն հիշյալ հրատարակությունների մեջ վեպի պահպանված հատվածները դասավորվել են հետևյալ կերպ՝ 1. Դեպի լյաոն Մասիս, 2. «Լիբեր Արմենիեր», 3. Գործ Մայրանա, դստեր Մկրտումի:

Հատվածների ընթերցումը ցույց է տալիս, որ այս դասավորությունը ճիշտ չէ. «Լիբեր Արմենիեր» հատվածում կատարվող դորպատյան դեպքերը նախորդում են «Վեպի լյաոն Մասիս» հատվածում նկարագրված դորպատյան դեպքերին: «Լիբեր Արմենիեր» ընդարձակ հատվածում Պարրոտը և Աբովյանը դեռևս չգիտեն, որ նրանց՝ Արարատ բարձրանալու մասին վկայություն տվող գյուղացիները ճաճարվել են այդ վկայությունից և հայտարարել, որ նրանք իբր չեն բարձրացել լեռան գագաթը. այդ հայտարարությունը այս գլխում դեռևս չեն էլ արել: Իսկ «Վեպի լյաոն Մասիս» հատվածում Պարրոտը Աբովյանին հայտնում է նրա հայրենակիցների այդ հայտարարու-

թյան մասին: Արժույանը ապրումներն է ունենում և վերհիշում իրենց վերելքը: «Գործ Մայրանա» գլուխը Արժույանի ետդարպատյան շրջանին է վերաբերում: Ուստի համ-վածները դասավորեցինք հետևյալ կերպ՝ 1. «Լիբեր Արմենիեր», 2. Դեպի լյառն Մա-սիս, 3. Գործ Մայրանա, դուռն Մկրտումի:

Զբացատրված է մնում հետևյալը. ինչու 1935 թ. «Խորհրդային գրականություն» ամսագրում պահպանված հատվածներից վերջինը տպագրվել է 1-ին համարում, առա-ջինը՝ 2-րդ և 3-րդ համարներում: Գուցե գրողը նախապես մտադիր է եղել ամսագրում տպագրել միայն «Գործ Մայրանան», և այն խմբագրություն հանձնելուց հետո ինչ-որ պատճառով որոշել է հրապարակել նաև նրան նախորդող մասը: Ամեն դեպքում այս իրողությունը մի լրացուցիչ ապացույց է այն բանի, որ Բակունցը տպագրության է հանձնել վեպի տարբեր մասերից առանձին հատվածներ և ոչ բնավ մի ամբողջություն:

Ուղղումներ

Որպես բնագրային հիմնական աղբյուրներ ընդունված վերոհիշյալ հրապարակում-ների բնագրերում կատարել ենք մի շարք անհրաժեշտ ուղղումներ: Կետագրական ճշ-տումներից բացի (շատ են բացված ու չփակված լակերտները, ավելորդ գծիկները և այլն, որոնք ուղղել ենք, միակերպ ենք դարձրել մի շարք բառերի ու անունների գրու-թյուններ, ինչպես, օրինակ, միրգա ամի և Միրգա ամի, միրգամ և Միրգամ զուգահեռ-ներից պահպանել ենք մեծատառով սկսվողները՝ Միրգա ամի, Միրգամ: Կամ՝ Սեյիդ էհսան և սեյիդ էհսան զուգահեռներից գերապատվությունը տվել ենք սեյիդ էհսան-ին, սարդաբ և Սարդաբ ձկներից ճիշտ ենք համարել փոքրատառով գրված տարբերակը, մյուսներն ուղղել ըստ այդմ:

Փառավան բառաձևը մի քանի անգամ է գործածված և միայն մի անգամ փառվան ձևով. դարձրել ենք փառավան:

«Լիբեր Արմենիերի» բնագրում զուգահեռաբար գործածված են պոստ-մեյստեր և պոստմեյստեր ձևերը. գերմաներեն Postmeister-ն է, ուստի ամենուրեք պահպանել ենք պոստմեյստեր ձևը, նույնի հիման վրա բուրգ-մեյստեր-ը դարձրինք բուրգմեյստեր (գերմ. Bürgermeister): Նույն բնագրում առկա են՝ ֆաբե-տախտակ և ֆաբե տախ-տակ, Եղսան-ճոփի և Եղսան ճոփի ձևերը, պահպանել ենք ֆաբե տախտակ-ն ու Եղ-սան ճոփի-ը, մյուսներն ուղղել ըստ դրանց: Զուգահեռաբար գործածված Վիրաբ և Վիրապ ձևերից պահպանել ենք Վիրապ-ը:

«Գործ Մայրանա»-ի բնագրի հեղինակային խոսքում ամենուրեք բանգ ձևն է գոր-ծածված (թանգուբյան և այլն). դարձրել ենք բանկ (թանկուբյան):

Վեպի պահպանված բնագրերում անգծիկ տպված մի շարք կրկնավորներ գծիկով ենք դարձրել, ինչպես՝ շատ-շատ, կողք-կողքի, դիմաց-դիմաց, կտուց-կտցի, ծալ-ծալ. նկատի ենք առել, որ Բակունցի երկերի բնագրերում կրկնավորները նաև գծիկով են գրված լինում. օրինակ, «Գործ Մայրանա»-ի՝ Խ Գ-ի բնագրում միևնույն պարբերության մեջ (էջ 387) անգծիկ դիմաց դիմաց-ի մոտ առկա է գծիկով՝ հազար-հազար:

Այստեղ ևս հեղինակային խոսքում եղած ֆցել խոսակցական-ուղղագրական ձևը դարձրել ենք դասական՝ գցել, հերոսի խոսքում՝ պահպանել: Մնաց բառը իր լրացյալի

հետ տպված է մերթ գծիկով, մերթ առանց գծիկ. պահպանել ենք առանց գծիկի (մուգ դեղին) ձևերը (ըստ տեղամիտարանական կոմիտեի նոր հրահանգի) և մյուսներն այդ կերպ ուղղել: Զգուշ ձևը դարձրել ենք զգույշ, վեղարը փրփում էր-ը ուղղել ենք՝ վեղարը փոփում էր, այլ զեպքերում դեռ ևս-ը դարձրել ենք դեռևս, այլ ևս-ը՝ այլևս, բաղխեց-ը՝ բախեց, կալիքիա-ն՝ կալեքիա, Օյլգա-ն՝ Օլգա, մի անգամից-ը՝ միանգամից, խավ-յառ-ը՝ խավիառ, կիթառ-ը՝ կիթառ, Ամալիա-ն՝ Ամալյա և այլն:

Ամեն մի միակերպում, ուղղում արված է կշռադատումներից հետո. օրինակ, այն ինչ առանձին գրվածը այնինչ միասին գրվածից տարբեր իմաստ ունի. առաջին դեպքում նշանակում է, օրինակ՝ այն, ինչ ասացի, երկրորդ դեպքում՝ այնինչ նա չեկավ, ուրեմն եթե այն ինչ-ը այնինչ-ի իմաստով է գործածված, բաղադրիչները պետք է միացնել: Կամ ինչ որ և ինչ-որ (դերանուն) տարբեր իմաստներ ունեն (այն, ինչ որ ասացի և ինչ-որ բան ասացի), ուստի չի կարելի բնագրում եղած ինչ որ-ը նույնությամբ փոխել, եթե ինչ-որ-ի իմաստ օւնի: Ու այսպես ուրիշ շատ դեպքեր:

Քացի այս կարգի ճշտումներից, վեպի պահպանված հատվածների բնագրերում արված են նաև հետևյալ ուղղումները.

«ԻՔԵՐ ԱՐՄԵՆԻԵՐ»

էջ 260, տող 19. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ալեքսանդր I կայսրության օրոք — ուղղված է՝ Ալեքսանդր I-ի կայսրության օրոք:

էջ 262, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ նա ոչ քն ուսանող էր — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ նա ոչ քն ուսանող է:

էջ 263, տող 13. ԽԳ-ի բնագրում՝ Verschiess — հավանաբար վրիպակ է, ուղղել ենք՝ Verschiss:

էջ 264, տողեր 24—25. ԽԳ-ի բնագրում՝ Իսկ քն նրանք ինչեւ են հասարակաց զվարճության վայրերում... — ուղղել ենք՝ Իսկ քն նրանք ինչեւ են անում հասարակաց զվարճության վայրերում...:

էջ 265, տող 2. ԽԳ-ի բնագրում՝ լանդ-գերիմոի — ուղղել ենք՝ լանդգերիմոի (տե՛ս նաև ստորև ծանոթագրություններում):

էջ 267, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ հագիվ էին տեղավորել — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ հագիվ էին տեղավորում:

էջ 269, տողեր 23—24. ԽԳ-ի բնագրում՝ երիտասարդն արդեն վճարել իր բոլոր պարտքերը — ուղղված է՝ երիտասարդն արդեն վճարել էր իր բոլոր պարտքերը:

էջ 272, տող 18. ԽԳ-ի բնագրում՝ Վարբուրգում — ուղղել ենք՝ Վարթուրգում:

էջ 274, տող 33. ԽԳ-ի բնագրում՝ տանտերերը — ուղղել ենք ըստ միևնույն էջում (տող 31) նույն բառի այլ գործածության՝ տնտեսները:

էջ 278, տող 13. ԽԳ-ի բնագրում՝ ևս նայեց — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ ետ նայեց:

էջ 279, տողեր 8—9. ԽԳ-ի բնագրում՝ Candeamus — ուղղել ենք՝ Gaudeamus (բացատրությունը տե՛ս ստորև՝ ծանոթագրություններում):

էջ 291, տող 16. ԽԳ-ի բնագրում՝ Բայց ոչ մի Մարյա Աֆանասենա չի կարող— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Բայց ոչ մի Մարյա Աֆանասենա չէր կարող:

էջ 293, տողեր 25—26. ԽԳ-ի բնագրում՝ մեծաուրախությամբ— ուղղված է՝ մեծավ ուրախությամբ:

էջ 293., տող 32. ԽԳ-ի բնագրում՝ une minute — աղավաղում է. ուղղված է eine Minute:

էջ 293, տող 34. ԽԳ-ի բնագրում՝ hibling — այսպիսի բառ գերմաներենում և երևի որևէ այլ լեզվում չկա. ուղղված է՝ Liebling (սիրելի):

էջ 297, տող 12. ԽԳ-ի բնագրում՝ հանկարծակի եկավ— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ հանկարծակիի եկավ:

էջ 297, տող 20. ԽԳ-ի բնագրում՝ Fuawiederschēhen — աղավաղում է, ուղղված է՝ auf Wiedersehen (գերմ.՝ ցտեսություն):

էջ 298, տող 23. ԽԳ-ի բնագրում՝ խնդնի փուր զլիսն րոավ— ուղղված է՝ խնդն քուր զլիսն րոավ:

էջ 299, տողեր 26—32. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ապա հետ եկան բառերով սկսվող նախադասության մեջ ուժ և կա, որ անմշակ լինելու արդյունք է— և-երից երկուսը դաժմբել ենք ու:

էջ 300, տող 10, էջ 305, տող 1. ԽԳ-ի բնագրում՝ ինչո՞ւ համար— ուղղել ենք՝ ինչի՞ համար:

էջ 300, տող 34. ԽԳ-ի բնագրում՝ նրան խրատում են զգուշանալ— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ նրան խրատում էր զգուշանալ:

էջ 305, տող 10. ԽԳ-ի բնագրում՝ քմնջում— ուղղված է՝ քրմնջում:

էջ 306, տող 31. ԽԳ-ի բնագրում՝ non licet in bells bis peccare — ուղղել ենք, Non licet in bellis bis peccare (տե՛ս նաև ծանոթագրություններում):

էջ 307, տողեր 24—25. ԽԳ-ի բնագրում՝ ցոլանում է... բոլոր սփանշելիֆները— Բակունցի լեզվում ոչ սակավ հանդիպող այսպիսի անհամաձայնության այլ դեպքեր ևս կան այս վեպում, որոնք չենք ուղղել. քանի որ այս մեկի անճշտությունը շեղում է բովանդակությունը, ուղղել ենք՝ ցոլանում են... բոլոր սփանշելիֆները:

էջ 312, տող 34—35. ԽԳ-ի բնագրում՝ այդ կտրիճներից և Օտտոկարը— ուղղված է՝ այդ կտրիճներից է Օտտոկարը:

էջ 313, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ Harr Gott Sacramentum — ուղղել ենք Herr Gott, sacramentum:

էջ 314, տող 16. ԽԳ-ի բնագրում՝ և երշիկ, որ հորքի միս ունի— վրիպակ է. նույն նախադասության շարունակությունից պարզ է դառնում, թե ինչն է աղավաղված, ուղղված է՝ և երշիկ, որ հորքի մսի համ ունի:

էջ 316, տող 27. ԽԳ-ի բնագրում՝ Mensch, bezahle deine Schulden — ուղղել ենք՝ Mensch, bezahle deine Schulden:

էջ 316, տող 31. ԽԳ-ի բնագրում՝ — Pro partia — ուղղված է՝ — Pro patria:

էջ 316, տող 33. ԽԳ-ի բնագրում՝ «Ով մարդ, կատարի՛ր քո պարտականությունը— ուղղված է ըստ գերմաներենի բովանդակության՝ «Ով մարդ, կատարի՛ր քո պարտականությունները»:

էջ 317, տող 1. ԽԳ-ի բնագրում՝ — pro partia semper — ուղղված է — Pro patria semper:

էջ 322, տող 14. ԽԳ-ի բնագրում՝ դարձել էին — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ դարձել էին:

էջ 325, տողեր 2—3. ԽԳ-ի բնագրում՝ փայփում էր — ուղղված է՝ փայփում էր:

էջ 337, տող 10. ԽԳ-ի բնագրում՝ Եթե Արմենիների գլուխը շրջեր և նայեր — ուղղված է՝ Եթե Արմենիները գլուխը շրջեր և նայեր:

էջ 342, տողեր 28—29. ԽԳ-ի բնագրում՝ օրոշվում էր թևի վրա — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ օրոշվում էր թևի վրա:

էջ 348, տող 7. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ալեքսանդր I հողին էր հանձնել — ուղղված է՝ Ալեքսանդր I-ը հողին էր հանձնել:

էջ 348, տող 17. ԽԳ-ի բնագրում՝ նմանեցնում էր — ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ նմանեցնում է:

էջ 352, տող 15. ԽԳ-ի բնագրում՝ փառնախառնկեր — ուղղել ենք ըստ նույնի այլ գործածության (էջ 354)՝ փառն տախտակը:

էջ 358, տողեր 21—22. ԽԳ-ի բնագրում՝ Ձեր ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդար — Քիֆլիսում... — ուղղել ենք՝ Ձեր ուսուցիչը՝ հայր Ալեմդարը, Քիֆլիսում...:

էջ 364, տող 25. ԽԳ-ի բնագրում՝ ինչպես է աունը, երեխաները — ուղղված է՝ ինչպես են աունը, երեխաները:

էջ 365, տողեր 3—4. ԽԳ-ի բնագրում՝ Նրա պարզ բառերի մեջ ինքը՝ իմաստուն նշմարտություն էր — ուղղված է՝ Նրա պարզ բառերի մեջ ինքը՝ իմաստուն նշմարտություն էր:

էջ 365, տողեր 22—23. ԽԳ-ի բնագրում՝ ժողովուրդն, ասում է, ամեն ինչ կերել է, ծառերի կեղևն է կերել և կավ է կրել — ուղղված է ըստ բովանդակության՝ ժողովուրդն, ասում է, ամեն ինչ կերել է, ծառերի կեղևն է կերել և կավ է կերել:

ԴԵՊԻ ԱՅԱՌՆ ՄԱՍԻՍ

էջ 368, տող 16. ԳԹ-ի բնագրում՝ Libling — ուղղել ենք՝ Liebling:

էջ 370, տող 30. ԳԹ-ի բնագրում՝ դպիրը մոռացել այդ — ուղղված է՝ դպիրը մոռացել էր այդ:

էջ 375, տող 27. ԳԹ-ի բնագրում՝ սառուցի — ուղղված է սառույցի:

էջ 376, տող 13. ԳԹ-ի բնագրում՝ լերինն — ուղղված է ըստ Խ. Արուսեանի բանաստեղծության բնագրի (տե՛ս ստորև)՝ լերին:

էջ 377, տող 31. ԳԹ-ի բնագրում՝ արոտյ — այս բառակերպումն ուղղագրությանը դրված է գրաբար (ա՛վելի ճիշտ՝ կիսագրաբար) մի հատվածում (էջ 377, տողեր 29—36, էջ 378, տող 25), որ տպված է 1922 թ. ուղղագրությանը: Հատվածն ամբողջի հետ ներկա հատորում վերածված է 1940 թ. ուղղագրության, Դասական ուղղագրությանը տպված վերոհիշյալ միակ բառն էլ դարձրինք հատվածի ընդհանուր ուղղագրությանը համապատասխան՝ արոտ:

էջ 379, տողեր 27—29. ԽԳ-ի բնագրում՝ ոչ հաժարելով... յուրեանց— գրաբար **բեր-**
ված ամբողջ նախադասության մեջ հիշյալ երկու բառը՝ կիսով չափ դասական **աղ-**
գրություններ են արտահայտված (լրիվ դասականը՝ ոչ յոժարելով, իւրեանց), մյուս
ռեբը՝ նոր ուղղագրությամբ են տպված (հաղագս, Երեանա և այլն), ուստի այդ երկու
բառի ուղղագրությունն էլ ամբողջությամբ նոր դարձրինք՝ ոչ հաժարելով, յուրեանց:

էջ 380, տող 29—30. ԽԳ-ի բնագրում՝ Նիկողոս Սուփասովի— այնուհետև այս անձի
անունը ամենուրեք Նիկողայոս ձևն ունի, ուստի այստեղ էլ դարձրինք՝ Նիկողայոս Սու-
փասովի:

էջ 380, տող 34. ԽԳ-ի բնագրում՝ զանեաց զնա փայտիվ— նախադասությունը մո-
սամբ հին, մասամբ՝ նոր ուղղագրությամբ է արտահայտված. նկատի առնելով, որ այս
վեպում գրաբար նախադասությունները գրողը հիմնականում նոր ուղղագրությամբ է
արտահայտել, այս դեպքում էլ միակերպեցինք՝ զանյաց զնա փայտիվ:

էջ 381, տող 19. ԽԳ-ի բնագրում՝ առողջանալոյն— դարձյալ ամբողջ նախադա-
սության մեջ միայն այս բառն ունի դասական ուղղագրություն. միակերպության համար
ըստ նոր ուղղագրության դարձրել ենք՝ առողջանալոյն:

էջ 383, տող 6. ԽԳ-ի բնագրում՝ Սիւննոդոսին— նույն բառը քիչ վերև (տողեր
3—4) նոր ուղղագրությամբ է տպված՝ Սյուննոդոսին: Բոլոր դեպքերում բառը աշ-
խարհաբար հեղինակային խոսքի մեջ է. միակերպման համար հիմք փոխեցինք նորի՝
Սյուննոդոսին:

էջ 385, տող 11. ԽԳ-ի բնագրում՝ փրմայի շալն շովսան—քրմայի բառը մեզ
անծանոթ է, ենթադրեցինք, որ Քրման քաղաքանունը պիտի լինի (Պարսկաստանի
այդ քաղաքը, իրոք, հայտնի էր իր շալն գործվածքներով) և ուղղեցինք՝ Քրմանի շա-
լն շովսան:

էջ 391, տող 2. ԽԳ-ի բնագրում՝ միքիլ— ուղղել ենք ըստ բառի այլ գործածության
(տե՛ս «Կարմրաբար» վեպի մեջ կատարված ուղղումների ցանկը)՝ միքել:

էջ 397, տող 20. ԽԳ-ի բնագրում՝ շֆեղ շէին այդ և կրպակների ներսը— ուղղված է՝
ջֆեղ շէր և այդ կրպակների ներսը:

էջ 400, տող 35. ԽԳ-ի բնագրում՝ հառուկենտ— Այս վեպի, ինչպես և Բակուն-
ցի այլ երկերի բնագրերին բնորոշ է հատ ու կենտ ձևը. և ներկա բնագրում այս հա-
ռուկենտը միակն է ու թեև այժմ ընդունված ձևն է, միակերպելու նպատակով դարձ-
րինք՝ հատ ու կենտ:

էջ 407, տողեր 31—34. ԽԳ-ի բնագրում գրաշարական աղավաղում է տեղի ունեցել՝
...ավլում է բակը և անիծում հավերին, հորթերին, շանը, որ հետևում է պառավին, ինչ-
պես ստվիւր և սպասում է, որ պառավը— այս հատվածից հետո դրված է մի տող՝
Բակի են բողնում: Ինսպեկտորից, որ ավելորդ է, ապա հաջորդ տողում հետևում է
լցի լոռաչուրը: Սպրդած տողը բնագրում նույն կերպ առկա է նաև հինգ տող հետ-
անկասկած է, որ Բակի-ն կիրակի բառի տողադարձված մասն է: Ավելորդ տողը հա-
նելուց հետո ստացվում է՝ ...և սպասում է, որ պառավը լցի լոռաչուրը: Բայց հա-
րավոր է, որ լցի լոռաչուրը կապակցությունից առաջ ինչ-որ խոսք եղած լինի, որի
տեղը բռնած է եղել վերոհիշյալ սպրդած տողը:

էջ 10, տող 32. ԽԳ-ի բնագրում՝ Մայրամի— ուղղված է ըստ նույն անվան այլ գործաւթյունների՝ Մայրանի:

411, տող 3. ԽԳ-ի բնագրում՝ սույն օրինակ— ուղղված է ըստ միևնույն բառի այլ գործածութեան՝ սույնօրինակ:

«Գործ Մայրանա»-ի բնագրի այն մասը, որը նախապես տպագրվել է «Գրական թերթում» «Երազման Զարսու բազար» վերնագրով, «Խորհրդային գրականութեան» մեջ տպագրվածի համեմատ որոշ տարբերութիւններ ունի: Տարբերութիւնների մի մասն այնպիսին է, որ հնարավորութիւն է տալիս հիմնական բնագրում ճշտումներ կատարել: Ուստի այդ հատվածի համար ևս որպէս բնագրային հիմնական աղբյուր ընդունելով «Խորհրդային գրականութեան» մեջ տպագրվածը՝ նրանում մի շարք ուղղումներ ենք կատարել ըստ «Գրական թերթի» բնագրի: Մյուս տարբերութիւնները տվել ենք «Բնագրային տարբերակ» բաժնում:

Երբեմն տարբեր են երկու բնագրերի պարբերութիւնները: Պահպանել ենք «Խորհրդային գրականութեան» բնագրում եղած բաժանումը: «Խորհրդային գրականութեան» բնագրում մի շարք անգամ օգտագործված է միւրով ձևը, «Գրական թերթի» բնագրում՝ մուրով: Ամենուրեք դարձրել ենք մուրով:

Բազմիցս կրկնվող Զարսու բազար անունը «Խորհրդային գրականութեան» ամսագրի բնագրում մեծ մասամբ փոքրատառով է սկսվում, «Գրական թերթի» բնագրում՝ մեծատառով: Ըստ վերջինի հրատարակվող բնագրում բոլոր դեպքերում դարձրել ենք մեծատառ՝ Զարսու բազար:

Մի շարք անգամ գործածված միևնույն անձնանունը ԳԹ-ի բնագրում ունի Զիովանքի, իսկ ԽԳ-ի բնագրում՝ Զեովանքի ձևը. ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ Զիովանքի: Էջ 389, տող 13. ԽԳ-ի բնագրում՝ Դեպի կոնգր— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի բնագրի՝ Դեպի կոնգր:

էջ 389, տող 29. ԽԳ-ի բնագրում՝ «գլուխ»— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ «գլուխ»:

էջ 391, տող 3. ԽԳ-ի բնագրում՝ տարբերությունը միայն այն չէ— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի, նկատի առնելով հատվածի բովանդակութիւնը՝ տարբերությունը միայն այն չէ:

էջ 391, տող 7. ԽԳ-ի բնագրում՝ օգնական ֆինանսներէց— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի բնագրի՝ օգնական ֆինանսներէց:

էջ 391, տող 14. ԽԳ-ի բնագրում՝ յուրանի— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ թուրանի:

էջ 391, տողեր 14—15. ԽԳ-ի բնագրում՝ ռաճաք լոհումի— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի, որ առավել ճիշտ ձև է՝ ռաճաք լոխումի:

էջ 392, տող 16. ԽԳ-ի բնագրում՝ տասն հազար— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ տասը հազար:

էջ 392, տող 24. ԽԳ-ի բնագրում՝ հասում է ջուրը— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի, նկատի առնելով հատվածի բովանդակութիւնը՝ հասում էր ջուրը:

էջ 393, տող 9. ԽԳ-ի բնագրում՝ որին կրծում են արգերը և բզեզ— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ որին կրծում են արգերը և բզեզները:

էջ 393, տողեր 26—27. ԽԳ-ի բնագրում՝ ցույց է տալիս— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի, նկատի առնելով հատվածի բովանդակությունը՝ ցույց էր տալիս:

էջ 394, տող 10. ԽԳ-ի բնագրում՝ լուսի մեջ— ուղղել ենք ըստ ԳԹ-ի՝ լույսի մեջ:

էջ 394, տող 21. ԽԳ-ի բնագրում՝ Եանաուղ մատանին— ԳԹ-ի բնագրում առկա է Եանուղ, որի սկիզբը հավանաբար նախկին սովորույթով հեղինակը գրել է դասական ուղղագրությամբ. նոր ուղղագրությամբ կլինի յանուղ, որ, հավանաբար, պարսկերեն յաղուփ-ի (հակինթ) տարբերակն է. ըստ այսմ ենթադրաբար ուղղեցինք՝ յանուղ մատանին:

էջ 409, տող 27. ԽԳ-ի բնագրում՝ առաջինն էլ— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ առաջինն էր:

Ձի ուղղված

Ընդանրապես հեղինակային բոլոր ձևերը ջանացել ենք այս վեպի բնագրում ևս պահպանել, նույնիսկ այն դեպքերում, եթե այսօր դրանք ինչ-որ չափով անհիշատ են ընկալվում: Օրինակ, առկա են նույն բառի՝ գետնին և գետին ձևերը՝ երկուսն էլ տրականի իմաստով. յուրաքանչյուր դեպքում թողել ենք եղածը: Գիտե՛ք և զիտի՛ք զուգահեռները նույնպես թողել ենք անփոփոխ: Նույնը վերաբերում է զուգահեռաբար գործածված հետև և հտև ձևերին: Հերոսների խոսքում այստեղ ևս թողել ենք ցցել խոսակցական-ուղղագրական ձևը:

Պահպանել ենք հեղինակային բուն (աղավնու բուն) ձևը, թեև այժմ բույն-ն է ընդունված: Թողել ենք ժողովուրդի, անհրաժեշտացավ, բռնեցֆակովի այժմ լրնդոնված ձևերը: Հասուկ անուններից պահպանել ենք, օրինակ, Դանել խոսակցական ձևը: Այս բնագրում կա Հուսեյն ձևը, Եկորեստած Հասեյին է, այստեղ թողել ենք Հասեյն: Առանց գծիկի է տպված՝ քել ասեղ. պահպանել ենք:

Անհիշատ են դարձած հայերեն առողարձված գերմաներեն բառերը (գերմաներեն ei-ի դիմաց պետք է այ դեն, մինչդեռ առկա են՝ Վեյմար (ճիշտ՝ Վայմար), պասամյստեր (պասամայստեր), Բեյնվեյն (Բայնվայն), Ռոզենվոլդ (Ռոզենցվոլդ) և այլն (գերմաներեն ei-ի դիմաց էյ դենը գալիս է ուսանողներից). բոլոր էյ-ով ձևերը պահպանել ենք նույնությամբ:

Պահպանել ենք բաղադրյալ Մայր ձևմտան— հասուկ անվան ձևը, թեև ըստ արդի ուղղագրական օրենքի երկրորդ բաղադրիչ պետք է փոքրատառ գրվի:

Պահպանել ենք նաև Մայրա հասուկ անվան ձևը, որ գալիս է խոսակցական ուսանողներից:

Պահպանել ենք հարակատար գերբայի գործածության Բակունցի լեզվին հասուկ ձևերը. օրինակ՝ «...պահարանը՝ կարծիր փայտից և սաղաֆներով դարդարած» (էջ 338, տողեր 18—19). այսօր ճիշտ կ'ենլեր զտրադվածը:

Հիմնականում պահպանված են նաև անհամաձայնությունները, ինչպես՝ «...արեք և գետի գովը նրան օգտակար է» (էջ 361, տողեր 9—10):

Կան առարան նախադասություններ, բոլորը նույնությամբ պահպանված են. ինչպես, օրինակ, «...մի կհեռի այնպես է կախվում, որ խզահարվում էս, թե ինչու է

եա այդպէս կախվել» (էջ 342). հայերէն կոճակին ոչ թե եա կասեն, այլ այն, բայց պաշտօնակն էնք եա-ն:

262-րդ էջում կա այսպիսի հատված. «Այստեղի ստուգենտն իրենից բարձր ճաշում է Աստուծոն, ապա թագավոր կայսեր և ապա իրեն և այլևս ուրիշ ոչ ոքի» „Der Herr Gott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörsptische Bursch...». Թեև հայերէն և գերմաներէն տարբերակները նույնական չեն, բայց քանի որ հայերէնում գործածված է ճանաչել բայը, գերմաներէնում համապատասխանաբար կոչելի է ենթադրել können բայը. այդ դեպքում խնդիրները պետք է դրվեն ոչ թե ուղղական (ինչպէս գրված են), այլ հայացական հոլովով (Akkusativ): Մտկայն պատկերները բնագրի ուղղականի ձևը:

294 էջում (տողեր 22—23) փակագծում բերված է ոստիկանապետ Կրուչինսկոյ խոսքը՝ «учинили противузаконный бунт»: Ենթադրելով, որ противузаконный ձևը ոստիկանապետի խոսքը ոճավորելու համար է գրված՝ բոլոր շուղղեցինք (յ-ն շգործարինք օ):

Չակերտներ գործածելու հեղինակային եղանակը այժմ ընդունված կանոնների հրքեմն չի համապատասխանում. այս երկում թողել ենք անփոփոխ:

Այս վեպում հատկապէս շատ են գրաբար և կիսագրաբար մեջբերումները: Բնագրում նրանք մերթ դասական, մերթ խառը, մերթ նոր ուղղագրությամբ են տրված. ավելի հաճախ՝ խառը կամ նոր: Ծիշտ շհամարեցինք նոր ուղղագրությամբ տպված գրաբար հատվածները վերածել դասական ուղղագրության, քանի որ ակնհայտ է հեղինակի միտումը՝ գրաբար գրել նոր ուղղագրությամբ (հավանաբար, ընթերցողներին մատչելի դարձնելու նպատակով): Որ գրաբար նոր ուղղագրությամբ գրելու հակումը հեղինակային է, երևում է թեկուզ զուտ գրաբար վերնագրերից, որ գրված են նոր ուղղագրությամբ՝ Դեպի լյաոն Մասիս (և ոչ թե՝ Դեպի լեաոն Մասիս), Գործ Մայրանա (և ոչ թե Գործ Մայրանայ) և այլն: Թեև ընդհանրապէս գրաբար հատվածները ճիշտ է դասական ուղղագրությամբ արտահայտելը, բայց պահպանեցինք հեղինակային գրութւյան ձեերը, միայն առանձին դեպքերում որոշ միակերպումներ կատարելով:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

«Եաչատուր Արովյան» վեպի «Գործ Մայրանա, դստե՛ր Մկրտումի» գլխի մի հատվածի. որպէս հիմնական բնագիր համարելով եԳ-ում տպվածը՝ ԳԹ-ինը տրվում է իբրեւ տարբերակ (պարբերականների համարները տե՛ս վերը):

Թեք գծի ձախ կողմում տրված է «Ենորհրդային գրականության» բնագրում եղած և այս հատրում պահպանված տարբերակը, գծի աջ կողմում՝ «Գրական թերթիներ»:

Էջ 390, տող 4. Գերադասում էին բորբոսնած կաշվի դեզերին /Գերադասում էին բորբոսնած կաշվի դեզերից:

Էջ 390, տողեր 15—16. Ներկած կերպասներ /ներկված կերպասներ:

Էջ 391, տողեր 5—6. Տարբերությունն ավելի խորն էր /տարբերությունն ավելի էր:

- էջ 391, տող 10. էր պտտացնում /պտտեցնում էր
- էջ 391, տող 14. քեահրաքահրի /քեահրաքահրի
- էջ 391, տող 15. քաղզի բաղամի /քաղզի բաղամի
- էջ 392, տողեր 17—18. Բացի այդ, կան անասունների ջրի ամբարներ /բացի այդ, անասունների ջրի ամբարներ
- էջ 392, տող 19. պատմել բոլոր հրաշալիքները /պատմել հրաշալիքները
- էջ 392, տող 34. մատանիի /մատանու
- էջ 393, տողեր 2—3. Բնությունը միաժամանակ նրանց այնքան թերութիւններ է ընծայել /բնությունը միաժամանակ վերջիններիս այնքան թերութիւններ է ընծայել
- էջ 393, տող 8. զայրությամբ խփում է /զայրութով խփում է
- էջ 394, տող 19. ոսկերիչներ էին /ոսկերիչներն էին
- էջ 394, տող 32. մետաքսն թելերով հյուսած մանր գորգեր /մետաքսն թելերից հյուսված մանր գորգեր
- էջ 395, տող 8. հինայած /հնայած
- էջ 395, տողեր 11—12. ջիննաթի մշտադալար պարտեզներում /ջիննաթի կանաչ պարտեզներում
- էջ 395, տողեր 13—14. հյուսել էին մերկ տղայի վարդագույն մարմինը /հյուսել էին մի տղայի վարդագույն մարմինը
- էջ 395, տողեր 17—18. գլխի սև ապարոշներով /գլխի սև ապարոշով
- էջ 395, տող 20. ջլուբբաներով /շուբբաներով
- էջ 395, տող 25. հասակավոր մարդիկ էին /տարիքն առած մարդիկ էին
- էջ 395, տող 32. շրջում էին միջանցքների լաբիրինթոսում, իսկ ավելի շատ այն կրպակների առաջ /շրջում էին միջանցքներում, ավելի հաճախ կանգ էին առնում այն կրպակների առաջ
- էջ 395, տողեր 35—36. Հաղթողի գերագույն իրավունքով նրանք մտնում էին շախմատն /Հաղթողի գերագույն իրավունքով այդ նախկին զինվորները մտնում էին շախմատն
- էջ 395, տող 36. տերը ինքն էր մատուցում մի բաժակ /տերը ինքն էր մատուցում մի բաժակ քաղցր թեյ
- էջ 396, տող 3. Եվ վերջապես պարապ ձանձրութիւց /եվ վերջապես ձանձրութիւց
- էջ 396, տողեր 3—4. իջնում էր մի համշարու վզակով /իջնում էր մի համշարու ծոծրակի
- էջ 396, տող 10. ով գիտի /ով գիտե
- էջ 396, տող 17. այդ իրը /այն իրը
- էջ 397, տողեր 7—8. տեսնում էին շարժվող մարմնի ձևերը /տեսնում էին կոնացի-շարժվող մարմնի ձևերը
- էջ 397, տող 9. կանայք, որոնք բարձր ծիծաղում էին տուգը կրծքով /կանայք, որոնք առողջ կրծքով բարձր ծիծաղում էին
- էջ 397, տող 11. Եվ այդ ժամանակ /Այդ ժամանակ

«Խաշատուր Աբովյանը» սովորաբար անվանում են անավարտ վեպ և գրողի երկերում դնում են «Անավարտ էջեր» խորագրի տակ (օրինակ, 1955, 1964 թթ. հրատարակությունների մեջ)։ Սա թյուրիմացության արդյունք է։ Այժմ էլ թույլ են տալիս այլ սխալ. ասում են, վեպն ավարտված է եղել, և որ իբր ամբողջ վեպը բազկացած է եղել հենց տպագրված հատվածներից։

Այժմ կարող ենք դրեթե վստահորեն ասել, որ 1936 թ. մայիսի 15-ին (երբ Բակունցը մեկնեց Մոսկվա) վեպը ավարտված էր։ Դրա համար կան վկայություններ։

Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում (Մոսկվա) պահվող՝ Գոսլիտիզդատի ձեռագիր նյութերի մեջ կան գրություններ, որոնք վերաբերում են գրողի այս երկին։ Դրանց մի մասը հրապարակվել է «Գրական թերթում»՝ 1963, № 30։ Այս հրապարակման մեջ նախ ուշադրություն է գրավում Գոսլիտիզդատի խմբագիր Վ. Գուլյեկի մի նամակը և բաժնի վարիչ Ռյաբինինայի գրությունը, երկուսն էլ զբաղված 1935 թ. ապրիլին։ Սրանցից պարզվում է, որ Բակունցը նամակ է գրել Գոսլիտիզդատին (հավանաբար, մարտի 31-ին հեռագիր էլ է տվել)՝ խնդրելով, որ իր վեպը 1935 թ. հրատարակական պլանից տեղափոխեն 1936 թ. պլանը։ Այս առթիվ ապրիլի 2-ին Ռյաբինինան գրել է իր եզրակացությունը, որի մեջ մասնավորապես ասված է. «Բակունցի վեպի վերաբերյալ պայմանագիրը պետք է տեղափոխել 1936 թ., [այժմ] պայմանագիր կնքել պատմվածքների գրքի համար»։

Գուլյեկի նամակում (Բակունցին հղած) նույն հարցի կապակցությամբ կա ասված հետևյալը.

«Եստ հարգելի ընկեր Բակունց.

ՍՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործությունների խմբագրության վարիչ ընկ. Ռյաբինինան ինձ ծանոթացրել է Ձեր նամակի բովանդակությանը։ Մեր ընդհանուր կարծիքն այն է, որ ավելի հետաքրքիր է Ձեր նոր վեպի հրատարակումը Գոսլիտիզդատի կողմից։ Բայց քանի որ այն դեռ պատրաստ չէ, ապա կարծում ենք պետք է ընդունել Ձեր նովելները հրատարակելու մասին Ձեր առաջարկը»։

Կնշանակի՝ Բակունցը խնդրել է իր վեպը 1935-ի պլանից տեղափոխել 1936-ի պլանը՝ պատճառաբանելով, որ այն դեռևս ավարտված չէ և խնդրել է նաև 1935-ի պլանի մեջ մտցնել իր պատմվածքների ժողովածուն (այն լույս տեսավ նույն 1935-ին՝ «Девушка Хонар» վերնագրով)։ Սա նշանակում է նաև, որ գրողը ավելի վաղ դիմել է Գոսլիտիզդատին՝ իր վեպը 1935 թ. պլանի մեջ մտցնելու խնդրանքով, այսինքն՝ հուլիս է ունեցել այդ թվականին ավարտել այն, բայց չի հասցրել։ Ուրեմն, 1935-ի օգոստոսի վեպը ավարտից շատ էլ հեռու չի եղել։ Որոշ նյութերից երևում է, որ վեպը մտած է եղել Հայպետհրատի և Գոսլիտիզդատի 1936 թ. պլանների մեջ։ Հայպետհրատը, որքան մեղ հայտնի է, մինչև 1936 թ. իր ամբողջական թեմատիկ պլանները չի ապագրել, այս թվականից է սկսել դրանց հրատարակությունը, և կա 1936 թ. թեմատիկ պլանը (կազմող Մ. Սեմերյան)։ Յավոր, այդ գրքույկը լույս է տեսել 1936-ի օգոստոսի 9-ից հետո (թողարկման տվյալներում կա՝ «Ստորագրված է տպագրության 20 օգոստոսին»), երբ Բակունցի որևէ երկ այլևս որևէ պլանում արտացոլված լինել չէր կարող։

Ը. Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանում կա Հայաստանի գրողների միության այն ժամանակվա նախագահ Դ. Սիմոնյանին ուղղված մի պաշտոնական նամակ (Ջակդիգիթ), որ կրում է 1935, հոկտեմբերի 9-ը թվականը. նրանում ասված է, որ Ա. Բակունցի «Նալա»-ն Արտվանյան վեպը մտած է Կոմիտասի վեպը թարգմանվելիս է եղել ռուսերեն: Նույն թանգարանում պահվող 1935 թ. նոյեմբերի 26 թվականը կրող՝ Հայպետհրատի մի պաշտոնական գրության համաձայն «Նալա»-ն Արտվանյան վեպը մտած է եղել Հայպետհրատի 1936 թ. պլանի մեջ:

Այս կապակցությամբ ես, կարծում ենք, վստահելի պետք է համարել նաև գրողի կեղծ՝ Վարվառա Զիվիլյանի վկայությունն այն մասին, որ «Նալա»-ն Արտվանյան վեպը 1936 թ. լիովին ավարտված է եղել, որ ինքը քանիցս տեսել է ամբողջական ձևագիրը: Կարելի է ենթադրել, որ վեպի մեքենագիր մի սրինակը հանձնված է եղել թարգմանչին:

Այժմ այն պատկերացման մասին, ըստ որի «Նալա»-ն Արտվանյան ավարտված էր, բայց ամբողջ երկը իբր այժմ եղած հատվածներից է բաղկացած եղել: Նախ, եթե 1935 թ. մարտին Բակունցը գիմել է Կոմիտասի գրասենյակում, որ վեպը տեղագրության 1936 թ. պլանի մեջ՝ ավարտված չլիներ, պատահաբար, կենտրոնի առ 1936-ի մարտին իբր ավարտված չի եղել, իսկ վեպի հրատարակված հատվածներից մասնաճակատային կտրուկ վերջերը լույս է տեսել «Նոր»-ը պլանի գրականության 25 թ. հինգ մարտի համարում: Սա արդեն հարցը սպառում է՝ ցույց տալով, որ վեպի հրատարակված հատվածները ռուս հատվածներ են:

Այդպիսով այժմ եղած երեք հատվածները, կարծում ենք, ամեն մի անաչառ քննադատ կարգալով, կոտակա, իբր, առանձին հատվածների ապավորություն: Առաջին դեպքը՝ «Վերին Արմենիեր» ներկայացնում է գորպատյան գովազներ, ընդ որում, առաջին 6 մասերում, որ 27 ապագիր էլ է, գլխավոր հերոսը չկա, չկան և մյուս, ըստ թե քի, կարևոր գիր անհայտ հերոսները (Պարթա, Առաքելներ, Նրանց կանայք, Արեգյան և այլն), փաստորեն չի սկսվել վեպի գիտաշարը, այդ էջերը վեպի լուրջի մասն են, որտեղ որպես ընդհանուր համայնապատկեր ներկայացվում են Կոմիտասը, անգլի առաջնորդները, բաղնիք: Երկր մնացած մասը, որտեղ կա գիտաշար, առկա են Արեգյանը և մյուս կարևոր հերոսները, բաղկացած է 125 էջից՝ արդ, արդյուն էրջը չի՝ 1936-ի մասուն, որ վեպի բուն գիտաշարային մասը 125 էջից ավելի պետք է լիներ:

Արտահան պետք է նկատի առնել հետևյալը՝ Դեպք լայնի Պարթա հատվածը ներկայիս գլխավոր հերոսի գորպատյան կրանքն է ներկայացնում (Պարթա թուրքա-մայր հերոսի վերադարձն է դարձրել Կոմիտասը): Այդ հատվածը, անկասկած, «Վերին Արմենիեր» գլխից է. առաջին և ըստ էության վեպից պատկանում է նույն հատվածի մեջը գորպատյան պատկերավորման, մյուս Պարթանի գործի նաև անհայտ երկուսն էլ մի քանի փոփոխություն: Կոմիտաս, նույնիսկ գլխավոր հերոսի գորպատյան կրանքը ներառող հատվածները անավարտ լինելու ապավորություն են Թագում Երևանի երկր պատկանված մասերի քննադատ տվածի մեջ գորպատյան այդ հատվածը մաս երեք շատորեն է կապում (գորպատյան հատվածը ամբողջությամբ 194, երկուսն էլ 32 ապագիր էլ են):

Արդյո՞ք Արովյանին նվիրված՝ Բակունցի այս վեպը պետք է հիմնականում իր հերոսի ուսանողական շրջանի նկարագրությամբ սահմանափակվելու՝ Ո՛չ, անշուշտ, և զառ դուրին է ապացուցելու՝ Նախքան վեպի գրելուն ձեռնարկելը և ապա վեպը գրելուն զուգահեռ գրողը մանրամասն ուսումնասիրել է Արովյանի կյանքը, և 1932 թ. հրատարակել գիտական ուսումնասիրություն՝ «Խաչատուր Արովյանի «Թանհայտ բացակայումը»։ Այս աշխատությունը ոչ միայն արժանագիտության մեջ մինչև այդ եղած ուսումնասիրություններից ամենափաստալիցն է, այլև այսօր այն ուշագրավ է նաև նրանով, որ մոտավոր պատկերացում է տալիս Բակունցի վեպի կորած մասերի բովանդակության վերաբերյալ, ցույց է տալիս, թե մոտավորապես ինչ գլխավոր մասեր պետք է ունենար վեպը, ինչպիսի զարգացում ու վախճան։

Նախ. աշխատության գլխավոր նպատակներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, հեղել է Արովյանի «Թանհայտ բացակայումը» ինչ-որ շափով հայտնի դարձնելը, և այդ նպատակը արտահայտված է նաև աշխատության վերնագրում։ Բնականաբար վեպում ևս պետք է գեղարվեստականորեն պատճառաբանվեր և հիմնավորվեր այդ բացակայումը և մանավանդ ցույց տրվեր այն։ Վեպի պահպանված հատվածներում սկսված է այդ հիմնավորումն ու պատճառաբանումը, բայց դրանք մտականորեն, որոնք դեռևս լիակատար հիմք ու պատճառ չէին կարող լինել Արովյանի «բացակայման»։ Այդ վրտակները պետք է դառնային հորդահոս գետ, որը Բակունցի հերոսին պետք է մղեր «վեպի բացակայում», դեպի անվերադարձ փախուստ։ Երկի պահպանված հատվածներում չկա ոչ այդ «գետը», ոչ էլ բուն փախուստը։ Վեպի բովանդակության և դիպաշարի մոտավոր վերականգնումը ցույց է տալիս, որ պահպանված հատվածները կարող են լինել ամբողջ ծավալի՝ ամենաշատը մեկ երրորդը։

Փորձենք մոտավորապես պատկերացնել, թե պահպանվածից բացի ինչ մասեր կարող էր ունենալ «Խաչատուր Արովյան» վեպը։ Դրա համար նախ դիմենք գրողի վերահիշյալ ուսումնասիրությանը։

Ըստ այդ ուսումնասիրության Արովյանը Ռուսական կայսրությունից փախել է, որի պատճառները եղել են փախուստին նախորդող ժամանակաշրջանում նրա ապրած խոր հիասթափություններն ու հուսահատությունը, հոգեկան ծանր ողբերգությունը։ Այդ պատճառները կարելի է չորս խմբի բաժանել. ա) ցարիզմի երկդիմի քաղաքականությունը Հայաստանի վերաբերմամբ՝ 1828 թվականից հետո, բ) ցարական պաշտոնյաների անբարյացակամ վերաբերմունքը Արովյանի անձի և գործունեության նկատմամբ, գ) հայ մտավորականության, հոգևորականների և ընդհանրապես հայ հասարակայնության մի մասի բացասական վերաբերմունքը Արովյանի գործունեության նկատմամբ, դ) զուտ անձնական անհաջողություններն ու դժբախտությունները։

Իր ենթադրությունները Բակունցը փաստում է դիվանական վավերագրերով, ժամանակակիցների վկայություններով և այլն։ Նա շատ ապացույցներ է բերում ցույց տալու համար, որ Արովյանի անհայտացման մասին եղած մյուս ենթադրությունները՝ ինքնասպանություն, սպանվելը Շաֆի բեկի կամ նրա որդու ձեռքով, արտոբյուր Սիբիր և այլն, հիմնավոր չեն Արովյանի փախուստի մասին իր արած ենթադրության համեմատ։

Բակունցը ցույց է տալիս, որ դեռ պատանեկութունից Արքովյանը ունեցել է հասարակական գործունեության հակումներ, բնավորությամբ եղել է հասուն, հաճախ անզուսպ:

Երևանի գրավումից հետո, այդ գրավման վառ տպավորության տակ Արքովյանը էջմիածնից մեկնել է Դորպատ (1830 թ.), այնտեղից վերադարձել 1836 թ. «կես գերմանացի», ինչպես գրում է Բակունցը, եվրոպական մշակութով, վարք ու բարքով տղաբույժ, աշխատանքի է տեղավորվել Քիֆլիսում: Երևան տեղափոխվել է 1843 թվականին: «Վերք Հայաստանին» գրել է Քիֆլիսում, 1841-ին՝ 1828-ի ու դրան նախորդած տարիների պահպանվող երազանքների, նաև խանդավառության կրակով և հետո ոչ մի առիժի փոխել: Այնուհետև, Բակունցը գրում է, որ Քիֆլիսում ապրած ժամանակ «Մի քանի անգամ Երևան գալը նրան հնարավորություն չէր տվել ճանաչելու հենց թեկուզ Քանաքեռը, այնպես, ինչպես նա կար գիրքը գրելու տարին: Իսկ հետո, երբ տեղափոխվեց Երևան, երբ բազմաթիվ ու երկարատև ճանապարհորդությունների ընթացքում նա ճանաչեց երկիրը, մարդկանց, ցարական ադմինիստրացիան, նա միայն դառնացավ, հուսահատվեց, սակայն ոչ մի բառ չլսեց այն էջերից, որտեղ նա գովաբանել էր «Հյուսիսի արծիվին»: Ներսես Աշտարակեցու հանդեպ տածած խոր հարգանքը, որ զուգորդվում էր Ներսեսի պաշտպանած քաղաքականության շատագովմամբ, փշրվեց նույն «Հայկական մարզում», որտեղ և ծնվել էր: Այդ այն ժամանակ էր, երբ արդեն չկար որակապես «Հայկական մարզը», և նրա հետ միասին չբացել էին ազգային անկախ կյանքի տեղեկությունները» (տե՛ս «Փառաբանող Արքովյանի անհայտ բացակայումը», էջ 37). ապա. «...անձնական շփումների և բազմաթիվ ճանապարհորդությունների հետևանքով նա գալիս է այն համոզման, որ ցարական ռեժիմը «հայոց ազգի», այսինքն՝ նախկին «Հայկական մարզի» գյուղացիության համար անկալած բարիքների փոխարեն բերեց կնուտ և աղքատություն» (ն. տ., էջ 57), «Փառվել է գյուղացին և պարսկական առյուծի ճանկերից ընկել «Հյուսիսի արծիվի» մագիլների մեջ, քեղևուղանների և թախանների գլուղը չկար, սովաբարի արշինի էր տիրապետում և սարքիարի ծեծին փոխարինել էր յասաուլի մտրակը» (ն. տ., էջ 47):

Գրողը փաստերով ցույց է տալիս նաև Արքովյանի և ցարական պաշտոնյաների բախումները՝ նախ Քիֆլիսում և ապա մանավանդ՝ Երևանում, որտեղ հենց սկզբից անտանելի հարաբերություններ են ստեղծվում մի կողմից «կոլեժսկի անեսոր» Արքովյանի, մյուս կողմից զավառապետ Ն. Բլավացկու, ոստիկանապետ Մորոխովիցի և պետական ալլ պաշտոնյաների միջև:

Այնուհետև, գրողը ցույց է տալիս Արքովյանի և հայ հասարակության միջև տեղի ունեցած սուր բախումը: Արքովյանը նախապես լինելով Ներսես Աշտարակեցու կողմնակիցներից՝ բոլորովին հիասթափվում է Աշտարակեցու ցարամետ քաղաքականությունից, մանավանդ, որ նա մերժում է իր խնդրանքները (վանք մտնելու, աշակերտներին Ռուսաստան ու Եվրոպա բարձր ուսման ուղարկելու և այլն) և վտարում: Դրան զուգակցվում է էջմիածինը լուսավորության կենտրոն դարձնելու՝ Արքովյանի երազանքի վերջնական փլուզումը: Հայ հոգեւորականությունը, մտավորականությունը Արքովյանի նկատմամբ ակնհայտ անհարազատության զգացում են ունենում:

Փլուզվում են նաև Արքովյանի հույսերը՝ հայ վաճառականության ազգօգուտ գործունեության հետ կապված: Բակունցը նշում է, որ տեսնելով հայ վաճառականների ծայր շահամոլությունը, անսիրտ նյութապաշտությունը (ն. տ., էջ 39), Արքովյանը փոխում է

իր վերաբերմունքը այդ խավի նկատմամբ: «Եվ Դորպատից վերադառնալուց հետո... մինչև վերջ Արովյանը ներհակ է մնում այս խավին և նրա քաղաքական ձգտումներին» (ն. տ., էջ 57): Գրողն այսպես է ընդհանրացնում մի կողմից Արովյանի, մյուս կողմից հայուխյան երկու գլխավոր խավերի միջև ստեղծված հարաբերությունը. «Դորպատի ստուգենտը ատելի լուսեբրական էր հայ կղերից շատերի համար, իսկ Նրևանի սով-դաքյարները նրան համարում էին «ժանգոտ» մարդ, համարյա կիսախելագար» (ն. տ., էջ 50):

Առհասարակ, ակնհայտ է, որ Արովյանի վրա առավել շատ է ազդել իր ու իր ազգա-կիցների միջև ստեղծված սուր հակադրությունը, անհասկացողությունները, որոնք նրա պատանեկան ձգտումների և ծրագրերի վերջնական փուլում և առհասարակ ներքին ողբերգության գլխավոր պատճառն են եղել:

Արովյանի դասընկերոջ՝ Ս. Նազարյանի, նամակներից քաղվածքներ բերելով՝ Բա-կունցը առավել ցցուն է դարձնում Արովյանի ծայր աստիճան տալանալի հոգեկան վիճակը. Նազարյանը ընկերոջը խորհուրդ է տալիս հայ միջավայրում «բերանը փակ պահել» (էջ 50). Նազարյանի նամակներից երևում է նաև, որ Արովյանը նրան գրել է հայկական միջավայրից հեռանալու, հայությունից հրաժարվելու իր մտադրության մա-սին. «Քո՛ Տփղիսից հաղորդածը մեր հայրենակիցների վերաբերմամբ ինձ շափազանց տխրեցրեց և հաստատեց իմ՝ առաջները այդ մասին արտահայտած խոսքերը. բնական է՝ դա մի տխուր իրողություն է: Որո՞մն իշխում է ոսկե զահի վրա, և հոգուտ ժողովրդի ասած բուժիչ առաջարկներին ոչ ոք ականջ չի դնում: Լսում եմ այն հոգի ու սիրտ մա-շող մեղքերի մասին, որ դու քո նամակում նկարագրել ես... Դու ասում ես՝ «Նս պիտի տուն ու հայրենիք թողնեմ և ուրիշը փնտրեմ»: Սրանից ես կարող եմ հետևեցնել, թե որքան անտանելի է քեզ քո շրջապատը» (էջ 38):

Բակունցը ցույց է տալիս նաև, որ ամենին զոմարվում են Արովյանի զուտ անձ-նական լուրջ անհաջողությունները. նրան մերժում են Կազանի համալսարանում ամ-բիոն տրամադրել, իսկ իր ռոճիկը չնչին էր կարիքները հոգալու համար, ոչնչացնում են նրա՝ այնքան փայփայված «Նախաշավիղը», ընդհարվում է պրոֆ. Աբիխի հետ, որը հրապարակորեն կասկածի տակ է դնում Արովյանի և Պարոտի վերելքը Արարատի գագաթը, խոլերայից մահանում են մայրն ու եղբայրը և այլն: Իսկ անձնականի ոլոր-տում ամենակարևորը ընտանեկան բախումն էր, այն սառնությունը, օտարացումը, որ առաջացել էր Արովյանի և գերմանուհի կնոջ միջև. «Ընտանեկան կյանքը անմխիթար, որովհետև էմիլիա լուրջ շատ հեռու էր ամուսնուն հուզող խնդիրներից» (էջ 50): «...Անանձնական հուսախաբության ավելացավ անձնական, ընտանեկան կյանքի խոր-թությունն ու սառնությունը: Նրա վրա ծանրացավ մի զարհուրելի հուսահատություն» (էջ 61).— գրում է Բակունցը:

Գրողը ուրիշ շատ վկայություններ է բերում (այդ թվում Մ. Վաղների, Ֆ. Բոդեն-շտեդի, Ա. Ֆոն Հաքստհաուզենի)՝ Արովյանի հուսահատության, հոգեկան ծանր վիճակի մասին վկայող, մեջբերումներ է անում իր՝ Արովյանի այդ կարգի խոսքերից: Ահա դը-րանցից մեկը, որ հանրահայտ է. «Որ լսում էի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին, յա բան-տը քցեցին, որ ասում էին, թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա եկել, որ մեր երկրի ահ-վալն քննի, իմանա, որ կուսակալիցը, յա նախարարիցը (մինիստրիցը) մեկ թուղթ էր գալիս, որ կառավարությունիցը (գերեկցիցը) ստորո՞ժը գիրքը կոնստանկին աչքիս չէր

ճրկում, էնպես էի սարսափում, կարծում, թե էս ա, իմ վերջի օրը հասել, մոտեցել ա, իմ արած շարութիւնը լիս ընկել, Պետերբուրգ, Մոսկվա, Քիֆլիս ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձուգ վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է տանեն սաղ-սաղ թաղեն, յա կախ տան... Ինձ պահողը հենց էս էր, որ ասում էի, թե մտքումդ դրել ես ազգին պետքը գաս, մեկ անուն թողաս, կմեռնես, մեկ վրեղ կանգնող, սղորմի տվող էլ չի ըլիլ: Ապրիլ, որ ասածդ անես, մուրազդ անես: Էս, էս էր ինձ ամեն դժոքից, պատուհասից ազատում, հոգիս եղ բերում, թե չէ Քուռը վաղուց կըլեր իմ գերեզմանը» (էջ 61):

Այս քաղվածքը բերեցինք նաև հօգուտ Բակունցի տեսակետի՝ ցույց տալու համար Արովյանի հիվանդագին կասկածամտութիւնը, մշտական վախի զգացումը, որ հոգեկան անհավասարակշռութիւն է հասած եղել: Ըմ նկարագրված այդ վիճակը նա ունեցել է դեռևս Քիֆլիսում ապրած ժամանակ, երբ Երևան տեղափոխվելու հետ մեծ հույսեր էր կապում: Իսկ Երևանում հուսահատութիւնը ավելի է սաստկանում, «ազգին պետք՝ գալու» «մուրազն» էլ լիովին ի գերե է ելնում, ու այլևս հուսադրող ոչինչ չի մնում, ուստի և ավելի են սրվում հոգեկան ողբերգութիւնն ու հիվանդագին վիճակը:

Արովյանը 1843-ին Քիֆլիսից փոխադրվել էր Երևան ազատվելու համար հաւածանքից, շարակաժութիւններից («Աստի և նախանձ՝ շարակաժութիւն իմոց պաշտոնակցաց զրկեալ զիս բռնի՝ յորդեգրաց իմոց պատճառ եղեն ինձ թողուլ զՏփլիսիս և հեռանալ» — էջ 59)՝ հույս ունենալով Երևանում այդ ամենից ազատ ծառայել լուսավորութիւն գործին: Բայց Երևանում այդ բոլոր շարիքները քառակի ուժով են թափվում Արովյանի գլխին: Խնչ անել: Կազան տեղափոխվելը խափանվում է: Վերադառնալ Քիֆլիս. բայց չէ՞ որ հինգ տարի առաջ էր այնտեղից սարսափահար փախել: Բակունցն, ահա, գրում է, որ կար մի ելք՝ փախուստ, բայց ոչ թե ետ՝ Քիֆլիս, այլ ավելի անմատչելի վայրեր:

Արովյանը հրաժարվում է Երևանի գաղափարական ուսումնարանի տեսչի պարտականութիւնից, 1848 թ. մարտի 30-ին սկսում է հանձնել գործերը նոր տեսուչ Տուրկեստանովին և հանձնումը չավարտած ապրիլի 2-ի առավոտյան վաղ տնից դուրս է գալիս ու անհայտանում:

Բակունցը հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում այն բանի վրա, որ անհայտացումից առաջ Արովյանը մոտ երեք օր սենյակից դուրս չի եկել, շորերը չի հանել, մտածել է, գրել և ծխել իր երկար շիրտիւր,— այսպես են նկարագրում նրա վերջին օրերը թե՛ տընեցիները և թե՛ պաշտոնական հաղորդագրութիւնը... Գորպատի ստուգենտը երեք օր ու գիշեր հազար անգամ քննել է իր անցած ճանապարհը, այն, ինչ սպասում էր իրեն և միշտ էլ հանգել մի հուսահատ եզրակացութիւն, որ հարկավոր է բոլորը թողնել և անակնկալ առիթից օգտվելով գտնել «նոր տուն և նոր հայրենիք», որի համար պետք է թողնել Քիֆլիսը, տունը, դպրոցի կիսատ գործերը, որովհետև միևնույն է, այնտեղից երբեք նա հետ չպիտի դառնար, և իր թշնամիներից ոչ մեկի ձեռքերը այնքան երկար չէին՝ մինչև այնտեղ նրան հասնելու» (ն. տ., էջ 55):

Բակունցը բերում է նաև վկայութիւններ այն մասին, որ Արովյանը տարրեր առիթներով ցանկութիւն է հայտնել Հայաստանից հեռանալու: Դեռևս նախքան Գորպատ մեկնելը նա որոշած է եղել բոլորովին տեղափոխվել Վենետիկ (ի դեպ, Քուրբիայի միջով): Գորպատից հետո նրա փախչելու մտադրութիւն մասին ամփածը հիշատակեցինք: Բա-

կանցը հիշեցնում է նաև Բողենշտեդին գրած Արովյանի մի նամակում առվածն այն մասին, որ «վճել է թողնել ռուս պետական ծառայութունը, Հայաստանի ներսի մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի հետ երկրագործությամբ պարապել»։ «Հայաստանի ներսի մասը» միայն նշանակում էր Օսմանյուի Հայաստան, որովհետև ռուսական սահմաններում այդ անունը արդեն չէր հոլովվում» (էջ 49)։

Եվ այդպես, բազում փաստերի ուսումնասիրությունից Բակունցը հանգում է այն եզրակացության, որ Արովյանը որոշում է ընդունել փախչել և իրականացրել է այդ որոշումը։

«Մի անակնկալ առիթից նա վճռել է օգտվել ազատվելու համար ծանր միջավայրից, փնտրելու «նոր տուն, նոր հայրենիք», որի համար կիսատ է թողել բոլոր գործերը, դըպրոցի հանձնումը, որ սկսել էր, ընտանիքը, որից դառնադի գանգատներ նա առաջ էլ գրել է և բռնել է մի ուղի, որ կարող էր տանել նրան կամ դեպի ազատագրումն այդ հոգսերից, միջավայրից, որից այնքան դառնացած և հուսահատված էր, որտեղ շունքը ամուր կովան,— և կամ դեպի խորխորատ, դեպի մահ։ Վերջին հուսահատ փորձն էր անում նա, մի փորձ, որ լոգիստար գազաթնակետն էր նրա մինչ այդ արած բազմաթիվ ապարդյուն ճիգերի» (էջ 32)։

Բայց ո՞ւր է փախչում։ Բակունցի մտորումներին ուշադիր հետևելիս՝ դժվար չէ նշկատել, որ այդ ուր-ը շատ էլ էական չէ նրա տեսակետի համակարգում։ Թեև նա այդ հարցն էլ է ուսումնասիրման առարկա դարձրել։ Նա ցույց է տալիս, որ դեպի հյուսիս փախչելը անիմաստ էր, քանի որ նախ՝ դա թաքուն պահել գրեթե անհնար էր, և ապա՝ այդ օրերին Ռուսաստանում մոլեգնում էր խռչերան։

Բակունցը բերում է մի շարք դիվանական ստույգ վավերագրեր, որոնք վկայում են, թե ինչպես 1840-ական թվականներին և մասնավորապես 1848-ին Ռուսական կայսրության իշխանության տակ դոնվոդ Հայաստանի մասից շատ հայեր՝ անհատներ, ընտանիքներ, գյուղեր անցնում էին Թուրքիա (էջ 54), և դա այն ժամանակ հայտնի բան էր Այդ փաստերը Բակունցին, ինքնաբերաբար, բերում են այն եզրակացության, որ Արովյանը կարող էր հանգել մի որոշման, թե փախուստի ամենադյուրին ուղին Թուրքիայի միջով է անցնում։ «Ո՛ւր էր գնում,— հարց է տալիս գրողը,— Գերմանիա՞ թե «Հայաստանի ներսը», դժվար է գուշակել» (էջ 55)։

Բակունցի տեսակետը հետագայում սխալ են ներկայացրել. ճիշտն, ահա, այն է, որ զրոգը ենթադրել է, թե Արովյանը Երևանից, Ռուսական կայսրությունից փախչելու նպատակով անցել է կայսրության հարավային սահմանը (Թուրքիայի հետ ունեցած), իսկ թե ուր է որոշած եղել գնալու և հաստատվելու, Բակունցը քողել է առկախ։

Գրողի կարծիքով Արովյանի փախուստին ազդակել է նաև 1848 թ. այդ նույն ժամանակաշրջանում Եվրոպայում բռնկված հեղափոխության լուրը։ Այս առթիվ էլ նա գրում է այդ լուրի հնարավոր ազդեցության մասին. «...մենք հարկ ենք համարում հայտնել, որ այդ անհրաժեշտաբար ոչ մի կապ չունի հեղափոխությանը մասնակցած քրեկ կազմակերպության աշխարհահայացքի համոզված հետևորդ լինելու հետ,— այսինքն հեղափոխության լուրը միայն առիթ էր, արտաքին հարված, որ նրան տեղից շարժեց այնպիսի նպատակով, որ անմիջական ոչ մի կապ չունի 1848 թվի հեղափոխության հետ» (էջ 52)։

Գրողի այս առաժը ևս հետագայում անճիշտ է ներկայացվել։

Բակունցը բերում է նաև Արովյանի անհայտացմանը անմիջապես հաջորդած ժամանակաշրջանում եղած կարծիքները, որոնց մի մասը հանգում է այն բանին, որ Արովյանը կենդանի է, գտնվում է Տաճկաստանում կամ մի այլ տեղ, փոքր մասը՝ որ Արովյանը ինքնասպան է եղել. գրողը ցույց է տալիս նաև, որ մի աղբյուրից կողմից սպանվելու կամ Սիրիոյ աքսորվելու մասին խոսակցությունները ոչ շրջանի են վերաբերում և անհիմն են:

Գրողը նաև այլ վկայակոչումներ է անում, այդ թվում և այն, որ Արաքսի ափին, Խորվիրապի մոտ գտնված երկարաճիտ կոշիկը, ըստ Արովյանի կնոջ հավաստման, իր ամուսնունն է եղել: Բակունցի կարծիքով Արովյանը կոշիկները հանել ու թողել է ափին հետքերը կորցնելու համար:

Մենք հակիրճ ներկայացրինք Բակունցի ուսումնասիրության բովանդակությունը, որը ինչ-որ չափով գեղարվեստական մարմնավորում պետք է ստանար նրա վեպի մեջ, և մեզ թվում է, որ ստացած է եղել վեպի ամբողջական բնագրում:

Վեպի պահպանված, փաստորեն, երկու հատվածներում այս բովանդակության մեծ մասը չկա: Առաջին մասում դրպատյան միջավայրում ուսումը գեռես շարունակող Արովյանը երկրորդ մասում միանգամից ընտանիքի հետ Երևանում է գտնվում որպես դավառական ուսումնարանի տեսուչ: Շուրջ 10 տարվա ընդմիջում կա: Ամենից առաջ, չկա Արովյանի Քիֆիսում գործավարած տարիների որևէ նկարագիր, մինչդեռ այդտեղ են սկսվել նրա մանկավարժական աշխատանքը, ընդհարումները շրջապատի հետ, այդտեղ է նա մտերմացել տեղի գերմանական համայնքի հետ և ամուսնացել: Այս ամենը ինչ-որ կերպ պետք է որ արտացոլված լինի Բակունցի վեպում, այլպես նրա հերոսի երեվանյան կյանքը մնում է բոլորովին օդից կախված: Եվ ապա, արդեն երևանյան այդ կյանքում կարևոր են օտարացումը կնոջից, ընդհարումները տեղի աստիճանավորների հետ, ճանապարհորդությունները Երևանի նահանգում, հայ գյուղացիության ծանր վիճակը, հիասթափությունը ցարական տիրապետությունից, հայրենակիցների սառը, նաև թշնամական վերաբերմունքը իր նկատմամբ, հոգեկան անտանելի պահերը, փախուստը (որը զգալաթանկան էր նրա մինչ այդ արած բազմաթիվ ճիգերի):

Վեպն, ըստ երևույթի, ավարտվել է 1848 թ. ապրիլի 2-ի դեպքերի պատկերմամբ:

Կարևոր է այն, որ վեպի պահպանված հատվածները արդեն իսկ ենթադրում են այդ ամենի նկարագրումը: Դրուպատում Բակունցի Արովյանը մի շարք առիթներով (կոիվը կամուրջի մոտ, չերքեզ գինձորի ծանր վիճակը, ռուս ձկնորս Վասիլիի հետ հանդիպումը, ռուսանոջների տրամադրությունները) հակացարական լիցք է ստանում, ըստ գրողի ուսումնասիրության, դա պետք է ավելի մեծ չափերի հասնեի Հայաստանում:

«Գործ Մայրանա» գլխում Արովյանի և կնոջ օտարացման մասին կան ակնարկներ, որոնք պետք է զարգացում ապրեին:

Մի խոսքով ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ Բակունցի պատկերացմամբ իրական Արովյանի և իր հերոս Արովյանի անհայտացումը եղել է փախուստ, որը աստիճանաբար նախապատրաստվել է Արովյանի շուրջ քսան տարվա կյանքի զրվազներով:

Այսպես, հնարավորին չափ փորձեցինք ներկայացնել, թե ինչպիսին պետք է լինեի և ինչպիսին է, հավանաբար, եղել Բակունցի «Խաչատուր Արովյան» պատմավեպը և նրա զլխավոր հերոսը:

Այս ամենից տարբեր հարց է այն, թե որքանով էր իրականությանը մոտ, որքանով էր հիմնավոր Բակունցի տեսակետը Արովյանի անհայտացման վերաբերյալ:

Արտվյանի «անհայտ բացակայման» մասին մի շարք կարծիքներ են հայտնվել. բո-
լորն ըստ «բացակայման» պատճառաբանությունների կարելի է երկու խմբի բաժանել.
ա) ներքին պատճառների խումբ. «բացակայումը» պայմանավորել են իր՝ Արտվյանի
կայացրած վճիռով, որն արդյունք է եղել նրա հոգեկան-մտավոր ներքին զարգացման ու
վիճակի: Ըստ այսմ, Արտվյանի մի շարք անգամ վկայված հոգեկան ծանր կացությունը՝
Դորպատից Կովկաս գալուց հետո, Քիֆլիսում ու մանավանդ Երևանում պատճառ է զար-
ձակել, որ գրողը փախուստի կամ ինքնասպանության վճիռ կայացնի և իրագործի: բ) Ար-
տաքին պատճառների խումբ. ըստ այսմ, Արտվյանի հոգեկան ծանր կացությունը մի
կողմ է դրվում, և նրա «բացակայումը» բացատրվում է Արտվյանի ներքինից անկախ,
ուրիշների կայացրած վճիռով: Ասում են, որ ինչ-որ մեկը խանդի հողի վրա կամ ունե-
ցած պարտքը վճարած չլինելու պատճառով որոշել է սպանել Արտվյանին և ի կատար է
ածել իր վճիռը: Կամ, որ ինչ-որ պաշտոնյա մարդիկ որոշել են Արտվյանին աջաորել Սի-
բիր և կատարել են իրենց այդ որոշումը: Կարծիքների այս երկրորդ խումբը բացառում
է Արտվյանի որևէ մասնակցությունը իր «անհայտ բացակայման» վճռի կայացմանը: Մի
կողմ են դրվում Արտվյանի ներքին զարգացումը, նրա խառնվածքի, բնավորության
հայտնի գծերը, ապրած ողբերգությունը որպես ներքին վճիռ կայացնելու ազդակներ, և
հարցը լուծում են այդ ամենից անկախ կայացված արտաքին մի որոշումով: Այդ կերպ,
մի պարտքատեր, խանդով այրված մի ամուսին կամ թշնամաբուրդ բորբոքված մեկը կա-
րող էր սպանել ոչ միայն Արտվյանի պես հոգեկան հուզումներով փոթորկվող մեկին,
այլև որևէ մարդու. որն իր կառնիքով պետք է սպանվի:

Նույնը և Սիբիր աքսորելը. այս տեսակետը պաշտպանողները շեն կարող ասել և
չեն ասում, թե Արտվյանին աքսորել են այն պատճառով, որ նա ներքին հուզումներ ու
ողբերգություն է ունեցել: Քաղաքական նկատառումներով աքսորում էին տարբեր խառ-
նվածքի անձանց, և եթե համապատասխան մարմինները աքսորելու լինեին Արտվյանին,
բնականաբար, հաշվի չէին առնի նրա ներքին ծանր վիճակ ունենալու կամ շունենալու
խնդիրը:

Բակունցի տեսակետը, ինչպես դժվար չէ նկատել, ներքին պատճառների խմբին է
պատկանում. ըստ այդմ, Արտվյանի հեռացումը միակ հնարավոր ավարտն էր նրա կյան-
քի ու գործունեության ամբողջ զարգացման: Եվ գրողը վեպում պատկերել է իր հերոսի
հենց այն զարգացումը, ներքին մի շարք պատճառների առաջացումը, որոնք նրան պետք
է հանգեցնեին հեռացման վճիռ կայացնելուն: Այդ համոզմանը Բակունցը հանգել է բազ-
մաթիվ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից, Արտվյանի մասին տարիներ խորհելուց
հետո և ոչ միայն խորամուկ ուսումնասիրողի իր տրամաբանությամբ, այլև գրող-հո-
գեբանի զգացողությամբ: Գրողն իր եղրակացությունները հանելիս այնքան զգույշ է ե-
ղել, այնպիսի մեծ պատասխանատվություն է զգացել իր ամեն մի ասածի նկատմամբ,
որ անհրաժեշտ փաստերի բացակայության դեպքում խուսափել է անգամ ենթադրություն
անելուց: Օրինակ, նա գրում է. «Բայց մենք առայժմ չենք պնդում, թե նա հաջողությամբ
անցել է սահմանը: Այդ մասին առայժմ չկան ստուգված փաստեր, որոնք հաստատեն
նրա հաջողությամբ սահմանն անցնելը: Հեռագա ուսումնասիրության խնդիրն է՝ եղած
ազոտ հետքերով պարզել Արտվյանի վախճանը սահմանից այն կողմը» (էջ 55):

Այսպիսով, Բակունցն առկա է թողնում Արտվյանի հեռացումից հետո նրա ճա-
կատագրի հարցը. գուցե ճանապարհին սպանել են կամ ինքն ինչ-որ տեղ որոշել է ինք-

նասպան լինել և կամ զուցե հասել է որևէ երկիր և այլն,— սրանք այլ հարցեր են, որոնց լուծմանը Բաղուցը չի անդրադարձել: Ցավոք, նրա ընդդիմախոսները գրողի իրական տեսակետը մի կողմ են թողել, այլևայլ կարծիքներ նրան վերագրել ու քանավիճել: Թրինակ, վեճ են մղել (Ա. Հովհաննիսյան և ուրիշ.) այն կապակցությամբ, որ իբր Բաղուցը Արուսյանին առնչել է 1848-ի հեղափոխական շարժման ու համապատասխան աշխարհայացքի հետ. բայց տեսանք, որ գրողը Արուսյանին սահմանադատել է այդ շարժումից, իսկ ըստ աշխարհայացքի նրան համարել է սոսկ գյուղացիության ներկայացուցիչ (որ չի նշանակում անպայման հեղափոխական), տալով նաև այսպիսի սպառիչ բնութագրում. «Իր ճանապարհորդության գրքի առաջաբանում Վազները հեղափոխության պարտության պատճառներն է վերլուծում, մեղադրելով երկու «ծայրահեղ» կուսակցություններին: Արուսյանի ընդհանուր աշխարհայացքին շափազանց համապատասխան է այդ ղեկավարականը: Տեղին է հիշատակել, որ Արուսյանին մեղադրում «Տուրախյան մատերիալիստ» համարեցին: Այդ պարզ անտեղյակություն է, որ կարող է առաջանալ կամ Հուրախին և կամ Արուսյանին շճանաշելուց, ավելի շուտ՝ երկուսին միասին» (էջ 52):

Ինչպես տեսնում ենք «անհայտ բացակայման» բաղունցյան տեսակետի կոմսաները լուրջ են, միայն պետք է այն ճշգրիտ ներկայացնել:

ՓԱՍՏԱԿԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԱԳՈՐԴՈՒՄԸ

Այժմ դժվար է որոշել, թե Բաղունցին երբ է սկսել հրապուրել Արուսյանը: Հաստատ գիտենք միայն, որ 1930-ական թվականների սկզբից նա արդեն ոգևորված է եղել Արուսյանով, եռանդալիս հետաքրքրվել է նրա կյանքի ու գործի գրվազենքով, խանդավառ խոսել նրա մասին ընկերների շրջանում: Վ. Ալազանն այսպիսի նախադասություն ունի իր հուշերում. «Հմայիշ, կախարհիչ գրուցընկեր էր Բաղունցը: Նրա հետ կարելի էր ժամերով խոսել և երբեք չհոգնել... Այդպիսի գրուցների ընթացքում նրա ձայնը կարծես թե լսվում էր եռաշատուր Արուսյանի «Վերք Հայաստանի» առաջաբանից» (Երազանք, 1959, № 25):

Արուսյանի նկատմամբ Բաղունցի այդ հարազատության զգացումն է հավանաբար նկատել Ա. Խանջյանը գրողի մի ինչ-որ ոգևորված խոսակցության ժամանակ և նրան խորհուրդ տվել Արուսյանի կյանքը պատկերող վեպ գրել:

Ալազանն է վկայում (նույն տեղում), որ Խանջյանն է Բաղունցին այդ խորհուրդը տվել: Կարելի է վստահել այդ հուշին. դարձյալ դժվար է առել: Բայց, անշուշտ, դա բնավ բացառված չէ, մանավանդ, եթե այդ հուշը պատկանում է այն օրերին Հայաստանի գրողների միությունը ղեկավարող մի անձնավորության: Բացառված չէ նաև, որ Արուսյանի մասին գիրք գրելու միտքը անկախ որևէ մեկի խորհրդից է ծագել Բաղունցի մեջ, որից հետո բարեկամները տեսնելով նրա խանդավառությունը Արուսյանով, նույնպես խորհուրդ են տվել, խրախուսել զբաղվելու Արուսյանի գեղարվեստական կերպարը կերտելու գործով:

Հիշենք, նաև, որ 1930-ական թվականների սկզբներին Արուսյանը պաշտոնապես անքան էլ հարգված հեղինակ չէր, նրա գործունեությանը անբարենպաստ պիտակներ էին փակցնում. և հաճախ Բաղունցը փաստորեն այդ պաշտոնական տեսակետին էլ էր հա-

կազմում իր գրույցներում՝ Արուստանյանի որպես ընդգծված կերպով դրական գործիչ ա գրող ներկայացնելով և նրա մասին վեպ գրելուն ձեռնարկելով:

1934 թ. Խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում ար-
տասանած իր ճառի մեջ Բակունցը դարձյալ հիշատակում է Արուստանյանի անունը: Նա նը-
շում է, որ ժողովուրդների բանտում, ինչպիսին էր ցարական Ռուսաստանը, փոքր ժո-
ղովուրդները գրական հսկաներ տալ չէին կարող. բերում է Արուստանյանի օրինակը՝ համա-
ռոտակի ներկայացնելով նրա կյանքի ուղին. «Վերադարձավ Հայաստան Նիկոլայ I-ի
զազանային ռեժիմի օրոք, նա անհայտացավ», — նշում է Բակունցը և ավելացնում՝
«Վարդավազը նրա՝ մեր գրականության նշանավոր մարդու ժառանգությունը, հետևելով
նրա աճին, — իսկ նա անհայտացավ բոլորովին երիտասարդ, — ես կարող եմ այստեղ
ամբողջ ձայնով հայտարարել, որ հայ ժողովրդի զարգացման բնականոն պայմաննե-
րում Արուստանյան կդառնար շատ մեծ դեմք» («Правда», 1934, № 234):

Նույն ճառում Բակունցը ուշադրություն է հրավիրում փոքր ժողովուրդների, հատ-
կապես հայության պատմական անցյալի վրա և ասում, որ այդ ամենը «գրողները լի-
ովին պետք է օգտագործեն»: Այս խոսքը մասնավորում է գեղարվեստական պատմական
ժամանակագրության ժանրի վրա: «Մեր գրողների պարտականությունն է թնել զրանք
(ժամանակագրություններ), ուսումնասիրել, վերցնել նրանց էպիկականությունը, խըս-
տությունը, լեզվի գունեղությունը, արտահայտությունների հարստությունը և բառերի
ուժեղ տնտեսումը, որ չափազանց բնորոշ է գեղարվեստական ժամանակագրությունների
համար» (ն. տ.):

Համագումարը տեղի է ունեցել 1934-ի օգոստոսին. այդ թվականին Բակունցը աշ-
խատում էր «Նաչապետի Արուստան» վեպի վրա, և համագումարի ամբիոնից այդ շրջա-
նում իրեն զբաղեցնող երկու հարցերի մասին է նա խոսել՝ Արուստանյանի և պատմական եր-
կի ժանրի:

100 տարվա վաղեմություն ունեցող դորպատյան նկարահանումներն իրենց տպա-
վորիչ գույներով ոչնչով չեն զիջում Բակունցի գլուղական կտավներին: Գրողը ոչ
միայն մեկ դար առաջ, այլ հենց վեպը գրելու տարիներին և առհասարակ երբևէ չի
եղել Դորպատում, նրա մոտակայքում, մերձքաղաքի ուրևէ երկրում: Նա չի եղել նաև
100 տարի առաջվա Սրբանի թաղերում, Ջարսու բազարում, որոնց պատկերումներն էլ
այսօր դասական են ու անգերազանց հայ գրականության մեջ:

Ինչպես իր գրեթե բոլոր երկերում, «Նաչապետի Արուստան» պահպանված հատված-
ներում նույնպես Բակունցը բազմաթիվ պատկերումներ է կատարել իրականից: Միայն
այն տարբերությամբ, որ եթե բակունցյան պատմվածքների, մյուս երկերի մեջ գործող
չառ հերոսների նախակերպարներին գրողը անձամբ ծանոթ է եղել կամ տեսել է, ապա
«Նաչապետի Արուստան» պատմական վեպի շուրջ 100 տարի առաջ ապրած նախակեր-
պարներին որևէ մեկին Բակունցը, բնականաբար, անձամբ ծանոթ չի եղել կամ տեսել
չէր կարող: Գրողը նրանց ծանոթացել է պահպանված վավերագրերի, հուշերի, նամակ-
ների շնորհիվ:

Ինչպես Բակունցի այլ երկերում, այստեղ ևս նախակերպարներ ունեցող հերոսներին
կողքին կան նաև այնպիսիք, որոնց նախակերպարները չեն հայտնաբերվել կամ որոնք
գոյց և չեն ունեցել նախակերպար, այլ գրողը նրանց մեջ կենտրոնացրել է տարբեր
անձանց գծեր:

Վեպի մեջ եղած պատումների, պատկերումների մեծ մասը նույնպես ունեցել է իր նախապատմությունները։ Այլ խոքորով, Բակունցը իր գեղարվեստական երկի հենքը տառնալով էլ շերտ առ շերտ կառուցել է իրական փաստերի աղյուսներից, իհարկե, այդ աղյուսները պատրաստելով անցյալից պահպանված «կավից», դրանք թրծել է իր ստեղծագործական վառարանում։

Վեպը և դրան նախորդող աշխատությունը գրելու համար Բակունցը 1930—32 թվականներին եռանդագին ուսումնասիրել է այն ժամանակ Արովյանից և Արովյանի մասին տպագրված բոլոր նյութերը, նաև ժամանակաշրջանին վերաբերող շատ գրքեր ու այլ նյութեր, ապա երկար ժամանակ քննության է առել բազում անտիպներ՝ Արովյանի ձեռագրերը, ձեռագիր նյութեր Արովյանի մասին, զննել է Հայաստանի պետական դիվանատան, Մատենադարանի (այն ժամանակ Վաղարշապատում էր) բազմաթիվ վավերագրեր։

Պահպանված է Հայաստանի պետական դիվանատան «Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությանը զբաղվողների մասին» վերնագիրը կրող Բակունցի քարտը՝ գրված 1931 թ. սեպտեմբերի 6-ին գրողի ձեռքով։ Այնտեղ ուշագրավ են հետևյալ երեք հարցերի պատասխանները. «Աշխատանքի թեման—Խաչ. Արովյանի կյանքը։ Ի՞նչ նպատակով է կատարվում աշխատանքը—Պարզելու նրա կյանքը, գրական գործունեությունը։ Ի՞նչ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությանը է ծրագրում զբաղվել—1840—1848 թ. Երևանի ֆաղ. վարչ-յան, դպրոցների և այլն» («Գրական թերթ», 1979, № 24)։

Բակունցն իր աշխատության և վեպի պահպանված մասերի համար օգտագործել է հավաքած նյութի մի մասը, բայց նույնիսկ դրա մեջ կան այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք այսօր անհետացած են և առկա են միայն գրողի «եռաշատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը» աշխատության մեջ կամ օգտագործված են վեպի պահպանված հատվածներում։

Այդ հատվածներում եղած հերոսների ու դրվագների որոշ նախակերպարներ ու նախապատմություններ այժմ շատ դժվար է հայտնաբերել, հաճախ անհնար։ Բայց ներքեց մի մասի վերականգնումը հնարավոր է, և այդ ուղղությամբ որոշ աշխատանք կատարվել է (տե՛ս էդ. Զրբաշյանի, Լ. Միրիջանյանի, Պ. Հակոբյանի մեկական հոգվածները՝ «Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը» [Ժողովածու], 1959, էջ 119—171, «Գրական թերթ», 1959, № 42, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, № 2), այժմ արվածի վրա ավելացնում ենք մեր ջանքերը։

«Երեք Արմենիներ» և «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածներում Բակունցը հաճախ է օգտագործել Խ. Արովյանի Դորպատյան օրագրերը, ինչպես և ուղեգրությունները Արարատ բարձրանալու վերաբերյալ։ Նույն մասերում օգտագործված են նաև այլ նյութեր գերմանական միջավայրի, ուսանողական բարձրի, Դորպատի վերաբերյալ, որոնք առայժմ չեն հայտնաբերված։

Քանի որ Բակունցի վեպի գլխավոր հերոսը Արովյանն է, կնշանակի ամենից առաջ պատմական այդ անձնավորության է գրողը գեղարվեստական կերպարի վերափոխել։ Սաորև կնշենք Արովյանի կյանքից մի շարք իրական փաստեր, որոնք Բակունցի գրչի ուժով գեղարվեստական նկարագրության են փոխվել։ Իսկ այժմ վեպում փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը ավելի դյուրընկալելի ներկայացնելու համար տալիս ենք Խ. Արովյանի կյանքի այն շրջանի համառոտ ժամանակագրությունը, որն առնչվում է Բակունցի «եռաշատուր Արովյան» վեպի հետ։

1819 թ. տարվել է էջմիածնի վանքը և սկսել սովորել տեղի հոգևոր դպրոցում մինչև 1822 թ.

1822 թ. տարվել է Հաղբատի վանքը և սովորել տեղի դպրոցում:

1822 (կամ 23) թվականից մինչև 1826-ը սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում և ավարտել այն:

1826—28 թթ. բնակվել է Հաղբատի և Սանահինի վանքերում, Օձունում, Թելավում:

1828-ին հաստատվել է էջմիածնում:

1829-ին եղել է էջմիածնի կաթողիկոսի և սինոդի թարգման ու քարտուղար:

1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին Դորպատից եկած պրոֆ. Յ. Պարրոտի հետ, որպես նրա խմբի թարգման, բարձրացել է Արարատի գագաթը:

1830-ի ամռանը մեկնել է Թիֆլիս, ապա Նոր Նախիջևանով, Մոսկվայով և Պետերբուրգով ուղևորվել Դորպատ:

1830—35 թթ. պետական թոշակով սովորել է Դորպատում, տեղի համալսարանում և առանձին դասատուների մոտ՝ լեզուներ, գրականություն, փիլիսոփայություն, մաթեմատիկա, երաժշտություն, արհեստներ և այլն: Արժվյանի ուսումնառության ծրագիրը կազմել է նրա հովանավոր Յ. Պարրոտը:

1836 թ. վերադարձել է Անդրկովկաս:

1837—43 թթ. եղել է Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի տեսուչ և ունեցել է մասնավոր դպրոց:

1837—40 թթ. գրել է «Նախաշավիղ կրթության» դասագիրքը:

1838—41 թթ. գրել է «Պարապ վախտի խաղալիքը»:

1841 թ. գրել է «Վերք Հայաստանին»:

1843-ից եղել է Երևանի գավառական ուսումնարանի տեսուչ:

1848 թ. ապրիլի 2-ին վաղ առավոտյան տնից դուրս է եկել և չի վերադարձել:

Թե՛ Արժվյանի Դորպատյան օրագրերում, թե՛ նրա ուղեգրություններում ամենից ավելի հիշատակվող անձը Յ. Պարրոտն է (օրագրերում՝ ավելի շատ նա կոչվում է բաբերաբ իմ): Բակունցի վեպի «Լիբեր Արմենիեր» գլխում և մանավանդ «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում Պարրոտը կենտրոնական դեմք է:

Մի բանի խոսք այդ հերոսի նախակերպարի մասին: Յրիգրիխ Պարրոտը պատմական նշանավոր անձ է: Նա Դորպատի համալսարանի հիմնադիրներից մեկի և համալսարանի առաջին ռեկտոր Գեորգ Պարրոտի որդին է: Պարրոտները Ֆրանսիական ծագում են ունեցել և մասամբ գերմանացած էին: Յրիգրիխ Պարրոտը (1791—1841) ավարտել է Դորպատի համալսարանի բժշկական բաժինը, ապա շրջել է Եվրոպայում, եղել է բժշկության դոկտոր, Դորպատի համալսարանի բնախոսության, ախտաբանության պրոֆեսոր, դասախոս է եղել նաև համալսարանի ֆիզիկայի ամբիոնում: 1831—1834 թթ. եղել է Դորպատի համալսարանի ռեկտոր: 1829 թ. դորպատյան հինգ ուրիշ համալսարանցիների հետ մեկնել է Հայաստան գիտական գործուղման: Սանոթացել է Խ. Արժվյանի հետ և վերցրել նրան որպես իր խմբի թարգման: 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին մի քանի ուղեկիցների, այդ թվում Արժվյանի հետ բարձրացել է Արարատի գագաթը: Այդ առթիվ գրել է «Էձանապարհորդություն դեպի Արարատ» գերմաներեն գիրքը (Քերոին, 1834): Պարրոտի հովանավորությամբ է Արժվյանը տեղեկել Դորպատ, այնտեղ ապրել ու սովորել: Պարրոտը Արժվյանին պատրաստում էր ուսուցիչ-հանրագիտակ՝ հայրենիքում որպես գլխավոր դասատու աշխատելու համար:

Մի քանի օրինակով ցույց տանք, թե ինչպես է Բակունցը վավերական տեղեկությունները օգտագործել վիպում:

Սկսենք «Լիբեր Արմենիեր» գլխից: Բնորոշ վերնագիրն արդեն իսկ առնված է Աբովյանի Դորպատյան օրագրերից, որոնցում հեղինակը մի քանի նշում ունի, որից իմանում ենք, որ Դորպատում նրան հաճախ են այդպես կոչել. ահա մի օրինակ 1831 թ. սեպտեմբերյան գրառումներից. «Առ բազում խնդութիւն սրտիս եկն այսօր ի քաղաքս բարեկամն իմ պարոն Հագենն: Ի 6-երորդում ժամու գնացի առ նա: Նա փառեալ զինե՛՛ն՝ էհարց զողջութենէ իմէ: Նոյնպէս որդիք նորա մի առ մի փառեալ զինե՛՛ն՝ «արմէնիէր, լիբեր արմէնիէր» ելանէր ի բերանոյ ի բերան» (Ն. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, 1955, էջ 18): Կամ՝ «Միցա գանգատէ՛ «արմէնիէր նէթզ միխ» (Ն. տ., էջ 66), ապա՝ «սիրելի երեսայք նորա խոովին և քարշեն զհանդերձից իմոց. «Միրելի արմէնիէր, կաց առ մեզ, մի գնար քի բաց» (Ն. տ., էջ 110) և այլն:

Վնպում Աբովյանի համար Բակունցը կողմից գործածվող մյուս անվանումը՝ Դիակունուս-ը նույնպես քաղված է նույն օրագրերից: Օրինակ. «Բարեբարն իմ կոչէ՛ «Դիակունուս» (Ն. տ., էջ 65): Եվ սա նույնպես դորպատյան միջավայրի երանգավորման է նպաստում:

«Լիբեր Արմենիեր» գլխի առաջին հինգ մասերում և հետո էլ տեղ-տեղ ներկայացված են ուսանողական ազատամիտ կամ ընդդիմադիր խոսակցություններ, ցարիզմի նկատմամբ հակոտնյա տրամադրություններ: Դորպատում 1830-ական թվականների սկզբներին, երբ Աբովյանը այդ քաղաքում ուսանում էր, իրոք, եղել են նման իրադրություններ: Աբովյանի կենսագիր Ծ. Շահազիզը մի այսպիսի տեղեկություն է քաղել. «...1834 թվին «Բուրշենշաֆտ» կոչված հակապետական կազմակերպության հայտնաբերվելու հանգամանքը Դորպատի համալսարանի ուսանողների մեջ, որի հետևանքով ձեռնարկված է եղել զաղտնի խիստ քննություն, 18 ուսանող արտաքսված են եղել համալսարանից և ենթարկված խստագույն հսկողության» (Ծ. Շահազիզ, Խաչատուր Աբովյանի կենսագրությունը, Երևան, 1945, էջ 58): Այդ հայտնաբերումը տեղի է ունեցել 1834-ի փետրվարի 12-ին, կնշանակի այդ օրվանը նախորդող շրջանում է եղել ու գործել Բուրշենշաֆտը:

Այժմ դժվար է ասել այդ Բուրշենշաֆտը (Ուսանողական ընկերությունը) իրոք հակապետական է եղել, թե իշխանություններն են այդ պիտակը փակցրել: Ավելի հավանական է թվում, որ դա եղել է պարզապես ազատամիտ, ընդդիմադիր ընկերություն, որպիսիներից իշխանությունները միշտ վախեցել են:

Բակունցը հենց այդպիսին է ներկայացնում Դորպատի ուսանողական տրամադրությունները՝ ազատամիտ-հակացարական: Եվ, իհարկե, նա իրավացի է, որ իր զըլ-խավոր հերոսին մասնակիորեն է դնում այդ շրջապատի մեջ, և ավելի շատ այդ շրջապատը նկարագրում է իբրև այն օրերի Դորպատին, առհասարակ, բնորոշ ուսանողական շրջան:

Որևէ փաստ չկա այն մասին, որ Աբովյանը թեկուզ ինչ-որ չափով մասնակցած լինի այդ շարժումներին, և Բակունցը դա լիովին հաշվի է առել, երբ «Լիբեր Արմենիերի» 7-րդ մասում իր գլխավոր հերոսի դիմանկարի առաջին բնորոշ գծերն է դրել կտավին՝ Պարրոտի և ոստիկանապետի խոսակցությամբ այսպես ներկայացնելով նրան.

«— Թույլ տվեք ներկայացնել Ձեզ իմ Lieblin-ին... Հերր դիակունուս Աբովյան, որք մասին, անշուշտ, լսել եք:

— Յ՛, և այն էլ ինչպիսի պատմութիւններ... Ուրախ եմ սեղմելու Ձեր ձեռքը: Շատ ուրախ եմ,— Արքովյանը մի քանի քայլ արեց և թեթեւակի խոնարհելով գլուխը, սեղմեց ծերունու ձեռքը:

— Կարծեմ, որ նա չի մասնակցել այսօրվա թնկարգութիւններին...— Ծվ ծերունին դեմքը կեղծ զայրութիւնով խստացրեց, ուռցրեց այտերը և բեղերը ցցվեցին՝ մեկը գեպի վեր, մյուսը՝ ներքև:

— Յ, ոչ, էվստարիս իվանիշ... Նա զբաղված է միայն իր գասերով...»:

Միաժամանակ Բակունցը տարբեր առիթներով ցույց է տալիս, որ Արքովյանը թեև չի մասնակցում ուսանողական ընդդիմութիւններին, բայց ինչ-որ շահով համակրում է դրանց մասնակիցներին: Այդ էլ Բակունցին պետք էր իր գրական կերպարի առտիժանական զարգացումը՝ մինչև «բացակայում» ցույց տալու համար:

Դորպատի ուսանողութեան բարձր մասին պատմող առայժմ չգանված ինչ-որ աղբյուր էլ է ունեցել Բակունցը. Արքովյանի Դորպատյան օրագրերում այդ կարգի քիչ քան կա: Ահա մի նմուշ ուսանողական խրախճանքի նկարագրութեան, որից Բակունցը օգտվել է վեպում ուսանողական խնջույքային հավաքութիւնները, ուրախ գինարուքները նկարագրելիս. «այսպէս յետ քանի մի րոպէի շուին ի քաղաքամէջն՝ երգելով և ձեռնարունակ արտաբոյ քան զքաղաքն. և տարեալ ընդ իւրեանց զգինի, զտաբաթ, կատարեն զուարճութիւնս. նոքա ի ձեռին ունէին զլիբուր իւրեանց և զվթղայս գինւոյ. ի 6—երորդում ժամու դառնան նոյնպէս երգելով և աստ և անդ ի փողոցս, մանաւանդ ի մեծ հրապարակի քաղաքին կանգնեալ երգեն և ըմպեն զգինի. մինչև ի 10—երորդում ժամն Գնչի տակաւին ձայն երգոց նոցա աստ և անդ» (1832 թ. գրանցումներից, Խ. Արքովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, էջ 191—192): Կամ՝ «Շատուտեստք անուսնեն զմիմիանս դաւ ի սակա մէկ թաս գինւոյ (ն. տ., էջ 116):

«Լիբեր Արմենիեր» գլխում կարևոր է շերքեզ գինւորի և Արքովյանի ծանոթութեան ու բարեկամանալու պատմութիւնը: Դա նույնպես իրական հիմք ունի. Արքովյանի Դորպատյան օրագրերում մի շարք անգամ խոսվում է մի շերքեզի մասին: Ըստ օրագրերի, շերքեզն հետ Արքովյանի ծանոթանալը բոլորովին այլ կերպ է տեղի ունեցել, քան վեպում: Օրագրի 1831 թ. դեկտեմբերյան մի գրանցման համաձայն Դորպատի հիվանդանոցի բժիշկը, պարոն Ֆոգելզանգը, Արքովյանին հրավիրում է հիվանդանոց այնտեղ պառկած մի շերքեզի և իր միջև թարգմանչի դեր կատարելու համար, քանի որ շերքեզը բացի իր մայրենիից այլ լեզու չգիտեր: Արքովյանը գնում է, և պարզվում է, որ իբրև թարգման պիտանի չէ, քանի որ ինքն էլ չգիտեր շերքեզերեն: Ըստ վեպի Արքովյանը քաղաքում շրջելիս՝ հիվանդանոցի դարպասի մոտ հավաքված հիվանդ գինւորներին հարցնում է արդյոք հիվանդանոցում հայ կա՞, և հետո ծանոթանում է շերքեզի հետ, որը վեպում էլ բացի իր լեզվից ուրիշը չգիտի: Ահա մի հատված օրագրից. «այլ ա՛հ յանկողնի տեսի զաշխարհակիցն իմ, հանեալ զհանդերձս և քուրձս հիւանդաց. ես փութի զնովաւ, եթե ոչ լինէին անդ բազում հանդիսականք. ես սկսայ խօսիլ ընդ նմա տաճկերէն, վրացերէն, այլ նա ի վիշտ արտիս և ոչ զմի ի լեզուացս հասկացաւ, ես հարցրի ծննդատեղի նորա, զհիւանդութիւն նորա. պատասխանի և ոչ մի ինչ... Կացեալ մերձ անկողնի նորա, հայեցեալ ի դէմս նորա, միտք իմ սլացան ի քաղցր հայրենիս իմ, զամենայն ցաւս սրտիս միմիայն հոգոց հանութեամբ մեղմացուցանէի. և քաղցր դէմք նորա շերմացուցանէին զվաղուց պաղուցեալ սիրտ իմ... Հերք նորա էին սեռաւ, փոքր

ժողովը, երկայն հասակ: Ի վախճանի թողի ցաօք զհայրենակիցն իմ և գնացի ի տունս (ն. տ., էջ 66—67):

Դժվար չէ նկատել, որ շերքեղի հետ կապված պատմությունը Բակունցը հիմնականում օգտագործել է իր հերոսի մեջ եղած հայրենասիրական կրակը ցուցադրելու համար, և օրագրից վերը բերված քաղվածքում շատ բան կա, որ տեղ է գտել Բակունցի վեպում: Չերքեղի մասին առաջին անգամ լսելն իսկ Արովյանին խիստ հուզում է. «սիրտ իմ լցաւ խնդութեամբ, ամենայն երակք իմ խաղալին չերմ արիւնք ի լսել իմ զանուն աշխարհակցիս. ա՛խ, զիա՞րդ քաղցր է հայրենակիցն զիա՞րդ աշխարհակցից. յայսմ չգտանէ զանազանութիւն պանդուխտն ի հայրենեաց, եթէ մահմնական իցէ, եթէ քրիստոնէայ, միմիայն զի իցէ աշխարհակցից» (ն. տ., էջ 68): Այստեղ ինքն Արովյանն է, և այս գրառման էությունն է, որ Բակունցը հմտորեն օգտագործել է «Երեւոյն Արմենիեր» գլխի 12-րդ մասում:

Ըստ օրագրերի՝ Արովյանը մի շարք անգամ այցելել է հիվանդ շերքեղին (անունը օրագրերում չկա, — Համգլա՝-ը Բակունցի տված անունն է). «Ո՛րք ուրեք դտեալ զհանգիստ, կամեցայ գոնէ առ ի սուղ ինչ հեշտացուցանել զիս, զնալ առ երկեան հիւանդ աշխարհակիցն, շերքեղ: Ես գնեցի 20 կոպեկի քաղցրուներս և գնացեալ առ նա յուրախութիւն ինձ գտի փոքր-ինչ առողջ... ես ետու նմա զնուէր իմ. «ա՛ո, եղբայր, քաղցր երկրակից իմ»: և ի տեսանելն նորա զայս, ուրախութեամբ էառ ի ձեռանէ իմ-մէ և զլուխ տուեալ ինձ շնորհակալիլ, սկսաւ յիւր բարբառ, այլ աւաղ, զի ես ոչ հասկացայ: Սիրտ իմ փլաւ ի դառնութենէ. օտարութիւնս և ի հայեցմանէ յաշխարհակիցն, աչք իմ լցան արտասուօք. ես համբուրեալ զսիրելի երկրակիցն իմ, դարձայ լալագին ի տունս» (ն. տ., էջ 69):

Նման նկարագրություններ կան նաև օրագրերի այլ էջերում (88, 92, 145, 148): Վեպի միևնույն մասում Բակունցը այլ հերոս էլ է պատկերել՝ մայրը Տերոյիսին: Սա ևս Դորպատյան օրագրերից է առնված: Նրանցում հիշվում է Դորպատի կալազորի պետ մայրը Տրուխիւր, որին Արովյանը այցելում է՝ խնդրելով բարեխաղել շերքեղի վիճակը. «ՅՆԼանելն իմ անդի, զնացի առ գրեկդինեոյ մայեօր Տրուխին» (ն. տ., էջ 95), այլ տեղում՝ «Լևուսի գնացի նոյնպէս ի ցուրտ եղանակի առ մայեօր Տրուխին. նա ընկալավ զիս սիրով և խոստանայ ի վաղիւն պատասխանել խնդրանաց իմոց» (էջ 96): Սակայն Արովյանը դրական արդյունքի չի հասնում: Ավելին. վերջին այցելությունը մայրը նրան անանդի սպասեցնում է, և դուրս գալով ներքին սենյակից շոք պատասխան տալիս. «Շերքեղն ձեր է խռովարար ոք՝ յորոց երկու հարիւր ընկերք են, և առաքին ի քաղաք ինչ վառն լինելոյ սուղատ, այլ նա յաղագս հիւանդութեանն մեացեալ է առաւ» (էջ 99):

Պարբառը և նրա կիներ որոտացավ վերաբերմունք են ցույց տվել շերքեղի նկատմամբ և խորախուսել են Արովյանին օգնել նրան: Ի վերջոյ շերքեղին առաջում են. «Այլ թէ զի՛նչ ինչ լանցանք այդ օղորմելոյն, ո՛չ որ կարաց իմանալ. և նա առաքեցաւ թրեհարաւրդ, ուր առէին, թն գոն և այլ 200 ընկերք նորա» (էջ 149):

Բակունցը օրագրերում սպրդած Տրուխինի ոչ բարյացակամ գծերը վեպում խոտցրել է մայրը Տերոյիսինի դաժան կերպարում, իսկ Պարբատի և նրա կնոջ վերահիշյալ բարեհաջի վերաբերմունքն էլ շերքեղի նկատմամբ, արտահայտել է նրանով, որ վեպում Արովյանի միջնորդության կապակցությամբ մայրի մասին Պարբատն ասում է.

«Ավելորդ էր դիմել մայրո Տերյոխինին: Նա զազան է, և հետեանքը կարող է լինել այն, որ ձեր երկրացու վիճակն ավելի կծանրանա...»:

«Լիբեր Արմենիեր» գլխի 6-րդ մասի վերջում խոսք կա ուսւ սարկավազի կին Մարյա (ըստ Բակունցի գրության) Աֆանասեանայի մասին, «որի տանը մի քանի ժամանակ Արմենիերն ապրել էր»: Վեպում այդ կինը բակից բակ գնալով պատմում է Արմենիերի սովորութիւնների մասին: Դորպատյան օրագրերի 1830 թ. սեպտեմբերի 5-ի գրառման մեջ կարդում ենք. «յաւուր միում անկեալ գոլով իմ տրամալից յանկողնի, գալն առ իս եռու սարկավազին և տանիլն առ իւր: Կին նորա Մարիայ Աֆանասովնայ, խոսիլն նշ-ցա զի առից ի կնութիւն զփօքր օրիորդ Օլգայ, 10 ամաց» (ն. տ., էջ 12): Վեպում այդ Օլգան էլ չի անտեսված: Աֆանասեանան նույն 6-րդ մասի վերջում ասում է, որ ինքը սիրով իր աղջկան կնության կտար Արմենիերին («թեև փոքր է, բայց ես իմ աղջիկը նրան կին կտայի... Նրանց մոտ սովորութիւն է փոքր աղջիկ առնել... Բայց իմ Օլգան շատ փոքր է...» և այլն):

«Լիբեր Արմենիեր» գլխում կարևոր հերոս է էլոիզ Աուլենդերը. նրա և Արմենիերի միջև փոխադարձ զգացմունքներ են ակնարկված, միաժամանակ էլոիզի ամուսինը՝ Գերման Աուլենդերը, Արմենիերի դասատուներից է: Այդ ամուսինները Դորպատյան օրագրերում շատ հաճախ հանդիպող անձերից են, միայն նրանց իսկական ազգանունը ոչ թե Աուլենդեր է, այլ Յրիդլենդեր, անունները՝ էբերհարդ և Աննա: Բակունցը փոխել է և՛ անունները, և՛ ազգանունը: Պրոֆեսոր Յրիդլենդեր-Աուլենդերի տուն գնալու, դասեր առնելու, նրա տանը թիչելու տեսարանները, որոնք վեպի գեղեցիկ մասերից են, առնված են օրագրերից: Օրագրերում կան նաև այսպիսի դրվագներ. Արովյանը գնում է Յրիդլենդերի տուն դասի, պրոֆեսորը տանը չի լինում, և ուսուցչին սպասելով նա զրուցում է տիկնոջ հետ: Ահա մի երկու օրինակ Յրիդլենդերների բազմաթիվ հիշատակութիւններից. 1830 թ. «Ի 1 հոկտեմբերի: Յերեկոյին գնացի առ պարոն պրոֆեսոր Յրիդլենդեր առնուլ զդաս իմ. նա չէր ի տան. ամուսին նորա միայն պարապիր ի տան. նա ընկալաւ զիս սիրով» (էջ 26), այլ տեղում՝ «աստի գնացի առ պրոֆեսոր Յրիդլենդեր յետ դասառութեան իմոյ, գնացաք ի տուն յրմպել զթէյ» (էջ 67), մի այլ գրանցում՝ «Ես ո՛չ գտի զնա ի 5-րորդում ժամու, այն ինչ գնացի անդ առնուլ զդասս իմ: Ամուսին նորա, որ նստեալ առ սեղանովն ընթեռնոյր, ընկալնու զիս քաղցրութեամբ, հարցանէ վասն բարեբարութեան իմոյ, զառողջութենէ իմմէ: Եվ օրիորդ մի նստեալ առ նմա կարէ վասն նորա... Աստ զայ և թէյն. պրոֆեսորուհին տուաւ մեզ զթէյ» (էջ 120—121), «Առ պարոն պրոֆեսոր Յրիդլենդեր: Պատմէ կին Նորա վասն գոգնոցին իւրոյ» (էջ 127) և այլն:

Կարդալով օրագրերի այս և Յրիդլենդերներին ներկայացնող մյուս հատվածները, չի կարելի պարզորոշ չնկատել, որ դրանք որոշ փոփոխութիւններով, երբեմն էլ անփոփոխ օգտագործված են «Լիբեր Արմենիեր» գլխի 8-րդ և մանավանդ 13-րդ մասի նրբազօւյն բանաստեղծական նկարագրութիւնների համար:

Օրագրերում շատ դրվագներ կան, երբ կանայք դաշնոն (կլավիր, կլավեսին) են նվագում (ն. տ., էջ 68, 101, 129): Դա ևս հմտորեն օգտագործված է «Լիբեր Արմենիերի» 13-րդ մասում:

Օրագրերում կա նաև տիկին Յոգելզանգ, որը Դորպատում եղել է Արովյանի տանտիրուհին (վարձով սենյակ է տվել). այս դեպքում էլ վեպի մեջ Բակունցը նրան դարձ-

րել է պանդոկապանուհի Ֆրաու Ֆոգելզանգ, նոր հատկանիշներ դնելով նրա մեջ և այդպես ստեղծելով վեպի ամենից ավելի հիշվող կերպարներից մեկը:

Ֆ. Պարրոտը և նրա կինը, ինչպես վերև ասվեց, բազմիցս հիշատակված են Արովյանի Դորպատյան օրագրերում ու այլ գրություններում: Բակունցը հմտորեն օգտվելով այդ ամենից, իր վեպում հատկապես Պարրոտի կերպարի մեջ կենտրոնացրել է գերմանական գործնականությունը՝ մի փոքր սառնությունով, գերմանացի ուսուցչապետին իր կարծիքով բնորոշ կիրթ ու բարեհոգի էություն:

Օրագրերի 1831 թ. դեկտեմբերի 15-ի գրանցման մեջ կարդում ենք. «Յերազի տեսանէի: Բարոզել ինձ յեկեղեցւոյ միտմ ի Հայաստան, և յանկարծ երևի ինձ բարերարն իմ, ես պատկառիմ ի տեսանելն զնա և լոճմ, այլ նա իսկոյն խրախուսէ զիս, «ուսուցէ՛ք զմանկունս Հայոց, ուսուցէ՛ք, ընդէ՛ր լոճք»։ Բաղցր դէմք նորա բաշախելէ զիս առ այն» (էջ 65): Այս երազը գտնում ենք նաև վեպում նույն «Լիրեր Արմենիեր» գլխում, 15-րդ մասի վերջում, միայն գեղարվեստական վառ պատկերի ձևով: Հեղինակը պատմում է իր հերոսի երազը. «Կանգնել է ոչ թե քարի վրա, այլ մի ավերակ եկեղեցու բեմի վրա» բառերով սկսվող հատվածում:

Առհասարակ, «Լիրեր Արմենիերը» և Դորպատյան օրագրերը հաջորդաբար կարգացող ամեն մի ընթերցող դյուրությամբ կնկատի թե՛ փաստերի ու նկարագրությունների և թե տրամադրությունների, հասարակական հակումների բազմաթիվ ընդհանրություններ՝ վեպի այդ գլխի զրվագներում և օրագրերի միջև:

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածն սկսվում է այսպես. «Ընթերթից հետո պրոֆեսորը երիտասարդին դիմելով, ասաց.

— Այժմ անցնենք մեզ գործին, սիրելի դիակոնուս...»:

Անցնում են առանձնասենյակ, և Պարրոտը Արովյանին հայտնում է, որ նրա հայրենակից գյուղացիները ետ են վերցրել իրենց երդումն այն մասին, որ ինքը Պարրոտը՝ Արովյանի և մյուս ուղեկիցների հետ բարձրացել է Արարատի գագաթը: Արովյանը ցնցվում է, ամաշում հայրենակիցների արածի համար, ապա քիչ անց սկսում է վերհիշել վերելքը:

Այդ սկիզբը Բակունցը վերցրել է օրագրերից, շարունակությունը՝ ուղեգրություններից:

Օրագրերում 1832 թ. հունվարի 5-ի գրանցման մեջ կարդում ենք. «Ի մտանն իմ ի ներքս բարերարուհին իմ և մայր նորա նստին առ սեղանով պատրաստել զկալֆայ. Բուդոլֆ նկարէ զկարտս բյուրապատիկ լավ քան զիս: Բարերարն իմ կոչէ զիս ի ներքս առ իւր: «Ահա սիրելի իմ, ես ստացեալ եմ, ասէ, զերգմագրութիւն վասն ճանապարհորդութեան մերոյ ի Պետերբուրգոյ, յորում երկու սալդատքն հաստատեալ են երդմամբ զլինելն մեր ի գլուխ լերին և երկու հայքն ստեալ»: Իրեւ ձայն որոտոյ անկաւ ի լսելիս, լսել զայսպիսի անհաւատարմութիւն ազգայնոց իմոց: Նամանաւանդ, այն ինչ եկն և բարերարուհին իմ, Յիւլիէ և Բուդոլֆ, որք կամէին լսել զվկայութիւն նոցա: Յամոթոյ ո՛չ կարէի բարձրացուցանել զայս: Ա՛խ, հայրենակիցք իմ, մինչև ե՛րբ այսպիսի անարգութիւն: Որպիսի խռովութիւն եմուտ ի սիրտ իմ այն ինչ նորա հարցանէին զբարերարն իմ. «Հայքն ստեալ են, հակառակ երդման»: Բուդոլֆ. «այսպէս վատթա՛ր են հայք»: Սւ զի՛նչ, եթէ այլ ազգ իցէր ի տեղի բարերարին իմոյ, զի՛նչ առէր նա ինձ յայտ բան, ո՛չ ի դէմս հարկանէր ինձ զայս տմարդութիւն: Այլ ո՛չ նա, և ո՛չ բարերարուհին իմ խօսեցան ինչ վատ, այլ մանաւանդ յուսադրին զիս մի՛ ցաւի:

վասն այսպիսի անգիտութեան նոցա: Եւ յայն հարցումն Բուդուֆի տե՛ս զի՛նչ պա-
տասխանէ բարեբարն իմ: «Սիրելի իմ Բուդուֆ, շնն նոքա արք վատթարք, այլ ընդհա-
կառակն բարի, ողորմելի, անմեղութիւն նոցա և անգիտութիւն տայ նոցա առնել զայս
Նոքա շն՛ն կրթեալ ի մանկութենէ որպէս մեք, ո՛չ ուսեալ զկրօնս, վասն որոյ և ներելի
է նոցա: Ես ոչ տամ նոցա այս ի մեղս, այլ շար անձանց ո՛մանց՝ որք այսպէս խառ-
գարեն զողորմելի ազգս այս: Եւ յիս դարձեալ՝ «մի՛ վշտանայք, սիրելի իմ, յայտ
Աստուած հոգասցէ և վասն ազգի ձերոյ և տացէ նոցա երբեմն ուղղիլ և կարգաւորիլ:
Յանկիրթ անձանց չէ պարտ վշտանալ, այլ մանաւանդ ներել նոցա», և այլն: Յիւլիէ
տա ինձ կայֆայ, այլ ինձ լաւ էր յայտմ պահու մահադեղ ընդունիլ ի տեղի կայֆայի»
(ն. տ., էջ 118—119):

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածի առաջին մասի և այս դրանցման համեմատու-
թյունից տեսնում ենք, որ Արովյանը Բակունցին գրեթէ պատրաստի նյութ է մատուցել
իր վիպական կերպարի ամբողջացման և վեպի այդ տպավորիչ հատվածը ստեղծելու
համար:

Ասենք նաև, որ երկու հայ գյուղացիների (Ակոռի գյուղից)՝ Պարրոտի խմբի ու-
ղեկիցներին, երգմնազանցությունը նույնպես իրողություն է: Ռուսական պետական պաշ-
տոնյա Ի. Շոպենը (ծագումով ֆրանսիացի), որը 1829 թվականից ռուսմասիրում էր
Հայկական մարզը նրա տնտեսաաշխարհագրական նկարագրությունը հրատարակելու
նպատակով, ջանքեր է թափել կառավարությանը և հասարակայնությանը համոզելու,
որ Յ. Պարրոտը Արարատի գագաթ չի հասել: Այդ ջանքերից էին գյուղացիներին եր-
գմնազանցության մղելը:

Վեպի նույն հատվածի վերհուշային այն մասը, որտեղ նկարագրված է վերելքը
դեպի Արարատի գագաթը և Արովյանի ապրումները, Բակունցը գրել է աշքի առաջ ու-
նենալով Արովյանի երեք ուղեգրությունները: Նրանցից երկուսից ստորև փոքրիկ քաղ-
վածքներ կրերենք համեմատության համար, բայց նախքան այդ ասենք, որ «Դեպի
լյառն Մասիս» ամբողջ հատվածն է իրականից, այսինքն՝ Արովյանի տարրեր երկերի
հիման վրա սյուտկերված: Օրինակ, այդպիսին է Ս. Հակոբի վանքի պատկերումը: Ա-
րովյանի ուղեգրություններից է առնված նաև այն, որ երրորդ վերելքի ժամանակ է
Պարրոտի խումբը հասնում գագաթին («Երրորդ վերջին էր») և այլն: Վեպի այդ հատ-
վածում կարդում ենք (էջ 374). «Սեպտ. 27— Հայելի լեռան շողա ի թևս մարմանդա-
բեր Զեփյուռոսի...»: 1829 թ. Արովյանի գրած «Ընանապարհորդութիւն սլարօն պրօֆես-
սօր Պարրօտի և Խաշատուր դպրի Ապովեան» ուղեգրության մեջ կա այսպիսի տեղ-
ահամբարձեալ ի թևս մարմանդաբեր Զեփյուռօսի...» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար
ժող., Է. 7, 1956, էջ 17), որ և օգտագործել է Բակունցը:

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում որոշ արտահայտություններ էլ Բակունցն ա-
ռել է Արովյանի չափածոյից: Օրինակ, Արովյանն ունի «Երեսակայութիւն ի վերա ճա-
նապարհորդութեան ի լեռան Արարատ» բանաստեղծությունը 1829, սեպտեմբերի 28
թվականը կրող: Նրա առաջին տողերն են.

Ի հանդարտասիւզ մարմանդս՝ հողմաբեր մեղմիկ զեփյուռին
Դիմեցի երբեմն զքօսնուլ ի ծոց Մասսեաց սուրբ լեռին:

(Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժող.,
հ. 1, 1948, էջ 47):

Իսկ յոթերորդ քառասունդի առաջին առդն է.

Ո՛ր ես՝ առաւօտ, ո՛ր քաղցր արշալոյս՝ արե՛ վերարփին:

Այս երեք տողերը միացնելով՝ Բակունցը կազմել է եռատող և զարծյալ նոր ուղ-
ղագրութեամբ գրել «Դեպի լյառն Մասիս» հառվածում (էջ 376). միայն վերջին տողից
հանել է երկրորդ ուժ-ը:

Համախ էլ արեւմտահայկան վաճառարի ոգու հիման վրա Բակունցը վերականգնում
է այն, ինչ ուղղորութիւններում բառացի գրված չէ, բայց պետք է որ եղած լինի այդ-
պես: Օրինակ, Արեւմտահայկանի նույն «Ճանապարհորդութիւն» հոդվածում Արարատի գագա-
թին գտնվելու առաջին պահերի վերաբերյալ կա այսպիսի նկարագրութիւն. «Անդա-
նօր զուարճանայր սիրտ իմ յերկիրդ ջնծութիւն, և ամենայն ոսկերք իմ ի խնդու-
թիւն պարարէին, համբուրեալ զտեղի Հայրենի գաւառին: Անդ սաստկանայր ի միտս
իմ խորին մտահոգութիւն և աչք իմ ի ներքին յուզմանց խորհրդոց յարտասուտ համա-
կեալ զբարձրեալն Աստուած օրհնէի... Մինչ ձեռն էարկ պարօս պրօֆեսսօրն ի ձեռն
օղաշափական գործեաց իւրոց շափեր ի բարձրութիւն լերին, ես ամենայն ջանադրու-
թեամբ այսր անդր յածիք ի ձեռս բերել գիր ինչ ի նշան ապանեանց, բաց յահագին
կուտակութենէ ձիննաշնչը սառուցուց» ոչինչ կարացի գտանել: Հուսկ ուրեմն ի վերա-
դառնալն՝ առեալ զգործիկ խաշն՝ զոր բերեալ էաք ընդ մեզ ի վանացն սրբոյն Յակոբայ,
կառուցի ձեռամբ իմով ի գագաթնան լերին ի հիւսիսային կողմանէ: Առի ընդ իս և
զկտոր մի ձեռն, որ թէ և հալեցաւ, բայց զչուրն յետ քանի մի աւուրց հասուցի ի
սուրբ Աթոռն մեր» (ն. Արեւմտահայկան, Երկերի լիակատար ժողովածում, հ. 7, 1956, էջ 18):

Արեւմտահայկանի գրածը գագաթին ոտք դնելու կապակցութեամբ իր ապրած զգացմունք-
ների մասին Բակունցին հիմք է տվել գրելու այն կտորը, որն սկսվում է այսպես. «Նա
փակել է աշբերը և դեռ չի նայում, չի ուզում նայել. դեռ դողում է սիրտը հուզմուն-
քից...» և այլն: Իսկ ուղղորութեան մեջ Պարրոտի ծանրաշափի հիշատակութիւնը ա-
ռիթ է տվել, որ Բակունցը գրի. «Վերհիշեց այն վայրկյանը, երբ ինքնամոռացութեան
մեջ գրկեց ակուտեցուն, ապա փաթաթվեց Պարրոտի վզով:

Գերմանացին ասաց.

— Զգուշ, ծանրաշափը կշարդեր:

Արեւմտահայկանի Նորպատի պրոֆեսոր պարոն Ֆոն Պարրոտի՝ Արա-
բատի գագաթը իսկապես բարձրանալու մասին գերմաներեն գրած հոդվածում
(1835 թ.) կա այսպիսի հատված. «Նմանապես զրանից հետո, երբ լեռան գագաթից
մի սառուցի կտոր վերցրի, որովհետև այնտեղ ուրիշ ոչինչ չգտա, և հալած վիճակում
շշով էլ միմիայն վանքը տալա, հասկացող և բարեպաշտ եպիսկոպոսներից ու վարդա-
պետներից ոմանք վերցրին այն և ցողեցին իրենց դեմքերը, ոմանք էլ պահեցին այն
որպէս որբութիւն» (ն. տ., էջ 33):

«Դեպի լյառն Մասիս» հառվածում Բակունցն այս կտորը օգտագործել է խոսքնե-
լու համար վանականների հատկապես բացասական գծերը. «Ո՛վ կազմակերպեց. Հով-
հանէս վարդապետը, լուսարար Սիմեոնը, թե այն կիսախելագար եպիսկոպոսը, որ
կատաղի հայրոջանքով արձակվեց նրա վրա, երբ ներս մտան վանքի բակը: Հայրոջնեց,
բայց երբ վանքի դպիրը ծոցից հանեց այն սրվակը, որի մեջ արդեն հալվել էր Արա-
բատի գագաթից վերցրած սառույցը, այդ կիսախելագար վանականն առաջինը հար-

ձակվեց նրա վրա և սրվակը խլնով, սկսեց ճակատին ու ձեռքերին քսել այն շուրը, որ քերել էին Նոյյան տապանի սառցադաշտից» (էջ 370):

Վեպի այս հատվածի վերջում Բակունցի գլխավոր հերոսը վրդովված հայրենակիցներին սուտ վկայությունից նամակ է գրում իր ինչ-որ բարեկամի: Այդ նամակի մեջ եղած արտահայտությունները, բառերը հաճախ առնված են Արքայանի օրագրություններից, բանաստեղծություններից, ինչպես նաև Գաբրիել ու Պետրոս Պատկանյաններին և կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցուն Արքայանի գրած նամակներից: Օրինակ, Արքայանի աստևից Բակունցի հյուսած նամակում այդպիսի արտահայտություն կա՝ «Անհաց, անշոր և անպաշար տարագրեցին ինձ...»: Արքայանի «Սէր առ Հայրենիս» բանաստեղծության մեջ կարդում ենք.

Հայաստան իմ, քաղցրիկ Հայաստան,
Ճամբեցիր զիս անհաց, անպաշար, անդարման,
Անընկեր, աննպաստ... (ն. տ., հ. 1, 1948, էջ 120):

Պատկանյաններին Արքայանի 1831 թ. գրած նամակում կա. «Հայրենին իմ, որ անհաց և անշոր և անպաշար տարագրեց զիս» (ն. տ., հ. 10, 1961, էջ 134): Հովհաննես Կարբեցուն գրած 1832 թ. նամակում. «Եթէ ես, որ այսպես սիրէի զՀայրենին, արտասուեք, անհաց, անպաշար ելի ի նմանէ» (ն. տ., հ. 10, էջ 141): Ինչպես տեսնում ենք, բերվածը դորպատյան շրջանի Արքայանի համար շատ բնորոշ արտահայտություն է, և այն օգտագործել է Բակունցը (Արքայանի այդ խոսքերը վերաբերում են 1829 թ. դեկտեմբերի 5-ին էջմիածնից մեկնելու նախօրեին Հովսեփ վարդապետ Տեր-Մարությանի (Վեհապետյանի) արարքին, երբ էջմիածնի այդ փաստական տնօրենը Արքայանից խլում է նրա իրերը):

«Դեպի լյառն Մասիս» հատվածում գրված հիշյալ նամակի մեջ բնորոշ արքայանական բառեր ու արտահայտություններ են նաև խոստապառանգ, օհ, մեղանշիմ, մեղանշիմ շաբաշաբ. խաչիկն անհայտնացյալ և այլն: Օրինակ, վերջինը առկա է Պատկանյաններին Արքայանի գրած վերոհիշյալ նամակում. «Ախ, անոյշ բարեկամք իմ, մի՛, մի՛ այսպիսի շամանդաղ ամպոտեսցէ զմաքուր միտս ձեր, ուր յաւիտեան կա և միայ ի՞նչ անհայրենացեալ» (ն. տ., հ. 10, էջ 133):

«Դիբեր Արմենիերի» և «Դեպի լյառն Մասիս» հատվածի դորպատյան պատկերումներում շատ բան էլ պարզելու ենթակա է. օրինակ, հայտնի չէ, թե առաջնակարգ արվեստագետի վարպետությամբ պատկերված ոստիկանապետ Կրուչինսկին, այրի Աշինգերը կամ Մատիլդան, ուս ձկնորս Վասիլին, ուսանողներ Օտտոկար Դրիշը, Թոմաս Բրյուլը, Տիգելներ և մյուսները արդյո՞ք ինչ-որ աղբյուրներում հիշված անձնավորություններ են, թե՞ Բակունցի երևակայության պտուղները: Նույնը և՛ Կրուչինսկու զեկուցագիրը, մանավանդ գերմանական ու էստոնական ժամանակի բարձրի, կենցաղի՝ իրենց մանրուքներով, տպավորչական բազմագունությամբ ու իրապատում ընկալումով՝ այսօր դարձանող բազմոցյան պատկերումները արդյոք որևէ աղբյուր ունեցե՞լ են, թե ոչ: Կարծում ենք ինչ-որ չափով պետք է ունեցած լինեն:

Շատ բան էլ, անկասկած, Բակունցի գեղարվեստական երևակայությամբ ստեղծված նմանապատումներ են: Բակունցը մեծապես օժտված էր գրական նմանեցման

շնորհքով. օրինակ, պատմում են, որ նա ընկերների մոտ կարգացել է իրր միջնագար-
յան ձեռագրերից քաղված մանրապատումներ, և ունկնդիրները հավատացել են, որ
դրանք իրոք միջնագարյան են, հետո պարզվել է, որ դրել է Բակունցը:

Իհարկե, մանրամասն հետախուզման դեպքում Բակունցի դորպատյան պատկեր-
ներում կարելի է գտնել անճշտություններ: Մեկ օրինակ: «Լիբեր Արմենիերի» 14-րդ
մասում կա այսպիսի հատված. «Մատիլդան նայում էր այնպիսի սնահավատ երկյու-
ղով, կարծես այդ նկարն էլ սուրբ էր, և նա տատանվում էր՝ խաչակնքել՝ թե համբու-
րել» (էջ 346): Հատուկապի գրեթե բոլոր գերմանացիներն ու էստոնացիները Արովյա-
նի ժամանակ բողոքականներ էին, և Արովյանի Դորպատյան օրագրերից էլ իմանում
ենք, որ նրա շրջապատի գերմանացի ու գերմանուհի ծանոթները հիմնականում բո-
ղոքական էին: Ուստի վեպում Մատիլդան էլ գերմանացի մյուս հերոսուհիների պե-
պետք է բողոքական լինի, իսկ բողոքականները, ինչպես հայտնի է, շունեն պատկերա-
պաշտություն, նրանք չեն խաչակնքում, պատկեր չեն համբուրում: Բակունցը՝ վերը
բերված հատվածում երեի նկատի չի առել այս հանգամանքը, և Մատիլդան նկարա-
գրված պահին, թերևս, ավելի հայ գեղղկուհու հոգեբանությամբ է ներկայացված, քան
քաղաքարնակ լուսերական գերմանուհու:

«Գրած Մայրանա դստեր Մկրտումի» գլուխը նույնպես փաստական նյութերի վրա
բազմաթիվ հենակետեր ունի: Նախ իրական անձնավորություն է Մայրանը կամ Մա-
րիամ Մկրտումյանը, որ Արովյանի թեոու գուստրն է, իրողություն է նրա ողբերգական
պատմությունը: Մայրանի պաշտոնական ամուսինը իրոք եղել է Նիկողայոս Սուքիաս-
յանց անուն-ազգանունով մեկը, հանձին մի ալլ կարևոր հերոսի՝ Հարությունի կամ
Միրզամի Բակունցը նկատի է ունեցել Արովյանի իրական հորեղբայր Հարությունին,
իրականից են անվանո նաև վեպի այնպիսի հերոսներ, ինչպես՝ Արովյանի մայրը՝ Քա-
նաքնուհ, կինը, Ջանիթկովը, Բարսեղ Եպիսկոպոսը (Կեսարացի) և այլն: Այս գըլ-
խում շատ դրվագներ կան, որոնք նույնպես առնչված են այս կամ այն կարգի փառ-
տական նյութի, վավերագրի հետ: Օրինակ, Հին Երևանի, նրա Չարսու Բազարի, չըր-
շակալքի նկարագրությունները, որոնք իրենց իրապատում, վառ գույներով բացառիկ
են հայ գրականության մեջ, դրողի կողմից նաև ինչ-որ աղբյուրներ թերթերու հետ են
կապված, թեև, հավանաբար, գլխավորը գրողի տաղանդի շողաթմակման արդյունքն է.
եղել: Այդ առթիվ բերում ենք Վ. Ալազանի մի հիշողությունը. «Գրական թերթում»
տպագրելու համար Բակունցն ինձ ներկայացրեց Արովյանի կյանքից գրած իր վեպի
մի հատվածը՝ «Երազան Չարսու Բազար» վերնագրով:

Երբ ես զարմացած հարցնում էի, թե նա ինչպե՞ս այդքան հմտորեն նկարագրել է
Արովյանի ժամանակակից շուկան, Բակունցը ժպտալով պատասխանեց, որ այդ առ-
թիվ նա քրքրել է 19-րդ դարի առաջին կեսի բազմաթիվ վաճառականների և առևտրա-
կանների «դավթարները» («Գրական թերթ», 1959, № 25):

Նա հասկանալի է, գրողը շատ բան պետք է թերթած լինի: Բայց և Բակունցի պա-
տասխանը նրա վեպի այդ հատվածում եղած գուհեղ պատկերների ստեղծման ամ-
բողջական բացատրությունը չէ, ալլ փաստորեն հեղինակի մասնակի խոսանավումն
այլ: Բացատրությունից: Տարբեր ընույթի «դավթարներում», գրքերում շուկաների և այլ
վայրերի նկարագրություններ շատ կան, բայց ոչ մեկը բակունցյան Չարսուի գույներն
ու գրավորությունը չունի: Ստորև բերում ենք այդպիսի մի նկարագրություն, որ բավա-
կան վստահելի է՝ ճշգրտությամբ. «Եր արաթին տեսքով Երևանի շուկան նման է բնգ-

հանրապետ ասիական շուկաներին: Քառանկյունի քարվանստներ, որոնց շուրջը դասավորված են դեպի վեր ու վար շարժական դռներ ունեցող փոքրիկ սենյակներ, շարժվող ծածկված ու մուժ սրահներ՝ ոչ մեծ խանութներով կամ արհեստավորների արհեստանոցներով, շարժական կրպակներ կամ, ափելի ճիշտ, արկղներ, որոնցում մրգավաճառները ցրեկով նստում են հրապարակում, իսկ երեկոյան փակում են իրենց ապրանքը, ախոռներ, իջևաններ. ահա և Երևանի ամբողջ շուկան: Առևտրականները շուեն ոչ ելից ու մտից մատյաններ, ոչ կարգ ու կանոն. դեղապրանքներ վաճառողի մոտ կարելի է գտնել ճննապակե ամաններ, և նույնիսկ յուղով կճուճ, իսկ կալվե ամաններ վաճառողի մոտ կարելի է գտնել և՛ գորգեր, և՛ կարպետներ, և՛ պարան, և՛ տարբեր սերմեր և այլն», «Այստեղ առևտրի բոլոր տեսակների մեջ ամենից զարգացածը գործվածքներով ու զարդարանքներով կամ, ինչպես այստեղ են ասում, վաճառականական ապրանքով կատարվող առևտուրն է» (Ս. Զելինսկի, Город Эривань.— Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 1, отд. 1, էջ 34—35. Ըստ Ք. Հակոբյանի «Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.)» գրքի, էջ 467—468),

Այս նկարագրությունը կատարված է Արժվանի անհայտացումից շուրջ 25 տարի անց. կարծում ենք, այդ ընթացքում շատ բան չէ, որ փոփոխված է եղել Երևանի շուկայում: Դժվար չէ նկատել, որ Զելինսկու նկարագրությունը որքան ճշգրիտ, նույնքան էլ անգույն է Բակունցի նկարագրության համեմատ: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, քանի որ Զելինսկունը լուսանկար է, Բակունցինը՝ գեղանկար:

Հիշենք, որ Բակունցը Երևանի շուկայից բացի, նկարագրել է նաև Գորիսի շուկան («Կյորես») և նույնպես՝ վառ գույներով: Եվ առհասարակ, «դավթարներ քրքրելու» խնդիրը թեև կարևոր է, բայց, երևի, ամենագլխավորը Բակունց-գեղանկարչի ունեցած երևակայությունն է, նրա դրոշմն ու շունչը «եռաշատուր Աթուլյան» վեպի այս մասում:

Ուշագրավ մի հանգամանք ևս. «Գործ Մայրանա դստեր Մկրտումի» գլխում Բակունցը ընդարձակ հատվածներ է բերել իրի իտալացի մի հեղինակից, որին անվանում է «Անհայտ ճանապարհորդ Անտոնիո Զիովանելլի, կապուցին վանական, որ ճանապարհորդել է Տրապիզոնից մինչև Պարսից ծոցը»: Այնքան հավաստի են թվում Զիովանելլիի անունով արված նկարագրությունները, ծանոթագրությունը, նրա հետ կապված դեպքերը (օրինակ, Տրապիզոնում տեղի ունեցածը), որ ընթերցողը կասկած անգամ չի ունենում այդ աղբյուրի վավերականության մասին, և գրականագետները դա հավաստի աղբյուր էլ համարել են:

Մենք փորձեցինք գտնել այդ աղբյուրը. երկար շարժարանները արդյունք չտվեցին: Ղ. Ալիշանը իր «Այբարատ» ուսումնասիրության մեջ (Վենետիկ, 1890, էջ 38, 311) հիշատակում է Զեմելլի (Ճեմելլի) անունով XVII դարի իտալացի ճանապարհորդի, որն իրոք եղել է Երևանում և որոշ տեղեկություններ հաղորդել այս քաղաքի մասին: Բայց դա ոչ Բակունցի հիշատակած անձն է, ոչ էլ նրա նկարագրությունները նման են Բակունցի բերածներին:

Արդյո՞ք մտացածին անձ է այդ Անտոնիո Զիովանելլի հոգևորականը: Առայժմ դա հաստատ ասել չենք կարող, բայց նման ենթադրության համար հիմքեր կան. օրինակ, այն, որ այդ հեղինակը, նրա գրառումները որպես աղբյուր չեն հիշված հին Երևանի

մասին գրված երկերում: Եթե անգամ Բաղունցը ձեռքին ունեցել է այդպիսի մի «անհայտ ճանապարհորդի» գրառումներ, միևնույն է, վստահ կարելի է ասել, որ «Գործ Մայրանա» գլխում բերված թաղվածքները ամենից ավելի իրենց վրա կրում են Բաղունց ստեղծագործողի վրձնի հետքերը և նրա իսկ ընտրած գույները: Իսկ եթե այդ անձը մտացածին է և եթե Բաղունցն է կազմել նրան վերագրած ուղեգրությունների թաղվածքները, ապա միայն դրանց համար գրողը պետք է ահռելի աշխատանք կատարե՞ր՝ այդքան փաստեր հավաքելու համար, բայց այստեղ ևս հրապուրիչն այնքան հավաքված փաստերը չեն (թեև դրանք էլ շատ հետաքրքրական են), այլ այդ փաստերի բաղունցյան գեղարվեստականացումը:

Ընդհանրապես, ամբողջ վեպից պահպանված հատվածների փաստական-վավերագրական արմատները շատ ու շատ ավելի են, քան վերը նշվեց: Վեպում Բաղունցի երեկակալությամբ նկարագրված անցուղարձեքը, հերոսները, Արոյանի մտածումները, խոսքերը և այլն մեծ մասամբ նույնպես վավերագրական որևէ հիմք ունեն: Եվ բոլոր այդ հիմքերը գտնելը լրացուցիչ մեծ աշխատանք է պահանջում:

Հսկայական աշխատանք կատարել է ինքը հեղինակը այդ հիմքերը բազում աղբյուրների մեջ հայտնաբերելու համար: Բայց, իհարկե, դարձյալ՝ բնավ այդ չէ ամենակարևորը: Այդպիսի աշխատանք շատերն են կատարում, սակայն «Լիբեր Արմենիեր» կամ «Ձաթուռ բազար» չեն ստեղծում: Մեղում էլ է բազում ծաղիկներից իր «հումքը» հավաքում, և բնավ այդ չէ ամենակականը, այլ այն, որ այդ հումքը հրաշքով մեղվի ջնորհիվ մեղրի է վերածվում: Այդպես էլ Բաղունցի՝ մեղավաշանորեն հավաքած «հումքը» նրան արված հանճարի շնորհիվ է, որ վեր է ածվել հայ գեղարվեստական արձակի առաջնակարգ էջերի, իսկական արվեստի:

Ստորև, ըստ վեպի պահպանված հատվածների բերվող էջաթուղթին նշումներ անեցող ծանոթագրությունների մեջ ևս տեղ-տեղ խոսք կա Բաղունցի վեպի փաստական հենակետերի մասին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐԱՅՈՒՆՆԵՐ ԸՍՏ ԷՋԵՐԻ և ԽՈՂԱՆՎԱՐՆԵՐԻ

«Լիբեր Արմենիեր»

էջ 260, տող 4 և հետո. Լիբեր Արմենիեր— գերմաներեն է, նշանակում է սիրելի այլ: Արոյանը Դորպատում գերմանախոս շրջապատում էր, և նրան շատերը lieber Armenier էին կոչում (տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 260, տող 6. Սաւր Խոնաճնի տաճարը— Դորպատի (Տարուտի) առճարներից է, որ այժմ էլ կանգուն է:

էջ 260, տողեր 7—8 և հետո. Ղվեգնեի Գուտտով Ազուֆ թագավորը— խոսքը Շվեդիայի Գուտտով II Ազուֆ թագավորի մասին է (1594—1632), որ նաև նշանավոր զորավար էր: Զգտում էր Բալթյան երկրներն իր իշխանության տակ պահել: Մեծ նվաճումներ է արել Գերմանիայում, Ռուսաստանում, Լեհաստանում: Հետոնիայում նրա անվան հետ շատ վայրեր են կապված:

էջ 260, տողեր 8—9. Ստեֆան Բատուրիի ժամանակ— Ստեֆան Բատուրին լեհա-տառնի թագավորներից էր (1576—1586): Պատերազմել է Մոսկովյան պետության դեմ, իշխել է Մերձբալթյան շրջանում:

էջ 260, տողեր 9—10 և հետո. Դորպաա — էստոնիայի այժմյան երկրորդ քաղաքն է՝ մեծությամբ ու նշանակությամբ: Դորպաա անունով քաղաքը կոչել են գերմանացի-ները: էստոներեն այն կոչվել և կոչվում է Տարուա, որը և քաղաքի այժմյան պաշտո-նական անունն է: Ռուսներն անվանել են Յուրև, հետո՝ Դերպաո: Դորպաա էստոնիայի մայրաքաղաք Տալլինից (նախկինում Իկել) գտնվում է 186 կմ. դեպի հարավ-արևելք: Արովյանը Դորպաաում եղել է շուրջ հինգ ու կես տարի (1830—1836 թթ.): Այդ ժա-մանակ և դրանից էլ շատ առաջ Դորպաաում, ինչպես և էստոնիայի մյուս քաղաքնե-րում տիրապետող դիրքում էր գերմանական քաղաքակրթությունը: Դորպաաի համալ-սարանում ուսուցումը հիմնականում գերմաներեն էր, դասախոսների մեծ մասը գեր-մանացի էր:

էջ 260, տող 10 և հետո. Օստգենի Երկրներում—Օստգեն գերմաներեն է, նշանա-կում է Արևելյան ծով, այս դեպքում՝ Բալթիկ ծով. Օստգենի երկրները Մերձբալթ-յան երկրներն են: Ծղել է այդ անունով Նահանգ:

էջ 260, տող 17. Էմբախ— գետ է (Էմբախ գերմանական անունն է), անցնում է Դորպաաի (Տարուի) միջով, հատելով քաղաքը հյուսիս-արևելքից, էստոներեն կոչ-վում է Էմայիգի:

էջ 260, տողեր 18—19. աբխազական համալսարանը— Դորպաաի արքայական հա-մալսարանը բացվել է 1802 թ.: Այժմ՝ Տարուի պետական համալսարան:

էջ 260, տող 19. Ալեքսանդր I— Ռուսաստանի կայսր 1801—1825 թթ.: Դորպաաի համալսարանը կառուցվել է նրա կայսրության երկրորդ տարում:

էջ 260, տող 21 և հետո. Դոմբեդ— Գեղատեսիլ բլուր Դորպաաում, Դոմբեդ գեր-մանական անունն է, էստոներեն կոչվում է Տոմն:

էջ 260, տող 23. համալսարանի մատենադարանը— հնաոճ գեղեցիկ շենք է, որ այժմ էլ կանգուն է: Կառուցվել է անցյալ դարի 20-ական թթ. գոթական հին ավերակ տաճարի մի մասի վերականգնմամբ:

էջ 261, տող 1. Academia Gustaviana — լատիներեն է, նշանակում է Գուստավ-յան ձեմարան: Այդպես կոչվել է շվեդական Գուստավ Ադոլֆ թագավորի կողմից 1632 թ. հիմնված ձեմարան-կաճառը, որը դարձել է Դորպաաի համալսարանի հիմքը:

էջ 261, տող 2. Մայր ձեմարանի սյունազարդ շենքեր— Մայր ձեմարանը Դորպա-աի նույն համալսարանն է, որի շենքը, իրոք, սյունազարդ է: Մայր ձեմարան անվանումը, հավանաբար, թարգմանությունն է Alma mater լատինական անվան: Այդպես Դորպաաի համալսարանի սաներն ու շրջանավարտները կոչում էին իրենց հա-մալսարանը (բառացի նշանակում է սնուցող մայր— անցյալում Եվրոպայի բուհերի շրջանավարտներն, առհասարակ, իրենց սնած համալսարանները կոչում էին Alma mater): լատինական այս անվանումն Արովյանի կապակցությամբ Բակունցը գոր-ծածել է իր «Խաչատուր Արովյանի «առհայտ բացակայումը» ուսումնասիրության մեջ (էջ 34):

էջ 261, տողեր 24—25. Anno domini MDCCC VI — լատիներեն է, նշանա-կում է (գրաբար)՝ Յամի տեսած 1806 (նոր հայերեն՝ Տիրոջ ծննդյան 1806 թ.):

էջ 261, տող 26. Burschenburg — գերմաներեն է, նշանակում է ուսանողների քաղաք. der Bursch գերմաներեն նշանակում է տղա, պատանի, աշակերտ, ուսանող: Իսկույնցի վնպում այդ բառը գործածված է ուսանող իմաստով:

էջ 262, տող 24 և հետո. պեդել— գերմաներեն բառ է (der Pedell), նշանակում է համալսարանի ստորին աշխատակից, նաև բուհի, դպրոցի պահակ:

էջ 242, տող 35—36. Der Herr Gott, dann der Kaiser von Russland, dann der dörrtsche Bursch — գերմաներեն է, նշանակում է Տեր Աստված, ապա Ռուսաստանի կայսրը, հետո դորպատյան ուսանողը:

էջ 263, տող 13. Verschiss — գերմաներեն է, նշանակում է խայտառակում, բոլկոտ: Բակունցի նախադասության մեջ այդ բառը դրված է վրեժխնդրությանից հայերեն բառից հետո, սակայն հայերեն վրեժխնդրություն բառի գերմաներեն թարգմանությամբ կլինի der Vergeltung:

էջ 263, տող 35. Լիֆլանդիա— այս անունով նախկինում կոչվել է մերձբալթյան երկրամասը՝ Ռիգայի ծովախորշի, Պսկովի լճի և Արևմտյան Դվինայի միջև ընկած տարածքը:

էջ 265, տող 2. Լանդգերիհտ — գերմաներեն das Langericht (երկրամասային դատարան) բառի հայերեն անհաշու տառադարձումն է, ավելի ճիշտ կլիներ՝ Լանդգեբիխտ (բնագրում տպված է գծիկով՝ Լանդ-գերիհտ, որ ուղղել ենք): Այս բառը նույնպես առնված է Աբովյանի Դորպատյան օրագրություններից. Աբովյանը Դորպատի Լանդգերիխտում երդումով հաստատել է Ֆ. Պարրոտի և իր Արարատի գազաթ բարձրանալը:

էջ 265, տող 3. Կապուցին վանականների զգեստով— կապուցիները կաթոլիկ աբղղաներ են՝ աղքատության ուխտով. նրանց զգեստն էր՝ հասարակ թիկնոցը՝ գլխանոցով (կնգուղով):

էջ 265, տող 29. dummer Junge — գերմաներեն է, նշանակում է հիմար տղա (պատանի):

էջ 265, տող 30. էսպաղոն— սուսերի մի տեսակն է:

էջ 265, տող 31. Hundsfoth — խոսակցական գերմաներեն է, նշանակում է ստոր:

էջ 267, տող 11 և հետո. Ֆուխ— գերմաներեն der Fuchs բառի հայերեն տառադարձումն է. նշանակում է աղվես, նաև՝ նորելուկ, նոր ուսանող: Այդպես գերմանական համալսարաններում անվանում էին նոր ընդունված ուսանողներին: Աբովյանի Դորպատյան օրագրում խոսվում է այդ մասին. օրինակ, 1831 թ. սեպտ. 4-ի գրանցման մեջ կարդում ենք. «Այսօր բազում աղուէսք եկեալ են ի համալսարանս մեր ուսանիլ»: Աղուէսք կոչին զամենայն նորեկ աշակերտս» (Ն. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, էջ 17):

էջ 267, տող 18. կոմերշ — գերմաներեն է (der Kommers), նշանակում է ուսանողական խնջույք, նաև ուսանողական գինետուն (հայերեն ճիշտ տառադարձումը կլինի քոմերս): Բակունցն օգտագործել է առաջին իմաստով:

էջ 267, տող 26. դորմեզ— խոսակցական գերմաներենում գործածված բառակն է, որ գրական լեզվում գրվում է Dormeuse (գերմաներենին անցել է ֆրանսերենից), նշանակում է գիշերային կառնի:

էջ 267, տող 28. bemooste Hdupter — գերմաներեն է, բնագրում ճիշտ է հայերեն թարգմանված՝ մամուսպատ գոյականը:

էջ 269, տող 20. m-Ile Annette — ֆրանսերեն է m-Ile-ն (կա նաև mille ձևը) mademoiselle (մադեմուսելլ) -ի կրճատված ձևն է: Բնագրում նշանակում է օրիորդ Անետ:

էջ 271, տող 5. մի բուր, Դամասկոսի հազվագյուտ զարծ— Սիրիայի այժմյան մայրաքաղաք Դամասկոսում միջնադարում շատ զարգացած էր պողպատաձուլությունը, և այդ քաղաքի պողպատը, նրանից պատրաստված թրերը հայտնի էին աշխարհում իրենց բարձր որակով:

էջ 271, տողեր 6—7. կովի էր սառակինոսների դեմ—սառակինոս կամ սառացիե բառը ծագել է արաբերեն սարիլին (նշ.՝ արևելյան) բառից, այդ անունով հնում վաշկատուն ցեղ է եղել Արաբիայում: Ապա այդպես անվանում էին արաբներին: Միջնադարում սառացիներ (սառակինոսներ) անունով եվրոպացիները, առհասարակ, քրիստոնյա ազգերն անվանում էին մահմեդականներին, երբեմն արևելյաններին: Օրինակ, խալկարաց արշավանքների ժամանակ խաչակիրների արևելցի բոլոր հակառակորդները սառակինոսներ էին համարվում:

էջ 271, տողեր 16—17. նկարել էին երջանիկ Արկադիա, և Պանը սրինգ էր նվագում— Արկադիան Հունաստանում է՝ Պելոպոնեսի կենտրոնական մասում: Հին Հունաստանում Արկադիայի ժողովուրդը հռչակված էր որպես հյուրասեր ու բարեփրոս, և զրականության, գեղանկարչության մեջ Արկադիան ներկայացվում էր որպես նահապետական պարզ բարձր ունեցող, անմեղություն մարմնավորող երկիր: Արկադիայի բնության պատկերները նկարիչներն օգտագործում էին հովվերգական խաղաղ գեղանկարներ ստեղծելիս: Նկարվում էին նաև արկադական հովիվներ, երբեմն էլ Պանը՝ անասունների և հովիտների ուրախ աստվածը՝ իր սրինգը նվագելիս:

էջ 272, տողեր 18—19. Վաթբուրգում խառնույլի բացիւրի մէջ վառեցին խավաբամիտ զրհեր— խոսքը վերաբերում է գերմանիայում XIX դարի 10-ական թվականներին տեղի ունեցած ուսանողական շարժումների հետեւյալ դրվագին. 1817 թ. Գերմանիայի Ալգենսլա քաղաքի մոտ դառնվող Վաթբուրգ դղյակում 13 գերմանական համալսարանների ավելի քան 470 ուսանողներ և մի քանի դասախոս նշում են լուսնային ռեֆորմացիայի 300-ամյակը՝ ազատամիտ ճառեր ասելով: Այդ ժամանակ նրանք հրապարակորեն այրում են իրենց հայտարարությամբ խավարամիտ մի շարք գրքեր ու ալլ Նյութեր:

էջ 272, տողեր 22—23. Մանհեյմում ուսանող Զանդը սպանեց Ավգուստ Կոցեբուին— ականակ է Գերմանիայում XIX դարի 10-ական թվականների ուսանողական ընդվզումների մասին: 1817 թ. Ննայի (Գերմանիա) համալսարանի ուսանող և ուսանողական զաղտնի խմբակի անդամ Կարլ Զանդը սպանել է ուսական ցարիզմի գործակալ Ավգուստ ֆոն Կոցեբուին: Ինքը՝ Զանդը Մանհայմ քաղաքում դատապարտվել է մահապատժի, որն ի կատար է ածվել 1820 թ.:

էջ 272, տող 24. Humanitas — լատիներեն է, նշանակում է մարդասիրություն, մարդկայնություն, մարդկային արժանապատվություն:

էջ 272, տող 29. կրագին— հռոմեական բառ է, նշանակում է կոշիկի կոճկովի ճեթ: Զի բացատված, որ այստեղ դնովի օձիթի իմաստով է գործածված (der Kragen գերմաներեն նշանակում է օձիթ):

էջ 272, տողեր 33—34. Հաւաքաւախա— գերմաներենից է (die Hauptwache), նշանակում է բանտախոց, արգելաւանդակ, դիւղորական բանտ:

էջ 273, տող 28. Ֆրաու Յոգելզանգի պաւղոկը— ֆրաու գերմաներեն է (die Frau), այստեղ նշանակում է տիկին: Ֆրաու Յոգելզանգի մասին տե՛ս այս վեպի ծանոթագրութիւնների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 273, տող 29. Ռեկշտրաւս— փողոցի անուն է, գերմաներեն նշանակում է Ռեկշի փողոց, այսինքն Ռեկ (այժմ Տալլին) տանող փողոց:

էջ 274, տող 18. Dum vivimus, vivamus— լատիներեն է, նշանակում է՝ քանի որք ենք, պիտի ապրենք: Հատիներեն այս ասացվածքը Ռակուեցր այլ տեղ բերել է հայերեն (տե՛ս էջ 277, տող 26):

էջ 275, տող 6 և հետո. կուրատոր— լատիներեն է (curator), նշանակում է հագարաբնու, սատարող, հովանավոր: Բուհերում կուրատորը ուսանողների որեւէ խմբի կամ ամբողջ լսարանի կարգապահական ղեկավարն էր, դաստիարակը:

էջ 275, տողեր 11—12. Էկզեկտիկա— հունարեն է. այսպէս կոչվում էր բանասիրաբան այն ճյուղը, որը զբաղվում էր հին քնազրքերի վերծանութիւմով: Էկզեկտիկա է կոչվել նաև կրօնական գրքերի մեկնաբանութիւնը:

էջ 275, տող 12. հոմէլետիկա— հունարեն բառ է, նշանակում է ուսմանը ցարդի մասին, որ նախկինում դասավանդվում էր Եվրոպայի համալսարաններում:

էջ 277, տող 5. հերը— գերմաներեն է (der Herr), նշանակում է պարոն, տեր, տիպը:

էջ 277, տող 12. Մյունխենի զարեչուով— Բազարիայի (Դերմանիա) մայրաքաղաք Մյունխենի զարեչուրը հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր բարեք որակով:

էջ 277, տող 20 և հետո. գրաւ— հատուկ գործվածք է, հյուսվածք և նրանից պատրաստված շոր, շալ:

էջ 277, տողեր 28—29. րե ուսուներե կնարդի՞ գրավել վիպայի կանուշը...— այս և հետագա խոսքը վերաբերում է 1520—1531 թթ. լեհական ապստամբութեանը ընդդէմ ցարական Ռուսաստանի: Այդ մասին Արովյանը մի շարք անգամ գրել է իր Դարպասայան օրագրերում (տե՛ս, օրինակ, Խ. Արովյան, Երկերի լեհակ. ժող., Դ 6, էջ 25, 140, 153):

էջ 277, տող 30. Ֆելզմարշալ Դիքիլ— խոսքը Դիքիլ-Ջարայկանսկու մասին է (1765—1831), որ գերմանացի էր, ցարական բարձրաստիճան գինգ-բական, շատ ետկատամբաբերի մասնակից: Դեկտրիտների ապստամբութիւնը Ընչոզն է. 1520 թ. ղեկավարէր ղեկավարել է լեհական ապստամբութիւնը Ընչոզ ուսական պոքերը:

էջ 279, տող 8—9. Gaudemus igitur— լատիներեն է, նշանակում է՝ Բարեք աւրաւանք. այս բառերով է սկսվում նախկինում գերմանական համալսարանների տառնագիտի շատ սիրելի լատիներեն երգը:

էջ 279, տող 10. Nos habebit humus— վերք իջված լատիներեն երգի տառերն առն վեպին տալն է. նշանակում է՝ հողը մեզ կպարտուի:

Այդ երգը շատ տարածված է եղել գերմանական բոլոր համալսարաններում, առ խնչոյաների. հազարայինների ժամանակ երգել են Դարպասի ուսանողները. այդ թվում Արովյանը:

Տարեք տալիս ենք երգի ամբողջ բնագիրը:

GAUDEAMUS IGITUR

Gaudeamus igitur, iuvenes dum sumus.
Post iucundam iuventutem,
Post molestam senectutem
Nos habebit humus.

Vita nostra brevis est, brevi finietur.
Venit mors velociter,
Rapit nos atrociter,
Nemini parcetur.

Vivat Academia, vivant professores!
Vivat membrum quodlibet,
Vivant membra quaelibet,
Semper sint in flore!

Vivat et res publica et qui illam regunt!
Vivat nostra civitas,
Maecenatum caritas,
Qui nos hic protegent!

Pereat tristitia, pereat dolores!
Pereat diabolus,
Quivis antiburschius
Atque irrisores!

էջ 279, տող 16. — Burschen — ուսանողներ (գերմ.):

էջ 280, տող 35. Օրդոնան-հաուզ—հավանարար պետք է լինի Օրդոնանց-հաուզ.
գերմաներեն Ordonnanz Haus-ից. die Ordonnanz նշանակում է հրաման, հրա-
հանգ, das Haus՝ տուն: Երկուսը միասին՝ Երեստուն, ղեկավար գրասենյակ:

էջ 282, տողեր 2—4. Ինչպես ջրաղացպանը, որ վախեցած վեր է թռչում, երբ այ-
լևս չի լսվում ո՛չ ջրի շառաշը, ո՛չ ֆարի աղմուկը— հիշեցնում է Ղ. Աղայանի «Ջաղաց-
պանի ննջարանը» բանաստեղծությունը. ահա երկու քառատողերը.

Ջախշախնձրի շրխշրխկոցից
Մարդի ականջ խլանում է,
Իսկ ջաղացպանն ալրաթաթախ
Խոր բուն ընկած խռորմփում է:

Բայց ջաղացը եթե հանկարծ
Կտրե ձայնը, լռե, սառչի,
Ինչպես մի թունդ թնդանոթից՝
Ջաղացպանը վեր կըթռչի...

էջ 282, տող 17. Burschen, heraus — գերմաներեն է, նշ.՝ ուսանողներ, դու՛րս:

էջ 285, տող 21. Pereat — լատիներեն է, նշ.՝ թող կործանվի, կորչի:

էջ 287, տող 7 և հետո. պրոֆեսոր Պարրոտի կնոջը — պրոֆեսոր Յրիգրիս Պարրոտը Արովյանի բարերարն էր, Դորպատի համալսարանի տնօրենը (տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 289, տող 35. Եվ ինչպե՛ս վարժ է խոսում գերմաներեն — Արովյանը Դորպատում, իրոք, շատ արագ է սովորել գերմաներեն և խոսել է վարժ: Այդ մասին հիշատակություններ կան Արովյանի Դորպատյան օրագրերում (տե՛ս Խ. Արսվյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 6, էջ 90, 94 և այլն):

էջ 290, տող 1. Edelmann — գերմաներեն է (der), նշանակում է՝ ազնվական:

էջ 290, տող 10. քյուրգերներ — քյուրգեր (der Bürger), գերմաներեն է, նշանակում է քաղաքացի, նաև քաղթենի. Բակունցի բնագրում ունի այդ երկու իմաստները միասին:

էջ 290, տող 29 և հետո. Մարյա Աֆանասևնա — իրական անձնավորություն է. տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 291, տող 2. Նռանց լեզվով է խոսել Նոյր — ըստ Աստվածաշնչի Հին կտակարանի, Նոյի տապանը ջրհեղեղի ժամանակ հանդրվանել է Հայաստանում, Արարատի գագաթին: Հայկական ավանդության և պատմագրության համաձայն ջրհեղեղից հետո Նոյն իր ընտանիքով իջել է Արարատից և նախապես տնավորվել Հայաստանում: Ըստ Մովսես Խորենացու հայերը Նոյի 4-րդ թոռան՝ Քորգոմի սերունդն են: Իրոք, որ իշխել է այդպիսի համոզում, որ հայերենը եղել է Նոյ նահապետի լեզուն:

էջ 291, տողեր 16—27. Այս հատվածում պատումն այնպես է ընթանում, որ կարող է թվալ, թե Պարրոտը նոր պիտի բարձրանա Արարատի գագաթը. «...կբարձրանա՞» «հերր» պրոֆեսորն այդ լեռան կատարը, թե՞ չի բարձրանա...»: Իրականում այդ խոսակցության ժամանակ Պարրոտն իր խմբի և Արովյանի հետ արդեն բարձրացել էր Արարատի գագաթը և վաղուց վերադարձել Դորպատ:

էջ 292, տողեր 11—12. հայտնվեց հայր՝ իսկական բնակիչը Աբուրաթյան աշխարհի — Մ. թ. ա. IX—VI դդ. սեմական ժողովուրդները Հայաստանը կոչել են Աբուրատ, Աբարատյան աշխարհ, Ուրարտու: Աբարատյան աշխարհ անվանումը գործածել են նաև հայ պատմիչները: Բակունցը գործածում է այդ հինավուրց անվանումը:

էջ 293, տող 28. ռեյնվեյն — գերմաներեն է՝ Rheinwein (հիշտ տառադարձումը՝ ռայնվայն), նշանակում է Հռենոսի գինի, այսինքն՝ Գերմանիայի Հռենոս գետի մոտակայքի գինի: Այն միշտ հարգի է եղել (տե՛ս նաև «Կյորես» վիպակի ծանոթագրությունները):

էջ 293, տող 31. eine Minute — գերմաներեն է, նշ.՝ մեկ րոպե:

էջ 293, տող 34. Liebling — գերմաներեն է, նշանակում է սիրելի:

էջ 293, տող 35. դիակոնոս — գերմաներեն է (der Diakonus), նշանակում է սարկավագ, դպիր (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 297, տող 20. auf Wiedersehen — գերմաներեն է, նշ.՝ ցտեսություն:

էջ 306, տող 30. տանձ կեսաբիւր կեսաբիւն — նկատի ունի Ավետարանի հետևյալ հատվածը. «Այն ժամանակ փարիսեցիները զնացին և խորհրդակցեցին, թե ինչպես խոս-

քով որոգայթ գցեն նրան: Եվ նրա մոտ ուղարկեցին իրենց աշակերտներին՝ հերովդե-
յանների հետ ու ասացին. «Ուսուցիշ, մենք գիտենք, որ Դու արդար ես և ճշմարտա-
պես Աստուծո ճանապարհն ես սովորեցնում ու հոգ չես անում որևէ մեկին հաճության-
լու, որովհետև հաշվի չես առնում, թե դիմացինդ ով է. և այդպես, ասա մեզ, թե ինչ-
պե՞ս է թվում, կայսրին պե՞տք է հարկ տալ. թե՞ ոչ»: Եվ Հիսուսը նրանց խորաման-
կությունը հասկանալով, ասաց. «Ինչո՞ւ եք ինձ փորձում, կեղծավորներ: Ցույց տվեք
ինձ այն դրամը, որն իբրև հարկ է վճարվում»: Նրանք մի դահեկան բերին նրան: Եվ
նրանց ասաց. «Սա ո՞ւմ պատկերն է և գիրը»: Նրան ասացին. «Կեսարին»: Այնժամ
ասաց նրանց. «Քերեմն կեսարինը տվեք կեսարին և Աստծունը Աստծուն» (Ավետարան
ըստ Մատթեոսի, ԻԲ, 15—21):

էջ 306, տող 25. էջ 310, տող 15. criminal carcer — լատիներեն է, նշանակում
է քրեական հանցագործի խուզ:

էջ 306, տողեր 30—31. Ահա հենց դառն մոտ մի քաջ լատինացու գրել է Լամ-
բոս զորավարի խոսքը Non licet in bellis bis peccare.— Լամարտը հին հուեա-
կան զորավար է (մ. թ. ա. մոտ 470—414 թթ.): Նրանք համարվող վերոհիշյալ խոսքը
լատիներեն է, նշանակում է՝ «Անթույլատրելի է պատերազմի ժամանակ երկու անգամ
ոխալվել (մեղանշել)»:

էջ 308, տող 16. Փոյուզիական քասակ— Փոյուզիան հին երկիր է, գտնվում էր Փոքր
Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում: Փոյուզիական թասակը գլխարկի մի տե-
սակ է՝ երկարավուն, որ վերևում նեղանում է ու թեքվում առաջ (սլատկերված է հնա-
գարյան իրերի վրա): Հետագայում փոյուզիական թասակը հեղափոխականների, հայ-
րենասերների խորհրդանիշ էր (յակոբեյաններն ալդալիս թասակ էին դնում):

էջ 308, տողեր 28—29. Per aspera ad astra — լատիներեն ասույթ է, բառացի
նշանակում է՝ տառասկի միջով դեպի աստղեր: Բակունցի տված տողատակի թարգմա-
նությունն ըստ բովանդակության ճիշտ է:

էջ 309, տողեր 28—29. Բոհեմիայի անտառներում— Բոհեմիան Չեխիան է, այժմ-
յան Չեխոսլովակիայի արևմտյան մասը: Բոհեմիացի (կամ Չեխիայի) անտառ են կոչ-
վում Չեխիայի հյուսիսում (Գերմանիայից հարավ) ձգվող լեռները: Այստեղ խոսքը
Շիլլերի «Ավազակների» առիթով է:

էջ 309, տող 30, Կարլ Մոռը— Յ. Շիլլերի «Ավազակներ» թատերգության գլխավոր
հերոսն է:

էջ 312, տողեր 27—34. Եթո՞ւմ ես Կարլ Մոռը ի՞նչ է ասում Շպեյերեբեգին. «Օ-
րհե՛ք կրիայի քայլեր է անել տալիս այն մարդուն, որ կարող էր քոչվւ արժի պես...»
և այլն— Շպեյերեբերգը Կարլ Մոռրի ընկերներից է, ավազակներից մեկը: Բակունցի
բերած խոսքերը «Ավազակների» 2-րդ տեսարանից են: Ծշտորեն բերված է Փիլիպոս
Վարդանյանի թարգմանությունը լույս տեսած գրքից (ՓիՖլիս, 1890): Շիլլերի անունը
հանախ է տրվում Արովյանի Դորպատյան օրագրերում (Խ. Արովյան, Երկերի լիակա-
տար ժող., հ. 6, էջ 58, 59, 176, 190, 191 և այլն): Բակունցն, անշուշտ, այս հանգա-
մանը, ինչպես և առհասարակ Յ. Շիլլերի ժողովրդականությունը գերմանական շրջա-
պատում նկատի առնելով է իր վեպի հերոսների խոսքում գրել Շիլլերի անունը և հիշա-
տակումներ նրա երկերից:

էջ 313, տող 25. Herr Gott, sacramentum — գերմաներեն է, նշանակում է
Տեր Աստված, գրողը տանի:

էջ 314, տողեր 1, 32. Բիաւ հույն փիլիսոփան— Բիաւը հույն յոթ իմաստասեր-
ներից է, որոնք ապրել են մ. թ. ա. VII—VI դարերում և եղել են մտածողներ ու պի-
տակարն գործիչներ: Բիաւը Պրիենն քաղաքից էր: Նրանից հայտնի է մի առույթ՝
«Մարդկանց մեծ մասը վատն է»:

էջ 314, տող 4. magister bibbendi — լատիներեն է. ճիշտ է Բակունցի տողատա-
կին տված ծանոթագրությունը:

էջ 314, տող 15. Լիվոնոյի երշիկ— Լիվոնոն Իտալիայի քաղաքներից է, արդ-
յո՞ք այդ քաղաքի անունով երշիկի ինչ-որ տեսակ եղել է, դժվար է պարզել: Զի բա-
ցառվում նաև, որ վրիպակ լինի. կա անգլերեն liver բառը, որ նշանակում է՝ մսա-
ցու կենդանիների մարմնի ներքին այն մասերը, որոնք ուտվում են (սիրտը, թոքերը,
լյարդը, փայծաղը և այլն): Այդտեղից կա լիվերյան երշիկ (ռուսերեն՝ ливерная
калбаса): Արդյո՞ք այդ լիվերյան-ը չէ, որ աղավաղվել ու դարձել է Լիվոնոյի (բնա-
գրում՝ Լիվորնոյի):

էջ 314, տողեր 17—18. Ֆլամանցու մերկ բազուկը—Ֆլամանդիան այժմյան Բելգիայի
մի մասն է, Ֆլամանդացիները (կամ Ֆլամանները) այն բելգիացիներն են, որոնց մայ-
րենի լեզուն Ֆլամանգերենն է (Բելգիայի բնակչության մյուս հատվածի՝ վալոնների
մայրենի լեզուն ֆրանսերենն է): Հայտնի է XVI—XVIII դարերի Ֆլամանդական դե-
ղանկարչությունը (Պ. Ռուբենս, Ա. Վան Դելդ, Ա. Բրաուեր և ուրիշներ), շատ են Ֆլա-
մանդական նկարներում մերկ կամ կիսամերկ կանայք ու տղամարդիկ, նաև հույների
բազուկներ, ազդրեր և այլն: Բակունցը նկատի ունի այդպիսի ինչ-որ, հավանաբար,
կենցաղային նկար, Ֆլամանդուհու մերկ բազուկով:

էջ 315, տողեր 3—4. բաժանի մե խորհրդավոր ընթերիք— Թոմաս Բոյուլը իր
այս խոսքով ակնարկում է Հիսուսի և նրա աշակերտների խորհրդավոր ընթերիքը ըստ
Ավետարանի (Մատթ. 26. 20—29, Մարկ. 14. 17—25, Ղուկ. 22. 14—28, Հովհ. 13):

էջ 315, տող 5. Նայի երկրից—նոյի երկիր նշանակում է Հայաստան:

էջ 316, տող 12. misera contribuens plebs — լատիներեն է, իմաստը տե՛ս Բա-
կունցի տված տողատակի ծանոթագրությունում:

էջ 316, տող 22. Պոլոնիայում հոսում է ապստամբների արյունը— նկատի ունի Ան-
հաստանը, այնտեղ 1830 թ. ծագած ապստամբությունը:

էջ 316, տող 27. Mensch, bezahle deine Schulden — գերմաներեն է. նշանա-
կում է Մա՛րգ, կատարի՛ր քո պարտականությունները: Սանթագրության մեջ Բակունցը
նշում է՝ «Գյոթեի խոսքը: Մեզ ծանոթ չէ Գյոթեի այդպիսի խոսք և զտեմքից. արդյո՞ք
ինչ-որ շփոթություն է տեղի ունեցել: Այդպիսի խոսքեր ունի Հ. Հայնեն: Դա «Երգերի
գիրք» բանաստեղծությունների ժողովածուից «Վերադարձ դեպի տուն» շարքի մի բա-
նաստեղծության երկրորդ տան առաջին տողն է: Ահա ամբողջ տառը.

Mensch, bezahle deine Schulden,
Lang ist ja die Lebensbaahn,
Und du mußt noch manchmal borgen,
Wie du es so oft getan.

(H. Heine, Werke und Briefe,
Berlin, 1972, էջ 123)

Բակունցի ծանոթագրության մեջ սխալը չենք ուղղել:

էջ 316, տող 31. Pro patria — լատիներեն է. տե՛ս բնագրի տողատակը:

էջ 317, տող 1. Pro Patria cemper — լատիներեն է. տե՛ս բնագրի տողատակը:

էջ 318, տող 4. Դավթի սաղմսները — խոսքը վերաբերում է Աստվածաշնչի Հին կտակարանի գրքերից մեկին՝ Դավթի Սաղմոսների գրքի (Սաղմոսարանի) մեջ ամփոփված հոգևոր երգերին՝ սաղմոսներին:

էջ 318, տողեր 13—14. Երիվայն փող — Աստվածաշնչի Հին կտակարանում բազմիցս հիշվում է Երիթով քաղաքը, որը հրեաները Եսուի գլխավորությամբ գրավում են. քաղաքի շուրջը պտտվելուց, փողաճառույթուն անելուց հետո՝ քաղաքի պարիսպները փլվում են: Երիթովը հիշվում է նաև Նոր կտակարանում. Հիսուսը եղել է այնտեղ (տե՛ս Բ, Դ, Ե, Զ, է, Ք, Ժ, ԺԲ, ԺԶ, Ի, 3 Թագ. ԺԶ, 4 Թագ. Բ, Ի, Ե, Մատթ. Ի 29, Մարկ. Ժ 46, Ղուկ. 30, ԺԸ 35, ԺԺ 1, Եբր. ԺԱ 30):

էջ 319, տող 29. Կարթագենը պետք է կարծանվի — Հռոմի ականավոր քաղաքական գործիչ, գրող, հռետոր Կատոն Ավագի (մ. թ. ա. 234—149 թթ.) խոսքն է, որ նա ասել է Հռոմի սենատում արտասանած ամեն մի ճառի վերջում. լատիներեն Ceterum censeo Carthaginem esse delendam — ճիշտ թարգմանությունն է. եվ այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ Կարթագենը պետք է կարճանվի:

էջ 320, տող 15, էջ 324, տողեր 2—3. Գոչգոչուն (Գոչգոչունի ջրվեժը), Նավվոր աղբյուր — Մենք հետաքրքրվել ենք՝ արդյոք կա՞ն այսպիսի անուններով ջրվեժ ե աղբյուր Քանաքեռի մերձակայքում. քանաքեռցիների մեջ հիշողներ չեղան: Քանաքեռի մոտ կա Սարավ աղբյուրը, որի ջուրն այժմ խողովակով գալիս է քաղաք (Երևան):

էջ 321, տող 10. Երևանի Ջարուս քաղաքում — տե՛ս «Գործ Մայրանա դստեր Մըկըրտումի» գլխի ծանոթագրություններում:

էջ 321, տող 14. արժագրում էր օրինակներ երից կանոնի — Թվաբանական այն օրենքը, ըստ որի տրված երեք միավորների միջոցով որոշվում է չորրորդը (անհայտ) կոչվում էր երից կանոն:

էջ 321, տողեր 16—17. Շորորա, Շուշան, Շորորա,

Շորորա, Ժաղիկ, շորորա—շորորա բառով հայ ժողովրդական շատ երգեր ու խաղիկներ կան, դրանցից մի քանիսը տեղ են գտել Մ. Արեղյանի «Ժողովրդական խաղիկներում» (Երևան, 1940, էջ 171, 218):

էջ 323, տողեր 1—3. Անա ձեռք և բերել Ռոքեռա Քեր Պոքտերի ուղեգրությունը և շտապում է իր բաբեկամի՛ն ցույց տալու զիրիք և զգֆի նկարները՝ Երևանի բերդը և Արաբատը — Ռոքեռա Քեր Պոքտերը անգլիացի նկարիչ է (ծն. 1775 թ.), որ որոշ տարիներ աշխատել է Պետերբուրգում: 1817—20 թթ. ճանապարհորդել է Մերձավոր Արևելքում (Վլադիկավկազ, Տիֆլիս, Երևան, Թավրիզ, Նոր Զուղա, Միջագետք, Անատոլիա): 1882 թ. լոնդոնում հրատարակել է իր ուղեգրությունների երկու հատորը, որը և հիշատակված է Բակունցի այս երկում: Կոչվում է Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babelonia: Հայաստանին նվիրված մասը տե՛ս Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, 1934, էջ 677—838:

Ռ. Քեր Պոքտերի ուղեգրության վերաբերյալ Բակունցի գրած ամբողջ հատվածի (նույն էջում, տողեր 1—11) համար հիմք է դարձել Աբովյանի օրագրում եղած հետևյալ նշումը. «Յերեկոյին ստացայ զխնդութիւն, տեսանելով զմայր Բեհագելին՝ յո-

րում էի յամառան: Բեհաղելն ինքնին տանի առ նա, և երկու դստերը նորա, որոց անսուքինն խնդացոյց զիս: Եւ տարի զճանապարհորդութիւն Քեր Պորտերին առ ի ցուցանել նոցա զպատկեր շահին մերոյ: Նա չէր ի տան. ի գալն եւ համբուրեմ զձեռս նորա և նա զերեսս իմ. «խնդամ, ասէ, զի տեսանեմ զքեզ»: Եւ եւ զնոյն «Յամարան ասէ, որքան սպասեցաք, զի եկեսիք առ մեզ, այլ դուք ոչ եկիք»: Եւ խնդրեմ ներումն: Նա հաւանի ընդ պատկեր շահին, նոյնպէս և դստերը նորա, այլ հանդերձ կանանց պարտկաց և ծածկելն նոցա զերեսս ամենեկին անհաճոյ երկին նոցա: Եւ յիրաւի անհաճոյս (Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, 1955, էջ 135—136):

Վեպի այս նույն մասերում շակերտներում գրաբար բերված հատվածները ևս մեծ մասամբ քաղվածքներ են Արովյանի օրագրերից (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 323, տող 8. հավանում են Ֆաթալի շահի եկաւը— Ֆաթալին Իրանի շահերից է, թագավորել է 1797—1832 թթ., այսինքն՝ ևս. Արովյանի օրոք և Կովկասը, ներառյալ Երևանի խանությունը Ռուսաստանի կողմից նվաճվելու տարիներին:

էջ 324, տող 17. ժմւղների գյւղն էր— ժմուղները կամ ժեմալտները (ինքնանվանումը ժյամալլայ) լիտվացիներ են, որ մեծ մասամբ բնակվում են Լիտվայի արեւմտյան մասում, մասամբ էլ Բալթյան երկրամասի այլ վայրերում: Ունեն յուրահատուկ մշակույթ ու սովորություններ:

էջ 338, տող 31. amor vincit omnia — լատիներեն է (բացատրությունը բնագրում):

էջ 339, տող 12, էջ 345, տողեր 2—3. Գունշտրասսն— փողոցի անուն է, գերմաներեն նշանակում է Կանաչ փողոց (ավելի ճիշտ է տառադարձել Գրունշտրասսն):

էջ 340, տող 23. պոստմեյստեր— գերմաներեն է (der Postmeister), նշանակում է փոստի բաժանմունքի պետ (ճիշտ տառադարձումն է՝ պոստմայստեր):

էջ 348, տող 16. maxilla superiō — լատիներեն է, նշանակում է վերին ծնոս:

էջ 348, տող 18. vertebrae collus — լատիներեն է, նշանակում է վզի հոդք կամ վզի ողեր:

էջ 348, տող 19. costae — լատիներեն է, նշանակում է կողոսկր:

էջ 348, տող 22. homo sapiens — լատիներեն է, նշանակում է բանական մարդ, մարդն իրրե բանական էակ:

էջ 348, տող 26. pelvis — լատիներեն է, նշանակում է կոնք, կոնքոսկր:

էջ 351, տողեր 6, 12—13. Եղնախաչի մատուռը— քանաքեղոցիներն այսպիսի մատուռ չեն հիշում, գրավոր աղբյուրներում էլ չգտանք:

էջ 352, տող 19. Եվկիդես— հին հունական նշանավոր մաթեմատիկոս (ապրել է Ալեքսանդրիայում, մ. թ. ա. III դարում): Նրա «Սկզբունքներ» աշխատությունը երկրաչափության գլխավոր սկզբունքների շարադրանքին է նվիրված:

էջ 352, տողեր 22—23. Պլուրագորոս— (նաև Պլուրագորոս ձևով) հին հունական մաթեմատիկոս-փիլիսոփա (մ. թ. ա. մոտ 580—500 թթ.): Երկրաչափության մեջ հայտնի է Պլուրագորասի տեսույթը (թեորեմը):

էջ 354, տող 20. քերեցել էր «վերքերը»— խոսքը վերաբերում է Վ. Գյոթեի «Երիտասարդ Վերթերի տառապանքները» վեպին, որ Արովյանի ժամանակներում շատ էր ընթերցվում հատկապես գերմանացիների մեջ:

էջ 354, տող 23. այդ գրքի կինը՝ Շարլոտան— Շարլոտան Գլոթերի «Երիտասարդ Վերթերի տառապանքները» երկի գլխավոր հերոսուհին է:

էջ 358, տող 5. կոնդեցի Սանակ եպիսկոպոսը—հաժանաբար, նկատի ունի էջ-միածնի միաբան Սահակ եպիսկոպոս Դարեանցին (մահ. 1832 թ.):

էջ 358, տող 16. նիզելայթ—ռուսերեն не знаю (կամ не знает) բառի յուրովի արտասանական ձևն է (ռուսերեն վատ իմացող կովկասցիներն այդպես էին արտասանում):

էջ 358, տողեր 21—22. «Ձեռ ուսացիլը՝ հայր Ալեմդարը, Քիֆլիսում մեզ տաաց...»— խոսքը Հարություն Ալամդարյանի մասին է:

էջ 359, տող 5. Ղազարապատ— Գտնվում է էջմիածնի վանքի կազմում. շինություն է, որ կառուցել է կաթողիկոս Ղազար Զահկեցին (կաթող. 1737—1751): Այժմ օգտագործվում է իրրե ճաշարան և ճեմարանի սաների հանրակացարան:

էջ 362, տողեր 15—17. Մոսկվայի հրդեհն եմ տեսել, եղել եմ Ռեբեգինայի կրո-վում և Նույնիսկ մինչև Պրուսիա էլ եմ ֆրանսիացիներին— 1812 թ. պատերազմի, Նապոլեոնի արշավանքի և նահանջի հետ առնչված դեպքերն են:

էջ 363, տողեր 26—34. Խոսքը վերաբերում է 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ի պետեր-բուրգյան ապստամբությանը (դեկաբրիստների) և 1830—31 թթ. լեհական ապստամբությանը:

Դեպի լյառն Մասիս

էջ 368, տող 1. Դեպի լյառն Մասիս— այս վերնագրով Ե. Զարենցը վիպերգ է գրել Արովյանի մասին («Գիրք ճանապարհի» կազմում է):

էջ 368, տողեր 2—5. բնաբանը՝ Դեմը դաշտն էր անծայր... և այլն— Ե. Զարենցի «Դեպի լյառն Մասիս» վիպերգի վերջին մասից մի հատված է (տե՛ս Ե. Զարենց, Ծրկերի ժողովածու, հ. 4, 1968, էջ 221):

էջ 370, տող 15. Հովհաննես վարդապետ— Խ. Արովյանի՝ էջմիածնում գտնվելու ժամանակ Հովհաննես անունով վարդապետը վանքի դիվանապետն էր: Լավ հարաբե-րությունների մեջ է եղել Արովյանի հետ:

էջ 370, տող 34. Բարդոլյան լեռները— նաև Բարդոլի լեռներ. Հայկական պար լեռնաշղթայի այն մասն է, որ սկսվում է Սիևակ գագաթից և ավարտվում Կոզը բնակավայրի մոտակայքում: Գտնվում է Արևելյան Հայաստանի այն մասում, որ այժմ Քուրդիստանի տիրապետության տակ է: Այդ լեռները լավ երևում են էջմիածնից:

էջ 373, տողեր 4—5. առաքին ընդօրինակումը Մաշտոցից—խոսքը հայոց եկեղեցու փոսական գրքից՝ Մաշտոցից, կատարված ընդօրինակման մասին է:

էջ 373, տողեր 8—9. Այդ տետրի մեջ էին նրա ճանապարհորդական ապավորու-թյունները, գրված բարձր հետևիկով— խոսքը վերաբերում է Արովյանի «Ճանապարհոր-դութիւն պարոն պրոֆեսսոր Պարրոտի...» ուղեգրությանը (տե՛ս Խ. Արովյան, Ծրկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 11—24):

էջ 373, տողեր 13—14. «Միայն, խաղայր հաճանումն Արաբ... Որդն կամիր, բառ տանկաց հեշմանն՝ զըմբզ»— Արովյանի «Ճանապարհորդութիւն պարոն Պարրոտի...» ուղեգրության մեջ կա այսպիսի հատված Սև ջուր գետի ափերի մասին. «Եզերք տորա և ամենայն մերձակայ շրջակայքն լի են յուղովքեամբ կարմրագոյն սրդանց (որ

է զըմպին» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 14): Բակունցը Սև ջրի ափերը փոխարինել է Արաքսի ափերով և, անշուշտ, ավելի բովանդակալից է դարձրել խոսքը (մանավանդ, որ այդ կարմիր որդերը նույն քանակով եղել են նաև Արաքսի ափերին):

էջ 373, տող 24. Բեմագել ֆոն Ադլերսբուրգը— Զ. Պարրոտի արշավախմբի վեց անդամներից մեկն է:

էջ 373, տողեր 27—28. Ըս վաճառում ցույց կտա մի ծերունու, որն այդ ուղիներից պատ-
րաստում էր ոսկեզույն կարմիր— Արարատյան դաշտի կարմիր որդերից ոսկեզույն կար-
միր ներկ (որդան կարմիր) պատրաստում էին միջնադարում: Արդյո՞ք Արովյանի ժամա-
նակ դեռ կային այդ ներկը պատրաստելու գաղտնիքն իմացող մարդիկ, դժվար է ասել:
Այստեղ հանձին ծերունու՝ Բակունցը հավանաբար նկատի է ունեցել Արովյանի մտերիմ
Սահակ ծաղկարարին:

էջ 373, տողեր 31—32. «Տեծեծմունք և ան. սիրտ իմ անէ մաշէր...» — Արովյանի
«Ճանապարհորդութիւն պարոն Պարրոտի...» ուղեգրության մեջ այսպիսի մի քանի հառ-
վածներ կան, օրինակ. «յաճախէին ի մեզ հծծմունք և հոգք վշտամբերք», «սիրաք
և միտք ի տազնապի մաշէին» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 17). Բակունցը
օգտագործել է այդ արտահայտությունները:

էջ 373, տողեր 33—34. մոտեցան Սուրբ Հակոբի վանքին— այս վանքը գտնվում է
Ակոռի հայկական գյուղի մոտ (3 վերստ հեռավորությամբ), Արովյանը իր ուղեգրության
մեջ գրել է այդ վանքի մասին (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 15):

էջ 374, տողեր 18—19. Հայելի լեռան շողա ի քնս մարմանդաբեր Զեփյառոռի—տե՛ս
այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 374, տող 20. Նրանք ծվարել էին Քիփգյոյից բարձր— Արովյանի ուղեգրության
մեջ կարդում ենք. «Ի 13 սեպտեմբերի ճանապարհ կալեալ մեր յարևմտեան կողմանէ ընդ
անսովոր առապարս լերին և հասեալ ի ներքոյ փոքր բլրովին, որ անկանի ի վերայ
Քիր Գեօլ ասացեալ տեղուք» (Խ. Արովյան, Երկերի լիակ. ժող., հ. 7, էջ 15):

էջ 374, տող 24 և հետո. Ակոռի— ավելի ընդունված է Ակոռի անվանաձևը: Հայ-
կական գյուղ էր Մեծ Մասիսի լանջին, Արարատի վիհի մոտ: Բակունցը գործածում է
Ակոռի ձևը, որ ավելի մոտ է անվան ժողովրդական ոտուզաբանությանը. այն է՝ աբկ
ուռի, ըստ այդմ նոյն հասկացող Արարատի գագաթից իջնելով, այդտեղ խաղողի որթ
(ուռի) է տնկել:

էջ 376, տողեր 12—14. «Ի Եանդարտասյուզ...» և այլն— տողեր են Արովյանի մի
բանաստեղծությունից. տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական
մարմնավորումը» բաժնում:

էջ 376, տողեր 30—31. սպիտակ լուսլուս— այսպես է կոչվում Զ. Լոնգոնի պատ-
մըվածքներից մեկը:

էջ 377, տող 12. Տապալնը չի՛ եղել...— Այս պատկերացումը հնացած է. հնախոյզ-
ների արշավանքները նոր ժամանակներում Արարատի դագաթին սառույցների միջից
հայտնաբերել են տախտակի կտորներ. ենթադրում են, որ դրանք տապանի մնացորդ-
ներն են:

էջ 378, տող 3. Սահակ վարդապետի նարդիվանի մոտ— Արովյանի՝ վանքում գտ-
նվելու ժամանակ այնտեղ եղել է միաբանության անդամ Սահակ վարդապետ ծաղկա-
րար:

էջ 378, տող 36, էջ 379 տողեր 1—3. Այս նկարի մասին ասված է նաև «Լիբեր Արմենիեր» գլխում. հավանաբար տարբեր ժամանակ և տարբեր պարբերականներում հրատարակելով այդ երկու հատվածները, Բակունցը անհրաժեշտ է համարել Արովյանի դորպետյան սենյակի համար բնորոշ պատկերի մասին երկու հատվածում էլ խոսել:

Գործ Մայրանա դստեր Մկրտումի

էջ 379, տող 17 և հետո. Մայրանա— Մարիամ անվան երևանյան խոսվածքի փոփոխակն է. նախակերպարը եղել է Արովյանի քեռու՝ նույն անունը կրող դուստրը (տե՛ս «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 384, տողեր 12—13 և հետո. Հարություն Արով— նույն ինքը Միրզամն է, Արովյանի հորեղբայրը (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժնում):

էջ 384, տողեր 13—14. Ձուգայուղի կողմից իջնում էր Չարսուի վրա— Ձորագյուղը գտնվել է Ջանգվի ձորում, Ս. Սարգիս եկեղեցուց ներքև: «Ձորագյուղի կողմից»-ը, ըստ երևույթին, պետք է հասկանալ հիշյալ եկեղեցու մոտակայքից:

էջ 384, տող 21, էջ 388, տող 23. սաղաթի Ջավահիր ամուսնից— խոսքը վերաբերում է Երևանի բերդում, Ջանգվի ձորի ձախ բարձրադիր ափին Երևանի սարդարների (խաների) ապարանքին, որ շատ շքեղ է եղել, մանավանդ վերջին Հուսեյն սարդարի ժամանակ:

էջ 385, տողեր 6—7. լեզգիների աշխարհից եկած առասպելական Արով պապի ժառանգը — ըստ Արովյան գերդաստանի ավանդության, նրանց ապուպապ Արովը Քանաքեռ է եկել ու տնավորվել լեզգիների աշխարհից, ավելի ճիշտ Քուս գետի ձախափնյա շրջաններից, Նիժ գյուղի մոտերքից: Ըստ այլ ավանդության, Արովը Քանաքեռ է եկել լազստանից: Որոշ տվյալների համաձայն՝ Արովը եղել է Խ. Արովյանի պապի պապը, ըստ այլ կարծիքի՝ հոր պապը:

էջ 388, տող 25. լազստանից գերի առած աղջիկներ— լազստանը լեռնային երկիր է Սև ծովի հարավ-արևելյան եզրերին, Ճորոխի գետաբերանի շրջանների ընդգրկմամբ: Բնակչությունը՝ հայեր (համշենցիներ), լազեր և այլն: Այժմ Թուրքիայի տարածքում է:

էջ 388, տողեր 26—27. Փռ Նուսեյն սաղաթ— նկատի ունի Երևանի վերջին պարտից կուսակալ Հուսեյն Ղուլի խանին (եղել է սարդար 1807—1828 թթ.), թեև իրականում նա կուլը լի եղել (կուլը եղել է Քյուլբալա խանը):

էջ 388, տող 33. Բշում են Ղազվին— Ղազվինը գտնվում է Իրանում, Թհհրանից 160 կմ. հեռու, էլբուրզ լեռան հարավային լանջին:

էջ 389, տող 13. Դեպի Կոնդը Գյուրջի փառվանսարան էր— Գյուրջի քարվանսարան Երևանի մեծ իշխանատներից մեկն էր, որ ուներ ընդարձակ բակ՝ որպես ուղտերի քաղաքների և գրաստների հանգրվան: Մոտակայքում բազում կրպակներ էին: Գտնվում էր այժմյան Սևան հյուրանոցի հետևի ընդարձակ մասում: Չարսու բաղարից իրոք կարելի էր Գյուրջի քարվանսարայի մոտով Կոնդ գնալ և հակառակը: Մինչև 1930-ական թվականների կեսերը Գյուրջի քարվանսարան կար. 20-ական թվականների վերջերին այդտեղ իջևանում էին տարբեր ազգության պատկանող անձինք՝ իրենց ուղտերով և գրաստներով: Կային նաև շրջակայքի շատ կրպակներ, որոնք ձգվում էին մինչև կենտրոնական շուկա՝ Ղանթարը:

էջ 389, տող 15. բերդի կողմը— նկատի ունի Երևանի բերդը՝ կառուցված պարսից տիրապետության շրջանում (այժմ քանդված):

էջ 389, տող 18 և հետո. Չարսու, Չարսու բազար. Երևանի Չարսու բազար— պարսկերեն չարսու նշանակում է չորս կողմ, քառակուսի: Չարսու բազար կոչվում էին մեծ շուկաները, երբեմն՝ ծածկած վաճառանոցները (տե՛ս նաև այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժինը):

էջ 391, տողեր 23—24. Անճայտ ճանապարհորդ Անտոնիո Զիպլանելլին, կապուցին վաճական— Մենք չկարողացանք հայտնաբերել այսպիսի անձնավորություն (տե՛ս այս ծանոթագրությունների «Փաստականի գեղարվեստական մարմնավորումը» բաժինը):

էջ 391, տողեր 34—35. Ֆլորենցիայի Santa Maria Novella տաճարը— Սանտա Մարիա Նովելլան Ֆլորենցիայի (Իտալիա) ճարտարապետական սրանչելի կոթողներից է: Տաճարը կառուցվել է XIII—XIV դարերում: Հայտնի են Մադալլոյի, Դ. Գիրլանդայոյի, Ֆ. Լիպիի որմնանկարները, որոնք դարդարում են տաճարը:

էջ 394, տող 29. Բայբուրք («Ջանգեզուր» կինոթեմագրում հեղինակը գործածել է Բայբուրտ ձևը). հայերեն կոչվել է Բաբերդ. քաղաք է Արևմտյան Հայաստանի Սպիք գավառում, Կարինից 121 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք (այժմ Թուրքիայի մեջ է):

էջ 397, տող 33. Տրապիզոնից մինչև Բուշիր— Տրապիզոնը քաղաք է Սև ծովի հարավային ափին, նախկին Հայկական Պոնտոսում (այժմ Թուրքիայում է): Բուշիրը Իրանի քաղաքներից է, նավահանգիստ է Պարսից ծոցի ափին:

էջ 398, տող 28. պոլումպեյալ— (պոլիմպերիալ) ուսական դրամ է (կես իմպերիալ):

էջ 399, տողեր 21—22. Շիլաչի մանդան— Արովյանի ժամանակ Երևանի ժայռամասային Քաղամասերից էր, որտեղ ներկարարների (շիլաչիների) խանութներն էին. զբոսնելովում էր այժմյան Հոկտեմբերյան պողոտայի շրջանում, Ալրաղացի մոտերքում:

էջ 399, տող 24. Պոզոս Պետրոս եկեղեցին— Բաղիլիկ ոճի տաճար էր, Երևանի հին եկեղեցիներից մեկը (կառուցված է եղել, հավանաբար, VII դարում): Հեթանոսական շրջանում նույն տեղում եղել է մեհյան: Տաճարն սկսել են քանդել 1929 թվականին: Այժմ նույն տեղում կառուցված է Մոսկվա կինոթատրոնը:

էջ 400, տող 1, նաև էջ 402, տող 23. Երևանի աբուների դպրոց («նահանգային վարժարան») — խոսքը Երևանի գավառական ուսումնարանի մասին է, որի տեսուչը 1843—1848 թթ. եղել է Խ. Արովյանը: Ուսումնարանը բացվել է 1832 թ. հունվարին, Արովյանի օրոք այն տեղավորված էր նորակառույց շենքում (այժմյան Սպայի տան մոտ), ունեւր 100-ից ավելի աշակերտ:

էջ 400, տող 11. unheimlich — գերմաներեն է, նշանակում է սարսափելի, չարազետ:

էջ 400, տող 12 և հետո. էմիլիա Լոզե—այսպես է կոչվել Արովյանի կինը (գերմանուհի), որը նույնպես այս դեպքում եղել է Բակունցի նախակերպարը:

էջ 401, տող 4. Զարավորի քաղից— նկատի ունի Երևանի Զորավոր (ստույգ անունը նով Անանիա անապատ) եկեղեցին (XVII դարից) և նրա թաղը: Եկեղեցին այժմ էլ կանգուն է, գտնվում է Թումանյանի տուն-թանգարանի մոտակայքում:

էջ 403, տողեր 13—14. Edelman Mirsaam — գերմաներեն է, նշանակում է՝ ազնվական Միրզամ:

էջ 404, տողեր 31—32. Բարոն Ավգուստ ֆոն Հաֆստհաուզենը Միրզամի հեմիաբենքը հիշում էր նույնիսկ Պետերհոֆում— Ա. Հաֆստհաուզենը (1792—1861) գերմանացի

(պրոստացի) աստիճանավոր է եղել 1843 թ. ճանապարհորդել է Ռուսաստանում, նաև Պովկասում, եղել է Հայաստանում, ծանոթ է եղել Արովյանի հետ: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Հաքստհաուզենի գրանցած հայ ժողովրդական բանահյուսության նմուշներին: Արովյանի հորեղբայր Հարությունի ասքերը Արովյանի բանավոր թարգմանությամբ Հաքստհաուզենը գրի է տռել Հայաստանում եղած ժամանակ: Պետերհոֆը (այժմ Պետրոգրեց) գտնվում է Պետերբուրգի (Լենինգրադ) մոտակայքում:

էջ 406, տող 16—17. Աշտարակեցի՝ Հայոց կաթողիկոսը— խոսքը ներսես Աշտարակեցու մասին է, որ կաթողիկոս է եղել 1843—1857 թթ.

էջ 406, տող 18—19. «ազա սմադրիանել»— խոսքը Խ. Արովյանի մասին է. Երևանի գաղառական ուսումնարանի տնօրենը կոչվում էր смотритель (տեսուչ):

էջ 407, տող 4. Արովյանն ասաց ինձ,— գրում է գեղմանացի քանաստեղծը— նկատի ունի բանաստեղծ Յ. Բողենշտեդին, և Բակունցի բերած խոսքերը էջմիածնի վանական կյանքի մասին, իրոք, Արովյանն ասել է Բողենշտեդին՝ ըստ վերջինիս վկայության (տե՛ս F. Bodenstedt, Tausend und ein Tag in Orient, հ. 2. Berlin, 1850, էջ 182):

էջ 407, տողեր 11—12. Արիխը, որ գնում էր Ամարաթ, գնո էն ժամանակ խնդրեցի— Հերման Արիխը (1806—1886) գերմանացի երկրաբան է, եղել է Հայաստանում, ուսումնասիրել տեղի երկրաբանությունը, բարձրացել Արարատի գագաթը: Որոշ ժամանակ ներսես ուղեկցել է Արովյանը: Ամարաթը փոքր գյուղ է Արաքսի աջ կողմում. Արիխը եկել է էջմիածին, այստեղից գնացել Ամարաթ (հավանաբար Արարատ բարձրանալու համար): Այս առիթով Արովյանը էջմիածին (Բարսեղ եպիսկոպոսին) գրություն է ուղարկում՝ հայտնելով, որ պետք չէ Արիխին ընդունելու համար «ըստ ամենայնի աշխատ լինել», քանի որ նա էջմիածնում չի մնալու, այլ աճապարելու է Ամարաթ: Նույն գրության մեջ Արովյանը նորից խնդրում է Մայրանի ապահարզանի մասին (տե՛ս Խ. Արովյան, Երկերի լրակատար ժող., հ. 10, էջ 265, նաև՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, № 2, գլ. Հակոբյանի հոդվածը):

էջ 410, տողեր 6—8. «0», նպատակ, բարձր նպատակ... Առ իմ բոլոր ուժերը և ցանկությունները: Ես մոլորված չըլլամ եմ աշխաբեում, ինչ փույթ, երևես չպիտի անմտահեմ» — գերմանական գրող, փիլիսոփա, ժողովրդական երգերի հավաքող-հրատարակիչ, հազուրական գործիչ Յոհան Հերդերի (1744—1803) այս խոսքերը նրա «նոթեր 1769 թրվականի իմ ճանապարհորդությունների» արձակ երկից են: Բնագիրն է. „O Zweck! gro ßer Zweck, nimm alle meine Kräfte, Eifer, Begierden! Ich gehe durch die Welt, was hab in ihr, wen ich mich nicht unsterblich mache!“. (Herders Werke in fünf Banden, I B., Berlin, 1978, էջ 327):

Բաղանցի հիշատակած ժողովածուի վերնագիրը թարգմանվում է՝ Կյանքի պատեր:

Կ Ց Ո Ր Ն Ս

(էջ 412)

Առաջին անգամ ապագրվել է 1936 թ. «Նժդարյության ընկուզենիները» գրքույկի մեջ: Այդտեղ երկու երկ են ամփոփված. առաջինը՝ «Կյորեսը», երկրորդը՝ «Նժդարյության ընկուզենիները»:

Գրքույկի թողարկման տվյալներում նշված է. «Հանձնված է արտադրության 1 հունվարի 1936 թ.: Ստորագրված է տպվելու 25 փետրվարի 1936 թ.: Պետհրատի տպարան Երևան, 11 Գնունի 4»: Պետք է որ լույս տեսած լինի նույն թվականի մարտին կամ ամենաուշը՝ ապրիլին: «Կյորենը» և «Շղթայություն ընկուզենիները» գրողի կենդանության օրոք նրա հրատարակած վերջին երկերն են: Գրքույկում «Կյորենի» քնագրի վերջում գրված է 35. VIII, իսկ «Շղթայություն ընկուզենիներ» վերջում՝ 35. VII: Իրոք, «Կյորեն» ու «Շղթայություն ընկուզենիներ» Բակունցը գրել է միաժամանակ, հիմնականում 1935 թ. ամռանը, Գորիսում: «Կյորենը» նախապես կոչվել է «Գորիս և Կյորեն», ապա հեղինակը գերադասելի է համարել «Կյորեն» վերնագիրը, հավանաբար, շեշտելու համար երկի բովանդակության մեջ էականը և հայտնելու իր համակրանքը գյուղական Կյորենի նկատմամբ:

1955 թ. «Կյորենը» տեղ գտավ (փոքր կրճատումներով) գրողի Երկերի միահատուցակի մեջ, 1964 թ. 55-ի քնագիրը տպվեց Երկերի երկհատորյակի 2-րդ հատորում:

Այժմ տպագրվում է 1936 թ. առաջին հրատարակության լրիվ քնագիրը, որտեղ արված են անհրաժեշտ ուղղումներ:

Ուղղումներ

Հեղինակային ժողովրդաբարբառային ձևերը պահպանել ենք բացի զցել բայի խոսակցական ֆցել ուղղագրական ձևի մի շարք դործածություններից հեղինակային խոսքում (էջ 427՝ ֆցոզ, էջեր 465, 469, 474՝ ֆցում, բոլորը դարձրել ենք զցոզ, զցում): Հերոսների խոսքում (ինչպես և ներկա հատորի այլ քնագրերում) պահպանել ենք՝ էջ 459՝ ֆցելու ձևը, հեղինակային ոճավորված խոսքում էջ 480՝ զազեթ ֆցելու-ն:

Քնագրում միակերպ ենք դարձրել ուղղագրական մի շարք անմիօրինակություններ. օրինակ, առկա է Քյալլա-ծառուր և Քյալլա Մառուր, Խաջա-Մակիշ և Խաջա Մակիշ, Խաջա-Բաղիր և Խաջա Բաղիր, հաստ Ներսես քեյ և Հառտ Ներսես քեյ, Հայ կանանց Միություն և Հայ Կանանց Միություն: Այս անունները «Կյորենի» քնագրում միակերպել ենք. թողնելով հետևյալ ձևերը՝ Քյալլա Մառուր, Խաջա Մակիշ, Խաջա Բաղիր («Կարմրաքարում» Խաջա Հիրան անվան մեջ Խաջա-ն ամենուրեք մեծատառ է, այդպես էլ պահպանված է, մինչդեռ «Կյորենում» Բաղիր-ի Խաջա-ն ամենուրեք փոքրատառ է. այդպես էլ պահպանել ենք), Հաստ Ներսես քեյ, Հայ կանանց միություն:

Այլ դեպքերում անմիօրինակությունները նույնությամբ թողել ենք. օրինակ, առկա է պաբոն Արշակ և բարբառակերպ՝ պաբոն Արշակ. երկու ձևն էլ պահպանված է: Կամ՝ ունենք Մեյիֆ Հյուսիսեյանց և նույն անձի կրճատ անունը հաջի Հյուսեյին ձևով («Շառառուր Արովյան» վեպի քնագրում կա Հուսեյն ձևը). «Կյորենում» երկու ձևերն էլ թողեցինք, քանի որ հաջի Հյուսեյին-ը կարող է հեղինակային ոճավորման արդյունք լինել:

«Կյորենի» սկզբում առկա է Մաթրեսու անվան Մաթրեսու ձևը, ապա վերջերում սկսում է գերակշռել Մաթրեսու-ը, որն անընտել ձև է (Հ. Անաույանի «Հայոց անձնանունների բառարանում» Մաթրեսու-ի տարբերակների մեջ չի հիշված), ուստի որոշեցինք երկու տարբերակներից պահպանել Մաթրեսու-ը, որ և ընդունված է եղել արևելահայոց մեջ:

Էջ 412, տող 15. ԵՆ-ի քնագրում՝ ընկուզի— ուղղված է ըստ հեղինակի կոդից նույն բառի այլ դործածության (այլ երկերում)՝ ընկուզի:

էջ 416, տող 8. ԵՐ-ի բնագրում՝ ուրիշ ազգից էր— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ ուրիշ ազգից է:

էջ 416, տողեր 24—25. ԵՐ-ի բնագրում՝ մի ծերունին նայում էր— ուղղված է՝ մի ծերունի նայում էր:

էջ 420, տող 32. ԵՐ-ի բնագրում՝ գտնում գաշյունով— ուղղված է՝ գտնում-գաշյունով:

էջ 423, տող 30. ԵՐ-ի բնագրում՝ դառնալու արհեստը— համապատասխանացրել ենք նույն բառի նախորդ գործածությանը (էջ 420, տող 8)՝ դառնալու արհեստը:

էջ 427, տող 15. ԵՐ-ի բնագրում՝ բնյի միջև— ուղղել ենք ըստ հատվածի բովանդակության՝ բնյերի միջև:

էջ 427, տող 17. ԵՐ-ի բնագրում՝ մի հատն էր տիկին Օլիգան— ուղղված է՝ մի հատ էր տիկին Օլիգան:

էջ 439, տող 7. ԵՐ-ի բնագրում՝ ձեռքի մարդկանց— 1922 թ. ուղղագրությանը՝ ձեռքի մարդ է, որ կարդացվում է գրվածի պես, 1940-ի ուղղագրությանը՝ ձեռքի մարդ է՝ ձեռքի, ուստի ուղղեցինք՝ ձեռքի մարդկանց:

էջ 439, տողեր 9—10. ԵՐ-ի բնագրում՝ սիայի դավաբան— ուղղված է՝ Նիսիայի դավաբան:

էջ 446, տողեր 25—26. ԵՐ-ի բնագրում՝ Արդեն միս, հաց և կանաչի է առել Մառտյան, ս ու ռ ա ժ ն ի ի Վասիլի կինը, Պաշտի Ավանեսը...— ուղղված է՝ Արդեն միս, հաց և կանաչի են առել Մառտյան՝ ս ու ռ ա ժ ն ի ի Վասիլի կինը, Պաշտի Ավանեսը...:

էջ 451, տող 32. ԵՐ-ի բնագրում՝ հագնվ էր երևում— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ հագնվ է երևում:

էջ 453, տող 1. ԵՐ-ի բնագրում՝ նրանցից— ուղղված է ըստ ամբողջ նախադասության կառուցվածքի՝ նրանցից:

էջ 453, տողեր 17—18. ԵՐ-ի բնագրում՝ գիշերը աչքերս եմ փակել— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ գիշերը աչքերս չեմ փակել:

էջ 462, տող 8. ԵՐ-ի բնագրում՝ քաղ է կրում— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ քաղ էր կրում:

էջ 463, տողեր 22—23. ԵՐ-ի բնագրում՝ մակարները հրոսախումբ էին, որ տիրում էր...— ուղղված է՝ մակարները հրոսախումբ էին, որ տիրում էին:

էջ 466, տողեր 7—15. ԵՐ-ի բնագրում այս հատվածը երեք նախադասությունից է բաղկացած՝ անջատված վերջակետերով, հետևյալ բառերից՝ հետո՝ ...մտախառն շունչով: ...փոստը: ...դուռնի շենքը: Հատվածի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ ամբողջը մեկ բաղադրարկ նախադասություն է, որտեղ զվարթություն է հետևյալը (ընդգծել ենք)՝ «Կարծես, եթե ցույց էին տալիս մեկի տան տեղը, ասում էին»: Այնուհետև թվարկվում է, թե ինչ էին ասում (անվանում)՝ Սիմոն բնյի տան գլուխը, Միքայիլի բուրբուկը և Գամելի փոստը: Հավանաբար նախադասությունը շատ ծավալուն է թվացել, և խմբագիրը կամ սրբագրիչը վերջակետերով երեք մասի են բաժանել: Վերոհիշյալ երեք վերջակետերից երկուսը դարձրինք ռոտակետ՝ վերականգնելով ամբողջական նախադասությունը:

էջ 470, տող 31. ԵՐ-ի բնագրում՝ կալերը ջրաղացների մոտ էր— ուղղված է՝ կալերը ջրաղացների մոտ էին:

Գրական լեզվի կանոնին ներհակ բոլոր հեղինակային ձևերը, այնպիսիք, որոնք ստեղծված են կարելի է, որ հեղինակային են (և ոչ խմբագրի, սրբագրիչի արածը կամ գրաշարի վրիպակը), թողնված են նույնությամբ: Ինչպես, օրինակ. էջեր 448, 455 ունի, էջ 456 զեպացել էր իմանա (փոխանակ՝ իմանալու), էջ 458՝ հարկավոր չի ներս մտնել (փոխանակ՝ հետևաբար չէ), էջ 478՝ շտապում էր իմանա (փոխանակ՝ իմանալու) և այլն: Սահակ Սեբգեիչ անվանածը (էջ 454) նույնպես պահպանել ենք (թեև ճիշտ կլիներ՝ Սեբգեիչը):

Պահպանել ենք նաև Լյուսմիլլա Լվովնա և Սարգս Կասպարովնա անունների այժմ հնացած ուղղագրությունը՝ զույգ 1 և 2: Չուղղեցինք, բանի որ չի կարելի լիովին բացառել այդ անուններում հիշյալ զույգ տառերի առկայության ոճական որոշ արժեքը:

Բնագրում մեկ-երկու նախադասություն, թերևս, ինչ-ինչ թերիներ ունեն, բայց պահպանել ենք անխախտ: Օրինակ. էջ 464, տողեր 20—24. Ինչպես Հասա Ներսես րիչը բառերով սկսվող նախադասությունը որոշ անկանոնություն ունի. թողել ենք նույնությամբ:

Պահպանված է նաև հետևյալը.

էջ 418, տող 15. Ե՛լ-ի բնագրում՝ նավթ ծախող Գեորգը— նախքան այդ (էջ 417) և դրանից հետո (էջ 432 ու հետո) նույն անձը կոչված է նավթավաճառ Գեորգի, Գեորգի Մինայիչ. ճիշտ համարեցինք թողնել այս անմիօրինակությունը, միայն մի տեղ (էջ 437, տող 18) բնագրի Գյուրգին դարձրել ենք մյուսների նման՝ Գեորգի:

էջ 424, տող 30, էջ 442, տող 34. Ե՛լ-ի բնագրում՝ մեծամեծերը— ճիշտ կլիներ՝ մեծամեծները, բայց պահպանել ենք բնագրինը:

էջ 432, տող 21. Ե՛լ-ի բնագրում՝ բեզան— ափելի ճիշտ է բեզան, բայց պահպանեցինք բնագրինը:

էջ 474, տողեր 30—31. Ե՛լ-ի բնագրում՝ նրան պաճում էր շներ, որ ամենից մոտիկն էր— այսօր ճիշտ կլիներ՝ որ ամենից մոտիկն էր ձկն, բայց գերադասեցինք շուղղել:

էջ 485, տող 6. Ե՛լ-ի բնագրում՝ Այգֆան էր զանազան նրանց լեզուները— ժողովրդային խոսքից եկող այսպիսի անհամաձայնությունը (բայլ եղակի—ենթական հոգնակի), որը սակավ դեպքերում չէ, որ հանդիպում է Բակունցի երկերում, այստեղ ևս շուղղեցինք (տե՛ս նաև մյուս երկերի Մանոթագրություններում ուղղումների բաժինները):

ՄՍԵՂԵԱԴՈՐՄԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

«Կյորեռը» գրելու միտքը Ա. Բակունցին, հավանաբար, տվել է Ե. Չարենցը, որը ժրագրել էր Հայաստանի տարբեր մասերի վերաբերյալ բնութագրական երկեր ունենալ: Այդ նպատակով նա առավել շնորհալի հեղինակներին խրախուսել է իրենց ծննդավայրի մասին գրելու: Ինքը տվել էր առաջին օրինակը՝ գրելով «Երկիր Նաիրին»: Այդպես առաջարկ եկան՝ Վ. Թոթովենցի «Կյանքը հին Հռոմեական ճանապարհի վրա», Գ. Մահարու «Մանկություն և պատանեկություն», «Երիտասարդության սեմին» երկերը, նաև «Այրվող այգեատաններ» վեպը, Մ. Արմենի «Հեղեղաբ աղբյուրը»: Այդ շարքի երկերից է Ա. Բակունցի «Կյորեռը»:

Ինչպես Բակունցի գրեթե բոլոր երկերը, «Կյորեռը» նույնպես հեղինակը ստեղծագործել է, այսպես առած, իրականից: Գործը իր տարբեր թաղերով մեկ բնակավայր է

եղել, Բակունցն իր երկում այն բաժանել է իրար հակադիր երկու մասերի՝ Կյոռես և Գո-
րիս:

Գրողը Կյոռես է անվանում Գորիսի Շենը, այսինքն՝ փոքր բլուրների վրա, երեք ձո-
րակներում, մեծ մասամբ այրերի մեջ կառուցված հինավուրց գյուղը, որը այս երկը գրե-
լու ժամանակ դեռ կար, իր վերջին ժամանակներն էր ապրում: Գորիս անունը գրողը տա-
լիս է հարթավայրի վրայի նորակառույց գյուղաքաղաքին:

«Կյոռեսը» գրելիս՝ Բակունցն անընդհատ հարցուփորձ անելիս է եղել Գորիսի Շե-
նի՝ Կյոռեսի, առավել տարեց բնակիչներին. նրանցից են առնված փոքրիկ պատմութուն-
ների, Շենի նշանավոր մարդկանց մականունների, բնութագրումների մի մասը, մյուս
մասը Բակունցն ինքն է հիշել. մանկության և պատանեկության տարիներին ու հետո
տարբեր առիթներով նա լսել է այդ անձանց մասին:

Մենք մի շարք անգամ եղել ենք Զանգեզուրում և հատկապես Գորիսում՝ Բակուն-
ցի նախակերպարների հետ կապված հարցեր պարզելու նպատակով: 1961 թ. «Կյոռեսի»
կապակցությամբ գրուցել ենք շատ գորիսեցիների հետ: Երիտասարդներն ու միջին տա-
րիքի գորիսեցիները չգիտեին «Կյոռես» երկում հիշատակված անուններով մարդկանց:
Իսկ որոշ տարեց բնիկ գորիսեցիներ շատերին էին հիշում:

Պարզվեց, որ «Կյոռեսում» հիշված գրեթե բոլոր անձինք իրական մարդիկ են եղել՝
մեծ մասամբ միևնույն կամ փոքր-ինչ այլ անուններով: Իրական են, օրինակ, Գյուրջի
Օրին, Ցուլ Օհանը, Ղաթրինի Աղալոն, ժամհար Պարսեղը, Դարգի Վաները, Մալակրովնի
Նիկոլայը, բեյբեր (Մաթևոս, Խուրշուդ և այլն), Կիզակով Իսակը և ուրիշներ:

Բնիկ կյոռեսեցի, ութսունչորսամյա (1961-ին) Դանիել ամին (Դանիել Ղուկասյան)
հիշում էր «բյասիբ», բայց քաջ կյոռեսեցի Գյուրջի Օբու և հաղթանդամ Փյալա (ցուլ)
Օհանի մասին Շենում պատմվող մի քանի ափանդութուններ: Դրանք նա լսել էր մեծե-
րից իր մանկության օրերին: Մի ուրիշ բնիկ կյոռեսեցի՝ Աթանաս Սարգսյանը, պարզ-
վեց, որ Փյալա Օհանի ծոռն է իր մոր կողմից: «Կյոռեսում» Գյուրջի Օբու և Ցուլ Օհանի
մասին պատմվածքները հիշյալ ափանդութուններից են:

Այս երկու կյոռեսեցիների հետ, նաև Վուլոյա Մինասյանի ուղեկցությամբ, մենք
մի ամբողջ ցերեկ շրջել ենք ավերված Շենում. երկու տարեցները ցույց տվեցին «Կյո-
րես» վիպակում հիշվող նշանավոր կյոռեսեցիների, այդ թվում Ցուլ Օհանի և Գյուրջի
Օբու՝ ավերակ տները: Ցույց տվեցին նաև Շենի թաղամասերը, շրջապատի բնությունը՝
Արեգունին կամ Գյունեյ թաղը, Ղաթրինի ձորը, Միջին Մահալը, Շոր աղբյուրը, (ային
քերծը (որի բարձունքից, ըստ «Կյոռեսի», իրեն ցած է նետել Սմակի Խաչին, բղավելով՝
Քանդվա՛ն դու, Գորիս): Նույնությամբ մնում են նաև (աստի խոթ կոչվող ժայռը, Շենը
Գորիսից բաժանող ձորն ու գետը (Վարարակն): Իրոք կա Մատուփի ձոր, եղել է թագա-
վորական ուսաց դպրոցը (շկուլ)՝ երկդասյան, որոնք նույնպես հիշվում են «Կյոռե-
սում»: Երկում հիշվող Շնաթի տախտը այն հարթավայրն է, որտեղ կառուցվել է նոր
Գորիսը:

Պահպանված է «Կյոռեսում» նկարագրված եփն ճառագայտի, որն սկսվում է Շենից,
գետի աջ ափով՝ չրաղացների մոտով ձորից բարձրանում է ու հասնում այն տափարակը,
որտեղ առաջ Գորիսի շուկան է եղել: Շուկան չկա (տեղափոխված է այլ վայր), բայց
պահպանված են (Կարապետյան փողոցի սկզբում) հին շուկայի որոշ խանութներ: Մնում
է Դավթարխանայի շենքը (այժմ հյուրանոց), Սառուն գրատան զբաղեցրած շինությունը

(նախկին գրատան սենյակների մի մասը տրված է դեղատանը), կա հայոց եկեղեցին և այլն: Մի խոսքով, «Կյորեսում» կատարված տեղապատկերումների զգալի մասի «բընորդները» դեռևս պահպանվում են:

Երբեմն «Կյորեսում» որոշ նկարագրություններ կարող են կասկած առաջացնել իրենց իսկությունից: օրինակ, ըստ Բակունցի պատկերման «ձորի գետը քանդում էր Կյորեսի կողմը», մինչդեռ այժմ գետը հոսում է ոչ թե Շենի մոտով, այլ քաղաքի բարձրությունից տակով: «Կյորես» վիպակում գետի հոսքի բնույթը (Շենի կողմով) և հին, նահապետական, գյուղական Կյորեսի տակը չրի քանդելը էական նշանակություն ունի. գրողն ուզում է ասել, որ ոչ միայն ժամանակը, պատմության անողոր ընթացքն են ոչընչացնում հին գյուղական Կյորեսը՝ հօգուտ քաղքենիական Գորիսի, այլ որ դրան մասնակցում է անգամ բնությունը՝ «հանձին» գետի: Պարզվում է, որ այս դեպքում ևս Բակունցը իրողությունն է նկարագրել. նախկինում, գետը իրոք հոսելիս է եղել Շենի կողմով՝ աստիճանաբար քանդելով նրա տակը, վնասելով ափամերձ տներին: Ձախակողմյան (Շենի) ափի քայքայման հետևանքով է, որ Շենից քիչ ներքև գտնվող ձախափնյա ժայռերը փլվել են գետի մեջ, մասամբ փակել չրի ընթացքը: Դրանից սկսել է ավազ կուտակվել գետի ձախ ափին՝ Շենի կողմում, և մասամբ փոխվել է չրի հունը, գետը տեղաշարժվել է դեպի աջ՝ քաղաքի կողմը:

«Կյորեսում» տեղ գտած տեղանուններից միայն մի քանիսն էին անհայտ տարեց կյորեսեցիներին. օրինակ, նրանցից որևէ մեկը չհիշեց Հյուսիսարևմտյան ձորը, որը ոչ միայն հիշվում է «Կյորեսում», այլև այդ վերնագրով ամբողջ ակնարկ ունի գրողը (տե՛ս այս հրատ. 1-ին հատորում): Ցույց տվեցին Քյումբաթի ձոր և բոլորովին ոչ այն տեղում, որտեղ Բակունցն է «տեղագրել» հին Շենի տվյալ թաղամասը: Այն թաղը, որը գրողը անվանում է Հյուսիսարևմտյան ձոր, տարեց կյորեսեցիները կոչում էին Շախաբաթի ձոր, նաև՝ Փյալա Օնանի ձոր. որին կից է Տոռոզի ձորը՝ Շենի վերջին թաղամասը: Մեզ թրվում է, որ Հյուսիսարևմտյան ձոր անունը Բակունցը չի հնարել, հավանաբար ինչ-որ պատճառով մոռացվել է այն (այս մասին տե՛ս նաև Ա. Բակունցի Երկերի սույն հրատ. 1-ին հատորը, էջ 661—662):

Զի բացառվում նաև, որ որոշ տեղանուններ ու անձնանուններ Բակունցը փոխել կամ «մշակել է»: Օրինակ, «Կյորեսում» խոսք կա Դրնգանի ձորի մասին. այն ևս այնպես է պատկերված, կարծես Շենին է մոտ գտնվում: Մեզ ասացին, որ այն վայրը, որ նկարագրել է Բակունցը իբրև Դրնգանի ձոր, իրականում կոչվել է Դինգանի ձոր, իսկ Շենից բաժանված հեռու ցույց տվեցին Դրնգորնգանի ձոր: Հավանաբար, գրողը որոշ «շտկում» է մտքով Շենին մոտ ձորի անվան մեջ: Կամ Փյալա ալլախիզու մականունը գրողը թարգմանել է հայերեն, և Կյորեսի նշանավոր Փյալա Օհանը Բակունցի «Կյորեսում» հանդես է գալիս Ցուլ Օհան անունով:

Հնդհանրապես, «Կյորես» մի բացառիկ երկ է իր իրապատում պատկերներով և այն բանի դասական օրինակը, թե ինչպես կարելի է իրական մարդկանց, վայրերի հաճախ գրեթե արձանագրական թվարկումների մեջ արվեստի ոգի դնել:

«Կյորեսում», անշուշտ, գրողը նաև մի քանի դեպքում «միացյալ» կամ հավաքական կերպարներ է ստեղծել. այսինքն՝ իր գրական հերոսի մեջ նկատի է ունեցել երկու և ավելի իրական մարդկանց հատկանիշներ և որևէ անունով է կնքել նրան: Օրինակ, այդպիսի կերպար է Արա ապերը: Այս անունով և նույն բնույթի է նաև «Եղբայրության ընկուզե-

ներհերի» գլխավոր կերպարը (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատորում)։ Այս կերպարի մեջ որոշ գծեր կան Բակունցի՝ մոր կողմից պապ Հարություն Խուրշուդյանից, բայց և կան գծեր, որոնք հատուկ չեն եղել պապին։ Աթա ապեր կա նաև «Ջանգեզուր» բեմագրում, որ բոլորովին այլ բնույթ է ստացել՝ հարմարեցված բեմագրի բովանդակությանը։ «Կյորեսում» ներկայացված երգ հնարող Անդրիին բնութագրելիս՝ գրողն, ըստ երեվելի, զգալապես նկատի է առել Երիշենի չրաղացապան Օրդյան Անդրիին (տե՛ս «Կարմրաբար» վեպի ծանոթագրությունները)։

Որպես փաստականի գեղարվեստական մշակման նմուշ կարելի է բերել երեխաների «մահալավում» պատկերումը «Կյորեսում»։ Կյորես գյուղի ցնցոտիավոր, ոտաբորիկ երեխաները գետի մոտ կոիվներ են անում Գորիս քաղաքի «պալատնավորների» զավակների՝ «ռուսաց շվու» գնացողների կամ գիմնազիստների հետ։ Պարզվում է, որ այդպիսի կըռիվներ, իրոք, եղել են, նրանց մասնակիցներից մինչև 1960-ական թվականները կարելի էր հանդիպել Գորիսում։ Սակայն տարեց ականատեսները պատմում էին, որ կոիվներ տեղի են ունեցել նաև բուն Շենի (Կյորեսի) առանձին թաղերի երեխաների միջև։ Այս վերջինի մասին Բակունցը լուրջյուն է պահպանում, քանի որ «Կյորեսի» գլխավոր մտահղացումն արտահայտելու գործին այդպիսի՝ միջկյորեսյան կոիվների նկարագրությունը կխանգարեր։ Հեղինակին պետք էր ամեն կերպ սրել հին գյուղական Կյորեսի և նոր քաղաքնիական Գորիսի հակադրությունը, համակրանք առաջացնել Կյորեսի նկատմամբ և ցավ՝ նրա մահացման համար։ Պատկերելով Կյորեսի և Գորիսի երեխաների կոիվները, որոնք տեղի են ունեցել Բակունցի մանկության օրերին, և լռելով Կյորեսի միջթաղային կոիվների մասին, գրողը վարպետորեն խորացրել է վերոհիշյալ հակադրությունը։

«Կյորեսում» թեև կան պատմական հետադարձ հայացքներ, բայց ամբողջական ներկայագրությունը վերաբերում է 1900—1910-ական թվականներին, երբ հիմնավորց Շենը զեռես պահպանվում էր որպես գյուղական հատված, բայց շատ կողմերով կախման մեջ էր նորակառույց «շհարից»՝ քաղաքից, որը Արցախ-Սյունիք ընդարձակ շրջանում վաճառաշատ երկրորդ քաղաքն էր դառնում Շուշիից հետո։

Շենի գյուղացիները քաղաքից կախման մեջ էին ոչ միայն վարչական տեսակետից (վարչական բոլոր հիմնարկները քաղաքում էին), այլև տնտեսական, քանի որ անհրաժեշտ ապրանքները գնում էին քաղաքի «մաղազաններից» (խանութներից), նրանցից ուժանք աշխատում էին քաղաքի բեյերի և վաճառականների մոտ, պարտք էին անում քաղաքի վաշխառուներից ու վաճառականներից և այլն։

Շենը քայքայվում էր։ Գյուղական ծանր աշխատանքից շատերն էին փախչում հեռավոր քաղաքներ՝ Բաքու, Սամարղանդ և Միջին Ասիայի այլ բնակավայրեր, շատերն էլ փոխադրվում էին Գորիսի «շհարը», փորձում զբաղվել առևտրով։ Այս վերջիններից էր Բակունցի հոր՝ Ստեփան Թևոսյանի ընտանիքը, որը 1895 թ. Շենից փոխադրվել է քաղաք, և ծագումով ու արմատներով գյուղացի Ստեփանը բախտը փորձել է առևտրի ու նավթարդյունահանման (Բաքվում) բնագավառում ու ձախողվել։ Ա. Բակունցը ծնվել է քաղաքում, ընտանիքի՝ այգտեղ հաստատվելուց շուրջ տարի անց, բայց ինչպես վկայում են գրողի զանգեզուրյան բոլոր երկերը, այդ թվում «Կյորեսը», նրան հարազատ էր մշտում գյուղը, ավյալ դեպքում իր պապերի բնակավայր Շենը, պատկերավոր առած՝ Ա. Բակունցի սիրտը մնացել էր Շենում, թեև ինքը քաղաքում էր ծնվել ու բնակվել։

Ըստ էության, Գորիսի իրական Շենը և քաղաքը գրողի համար մի տեսակ նախակերպարներ են եղել, որոնք նրա գրչի տակ գրական կերպարներ են դարձել՝ Կյորես և

Գորիս անուններով. գյուղական Շենը կոչվել է գյուղական արտասանությամբ, ինչպես Բակունցն է ասում՝ կյորեսերեն կամ կյորեսի լեզվով (սկզբնական գեղեցիկ և հնչել էր Կյորեսի լեզուն), իսկ քաղաքը նույն անվան գրական տարբերակով՝ Այստեղից Բակունցը սկսել է գործածել նաև կյորեսեցի, որ նշանակում է Շենի գյուղացի և զոհեցեցի. որ նշանակում է քաղաքի բնակիչ:

Եվ այդպես, իրականում լինելով Գորիսի բնակիչ, Բակունցը շերմ ձոն է գրել Կյորեսին ու կյորեսցիներին ուղղված, մինչդեռ Գորիսը երգիծված է հաճախ խայթածաղրով ու արհամարհանքով:

«Կյորես» երկը կառուցված է Բակունցի գրելակերպի դրսևորումներից մեկը հանդիսացող հակադրության եղանակով: Միմյանց, որպես ընդհանրացած կերպարներ հակադրված են, ինչպես ասվեց, նահապետական Կյորեսը և նոր քաղքենիական Գորիսը, այսինքն՝ դարավոր ավանդական հայոց գյուղը (հայոց Մթնաձորը) և նոր առևտրաշատ, զարգացող քաղաքը:

Ամենից առաջ դա բարոյական հակադրություն է. Կյորեսը ներկայացված է որպես աշխատավորական միջնաբերդ, երբեմն դուցազնական գծերով ու դուցազուններով, որպես արդարության ու արդարների խորհրդանիշ, որպես ոչ նյութապաշտ, հաճախ անշահ, ռոմանտիկ մարդկանց բնակավայր, նաև որպես ազգային ավանդների, հատկապես ազգային լեզվի պահպան: Գորիսը բնութագրվում է որպես նյութապաշտության, շահամոլության կենտրոն, «հոգևոր շահ շունեցող» բեյբերի, դատարկախոս «պրոգրեսիստների», խաբեբա ու դրամաշորթ վաճառականների, մինչև ուղն ու ծուծը քաղքենի Օլիեկաների ու Կուղմիլա կովնաների բնակավայր, այնպիսի մարդկանց քաղաք, որոնց բարոյական դիմագիծը կրել է ու դրա հետ նաև՝ ազգային դիմագիծը. այդ նրանք են, որոնք հայերենը համարում են գյուղացու լեզու և աշխատում են շխտել նրանով ու իրար հայերեն չկոչել, այլ՝ Տիկրան Պետոյիչ կամ Սաբա Կապալաբովա, նրանց երեխաներն էին, որ չէին հաճախում հայկական «խեղճ» ուսումնարան, այլ՝ գնում էին թագավորական ուսուցչի կամ գիմնազիս:

Ընդհանրապես, Բակունցը ազգային արժեքները գնահատելիս միշտ ելնում էր բարոյական հիմունքից. իր ստեղծագործության մեջ նա մերժում է անբարոյականը, որի մի արտահայտությունն է համարում հայերի ինքնապազգայնացումը ու առհասարակ ամեն ժողովրդի ինքնապազգայնացում: «Կյորեսում» որպես խարդախանալու, քաղքենիանալու, նյութապաշտ դառնալու մի դրսևորում է ներկայացված ապազգայնացումը:

Ուշագրավ է, որ 1910-ական թվականների իրական Գորիսում այն աստիճանի քաղքենիություն և ապազգայնացում չի եղել, ինչպես նկարագրված է «Կյորեսում»: Պարզ է, հեղինակը իր մտահղացումը մարմնավորելու համար առհասարակ հայոց որոշ մասի մեջ եղած քաղքենիանալու և ինքնապազգայնացման հակումը կենտրոնացրել է իր երկի «բացասական կերպարի»՝ Գորիս քաղաքի մեջ, նրան հակադրելով դրական կերպարը՝ զուտ հայկական Կյորեսը:

Ի դեպ, 1960-ական թվականներին, երբ մենք հանդիպումներ ունեցանք մի շարք տարեց գորիսցիների հետ, նրանք երբեմն գանգատվում էին, որ Բակունցը անդ-տեղ ախալ բաներ է գրել իրենց քաղաքի և նրա բնակիչների մասին: Անշուշտ, հաշվի չէին առնում, որ «Կյորեսը» թեև իրականից նկարված շրջապատներ է, բայց և իսկական գեղարվեստական ստեղծագործություն է, և որ գրող-արվեստագետը Գորիս և Կյորես գրա-

կան կերպարներ է ստեղծել՝ պարզապես օգտագործելով իրական շատ անձանց հատկանիշներ ու փաստեր:

«Կյուրեսը» Բակունցի մյուս երկերի նման հայկական ազգային, յուրահատուկի խթանացում է, այդ տեսանկետից գրողի լավագույն երկերից մեկը: Ինչպես այլ դեպքերում, այստեղ ևս գրողը խիստ բնորոշ զանգեզուրյանը գեղարվեստական ընդհանրացմամբ հասցնում է իսկական համազգային արվեստի բարձրության: Ապա նաև՝ այս երկի մեջ Բակունցի արած հակադրությունը վեր է բարձրանում նաև նահապետական հայ գյուղի և քաղաքներիական վաճառաշատ քաղաքի հակադրության զուտ ազգային մակարդակից և հասնում ընդհանրապես բարոյականի ու հակաբարոյականի հակադրության համամարդկային մակարդակի: Միայն «Կյուրեսը» լավ թարգմանության է կարող, քանի որ նրա լեզվի ու ոճի ազգային բնույթը ևս ուժեղ է. պետք է այն նույնարժեք արտահայտություն գտնի այլ լեզուներով կատարվելիք թարգմանությունների մեջ: Առայժմ այդպիսի թարգմանություն չկա:

ՄԱՆՐԱԳՐԱՐՈՒՄԻՆՆԵՐ ԸՍՏ ԷՋԵՐԻ և ՄԱՂԱՏՄԱՐՆԵՐԻ

Էջ 412, տողեր 2—3 O tempora, o mores — լատիներեն է, նշանակում է՝ օ՝ ժամանակներ, օ՝ բարքեր: Հին Հռոմի նշանավոր հռետոր Մարկոս Տուլիոս Ցիցերոնի խոսքն է, որ նա ասել է Հռոմի սենատում ապստամբ Կատիլինայի դեմ արտասանած իր առաջին ճառի մեջ (սկսվում է այսպես՝ «Վերջապես, մինչև ե՞րբ դու պետք է շարաշահես մեր համբերությունը, Կատիլինա»: Հետագայում և այժմ «Օ՝, ժամանակներ, օ՝, բարքեր» ասել ու ասում են այն դեպքում, երբ շատ անհառու անարդարություն են նկատում (ուզում են ասել, իբր՝ ժամանակներն ու բարքերը որքան են փոխվել դեպի վատը) կամ՝ ընդհանրապես երբ ուզում են շեշտել ժամանակի բարքերի որևէ բնույթը: Բակունցը իբրև բնաբան բերելով Ցիցերոնի արտահայտությունը՝ ուզում է ընդգծել, որ «Կյուրեսը» գիրք է բարքերի մասին, որ իր երկում տարբեր ժամանակների ու տարբեր բարքերի բախում է նկարագրված: Ցիցերոնի խոսքին կցելով իր Օ՝ Ջանգեզուր, օ՝ Կյուրես տողը՝ չափածոյի բնույթ է տվել խոսքին (և դա գրողից պահպանված միակ չափածո կտորն է, թեև նա չափածո երկեր գրել է):

Էջ 412, տող 22. Շեք — Գորիսի Շենը Հայաստանի հնագույն գյուղերից է եղել, զանգեզուրյան բնորոշ քարանձավային բնակավայր՝ տեղաբաշխված երեք ձորում, բարձունքին՝ տեղական իշխանի (մելիթի) բերդը, թաղերից՝ Գյունեյը, Միշին մշալը և այլն (տե՛ս վերը): 1926 թ. վերջերին որոշում է կայացվում գյուղը տեղափոխել գետի մյուս ափը՝ տափարակ (Շհարի տախտ), ուր կառուցվում էր նոր Գորիսը: Եվ աստիճանաբար հնագույն այդ բնակավայրը լքվեց, զարծավ ավերակ: 1950-ական թթ. Շենի լքված քարայրներում բնակություն էին հաստատել Ղարաղաղից ներգաղթած հայերը: Այժմ հին Շենի տեղում բնակելի նոր շենքեր են կառուցում (Շենի մասին տե՛ս նաև Իրկերի այս հրատ. 1-ին հատորում՝ «Քրուսի տղան» և «Հյումբաթի ձոր» երկերի ծանոթագրություններում):

Էջ 412, տող 25—էջ 413, տողեր 1—2. որի լեզվից վախենում էր մինչև՝ անգամ Գեղամազուլու Մաթևոս քեյը — այստեղ և այսուհետև խոսքը վերաբերում է 1910-ական թթ. Գորիսի քաղաքագլուխ Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանին, որի դեմ 1915 թ. հուլիսի 26-ին Բակունցը ֆելիետոն է հրապարակել Շուշիի «Փայլակ» թերթում (№ 26)՝ «Մաթվեյ

Մաթիկներ... (Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրութեան փորձ)՝ վերնագրով (տե՛ս այս հրատ. 4-րդ հատորում)։ Այս առթիվ Բակունցը 34 օր բանտ է նստել։ Նըշնէք նաև, որ 1910 թ. նույն Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանը խրախուսել է գորիսեցիներին նամակ գրել ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ-ին խնդրելու Գորիսի ծխական դպրոցի շրջանավարտ Ալեքսանդր Բակունցին ընդունելու էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը։ Ինքը քաղաքագլուխն էլ ստորագրել է այդ խնդրագիրը ուրիշ 151 գորիսեցիների հետ։ Այդ խնդրագիրը օգնել է, որ Ա. Բակունցն ընդունվի ճեմարան։ Երբ 1915 թ. բանտարկված Բակունցի մայրը՝ Բոխլազյուլը, գնում է քաղաքագլուխ Մատթեոս քեյի մոտ խնդրելու ազատել որդուն, զայրացած քաղաքագլուխը հիշեցնում է իր օգնությունը Ալեքսանդրին ճեմարան ընդունելու գործում և հանդիմանում, որ ժայռ լավության դիմաց Ա. Բակունցը ֆելիետոն է գրել, ինչպես և թուրքիկներ տարածել իր դեմ։

էջ 421, տող 21. Անդրկասպյան երկիր. մինչև Քերի, մինչև Բախար— խոսքը Միշին Ասիային է վերաբերում և նրա քաղաքներին, դեպի ուր արտագաղթում էին զանգեզուրցիները։ Քերթին այժմ գտնվում է Թուրքմենական ՍՍՀ-ի կազմում, Բախարը (Բուխարան)՝ Ուզբեկական ՍՍՀ-ի կազմում։

էջ 424, տողեր 12—15. ...առնառանկ էր... հրաճեմ առանձին ազգ են՝ այլում են և երկրպագում են բարձր ծառերի...— Նման բնութագրեր կան նաև «Կյորեսի» 10-րդ մասի վերջում. էջ 480, տողեր 14—18 և «Սարու» պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. հ. 1-ում)։

էջ 424, տող 34. Փյունդիստան— խոսքը Լաչինի և նրա շրջակայքի քրդաբնակ վայրերի մասին է։

էջ 424, տող 35. Բայանդուրից մինչև Շոթանան— նկատի ունի Գորիսի շրջանի Բայանդուր գյուղը (1969-ից՝ Վաղատուր), մյուսը, հավանաբար, Գորիսից հարավ-արևելք ընկած Շոթուլանի գյուղն է, Հազարու գետի ափին (այժմ՝ Աղբրեջանական ՍՍՀ-ում)։

էջ 425, տողեր 1—2. Սիսիանի մի մասը՝ Ուրտան գետից ձախ— Ուրտանը անցնում է Սիսիանի շրջանով՝ սկիզբ առնելով նրա հյուսիսում, հոսում է դեպի հարավ-արևելք, կտրում Գորիսի շրջանը արևմուտքից դեպի արևելք և մտնում Աղբրեջանական ՍՍՀ։ Ուրտանից ձախ այստեղ նշանակում է Սիսիանի շրջանի հյուսիսարևելյան մասը։

էջ 425, տող 15. Պոխտուրով, Կրամենիով, Վիտով, Ցինգել— Ռուսաստանի հայտնի գործարանատերեր էին։ Ցինգելը «Կյորեսում» հիշվում է նաև այլ առիթով (էջ 438), հիշատակվում է նաև «Կարմրաքարում» (տե՛ս ծանոթագրությունը)։

էջ 425, տող 19. Տրապիզոն— քաղաք Պոնտոսում, Սև ծովի հարավային ափին, աներ հայկական բնակչություն, այժմ Թուրքիայի մեջ է (տե՛ս նաև «Գործ Մայրանա»-ի ծանոթագրությունները)։

էջ 425, տողեր 27—28. Թավրիզ, Խորասան և Եզգան շահա— Թավրիզը գտնվում է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, Խորասանը Իրանի հյուսիս-արևելյան նահանգն է, Եզգանը կամ Եզգը քաղաք է Կենտրոնական Իրանում։

էջ 430, տողեր 5—6. Օղուբադի չիբի և քուլի բեռները— Օրդուբադը քաղաք է Նախիջևանի գավառի հարավ-արևելքում (այժմ Նախիջևանի ինքնավ. հանրապ.), որն իր շրջակայքով հայտնի է իբրև մրգառատ վայր։

էջ 430, տող 14. ցաֆուսցիքի, մեզարցիները, նուրսցիք, ձուրցիները. էջ 474, տող 22. Ցաֆուս, նուրս, Մեզար և Ձուրս գյուղերում— Ցաֆուս անունով վայր կա Տաթևի

վանքից արևելք, մյուս անուններով զանգեզուրյան բնակավայրեր չեն հիշատակված. եղել են կամ կան՝ Մեզգա (Մեղրուց 50 կմ հարավ-արևմուտք, Պարսկաստանում), Ջոքեթ Սյունիքի Բաղք գավառում (Ղափանի շրջան)։

էջ 430, տողեր 26—33, նաև էջ 473, տողեր 14—17. Գորիսի ջրաղացպանի մասին այս երկու դեպքում ասվածը, ինչպես և ջրաղացպանի տեսակետները շատ բանով նման են «Կարմրաքարի» ջրաղացպանի մասին ասվածին ու նրա տեսակետներին (տե՛ս «Կարմրաքար» վեպն ու ծանոթագրությունները)։

էջ 431, տող 3. Յուլաբա, նաև էջ 432-ի տողատակի հեղինակային ծանոթագրության մեջ՝ Ցից քառ («Մի ժամանակ շերքը կանայք ուխտ էին գնում»)։ Գտնվում է Գորիսից հնձորենակ տանող խճուղու մոտ, Գորիսից 2—3 կմ հեռավորությամբ՝ Շոր ձորում։ Զպետք է շփոթել Գորիսից Սիսիան տանող ճանապարհի մոտ, Գորիսից ոչ հեռու գտնվող մի այլ քարի հետ, որ կոչվում է պորտաքար։

էջ 431, տողեր 12—13. «Թիւ ՌԺԴ... Ես Մեյիֆ էգան կառուցի)...— ՌԺԴ Հայոց թվականը համապատասխանում է 1565 փրկչական թվականին։

էջ 433, տող 6, էջ 450, տողեր 18—19. Դալլաբ Բզիկ— այս անունով հերոս կա նաև «Շենկեր Դալուստը» պատմվածքում (տե՛ս Երկերի այս հրատ. 2-րդ հատորը)։

էջ 436, տողեր 8—10. Իրաւ Էտեկց ձգվում էին հարյուրավոր խանութներ միայն ռուսական մանուֆակտուրայի— սա չափազանցություն է։ Գորիսի շուկայում միայն գործվածքեղենի հարյուրավոր խանութներ պարզապես չէին կարող տեղավորվել. դեռ խոսվում է նաև այլ ապրանքների բազմաթիվ խանութների մասին։

էջ 436, տողեր 26—27. այլուրն իսկական Կուրան է— այսպես կոչվել է Կուրանի ալյուրը։ Կուրանը (Հյուսիսային Կովկաս) միշտ հայտնի է եղել իր առաջնակարգ ցորենով։

էջ 442, տող 12. Բարկուշատ—գետ և բերքառատ հովիտ Զանգեզուրից արևելք ընկած տարածքում. նույնը կոչվում է նաև Գետեր, Գետամեջեր, Արան և այլն (տե՛ս նաև «Կարմրաքարի» ծանոթագրությունները)։

էջ 442, տող 32. Հավանայի սիգար— Կուրայում և նրա մայրաքաղաք Հավանայում արտադրվող սիգարետը հարյի է եղել։

էջ 442, տող 32. Հոնեոսի գինի— խոսքը վերաբերում է Գերմանիայի Հոնեոս գետի շրջակայքի գինիներին (տե՛ս նաև «Նիդեր Արմենիեր»-ի ծանոթագրությունները)։

էջ 443, տող 22. վենսկի արքա— Վինենայի կոչվող աթոռների տեսակը ճկված փայտերից էին պատրաստում։

էջ 443, տող 27. Ժորժ Բորմանի շոկուաղենը— Ժորժ Բորմանը հրուշակեղենի շվեյցարացի արտադրող էր. ցարական Ռուսաստանում հայտնի էին նրա թխվածքները, անուշեղենը։

էջ 443, տող 28. Դեզի կանֆետ— անուշեղենի տեսակ, որ հարգի էր Ռուսաստանում։

էջ 443, տող 30. Դլարժողլու հավա— խոսքը Դվորժակի հավայի մասին է, որ համարվում էր բարձրորակ։

էջ 444, տողեր 3—4. Սա էլ կասի, որ ջուն է և ջան ազգից է— 12 էջ հետո (էջ 456, տողեր 31—32), կրկնվում է նույնությամբ։

էջ 451, տողեր 3—4. Բեռական դատավարության Կոնդ օրինացի մեջ գտնել— Կոնդ օրինաց նշանակում է օրենքների ժողովածու (կոդեքս)։

էջ 458, տող 6. կանաչ սեղանի շուրջը— այսինքն դրամով թուղթ խաղալիս։

էջ 461, տողեր 13, 16—17, 25, 28, 32—33 և այլուր. Հայաստանցի, Հայաստան, Հայրստանի կոմմիտէի, Հայրստան— Արեւելյան Հայաստանի՝ ցարական Ռուսաստանի իշխանության տակ գտնվող շատ վայրերում, այդ թվում Ջանգեզուրում, Հայաստան ասելով հաճախ հասկանում էին Արևմտահայաստան, հայաստանցի՝ արևմտահայաստանցի, Հայրստան և հայրստանցի գործակցիների գործածած բարբառային ձևերն են (տե՛ս նաև «Կարճրաբարի» ծանոթագրությունները)։

էջ 461, տող 35. Մշո Սուլբան սուրբ Կարապետ— այսպես ժողովուրդը անվանում էր Մուշ քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք 30—35 կմ հեռավորության վրա գտնվող նշանավոր Ս. Կարապետի կամ Գլակա վանքը, որ մենաստան էր և ուխտատեղի. կոչվում էր նաև Հնգակնյա վանք (տե՛ս նաև «Հովնաթան Մարշի» ծանոթագրությունները)։

էջ 462, տող 2. խոյեցի կլլան. զանգեզուրցիները, մասնավորապես Սիսիանի բնիկները XIX դարում իրենց մոտ վերաբնակված խոյեցիներին մինչև այժմ էլ կլլան են անվանում՝ իրենց համար անսովոր եռյի բարբառի պատճառով։

էջ 463, տող 34. 1897 թվից...— 1895—96 թվականներին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների հետևանքով շատ արևմտահայեր ապաստան գտան Արեւելահայաստանում։

էջ 464, տող 16. «Մշակի» անխափան ընթերցողն էր, նաև էջ 479, տողեր 7—8. «Մշակ» էր ընթերցում— Եկատի ունի Գ. Արծրունու հիմնադրած «Մշակ» լրագիրը (հրատարակվել է 1872—1921 թթ.)։

էջ 470, տող 30. Սանդ աղբյուրի ձուր— Սանդ աղբյուր հիշվում է նաև Երիշեն գյուղը պատկերող բակուրեցյան երկերում, օրինակ, «Զմռան մի գիշեր» պատմվածքում։ Երիշենը շատ մոտ էր Գորիսին (այժմ գրեթե միացած են) և բնական է, որ այդ աղբյուրը և նրա շրջակայքը մոտ լինեին թե՛ Գորիսին, թե՛ Երիշենին։

էջ 476, տողեր 10—11. Աշխատեցինք ճշմարիտ նկարագրել Ավագիմովների ավագ եղբայր Սաղմունին, նաև էջ 476, տողեր 30—31. Նույն տաղաճարյամբ նկարագրեցինք Եփրատ Սեմի առեւտրական կշիռը Գորիս քաղաքում— հեղինակի այս և նման մյուս «հավաստումները» զուտ ոճական (երգիծանքը սաստկացնելու) արժեք ունեն, և Բակուրեցը իր հերոսներին հաճախ ծաղրանկարային բնույթով է պատկերել՝ անհրաժեշտ չափազանցումներով։

էջ 479, տող 1 և հետո. Պավլի Բեյ Օրբեյյան— Օրբելյան հայոց իշխանական տունը հնուց ի վեր հայտնի էր Սյունիքում։ Մագումով երբեմն համարում են Տաթև գյուղից։

էջ 479, տող 8. «Նիզավեստովի նաճանգային տեղեկատու»— Նիզավեստովյուր Ուստի Գանձակ հինավուրց քաղաքի անունն է՝ դրված երկրամասը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո. այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում՝ Կիրովաբադ։

էջ 480, տողեր 14—16. Ջանգեզուրի հարավում ագրոգ այրումների մասին, նրանց համարելով վաղեմի արևորդիների մնացորդներ— մասնակի կրկնություն է էջ 424, տողեր 12—15-ում ասվածի (տե՛ս նաև համապատասխան ծանոթագրությունը)։

էջ 480, տողեր 21—22. տիբե Գոգթան երկիրն, Երեւակին, Վայոց ձորին, Կապանին և Հաթուրգին մինչև Փայտակարան— Գոգթան երկիրը Ազուխն է իր շրջակայքով (այժմ Նախիչևանի ԽՍՀ-ում), Երեւակը ընդարձակ գավառ էր Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհում, Արաքսի ձախափնյա տարածքում (այժմ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմում), Վայոց ձորի տարածքն ընկած է այժմյան Ողեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններում, Կապան կոչ-

վում էր Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհի Ձորք գավառի բերդաքաղաքը՝ Ողջի գետի ափին։ Կապան անվան փոփոխված ձևն է Ղափանը։ Հարանդը գավառ է Ջանգեղուրում, մոտավորապես այժմյան Գորիսի շրջանն է (կոչվել է նաև Ջագեձոր)։ Հարանդ գավառ եղել է նաև Արցախում, այժմյան լեռնային Ղարաբաղի Ամարասի շրջակայքում։ Փայտափառանը Մեծ Հայքի ամենաարևելյան ընդարձակ աշխարհն է, որ տարածվում էր մինչև Կասպից ծով։

Կ Ի Ն Ո Ր Ե Մ Ա Գ Ի Ր

Հ Ա Ն Գ Ե Զ Ո Ւ Ր

(էջ 489)

Բնագրային աղբյուրն է «ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվում» պահվող մեքենագիրը՝ ֆոնդ 704, ցուցակ 1, գործ 6։ Սա Բակունցի «Ջանգեղուր» բեմագրի (սցենարի) մեծ տարբերակի մեզ ծանոթ միակ պահպանված հեղինակային բնագիրն է։ Դա մեքենագրվածի 3-րդ օրինակն է, 117 էջ, 116-ը բեմագիրն է, 117-րդ էջում՝ փոթր հիշատակարանը։ Ամբողջ մեքենագիրը պատճենված է կապույտ պատճենիչով։ Վերջում հիշատակարանը մեքենագրված է սևով։

Տուրաբանչյուր մասի բնագրից առաջ կեո էջից ավելի մաքուր տեղ է պահպանված՝ հավանաբար, ուժիստրական նշումների համար։ Որևէ էջում ուղղումներ ու ճշտումներ չկան, ձեռագրի հետ համեմատված չէ, հեղինակը վրան որևէ աշխատանք չի կատարել։ Շատ են մեքենագրական վրիպակները և առաստարակ վրիպումները, մասնավանդ կետադրական բացթողումները, անմիօրինակությունները, ակնհայտ սխալները։

Հեղինակն, ըստ երևույթին, աշխատել է մեքենագիր առաջին օրինակի վրա, թերևս, ուղղումներն անց կացրել նաև երկրորդի մեջ, իսկ երրորդը մնացել է առանց ճշտումների։

«Ջանգեղուրի» այս մեծ բեմագիրը հրապարակվել է երկու անգամ (մասնակի կրճատումներով)։ «Սովետական գրականություն» ամսագրում՝ 1962, № 1 և գրողի նրկերի 1964 թ. հրատարակության 2-րդ հատորում։ Այժմ հրատարակվում է պահպանված մեքենագիր օրինակն ամբողջությամբ։ Ուղղել ենք վրիպումներն ու վրիպակները։ Ստորե բերում ենք ուղղումներից միայն մի քանիսը, որոնք, թերևս, հնարավոր է, վիճելի լինեն։

Ուղղումներ

էջ 500, տող 3. ՄՕ-ի բնագրում՝ Դառն անցքից () կանչում է— փակագծում հավանաբար պետք է ավելացվեր բանտային դռան անցքի ռուսերեն անունը, որ այս 3-րդ մեքենագիր օրինակում չի լրացված։ Ավելացրել ենք՝ ГЛАЗОК։

էջ 513, տողեր 4—5. ՄՕ-ի բնագրում՝ երգի լսվում է— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ երգի հետ լսվում է։

էջ 513, տող 32. ՄՕ-ի բնագրում՝ դուռն աղմուկով բացվում և ներս են մտնում—
աւղղել ենք՝ դուռն աղմուկով բացվում է և ներս են մտնում:

էջ 517, տող 7. ՄՕ-ի բնագրում սխալմամբ նշված է 7, իբր 7-րդ բաժին, բայց 10-րդ
բաժինն է (առաջին մասի). ուղղել ենք՝ 10:

էջ 524, տող 10. ՄՕ-ի բնագրում՝ մեկը բաւարկեց— ուղղել ենք ըստ բովանդակու-
թյան՝ մեկը բզաւեց:

էջ 531, տող 22. ՄՕ-ի բնագրում՝ Տղան հանկարծակի եկավ— ուղղել ենք ըստ բո-
վանդակության՝ Տղան հանկարծակիի եկավ:

էջ 540, տող 8. ՄՕ-ի բնագրում՝ Մարին— ուղղել ենք՝ Զիլին:

էջ 543, տող 18. ՄՕ-ի բնագրում չի նշված երրորդ մասի, 10-րդ բաժնի համարը,
նշել ենք՝ 10:

էջ 546, տող 32. ՄՕ-ի բնագրում՝ Զիերը փաշում են դառր և փառտ կածաւեով—
ուղղված է՝ Զիերը փաշում են սարը՝ փառտ կածաւեով:

էջ 553, տող 11. ՄՕ-ի բնագրում՝ ցրվում է մի ժայռ— ուղղել ենք ըստ բովանդա-
կության՝ ցցվում է մի ժայռ:

էջ 573, տող 16. ՄՕ-ի բնագրում՝ Փրագի— ուղղել ենք՝ ճրագի:

էջ 581, տող 26. ՄՕ-ի բնագրում՝ ձիավորներին— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝
ձիավորները:

էջ 584, տող 21. ՄՕ-ի բնագրում՝ իրենց— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝
իրենք:

Այստեղ ևս զցել բայը գրված է ֆ-ով, երբեմն՝ գ-ով. դարձյալ՝ հեղինակային խոս-
քում դարձրել ենք զցել, հերոսների լեզվում պահպանել ենք ֆ-ով ձևերը: Կա և՛ շաղա-
ցատեր, և՛ ջրաղացատեր, ավելի շատ առաջինը. ջրաղացատեր ձևերը դարձրինք շաղա-
ցատեր: Գործածված են և՛ տանուտերություն, և՛ տանուտիրություն ձևերը, ավելի շատ
առաջինը. տանուտիրություն-ը դարձրինք տանուտերություն:

Նուշուռից մեր թողել ենք այն ամենը, ինչ վրիպակ կամ վրիպում չէ, այլ հեղինա-
կային գրելակերպ կամ թեկուզ անճշտություն, բայց հեղինակի այլ երկերի մեջ ևս հան-
դիպող: Օրինակ, քերականական թվի անհամաձայնությունները, ինչպես՝ լսվում է ուս-
նաձայներ (էջ 499), փեշերը ուժերին փաքաքվեց (էջ 531), ձիերի մի մասը գերի մնա-
ցին (էջ 560), իրերը, որի... (էջ 541) և այլն:

Ամենուրեք գործածված են պարույրիկ, կամենդաւտ ձևերը, որոնք պահպանված են:
Մի տեղ կա՝ կոմենդաւտ ձևը, որ դարձրել ենք մյուսների նման: Ամենուրեք առկա է
կարծիր բանակային գրության ձևը (առանձին). պահպանել ենք:

Մի տեղ առկա է ձիերը նստում են. ավելի ճիշտ կլիներ՝ ձիերին նստում են, բայց
պահպանել ենք բնագրից: 553-րդ էջում (տող 21) կարդում ենք՝ ...ով «մեզաբ»-ը գըլ-
խին, ով ճնամաշ շինելը...— պետք է լիներ՝ ...ով ճնամաշ շինելը հագին. պահպանել
ենք բնագրից: Կա ուտա և ուտա. երկու ձևն էլ թողել ենք (առաջինը, սովորաբար, հե-
ղինակային խոսքում է, երկրորդը՝ հերոսների): Թողնված են նաև նախադասություննե-
րի մեջ հանդիպող որոշ անկանոնություններ:

Մեքենագիր այս 3-րդ օրինակում շատ դեպքերում անհնար է պարզել, թե այս կամ
այն բառաձևը մեքենագրողի՞նն է, թե հեղինակային, ուստի և հնարավոր են մեր կող-
մից կատարված անտեղի ուղղումներ կամ չճշտված մեքենագրական ռիալներ:

«Ջանգեղուր» այս մեծ բեմագրից բացի պահպանվել է նաև փոքրը (15 էջ), որի ենթավերնագրում կարդում ենք՝ Համառոտ լիբրետտո (ներկա հատորում այն գրված է Այլ խմբագրում բաժնում)։

Մեծ բեմագրի վերջում, առանձին էջի վրա գրողը կցել է անհրաժեշտ հիշատակաբանը, որը տեղեկացնում է բեմագրի ստեղծման ժամանակի մասին։

Հիշատակարան

Հազար ինը հարյուր երեսունինգ թվի սեպտեմբեր երեսունին սկիզբն եղավ Երևան քաղաքում և ավարտվեցավ հազար ինը հարյուր երեսունվեց թվի հունվար քառերեքին, օգնականությամբ զանգեղուրցի մի խումբ կոմունարների, որոնց հեղինակը երախտապարտ է։

«Ջանգեղուրից» առաջ Հայկինոյի պատվերով Բակունցը գրել է այլ բեմագրեր՝ «Սև թևի տակ» (կոչվել է նաև՝ «Ազդանշան ջրվեժի մոտ»)՝ 1930, «Արևի զավակը»՝ 1933, «Ալագյազ» (կոչվել է նաև՝ «Էնոնային իրողություն», «Տրագեդիա Ալագյազի վրա»)՝ 1935, Առաջին երկուսը նկարահանվել են նշված թվականներին, երրորդը ստույգ չգիտենք՝ նկարահանված եղե՞լ է, թե ոչ (տեղեկությունն առել ենք Դ. Դզունուն «Հայկինոն տաքը տարում» գրքից (Երևան, 1935, էջ 65) և «Խորհրդային Հայաստան» թերթից՝ 1935, № 188)։ Մի փաստաթուղթ ցույց է տալիս, որ Բակունցին առաջարկվել է գրել նաև մի այլ բեմագիր։ Պահպանված է 1936 թ. հունիսի 27-ին ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհին աղընթեր կինոարդյունաբերության վարչության (Պետֆոտոկինոյի) պետ Դ. Դզունուն հեռագիրը՝ ուղղված Մոսկվա, ռեժիսոր Պ. Բարխուդարյանին։ Այնտեղ ասված է. «Խոսեցեք Բակունցի հետ. Ձեզ համար գրվելիք բեմագրի վերաբերյալ՝ հայ ժողովրդի ուրախ, ստեղծագործ կյանքի մասին» («ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 704, ցուց. 1, գործ 6, թերթ 18)։ Այդ ժամանակ «Ջանգեղուրի» բեմագրի կապակցությամբ Բակունցը նույնպես գտնվում էր Մոսկվայում։ Արդյոք խոսե՞լ է Պ. Բարխուդարյանը գրողի հետ կամ եթե խոսել է, ինչ հետևանք է ունեցել այդ խոսակցությունը, անհայտ է։

«Ջանգեղուրը» գրվում էր այն ժամանակ, երբ Բակունցի դեմ ուղղված քննադատությունը սաստկանում էր, և գրողի բարեկամները, այդ թվում Ա. Խանջյանը, հորդորում էին նրան գրել այնպիսի երկեր, որոնք պետք է լռեցնեին քննադատներին։ «Ջանգեղուրը» սկսել է գրվել հենց Ա. Խանջյանի՝ 1935 թ. գարնանն արած առաջարկով։ 1936 թ. առաջին ամիսներին «Ջանգեղուրի» բեմագիրը երկու անգամ քննարկվել է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանի մոտ հրավիրված խորհրդակցությունում։ Ընդհանուր առմամբ բեմագիրը դրական է գնահատվել (հմտ. Դ. Դզունի, Ուրվագիծ Հայաստանի կինեմատոգրաֆիայի պատմության, Երևան, 1961, էջ 69—70)։ Միաժամանակ, ինչպես

ցույց են տալիս փաստաթղթերը (բերված են ստորև), արվել են շատ դիտողություններ: Գրողին հանձնարարել են փոփոխել բեմագիրը արված դիտողություններին համապատասխան: Հարկ է եղել նաև շարժանկարային արվեստի պահանջների համեմատ բեմագիրը մշակել Մոսկվայի մասնագետ բեմադրողների օգնությամբ: Եվ 1936 թ. մայիսին Ա. Բակունցը մեկնել է Մոսկվա:

Ստորև բերվող փաստաթղթերում խոսք կա նաև բեմագրի երկրորդ տարբերակի մասին, որը Բակունցը, գուցե և, գրել է Մոսկվայում մասնագետների օգնությամբ:

Պետական զինվանատանը «Ջանգեզուր» բեմագրի մեքենագիր օրինակին կից ցուցակով (ֆոնդ 704, ցուցակ 2, գործ 13) պահվում է «Ջանգեզուր» գործը՝ ռուսերեն.

„Арм. ССР, киностудия. Общий отдел. Дело „Зангезур“ վերնագրով: Այստեղ հավաքված են բեմագրի ստեղծմանը վերաբերող մի շարք փաստաթղթեր (մեծ մասամբ հեռագրեր), որոնք ցույց են տալիս «Ջանգեզուրի» հետ առնչված որոշ զարգացումներ: Ստորև ներկայացնում ենք այդ փաստաթղթերի մի մասը մեր թարգմանությամբ կամ համառոտ վերաշարադրմամբ (նշում ենք վերոհիշյալ գործի թղթապահվում հավաքված յուրաքանչյուր փաստաթղթի թերթահամարը):

1936 թ. մարտի 20. Դզնունին* Մոսկվա Հ. Բեկնազարովին.** «Ղեկավար մարմինը երկրորդ անգամ քննարկեց «Ջանգեզուր» բեմագիրը: Անհրաժեշտ է, որ Դուք գաթ՝ որից հետո Բակունցի հետ կվերադառնաք Մոսկվա» (թերթ 10):

Մարտի 29. Երևանից Դզնունին՝ Մոսկվա Բեկնազարովին. «Բակունցը զբաղված է բեմագրի վերափոխմամբ, կավարտի մինչև տասնհինգը: Քեզ անհրաժեշտ է այդտեղից գալ տափել: Երևանում գտնվելուց հինգ օրը կօգտագործենք արտադրական հարցերը համաձայնեցնելու համար և կազմելու ղեկավար մարմնի հանձնաժողով՝ իր գլխավորով: Ամսի քսանին Բակունցի հետ կմեկնենք Մոսկվա հետագա աշխատանքի համար: Ես և Բակունցը համաձայն ենք քո առաջարկությանը: Ենթադրում ենք, որ հունիսի մեկին կկարողանան մեկնել Ջանգեզուր ծանոթացման համար» (թերթ 7):

Հեռագրերից մեկի ամիսը նշված չէ, ամսաթիվը 9-ն է: Բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, որ հեռագիրը տրվել է ապրիլին: Այդտեղ Հ. Բեկնազարովն ի պատասխան Դ. Դզնունու՝ վերը բերված երկու հեռագրերի գրում է. «Ամսիդապես մեկնել չեմ կարող: Ենթադրում եմ, որ «Ջանգեզուրում» պակասում է գիպաշարային գիծը: Ի շահ նկարի՝ խնդրում եմ ինձ ազատեք [Երևան գալու պարտականությունից]: Փոփոխումների համար հանձնարարեք Բակունցին աշխատելու Մոսկվայի որակյալ մասնագետ բեմադրողների հետ՝ իմ հեղուկությամբ: [Գործն] արագացնելու նպատակով առաջարկում եմ Բակունցին ուղարկել [այստեղ]՝ ղեկավար մարմինների բոլոր ցուցումներով: Իմ գալը կլիի մեկ ամսից ավելի ժամանակ. այդ ընթացքում բեմագիրը հիմնականում կարող է

* Դանիել Դզնունին Հայկինոյի հիմնադիրներից է, 1936 թ. նա ՀՍԽՀ ժողովրդական առևտրի կրեդիտոբանկային վարչության պետն էր:

** Համա Բեկնազարովը (Բեկնազարյան) կինոռեժիսոր էր, նշանակված էր «Ջանգեզուր» կինոնկարի բեմադրող:

ազարտվել: Առաջարկում եմ [գործի մեջ] ընդգրկել Շկլովսկուն, (հոնիգովին, Վիշնե-
սկուն» (թերթ 9):

Երեք փաստաթղթեր (պատճեններն են), որոնք անթվակիր են, պետք է կազմված
լինեն ապրիլի վերջին կամ մայիսի սկզբներին: Ահա դրանք.

ՀեՍՀ Ժողկոմխորհին

Հայկիեռն խնդրում է քույրաբեհ Բակունց Ակսելին գործուղել Բ. Մոսկվա՝ Հայկի-
եռնի հանձնարարությամբ, երեք ամիս ժամանակով՝ 1936 թ. մայիսի 9-ից մինչև օգոս-
տոսի 9-ը՝ «Ջանգեզուր» բեմադրի վրա աշխատելու կապակցությամբ:

ՀՍԽՀ ԺԿԽ-ին առընթեր կինոար-
դյունաբերության վաշտության պետ

Դ. Դզնունի

Ընդհ. բաժնի վարիչ

Ս. Ակապովա

(թերթ 37)

Վկայական

Սույնը տրված է Բակունց Ակսելին, որ նա Հայկիեռնի կողմից գործուղվում է Բաղ.
Մոսկվա երեք ամիս ժամանակով՝ 1936 թ. մայիսի 9-ից մինչև օգոստոսի 9-ը «Ջանգե-
զուր» բեմադրի վրա աշխատելու կապակցությամբ:

ՀեՍՀ ԺԿԽ-ին առընթեր

ԿԱՎ-ի պետ

Դ. Դզնունի

Ընդհանուր բաժնի վարիչ

Ս. Ակապովա

(թերթ 30)

Մյուս անթվակիր փաստաթուղթը Դ. Դզնունու հեռագիրն է Հ. Բեկնազարովին, որի
մեջ ասված է, որ Ա. Բակունցը գործուղվում է Մոսկվա մեկ ամսով՝ «Ջանգեզուր» բե-
մադրի վերաբերյալ խորհրդակցելու համար: Որից հետո երկուսով՝ Բեկնազարովը և Բա-
կունցը պետք է գնեն Երևան ու աշխատեն աթոռիչ և ապա նորից մեկնեն Մոսկվա: Ղե-
կավար մարմինների որոշմամբ «Ջանգեզուրը» պիտի սկսի նկարահանվել 1936-ի օգոս-
տոսին, պատրաստ պետք է լինի Հոկտեմբերյան հեղափոխության 20-ամյակին (այ-
սինքն՝ 1937-ի նոյեմբերին) (թերթ 34):

Մայիսի 6. Բեկնազարովը Մոսկվայից հեռագրում է Երևան, Դզնունուն՝ տեղեկացնե-
լով, որ Բակունցի ուշանալը հետաձգում է նկարահանման սկիզբը (թերթ 36):

Մայիսի 14. Մոսկվայից Բեկնազարովը՝ Դզնունուն. «Բակունցի մեկնման հետագա
ուշացումը կարող է տապալել այս տարի նկարահանման սկսելը» (թերթ 5):

Մայիսի 14. Երևանից Դզնունին՝ Բեկնազարովին. «Փալանթարը համաձայն է՝ Բակունցն ուղացավ կուստոմսն ստանալու պատճառով: Մեկնում է 15-ին: Դրամի մի մասը ուղարկեցինք այսօր» (թերթ 8):

Իրականում, Ա. Բակունցի ուշանալու պատճառը որդու ծանր, երկարատև հիվանդությունն էր (անգինայից արյան վարակում)*: Հավանաբար Մոսկվա է մեկնել մայիսի 15-ին կամ գուցե մի քանի օր հետո:

Հունիսի 4. Մոսկվայից Բարլոյանը** հեռագրում է Երևան Դզնունուն, դրամ խընդրելով՝ Բակունցի, իր և Գարուշի (նկարահանող-օպերատոր Գ. Բեկնազարյան), ինչպես և Բուրսուկայի հյուրանոցային ծախսերի համար (թերթ 31):

Հունիսի 19. Երևանից Բարլոյանը՝ Մոսկվա Բեկնազարովին. «Տասնյոթին հեռագրով ուղարկված է՝ Ձեզ երկու հազար, Բակունցին՝ հազար, Հայկազյանին՝ յոթ հարյուր»:

Հունիսի 26. Մոսկվայից Բուրսուկան և Բակունցը՝ Դզնունուն. «Մեր հասցեով ե՞րբ եք դրամ ուղարկել»:

Հունիսի 27. Մոսկվայից Բեկնազարովը՝ Երևան Դզնունուն. «Բեմագրի երկրորդ տարբերակը Բակունցը չի ներկայացրել: Նույնիսկ եթե ներկայացված նյութը պետքական էլ լինի, խորհրդատուների հետ աշխատելու անհրաժեշտություն կզգացվի՝ առնվազն երկու ամիս: Նկարահանումը կսկսենք ուղացումով: Բնականից նկարահանելը չենք հասցընի: Նկարը հորելյանին չենք հանձնի: Այս մասին տեղեկացրեք ղեկավար մարմիններին» (թերթ 21):

Հունիսի 28. Երևանից Դզնունին՝ Մոսկվա Բեկնազարովին. «Ամեն պարագայի նկարը պետք է հանձնեք հորելյանին: Բակունցը Ձեզ հետ միասին խորհրդատուություններից հետո պետք է կարողանա բեմագիրը հաստատել տալ այն հաշվով, որպեսզի նախապատրաստական շրջանն սկսեք ոչ ուշ, քան օգոստոսի 15-ին» (թերթ 23):

Հուլիսի 4. Մոսկվա Բեկնազարովին. «Յոթին հեռագրով կուղարկենք 4000, Բակունցին՝ 3000»:

Հուլիսի 17. Երևանից Դզնունին՝ Մոսկվա Բեկնազարովին. «Անմիջապես ուղարկեցեք «Ջանգեղուրի» վերջին տարբերակը» (թերթ 20):

Այս, ինչպես և Հունիսի 27-ի հեռագրերից, ըստ երևույթին, պետք է եղականացնել, որ Մոսկվայում խորհրդակցելով կինոմասնագետների հետ և աշխատելով բեմագրի վրա՝ Բակունցը ստեղծել է «Ջանգեղուրի» մի նոր տարբերակ: Ո՞րն է այդ: Արդյոք վերը մեր հիշած «Համառոտ լիբրե՝տտոն», թե մի ուրիշը, որ մեզ չի հասել: Բայց և հաջորդ հեռագրից պարզվում է, որ Բակունցը դեռևս բեմագրի վրա աշխատելը չի ավարտել:

Հուլիսի 19. Մոսկվայից Բեկնազարովը՝ Երևան. «Եկվովսկին, Վոնիգովը հրաժարվեցին խորհրդական լինելուց՝ դրամ չստանալու պատճառով... Բակունցը մնացել է առանց դրամի, աշխատանքը չավարտած ուզում է վերադառնալ: Դրամական ռեզերվներ

* Տե՛ս Ա. Բակունցի կնոջ՝ Վարվառա Զվիլյանի անտիպ հուշերը (գրված 1954 թ., Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի արխիվային րածին, Ա. Հովհաննիսյանի արխիվ. Բզթ. 244, 19, վավ. 4):

** Մանուկ Բարլոյանն այն ժամանակ Հայկինոյի գիրենկոտրի տեղակալն էր:

վիժեցումների այս պայմաններում կտրականապես հրաժարվում եմ նկարահանումից» (թերթ 3):

Հուլիսի 20. Երևանից Բաբույանը՝ Մոսկվա Բեկնազարովին. «Արդյո՞ք Զաղեթյանի բերած «Զանգեզուրի» օրինակը վերջին տարբերակն է» (թերթ 24):

Այս հեռագրից պարզվում է, որ Մոսկվայից Երևան ուղարկվել է «Զանգեզուրի» մի ինչ-որ տարբերակ. դարձյալ՝ դժվար է ասել, թե որն է այդ՝ «Համառոտ լիբրե֊տտոն», թե՞ մի ուրիշը:

Օգոստոսի 1. (ամսաթիվը լավ չի ընթերցվում). Մոսկվայից Ուսիկինը՝ Երևան Բաբույանին. «Զանգեզուր» բեմագրի հեղինակը Մոսկվայից անսպասելի մեկնեց: Խնդրում եմ տեղեկանաք [ինչ է եղել]: Հեռագրել ԿՖԳՎ (ГУКФ)» (թերթ 27):

Կան 2. Բեկնազարովի հուշերը՝ «Записки актера и кинорежиссера», М., 1965 (հայերեն թարգմանված և Երևանում հրատարակված 1968-ին՝ «Հուշեր դերասանի և կինոռեժիսորի»), որտեղ տասներկուերորդ գլխում խոսք կա «Զանգեզուրի» և Ա. Բակունցի մասին: Երևում է, որ գրված է զուտ հիշողությամբ, և առկա են փաստական սխալներ: Օրինակ, գրված է. «Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա «Պեպո» նկարից հետո ես պայմանավորվեցի հայ տաղանդավոր գրող Ակսել Բակունցի հետ «Զանգեզուր» խորագրով սցենար գրելու մասին, որը պետք է պատմեր Զանգեզուրի լեռներում ծվարած դաշնակների վերջին օրերի մասին (Բակունցը լինելով զանգեզուրցի, ականատես էր եղել այն իրադարձություններին, որոնց մասին նա ուզում էր պատմել իր սցենարում» (հայերեն թարգմ., էջ 240): Իրականում Բակունցը քաղաքացիական պատերազմի զանգեզուրյան հիշյալ իրադարձություններին ականատես չի եղել, քանի որ 1917 թ. աշնանից մինչև 1923 թ. հուլիսը նա Զանգեզուրում բոլորովին չի եղել: Բեկնազարովը գրում է նաև, որ իրր Բակունցը շատ արագ է ավարտել բեմագիրը և ավելացնում է՝ «նա այն ուղարկեց Կոնստանդնուպոլիսի և հաստատման» (նույն տեղում): Իրականում աշխատանքը տեւել է 4 ամիս, և այն Բակունցը ոչ թե ուղարկել է, այլ իր հետ է տարել Մոսկվա: Հուշերում կարդում ենք նաև. «Հոկտեմբերին ես դործով շտապ մեկնեցի Մոսկվա: Մենք Բակունցի հետ պայմանավորվեցինք, որ հենց որ լիբրետտոն հաստատվի, նա նույնպես անմիջապես կթռչի Մոսկվա:

Մի երկու շաբաթ անց առավոտյան ինձ արթնացրեց հեռախոսի զանգը: Բակունցն էր խոսում: Ես շատ ուրախացա» (ն. տ., էջ 241): Ապա պատմվում է իր և Բակունցի ժամագրության մասին՝ բեմագրի հաստատման կապակցությամբ գրուցելու համար: Եւրադրանքից երևում է, որ հուլազիրը նկատի ունի 1936 թ. հոկտեմբերը: Լուրջ շփոթություն է. նախ ինչպես վերը բերված մի հեռագրից ենք իմանում (Դզնունի, մայիսի 14), Բակունցը «Զանգեզուրի» վերաբերյալ խորհրդատվության և այն հաստատելու նպատակով Մոսկվա է մեկնել 1936 թ. մայիսի 15-ին, իսկ Մոսկվայից դուրս է եկել ամենաուշը օգոստոսի 1-ին: 1935 թ. հոկտեմբեր կամ նոյեմբեր ամիսներին Բակունցը Մոսկվայում նույնպես չի եղել, «Զանգեզուրն» էլ պատրաստ չէր, գրողը Երևանում աշխատում էր այդ բեմագրի վրա:

Հետագայում «Զանգեզուրի» բեմագիրը պատվիրվել է Հ. Բեկնազարովին, որը պետք է օգտագործեր Բակունցի գրածը («արդեն հավաքված նյութերի օգտագործմամբ »): Բեկնազարովը համաձայնել է և անցել գործի:

«Զանգեզուրի» այդ տարբերակը նկարահանվել է հիմնականում 1937 թ. ընթացքում և չի ավարտվել ըստ նախատեսվածի՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 20-ամյակի հոբելյանին, ավարտվել է 1938-ին և նույն թվականին էլ սկսել է ցուցադրվել:

Բակունցի գրած բեմագիրը (մեծ և փոքր տարբերակները), անշուշտ, գրողի ստեղծագործությունների մեջ շատ թե քիչ աչքի ընկնող տեղ չի զբաղեցնում: Թե՛ գեղարվեստական տեսակետից ընդհանրապես և թե՛ մասնագիտական-բեմագրային տեսակետից հազիվ թե այն որևէ բնութվույն բռնի: Նկատելիորեն անմշակ է. կան փաստական, ժամանակագրական անհշտություններ, արհեստականություն: Գրողն օգտագործել է իր երկերից առանձին տեսարաններ: Բայց բեմագրում բացակայում է Բակունցի ստեղծագործություններին հատուկ արվեստի շունչը: Կան լեզվական օտարաբան արտահայտություններ. օրինակ, «նրան դժվար է այդպես խմելը», «ինչ-որ նվագում է», «մայրը վազում է դեպի որդուն» և այլն:

Այս բեմագրում կան բակունցյան երկերից հայտնի անուններ՝ Աթա ապեր, Բազի, Չետանց Վանան, Պուզան, Սոնա, Մինա, Խակայն սրանք սոսկ նույնանունություններ են, այսինքն՝ սոսկ համընկնում են անունները, և բնավ նույն կամ նման կերպարների մասին չէ խոսքը: Օրինակ, այս բեմագրի Աթա ապերը միայն անունով է հիշեցնում «Նոյնի» ընկուզենիների» հմայիչ հերոսին: «Զանգեզուրում» այդ գործող անձը զուրկ է բակունցյան գեղջուկ կերպարների կենդանությունից, իրապատում մարդկային հատկանիշներից, և ձևված է ըստ «մարգարեախոս» ծերունիների այն կաղապարի, որպիսին օգտագործում էին նույն շրջանի այլ գրողներ:

Բեմագրում կան նաև նախակերպարներ ունեցող հերոսներ. գրանցից է գլխավոր հերոս Մակիչը, նրա համար նախակերպար է եղել Զանգեզուրի քաղաքացիական պատերազմների մասնակից Մակիչ Մաշուրյանը, որը սպանվել է 1920 թ. նոյեմբերին, Գորիսի մոտ: Սպարապետի համար նախակերպար է եղել Նժդեհը և այլն:

Մ Ա Ն Ո Ր Ա Ղ Ր Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր ը Ս Տ Է Ջ Ե Ր Ի Ե Մ Ա Ղ Ա Ն Մ Ա Ր Ա Ն Ե Ր Ի

էջ 490, տող 25. Լեռնահայաստան— գործածված է որպիսի Զանգեզուրի հայոց իշխանության անվանում:

էջ 491, տող 35. Վերդեն— քաղաք և ամրոց Յրանսիայի հյուսիս-արևելքում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Վերդենի շրջակայքում արյունահեղ ճակատամարտեր են տեղի ունեցել գերմանական և ֆրանսիական զորքերի միջև (շուրջ 1 միլ. մարդ է զոհվել), Յրանսիացիները կարողացան պաշտպանել քաղաքը, և գերմանացիներն այն գրավել չկարողացան:

էջ 503, տող 19. Մերունու բերանից արյունը կաթկթում է արխալուղի վրա— համեմատել «Նամակ ուսաց թագավորին» պատմվածքի վերջին մասի հետ՝ «Արյունը քի՛ն հետ խառնված կաթում էր նրա արխալուղի վրա» (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 1, էջ 219):

էջ 518, տողեր 6—13. —Յենտրալնի, ցենտրալնի... Բաբու, դա Բաբու... Բաբիշևաջան... և այլն— համեմատել միևնույն կարգի գրեթե նույն բառերով ձևավորված հեռա-

խոսային կատակ-սխոսակցության հետ «Ներքալուսության ընկուզենիներում»։ — Զք, ցենտրալնի, ա՛յ ցենտրալնի, դավայ Բաբու... Բարիշնա ջան. Բաբու, դա՛, Բաբու... և այլն (տե՛ս Երկերի այս հրատ., հ. 2, էջ 282—283)։

Էջ 530, տողեր 15—16. տեսնել «հաշատուր Արուվյան» վեպի 306-րդ էջին (տող 20) վերաբերող ծանոթագրությունը։

Էջ 548, տող 16. Զաֆառա գետն է— կամ Զագաբու, գետ է, Բարկուշատ գետի վերտակը. Որոտանը դուրս գալով Միսիանի շրջանից, մտնելով Գորիսի շրջանը՝ հոսում է դեպի արևելք և անցնելով Ադրբեջանական ՍՍՀ, կոչվում է Բարկուշատ, այստեղ ձախից ընդունում է Զագաբու վտակը։

Էջ 554, տող 35. Զանգեզուրի «մերձաբևադարձային» ձորը— նկատի ունի Որոտանի ձորը, հատկապես Տաթև գյուղի մոտ։

Էջ 555, տող 4 և հետո. 151-րդ գեղի շտաբը— 151-րդ գունդը բնագրում հիշատակվում է մի շարք անգամ, հիշվում է նաև 153-րդ գումգը. դրանք 11-րդ բանակի զորամասերից են եղել։

Էջ 555, տող 14. Կոփվ կլինի Ցայլի մատ— Ցայլի գյուղը գտնվում է Գորիսի մոտ (դեպի հարավ-արևմուտք), այժմ կոչվում է Զաթրիս։ Սակայն բեմագրում Ցայլին Զանգեզուրի այլ մասում է տեղադրված։

Էջ 567, տող 14. 84-я подоспест, նաև՝ էջ 582, տող 18. Երոտում է 84-րդ բրիգադի հրետանին— խոսքը վերաբերում է 11-րդ Կարմիր բանակի 28-րդ հրաձգային միավորման 84-րդ բրիգադին։

Էջ 573, տողեր 20—24 և հետո. —Լավ, ասեմք, ես բուրբ եմ, բա հայերը ձեզ ինչո՞ւ են սպանում... —Մենք ուրիշ ազգ ենք...— համեմատել «Ներքալուսության ընկուզենիները» պատմվածքի վերջին մասի հետ. «Ասեմք բուրբ եմ, բա ձեզ նման հայերին ինչո՞ւ են սպանում», «...Մենք էն քո ասած հայերից չենք...» (տե՛ս Երկերի այս հրատ. հ. 2, էջ 307)։

Ա Յ Լ Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Մ

Զ Ա Ն Գ Ե Զ Ո Ւ Ր

(Մակիշ)

Համառոտ լիբրետտո նախերգանքով և յոթ մասով

(էջ 586)

Բնագրային աղբյուրն է «ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվում» պահվող մեքենագիրը՝ Ֆոնդ 704, ցուցակ 1, գործ 208, թերթեր 1—15։ Սա «Զանգեզուրի» համառոտ բեմագիրն է, նրա՝ մեզ ծանոթ միակ՝ պահպանված հեղինակային բնագիրը։ Դա մեքենագրվածի 3-րդ (գույք 2-րդ) օրինակն է՝ 15 էջ համարակալված, սկզբից 2 էջ չհամարակալված։ Դժվար-

ընթանելի է: Վերնագրից վերև հեղինակի ձեռքով (թանաքով) գրված է Ալ. Քալուսց, ապա դարձյալ հեղինակի ձեռքով է գրված վերնագիրը՝ Զանգեզուր, տակը մեքենագրված՝ (Մակիլ): Այնուհետև, հեղինակային որևէ նշում կամ ուղղում չկա. պարզ է, որ մեքենագրվածի այս օրինակը չի համեմատվել ձեռագրի հետ, և հեղինակն առհասարակ նրա վրա չի աշխատել: Շահնգեղուրս բեմագրային այս առթերիակը հրապարակվում է առաջին անգամ: Տպագրված է պահպանված մեքենագիր օրինակն ամբողջությամբ: Նրանում ուղղել ենք մեքենագրական վրիպակներն ու մեկ-երկու այլ վրիպումներ, այդ թվում հետևյալները.

էջ 589, տող 10. ՄՕ-ի բնագրում՝ հանկարծակի եկավ— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ հանկարծակիի եկավ:

էջ 590, տողեր 1—2. ՄՕ-ի բնագրում՝ մնացողներին— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ մնացողները:

էջ 590, տող 16. ՄՕ-ի բնագրում՝ կազմակերպել— ըստ բովանդակության ուղղել ենք՝ կազմակերպվել:

էջ 594, տող 20. ՄՕ-ի բնագրում՝ աղծեմալ— ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ ալծեմալ:

էջ 595, տող 8. ՄՕ-ի բնագրում՝ Մախիշը հայտնում է— ուղղել ենք՝ Մախիշը հայտնելում է:

էջ 596, տող 26. ՄՕ-ի բնագրում՝ Կոմունիստները— ճշտել ենք ըստ բովանդակության՝ Կոմունստները:

էջ 597, տող 24. ՄՕ-ի բնագրում՝ Նա դեմ տռել— ուղղել ենք՝ Նա դեմ է տռել:

էջ 598, տողեր 3—4. ՄՕ-ի բնագրում՝ բնդանոթները շրջում է Կոստյի զորամասը— ուղղված է՝ բնդանոթները շրջում է դեպի Կոստյի զորամասը:

Հայտնի չէ, թե «Զանգեղուրի» այս համառոտ բեմագիրը որ ամսին է գրվել: Գուցե այն գրվել է մեծ բեմագրից հետո, քայքայ կան նաև նշաններ, որոնք ենթադրել են առաջին, թե այս փոքրը մեծից առաջ է գրվել:

«Զանգեղուր» բեմագրի ստեղծման հետ առնչված մանրամասնությունները բերված են «Զանգեղուր» մեծ բեմագրի ծանոթագրություններում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վեպեր և վիպակներ	Երկեր	Մանրագրու- թյուններ
Հովնաթան Մարշ	7	604
Կարմրաքար	89	614
Որդի որոտման	234	633
Խաչատուր Աբովյան	260	639
Կյորես	412	688
Կինոթեմագիր		
Ջանգեզուր	489	700
Այլ խմբագրում		
Ջանգեզուր (Մակիշ)	586	708
Մանրագրություններ	599	
Ա. Բակունցի երկերի այն հրատարակությունները, որոնք հիշատակված են երրորդ հատորում	600	
Հատորում գործածված պայմանական հապավումներ	600	
Բնագրերը	601	
Վիպակներ և վեպեր	604	
Կինոթեմագիր	700	
Այլ խմբագրում	708	

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

Հատար 3

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ

Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐՄԱԿԱՆՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ Է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ

ИБ № 491

Հանձնված է շարվածքի 17. 03. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7. 12. 1982 թ.:
Զափը 80X84¹/₁₆: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական», բարձր տպագրու-
թյուն: Պայմ. 42,2 մամ., տպագր. 44,5+3 ներդ.: Հրատ-հաշվարկ. 44,33 մամուլ:
Տպարանակ 20,000: Պտուղեր № 361: Հրատ. № 5663: Գինը 4 ռ. 45 կ.:
ՀՅՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ. 24 գ:
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.
ՀՅՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:
Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24.